МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА

П. П. КОНОНЕНКО

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Підручник
для вищих навчальних закладів

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів

Київ 2005

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист МОН України № 14/18.2 – 1813 від 25 липня 2005 року)

Рецензенти:
Філіпчук Г.Г., академік АПН, д. пед. н., професор,
Калакура Я.С., д. і. н., професор,
Погрібний А.Г., д. філол. н., професор,
Недюха М.П., д. філос. н., професор

Рекомендовано Вченою радою Науково-дослідного інституту
українознавства, протокол № 11 від 16.11.2004 р.

Кононенко П.П.
Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. – К., 2005

У книзі відомого вченого і педагога, директора Науково-дослідного інституту українознавства, заслуженого працівника освіти, академіка, лауреата Міжнародної премії імені Гердера П.П. Кононенка на основі багатоманітного вітчизняного й зарубіжного матеріалу вперше здійснено дослідження та системне висвітлення феноменів «Україна та світове українство». Від праджерел і праепох – трипільської, черняхівської, празько-корчацької, києво-руської культур до сучасності – такі сфери розкриття автором сутності та взаємозвязку найголовніших концентрів українознавства: Україна – етнос, – природа (екологія), – мова, – нація, держава, – культура (релігія, філософія, мистецтво, право, художня словесність), Україна в міжнародних відносинах, Україна – ментальність, доля; Україна – історична місія.

Для студентів вищих навчальних закладів. Може бути корисною для вчителів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, коледжів та гімназій, для старшокласників, усіх, хто цікавиться питаннями минулого і сучасного, шляхів відродження Української держави, нації, культури, мови, міжнародної ролі України в розвитку світової цивілізації.

© Кононенко П.П., 2005

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Печально нагадувати, але українознавство не так і давно – напередодні XXI століття належало в СРСР, і найперше – в Україні, до заборонених тем. Ним лякали як отрутою, оскільки, як напучували керманичі СРСР та КПУ, наші народи перебули епоху національного розвитку й на базі російської імперської системи сформували «нову історичну спільність людей – радянський народ». При цьому все російське оголошувалося рідним, священним, основоположним, єдино перспективним, а національно-українське – важким пережитком чи й тягарем минулого, ворожим, приреченим на самознищення в ім'я розквіту «нової історичної спільності людей – радянського народу». Природно, що при цьому зникали б і мови, культури, великі традиції, зрештою – цілі народи, але що – народи, коли мала жити імперія?!.

Імперія – ще осяжніша, ніж Російська з територією в 1/6 частину планети, імперія уніфікації та кастрації народів, імперія-вампір, символ самознищення людства.

Здавалося б, ясно, що такі плани смертельні не тільки для окремих народів, а й для всього людства, та вони подавалися в медово-позолочених обгортках, а разом з тим – реалізувалися за допомогою смертоносної як ідеологічної, так і термоядерної зброї. Над людством нависла примара апокаліпсису – і біологічного, і культурно-духовного та гуманістичного.

Майбутнє міг порятувати лише синтез уроків минулого, аналізу сучасності та наукових прогнозів грядущого. Так і сформувалась альтернатива: або українознавство – як цілісна система знань про Україну і світове українство, або імперська псевдоінтернаціоналістська ідеологія тотальної асиміляції та уніфікації, зрештою – знищення й самознищення націй, отже, самозаперечення вселюдства, апокаліпсису гуманістичної цивілізації та культури.

Камо грядеши?!.

Свого часу «Сліпі» Метерлінка, прагнучи порятунку від грози, сприйняли шум смертоносної повені за гомін живого міста й весело побігли… до прірви.

Новоімперіалізм, прагнучи світового панування одного з народів, штовхав цивілізацію на шлях смертоносної уніфікації. Для цього він вдавався не тільки до найновітніших типів зброї, а й до ідеологічної отрути. А чи не найефективнішим засобом досягнення мети було обрано ідеологему деперсоналізації та денаціоналізації людей і народів. Як говорив князь Святослав, «мертві сорому не мають», тому мають не боятися смерті, а хоч гинути, однак боротися за життя. Альтернативно не можуть мати почуття гідності ті, що перетворюються лише на масу рабів, виробників та споживачів, гублять визначену їм природою історичну місію чи зрікаються її.

Український народ упродовж тисячоліть витворив хоч і трагічну, але славну історію. Грандіозною була його роль у розвитку світової цивілізації та

культури. Ще ширші й світліші обрії відкривалися в майбутньому. Зокрема й тому, що, як засвідчує історія нашої державності часу Кия, Аскольда й Дира, Святослава, Ольги, Володимира, Ярослава Мудрого, Мономаха й Осмомисла, Романа й Данила Галицьких, народ і усвідомлював, і здійснював свою активну загальноцивілізаційну місію. Наголосимо: і усвідомлював, свідченням чого є витворений ним фольклор, літописна й писемна література («Літопис Аскольда», «Велесова книга», київські билини, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», «Слово про закон і благодать…»), його філософія й державно-правова система, узагальнена в славнозвісній «Руській правді»; його міжнародні угоди, започатковані ще Києм у його взаємовідносинах з могутньою Візантією, подоланою київським князем ще 433 року.

Зарубіжні й вітчизняні документи засвідчують: Київська держава першого тисячоліття н. е. була одним із найвпливовіших чинників загальнолюдського поступу. Відкривалися ще осяйніші обрії.

І навіть монголо-татарська навала загальмувала, проте не спинила вулканної внутрішньої еволюції та потужної динаміки всебічного поступу. У XVII–XVIII ст. Козацька держава – Україна визнавалася найосвіченішою й найдемократичнішою країною Європи. Витримала вона неймовірно важку боротьбу й з польською експансією та турецько-татарськими людоловами.

Аркан на шию й серце накинула Московська держава: вона не тільки підступно загарбала землю, розгорнула винародовлення національної інтелігенції та політичної еліти, а й закувала в кайдани рабства національно-державну самосвідомість, розгорнула тотальний наступ на історичну пам’ять і гідність народу, на його мову, душу та інтелект. У здоровий організм нації було запущено флюїди рабської психології, нігілістичного ставлення до власного Буття й покори до чужоземного іга. Великий, раніший на тисячоліття народ був оголошений «молодшим» братом колонізатора, приреченим на асиміляцію й небуття.

З того моменту вся гострота битви переноситься передусім у сферу свідомості, а особливої ваги набуває правда історії, процес самопізнання та гуманістичного й національно-державного відродження, проблема волі до повної самореалізації.

Автори «Роксоланії», козацьких літописів, Г. Сковорода, творці «Енеїди», «Історії Русів» звертаються до анналів та свідчень історії; Тарас Шевченко змушує відповісти собі на питання: «Хто ми? чиї, яких батьків діти?.. Ким, за що закуті?» та «За що ми билися з ляхами, за що ми різались з ордами, за що скородили списами московські ребра?!», – поклавши при цьому в основу інтегральні питання: «Нащо нас мати привела? Чи для добра, чи то для зла? Нащо живем, чого жадаєм?..». І чи спроможні українці вибороти свою мрію, долю та місію, бо ж «Лиш боротись – значить жить. Vivere memnto!» (І. Франко).

Закономірно, що Тарас Шевченко стає голосом приспаної, напівпаралізованої нації, її правдивим істориком і пророком, а М. Костомаров з кирило-мефодіївцями дають народу і світові «Книгу Буття українського народу» – як компендіум його пам'яті, свідомості, волі, як Заповіт-наказ: «Борітеся – поборете! Вам Бог помагає!». З нами правда, з нами віра і воля святая (Т. Шевченко). Потрібно лише йти на прю з ворогами й несприятливими обставинами «без малодушной укоризны», з добрим серцем і людинолюбними ідеалами, з повагою до героїчного минулого та з думою про велике майбутнє. «У кому немає віри – в того немає надії», і де «нема святої волі – не буде там добра ніколи» (Т. Шевченко).

В ім'я добра й відроджується та поглиблюється академічне українознавство від М. Максимовича, П. Куліша, М. Шашковича, П. Житецького. П. Юркевича, М. Драгоманова, П. Чубинського, Ф. Вовка, Д. Яворницького, В. Хвойки до І. Франка й М.Грушевського, М. Міхновського й С. Петлюри, С. Єфремова й В. Вернадського, М. Туган-Барановського й В. Винниченка, та ін.

Те українознавство підводить до усвідомлення: збагнути уроки історії, осягнути правду про походження, усі грані буття та свідомості, про справжні перспективи й шляхи досягнення мети народу можливо лише на засадах системного методу, тобто бачення історії й долі народу в єдності зусиль археологів і антропологів, теологів, географів і біологів, лінгвістів і фольклористів, соціологів, релігієзнавців і філософів, логіків-аналітиків і психологів-футурологів, культурологів і краєзнавців.

Нова свідомість дослідників, освітян, борців пробуджує енергію творення нового буття народу. Національна революція початку ХХ ст. повертає українців на історичну арену. Субстанційним ферментом державницьких перетворень знову стає українознавство.

Більшовицьке лихоліття відновлює маразматичні явища рабської поведінки і психіки, ставить поза законом українознавчі студії. Та, згідно із законом, «дія породжує рівновелику протидію», саме українознавство породжує спочатку національно-державницьке Відродження 20-х років ХХ ст., а далі – і всенародну боротьбу, наслідком якої стає розбудова України як суверена своєї долі на межі ХХ–ХХІ ст. І водночас – створена вченими-патріотами зарубіжжя «Енциклопедія українознавства».

Закономірно, що з 90-х років відновлюється в Україні й українознавство як цілісна наукова система, покликана стати фундаментом відродження, єднання та історичного діяння українства на магістралях розвитку вселюдської цивілізації і культури. Із січня 1992 року розгортає діяльність Інститут українознавства при Київському університеті. По-своєму закономірно й те, що проти Інституту, створеного деканом філологічного факультету професором П.П.Кононенком, виступив із статтею «Обережно: українознавство» ректор університету тов. В. Скопенко з двома підспівувачами: старий комуно-імперський світ ще вірив у свого реставрацію. Тому, як і за царату,

погоджувався на «народознавство» з його вечорницями, побутовим фольклором, варениками, галушками й танцями, але нізащо не хотів допустити реставрації справжньої, науковоовиваженої, системно-всебічної історії України і світового українства. Хотілося збереження старих привілеїв, «спокою», влади і грошей, тепла на «рідній печі»! Аналогічно антиукраїнським силам, утому числі й серед освітян та науковців, їм досі не хочеться зійти з україножобських позицій, почути Шевченкове: «Страшно впасти у кайдани, умирать в неволі, та ще гірше спати, спати і спати на волі»! Їм здається, що їхній сон – золотий, а покоління дітей і батьків в ім'я імперського інтер-глобалізму обійдуться й без єдності, свободи та суверенітету. Що й вони радітимуть і далі, тягнучи чужого воза до панських конюшень. А це буде можливим за умови, що вони, виродки імперії, збережуть свідомість і сучасних поколінь на рівні люмпенської психології, сформованої псевдоісторичними екзерсисами.

Наголосимо: псевдоісторичними! – лукаво спрямованими на деформацію української пам'яті та свідомості, і душі та психіки, світосприйняття й світорозуміння філософії життя.

Причин щонайменше дві: **присмерки** свідомості, спричинені комуно-імперською ідеологією (і настояною на тій трутизні освітою, наукою, культурою), та особисті інтереси, сформовані старою соціальною системою.

Саме система тотального відчуження від традицій батьків і нації, від рідної природи й культури та мови, від уроків минулого, відсутність критеріїв етичного і естетичного, справжнього й мавпувально-наслідувального схиляє їх до чужого як «вищого», до маргінального як динамічного, малоросійства і рабської приниженості, неповновартості, що схиляє до різного роду «новочасних» союзів, від яких тхне нафталіном, але їх пропагують озлоблені політичні невдахи, отже – до нелюбові до спадку прадідів, до хай і драматично-трагічної, але своєї історії, бо по-справжньому свого для них не існує, їхня психіка – перекотиполе, яке пересувається не до свідомої мети, а куди несе його вітер, вони й далі згодні на роль об'єктів, а не суб'єктів історії.

Саме ця спадщина «найкращої в світі радянської освіти» і стає непереборним бар'єром для тих освітян, що готові молитися на «світові» (і не інакше: ми ж «інтернаціоналісти», що, як і пролетарі, за Марксом, «не мають вітчизни»), історію, культуру, літературу, але не знаходять у навчальних планах місця для українознавства. Абсурдно, але душі таких вихователів оскоплені трутизною байдужості до долі свого народу, їхньою субстанцією є порожнеча. Бо українські комуністи вже довели: люблячи вселюдство (іменоване «пролетаріатом»), вони або не помічали реальних людей свого суспільства, або й гнобили їх, навіть – знищували мільйонами. В ім'я… великої ідеї та вселюдського щастя…

«Немає нічого страшнішого за порожнечу душі» (П.Тичина). Відчужена від історії та долі свого народу душа не може не бути порожньою, а людина для неї, Україна – лише абстракціями. А українознавство завжди поставало втіленням

реальної любові до реальних мами і тата, колиски і батьківського порога, природи, мови й культури, віри і філософії буття, до звершень тисяч поколінь, мрій, радощів і страждань, до планів розвитку у грядущому як на Терені України, так і на всіх континентах планети.

Ось чому українознавство завжди поставало наукою та енергією етики і естетики, любові і добротворчості, боротьби за волю і гармонійність світосприйняття й почуттів та інтелекту, національного й загальнолюдського, а тому й поставало синтезом знань всіх граней сутності та еволюції України й Світового українства, бачених в цілісності генетичного кода, життєвих доріг і долі, у здійсненні визначеної Природою історичної місії.

Всесвіт – це універсальна система, яка має «матерію» й «дух» і складається з безлічі підсистем, що також мають і зовнішні образи й внутрішню сутність, наділені особовою суб'єктністю, а тому вічно тяжіють як до універсальної єдності, так і до особової автономії. Доцентрове і відцентрове тяжіння є обов'язковою умовою їхнього існування в просторі й часі, у світі подібних собі і протилежних начал.

Цілісною системою є й народ (нація), що складається з безлічі підсистем, котрі тяжіють як до гармонії, так і до дисгармонії.

Порушена єдність деформує чи й знищує як світ, так і народ і людину.

З огляду на це чисельні нападники на Україну найперше дбали про зруйнування її внутрішньої структури: гармонії між небом і землею, природою та людиною, народом і мовою та культурою, між містом і селом, між поколіннями, між їх «матерією» (історичним буттям) і духом (вірою, філософією, етнопсихологією й життєтворчістю), між правами й обов'язками, свободою всього народу й самодостатністю кожного громадянина, між національними й загальнолюдськими інтересами.

Відображенням тієї тенденції є й дотеперішня практика на передній план висувати не цілісність (як гармонію всіх підсистем), а диференціацію народу за етнічними, мовними, культурними, конфесійними, партійними, виробничими, світоглядними чинниками. У науці – це диференціація на краєзнавство, суспільствознавство, релігієзнавство, народознавство, державознавство…, – що є важливими реаліями, але самі по собі і не існують, і не розкриваються, є частинами цілісної оболонки, ядром якої є загальнонародна єдність.

З огляду на все те в основу концепції українознавства як цілісної системи інтегративної науки, що, як і народ, розвивається в цілісній часо-просторовій перспективі, й було покладено архітектоніку органічної взаємозалежної єдності і таких складових: українознавство як історія, теорія, методологія, еволюції української етнонації, природи, мови, культури, держави, української ментальності і долі, історичної ролі українства як феномена всепланетарного та його історичної місії.

Змушені нагадати: дискредитація українознавства і за умов національно-державного відродження кінця XX – початку XXI століть не припинилась, бо

йдеться про історію, становище, грядуще української нації, держави, мови, культури. Їх не хочуть мати українофоби як реального феномена світового загально цивілізаційного процесу тепер і в майбутньому, бо інакше їхні імперські плани зазнають остаточного краху. Вони не хочуть, щоб все людство знало: Україна і українство є впливовою реальністю принаймні кількох тисяч років. Вона не була придатком чи часткою когось або чогось, а розвивалась на гребені світової еволюції й активно впливала на хід вселюдської історії, і цілком закономірно.

Україна – серединна земля, не просто між сімома сусідами, а – між цивілізаціями та континентами Сходу і Заходу, Півночі й Півдня. Сама природа визначила і її інтегруючу роль у розвитку суспільно-економічних формацій, торговельних шляхів, освітніх, наукових, релігійних, культурологічних систем, і незаперечну харизматичність української етнонації. Ще князь Кий динамізував перехід суспільства Візантії від рабовласництва до феодалізму; ще Київська держава Аскольда і Святослава, Володимира і Ярослава Мудрого, Данила Галицького сприяла активізації цивілізаційних та релігійних і зокрема інтегратичних процесів між Півднем і Північчю та в міжконтинентальній індоєвропейській спільності. Було визначено світом особливу роль української Козацької держави – однієї з найперших національно-демократичних республік, що на найвищий рівень піднесли освіту та ще в 1710 р. (на 77 років раніше, ніж у США) витворила воістину демократично-гуманістичну Конституцію.

Унікальними явищами європейського та міжконтинентального життя були українська революція 1917–1921 років (на жаль, підступно зраджена західними демократіями й тому розчавлена кривавим московським імперіалізмом) та національно-визвольна війна українського народу 1941–1952 рр. проти двох імперій російсько-більшовицької й німецько-фашистської.

Цілком природно, що й **сонячна «помаранчева революція» в Україні 2004–2005 рр.** стала для всього людства великим уроком того, як народ без крові й жорстокого насильства може відстоювати своє суверенне право бути господарем землі і долі, утверджувати нетлінні цінності гуманізму й свободи, прав людини і гармонійного розвитку народів, цивілізацій та культур.

Абсурдно, але й за цих умов навіть доморощені інтерглобалісти цинічно зневажають «свій» не свій народ, таврують його як «юрбу» і «майданну худобу» та кличуть до нових громадських воєн, незаперечно невигідних «союзів» та історичних фальсифікацій. Навіть тепер «кирпогнучкошиєнкови» та «здрібнілі мікромалороси» трактують українців лише як нахлібника агресивних сусідів та як недержавну, психічно ущербну народність, неспроможну розвинути повноцінну політичну націю та громадське суспільство…

Старий відмираючий світ кістлявою рукою хапав живих за горло, істерично хрипів: «Обережно: українознавство!», – він не хоче, щоб народ пізнав своє історичне призначення і його справжнього – лакея чужоземних господарів та гробокопача для свого народу.

Розрахунок зрозумілий: хто не знає свого справжнього минулого, той приречений блукати й не мати щасливого майбутнього. Той буде рабом чужих інтересів і чужої волі, облудної, свідомо деформованої історичної блекоти.

Тому знову час настійно вимагав, як того прагнув Т.Шевченко, «неможними устами сказати правду» про себе як про органічну частку цілісного все людства. Бо хто не пізнає себе, той не зможе повністю саморозкритися й самореалізуватися тепер і в майбутньому. Від цього збідніє світова культура, загальмується поступ. Ми не зможемо стати щасливим народом. Ми – це я і ви, всі українці від рідної України до Австралії і Японії, Іспанії й Антарктиди, від сущих на Землі і Небі.

Праця завершена. Читач матиме змогу простежити ґенезу нашого рідного народу, нашої природи, мови, культури, науки, міжнародних зв'язків і на основі фактів зробити висновок про місце, роль, історичну місію України та світового українства. На виконання праці пішли десятки років.

Разом з тим, висловлюю найсердечнішу вдячність моїм колегам В.Д. Барану, Я.С. Калакурі, Т.П. Кононенку, С.І. Наливайку, А.Г. Погрібному, А.Ю. Пономаренко, Г.С. Сазоненко, В.В. Сніжку за кваліфіковані поради в осмисленні і висвітленні найважливіших проблем пізнання й самопізнання українського світу, за підготовку праці до її видання.

Київ, 2005

... Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя правда
І сила, і воля.

* * *

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра...
Тарас Шевченко

ВСТУП

Видаючи 1920 р. працю «Українознавство», академік С.Єфремов писав: «...становище України, в самому процесі не скінченої ще боротьби невиразне й мінливе, ...накладає на громадян її чимало нових обов'язків, а з них найперший – знати свій край, щоб найбільш доцільно та інтенсивно служити йому»[*].

Нині переживаємо суголосний процес: загальнонародний референдум 1 грудня 1991 р. Україна, в особі 93 відсотків своїх громадян, проголосила курс на суверенітет, свободу та демократію, на державу, в якій би гармонійно поєднувалися права кожної людини і права корінної нації та національних меншин, а Україна як рівна з рівними і вільна з вільними увійшла до співдружності народів планети.

Багато здійснено на цьому шляху. Нашу Вітчизну як незалежну державу визнало понад 150 інших держав світу. На Україну з її територією та населенням (рівновеликим Франції), з її багатими природними ресурсами, щедрою природою, благодатним кліматом і талановитим народом, з розмаїтою й високорозвиненою матеріальною та духовною культурою, часто трагічною, але славною й великою історією, з особливо вигідним геополітичним місцезнаходженням – на перехресті світових доріг зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь – народи світу дивляться як на колосса, що має стати не тільки країною щастя, а й гарантом мирної, добротворчої взаємодії нації та культур у

[*] *Єфремов С.* Українознавство. – К., 1920. – С. 3.

Європі (а тим самим і в світі), новочасною, як те пророкував великий учений-гуманіст Йоган Готфрід Гердер ще в XVIII столітті, Елладою.

Але зроблено тільки перші кроки. Як і в 1917–1920 рр., Україна переживає період історичного випробування: вистачить у її народу державотворної мудрості й сили, стане він сам господарем власної долі чи підкориться зовнішній силі, змириться з долею раба, і тоді Вітчизна знову повернеться в імперську систему на становище колонії, а долю українського народу знову визначатимуть інші.

Що переважить – багато залежить від економічних, політичних, національних, духовно-культурних, міжнародних факторів. Але величезну роль мають відіграти й фактори історичної пам'яті, свідомості та волі, міра самопізнання, громадянської та національної самосвідомості, гідності, честі, усвідомлення кожним і власної, й історичної місії нашої нації, держави, мови та культури, бо люди без високої самосвідомості не мають і високої мети та енергії могутнього волевияву, а нації з народів перетворюються в населення й постають не суверенними творцями, а тільки знаряддям чужих інтересів, маріонетками в театрі життя і, зрештою, жертвами обставин.

Свідчення – наша власна історія.

Не тільки автори «Літопису Руського» та Галицько-Волинського ставили за мету піднести самосвідомість, гідність і честь громадян, а тому прагнули висвітлити «Звідки пішла Руська земля? Хто у ній почав першим княжити? І як Руська земля постала?». А й великі князі Кий, Аскольд і Дир, Володимир, Святослав, Ярослав Мудрий, митрополити Іларіон та Туровський постійно дбали, щоб їхні співвітчизники знали і любили землю й мову свою, шанували звичаї, закони й традиції батьків, були вірними у коханні та державній діяльності, сміливими воїнами-патріотами, розуміли, що на світі багато людей і народів, а все ж Бог створив їх не одноликими, а різними – як фізично, так і духовно... Тож закономірно, що виховані в такому дусі наші прапредки були людьми високодуховними та могутніми, шанованими Візантією й Англією, Францією і Німеччиною, витворили державу – Київську Русь, що була втіленням найвищого розвитку освіти й науки, демократії і гуманізму, матеріальної і духовної культури.

Гуманістична самосвідомість, прагнення здійснити високу історичну місію, визначену природою кожній особистості і кожній нації, зумовили величність життєдіяння та боротьби й за умов творення Гетьманщини, коли були створені демократична республіка – Запорозька Січ, Києво-Могилянська академія, найперша в Європі демократично-гуманістична Конституція Пилипа Орлика, а також неповторна багатством культура українського бароко, коли було відроджено національну державу та започатковано нову епоху українського духовного відродження 20-х років.

Необхідно наголосити, що в усіх тих випадках наукове українознавство відігравало величезну роль завдяки тому, що починалося й упродовж

тисячоліття поставало не тільки історіософськими літописами (Величка, Самовидця, Грабянки, «Історією Русів»), а й працями про буття, природу та долю рідного краю, про слово й мистецтво великих епох та поколінь, про філософію й традиції, фольклор і космологію, трудову діяльність, конфесії та військові справи, освіту й науку народу, про його міжнародні зв'язки. Не лише билини київського циклу, «Слово о полку Ігоревім» орієнтували на духовно-державну єдність усіх частин великої держави, і не лише великі князі Київської Русі виховували дітей та громадян в дусі демократично-гуманістичної моралі та етики. І в наступні епохи українознавство обіймало і всю Україну, і всі сфери буття та свідомості, природного середовища і душі народу, бо ж чернець Іван Вишенський понад усе ставив благо не представників свого клану, а всіх чесних людей; а гетьмани, як Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа, дбали не тільки про військово-державні справи, а й про освіту, науку, мистецтво, і тим самим – про духовне багатство народу.

«В Україну ідіть, діти!..» – закликав геніальний Т. Шевченко «і мертвих, і живих, і ненарожденних земляків» своїх, а найперше – інтелігенцію, бо жадав, щоб вона допомогла народові відродити не лише свою державу, славу, історію, а й правдиву історію буття поколінь, своєї сили, слави та волі, бо без пам'яті минулого народ ризикує не мати великого майбутнього. Знання того, «хто ми? що ми? чиїх батьків діти?.. Ким, за що закуті?», допомогло кирило-мефодіївцям написати «Книгу Битія українського народу» й піднести найвищі ідеали суверенної державності, демократії, рівності, гуманізму, свободи, а тим самим виховати покоління, що відродили життєтворну волю й енергію поколінь. Логічно, що саме М. Максимович, М. Драгоманов, М. Костомаров, О. Потебня, П. Куліш, В. Антонович, І. Франко, Д. Яворницький, М. Грушевський – найвидатніші українознавці XIX – XX ст. піднесли народ на рівень суверена історії, свідомого борця за свою долю.

І так само логічно, що в трагічній синхронності піддавались тортурам та нищенню як Україна – нація, держава, мова, культура, так і українознавство як наукова система. Це було і в час турецько-татарської експансії, і за умов панування польської шляхти, російського імперського режиму та більшовицької диктатури. При цьому повчально, що на початку 30-х років XX ст. було знищено не тільки українську державність, десятки українознавчих інституцій (у тому числі – академії наук), а й сам термін «українознавство». Його замінили спочатку «народознавством», а згодом – крає- чи країнознавством, а в час творення «нової історичної спільності людей – радянського народу» – суспільствознавством. І не лише формально. Українознавство передбачало систему наукових досліджень з історії (генезису) етносу, природи, мови, нації, держави, культури, міжнародних відносин українців, отже, їх – як історично-космічний феномен з власною долею і суверенністю та ментальністю, а головне – в цілісності.

Впровадження крає-, країно-, народо-, суспільствознавства було

спрямоване на розщеплення спочатку цілісності наукової системи, а внаслідок цього – і цілісності буття та свідомості народу, його території і держави, матеріальної й духовної культури. Адже подрібнення України на регіони, національні групи, суспільні верстви та висвітлення лише фізичних характеристик країни вело до розщеплення у свідомості поколінь цілісності України як нації (і – відповідно – держави, культури, мови), а денаціоналізація неминуче вела й до деморалізації, формування характерів людей, які знали права і потреби, вважали себе «царями природи» й не хотіли знати обов'язків, жертовної вірності та любові до материнської землі.

Україна стала для мільйонів людей *incognita-terra*, а українознавство – маскою, якою приховували істину, а то й відлякували від неї. Стався розрив пам’яті поколінь, відчуження науки від держави.

Закономірно, що розбудова України як суверенної держави поставила на чільне місце й проблему українознавства, а Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки (спочатку Інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка взявся за реалізацію історичного завдання: відновлення й розвитку щонайменше двотисячолітньої вітчизняної та кількатисячолітньої зарубіжної традиції, адже світове українознавство розпочинається ще за Гомера і «батька історії» Геродота, в різнорідних за змістом і жанрами, методами дослідження та висвітлення творах, що становлять універсальну за своїми складовими частинами (концентрами), в просторі й часі систему.

Розділ І
ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Ключові слова: концепція, Україна, світове українство, концентр, етнос, нація, держава, мова, міжнародні відносини, культура, ментальність, доля, історична місія, теорія, методологія, принципи.

Українознавство є цілісною системою наукових інтегративних знань про Україну й світове українство як цілісність, як геополітичну реальність, що розвивається в цілісності простору й часу.

Сама ж Україна й українознавство є органічними частками вселюдства (планети Земля, всесвітньої цивілізації і культури), тому й українознавство постає важливим складником знань про всесвітнє людське суспільство через призму феномена українства.

Поняття Україна охоплює: етнонацію; територію, яку заселяв український етнос в минулому та заселяє українська нація (народ) у даний час; природу, відповідну територію з її земними, водними, повітряними ресурсами, особливостями екології; мову як універсальний феномен буття і свідомості етнонації; суспільство й державу в їх генезисі; матеріальну й духовну культуру (релігію, філософію, мистецтво, освіту, науку, валеологію, право, військо, міжнародні відносини), що розвиваються впродовж багатовікової історії української етнонації та держави; тип людини; отже – світове українство в часо-просторовій еволюції.

Поняття українство охоплює: українців як світовий феномен (в Україні і зарубіжних країнах); етно-національні групи, що: а) займали і займають питомі українські землі поза теперішніми державними кордонами України з найдавнішого по теперішній часи; б) живуть у понад 70 країнах планети, творять там матеріальну й духовну культуру, але визнають свою етнонаціональну ідентичність, зумовлену єдністю етнонаціонального генотипу, мови і долі, ментальності, усвідомлення історичної місії України й українців.

Предметом українознавчих досліджень є феномен українства, закономірості, досвід і уроки його етно-, націє-, державотворення, матеріального й духовного життя, формування і розвитку етнічної території (України).

Філософсько-гуманістичними основами українознавства є визнання: світ – єдиний, цілісний, повний лише у своїй різноманітності, в тому числі людей (народів), що складають вселюдство; кожна людина, нація, мова, культура має природне, рівне право на життя й повну самореалізацію; тільки у взаємодії з іншими людьми кожна людина, кожен народ, його мова, культура можуть виявити всю повноту своєї індивідуально-вселюдської сутності; посягання на природне право кожної людини, нації, мови, культури, на їхню самобутність і

волю є злочином перед вселюдством; шляхом до повної реалізації сутності, покликання людини і людства є пізнання як синтез самопізнання і самотворчості.

Українознавство – шлях до самопізнання й самотворення українства, здійснення ним своєї історичної місії. Воно органічно поєднує (синтезує) процеси пізнання, виховання й навчання, народної і академічної педагогіки, вітчизняного і зарубіжного досвіду, органічно переростає в українолюбство та українотворення.

Завдання курсу: на основі наукової джерельної бази, всебічного, системного вивчення й висвітлення генезису України й українства, самого українознавства як наукової системи: а) виявити шляхи, джерела, досвід поколінь та історичні уроки від роду етнонації, української природи, мови, держави, культури, людини; б) тим самим сприяти аналізові тенденцій, закономірностей, причин та наслідків розвитку й проблем сучасності; в) формувати питомі риси громадян; г) готувати покоління до самостійного життєвого вибору шляху та перспектив майбутнього, пізнання й самопізнання, творення й самотворення особистості, схильної і спроможної бути в гармонії з іншими людьми, з довкіллям, з власним «Я» (внутрішнім світом) і поєднувати особисті інтереси з громадськими, національно-державними та загальнолюдськими; сприяти виробленню високих суспільних, державних, гуманістичних, духовно-культурних ідеалів, визначенню морально-етичних та естетичних критеріїв і принципів життєдіяльності людей мудрого серця та гуманного розуму (інтелекту), патріотів-професіоналів світового рівня, творців засад громадянського суспільства в національній державі.

Методологічні засади українознавства визначаються його принципами: системності, історизму, науковості та інтегративності знань; методами: аналізу й синтезу; поєднання вітчизняного й зарубіжного досвіду; індукції і дедукції; єдності професіоналізму й патріотизму, знання і любові; постійного співвіднесення матеріалів (досвіду) різних концентрів українознавства. Фундаментом українознавства є цілісна система знань археології та етнології, фольклористики і лінгвістики, антропології й демографії, людино, суспільство й природознавства, релігієзнавства, історії, філософії, культурології, правознавства та ін. наук.

Зміст, структура курсу

Українознавство включає в себе крає-, країно-, природо-, суспільство, людино-, народознавство, але не як окремі предмети, а як **елементи універсальної цілісності**.

Універсальна цілісність «України» й «українства» розкривається й осягається шляхом взаємопов'язаного еволюційно-синхронного й діахронного розгляду концентрів: Україна – етнос; Україна – природа, екологія; Україна – мова; Україна – нація, держава; Україна – культура (матеріальна, гуманітарно-духовна: релігія, філософія, мистецтво, освіта, наука; право; валеологія;

військо); Україна в міжнародних відносинах; Україна – ментальність, доля; Україна – історична місія.

І в силу цього українознавство постає як цілісна система самопізнання, виховання й навчання, єдності знання, любові і творення.

Кожен, хто відчуває потребу зайнятися українознавством, найперше відчує два гострих контрасти. Перший – між тисячі років реально існуючою українознавчою наукою, з одного боку, і появою лише в XIX ст. терміна «українознавство» (отже, його осмислення на рівні поняття) – з іншого.

А також між надзвичайно високим (світовим) рівнем теорії та методології українознавства в двадцяті роки XX ст. – і наприкінці другого тисячоліття: тоді воно мало солідну джерельну, історико-методологічну базу, розроблену на рівні праць найвидатніших вчених Всеукраїнської академії наук (таких як М. Грушевський, В. Вернадський, А. Кримський, С. Єфремов, Д. Багалій, І. Огієнко), а наприкінці XX ст. опинилося в стані ідеолого-політичної боротьби і, відповідно, суперечливої інтерпретації, методологічної безпомічності. Коли одні дослідники ставили українознавство на ґрунт наукових принципів і видали загалом корисні праці енциклопедичного типу (1916 р. – група авторів, очолюваних Ф. Вовком, М. Грушевським; 1931–35 рр. – колектив І. Раковського; а з 1949 р. – енциклопедисти В. Кубійовича та З.Кузелі), то інші розглядали його лише з позицій російсько-більшовицької ідеології та політики і тому або звели українознавство до опису (пропаганди) географічно-етнографічно-фольклорних частковостей, або й відкинули зовсім.

Наслідок відомий, він фатально-кризовий: зникли дослідження навіть про предмет українознавства. Тому втратилося розуміння родової сутності його поняття. Замість феноменів України і українства, усвідомлюваних і в їхній самобутності, і всепланетарності водночас, до того ж бачених у цілісності, об’єктом розгляду стали хіба що окремі елементи зазначених феноменів: крає-, країно-, народо-, суспільствознавство. Де немає специфічного (суверенного) предмета дослідження, там немає й науки. То ж логічно, що й українознавство втратило спочатку об’єктивні критерії, а далі й належний суверенітет, і лишалося хіба що на периферії мовознавства, фольклору, історії та художньої словесності.

Що таке «Україна» й «українство»?

Для одних – це передусім чи лише територія, географія або природа. Для інших – це передусім або лише етнос, нація, культура, словесність або мова. Ще для інших – держава. А нерідко розглядаються лише матеріально-виробничі сфери, природні ресурси чи державно-політичні зв’язки й екологічні проблеми.

І це за умови, що як образи «людина», «природа», «нація», «космос», так і образ «Україна» може бути і пізнаний, і усвідомлений лише як цілісність, а отже – при комплексному (системному) підході.

Як доказ достатньо зазначити: народ визначається у своїй сутності і

природою. Однак, по-перше, саме поняття природи дуже складне (це й територія, рослинність, співвідношення води і суші, промислових і сільськогосподарських чинників тощо); і, по-друге, упродовж віків навіть межі вітчизни чи не більшості народів змінювалися. Мільйони українців також проживають за межами прабатьківщини, і все ж вони несуть на собі печать українства. Отже, усвідомити його сутність (ментальність) можна лише за умови врахування і природного, й інших формотворчих чинників. Тільки за умови охоплення всієї цілісності можна зрозуміти сутність та роль культури (матеріальної і духовної), характеру життєдіяльності, долі усіх гілок етносу. Маємо на увазі, що мало сказати: в Україні проживає майже 50 мільйонів людей. Бо одразу треба буде уточнити: з них українців – близько 40 мільйонів. А це має значення для розуміння не лише етнічної, а й демографічної проблеми (її зв'язку з державною, політичною, мовною, культурною сферами). Та й це ще не все. Постане питання: чому в межах України майже стільки ж було українців і в кінці 70-х років XX ст., і на межі XIX – XX ст., а от представників інших етносів збільшилося майже втричі. І ще: зате за межами України українців проживає майже стільки ж, як на материзні. І на кінець XX ст. картина їхнього місцепроживання має такий вигляд:

Держава	Українці (тис.)	Особи українського походження (тис.)	Разом (тис.)
Російська Федерація	4363	6625	10 988
США	730	1500	2230
Казахстан	896	490	1386
Білорусь	291	1020	1311
Канада	530	541	1071
Польща	350	500	850
Молдова	600	210	810
Бразилія	155	245	400
Румунія	77	300	377
Аргентина	150	100	250
Узбекистан	153	84	235
Киргизстан	108	76	184
Словаччина	39	100	139
Латвія	92	45	137
Ізраїль	20	100	120

Угорщина	3	70	73
Естонія	48	23	71
Грузія	52	18	70
Литва	45	17	62
Таджикистан	41	19	60
Франція	20	40	60
Азербайджан	32	25	57
Югославія	25	30	55
Туркменистан	36	16	52
Австралія	35	15	50
Німеччина	22	20	42
Велика Британія	25	10	35
Хорватія	15	20	35
Чехія	15	10	25
Боснія і Герцеговина	10	10	20
Уругвай	–	–	15
Вірменія	8	4	12
Парагвай	–	–	12
Бельгія	5	5	10
Австрія	4	6	10
Південно-Африканська Республіка	–	–	10
Венесуела, Греція, Італія	–	–	по 5
Швеція, Словенія, Китай	–	–	по 3
Чилі, Данія	–	–	по 2
Усього за межами України	9010	12 460	21 470
Україна	37 420	4830	42 250
Усього в світі	46 430	17 290	63 720

Стає очевидним: по-перше, що українство (не лише етнос, а й його мова, культура) – це явище не тільки природно-космічне, а й загальнопланетарне; по-друге, що поділ на українців і людей українського походження зумовлений їх долею і готовністю ідентифікуватися як українці; по-третє, що все зазначене ставить десятки питань, на які можна відповісти лише за умови розуміння їх взаємопов’язаності та комплексності вивчення і висвітлення.

А це й зумовлює необхідність застосування таких наукових (теоретичних та методологічних) засад, які б сприяли досягненню мети: створення

українознавства як системи, що допомогла б відповісти: і як постали Україна та українство, і якою була та чому їхня доля, що їх чекає в майбутньому, та що необхідно здійснити, щоб наше грядуще було щасливим, відповідним історичній місії.

З огляду на це й будуть: 1) розглядатися в єдності феномени Україна та українство; 2) застосовуватися такі принципи:

– історизму;

– використання лише того, що спирається на факти; максимальної наближеності до повноти й об'єктивної аргументації;

— використання вітчизняного й зарубіжного досвіду;

— не нав'язування абстрактних постулатів та «аксіом», а шукання істини; а в цьому зв'язку: розгляд проблем і концепцій (чи версій) дискусійних, навіть – антиукраїнських, ведення полеміки з ними, бачення в єдності історії та долі України, українства й українознавства; і так само автономний розгляд визначальних концентрів феномену України, але з урахуванням того, що вони – ланки цілісної системи;

— поєднання аналізу зі спробами прогнозу та визначення конструктивних програм вивчення і розвитку українознавства співвідносно з розвоєм України;

— бачення українознавства і в теоретичних засадах, і в особі його світочів.

Українознавство в своїй основі має спрямовуватися не проти когось (чи то подібних наукових предметів), а на пізнання та розбудову Вітчизни, отже – в ім'я торжества правди, добра, справедливості, миру і в Україні, і в інших народів.

З огляду на мету та метод, нами й братимуться до уваги і найдавніші вітчизняні джерела (писемні та фольклорні), і праці та твори зарубіжних дослідників, письменників, мандрівників, дипломатів, починаючи з античних-грецьких, римських, арабських, візантійських, скандинавських, індійських. А з огляду на різноманітні зміни в територіальному розміщенні, в бутті етносів, племен і держав (чи міждержавних утворень), їх взаємодії (аж до асиміляції) чи протистояння, те, що українці стали феноменом загально-планетарним і реально впливають на характер розвитку та долю вселюдства, нами будуть виділені та в такому порядку розміщені концентри: *Україна – етнос* (як основа формування, збереження, розвитку української людини, нації, держави, мови, культури, ментальності); *Україна – природа* (фізична й духовна), екологія; *Україна – мова* і *Україна – нація, держава*, *Україна – культура* (матеріальна й духовна; від трипільської, березинецької, черняхівської, празько-корчацької, києво-руської до сучасної), з урахуванням генезису освіти, науки, мистецтва, релігії й права; *Україна у міжнародних відносинах; Україна – ментальність* (людини, нації), *доля, Україна – історична місія.*

Завданням українознавства є не тільки відродження пам'яті історії, а й

створення на ґрунті уроків минулого передумов для осмислення проблем сучасності та визначення перспектив і шляхів досягнення мети у майбутньому.

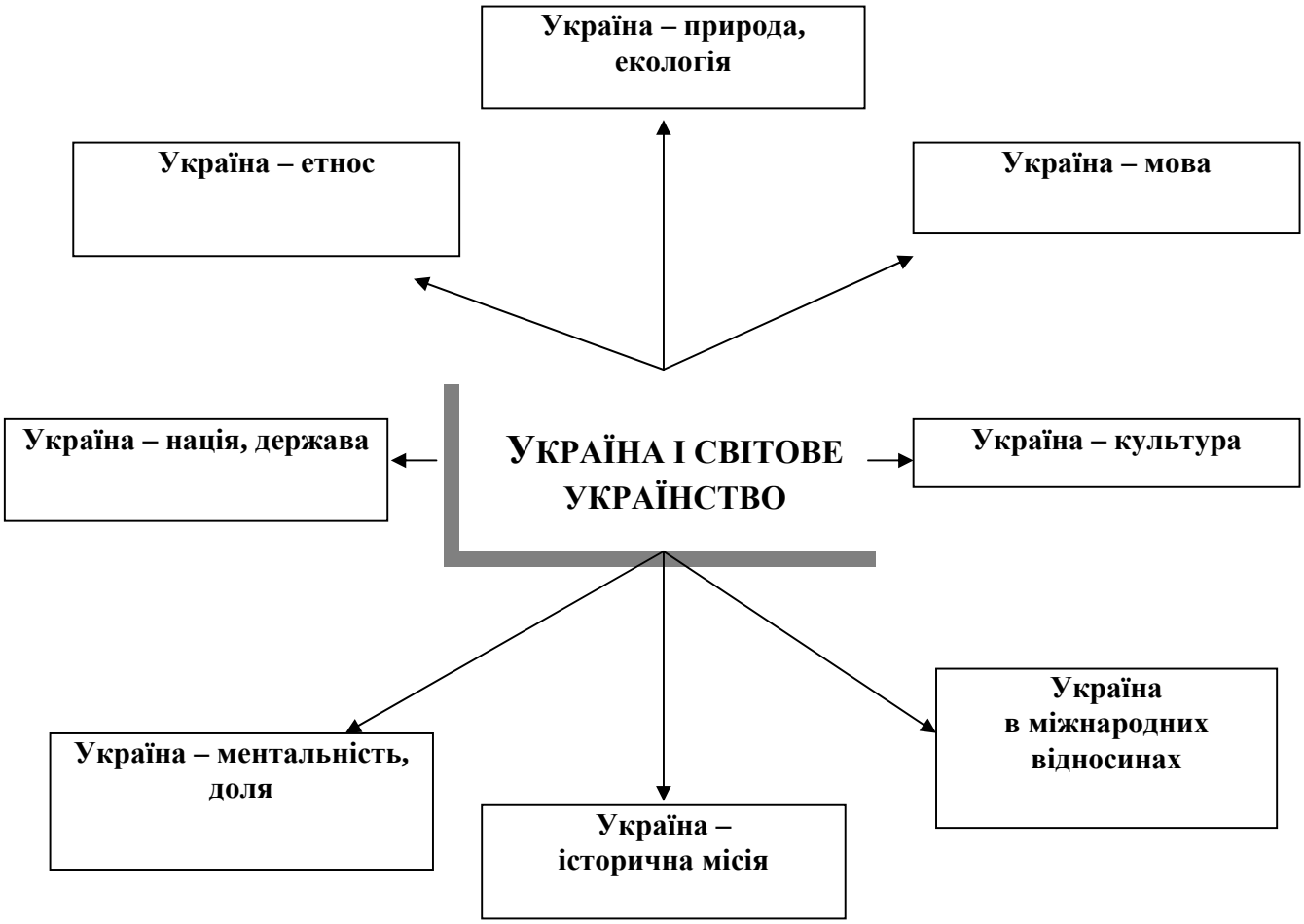

Схема 1 – Концентри українознавства

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Світове українство: в Україні нараховується понад 47 мільйонів громадян. Разом з тим, більше ніж у 70 країнах світу творить матеріальну і духовну культуру понад 20 мільйонів громадян українського етнічного походження. Усі вони становлять планетарну єдність, яку ми й називаємо світовим українством.

Системний підхід – напрямок методології наукового пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як систем. Орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, на виявлення різноманітних типів зв'язків у ньому та зведення їх у єдину комплексну теоретичну картину.

Феномен – 1) виняткове, незвичайне, рідкісне явище; 2) людина надзвичайних здібностей; 3) явище, дане нам у досвіді, сприйняте органами чуттів.

🕮 ЛІТЕРАТУРА

Вісник Київського університету: Українознавство. Вип. 1. – К., 1994.

Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1991.

Енциклопедія українознавства. Томи 1–10.

Інститут українознавства… Довідник до 5-річчя інституту 1992-1997 рр. – К., 2001.

Кононенко П. Українознавство: Посібник. – К., 1994; ***Кононенко П.П.*** Українознавство: Підручник. – К.: Либідь, 1996.

Кононенко П. «Свою Україну любіть...» – К.: Твім Інтер, 1996.

Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. – К.: «Наша культура і наука», 1999.

Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Освіта XXI ст. Філософія родинності. – К.: Артек, 2001.

Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Український етнос: ґенеза і перспективи. – К., 2002.

Кононенко П.П., Токар Л.М., Маляренко Л.Л. Українознавство в системі освіти: Довідник джерел з питань змісту, методології та методики викладання. – К., 1996.

Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2 т. – К.: Либідь, 1996.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. – К.: Основи, 1994.

Людина і довкілля. Антологія. В 2-х кн. – К.: Заповіт, 1995.

Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.

Максимович М.О. Киевъ явился градом великимъ… – К.: Либідь, 1994.

Націоналізм. – К.: Смолоскип, 2000.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали у 2-х част. – К.: Вища школа, 1997.

Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994.

Ткаченко В., Реєнт О. Україна на межі цивілізацій. – К., 1995.

ІІІ Міжнародний Конгрес україністів. Харків, 26-29 серпня 1996 р. // Тексти доповідей та повідомлень... – Харків, 1996.

Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: У 2-х т. – К.: Основи, 1995.

Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку // Матеріали першої Міжнар. конф. «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993.
Українознавство в розбудові держави // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К., 1994.
Українознавство: Ювіл. збірник. – К., 1996.

Розділ ІІ
ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА. УРОКИ

Ключові слова: етапи розвитку, історіографія, джерела, археологія, антропологія, літописи, художня словесність, зарубіжне українознавство, літописи.

§ 1. СПЕЦИФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ І ПРИНЦИПИ

Перший етап розвитку українознавства пов'язаний із становленням Київської держави та утвердженням її міжнародного авторитету (IV–IX ст. н.е.), дослідження, які започатковують джерельну базу українознавства, з'являються: а) за межами вітчизни – у працях грецьких, візантійських, римських дослідників*; б) на теренах України («Велесова книга», «Літопис Аскольда», билини Київського циклу (IX ст.)).

Другий етап – час розквіту Київської великокняжої держави (IX–XIII ст.), коли особливої ваги набуває літописна література («Повість минулих літ», «Літопис Руський», «Галицько-Волинський літопис»), праці Володимира Мономаха, Іларіона, «Руська правда», «Києво-Печерський патерик» та ін.

Третій етап – це доба Гетьманщини, коли з'являються «козацькі» літописи (Самовидця, Грабянки, Величка), та особливо важливий, бо охоплює події від Київської Русі до XVII ст., Густинський літопис. Тоді ж виходять праці: І. Гізеля «Синопсис» (1674), що витримав 30 видань і був на правах підручника з історії України; П. Симоновського «Краткое описание о козацком народе» (1765), В. Рубана «Краткая лѣтопись Малой России» (1776), О. Шафонського «Топографическое описание Черниговского наместничества» (1786), та ін.

Четвертий етап – XIX ст. Він розпочинається «Історією Русів» і відзначається багатоаспектністю дослідження: генезису буття і свідомості українського етносу в сферах історії, етнології, фольклористики, суспільно-економічної, державно-правової, національної, культурологічної, конфесійної, філософської, мовознавчої сфер. Це час, коли українознавча наука від праць Д. Бантиш-Каменського, П. Куліша, М. Костомарова, І. Срезневського, М. Максимовича, В. Антоновича, А. Метлинського, О. Бодянського, П. Житецького, М. Драгоманова, І. Котляревського приходить до творчості Г. Сковороди й Т. Шевченка та до синтезуючого багатотомного видання М. Грушевського «Історія України-Руси» і публікацій НТШ, яке являє собою прообраз майбутньої академії.

П'ятий етап – це межа XIX–XX ст. до початку 30-х років. Він

* Див.: *Кононенко П.П.* Українознавство. – К., 1996; *Крисаченко В.С.* Українознавство: Хрестоматія: У 2 кн. – К., 1996.

характерний утвердженням ідеалу національно-духовного та політико-державного відродження, а тим самим і розквіту українознавства як науки та освітньо-виховної справи.

Важливу роль на цьому етапі відіграють праці І. Франка, Б. Грінченка, П. Чубинського, Лесі Українки, С. Сумцова, М. Василенка, В. Науменка, Ю. Бачинського, М. Міхновського, а особливо – енциклопедичні видання за редакцією Ф. Вовка, М. Грушевського, В. Вернадського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського, О. Шахматова, С. Томашівського, П. Єфименка, С. Рудницького, С. Русової, В. Охрименка «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Петербург, 1916). А також праці іноземними мовами: «Die Ukraina Land und Volk. Eine gemeinfasliche Landdeskunde» С. Рудницького, «Die Ukraine» О. Барвінського, «Ukraine»" Г. Лянца, «L'Ukraine», «Украинский вопрос».

Впровадження українознавства в систему освіти на урядовому рівні розпочинається літописами й епосами ще першого тисячоліття нашої ери, продовжується й матеріалами XI–XX ст., зокрема «Материалами по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведеннях. Издание Киевского учебного округа» (з передмовою Генерального Секретаря справ освітніх І. Стешенка та завідувача відділом середньої школи О. Дорошкевича) 1918 р.

З 1918 р. починають виходити українознавчі видання всіх відділів Української Академії наук.

1920 р. виходить посібник академіка С. Єфремова «Українознавство». Подібного типу видання виходять до 1930 р. Після того в радянській Україні українознавство переслідується на рівні державних структур. Зате набуває поширення за межами України. Так, з ініціативи І. Раковського та зусиллями членів НТШ 1930 р. видається перша книжка «Української Загальної Енциклопедії – Книги Знання», а до 1935 р. виходять ще дві.

1941 р. у Кракові вийшов перший том «Енциклопедії Українознавства» (за редакцією І. Раковського та Є. Пеленського). 1942 р. Український Науковий Інститут (Берлін) випустив однотомну українознавчу енциклопедію «Handbuch der Ukraine» (за редакцією І. Мірчука).

У 50–60-ті роки видається УРЕ. 1949 р. знаменує початок видання «Енциклопедії Українознавства» за редакцією проф. Володимира Кубійовича та проф. Зенона Кузелі (Мюнхен – Нью-Йорк).

Останній етап пов'язаний з розбудовою української суверенної держави в 90-х роках XX століття і характерний впровадженням українознавства і в наукову систему, і в систему освіти, культури, державного управління. Він пов'язаний із впровадженням у життя нового змісту концепції українознавства, яку розробив Інститут українознавства – спочатку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а з 2000 року – Міністерства освіти і науки. Ця концепція дістала схвалення на першій міжнародній конференції

«Роль вищих навчальних закладів (Інституцій) у розвитку українознавства» (15–17 жовтня 1992 р.) та на другій міжнародній конференції, проведеній Інститутом українознавства 14–16 жовтня 1993 р. на тему «Українознавство в розбудові держави».

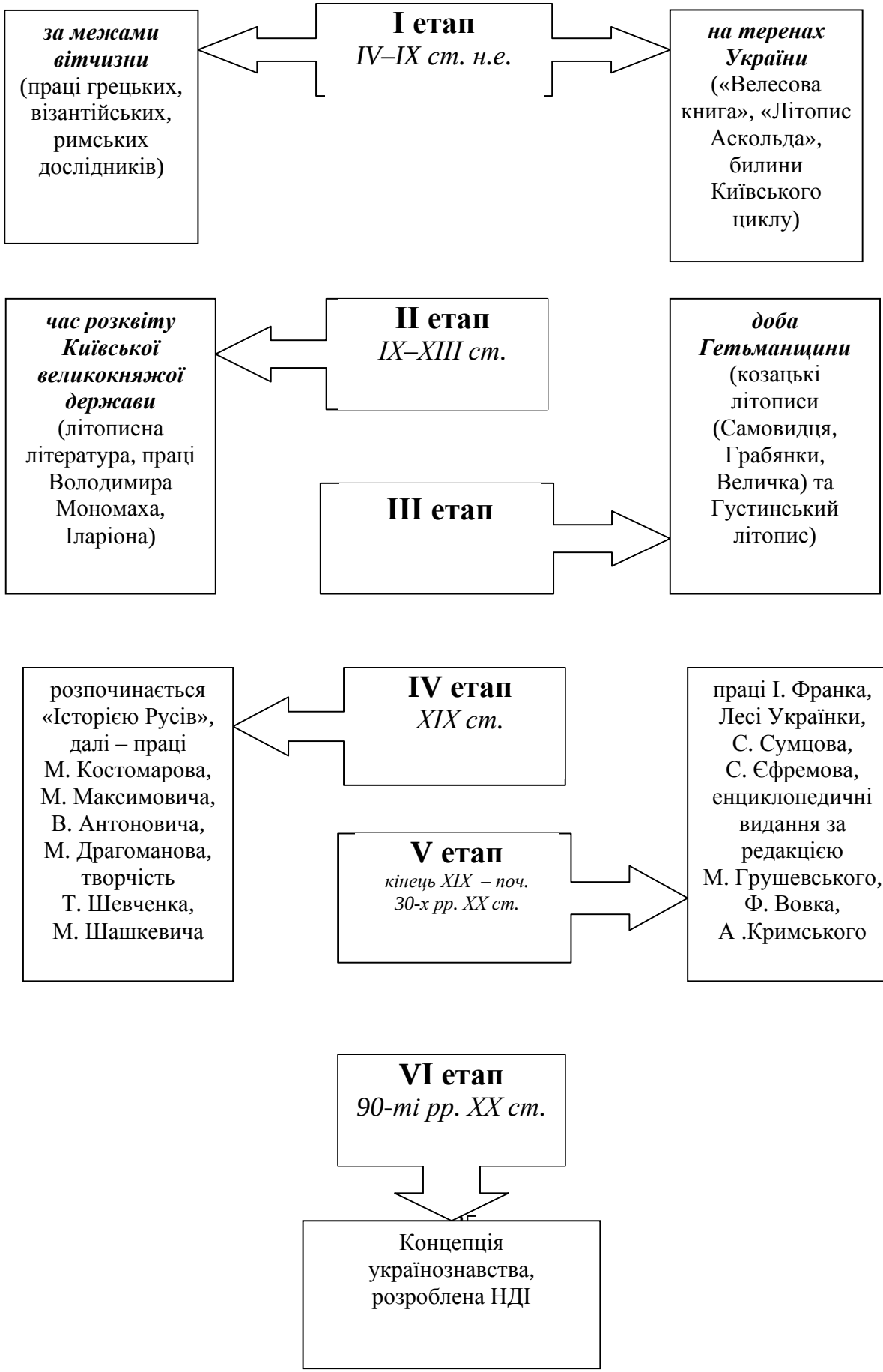

Схема 2 – Етапи розвитку українознавства

На кожному етапі українознавство мало специфічні особливості.

На першому етапі українознавство зароджується й розвивається двома річищами: спочатку – у зарубіжних, а згодом і в Київській державі Кия, Аскольда, Володимира Великого. При цьому – як в уснопоетичній, так і в епосній та історіографічній літературі.

Характер та масштаби *зарубіжного українознавства* яскраво відбиті у підготовленій доктором філософських наук В. Крисаченком хрестоматії «Українознавство» у двох книгах. Вона засвідчує: по-перше, що чи не найдавнішим джерелом, у якому відбилося бачення нашої праземлі (правітчизни), була славетна «Одіссея» Гомера; а по-друге, що ще в сиву давнину українознавство складалося і з багатьох, і з різноманітних елементів, а виявляло і чимало сутнісних чинників феномену українства, і в їх органічній єдності.

Джерела фіксують, що ще в докиївськоруський період окреслилося п’ять центрів українознавства, автори яких висвітлювали: 1) образ Праукраїни в давньогрецькій культурі; 2) Україна у пам’ятках писемної культури римської доби; 3) візантійське бачення старожитньої України; 4) у східних середньовічних джерелах про геополітичне розташування та особливості України; 5) скандинавське бачення теренів України доби вікінгів.

Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.
Там розташовані місто й країна людей кіммерійських,
Хмарою й млою повиті. Ніколи промінням ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне,–

такою побачив праукраїнську землю славетний Гомер, згадуючи в одинадцятій пісні «Одіссеї» кіммерійців, держава яких охоплювала й частину нашого краю.

Не лише природу, а й племена Північного Причорномор’я, їх звичаї описав автор поем «Аримаспея», «Теогонія», «Про Геракла» сучасник Креза та Кіра Арістей з Проконессу (548–545 рр. до н.е.). Як втілення духу свободи, творчості, знання зобразив Скіфські гори могутній драматург Есхіл у трагедії «Прометей закутий». Скіфію, таврійську землю описав за дорученням Дарія Скилак Каріондський, роблячи наголос як на різнорідності племен цього краю, так і на тому, що «народом Савроматів керують жінки».

Елементи природо-, краєз-, країно-, племенознавства попередніх авторів стають основою для всебічного, позначеного цілісністю бачення нашої правітчизни «батьком історії» Геродотом (490–420 рр. до н. е.). Друг Перікла й

Софокла, автор праці «Опис історії» в четвертій книзі, присвяченій походу Дарія проти Скіфії, дає опис Причорномор'я, включаючи в текст не лише вірогідні дані, а й перекази та легенди, відштовхуючись від подій більш як тисячолітньої давнини (з часу першого скіфського царя Таргітая).

Розміри країни, баченої як Ойкумена, ландшафтно-екологічні умови й особливості, звичаї, форми суспільного життя й риси скіфів (землеробів, кочівників, «царських» скіфів) – такі параметри інтересу Геродота, до того ж на широкому географічному тлі: по Подніпров'ю (Борисфену), Південному Бугу (Гіпаніс), з описом Дону (Танаїса), Меотиди (Азовського моря), Істра (Дунаю), Тірасу (Дністра), Пората (Прута), даючи тим самим уявлення і про обшири нашої правітчизни, і про її багатства, могутність, красу. На доказ поетичного ставлення до Країни скіфів достатньо навести опис Борисфена (Дніпра): «На нашу думку, – зауважує Геродот, – він найбільш плодовитий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі і найпридатніші для худоби пасовиська, він же має найбільш доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими каламутними. Над його берегами найкращі посіви. Аж до країни Геррос, що до неї сорок днів плавби, відома його течія... мабуть, пливе через пустелю аж до країни скіфів-хліборобів. Лише цієї ріки, та ще Нілу, не можу вказати джерел (такі вони безмежні. – П.К.)... Борисфен тече аж поблизу моря і там разом з Гіпанісом вливається в один лиман. А шмат краю між обома ріками називається гора Гіпполая, і на ньому стоїть святилище Деметри; за святилищем над Гіпанісом живуть Борисфеніти».

Отже, Південний Буг, Дністер, Прут, Причорномор'я, Передкавказзя і Дніпро – як артерія життя, що з'єднує різні частини, заселені нащадками кіммерійців, а тепер скіфами й еллінами (з їх містами – Феодосією, Кітеєю, Німфеєю, Пантікапеєм, Мармікієм) та сарматами, – такі обшири і глибини Праукраїни, побачені й зафіксовані Геродотом. Потім будуть численні переміщення й переселення племен, їх схрещення й асиміляція чи війни і витіснення переможених, однак важить найголовніше: лишаються межі колишньої прадержави, особливості її геополітичного розташування (на перехресті економічних, релігійних, культурних магістралей), те, що народи-автохтони ніколи не залишали своєї землі (що й визначило у майбутньому особливу історичну роль полянського племені), а це зумовило і духовну цілісність та єдність епох, поколінь, етноформацій.

Інші автори: Гіппократ («Про повітря, води і місцевості» Скіфії), Демосфен («Промова супроти Лентина»), Арістотель («Метеорологіка»), Полібій («Історія»), Страбон («Географія»), Діонісій («Опис Ойкумени»), Птолемей («Посібник з географії») також досліджують Скіфію (її передісторію і сучасність) і як окремий край, його природу, і як специфічну етнотериторію, яку заселяють державні племена й колонізатори (зокрема греки, германці) з яскраво вираженими рисами буття і культури. При цьому важливо, що мало не всі дослідники відзначають високу суспільну організацію та державну структуру

скіфів, рівність у них чоловіків і жінок, широкі виробничо-економічні зв'язки із сусідами (експорт хліба), поєднання міської (нагадаємо: ще трипільська цивілізація мала міста з дво- і триповерховими будівлями) й сільської культури та занять хліборобством, ремеслами, добре організованою військовою справою (через що той народ бачився як непереможний).

Широкоаспектно досліджують праукраїнський край і римські автори, при тому, як і в Греції, найавторитетніші вчені і митці тієї держави, про що свідчать праці Квінта Горація Флакка («Оди»), Марка Юніана Юстина («Огляд історичних діянь» Скіфії і її людності), Публія Овідія Назона («Сумні елегії» про Сарматію, «Зима на чужині» – про Дунай, його природу, людей), Публія Вергілія Марона («Георгіки», «Енеїда»), Корнелія Таціта («Аннали»), «Історія» – склавінів, роксоланів і сарматів, «Про походження германців...»), Діонісія Перигета («Опис Ойкумени» – Скіфії, Савроматії, їх місця у світі).

Привертає увагу, що, як і в Греції, праукраїнська тема розробляється не лише істориками та географами, медиками, а й митцями, передусім письменниками, для яких першорядної ваги набували питання духовності. З цієї причини грецький драматург у «Прометеї прикутому» (до Скіфських гір) підносив ідею свободи, а римлянин Вергілій в «Енеїді» зображував момент вручення Енеєві обладунків, викутих всевладним Вулканом, а на тій зброї зображені причорноморські номади та гелони.

У «Природничій історії» Гай Пліній Секунд акцентує переважно на етноприродних явищах («На північ від Істра... всі племена вважаються Скіфськими, але прибережні місцевості займають різні племена, то гети, звані у римлян Даками, то Сармати чи по-грецькому Савромати, а з їх числа Амаксовії або Дорси, то неблагородні, рабського походження Скіфи, або Троглодити, потім Алани та Роксолани»), однак і він, і інші автори постійно зважають і на явища релігійно-культурного плану, при цьому понадлюдські властивості (добра чи зла, гуманності чи жорстокості, вірності, краси) приписуються не лише людям, а й вирощеним ними тваринам (як повідомляє Пліній, «скіфська кіннота славиться своїми кіньми: оповідають, що коли один князьок, що бився за викликом з ворогом, був убитий і переможець наблизився, щоб зняти з нього обладунки, то був забитий конем переможеного супротивника копитами та кусанням; інший кінь після того, як йому відкрили очі і він помітив, що мав парування зі своєю матір'ю, кинувся з кручі й загинув»). І загалом все, пов'язане зі Скіфією, бачиться у барвах і типах яскравих, піднесених, найвищої проби («…твердість Скіфських та Єгипетських смарагдів така велика, що розбити їх неможливо, – пише Пліній. – Видів смарагдів дванадцять: у залежності від народу, яким добувається. Скажемо й про блакитний камінь, оскільки раніше ми вжили назву до яшми внаслідок її голубого кольору, найкращий сорт – Скіфський»). Захоплення природою викликає й адекватне ставлення до людей і навпаки.

Ще Таціт дає уявлення і про розташування багатьох племен, і про

особливості їхнього характеру (так, сармати були хоробрі, добре озброєні, знали медицину, але схильні до гультяйства та грабунку; германці воліють жити в притулках престарілих і «вважають це щасливішою долею, ніж виснажувати себе працею в полі й трудитися над зведенням будинків і безперервно думати, переходячи від надії до відчаю, про своє і чуже майно, безтурботні стосовно людей, безтурботні щодо богів, вони досягли найважчого – не відчувати нестатку навіть у бажаннях»). Досить яскраво вимальовується (зокрема в «Історії» Амміана Марцелліна) й картина найрізноманітніших племен нашої правітчизни, постійної включеності їх в процес історичного розвитку Близького й Далекого Сходу, країн Адріатики, грецької (часу Александра Македонського) й римської імперій.

Надзвичайно корисні та різнорідні відомості одержуємо й з візантійських джерел – творів Пріска Понтійського («Візантійська історія» – про державу Атілли) і Йордана («Про походження готів» і гунів), Маврикія («Тактика і стратегія» – слов'ян та антів), Феофілакта Сповідника («Хронографія» – про християнство у скіфів, гунів, склавінів), Готського Топарха («Нотатки» – про подорож з Таврида до Києва), Костянтина Багрянородного («Про управління імперією» і життя Росів, племен Подніпров'я), Леонтія Діакона («Історія» – скіфів-росів-тавроскіфів, також походу князя Святослава на Константинополь), Анни Комніної «Алексіада» – про скіфів-слов'ян, Дунай, Причорномор'я). При цьому важливо, що візантійські автори бачать нашу праземлю і пракультуру в найширших різновидах та зв'язках, а також у закоріненості в надра минулого, як безперервний процес.

Закономірно, що особливої ваги в плані осмислення реалій, правди та уроків минулого набувають джерела близькосхідного регіону та Скандинавії: з тими регіонами існували давні й багатоманітні зв'язки – від етнорелігійних, культурних до військово-державних.

Рим – західна, Візантія – східна частини колись єдиної римської імперії. З IV по VII ст. н.е. Візантія обіймала до 1 млн. кв. км території та до 60 млн. населення, яке складалося з багатьох етносів і відзначалося великою різнорідністю – расовою, релігійною, культурною. Природно, що в поле зору візантійських дослідників потрапляли численні краї і народи, а з часу Е. та П. Кесарійських (оглядачів світової історії) постійно висвітлюється й історія Причорномор'я – його природа, етноси, державні утворення, культура, релігія, що формувалися на теренах України. Так само у найтісніших зв'язках перебувають племена, держави, культури праукраїни з державами Близького Сходу (арабів) Індії та Скандинавії, і це також зумовлює відображення процесу багатоманітних зв'язків у літературі, історіографії, у працях політиків, географів, мандрівників.

Загалом арабські дослідження є двох типів: релігійного й наукового. Перші зумовлені вимогами ісламу, згідно з якими «земля за своєю формою ділиться на п'ять частин: як голова птаха, двоє крил, груди та хвіст. Голова світу

– Китай... Праве крило – Хінд... Ліве крило – хозари... Груди світу – Мекка, Хіджаз, Мирія, Ірак і Єгипет, а хвіст – на Захід від лівого крила (Абдаллах, «Опис залюдненої землі»). Душею світу є Мекка. Ставлення до неї і визначає характеристику всього живого.

Науковий підхід базується на визначенні семи частин («кліматів») універсуму. Саме наукові підходи визначили опис і природи слов'ян-русів, і їхніх характерів, антропологічних рис, землеробських, військових занять, звичаїв, релігійних орієнтацій, розміщення від Дунаю (Істра) до Борисфена (Дніпра), Ауфратія (Євпаторії, Меотиса (Азовського моря), Танаїса (Дона). Корисну інформацію про етноніми та гідроніми містить праця єврея іспанського походження Іосифа бен Горіона «Книга...», у якій знаходимо відомості про хозар і печенігів, албанців, болгар, турків і унгрів, франків, германів, греків, зрозуміло, русів, русинів, саклабів та про «галитціо» (Галичину), «Салків» (Словенію). І не можна поминути увагою того, що наша праземля бачилася надзвичайно багатою (хоч і суворою кліматом), а наш пранарод – суверенним, могутнім, багатим.

«Слов'яни, – писав Ал-Бекрі у «Книзі шляхів та країн», – з нащадків Мазана сина Яфетового, і житла їх є від півночі аж до заходу. Говорить Ібрагім син Якуба Ізраїльтянин: Країни Слов'ян простягаються від сирійського моря до околишнього моря на півночі. Загалом Слов'яни люди сміливі і наступальні, й коли б не було їх розділеності внаслідок численних відгалужень (колін) та розкиданості їхніх племен, то з ними силою не зрівнявся б жоден народ у світі. Вони населяють країни, найбагатші домівками і життєвими припасами. Вони запопадливі в землеробстві і в здобуванні собі прожитку й переважають у цьому всі народи півночі. І доходять товари їхні морем і суходолом до Русів і Константинополя. І найголовніші з племен півночі розмовляють по-слов'янськи...»

Скупіші відомості скандинавських джерел доби вікінгів, але й вони промовисті. Почати з того, що з-посеред назв місцевостей є Сіфія і Скіфія, Аустррики, Свитьод, Гардарики, особливо шаноблива – Свитьод, але привертає увагу, що Русь при цьому іменується Великим Свитьодом, а Швеція – просто Свитьодом.

882 р. варязький ватажок Олег підступно усунув руських Князів Аскольда і Діра й поклав початок новій гілці правлячої Київсько-руської династії. З того часу зв'язок Скандинавії з Руссю дедалі поширювався, нерідко справляючи на історичний розвиток надзвичайно помітний вплив (аж до часу гетьманства І. Мазепи та П. Орлика). Це й визначило особливості скандинавського українознавства: і в часі та просторі, і в змісті.

Отже, ще в зарубіжних джерелах доісторичного періоду (до Київської Русі) були закладені основи українознавства: такі його гілки, як крає-, природо-, етно-, релігіє-, культурознавство. Саме з тих джерел довідуємося, коли, де і які жили на терені нашої правітчизни племена (від кіммерійців до києво-русичів, а

тим самим – власне українців); який вони вели спосіб життя; якими відзначалися рисами характеру; які мали міжнародні стосунки; коли у них появилася релігія (повідомлення візантійців Феофана Сповідника в «Хронографії» про християнство у скіфів та Никифора в «Бревіарії» про хрещення гунів) та писемність (повідомлення візантійця Захарії Ритора в «Хроніці» про переклад Біблії мовою гунів), філософія (зокрема антеїзму: особливо сильної, на рівні серця спорідненості з рідною землею); яке місце посідали наші прапредки у світовій історії.

Двома річищами розвивається і *вітчизняне українознавство:* по-перше, у формі усних переказів, легенд, оповідок, зрештою – усіх форм фольклору, що в добу Київської Русі стануть складовою частиною не лише язичницької чи християнської поезії, літератури, а й наукової історіографії (літописів).

Особливе місце у цьому потоці посідають *«Велесова книга» та «Літопис Аскольда»* – пам'ятки писемності язичницької доби, які виявляють не лише щонайширший спектр етноісторії, вірувань, побуту, виробництва, обрядів, основ державності, а й суголосність із зарубіжними джерелами, що надає їм вагомої вірогідності.

Важливо, що коли зарубіжні джерела виявляють бачення праукраїнської історії збоку (через що наші прапредки постають то надзвичайно хоробрими, а то безтурботними й боягузливими; то державотворцями, то гультіпаками; навіть зовні: то красивими, добрими, а то одноокими жорстокими канібалами), вітчизняні джерела акцентували переважно зсередини: у світовідчутті й світорозумінні численних поколінь, у їхньому релігійно-філософському, етико-естетичному антеїзмі: життєвій енергії, що наснажується любов'ю до рідної землі і, зрештою, витворює такий неповторний феномен української волі й духовності, як філософія серця та психологія побратимства.

Подані в короткій хрестоматії ці архіважливі документи саме в цілісності змісту й форми виявляють справжні праджерела і походження української етнонації (з роду, племені, етносу), і внутрішній розвиток та міжнародні зв'язки з часу Кия та Аскольда і Діра, агресії на Київський престол варязької династії Рюриковичів.

Потім настають *етапи фіксованого в історіографічних документах українознавства.* І воно аж до XIX ст. буде живитися й фольклором, особливо народними думами та історичними піснями. Однак все настійливіше тяжітиме до наукових основ, допоки й не оформиться спочатку у зводі законів «Руська правда», козацьких літописах та в Конституції
П. Орлика, а згодом у працях М. Максимовича, П. Куліша, П. Чубинського, В. Антоновича, М. Костомарова та в «Історії України-Руси»
М. Грушевського, у працях В. Вернадського, А. Кримського, в «Українознавстві» С. Єфремова.

При цьому на *другому етапі* вітчизняне українознавство було скоріше інтуїтивним вираженням праукраїнської сутності, а не дослідженням і описом її,

а тому: а) ще не ідентифікувалося з науковим поняттям «Україна», «український»; б) базувалося і на документальній (фактографічній), і на міфологічній (біблійній) та фольклорній основах; в) коли ж орієнтувалося (в особі авторів літописів) на Русь як державу, то за головну мету ставило дослідити та відповісти на питання: «Звідки пішла Руська земля? Хто у ній почав княжити (отже, мав владу й творив державу)? Як Руська земля постала?»; г) однак уже тоді дало яскравий аналіз етносів, мов, звичаїв, притаманних племенам Київської Русі, у тому числі полян, які були ядром і імперії, і її культури та стали основою української нації.

У цей період формується провідна галузь українознавства – історіософія, що найяскравіше виражається в літописах.

На *третьому* етапі – Литовсько-Руської держави та Гетьманщини – відбувається диференціація не лише буття племен Київсько-руської держави, а й усвідомлення ними своєї етнічної особовості.

І в цей період: а) тепер уже власне українці вважають себе спадкоємцями Київської Русі, кращим доказом чого є «Руська правда» та «Густинський літопис»; б) продовжують домінуючу форму українознавства – художню словесність і літописи; в) на ґрунті історичного самоусвідомлення борються за власну суверенну державу, – а це породжує і відповідного змісту праці; г) державотворення зумовлює відповідного змісту політику, освіту, науку, культуру, мистецтво, до того ж під егідою як гетьманів, так і лідерів українського християнства; д) величезну роль у цьому відіграє створення українських законодавчих актів та відповідної духові народу «Конституції» Пилипа Орлика; є) на цьому етапі Україна досліджується як суверенна частка всеєвропейської єдності і зарубіжними авторами праць (мандрівниками, дипломатами, військовими).

Українознавство стає основою не лише збереження пам’яті, демократично-гуманістичних традицій, а й формування української національної ідеї та концепції державотворення. Усе те вносить суттєві корективи як у соціально-політичні процеси, так і в зміст та форми розвитку культури, освіти, науки, мистецтва, права.

Саме на цьому етапі остаточно формується світорозуміння українців, їхня психіка, державницька воля й **філософія** та **педагогіка серця,** основи яких заклали Володимир Великий і Ярослав Мудрий (у «Правді руській»), Володимир Мономах (у «Поученні дітям») та митрополит Іларіон (у «Слові про закон, благодать та істину»), викінчену концепцію розвинув Г. Сковорода, а підтримували П. Могила, Ф. Прокопович і Д. Туптало, Пізніше Т. Шевченко й П. Юркевич, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, Б. Грінченко, С. Русова, К. Ушинський та ін.

На цьому етапі розгортаються й трагічні сторінки українознавства: спочатку агресивну політику проти української державності, національної визначеності, мови, культури розгортають польсько-шляхетські уряди й

інституції; потім тотальну війну на знищення ведуть російські режими: шляхом ліквідації державної автономії, внутрішньої політики Романових ще за Б. Хмельницького, І. Виговського та їх наступників, а згодом – за Петра І і Катерини ІІ – до повної ліквідації української не лише державності, а й освіти, науки (нищиться навіть Києво-Могилянська академія), видавничої та церковної справи. Завершується усе те забороною навіть родових імен – Україна та Русь, привласненням останнього Росією, перетворенням України на Малоросійську колонію, а тим самим і знищення самих основ українознавства.

Четвертий етап розпочинається «Історією Русів», яка засвідчила невмирущість як української нації, так і її самосвідомості та ідеї державності й історичної суб'єктності.

Ідея національно-державного відродження активізує й діяльність інтелігенції з відродження духовно-культурного, наукового та освітнього. І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка принципово стають на ґрунт живої народної мови. О. Цертелєв, М. Максимович, П. Куліш,
О. Бодянський, П. Чубинський, В. Антонович, М. Костомаров, засновують історико-культурний, етнолого-фольклорний та освітньо-науковий напрямки українознавства.

Т.Шевченко відроджує ідеал національної державності, стає, за визначенням П. Куліша, найпершим справжнім українським істориком.

На ґрунт наукової системності ставлять історіософію М. Костомаров («Книги буття українського народу») і В. Антонович (створенням київської історіографічної школи).

На цьому ґрунті й виникає НТШ – прообраз академії українознавства – та розгортається науково-дослідна, освітня й видавнича діяльність, спрямована на вивчення й пропаганду системи знань**:** про український етнос, фольклор, природу, географію, економіку**,** мову, історію, націю, державу, різнорідну культуру. Велику роль відіграють осередки товариства «Просвіта».

Системність українознавства як науки зумовлює новий якісний рівень освіти та виховання народу; на початок ХХ ст. він стає свідомим свого буття та історичної місії: як народ – рівний серед рівних, покликаний виконати зумовлене природою лише йому призначення («Книга Битія українського народу», створена й схвалена М. Костомаровим, іншими кирило-мефодіївськими братчиками).

П'ятий етап – це спочатку етап розквіту українознавства, зумовленого створенням української державності (УНР, Гетьманату, Директорії), а згодом знищення його за умов більшовицького режиму.

На початок ХХ ст. виявилися дві реальності:

а) українознавство досягло чіткої наукової окресленості і в окремих галузях його – археології (В. Хвойка), етнології та демографії (праці
Ф. Вовка), фольклористики, мовознавства, історіософії й історіографії, економіки, географії, соціології, літературо- і мистецтвознавства, економіки,

права (М. Туган-Барановський) тощо;

б) водночас воно стало на шлях системної науки, що в особі І. Франка, О. Потебні, К. Ушинського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Грушевського, митрополита Іларіона (І. Огієнка), а також в працях колективів НТШ та Всеукраїнської Академії наук (В. Вернадського, С. Єфремова, І. Стешенка) набуло доцільної інтеграції окремих галузей і постало як теоретично-методологічна основа не лише всіх напрямів науки – гуманітарних, суспільно-економічних, природничо-технічних, – а й освіти, культури, державного управління.

У вже згадуваних «Матеріалах...», підготовлених І. Стешенком та О. Дорошкевичем, рекомендувалися такі напрями й форми українознавства:

1. Історія України на нижчих щаблях освіти. 2. Історія України в середніх ланках освіти. 3. Історія України «до курсу вищого концентра». Тут вивчалася й історія зарубіжжя. 4. Програма курсу української мови та літератури. 5. Проект програми географії (природи й населення) України: а) для середніх навчальних закладів; б) для старших класів середніх навчальних закладів.

До всіх розділів додавалися методичні поради й списки літератури.

Інтенсивна робота ВУАН у галузі українознавства зумовила значно ширший обсяг поняття українознавства. Акад. С. Єфремов у своєму посібнику 1920 р. дає таку структуру предмета, призначеного стати наукою про рідний край: Вступ (як його історико-теоретичне обґрунтування) та розділи: I – Національна проблема; II – Українська справа (з підрозділами: загальні підстави, громадський рух, завдання, закордонна Україна, школа, церква, утиски українства, цензура, протиукраїнські праці); III – Історія; IV – Географія; V – Етнографія; VI – Економіка; VII – Мова; VIII – Письменство (з підрозділами: загальні огляди, письменство до Відродження, нове письменство, твори красного письменства); IX – Мистецтво (з підрозділами: народне мистецтво, архітектура, малярство, театр, музика); X – Мемуари. Листування. Автобіографії. Спомини; XI – покажчики та довідники.

Автор давав списки літератури, що охоплювали понад тисячу праць з другої половини XIX до 1918 р. XX ст.

Довідник Д. Штогрина, що фіксує видання Української АН упродовж 1918–1930 рр., засвідчує, що за той час було видано тисячі українознавчих праць усіма відділеннями академії, і це й підготувало фундамент майбутніх українознавчих енциклопедій. Гарантом нових успіхів та досягнень і соціально-політичного, й культурно-духовного поступу стала взаємопідтримка держави – науки – освіти.

Це й налякало імперський режим. І після 1930 р. зникає навіть термін українознавство. З часом і за різних умов його замінниками виступають крає-, країно-, народо-, суспільствознавство.

Виступають безуспішно. І це закономірно.

Елементи **країнознавства** віднаходимо ще в працях античних авторів

(Геродота, Арістотеля). Вони становлять неабиякий інтерес. Але висвітлюють лише частину знань про буття наших прапредків: переважно зі сфер географії та звичаїв, частково – виробництва. На той час і це було досягненням, проте з часом – у ХХ ст. – не могло відповісти на численні питання розвитку народу (чи племен) нашої правітчизни. Воно обмежувалося даними фізичної географії та народонаселення (до того ж – фальсифікованими).

Краєзнавство давало уявлення про феномен українознавства ще в загальнішій формі, а за умов входження УРСР до СРСР – передусім як південну окраїну імперії, яка належить українцям лише на основі її територіально-адміністративного поділу, оскільки за конституціями СРСР і УРСР земля, надра, природні багатства не визнавалися власністю народів республік, а лише загальносоюзною власністю.

Радянське краєзнавство практично не зачіпало аспектів політичних, духовних, культурних.

Після 1930р. набуває поширення **народознавство.** Коли його висвітлювали професіонали-патріоти, воно відігравало і позитивну роль, бо привертало увагу хоча б до історії, етнології, фольклору українців. Проте в цілому воно ставало й на позиції **антиукраїнознавства,** бо за офіційними програмами йому відводилася роль знаряддя асиміляції: орієнтувало на розгляд України як багатонаціональної республіки, в якій головною проблемою є не самопізнання й розвиток внутрішніх сил, а «гармонізація» стосунків у багатоетнічних сім'ях, виробничих колективах та регіонах. Найважливішою метою проголошувалося створення «єдиної» мови, економіки, культури і при цьому такою мовою мала стати не українська, а «державна» – російська. З 80-х років ХХ ст. народознавство дістало завдання переконувати українців, що в СРСР створилася «нова спільність людей – радянський народ», а це, буцімто, означає, що український народ став лише рудиментом минулого, як і українознавство – анахронізмом.

Вершиною цієї піраміди виступало **суспільствознавство,** яке орієнтувало на той же, утверджуваний офіціозною ідеологією, феномен «нова історична спільність людей – радянський народ». І, тим самим, фактично узаконювало зникнення України як нації, держави, мови, культури. А водночас і усувало потребу вивчення українознавства як наукової системи та основи освіти, виховання, культури, державотворення.

Наслідки відомі: денаціоналізація, яка зумовила тотальні процеси деперсоналізації (національної, соціальної, особової), дегуманізації та деморалізації в усіх сферах суспільства.

Закономірно, що суверенізація України зумовила появу концепції Інституту українознавства, котра базується на іншого роду принципах:

по-перше – **історизму:** має бути вивчений весь попередній досвід (позитивний і негативний), осмислено великі вітчизняні і зарубіжні традиції (античної Греції, Візантії; Данте, Й. Г. фон Гердера, Гумбольдта, Коменського, Гете, Ренана, Мадзіні);

по-друге – **наукового,** а не ідеологічного підходу.

На цій основі: а) крає-, країно-, народо-, суспільствознавство можуть постати ланками пізнання такого космічно-вселюдського феномена, як Україна; б) однак – лише як часткові ланки цілісної системи, спрямованої на вивчення України й українства і в їх всеосяжності (повноті фізично-матеріальних та духовно-культурних первнів), і в їх особовій специфічності.

Мається на увазі, що досі Україну розглядали: а) або в окремих її сутностях; б) або лише на теренах географічного розташування (що також змінювалося під час державних політичних трансформацій). Тим часом: а) Україна – це **цілісність** етнічна, територіально-географічна, національно-культурна, мовна тощо; б) український етнос (отже, і творена ним матеріальна та духовна культура, мова, освіта, наука, мистецтво) є феноменом загальнопланетарним.

З урахуванням усіх зазначених чинників і пропонується українознавство як цілісна наукова система, що поєднує концентри:

Україна – етнос;

Україна – природа, екологія;

Україна – мова;

Україна – нація, держава;

Україна – культура, матеріальна й духовна; освіта, мистецтво, література, філософія, релігія, економіка, право, валеологія, наука, військо;

Україна в міжнародних відносинах;

Україна – ментальність, доля;

Україна – історична місія.

Історичні особливості розвитку українознавства зумовили й теоретичні, методологічні та педагогічні засади концепції.

1. Українознавство із самого зародження було, є і має бути формою як пізнання світу та самопізнання, так і виховання та самовиховання (як визначального чинника самотворення).

2. Ще в Київській Русі воно призначалося і для урядово-конфесійних, і для родинних та освітніх сфер; це виправдалося історично, тому велика традиція має бути продовжена.

3. З першопочатків українознавство охоплювало крає-, країно-, народо-(племено-), суспільство- та державознавство. Комплексний підхід і на сучасному етапі має зумовлюватися самим предметом – феноменом України, що а) перебуває в постійному процесі розвитку; б) охоплює всі сфери буття і свідомості народу: етнопсихологічну, природо-екологічну, мовну, економічну, історичну, національно-державну, соціокультурну, релігійно-філософську, мистецьку, правову, міжнародних відносин. Жоден окремо взятий компонент понять «Україна», «українство» не розкриває.

4. Українознавство на всіх етапах розвитку було органічною формою людино-, націє- та державотворення, тому прямопропорційно залежало від долі

національної держави, і навпаки.

5. Як і в минулі часи, українознавство має бути не лише одним з рівноправних предметів базового змісту освіти, а й синтезуючим ферментом, її філософією і методологією.

6. Оскільки українознавство є формою і пізнання, й виховання, воно має бути складовою частиною усіх ланок формування характерів (ідеалів, світогляду) та освіти: родинної школи; початкової школи; середньої школи; середніх спеціальних закладів (у тому числі гімназій, ліцеїв, коледжів); вищої школи.

7. У всіх ланках освіти українознавство має поставати різними рівнями, елементами та формами: від первісних (розповіді про природу, побут, звичаї, моральні, естетичні норми) до системніших і складніших (родина, виробництво, історія, економіка, право) та синтезуючих, науково-системних. А його основою має бути філософія родинності (як цілісність «Дитина – родина – Україна – вселюдство»).

8. Форми викладання українознавства мають зумовлюватися і загальними, й специфічними концепційними засадами сучасної освіти в Україні. Зокрема, воно має інтегруватися з іншими й бути основою інтеграції предметів.

Оскільки концепція розвитку національної школи в Україні, розроблена НДІ українознавства МОН України, була апробована на всеукраїнських науково-практичних семінарах, міжнародних форумах та опублікована в засобах масової інформації*, то тут детального (текстового) викладу їх робити не будемо. Зазначатимемо лише принципові моменти.

Освіта в Україні має бути гуманістичною, національною, безперервною.

У цьому зв’язку вона:

– має поєднувати вітчизняний і зарубіжний професіонально-педагогічний досвід;

– бути людино- і народо(націє)спрямованою;

– інтегративною і змістом, і формами викладання;

– базуватися на синтезі виховання й навчання, інтелектуальних і емоційних чинниках досягнення мети.

Усім зазначеним має зумовлюватися й структура системи освіти.

Першою ланкою має бути родинна школа (й аналог – дошкільні виховні

* Зокрема: «З’їзд відбувся – проблеми залишаються» // Радянська школа. – 1990. – № 1. – С. 3 – 8; «І тепер: поки що тільки основа» // Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 65–72; Програми середньої загальноосвітньої школи. Українська література. – К.,1992. – С. 244–350; «Гуманітарний ліцей» // Українська мова і література в школі. – 1992. – С. 29–33; «Українознавство: стан, Проблеми, перспективи розвитку» // Літературна Україна. – 1992. – 22 жовтня і в «Матеріалах першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства» – К., 1993. – С. 8–11; Національна система освіти в Україні (Освіта на межі століть) // Освіта. – 1992. – 25 квітня; «Освіта: стан і перспективи» (концепція) // Освіта. – 1992. – 16 листопада; «Ідея національного відродження і розвиток української літератури» // Слов'янські літератури. – К., 1993. – С. 59–76; «Україно-народознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку» // Розбудова держави. – 1993. – № 10. –С. 33–50; Концепція навчальної дисципліни «Українознавство» // Розбудова держави. – 1994. – № 2. – С. 18–30; 1994 р. вийшов посібник, а 1996 р. підручник П.П.Кононенка «Українознавство».

заклади); у ній вирішальна роль належить батькам, які мають бути не лише суб'єктами, а й об'єктами виховання;

другою ланкою – початкова школа (I–IV класи); і тут переважають елементи виховання;

третьою – загальна середня (V–VIII або IX класи); у ній врівноважуються виховання й навчання, гуманітарні й природничі предмети;

четвертою – спеціальні (професійного типу) та вищого типу середні навчальні заклади (IX–XI чи X–XII класи): у ній на перший план виходить навчання, і не стільки в плані профорієнтації, скільки в рівні та характері викладання предметів (зокрема в гімназіях, ліцеях, коледжах);

п'ятою – вища школа: гармонійно-збалансована в плані спеціальних і гуманітарних предметів незалежно від профілю інституції.

Цими загальними засадами щодо системи освіти зумовлюються й засади концепції та програми українознавства:

– українознавство має бути **обов'язковим** предметом базового змісту освіти.

– у цьому зв'язку українознавство має постати окремим навчальним курсом, що забезпечує як певний мінімум знань, так і формування характерів (світосприйняття, світорозуміння, ідеали, волю) поколінь.

– і разом з тим українознавство має як відбивати інтеграційні принципи виховання та навчання, так і бути їхньою основою.

– зміст і форми викладання українознавства в різних ланках освіти.

Дошкільні заклади. Школа-родина. Тут необхідно брати до уваги два моменти: а) специфічні особливості формування дитини в сім'ї; б) і в закладах державного підпорядкування. А також те, щоб у вивченні всіх досі існуючих предметів базового змісту освіти дітям могли допомагати батьки й вихователі, – при вивченні ж українознавства (етнології, мови, культури...) величезна кількість родин та вихователів з відомих причин або не зможе реально допомагати дітям, або й навпаки може здійснювати зворотний – антинауковий і антиукраїнський вплив.

З цієї причини посібники з українознавства для школи-родини та дошкільних закладів мають бути суттєво різнорідними. Одні з них – і найперше – необхідно адресувати батькам (вихователям); інші – дітям.

А. Посібники для батьків. Їх необхідно базувати у повному обсязі інформації про етапи генезису й зміст та форми українознавства на основі **наукових** даних, але обов'язково в популярно дохідливій, по можливості – то й емоційно-естетичній формі.

При цьому можливі дві структури викладу змісту предмета:

– главами-нарисами, що цілісно-еволюційно розкривали б зміст концентрів: Україна – етнос; Україна – природа; мова; словесність; історія; нація; держава; культура...; Україна в міжнародних відносинах; Україна – ментальність, доля;

– главами, у яких зміст зазначених концентрів розкриватиметься в єдності за епохами: а) доісторичної (трипільської, черняхівської, зарубинецької культур); б) Київської Русі; в) Великого князівства Литовського; г) Гетьманщини; д) XIX ст.; е) XX ст. (з підрозділами: 1. 1990–1930 рр.; 2. 1931 – до кінця 50-х; 3. 60-ті; 4. 70–80-ті; 5. 90-ті роки XX–XXI ст.).

В обох випадках має бути показана специфіка розвитку українського етносу та безперервність і внутрішня єдність формування українців як нації і держави, їхньої ментальності та культури, місця і місії в загальнолюдській цілісності.

Без претензій на «старшинство», «арійську праоснову», «месіанізм» необхідно постійно й аргументовано відтіняти приналежність українського феномена до загальнолюдського, а його культури – до культури народів Сходу та Заходу, Півночі й Півдня. А тим самим – органічну причетність українців до творення загальнолюдських (світових) духовно-гуманістичних цінностей, кладучи в основу відому істину: народ, що не усвідомлює своєї самоцінності та історичної місії, може бути лише населенням, а не народом; споживачем, а не творцем оригінальних духовних цінностей; тільки наймитом, а не господарем своєї землі і своєї долі; отже – інертною масою, матеріалом у чужих руках, знаряддям добра, зла, матерією без духу.

Міра кожної цивілізації і культури – міра людини. Українознавство покликане формувати інтелект і емоції, волю та ідеали поколінь, які органічно поєднували б патріотизм і професіоналізм, повагу до власної свободи й до прав інших людей (націй), раціоналізму, принципів етики та естетики буття.

З огляду на це для батьків мають бути підготовлені:

а) хрестоматії з мови, педагогіки, історії, права, літератури, культури, мистецтва, науки...;

б) посібники (нариси) з окремих галузей українознавства;

в) книга-підручник «Українознавство», який би давав історично-цілісне уявлення про Україну і тим самим не лише формував свідомість, а й допомагав осмислювати та розв’язувати найголовніші проблеми сучасності і грядущого (етнічно-демографічні, природо-екологічні, соціально-економічні, національно-державні, родинно-побутові, культурологічні, виробничі, конфесійні, військові, педагогічно-гуманістичні...).

Щоб виховувати дітей, має бути вихованим вихователь.

Книга для батьків має бути наповнена фактичним матеріалом як з історії-долі України, так і з наукового українознавства.

Б. Посібники для дітей. Першою їх якістю має бути доступність, ясність і (бажано) художність викладу; привабливість і яскравість форми.

Принциповою основою посібників для вихованців школи-родини є наукове відкриття того, що не лише фізичний, а й духовний генотип особистості кристалізується до 7 років. Далі відбувається лише розширення меж та

шліфовка сутності характеру.

З огляду на це основою посібників (хрестоматій, словесно-живописних видань) для вихованців школи-родини мають стати:

а) **природа** (географія) рідного краю (і своєї материзни, і всієї України), яка формує в особистості і емоційну, і інтелектуальну сфери; і її знання,
і переконання на рівнях як практичного досвіду, так і психіки (найбільш стійкої сфери характеру), а також мораль, етику та естетику;

б) **мова,** яка є найуніверсальнішим чинником і пізнання світу,
й самопізнання; безсмертним виразником історичної пам'яті, ідеалів, світосприйняття й світорозуміння, характеру й долі народу, його ментальності, честі, історичної волі та місії, інтелектуального і художнього генія; найефективнішою формою єднання всіх ланок і сил суспільства;

в) **словесність** – як синтез фольклору й писемної літератури, в яких відображено світ казки та пошуку ідеалу, буття рідної природи, сім'ї, родинно-побутових звичаїв та традицій, рослинного і тваринного світу дитинства;

г) **народне мистецтво** – вишивки, малюнки, музика, співи, винахідництво, писанкарство; дитячий театр. Мистецтво в Україні і за її рубежами.

Скрізь, по можливості, мають знаходити місце яскраві факти вітчизняної історії (приступні для розуміння дитини), а також із життя й творчості українців за межами України.

Україна має поставати як хліборобська, так і промислова, інтелектуально-наукова й космічна держава.

Українознавство у початковій школі. І в цій ланці особливу роль мають відігравати *хрестоматії* та ілюстровані *збірники*, однак для школярів уже потрібен і *підручник*.

Основу підручника мають складати:

– спеціально відібрані особливо яскраві приклади з *історичного* буття українського етносу – від часу Орія, Кия, Аскольда… до наших днів;

– більш системна інформація з географії (природи, екології) всієї України;

– відомості про етнокультурний розвиток та демографію українців;

– яскраві приклади зв'язків України з іншими народами (від Київської Русі до нашого часу);

– взірцеві приклади мовно-літературної класики, відгуків про неї іноземців;

– нариси про видатних митців народної творчості;

– зразки дитячої творчості, пов'язані з життям України;

– оповідання (твори) морально-етичного змісту;

– конкурсні завдання на знання: а) рідної сім'ї; б) свого села чи міста;
в) рідної природи; г) рідної мови; д) народної культури; е) наукових відкриттів; є) вітчизняних державних діячів, полководців, митців; ж) творчості Тараса Шевченка (Івана Франка, Лесі Українки), світочів українознавства;

– яскраві (кольорові) картини природи, річок, лісів, морів і гір; шедеври української архітектури, скульптури, живопису, творів народних умільців різних

регіонів.

Українознавство в середній школі. Його основа – повчальні сторінки й процеси *історії:* від племені до нації і держави.

Обов'язкові компоненти: мова як форма буття і духу народу; роль природи в морально-духовному й естетичному формуванні людини; особливості геополітичного розміщення та природи України; сфери етнічного, демографічного, економічного розвитку; стан, особливості корисних копалин, сільськогосподарського й промислового виробництва; правові й морально-етичні норми, культура в Україні; конфесії; військо. Міжнародне становище України. Внесок українців в скарбницю світової науки, освіти (педагогіки), матеріальної й духовної культури. Ментальність українців. Доля.

На цьому етапі кожен випускник школи повинен одержати ескізне, але цілісне уявлення про Україну в її історичному, політичному, соціально-економічному, культурно-мистецькому, виробничому, національно-державному генезисі, а тим самим – і в гуманістичній та демократично-правовій еволюції. Отже як про феномен і суверенно-самодостатній, і органічно пов'язаний з загальнолюдською цивілізацією та культурою. На цій основі він має пройнятися почуттям як самоцінності своєї особи, так і патріотичним почуттям причетності до тисяч поколінь попередників та відповідальності за долю інших людей, націй, культур, за прийдешнє Вітчизни.

Українознавство в середніх спеціальних закладах освіти. Для них має бути створений підручник спеціального типу: системний, науковий, вищого рівня інформації й історико-філософських узагальнень, з елементами прогностичності з усіх компонентів українознавства. Навіть стиль цього підручника має бути системно-аналітичним, передусім науковим.

Особливу роль у ньому мають відіграти *питання-конкурси,* які б спонукали до історико-аналітичного, порівняльного (і **з** дійсністю інших країн) підходу, до розуміння взаємозалежності: а) процесів у минулому і сучасному; б) всіх чинників буття, культури України; в) її окремих частин і цілості.

Значну роль тут мають відігравати схеми, таблиці, проекти матеріально-духовного будівництва. Належне місце мають посісти уривки з творів:
Я. Мудрого («Руська правда»), В. Мономаха («Поучення дітям») й Іларіона («Слово про закон, благодать, істину»), літописців (про мовну політику, характеристику племен тощо); І. Вишенського, Г. Сковороди, «Синопсиса» і «Густинського літопису» (інших літописів); передмови до невиданого «Кобзаря» й «Журнала» Т. Шевченка, роздумів про українську справу
М. Максимовича, М. Шашкевича, П. Куліша, П. Чубинського
М. Драгоманова, І. Нечуя-Левицького, П. Житецького, І. Франка,
Б. Грінченка, О. Потебні, Лесі Українки, П. Чикаленка, М. Заньковецької, уривки з листування, виступи М. Грушевського («Хто такі українці і чого вони хочуть»), І. Огієнка («Українська культура»), В. Винниченка («Щоденник», «Відродження нації»), В. Вернадського (листи з Парижа),

В. Короленка (листи А.Луначарському) й О. Довженка (щоденник, записні книжки), М. Семчишина («Тисяча років української культури»), Російщення України (Науково-популярний збірник), Є. Маланюка («Малоросійство»), Ю. Бойка, Г. Костюка та ін.; «Енциклопедії українознавства».

Українознавство у вищій школі. Основою необхідно мати в найповнішому розумінні науково-системний підручник, який був би:

а) насичений найхарактернішим матеріалом (і стосовно концентрів, і стосовно статистики);

б) спирався на дані вітчизняних і зарубіжних досягнень та відкриттів;

в) був проблемно-конструктивним: виявляв не лише історичні реальності, а й уроки (причини та наслідки) минулого та сучасності і націлював на перспективи;

г) інтегративно виявляв взаємозалежність матеріальних і духовних, національних і загальнолюдських чинників розвою; природи й добробуту; моралі, етики, естетики; соціальних і економічних чинників; гуманістичних і науково-технічних проблем; інтелектуальних і емоційних сфер в житті людини; розуму й віри; прав людини і її обов'язків; громадянського (патріотичного) служіння народові і свободи творчості.

Особливе місце мають посісти проблеми сім'ї, збереження національних традицій, етико-естетичних, духовних цінностей.

Підручники, посібники, хрестоматії для всіх рівнів і ланок освіти мають бути насичені аналітичним матеріалом: з одного боку – здобутків, відкриттів представників України і оцінок їх світовою громадськістю (ознайомлення з працями типу «Аксіоми для нащадків. Українські імена в світовій науці»); а з іншого – болючих уроків та можливих кризових перспектив (для студентів і учнів старших класів).

Аналіз і прогноз – цей синтез має формувати як знання, так і переконання, ідеали, волю виховуваних поколінь, історичною місією яких є створення держави громадянських прав і свобод, гуманізму й високого добробуту, спроможних стати синтезуючою ланкою між народами (культурами) Півночі й Півдня, Сходу і Заходу.

§2. ВІД КРАЄ-, КРАЇНО-, НАРОДО-, СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА ДО УКРАЇНОЗНАВСТВА

Отже, два ключових питання: чи має українознавство окремий предмет дослідження?; має розвиватися (і вивчатися в системі освіти) краєзнавство, країнознавство, народознавство, суспільствознавство чи **українознавство**?

На перше опоненти відповідають: хіба можна охопити цілісність України (українства) навіть науковому інститутові? А тим більше вчителеві (професорові), який захоче викладати цей предмет? На друге чуємо не менш «традиційну» відповідь: у викладанні народознавства (чи його варіацій) уже

набуто чималий досвід, є не тільки кафедри, а й цілі факультети, що готують кадри за відповідною програмою, – тут же потрібно починати з азів.

Можна було б відповісти коротко: є ж спеціальні інституції, які вивчають не лише одноклітинні організми, а й океани чи космос. І це в наш час уже не викликає не те що заперечень, а й подиву. Є фахівці з проблем вуха, горла, нервової системи людини, сексу, та є й ті, що вивчають людину комплексно: саме як цілісний феномен (у його фізичній, духовній, психічний сферах), і, до речі, лише це веде до відкриття та розуміння сутності, функціональної ролі, можливостей окремих частин організму. Один і другий підходи взаємозбагачуються.

Так само має розв'язуватися й проблема українознавства: воно має іти від частин до цілісності, бо тільки за цієї умови усвідомимо, що саме є сутністю феномена «Україна».

І так само коротко можна сказати й стосовно народо- (чи його паліативів) знавства: то – інерція 30-х років **XX** ст., зумовлена загальним станом нашої освіти й науки, воно не виправдало себе, тому має бути заміненим.

Та ці відповіді були б занадто формальними й не допоможуть усвідомити суть проблеми, до того ж на рівні не тільки знання, а й переконань. Бо всім зрозуміло: механічне з'єднання органів тіла (рук, ніг, голови...) – це ще не людина. Людина – це й дух, концентрація досвіду мільйонів років та поколінь, це – життя, яке стільки відкрило, скільки ж приховує своїх секретів, реальностей та таємниць.

Так само маємо ставитися й до феномена України: не стільки як до суми фізично-духовних явищ, скільки як до цілісності, кожна частина якої має рівновартісне значення. Бо тільки так зможемо осягнути себе в Україні й Україну в собі, уроки тисячоліть, усвідомлення яких може відкрити шлях до омріюваного майбутнього.

Так важче, тисячократно важче. Та хіба людина навіть фізично народжується не важко? Але це – єдиний шлях до буття. Не можемо спрощувати й шляху до істини: пізнання світу (Вітчизни) та самопізнання. Бо тільки це – шлях до джерел нашої сили, історичної волі та місії, до самореалізації, а тим самим і до справжнього щастя.

Кращий доказ тому – уроки історії.

Перший з них засвідчує: українознавство є не просто об'єктом громадського інтересу чи науки, і не лише в Україні, тепер, а проблемою, яка гостро стоїть тисячі років, на всіх широтах планети, і зумовлено це як життєво-земними, так і політико-космічними чинниками. І розв'язується та проблема неоднозначно, до того ж як патріотами, так і антагоністами України.

Почати з того, що й нині за межами України – в Гарварді (США), Едмонтоні (Канада), Мюнхені (Німеччина), в Австралії, Франції, Великій Британії, Польщі, Словаччині, інших країнах Заходу та Сходу – існує не тільки наукове українознавство, а й мережа авторитетних закладів – українознавчі

інститути та кафедри. Практично на всіх континентах планети діють осередки Міжнародної Асоціації україністики. Закономірно, що зарубіжними вченими випущено сотні різногалузевих українознавчих досліджень, у тому числі й «Енциклопедію українознавства» (за редакцією
В. Кубійовича та З. Кузелі). У ній зазначається, що українознавство є книгою знання про Україну, внаслідок чого передбачається відкриття та поширення знань українського етносу, фізичної географії і природи Вітчизни, суспільності, історії, мови й літератури, етнографії та фольклору, народного господарства, права, матеріальної й духовної культури (йдеться, зокрема, про різні види мистецтва, науку й освіту, церкву, бібліотечну, музейну і видавничу справу, театр, музику, танок, кіно, фото, пресу і радіо тощо), охорони здоров'я (включно з народною медициною) і фізичної культури, історії військової справи та інше тієї країни, в навчальному закладі якої здійснюється навчання. Отже, що українознавство означає здійснення пізнання усіх складових понять Україна та український народ, його генези, зв'язків з іншим світом, сучасного та майбутнього.

Не важко помітити, що застосовані авторами Енциклопедії визначення базуються на логічній основі. Але не можна не помітити й очевидної потреби ряду уточнень. Щонайперше: чи є для авторів тотожними поняття народознавства, суспільство-, крає- та країнознавства? І передусім – україно- та народознавства. Тим більше, що в Україні і стосовно самих понять, і стосовно місця не лише україно-, а й народознавство доводиться говорити про стан гострої кризи.

Свідченням цієї кризи є не тільки відсутність упродовж століть науково-освітніх україно-народознавчих центрів та інституцій, через що маємо лише праці окремих ентузіастів і не маємо аргументованих відповідей на питання, а й наявність виданих за більшовицького режиму численних праць, які формально є українознавчими (з історії, географії, філософії, державного, національного будівництва в Україні), однак фактично – антиукраїнські за змістом і духом. Та й це не все. Як зазначається в радянських енциклопедіях та словниках, українознавство – аналог народознавства, а народознавство – це термін, що використовувався в XIX і до 30-х років XX ст. Після 30-х років зникли з ужитку навіть терміни.

Усе те має як давні, глибокі причини, так і трагічні, далекосяжні наслідки. А головна причина пов'язана з розвитком Української держави. До повнішої аргументації цього твердження ми вдамося далі, поки що ж тезисно зауважимо: джерела україно-народознавства – в надрах Київської Русі; їх суть і вершина – в «Літописі Аскольда», «Велесовій книзі», Київських билинах, «Літописі Руському» («Повість временних літ») та «Галицько-Волинському літописі».

Драма, а то й трагедія починається в добу розпаду Великого Литовського князівства, коли шляхетська Польща розгортає процес нищення української державності і головну ставку при цьому робить на знищення національної

самосвідомості українців та її вогнищ – історіографії, закладів освіти й культури, релігії, традицій, пам'яті поколінь.

Новий етап – це час створення Гетьманщини, коли було не тільки відновлено інституції державності, суверенності, внутрішньої і зовнішньої політики, віри, патріотичне літописання, а й створено військо, власну конституцію, збудовано всеукраїнську мережу освітніх закладів, у тому числі й вершини всеєвропейської духовної культури – острозьку та Києво-Могилянську академії.

Велика руїна започалася нищенням української державності, а водночас Петро І, Катерина ІІ, інші російські деспоти нищать систему освіти, культурно-духовні осередки, книги, навіть київську Академію, а розпочинають усе те із заборони української мови та історіософії. Україна, її народ коли й вивчаються, то хіба як територія, етнічний різновид та наріччя Росії.

Наступає морок століть. Декому здається, що чума українофобії витруїть навіть коріння українського етносу, а водночас і національної самосвідомості. Міністри, царі заявляють, що української мови (як аналога нації, держави, культури) «не было, нет и быть не может». Малодушні старшинські верстви, частина української інтелігенції зрікаються не лише свого первородства, а й права на суверенність і мислення, і державного життєтворення. Офіціозні структури готують похоронні реквієми над могилою України.

Та з'являється «Історія Русів», за нею –десятки фольклорно-етнологічних видань, і кирило-мефодіївські братчики відновлюють ідею української державності. Зусиллями І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Каразіна, Т. Шевченка, М. Максимовича, П. Куліша,
В. Антоновича, І. Франка, Б. Грінченка, М. Грушевського, Лесі Українки, десятків партій, перша з яких виникла ще 1847 року, та ідея стає змістом і формою національної самосвідомості. На початку ХХ ст. народ творить нову державу – УНР, а еліта нації – нові інституції освіти, науки, мистецтва, нову Академію наук (що її очолює геніальний В.Вернадський), і на цій основі розкорінюється й відповідна система українознавства.

Доба відродження – перші десятиліття ХХ ст. – стала золотим віком саме різних галузей українознавства. Це налякало ідеологів новоствореної імперії, і невдовзі по розгромі захисників УНР більшовизм Ульянова-Леніна оголосив смертоносну війну навіть ідеї української державності. Приреченими на послідовне вкорінення опинилися й освітньо-наукові інституції. Логічно, що стали антагоністами слово і діло, патріотизм і фальшивий інтернаціоналізм.
І так само логічно, що народ, його інтелігенція, котрі жили ідеалами відродження, стали на захист своїх святинь.

Повторювався фарс історії: у «Покажчику потрібної до самоосвіти літератури», виданому 1920 р., віце-президент АН України С. Єфремов писав: «Ми повинні дбати про українознавство – «науку про наш рідний край». І то якомога настійливіше, бо «коли обернемося до задоволення згаданої потреби, то

не можемо не побачити великих у йому прогалин. І досі стоїть ця справа не зовсім тверда, на хисткому, мовляв, ґрунті». Причина – те, що «до самісінького останнього часу українські дисципліни були поза межами офіціальної науки, а хоч дещо в її обсяг часом і попадало, то й само набувало здебільшого того перекривленого вигляду, що фатально слідком іде за всякою офіціальщиною. Огнища цієї казенної науки, університети в Україні, просто гребували наукою про рідний Край, ставлячи ту саму місію, якій все слугувало в централізованій Росії».

Тепер, сподівався С. Єфремов, українознавство стане державною справою в інтересах України. Та з початку 30-х років виявилося протилежне: сталініcти знищили не тільки українську державність; було знищено й основу українознавства (зокрема – 21 науковий інститут). Закономірно, що зникло й саме українознавство. Лишилися хіба що елементи народознавства.

На цій підставі й тепер одні ставлять питання: а чи мали ми і чи маємо українознавство, а якщо так, то який його зміст? Інші ж або заперечують його існування зовсім, або відносять до праць зарубіжних дослідників 30–80 років XX ст., вважаючи, що його вітчизняний аналог – то народознавство. Мало не всі наукове українознавство починають з кінця XIX ст.

Це відбилося і в освітньо-науковій практиці: одні й досі трактують народознавство як науку, в якій наголос робиться на країно- (чи й крає-) знавстві або на історичному генезисі народів, які проживають на терені України. На цій підставі в основу кладеться інформація про природничо-географічні умови та етно-фольклорні особливості (місцеві чи регіональні). Окремі автори програм і праць, дещо змінивши термінологію, народознавство ідентифікували з суспільствознавством – скороченим варіантом історії УРСР.

Інша частина дослідників прагне побачити і органічний зв’язок між країно-народо-українознавством, і їх специфічні особливості та зумовлені ними відмінності. Це пов’язано і з тим, що українці – самодостатній етнос, отже, потребує наукового вивчення саме у своїй суверенній сутності, але він – і народ, який розвивається в органічній взаємодії та взаємозалежності з іншими навіть на терені України. І з тим, що український етнос, його матеріальна й духовна культура – це реальність країн Сходу і Заходу, отже – світової історії та цивілізації. Тому він потребує вивчення на всіх етапах, широтах та глибинах історії свого розвитку, у всіх формах самовираження як феномена загальнолюдського, а тим самим і космічного.

З урахуванням цього Міжнародна конференція «Роль вищих навчальним закладів (інституцій) у розвитку українознавства», проведена 15 – 17 жовтня 1992 року, й прийняла запропоновану автором цих рядків концепцію, згідно з якою: 1) україно- і народознавство мають між собою як спільну основу, так і специфічні відмінності; 2) народознавство ідентифікується з наукою про феномен українського етносу (народу, нації) в межах України та у зв’язку з національними меншинами; українознавство – наука і про український етнос у

межах України та всієї планети. Але не тільки про етнос, а про все, що зв'язане з буттям України й українства. Тому а) має вивчати Україну у всій її цілісності; б) саморозвиватися як цілісна наукова система, що органічно поєднує всі раніше зазначені концентри (Україна – етнос; Україна – природа (екологія); Україна – мова; Україна – нація, держава; Україна – культура (матеріальна й духовна), освіта, наука, мистецтво, право, філософія, релігія, військо; Україна в міжнародних відносинах, Україна – доля, ментальність, Україна – історична місія.

§ 3. ІСТОРИЧНИЙ ГЕНЕЗИС УКРАЇНО-, НАРОДОЗНАВСТВА. УРОКИ

А. Тотожність і відмінність понять

Навіть такий ерудит, як С. Єфремов, до згадуваної праці «Українознавство» включив публікації XIX – початку XX ст. Для багатьох сучасників початок наукового українознавства також пов'язується з XIX століттям. Вирішальну роль відіграє те, що саме на тому етапі набув громадянства термін «народознавство», а українознавство як науково-освітня проблема на початку XX ст. набуло і державної ваги та опіки.

Однак відомо, що існуюча сутність не завжди має втілення у відповідному понятті. Велика часова дистанція відділяє й реальне українознавство від його теоретичного осмислення та термінологічного вираження.

І тут знову доведеться повернутися як до тотожності, так і до відмінності понять країно-, народо-, суспільство-, українознавство.

Кожне з них, як ми бачили, має і свій зміст, і наукову ґенезу. Так, очевидно, що країнознавство має своїм об'єктом природу, історію, культуру певної держави і виникає найраніше. Народознавство може постати лише на етапі диференціації племен, народностей, націй та знання про них, як і суспільствознавство на певному етапі розвитку науки соціології. Українознавство не може сформуватися до появи як українського етнічно-територіального феномена, так і всіх зазначених форм самопізнання та самоусвідомлення, до того ж – в Україні і поза нею, і є наслідком не тільки аналізу, а й синтезу накопиченого досвіду. Через це особливої ваги набувають як повнота і точність фактів, так і проблема методу (методології) і в минулому, і в сучасних умовах. З урахуванням цього й будемо розглядати кілька етапів та рівнів розвитку українознавства.

Перший із них, як ми бачили, – це час еллінської (отже, для нас – доісторичної) доби, коли територію сучасної України населяли різні племена і про них писали Гомер, Геродот, Арістотель, Плутарх, інші славетні зарубіжні історики. Не можемо не брати їхніх суджень, оцінок до уваги. І все ж не можемо не розуміти й того, що ті свідчення – лише елементи ранніх підходів до

проблеми українознавства. А тому з особливою увагою ставимося до вітчизняних джерел, а це – час VI–IX століть та княжої Київської Русі. Зокрема, XII століття, коли у літописах появляється поняття Україна і тоді ж, і також у літописах, повторюється питання питань «Літописа Аскольда» та дається відповідь, «звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала».

Не будемо забувати двох речей: по-перше, що в літописах на ті питання відповідали й з позиції міфології, біблійних легенд; і, по-друге, що імперська ідеологія XVII–XX ст. послуговувалась як міфами, так і системою урядово-політичних українофобських догматів, згідно з якими українці або не існували не лише до IX, а й до XIV століття як народ, або були тоді (як білі хорвати) за межами Київської Русі і, отже, до своєї праматері-землі, її історії, культури ніякого стосунку не мають.

І все ж саме тоді літописці змалювали повну, широку, яскраву картину того, як і коли та де появилися східнослов'янські племена, якими були ті наші прапредки (звичаями, законами, обрядами, культурою), як вони будували і захищали від зазіхань сусідів державу, сприймали і оцінювали світ.

У цьому вступі як неможливо, так і немає потреби висвітлювати всю повноту фактів; його завдання – окреслити предмет**,** зміст та шляхи розвитку й пізнання українознавства. Тому фіксуватимемо увагу лише на визначальних чинниках і явищах.

У світлі цього змушені почати розгляд питання з акценту на історико-теоретичному аспекті проблеми. Конкретніше – на тому, що коли видатний історик М. Грушевський вважав, що суспільність Київсько-Руської держави складали східнослов'янські (та інші) народи – український, білоруський, російський, але українці є найпрямішими її спадкоємцями, бо живуть на тій самій землі, розвиваються в руслах тих самих природних умов, державотворчих, історіософських, культурологічних, релігійних традицій, – то російське історієзнавство звело в ранг не лише ідеології, а й державної релігії та політики догми, згідно з якими Київська Русь була монодержавою: з єдиним етносом, єдиною культурою, мовою, а усе те в основі своїй було великоросійським. Тому й спадкоємцем усього київсько-руського є, мовляв, переважно, а коли «точніше», то тільки Росія.

Зауважимо: якщо ідеологи російського фундаменталізму та месіанізму, починаючи від старця Філофея і церковного сановника Спиридона–Савви в XV–XVI ст. й продовжуючи академіком М. Погодіним, філософом
Г. Федотовим, письменником О. Солженіциним в XIX – XX ст., намагаються переконати світ, що Москва (а далі й Росія) – це третій і останній Рим (світова імперія), а деякі надпалкі українські сим патики виводять своє первородство ще з праіндійських аріїв, як і українську мову ще з давніших шарів, ніж санскрит, – то ті й інші інспірують нас не так покладатись на дані науки, історичного досвіду, як піддаватися чарам віри й всістися на «крила» фантастики та

міфології. А це означає, що ні той, ні той «шлях» не веде ні до храму істини, ні до блага народів. Як і фанатичний месіанізм, псевдоромантичний патріотизм може підводити, як сліпих, тільки до прірви.

Тому підемо дорогою фактів, аналізу й синтезу, принципів цілісного системного методу.

Факти з процесу розвитку праукраїнського суспільства до піднесення великокняжої Київської Русі (до IX ст. нашої ери) засвідчують:

1. «П'ятнадцять віків ми були в рабстві» («Велесова книга»), та прокинулися від сплячки, розпочали боротьбу (з греками, римлянами, племенами близького сходу, хозарами та ін. сусідами) й перемогли ворогів.
2. Діти Орія мали свої правову (родове звичаєве право) й релігійну системи (язичництво), молилися своїм богам і виконували волю своїх вождів.
3. Знесилені роздрібленістю родів, вони об'єдналися на засадах загальнородових принципів і цінностей, самоусвідомили себе як народ і свою особливу роль і місію й ще за князювання Кия стали могутньою силою міжнародного розвитку. Кий (ідентифікований нині з Аттілою), Аскольд і Дир, Святослав здійснюють переможні походи на Константинополь, хозар, на Балкани, на Равенну і Рим й підносять державу на рівень найрозвиненіших країн світу.
4. Ще з II століття наші прапредки запізналися з християнством, були толерантними до релігійних течій, але йшли своїм шляхом. Як сила самодостатня вони й постають в описах візантійських, римських, арабських, скандинавських істориків та політиків.

Реалії IX–XIV ст.ст. засвідчують:

1. У ході консолідації державницьких (на внутрішній і зарубіжній аренах) зусиль владних структур на історичну арену з особливою (об'єднувальною) місією виступає найцивілізованіший, харизматичний етнос полям. Розміщений на сакральній – Київський – території, цей етнос поширює владу на інші племена;
2. Той процес завершується створенням феодальної племінної держави, підкорення сусідніх племен якою структурує її в імперію.
3. Внутрішня консолідація зумовлює піднесення авторитету на міжнародній арені. Торгово-економічний шлях з Варяг у Греки та з Європи до Індії, захоплення влади варязькою елітою та поширення християнства як офіційної релігії сприяють тому, що Україна (ця назва появляється в літописі 1187 року) поширює межі своїх володінь й незворотно ідентифікується як частина європейського світу.
4. Напад і панування монголо-татарських орд остаточно визначає роль України як межі між азіатською і європейською цивілізаціями.
5. Розгортається період етно-державного самоусвідомлення та самоствердження (Ярослав Мудрий владно призначає митрополита не з візантійців, а свого, києво-руського (Іларіона), і проголошує як всенародні

свята День держави і День мови), що закономірно веде до поглиблення українознавства, писемно виявленого ще «Велесовою книгою», «Літописом Аскольда», билинами києво-руського циклу.

На новому етапі розвитку патріотизму, а тим самим і прагнення розвивати українознавство на всіх рівнях: родинному («Поучення дітям» В. Мономаха), освітньо-державному (Володимир Великий, Ярослав Мудрий), церковно-релігійному («Києво-Печерський патерик»), державно-правовому («Руська правда» Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха), неминуче появляються нові редакції «Літопису Аскольда» – як «Повість минулих літ», праці зарубіжних авторів та вітчизняні твори українознавчого змісту – як «Ізборник» Святослава, «Слово про закон, благодать та істину» Іларіона, «Київський літопис», «Галицько-Волинський літопис», «Слово о полку Ігоревім», проповіді Кирила Туровського, патристичні та інші пам'ятки оригінальної правітчизняної літератури.

Саме та передовсім документи Київської Русі є тими найдавнішими джерелами, через вивчення й осмислення яких ми можемо знайти правдиві відповіді і на найсучасніші питання життя та українознавства. Більше того – історії розвитку усього слов'янства.

Справді, саме літописи Київської Русі, відштовхуючись від біблійних міфів, зокрема про Ноя і розселення його синів, один з яких – Яфет – став володарем і праукраїнських земель («Узяв він, також, краї до Понтійського моря на північних сторонах: Дунай, Дністер і Кавкасійські гори, себто Угорські, а звідти, отже, й до самого Дніпра. Дісталися йому й інші ріки: Десна, Прип'ять, Двіна, Волохов, Волга...»), настійливо переводяться авторами (Никоном, Іоанном, Нестором) на ґрунт реальної історії й стають найдавнішими пам'ятками історіографії та історіософії як науки. Не менш вагомо, що та пранаука поєднує елементи країно-, народо-, суспільство-, і – як синтез – українознавства.

На доказ наведемо лише окремі приклади. Літописи Київський і Галицько-Волинський і розкривають зміст офіційно вживаного тоді поняття Русь, і повідомляють про існування ще не поширеного, але реального феномена Україна. З часом ці поняття, як відомо, стануть синонімами, і це дасть Підставу М. Грушевському написати «Історію України-Руси». Дотепер не стихають полеміки щодо точного змісту вживаного у XII ст. поняття Україна (окраїна, центр держави, етнічна цілісність), і найприкріше, що деякі диспутанти не зважають належним чином ні на реальність, пов'язану з тогочасною Україною, ні на те, що літописці дають яскраву оповідь про все, що іменується Київська Русь.

А з їхніх описів і оповідей бачимо, по-перше: що Русь – це і територія, і племена (етноси), які населяли велику країну, і держава. Племен багато, і вони різні («В Яфетовій же частині сидить Русь, чудь і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва...»). По-друге: що племена різні не лише стосовно русичів, а й стосовно слов'ян загалом та східно-словенських племен зокрема: одні слов'яни,

зазначає літописець, «прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами.., а другі сіли межи Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами...» (с. 2).

Об'єднували ці племена державна система та відповідна їй, як говорилося в «Літописі Аскольда», «найпрекрасніша руська мова» та інтегровані нею «слов'янські племена» (с. 3). Однак не менш важливо, що й при цьому усі племена «мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норов» (с. 8). А також свою землю і мову.

Це природно, бо так було й серед романських, германських, арабських народів, південно-західних слов'ян, що або жили осібно, або в певні періоди історії входили у великі імперські об'єднання, як, до речі, згодом входили до монгольської імперії й різні племена Київської Русі.

І саме це підводить до розуміння причин диференціації Київської Русі на окремі державні об'єднання у майбутньому. Не лише великі князі (до Данила Галицького включно), а й монголи прагнули зберегти цілісність державного конгломерату, бо так було легше здійснювати управління, –однак настав час розгортання процесу, властивого всій Європі. Племена формувалися в народності й нації, і їхня духовно-етнічна суверенізація неминуче вела й до суверенізації державної, мовної, соціально-економічної, культурної, релігійної.

У регіоні Київської Русі для цього були цілком достатні об'єктивні передумови. Як зазначають літописці, племена відрізнялися не лише етнічно, землями, мовами, законами предків, «норовом»: «Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали.

І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили її ввечері; а позавтра приносили.., що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали один одного, і їли все нечисте, і весіль у них не було... А радимичі, і в'ятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони як ото всякий звір...» (с. 8). Не будемо скидати з рахунку можливість київсько-полянських патріотичних мотивів писців при характеристиці племен і їхніх вождів. Та обов'язково маємо наголосити на головному: історіографія X–XII століть чітко зафіксувала і географічні межі, особливості жодного середовища русичів, і їхню етнічно-племінну, соціальну та культурно-психологічну диференціацію, і специфічне в ментальності племен, зокрема народностей, які становили у давнину ядро держави, а в майбутньому виявили ментальність української нації. І, нарешті, ті чинники, що сприяли або єдності держави (династичні великокнязівські зв'язки, інтереси світської релігійної влад), або неминучості розпаду.

А також ті вирішальні фактори, що визначили долю як української нації, так і держави. Зокрема, роль державних органів, церкви в об'єднанні (чи роз'єднанні) різнорідних частин, з одного боку, і особливостей генезису тих племен, що становили ядро Київської, – з другого: від природно-географічних

умов, геополітичного розташування до етнічних духовно-психологічних якостей та рис, важливу роль у формуванні яких відіграли не тільки державна політика, а й освіта, наука, педагогіка, історіософія, релігійний дуалізм.

Яскраві свідчення у цьому плані – і найдавніший фольклор, писемні пам'ятки історіографії (літописи), і праці визначних державців, релігійних діячів, мислителів, поетів: «Поучення дітям» Володимира Мономаха, «Слово про закон, благодать та істину» Іларіона, проповіді К. Туровського, «Правда» Ярослава Мудрого, твори автора «Слово о полку Ігоревім» і «славетного» Митуси. Вони, до речі, є лише часткою спадщини, не поглинутої часом та несприятливими обставинами, але достатньо переконливо засвідчують: літописці створили не тільки історіографічні, а й ширші наукові та культурологічні підвалини українознавства. Адже «Ізборник» Святослава, «Повість временних літ» виявляють мовну, освітню ситуації та політику Києво-Руської держави: вона орієнтує і на інтерес до іншонародних мов і культур, але вимагає пріоритету й закріплення навіть силою влади своєї мови, бо освіта і «книжне учення» – це те ж праведному, що воїну – зброя, а кораблю – вітрила, книжки – суть ріки, що напоюють душу блаженством. І тому необхідне плекання рідного слова; коли ж хто здумає «хулити словінську грамоту, хай буде відлучений від церкви, допоки не виправиться». І саме з державної поваги до рідної мови були запрошені філософи Костянтин та Мефодій: вони мали допомогти перекласти священні книги на мову русичів, бо ті жадали чути «про велич божу своєю мовою», як і всі інші народи.

Праці великих князів і частини митрополитів також свідчать, що вони прагнули виробити свій – вітчизняний – тип людини («Поучення дітям» Мономаха, «Слово про закон, благодать та істину» Іларіона), держави («Руська правда»), релігії та культури (проповіді Іларіона і Туровського, освітньо-мистецька діяльність Ярослава Мудрого). У цьому зв'язку вони розповідали про свої діяння, землю свою і заповіти батьків, проводили паралелі між своїм та іншими народами і релігіями (внаслідок чого й поставали Скандинавія, Далекий Схід і Арабський світ, Англія, Франція, Литва, Польща, Угорщина, Греція й Візантія), висловлювали погляди на світ фізичний (матеріальний) і духовний**,** на покликання людини та влади, на природу добра і зла**,** прекрасного і безсмертного.

Достатньо нагадати, що Володимир Мономах розвивав цілу педагогічну систему, засновану на філософській концепції світу, Бога і людини. Великий князь вважає: треба бути мудрими, добрими, освіченими, стриманими, але, щоб перемагав гуманізм, необхідно виховувати себе самого, багато думати, займатися самопізнанням і пізнанням усього великого світу**.** Зокрема: «Що єсть чоловік, що ти пам'ятаєш його?», «Велик ти єси, господи, і дивні діла твої, і ніяк розум людський не може осягнути чудеса твої». То ж не випадково думаємо: **«**Як небо створено, або сонце, або місяць як, або зорі як, і тьма, і світ. І земля на водах покладена, господи, твоїм промислом... І сьому чуду ми дивуємося: як із

землі створив ти людину, які різноманітні образи людських лиць! Якщо б і весь мир зібрати докупи, – не всі на одну подобу, а кожен із своїм образом...» .

Закономірно, що єдність, цілісність божого світу складає і різнорідність народів, мов та релігій (вірувань). Не важко помітити, що Мономах розвиває прекрасні традиції і Болгарії та Візантії, однак не можна не помітити і того, що вносить князь у педагогіку свого – київсько-руського: це – **філософію** доброти, або **серця** («А якщо ви будете хреста цілувати братам чи кому, то робіть се, лише вивіривши серце своє... А цілувавши додержуйте клятви, щоб переступивши її, не погубити душі своєї», («Літопис Руський» с. 457).

«Закон серця, але й закон держави!» – таке кредо і Ярослава Мудрого. На цій основі в роки сталінізму (імперського режиму загалом) особливий притиск робився на пріоритеті закону держави. Серце мало стати слухняним виконавцем волі тоталітарного режиму, бути паралізоване рабством і страхом.

Та ленінсько-сталінська інтерпретація формули благодаті як безмовного послуху не має нічого спільного з ментальністю філософії наших предків. Яскравий доказ – і праця Іларіона, який, будучи найвищим церковним сановником, мав обов'язок утверджувати психіку покори і страху, але зважився підносити цілком протилежні ідеали. Закон Біблії, Старого Заповіту говорив він, це закон примусу, бо приніс «...і Мойсей із Синайської гори Закон, а не – Благодать, неправду, а не – правду» . А Бог – це інше: «Коли навістив Господь людську природу, розкрилось те, що було не відоме й утаєне, і прийшла на світ Благодать – Правда, а не Закон, син, а не – раб»... Тому ідеал – Благодать, шлях до якої – через шукання істини, а вище втілення її – Свобода. З цього й філософія серця.

Нагадаємо: численні документи нашої праісторії втрачено, особливо – періоду язичництва. Та навіть знайомства з аналізованими текстами, зі «Словом о полку Ігоревім» достатньо, щоб прийти до висновку: українці були реальністю ще за Київської Русі («…поляни жили осібно і володіли родами своїми»,– зазначає літописець, – бо й до сих братів, *мається на увазі Кия, Щека й Хорива. – П. К.*) існували поляни і «жили кожен із родом своїм на своїх місцях», – Літопис Руський, с. 4.), інша річ, що вони ще не називалися українцями (як і стародавні англійці – англійцями, індійці – індійцями, німці – німцями); вони мали не лише яскраву й масштабну історію, а й основи українознавства. І не тільки на рівні фактів, а й наукової системи, базу якої складали пам'ятки матеріальної культури, історіографія (літописи), державні акти, праці з географії (природознавства), педагогіка, етнологія, красне письменство та фольклор, філософія, церковно-релігійні пам'ятки.

Звичайно, форми українознавства були такими, які відповідали тогочасному стану мислення, освіти, науки взагалі, формувалися, як і саме українство, в Русі. Тому й досі лишаються на рівні наукових проблем питання: де, коли і як зароджується український етнос як суверенний загальнолюдський

феномен*, а в цьому зв'язку, коли і як розвивається його питома ментальність, мова, етнічно-національна самосвідомість, держава.

Однак незаперечним є те, що українознавство формується в надрах Київсько-руської держави, до того ж – як багатогранна й водночас цілісна система. Основою цієї цілісності постають український етнос, територія (природа) та культура, мова, а основою розвитку у майбутньому – відповідний еволюції сутностей розвиток форм історичного генезису етносу як нації, держави, культури.

Б. ГЕТЬМАНЩИНА І РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВСТВА

Наступний етап розвитку українознавства – це XV–XVIII століття, коли Україна потрапляє в склад Литовсько-польської держави, потім виборює державну незалежність, але тратить її і стає колонією російської імперії.

Прикметно, що й на цьому етапі, як і в давньоруський період, одним із складників українознавства стають праці зарубіжних авторів: істориків, політиків, воєначальників. До того ж ті праці і кількісно, і – головне – якісно є явищами високого ґатунку: з одного боку – тому, що висвітлюють розвиток у повному розумінні української держави її національно-визвольну боротьбу за незалежність, суверенну внутрішню і зовнішню політику, культуру, освіту; а з іншого боку – тому, що авторами праць є свідки чи й учасники подій, професіонали у сферах міжнародного життя (маємо на увазі польських, французьких, німецьких, англійських, шведських, російських, турецьких, литовських державців, дипломатів, воєначальників, істориків, письменників, діячів церкви). На жаль, ми не маємо не те що повної, а й наближеної до повноти наукової бібліографії, і не лише зарубіжного, а й вітчизняного українознавства, і причини того закорінені якраз в умовах української дійсності XIV–XVIII століть.

Маємо на увазі, що спроби Данила Галицького повернути всі частини Київської Русі в лоно однієї держави не увінчалися успіхом. Спочатку піднесенню могутності слов'ян противилися монгольські завойовники, а згодом трагічну долю українців окреслювали ближні сусіди: з середини XIV століття об'єктом зазіхань польсько-литовських магнатів стає Галицьке-Волинське князівство, а з XV століття турецькі та російські державці важать і на всю Україну. Як наслідок: до 1370 року майже всією Волинню заволоділа Литва, Галичиною – Польща, а після Переяславської Ради (1654) над Україною зависла загроза не тільки територіальних анексій, державної підлеглості Росії, а й соціальної, національної неволі, що мала призвести до релігійної, мовної, духовної, культурної асиміляції та, як підсумок, зникнення України з

* Див. *Кононенко П.П. Кононенко Т.П.* Український етнос: ґенеза і перспективи. – К., 2003.

міжнародної арени як національно-державного суверена.

Адекватним долі української нації, держави, культури, релігії виявляється й українознавство.

Його наймогутнішим документально-науковим чинником постає, як і в час Київської Русі, літописна історіографія та історіософія. Літописи Густинський, Величка, Самовидця, Грабянки – це, до речі, і красномовне продовження великої традиції, але найголовніше, що на новому етапі саме літописи стали найбільш оперативною, активно впливаючою на сучасників, аналітично-синтезуючою риси буття і свідомості народу формою. Не випадково, що й літературно-наукова «Історія Русів» на початку XIX століття стала могутнім генератором української національної самосвідомості.

Іншими важливими факторами розвитку українознавства стають спочатку твори релігійного, літературного та літературно-історіографічного змісту (від домініканця Яцека Одровонжа та його послідовників у Львові, Перемишлі, Самборі, Луцьку, Коломиї, Кам'янці-Подільському, Києві до авторів «Дніпрової камені» І. Домбровського та «Роксоланії» С. Кленовича), а пізніше наукові праці педагогів Києво-Могилянської академії та твори діячів церкви й осередків народної освіти, культури: першодрукарів Фіоля і Федорова, вчених, письменників, діячів церкви Франциска Скорини, князя Острозького, Феофана Прокоповича, Дмитра Туптала, Лазара Барановича, Мелетія Смотрицького, Інокентія Гізеля, Петра Могили. А також визначних письменників, фольклористів і вчених, що жили й працювали не лише у вітчизняних, а й в зарубіжних освітньо-наукових центрах: Ю. Дрогобича, П. Русина, Г. Рутенця, С. Роксолана (Оріховського).

Роль діячів культури, освіти, мистецтва та словесності в дослідженні народної філософії, родинної, виробничої культури, обрядовості (фольклору, писемної літератури) потребує особливого наголосу, оскільки в час, коли офіційні інституції держави підупадають, а то й знищуються чужинськими урядами, саме мистецтво (і передусім фольклор, слово і музика кобзарів та лірників, театральні дійства, авторська поезія) перебирає на себе роль й історіографії та історіософії, і документальних джерел народної думи, позиції, віри, буття народу загалом. Як писав М. Гоголь, українська народна пісня «...то народна історія, жива, яскрава, наповнена барвами, істиною, оголююча все життя народу. Історик не повинен шукати у них зазначення дня і числа битви чи точного пояснення місця, достовірної реляції... Але коли він захоче пізнати справжнє буття, стихії характеру, усі відтінки почуттів, страждань, урочистостей зображуваного народу, коли захоче випити дух минулого віку, загальний характер усієї цілісності і кожної частки її, тоді він дістане повне задоволення: історія народу розкриється перед ним в ясній величі».

Прикметний наголос на розумінні історичної правди як на Правдивості вираження характеру, духу, долі, буття і свідомості українського народу. І для Т. Шевченка українознавство також постає як з літописів Київської Русі та

Гетьманщини, зарубіжних документально-історичних джерел (зокрема – періоду Гетьманщини, Козацької Запорозької республіки), так і зі «Слова о полку Ігоревім» (яке він перекладає з великою одержимістю), а також як з полемічної літератури Іларіона й І. Вишенського, педагогічних, філософських творів В. Мономаха й Г. Сковороди, історіософських праць типу «Історії Русів», так і з історичних народних пісень та народних дум.

І такий підхід є традиційним не лише для державних діячів і мислителів, митців (автора «Слова о полку») Київської Русі, а й Гетьманщини та наступних епох. Бо ж саме з метою творення щасливої будучини зображували величне минуле української Праісторії, багатство й красу природи України, силу духу героїв та хотіли збудити волю, сформувати державницьку психіку П. Сагайдачний і Б. Хмельницький, І. Мазепа і
П. Орлик (автори не лише державних актів, Конституції України, а й художніх творів). Аналогічну мету ставили й діячі закладів освіти, науки, літератури, головну спонуку й мету яких добре висловив І. Величковський. «Я бачу, – писав він, – що численні народи, особливо ті, які достатні в науках, мають немало чудово й майстерно своєю природною мовою складених ораторських і поетичних творів. Вони й самі тішаться ними, й нащадкам гострять розум. Я ж, як справжній син Малоросійської вітчизни нашої, вболіваючи серцем, що в нашій Малій Росії ще нема таких надрукованих праць, намислив з горливості до моєї милої батьківщини деякі значні поетичні штуки створити руською мовою, не з іншої на руську перекладаючи, а створюючи їх власною працею.., а також знаходячи деякі винятково руські способи, що іншою мовою аж ніяк не висловиш».

Промовисте свідчення! Воно підтверджує як незнищенність патріотичних основ, національної самосвідомості навіть за умов державної підлеглості народу, так і величезну роль **інтелігенції** у свідомому розвиткові українознавства. А також, що в процесі боротьби за виживання й самоутвердження і писані, й усні джерела живляться з одного джерела – віри в рівність людей та народів і, в цьому зв’язку, в особливу місію як кожної нації, так і кожної особистості.

А на цій історіографії та філософії розвивається як писана, так і усна словесність, виявляють дух, долю, ідеали народу пам’ятки як писемності, так і архітектури, музики, театру. Українське бароко – це універсальна форма самовираження України і як держави, і як нації та культури.

Переконавшись, що навіть знищення державного суверенітету не знищує історичних потенцій та прагнень народу, царська Росія стає на шлях денаціоналізації України. 1721 року Петро І забороняє використання української мови. Згодом нищаться культурно-наукові осередки, система національної освіти, Запорозька Січ і навіть Києво-Могилянська академія. Люто корчується коренева система національної свідомості, і передусім – історичної пам’яті. Згідно з цим нищаться книжки, друкарні й незрадливі представники народної

інтелігенції. Тих, що не піддаються, спокушають чинами й маєтностями. Денаціоналізація стає першопричиною й наслідком деморалізації: частина еліти українського суспільства зрікається і своєї нації, і своєї місії. Зловісною примарою нависає чума яничарства. Щоправда, турбує міжнародна опінія, вчені, письменники, композитори, державні, військові діячі Європи віддають свої симпатії Україні, бо вона відбиває устремління просвітницької Європи, тяжіє до гуманізму й демократизму, культури Відродження. Як наслідок, відзначає мандрівник П. Халепський, українська нація поспіль освічена, у ній навіть жінка має повні людські права. І тоді Петро І підкуповує англійських, німецьких, польських журналістів, схиляючи їх до висвітлення подій і взаємовідносин Україна – Росія, І. Мазепа – Петро І з позицій останніх. На великоімперські позиції стають не лише митці (як О. Пушкін в «Полтаві»), а й учені: М. Погодін висуває версію про великоросійське підґрунтя не лише Київської Русі, а й самого Києва. Україну позбавляють навіть її родових імен, відчужують від власної історії. І якщо ідеологи царизму надуживають версією про спільність східнослов'янського етносу, його території, віри, культури, мови, то речники більшовицької асиміляції роблять ставку ще й на принципи класовості, партійності, двокультурності у кожній національній культурі, в світлі яких українська історія постає лише історією внутрішньо-суспільних антагонізмів, зрад, інтелектуальної та духовної нікчемності національних вождів, полководців і борців за державність та суверенність, історією єдиної ідеї: зректися свободи й відчути щастя у рабстві чужій державі, – а українство й «теоретично» прирікається на небуття, притому шляхом самозречення й самознищення.

Офіціозна ідеологія й наука не раз оголошувала самозаперечення українців не тільки як найсокровеннішу їхню мрію, а й як доконаний факт.

Однак світового масштабу катастрофи не сталося: ланка космічної цілісності не відмерла, не стала Антиукраїною. І величезну роль у цьому, крім законів природи, відіграли багатоманітні форми українознавства.

І насамперед – форми національної самосвідомості, гідності та честі, духовної творчості.

Найвизначніше місце серед тих форм зайняв фольклор.

Як показує М. Грушевський у працях «Історія України-Руси» та «Історія української літератури», фольклор стає і самосвідомістю, і самопізнанням та самотворчістю народу ще в язичницький період. Ще тоді усна словесність стає літописом буття і традицій прапредків, їхнього світосприйняття і світорозуміння, ставлення до народження й смерті, любові і ненависті, побуту, праці й воєнних діянь пращурів, їхньої взаємодії з природою рідного краю та «божественними» силами космосу.

У наступні епохи, зокрема християнську, фольклор посідає значне місце в духовному самовираженні та самопізнанні українців: він проникає і в літописи, і в праці державців, церковні проповіді та полемічну літературу. А головне – сам

стає і образом, і невичерпним джерелом історії, бездонною коморою тем, сюжетів, образів для найзначніших письменників.

«Во невинності моей, Боже мой, Суди ми», «Всякому ся родившу потреба умерти», «Пречистая приснодъвая Богородиця», «На пресвътлий клейнот ясне освечоних их милостей княжат Корибутов-Вишневецьких», «Евфония веселобрмячая, которой краегранесіе: Петро Могила, митрополит Київський», «Висипався хміль із міха», «Побъду над ляхами нося Украинъ», «Серед поля широкого церковка стояла» – ось анонімні твори метафізичного (релігійно-філософського), дескриптивного, геральдичного, панегіричного, історичного, гумористичного змісту, що стоять між історичними піснями, народними думами та творчістю І. Галятовського, Л. Барановича,
А. Радивиловського, І. Величковського, інших, котрі, у свою чергу, стають предтечами Г. Сковороди і І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка і
Т. Шевченка й визначають як ставлення до історичних подій (передусім – національно-визвольних воєн XVII ст.) та постатей України, так і розуміння місії мистецтва, геніально виражене великим Кобзарем:

Возвеличу малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю Слово...

Царський і більшовицький режими доклали усіх зусиль, щоб оголосити Т. Шевченка народним тому, що він, мовбито, тільки в роки романтичної юності «козакофільствував», а ставши на шлях реалізму відкинув «націоналістично-хуторянське» замилування «старовиною» й став атеїстом, матеріалістом, класово-ненависним революціонером, пророком та ревним співцем тієї «сім'ї єдиної, вольної, нової», якою стала... «нова історична спільність людей – радянський народ». Однак було навпаки. Т. Шевченко – нащадок козацького роду – глашатай реальної, а не фальшивої свободи кожної людини і нації, бо увібрав у душу пам'ять і долю народу, зрозумів його велич і трагедію, а тому, за визначенням П. Куліша, став нашим найвидатнішим істориком, будителем і вихователем нації, завдяки чому поклав початок і новому етапу українознавства: історико-об'єктивного, патріотичного, філософського, педагогічного, етичного, інтелектуально-психологічного та духовно-творчого.

Закономірно, що Т. Шевченко виростав з літописів і усних народних переказів, дум та пісень, а став натхненником кирило-мефодіївських братчиків, які витворили «Книгу буття українського народу» з їх орієнтацією на дійсну суверенність, повний розвиток, християнізацію кожної слов'янської (як, звичайно ж, і всякої іншої) нації (її держави, мови, культури), їхню рівноправність та обов'язкову державотворчість.

На шлях синтезу історичної пам'яті, етнології, філософії, психології, фольклору, усіх форм словесності, освіти, науки стали й М. Максимович (з його студіями вірувань, обрядів, традицій від племен Київської Русі, «Слова о полку Ігоревім» до «Українських народних пісень» наступних століть та про «Дні і

місяці українського селянина»), П. Куліш – з його прагненням побачити в єдності історію, етнологію, фольклористику і словесність (про що він писав: «Мене захоплювала поетична сторона життя народу. Я ганявся за драмою, яку розігрує дрібними уривками ціле малоросійське плем'я. Етнографія зливалася дня мене в одну науку з історією, а історія розкривалася у своїх етнографічних наслідках»). А на основі зазначеного синтезу сфер дослідження – й аспект державотворення, осмислення якого викликало не лише поетизацію рідного народу, а й гострі докори йому та нищівні оцінки примирення з рабським становищем («Народе без пуття, без честі, без поваги...»).

Так ще в першій половині XIX ст. завдяки «Історії Русів», працям М. Цертелєва («Опыт собрания старинных малороссийских песней»), П. Лукашевича («Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни»), І.Срезнєвського («Запорожская старина»), П. Куліша («Основа», «Записки о Южной Руси») пелена затемнення чи й фальсифікації української історії була розірвана. Не тільки І. Котляревський, Т. Шевченко та їхні однодумці засобами мистецтва, а й М. Максимович, М. Костомаров («Об историческом значении русской народной поэзии», праці з історії), П. Чубинський засобами науки поставили і проблему України, і українознавство на загальносуспільний та загальнослов'янський рівень, а також окреслили його універсальні підходи і межі: від онтологічного, етнологічного, краєзнавчого до історико-філософського, педагогіко-психологічного, мовно-культурного і, тим самим, державотворчого з відповідними йому національним та загальнолюдським аспектами.

«Бог создав світ: небо і землю, і населив усякими тварями, і поставив над усею тварією чоловіка, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб род чоловіческий поділився на коліна і племена, а кожному колінові і племені даровав край жити...», – говориться в «Книгах Битія українського народу» 1847). І неважко було помітити, що маніфест української демократичної інтелігенції виявив як органічний (філософський, духовний) зв'язок з основоположними документами Київської Русі та Гетьманщини, так і новий рівень української національної самосвідомості, передусім державницький.

Тож закономірно, що саме цей підхід визначив і зміст «Відозви до українців», у якій наголошувалося: по-перше, що «усі Слов'яни Повинні з собою поєднатися»; але, по-друге, «так, щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту (*державу! – П.К.*) і управлявся незмісимо з другими, так щоб кожен народ мав свою Мову, свою літературу і свою справу суспільну; такі народи, по-нашому: Москалі, Українці, Поляки, Чехи, Словаки, Хорутани, Іллiро-Серби і Болгари».

З цього часу українці та українознавство знову ставали актуально-впливовими чинниками загальноєвропейського розвитку.

в. Ідеал національно-державного відродження й українознавство

Царизм розгромив Кирило-Мефодіївське братство. Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Гулак, інші опинилися під слідством і в казематах.

Та дух національної самосвідомості, ідеали братерства на засадах свободи, рівності, суверенності уже стали непідвладними ні тюрмам, ні урядовим чи церковним престолам.

Новий етап українознавства відзначається інтенсивним збагаченням історичних, етнологічних, фольклорно-культорологічних, лінгвістичних, археологічних підходів, досвідом вітчизняної і зарубіжної науки, зокрема соціологічної, економічної, правової, політичної, державотворчої теорією націй.

І на цьому етапі розкорінюється етнолого-фольклористичне українознавство. При тому праці А. Метлинського («Народные южнорусские песни»), Я. Головацького («Народные песни Галицкой и Угорской Руси»), О. Бодянського все очевидніше відходять від спроб показувати духовну сферу буття народу як модну «малоросійську екзотику», а набирають характеру аналітичних студій. Поглиблюється саме народознавчий аспект, величезну роль у чому відіграють процеси та тенденції розвитку як зарубіжної, так і вітчизняної науки (чому, до речі, сприяє створення Харківського та Київського університетів).

Щодо сфери гуманітарно-мистецьких напрямів науки, то на них вирішальний вплив справляють й концепції романтизму з його орієнтацією на глобальний історіософський підхід до розвитку цивілізації і культури (передмова В. Гюго до драми «Кромвель», маніфести П.Б. Шеллі, У. Блейка), на національні джерела мислення й психіки (німецькі романтики), на горду, суверенну особистість, що кидає виклик усім формам рабства (соціального, духовного, національного) та психічного конформізму й постає за свободу (на цій основі Д.Г. Байрон і захищав незалежність Греції та Італії, й поетизував гетьмана І.Мазепу), орієнтується на «природну людину» (Ж.-Ж. Руссо).

Усе це відповідало історичним устремлінням України, зокрема: на рівні філософії – орієнтації на «людину серця», а в державницькому аспекті – на віру в щасливе майбутнє Вітчизни, про яку великий німецький мислитель Йоган Готфрід фон Гердер говорив: «Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни, погідна вдача народу, його музичний хист, плодюча земля – колись обудиться. Із малих племен, якими колись були й греки, постане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти в широкий світ».

На цій основі домінантного значення й набуває політично-державницький аспект українознавства. Епіцентром дискусій стають питання: чи є українці народом, нацією, чи тільки племенем (народністю)? І їх мова: чи вона самодостатня, чи тільки наріччя (діалект) російської, польської або якоїсь

іншої? А коли вони – народ, то де починаються історичні витоки цього етносу, його територіальні (географічні) й культурні межі? Чи належить він до народів державотворчих (досвідом, психікою, волею), отже – здатних до суверенного буття?

Урядуючі сили Австро-Угорщини, Польщі схильні й надалі визнавати за українцями право хіба що на куцу автономію. Російський царизм не визнає навіть цього й ще посилює жорстокі репресії: валуєвським і емським указами відмовляється не лише в розвиткові, а й в існуванні української мови (ще раз підтверджуючи, що в історичному бутті, ментальності нації мова посідає визначальну роль); антидержавною (отже, злочинною) трактується навіть постановка питання про українську націю, Історію, державу, релігію, культуру, освіту, науку і пресу.

Та пробуджений до національно-державного самоусвідомлення патріотичною інтелігенцією народ уже спроможний сказати разом із Т. Шевченком: «Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її окраденую збудять». Проявляються ознаки широкого національно-духовного відродження, голосом якого стає поезія-гімн «Ще не вмерла Україна» П. Чубинського. Закономірно, що під тиском могутніх народних сил, наукових відкриттів появляються принципового плану визнання навіть представників інших народів.

«Без усякої науки ще можна обійтися; без знання рідної мови обійтися не можна... Нині, здається, вже нема потреби комусь доводити, що мова українська (або, як дехто волить називати, малоросійська) – це справді мова, а не наріччя – російської чи польської… ця мова є однією з найбагатших мов слов’янських;…вона навряд чи поступиться, напр., чеській (богемській) багатством слів і виразів, польській живописністю, сербській милозвучністю» і може «дорівнятися до мов, вироблених гнучкістю і багатством синтаксичним, – мова поетична, музикальна, живописна» (І. Срезнєвський, 1834). «Ця муза, відома під іменем руської, мала великий вплив на витворення нашої (російської) мови вищого світу й літератури: відомо, що Ломоносов учився на граматиці Мелетія Смотрицького» (М. Костомаров, 1849). «Можна, отже, малоруську мову вважати зовсім окремою мовою, а не тільки діалектом великоруської мови. Малоруська мова поширена по всій південній Росії, від... Галичини аж до річки Кубані... Із всіх слов’янських народів українці мають найбільше народних пісень» (Павел-Иозеф Шафарик 1826,1842).

З цієї причини невизнання чи, тим більше, знищення української мови є актами вандалізму, історичної несправедливості, і отже, «Доки не буде виправлена кривда, зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій» (К. Гавлічек-Боровський, 1843).

Подібний підхід окреслюється й при розгляді проблеми української нації: «Я визнаю українців за самостійний народ... рівно ж їхню літературну мову»,– пише 1849 року Ф. Рігер. Вони – самодостатні, а тому «Поважайте національні

почуття цього переслідуваного, але до самостійності покликаного народу... В Європі існує народ, забутий істориками,– народ русинів... Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі й ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської й польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра І той народ... звався руським... В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі вміли відрізняти Русь від Московії» (К. Делямар, 1869). То ж логічно, що «Патріотизм українців зовсім не вигаданий, а той самий, що здавна жив у малоруських людях... Любов до мови, до старого звичаю, до чудової народної пісні, як природне почуття до батьківщини, не залишали уродженців Малоросії, (навіть) коли вони залишали свою батьківщину» (О. Пипін, 1891).

Так само логічно, що самодостатність українців, їхньої мови змушені були визнати петербурзька й чеська академії наук.

І не менш логічно, що такі – мовно-національно- (етнічно)- культурно- та державницький напрями з другої половини XIX ст. розвиває передусім вітчизняне українознавство.

Його основа чи не найвиразніше виявлена Т. Шевченком у передмові до не виданого у свій час «Кобзаря»: на чужинців, у тому числі й «на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і **у нас народ і слово** (1847).

У цьому суть: підставою для вимог про існування, розвиток, суверенність мови, історії, культури, держави для Т. Шевченка постає історично підтверджене буття українського народу, якому самим Богом (природою) законоположено самореалізуватися та здійснювати тільки йому визначену національно-духовну місію. Обов'язковими умовами для реалізації цієї місії є державність, свобода, суверенність кожної особистості й нації.

Так викристалізовується філософія українознавства як синтезу пізнання й утвердження буття і свідомості українського етносу: його генезису, історії, природних умов, матеріальної й духовної культури, місця серед інших етносів, ментальності та правоспроможності державотворення. І природно, що П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, П. Юркевич все розширюють та поглиблюють сфери українознавства, а головне – розглядають їх як органічні ланки однієї системи. То ж і постають: П. Куліш не лише як письменник, етнолог, фольклорист, а й як історик та політик; М. Костомаров як письменник, історик і теоретик буття і взаємовідносин народів; О. Потебня поєднує студії лінгвістичні з етнологічними, психологічними та філософсько-естетичними; М. Драгоманов різнорідні аспекти дослідження буття, історії, культури українців поєднує з компаративістикою глобального масштабу та політикою, а П. Юркевич засобами філософії, психології та релігії науково розкриває самодостатність української ментальності та зумовлюваної буттям і свідомістю народу «філософії серця».

Закономірно, що на межі XIX–XX ст. синтезуючою постаттю вивершується І. Франко: письменник, перекладач, політик і вчений, який торкався практично усіх найголовніших складників українознавства – етнології й фольклору, мови, економіки, соціології й історії, психології, філософії й культури, політики, до того ж, як і А. Кримський, у найширших світових межах.

І так само закономірно, що саме на цій основі формується дійсно наукова українознавча історіографія, репрезентантами якої стали В. Антонович та М. Грушевський, а також створюється НТШ (Наукове Товариство імені Шевченка), що в кінці XIX ст. практично стало новою національно-науковою академією.

Г. УКРАЇНЦІ Й УКРАЇНОЗНАВСТВО ЯК СВІТОВИЙ ФЕНОМЕН

Етапною в історії українознавства стає 10-томна праця Михайла Грушевського «Історія України-Руси», перший том якої увінчує IX (898), а останні знаменують характер і поступ XX століття, у чому виявляється не так випадковий збіг обставин, як торжество закономірності руху до якісних відкриттів та висот.

XIX століття підготувало і ґрунт, і насіння, і сівачів для щедроколосистої українознавчої ниви. На історичну арену прийшли титани праці, творчості і державно-політичної діяльності: М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський на ниві історії; П. Юркевич – філософії, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Потебня, Панас Мирний, Б. Грінченко, В. Гнатюк – словесності, етнопсихології, лінгвоестетики, компаративістики, М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий – театру, М. Лисенко – музики, М. Зібер, С. Подолинський – соціології та економіки, І. Франко, Леся Українка, як і Т. Шевченко, – універсальних інтересів, діянь і творчих шукань.

XX ст. постало часом неймовірних контрастів: з одного боку – все зростаючої трагедії соціального, національного, духовного гніту українців та розпорошення їх по найвіддаленіших куточках планети (на Далекий Схід, Сибір, в Аргентину, Австралію, США, Бразилію та Канаду), а з другого – могутнього піднесення національно-визвольного руху й створення своєї суверенної держави – УНР. А далі – ще однієї катастрофи державотворчої волі, зумовленої наступом більшовицької орди, та ще однієї тріумфальної перемоги 1 грудня 1991 р. в час всенародного референдуму й проголошення та світового визнання України суверенною, незалежною державою.

Аналітичними контрастами позначений і розвиток українознавства.

Початок XX ст. – це час його багатостороннього й динамічно-змістовного розквіту. Достатньо зазначити, що в покажчику С. Єфремова «Українознавство» віднаходимо 11 розділів на 64 сторінках, на кожній з яких – до 20 позицій (імен та творів).

І справа не тільки в кількості.

Поклавши в основу історичний підхід як принцип, С. Єфремов на чільне місце ставить праці історіософського змісту, зокрема «Монографии по истории западной и Юго-Западной России» (т. I, Київ, 1885) В. Антоновича та «Історію України-Руси» (т. I–VIII, Львів – Київ, 1898–1916) М. Грушевського, у яких український феномен розглядається: комплексно; через призму багатовікової еволюції; в моменти і піднесень, і загасань; а головне – з урахуванням наслідків та причин дії певних чинників руху.

З цієї причини фіксуються різні галузі українознавства, і не лише на початку XX, а й попереднього – XIX ст.

Не менш важлива композиція покажчика.

Перший розділ – «національна проблема» – це бібліографія 85 праць, присвячених питанню, яке на тому етапі генерувало й віддзеркалювало сутність та стан усіх інших. Тому й охоплюють вони достатньо широку географію (Україна, Росія, Австрія, Німеччина) та ще ширшу систему споріднених наукових дисциплін і часових координат. На доказ наведемо лише окремі праці: О. Бауер. «Национальный вопрос и социал-демократия» (1909); Бебель, Пернерсторфер «Національна та інтернаціональна ідея» (1917); Бодуэн де Куртенэ, «Национальный и территориальный признак в автономии» (1913); Градовский А. «Национальный вопрос в истории и литературе» (1873); Грушевский М. «Освобождение России и украинский вопрос» (1907); Єфремов С. «Національне питання в Норвегії» (1902);
Жорес Ж. «Рідний край і робітники» (1906); Залізняк М. «Головні федерації сучасного світу» (1914); Каутский К. «Кризис Австрии (язык и нация)», 1905; Ковалевский М. «Национальный вопрос в России и равенство подданных перед законом» (1906); Костомаров Н. «Мысли о федеративном начале в древней Руси» (1903); Крживицкий Л. «Психические расы. Опыт психологии народов» (1902); Лазерсон М. «Национальность и государственный строй» (1918); Матушевський Ф. «Права національних меншостей» (1917); Михайленко М. «Національне питання в Росії і війна» (1914); Понятенко П. «Культура, національність та асиміляція» (1902); Потебня А. «Язык и народность» (1913); Пешехонов А. «Отечество и человечество» (1916); Рейнер К. і Гаммер О. «Національна справа, інтернаціоналізм, імперіалізм і соціалізм» (Відень, 1915); Синоптикус (Шпрингер Р.) «Государство и нація» (1906); Тимошевський В. «Мова і національність» (1912); «Управление национальных прав, как основная реформа в Российском государстве» (1909).

Не менш типова системність в підході до проблем і в інших розділах, на доказ чого зафіксуємо лише окремі приклади.

У розділі II (Українська справа) віднаходимо праці: Антонович. «Моя исповедь». («Основа», 1862), Баштовий І. (І. Нечуй-Левицький). «Українство на літературних позвах з Московщиною» (1891); Грушевський М. «Українці» (1910), «Развитие украинских изучений в XIX веке и раскрытие в них основных вопросов украиноведения», «Украинский народ» (1914); Донцов Д. «Русский

империализм и українство» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Міжнародне положення України і Росії» (1918); Драгоманов М. «Собрание политических починений». Т. 1, 2. Париж, 1905–1906); Єфремов Єврейська справа на Україні (1909), Під обухом. Большевики у Києві (1918); Лебединский. Украинский язык в суде (1912); Лозинський М. Польський і руський рух і Україна (1908); Огієнко І. Українська культура. Історія культурного життя українського народу (1918); Подолянин С. Українець за кордоном і мандрівка в минуле (1918); Товкачевський А. Утопія і дійсність (1911); Чубинский М. Украинская национальная идея и ее правовые постулати (1913); Шелухин С. Значіння рідної мови для народності і творчості (1911); Шульгин О. Політика. Державне будівництво України і міжнародні справи (1918); Юркевич Л. Національна справа і робітництво (1913); Яворенко Л. Чого нам треба? (1905).

У підрозділі «Закордонна Україна»: Василевский Л. Современная Галиция (1907), Новые течения среди галицких русин (1893), Венгерские руснаки и их судьба (1914); Весь світ в українській справі (1903); Гнатюк В., Франко І. І ми в Європі (1896); Доманицький В. Про Галичину (1909); Драгоманов М. Літературно-суспільні партії в Галичині (1904); Лозинський М. Духовенство і національна культура (1912), Українство і москвофільство (1909); Петлюра С. Українська соціал-демократична партія в Австрії (1907); Франко І. Двоязичність і дволичність (1905).

У підрозділі «Школа»: А – вичь С. Об украинизации средней и высшей школы (1912); Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа (1906); Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби (1907); Драгоманов М. Народні школи (Женева, 1873); Материалы по вопросу преподавания предметов украиноведения в учебных заведениях (1918); Панасенко С. Народна школа і рідна мова на Вкраїні (1906); Поміч учителю в справі національного виховання учнів (1918); Русова С. Дитячий сад на національнім ґрунті (1918); Просвітній рух на Україні в 60-х роках. Націоналізація дошкільного виховання (1918); Світло. Український педагогічний журнал для сім'ї і школи (1911 – 1914); Чепіга Л. Проблеми виховання і навчання (1913); Ющишин І. Організація українського вчительства в Австрії до Європейської війни (1918).

У підрозділі «Церква і церковні справи»: Агієнко О. Революція духа (1917); Бабченко І. Поученія на малороссийском языке (1963); Ванькевич К. Проповіді до українського народу на його рідній мові (1917); Про українізацію церкви (1917); Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове (1917); Левицкий О. Очерки старинного быта Волыни и Украины (1889); Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1. Отдел исторический (1876); Т. 11. Отд. историко-топографический и археологический (1877); Мякотин В. Очерки социальной истории Малороссии (1912); Одинец Д. Юридический характер присоединения Украины к Москве (1919); Ростовцев М. Эллинство и иранство на юге России

(1918); Э.Зварницкий Д. Очерки по истории запорожских казаков (1899); Lipinski. Jdzejow Ukraini (1912); Jablonowsky A1. Historia Rusi poludnowej do upadku Rzechy Pospolity (1912).

У розділі IV – «Географія»: Афанасьев-Чужбинский А. Очерки Днепра и Днестра (1863); Березин Н. Украина. Малороссы, их страна, быт и прошлое (1908); Водовозова Е. Жизнь европейских народов, т. III; Геринович В. Географічна карта земель, де живуть українці; Данилевская Н. Черноморские степи (1905); Дорошенко Д. По рідному краю (1919); Капельгородський А. Українці на Кубані (1917); Кордуба М. Північно-Західна Україна (Відень, 1917); Падалка Л. Про землю і людність України (1906); Реклю Є. Земля і люди. Всесвітня географія, т. IV (Галичина й Буковина, т. V (Україна), 1898; Рудницький С. Коротка географія України. I – II (1910 – 1912); Ukraina. VoIk und Land (1916); Р.Я. Ілюстрована коротка географія України (1917); Палиев В. Природа и население Слободской Украины (1918); Эварницкий Д. Карта Украины и Запорожья и планы р. Днепра (1894).

У розділі V – «Етнографія»: Антонович й Драгоманов. Исторические песни малорусского народа. I–II (1874–1875); Булашев Г. Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях (1909); Волков Ф. Антропологические особенности украинского народа. Сб. «Украинский народ», т. 11 (1916) Этнографические особенности украинского народа (1916); Горленко В. Кобзари и лирники (1884); Гринченко Б. Этнографические материалы (Чернігів, т. I – III, 1895–1899); Етнографічний збірник, вид. НТШ, т. I–XXXII, 1896–1912; Ефименко Т. Обычное право украинского народа (1916); Колесса Ф. Огляд українсько-руської народної поезії (1905); Куліш П. Записки о Южной Руси, т. I–II (1856–1857); Матеріали до українсько-руської етнології, т. I – XII (1899 – 1909); Номис. Українські приказки, прислів'я (1865); Низенко (Антонович В.). Три національні типи народні (1888); Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения (1888, 1890, 1903); Сумцов Н. Современная малорусская этнография. I–II (1893– 1897); Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних (1883); Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, т. I –VII (1872); Шухевич В. Гуцульщина, т. I – V (1900 – 1908).

Сотні позицій знаходимо у розділах VI – XI: Економіка; Статистика; Мова; Письменство; Мистецтво (Народне мистецтво. Архітектура. Малярство. Театр. Музика); Мемуари. Листування. Автобіографії. Спомини; Покажчики й справочники.

Не маючи змоги зазначити навіть найголовніші, вкажемо лише окремі із зафіксованих видань: Байєр М. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні (1917); Барвінський В. Досліди з поля статистики (1901); Бачинський Ю. Україна (1900), Українська еміграція. Т. I, Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки (1914); Гехтер М. Значіннє України в економічному житті Росії (XI, 1909); Голицинская Е. Украина и ее колонии (1914); Грушевський М.

Студії з економічної історії України (1907); Данилович С. В справі аграрних реформ (1909);Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України 1710 – 1730 рр. (1911); Ко-ий В. Національно-територіальні межі України (1907); Кониський О. Обшир і людність України російської (1898); Корольов В. Українці в Америці (1909); Кушнір М. Земельна справа на Україні (1917); Осадчий Т. Українське селянство та його історична доля (1912); Подолинський С. Життя і здоров'я людей на Україні (Женева, 1879); Ремесла і фабрики на Україні (1880); Порш М. Із статистики України (1907), Україна в державному бюджеті Росії (1918); Сіромаха Д. Про фінансову науку (1909); Фещенко-Чоновский П. Промышленность и природные богатства Галиции (1915); Природні багатства України (1918–1919); Фрей Л. Денежное обращение на Украине (1918); Часопись правнича і економічна, т. I – VII (1900 – 1904); Грінченко Б. Словар української мови, т. I – IV (1908 – 1909), Три питання нашого Правопису (1908); Желехівський Є., Недільський С. Німецько-руський словар, т. I–II (1886); Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия (1876), Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII вв. (1889); Кобилянський Ю. Латинсько-український словар (Відень, 1912); Левченко М. Опыт русско-украинского словаря (1874); Максимович М. Собрание сочинений, т. III, Языкознание (1880); Огієнко І. Огляд українського язикознавства (1918); Вчімося рідної мови (1917); Потебня А. Язык и народность (1913); Сумцов М. Начерк розвитку української літературної мови (1918); Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури (1910); Єфремов С. Історія українського письменства (1917); Житецкий П. О переводах Евангелия на малорусский язык (1906); Лепкий Б. Начерк історії української літератури, т. I – II (1902 – 1912); Максимович М. Собр. соч., т. III, История словесности (1880); Перетц В. Старинная украинская литература (XV–XVIII вв.), 1916; Данилевский Г. Украинская старина (1866); Ефремов С. Новая украинская литература (1916); Зіньківський. Т. Шевченко в світлі європейської критики (1896); Лозинський М. Ті, що від нас відійшли (1907); Петлюра С. Франко – поет національної честі (1913); Айналов Д. Искусство Киевской Руси (1910); Антонович Д. Характер дослідів над українським архітектурним стилем (1913); Вар-ь А. Церковное деревянное зодчество Украины и стиль барокко (1913); Грузинский А. Пересопницкое Евангелие как памятник искусства (1911); Коваленко Г. Про український стиль і українську хату (1912); Косач О. Український народний орнамент–вишивки, тканини, писанки (1876); Ладыженко К. Национальное искусство и задачи искусства на Украине (1912); Михайловский Й. Русское искусство в эпоху Владимира Святого (1916); Павлуцкий Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы (1905); Хоткевич Г. Бандура и ее место среди современных музыкальных инструментов (1914); Доманицький В. Покажчик змісту «Л.– Н. Вісника», томів I – XX (1898 – 1902), 1903; Книгарь. Літопис українського письменства (1917); Лазаревский А. Указатель источников для изучения малороссийского края (1858); Материалы

по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях (К., 1918); Обзор трудов по славяноведению... III, Украиноведение (1914);Покажчик до «Записок Наукового Товариства імені Шевченка», т. I–XX (1898); Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання (1918).

Настільки осяжне цитування довідника в працях подібного типу безумовно виявиться несподіваним (бо загалом не практикується). Та цього разу, гадаю, ми маємо достатнє виправдання: покажчик С. Єфремова в Україні практично відсутній, а інших не було створено. Отже, сучасному українознавцеві доводиться користуватися або випадково віднайденими джерелами та несистематизованими матеріалами, або й тими, що є по суті антиукраїнськими – із замовчуванням чи й фальсифікацією фактів, на базі методології національного нігілізму. Звичайно, і зазначені тут джерела не всі витримали випробування часом, наукова аргументація в деяких із них недостатня. І все ж їхня вартість надзвичайно висока, бо покажчик С. Єфремова засвідчує:

Перше. На початку XX ст. українознавство уже існувало як окрема наукова система на рівні її фунжаменталізму.

Друге. Система та набувала відповідної до предмету дослідження – Україна-Русь – цілісності та універсальності (як синтезу історії, суспільно-політичних, гуманітарних, природничих галузей науки, які не тільки розвивалися диференційовано, а й взаємо проникали в контексти досліджень).

Третє. Українознавці не лише XX, а й XIX та попередніх століть мислили початки своєї науки в праепосі та прадержаві – Київській Русі, а Україну – і в етнопсихологічній, природній, національній, державній, культурній самовизначеності (суверенності, автономності), і – водночас – в органічній єдності з іншими народами (націями, державами, культурами), як частку загальнолюдської й космічної цілісності.

Четверте. Не лише зміст, характер, інтенсивність розвитку, навіть доля українознавства прямопропорційно залежать від характеру розвитку й долі держави та одне від одного, а це, у свою чергу, надає потужного динамізму й генезисові українознавства.

Про його напрями та масштаби красномовно засвідчує уже згадуваний каталог Д. Штогрина. Українська Академія наук навіть за тих найскладніших умов здійснювала видання: загальноакадемічні – історико-філологічного відділу, фізико-математичного відділу, соціально-економічного відділу.

А також цілого ряду установ і товариств ВУАН, як-от: Всенародної бібліотеки України, Інституту української наукової мови (Інституту мовознавства), Музею мистецтва, Науково-дослідної кафедри історії України, Інституту єврейської культури, Одеської комісії краєзнавства, Одеського наукового товариства, Харківського наукового товариства, Шепетівського наукового товариства, згодом – науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму, багатьох інших новостворюваних інститутів (філософії, права, сходознавства, аграрних наук, літератури, історії, педагогіки...).

При цьому ще інтенсивніше розвивається традиція щодо поєднання всіх елементів українознавства: краєзнавства, країнознавства, суспільствознавства, людинознавства, народознавства.

Однак тепер з'являються праці значно глибшого змісту та вищого рівня виконання, бо ж держава УНР, а спочатку й УРСР – в питаннях суспільного розвитку та формування нового типу людини, освіти, науки, культури, мистецтва орієнтується саме на українознавство.

Це й зумовлює і тематику, проблематику, і методологію та зміст праць.

На жаль, цього разу доведеться зазначити лише окремі видання чи праці, бо їх – тепер уже, на щастя! – дуже багато (частина І каталогу Д. Штогрина – 286 сторінок бібліографії, частина ІІ – 74).

Серед видань історично-філософського відділу привертали увагу: Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті; Нарис української історіографії; Літописи, джерелознавство. К., 1925; Бугославський С. Українсько-руські пам'ятки XI – XVIII вв.; Бузук П. Нарис історії української мови; Василенко Н. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII вв., т. І; Василенко-Полонська Н. Перші кроки єврейської колонізації в південній Україні, К., 1929; Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою), К., 1923; Грушевська К. З примітивної культури. К., 1924; Данилович В. Археологічна минувшина Київщини (з таблицями і мапами), К., 1925; Етнографічний Вісник, кн. 1, К., 1925; кн. 2, К., 1926; кн. 3 – 5, К., 1927; кн. 6, К., 1928; кн. 7, К., 1928; кн. 8, К., 1929; За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX початку XX століття. За ред. М. Грушевського. Кн. 1, К., 1927; кн. 2, К., 1928; кн. 3, К., 1928; кн. 4, К., 1929; Записки Історично-філологічного Відділу Української Академії Наук. Під ред. П. Зайцева. Кн. І, К., 1919; кн. ІІ–ІІІ (за ред. А. Кримського), К., 1923; кн. IV, К.. 1924; кн. V, К., 1925; кн. VI (за ред. М. Грушевського), К., 1925; кн. VII – VIII (за ред. А. Кримського), К., 1926; кн. IX, К., 1926; кн. X, К., 1927; кн. XI (історична секція, за ред. М. і О. Грушевських), К., 1927; кн. XII – XVI (за ред. А. Кримського), К., 1927 – 1928; кн. XVII (за ред. М. і О. Грушевських), К., 1928; кн. XVIII – XIX (за ред. А. Кримського), К., 1928; кн. XXI (за ред. М. і О. Грушевських), К., 1928; кн. XXI – XXIII (за ред. А. Кримського), К., 1928 – 1929; кн. XXIV (за ред. М. і О. Грушевських), К., 1929; кн. XXV (за ред. А. Кримського), К., 1929; Збірник законодавства за ред. Е. Тимченка й Ф. Савченка. Історія, економіка, література, лінгвістика. К., 1929; Збірник праць Єврейської Історично-Археографічної Комісії. Томи І – ІІ, К., 1928; Історично-Географічний Збірник. За ред. О. Грушевського, тт. І, ІІ, ІІІ, К., 1928; Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. 1917–1927, К., 1929; Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. К., 1926; Кримський А. Розвідки, статті та замітки. І – XXVII, К., 1928; Література. Збірник перший. За ред. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича, К., 1928; Макаренко М. Запорозькі

клейноди в Ермітажі. К., 1924; Пам'ятки мови та письменства давньої України (XI – XVII) ст.). За ред. В. Перетца. К., 1928, ч. II, К., 1929; Первісне громадянство та його пережитки на Україні. За ред. К. Грушевської. К., 1926; К., 1927; вип. 2–3, К., 1928; Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в XI – XVIII вв. К., 1929.

І – виділимо спеціально – випуски Наукового трьох та двомісячника українознавства – «Україна» (за ред. М. Грушевського), кн. 1 – 2, К., 1924; кн. 3, К., 1924; кн. 4, К., 1924; Україна. Науковий двомісячник українознавства. Кн. 1 і 2, К., 1925; книги від 3 до 6, К., 1925; книги 1 – 6 (історичної секції), К., 1926; та підсумкові видання журналу українознавства за 1925 – 1929 роки.

Поряд з узагальнюючими працями привертали увагу й дослідження з окремих галузей українознавства: Український археографічний збірник (тт. I; II, 1926, 1927); Український діалектологічний збірник (1928); Українські народні думи (1927); Филипович П. Українське літературознавство за десять років революції (1928); Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. (1924).

І привертали увагу публікації не тільки з гуманітарних наук. Важливі аспекти українознавства висвітлюються в працях фізично-математичного (М. Кравчука, П. Тутковського, М. Крилова, О. Фоміна, І. Шмальгавзена, К. Симінського, М. Шарлеманя) та соціально-економічного відділів. Зокрема: Василенко Н. Матеріали з історії українського права (1929); Демографічний збірник (1926); Записки соціально-економічного відділу (1923 – 1927); Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси з історії права (1929); Праці Комісії для виучування народного господарства України. За ред. К. Воблого (1928); Туган-Барановський М. Влияние идей политической экономики на естествознание и философию (К., 1925), багато інших.

Не менш важливо, що праці і відділів академії наук, і окремих авторів відзначаються як масштабністю, так і науковою новизною, системністю та методологією.

Наскільки це важливо, засвідчує підрозділ з довідника С. Єфремова «Протиукраїнські праці». Він виявляє, що українофобська тенденція, розпочата Петром І, продовжена Катериною II, а далі й академіком Погодіним, редактором Катковим, міністром Валуєвим, не зникає й в XX столітті. І також як в декретах (заборонах) урядуючих інституцій (на рівні прем'єр-міністра Столипіна чи міністра закордонних справ Росії Сазонова, який, як зазначав у «Щоденнику» В. Винниченко, «у своїй урочистій промові перед... цілим світом назвав нас запроданцями.., наші прагнення, наші вистраждані здобутки названо мошенством», 2. II. 1915), так і в публікаціях філософів, політиків, літераторів, науковців, до того ж – як урядуючо-реакційного, так і рекламно-демократичного таборів. Однакова й методологія антиукраїнських виступів: як і царствуючі

поборники «єдиної неділимої» імперії, усі вони стоять на засадах: Україна – лише окраїна Росії, її нація, мова, культура витекли з одного спільного джерела (етносу, держави), тому й повинні ми повернутися до первісного стану («воссоединиться»).

І не доводиться дивуватися неприхованим реакціонерам: їхня імперська позиція хоча б не маскувалася. Але не можна не дивуватися тим, хто атестувався як поступовці і демократи, але насправді були, по-перше, надто різномасними й всередині власного табору; а, по-друге, нерідко виявляли себе ще реакційнішими ідеологами, ніж представники офіціозного агресивного мракобісся. Були виразниками просто-таки печерно-дрімучого антигуманізму, однак прикритого фарисейською наукоподібною фразеологією.

Так, коли автор «Філософії свободи» М. Бердяєв, розвиваючи концепцію свободи як універсального принципу, зумовленого природою, навіть живучи в Києві, усе ж «не помітив» не те що національно-визвольних змагань українського народу, а й самого народу як суверена історії, то письменник М. Булгаков висміяв ті змагання. Мав величезні симпатії до співвітчизників В. Короленко; як і Бердяєв, він побачив та в листах до А. Луначарського ще 1920 року показав невідповідність гасел і практики більшовизму, його антидемократичний, навіть антисоціалістичний характер, жорстокий тероризм, нехтування елементарними правами людей і націй, однак не зміг уявити Україну як суверенну націю і державу. І вже зовсім не філософську позицію зайняли філософи П. Сорокін, Г. Федотов, політики Струве, Шульгин, які не тільки не засудили українофобію з «погляду вічності», а ще й заповзялися давати їй та російському месіанізму «філософсько-демократичне» виправдання.

При цьому важливими є кілька моментів. Перший – історіософський. Коли ідеологи російського месіанізму (Філофей, Спиридон-Савва) початок Росії (як третього Риму) відносили до XV–XVI століть, а філософ В. Зеньковський в «Історії російської філософії» вважав, що «Самостоятельное творчество в области философии, вернее – первые початки его – мы находим в России лишь во второй половине XVIII в.»[*], то Г. Федотов уже стає на ґрунт імперської традиційної ідеології, яка стверджувала: «Пролог в Києве» (с. 410) часу Київської Русі. І не тільки філософії, а й релігії, інтелігенції, культури (отже – й етносу та держави). Там все було «єдиним», там трапився й «трагічний розкол в руській – для Федотова – російській культурі» (с. 411), що окреслив дещо різні річища розвитку східних слов'ян, але дає підстави на неминучість їхнього «злиття». І, на думку філософа, не за внутрішнім тяжінням. Природно, цього може не статися. Тому необхідна не тільки «філософсько»-теоретична, а й фізично-примусова діяльність, спрямована на розв'язання українсько-російської проблеми: «воскрешение Великоруссии» (с. 457). Шлях? Вивірений століттями

[*] Тут і далі цитуємо за джерелом: О России и русской философской культуре. – М.: Наука, 1990. – С. 379.

імперії: «Для малороссов, или украинцев... формула получит следующий вид: малорусское, русское, российское» – в свідомості, в політиці ж – «Задача эта для нас формулируется так: не только удержать Украину в теле России, по вместить и украинскую культуру в культуру русскую» (с. 458).

Свого часу В. Винниченко з гіркотою зауважував: «Чудні, їй-Богу, ці росіяни: здається, треба тільки радіти, що ідея шириться, а вони аж вороже ставляться, що в українців трошки сили набирається» (Щоденник, с. 62). Вихований на ленінських гаслах про відданість інтернаціоналізмові, український письменник не хотів повірити, що не будується велика співдружність вільних і рівноправних народів, а відбудовується імперія, аж доки не переконався: «У соціалістичній, советській Росії... стихія забиває ідею... Перспективи запорошуються... Найвиразніше це виявляється в українському питанні. В комісаріаті закордонних справ референт в українських справах... сказав...: «Ніякої України не було і немає; на Україні всі чудово говорять по-руськи і все це українське питання є вигадка» (Щоденник, с. 430). Коли ж були поставлені (ще в 1920 р.!) до молодої України й територіальні вимоги (щодо Криму, Донбасу, Кубані, заселених українцями), Винниченко усвідомив: «демократи» думають «не про комунізм, що вони в нього не вірять, що вони дбають про Росію, про себе як націю» (Щоденник, с. 431).

А шляхи реалізації планів – відповідні до мети: спочатку об'єднання ідейне, далі економічне («…за нас, – наголошував Федотов, – действуют еще старые экономические связи, создающие из бывшей империи, из нынешнего СССР, единый хозяйственный организм» // «Будет ли существовать Россия», с. 455), а зрештою й державно-політичне, – чому мають сприяти як освіта, наука, мистецтво, так і аграрно-промислова, демографічна, соціальна надбудова, а головне – національна політика.

Демократи бачили: залізна партія Леніна «поглощала человека без остатка, превращала его в гайку, винт, выбивала из него глаза, мозги, наполняя череп мозгом учителя, непомерно разросшегося, тысячерукого, но одноглазого», і так само внутрішньо руйнувала нації» – їхню самосвідомість, гідність, свободу, мораль, мову й культуру. Це вело до втрати морально-духовних цінностей, тотальної деградації. І проти цього «демократи» час від часу протестували. Але до певної межі, доки йшлося про інтереси російської імперії. Люди, мови, культури інших націй для них не існували. А коли й існували, то лише як рудименти, які не тільки можуть, а й яким потрібно допомогти відмерти. Жити має лише Росія і все російське, як і всі засоби для цього придатні, бо ж, на думку Федотова, «Россия не может равняться с Францией или Германией: у нее особое призвание. Россия – не нация, но целый мир. Не разрешив своего призвания, сверхнационального, материкового, она погибнет – как Россия... Мы должны показать миру (после крушения стольких империй), что задача империи, т.е. сверхнационального государства – разрешима» (с. 460, 459). А засобами реалізації цієї політики («філософії») мають стати російська мова, культура,

освіта, наука, церква.

Здавалося б, дивна логіка: виступати проти політики партії Леніна, Сталіна й відстоювати її діяльність. Але так було: критикуючи керівництво СРСР, П. Сорокін виступав не проти його політики, а лише проти тогочасної влади. Бо також вважав: «Русская нация состоит из трех основных ветвей русского народа – великороссов, украинцев и белорусов, а также из «русифицированных» или ассимилированных этнических групп, вошедших в состав дореволюционной Российской империи и современного Советского Союза («Основные черты русской нации в двадцатом столетии», с. 469). Ця сумарна єдність має стати органічною, а для цього необхідно використовувати всі фактори: економічні, політичні, духовні. Аж до цілеспрямованого змішування чи й... знищення цілих етнічних груп.

Це вже – повний псевдо-філософський канібалізм! І все ж історія засвідчує: коли депортувались чи й нищились не тільки мільйони людей, але й десятки (а не одиниці) мов, культур, цілих народів, філософ Сорокін задоволено констатував: «Согласно переписи 1926 г., в Советском Союзе проживало 194 различные национальности (этнические группы), а согласно переписи 1959 г. их число было уменьшено – в административных целях – до 108 различных языковых групп» (с. 469). Свого часу про такий шлях творення єдиної російської нації мріяв «демократ» Пестель. Здійснив тиран Сталін. Освятив філософ Сорокін, радіючи, що «значительная часть нерусских национальностей уже «русифицирована» и «ассимилирована» (с. 470), а 80% із них у 1959 р. вважали рідною мовою російську. Здавалося б, у кінці XX ст. є змога спокутувати не тільки помилки, а й злочини перед травмованими імперією народами, і цим хоч трохи очиститися.

Однак не захотів відстати від «патріотів» й «майже напів-українець» О. Солженіцин, думаючи про те, «как нам обустроить Россию», він знову запропонував: об’єднати й асимілювати! Бо, на його погляд, українці ніколи не були ні народом (нацією), ні державою, а відтак не мали й своєї мови (вона, мовляв, вигадана «при австрийской подтравке»), культури, ментальності. Окреслилася, на перший погляд, неймовірна ситуація: реанімація найреакційнішої доктрини. Адже, як свідчив генерал А. Денікін, ще 1918 р. російський монархічний центр, що згрупувався у Києві в час національно-визвольного українського руху, «ставил ближайшими своими задачами: 1) борьбу с украинской самостийностью, 2) поддержку добровольческой армии как организующего противобольшевистского центра и 3) осведомление союзников «об истинном положений дел на Украине». В своем обращении «к державам Согласия и руководителям добровольческой армии» центр развивал... идеи: Украинского государства никогда не было; «Украинцы» – не нация, а политическая партия, взращенная Австро-Германией; огромное большинство малороссии считает себя русским народом... и свято неизменно хранит верность союзникам растерзанной России; и Центральная Рада, и

гетманское правительство совершенно оторваны от страны... Исходя из тех же взглядов, национальный (російський. – П.К.) центр вел борьбу против созыва гетьманом «Державного сейма», считая это «покушением на верховные права русского народа»[*].

Так було ще 1918 р. Був час осмислити і прозріти. Та переконання – то сфера не тільки освіти і розуму, а й віри та психіки. Ідентичні методологічні засади поклали в основу діяльності й російські «демократи» 30–80-х років, виразником стратегічних планів став автор трактату «Как нам обустроить Россию» О. Солженіцин, а сформував які російський месіанізм, жага: хай хоч «маленька» (у складі Росії, України, Білорусі), бо на велику немає сил, але імперія.

І все те оголює істину: українофобія – синтез «філософії» та політики, що формується ще з XVI століття, в XIX–XX ст. сягають частинами багатоаспектної системи, спрямованої на асиміляцію, а далі й знищення української самосвідомості нації та держави. Тому завжди мала значення не лише кількість, а й методологія праць, а також не тільки їх зміст, а й форма. Мало писати про Україну, українцем і українською мовою: необхідно писати з любов'ю до України, з кровною заінтересованістю долею її народу та об'єктивною науковою істиною.

Що ж до антиукраїнських видань, то вони, як підручники з історії України, з української мови, літератури, філософії, географії, етно- і психології, культури, писалися й українською мовою, з використанням окремих реалій, – однак в антиукраїнському дусі. Через призму мети: перелицювати факти історії в інтересах пануючих режимів, здискредитувати національно-визвольні змагання українців і їхніх вождів (починаючи від Мазепи й Орлика та продовжуючи кирило-мефодієвцями, душею яких був Т. Шевченко, керівниками УРН, Гетьманату і Директорії, тих, хто відстоював ідею суверенної України й за умов більшовизму та фашистської окупації), щоб відчужити покоління від тисячолітньої історії та культури, від традицій і світових надбань власної мови та землі, від батьківських святинь, а тим самим – від власної сутності та самосвідомості, отже – основ гідності, самодостатності, честі, визначеної природою історичної місії (без усвідомлення якої народ деформується у населення, суверени життєтворення – в сліпих виконавців чужої волі).

Українознавство 20-х років XX ст. повернуло на ґрунт науки.

І особливо важливо, що на чільні позиції вийшли історики М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький, які не тільки підносять усталені традиції, а й створюють нові інститути та кафедри, формують цілу плеяду істориків нової формації. Не менш важливо, що історико-еволюційний підхід

[*] *Деникин А. И.* Гетманство и Директория на Украине. – Революция на Украине. ГИЗ, 1930. – С. 158.

виявляють і дослідники українського етносу (Ф. Вовк) та вітчизняної культури (І. Огієнко, І. Крип'якевич), як української словесності (М. Грушевський, М. Возняк, М. Зеров, М. Сумцов, В. Перетц, Л. Білецький), так і зарубіжної (А. Кримський, Є. Тимченко, Ф. Савченко, М. Калинович). Набувають потужного розмаху дослідження з проблем мови і філософії, педагогіки й права, родинних, соціальних, національних відносин, а також з проблем аграрного й промислового розвитку, природи й екології, демографії та міграційних процесів. Тож навіть за умов усе посилюваного роздержавлення України, зовнішнього ідеологічного й політичного тиску, а то й адміністративного диктату в республіці розкорінюється процес усебічного національно-духовного відродження. Формується новий тип інтелігенції, а з тим і освіти, науки, мистецтва. Україна виходить на міжнародну арену як потужна наукова держава. На доказ достатньо нагадати, що 1926 р. в Україні створюється асоціація сходознавців, а згодом відбувається міжнародний з'їзд, учасниками якого стають учені багатьох країн, і понад 200 з них виступає з доповідями на різних секціях (соціально-економічній, історичній, філософсько-психологічній, філологічній, природничій, правознавчій та ін.).

Порівняльні студії допомагають Україні побачити своє об'єктивне геополітичне становище, усвідомити свою історію, перспективу та місію, окреслити шлях у майбуття.

На жаль, розквіт і України, й українознавства не планувався сталінським режимом. В Україні штучно загострюється як національно-економічна ситуація, так і національна проблема, що добре показано
М. Скрипником у лекціях на кафедрі з національного питання (Національні перетинки. Грудень, 1929 р., видано в Харкові. ДВУ 1930 р.). У кінці 20-х років штучно конструюється процес СВУ, знищуються УАПЦ, а далі й ті інститути українознавства, що були створені В. Вернадським,
М. Грушевським, Д. Багалієм та їхніми соратниками. Гине еліта інтелігенції. Зникає з ужитку й термін українознавство.

Однак люта реакція не змогла знищити самого українознавства і в УРСР, і за її межами. Інша справа, що доля його, як і доля України та її поборників, стала невимовне тернистою, її шлях та характер – суперечливими.

Щодо шляху розвитку в УРСР, то бачимо дві реальності та тенденції. Перша – це інерція 20-х років, коли окреслився багатогранний науково-дослідний розгін. На його основі ще в середині 30-х років готуються матеріали не лише з окремих проблем і галузей, а й для видання української енциклопедії. Збирається й систематизується величезний, накопичений роками, багатогалузевий досвід. Могла настати епоха освітньо-культурного ренесансу, розквіту національно-духовної свідомості, а відтак державотворення. Але вже на повну потужність запускається репресивна гільйотина, нищиться не лише інтелігенція, а й ґрунт української культури – селянство. Зденаціоналізоване робітництво піддається ще інтенсивнішій духовній кастрації. І наукове

українознавство знавісніло виполюється з вітчизняної ниви.

Віддана найвищим ідеалам частина інтелігенції піддається тортурам, однак не складає крил, і в кінці 50-х на початку 60-х років спалахує динамізмом протесту нова генерація шукачів істини, справедливості, свободи. Її дискредитують судовищами й нищать концтаборами, та вона знову активізується в кінці 80-х років і на початку 90-х посіяні шістдесятниками нею зерна національної свідомості, гідності, честі дають буйні сходи й зумовлюють державотворчу енергію та філософію народу, який 1 грудня 1991 року на референдумі рішуче висловлюється за самобутньо-суверенний, демократично-гуманістичний шлях розвитку.

Друга реальність – жахлива політика хамелеонства: коли під машкарою українознавства в системах виховання, освіти, культури, навіть державної політики, мов блекота, впроваджується українофобія.

Її методологія – протиставлення загальнонародного – «класово-пролетарському», а національного – загальнолюдському, глобалістичному «Не помічаючи», що інтернаціональне – це *між*, а не *поза* чи *над* національне, речники цієї методології почали створювати культ «інтернаціоналізму», що на ділі означало анафему усьому національно-визначеному й утвердження на базі російського месіанізму Idee Fix світової революції та вселюдської єдності – запоруки імперії, того III Риму, про який мріяли ще російські ідеологи церкви та імператори і прообразом якої у 70-х роках було оголошено «нову історичну спільність людей – радянський народ».

Ідеалізація псевдо-інтернаціоналізму з 30-х років XX ст. стала не тільки теоретичною оболонкою, а й практичним змістом політики СРСР, унаслідок якої суверенні республіки втратили не лише політичну незалежність, а й право бути господарями своєї території (з конституцій було вилучено навіть положення про те, що кожен народ є власником землі, природних ресурсів, матеріальних благ, усе те оголошувалося «спільним», хоча розпоряджалася ним тільки центральна влада), своїх систем ладу, економіки, права. Загальнодержавною була оголошена російська мова (крім усього іншого – і як єдина форма прилучення до культурних надбань інших народів). Зате було надано право відмовлятися від вивчення дітьми... рідної мови. Учителям – русистам, як і за царизму, держава почала доплачувати надбавку, хоча умови їхньої праці порівняно з іншими педагогами стали незмірно легшими. Зрусифікованими виявилися системи освіти, науки, культури, державного управління. Практично Україна знову була обернена на провінцію.

Закономірно, що знову стали підноситися як аксіоми версії, згідно з якими про українців і Україну можна говорити хіба з XIV століття (отже, Київська Русь – питома земля українців! – опинилася поза межами історії, держави, права, культури, релігії українців); що вони не мають власного генезису; що Гетьманщина – ще один доказ недержавності мислення та психіки українців, які одвічно хотіли тільки одного – «злиття» («воссоединения») з росіянами.

Відома історично-літературна пам’ятка XVIII ст. «Разговор Великороссии с Малороссией» С. Дівовича, у якій Україна говорить суперниці:

Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрусь.
Не тебъ, государю твоему поддалась...
...Не думай, чтобы ты сама была мнъ властитель,
Но государь твой и мой – общий повелитель,
А разность наша есть в приложенных именахъ:
Ты Великая, а я Малая – живем в смежных странахъ,
Так мы с тобою равны...

Вона достатньо чітко розкриває і суверенність мислення Малоросії, і почуття її гідності та державності. Однак навіть документи минулих епох не зупинили новочасних істориків перед тенденційним лицюванням фактів та впровадженням настанов, згідно з якими історія України навіть після національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького трактувалася лише як волевияв народу до злиття, а прагнення його вождів до суверенітету – лише як зраду інтересів свого народу. Подібний підхід був виявлений і до ідей кирило-мефодієвських братчиків, до історії УНР, Гетьманщини та Директорії, до процесів і подій середини та кінця XX ст. Виходило так, що ворогом українського народу, його свободи, добробуту, щастя поставав уже й сам український народ...

Деформація історії (до речі, писаної про Україну й українською мовою) неминуче призведе й до деформації у висвітленні української культури, мови, освіти, науки (соціально-історичної, природничої, гуманітарної): вони оцінювалися через призму інтересів не України, а її сусідів; і в основу досліджень та висвітлення клалися методологічні засади не наукові, а кон’юнктурно-ідеологічні. Як приклад, можна навести позицію, з якої розглядалася історія української словесності навіть в академічних виданнях 50–80-х років: «Дійовою зброєю радянських літературознавців, у тому числі літературознавців радянської України, були статті, доповіді, промови, листи В. Леніна і Й. Сталіна, в яких викрито класові основи буржуазного націоналізму, розроблено засади партійної політики в національному питанні. З цього погляду велику роль відіграв лист Й. Сталіна до Л. Кагановича та інших членів Політбюро ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р., – писалося в «Історіях» української літератури і 1964, і 1970-х років (у 8 томах). – В цьому листі було викрито ворожі спроби українських буржуазних націоналістів відірвати розвиток української радянської культури і літератури від російської літератури та літератури народів інших радянських республік...». З того не важко переконатися, що і головні засади не співвідносилися з суттю предмета – художньою творчістю і були ґрунтовані тільки на політичній орієнтації, а лист до Кагановича, як відомо, ознаменував початок наступу на всю українську

інтелігенцію, літературу, культуру, що уже на початку 30-х років призвело до жахливих масових репресій.

Природно, що О. Довженко, П.Тичина, О. Гончар, Г. Кочур, А. Малишко, «шістдесятники» розпочали з відродження традицій не лише Київської Русі, Гетьманщини, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, а й діячів відродження 20-х років ХХ ст. А І. Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» показав і справжню суть антиукраїнської політики, і її причини та неминучі наслідки. З того часу починається новий етап осмислення та розвитку українознавства. І цілком логічно, що пов'язується він з боротьбою за демократизацію й гуманізацію життя суспільства та створення Української суверенної держави.

Неоднозначний процес становлення та розвитку й зарубіжного українознавства. На жаль, як зазначав Ю. Шерех (Шевельов), і в Польщі, Чехії, Німеччині, Канаді, США, де містилися цілі осередки української інтелігенції, не обійшлося без загострення ідеологічних підходів та поглядів. Як наслідок – та ж одномірність у трактуванні людей, явищ, подій, лише протилежної орієнтації: що (і хто) в СРСР підносилося, те (і ті) за рубежами гостро засуджувалося. Не враховувалося, що не всі могли (та й не повинні були) емігрувати, як катастрофою закінчилося б масове самогубство еліти нації. За умов казарменно-тюремної демократії йшлося про елементарне виживання (що, природно, не може виправдати активного слугування антиукраїнській політиці, життєдіяльності хамелеонів і яничарів-манкуртів).

Та різні підходи (як зазначає той же Шерех, – критика вглядова, коли шукається істина, і наглядова, коли вона виконує лише поліційні функції) – явище всезагального поширення. На щастя, і в українстві на чільні позиції вийшло аналітичне, об'єктивно-конструктивне українознавство.

На доказ наведемо окремі факти.

Ще з початку 30-х років готується і видається 3-томна «Українська загальна енциклопедія» (Львів-Станіслав-Коломия. За редакцією Івана Раковського). 1935 року Ю. Липа видав літературознавчу працю «Бій за українську літературу». Теоретично насичена, масштабна ерудицією, вона вводила читача в широке коло тенденцій, фактів, імен на межі XIX–XX століть й змушувала бачити і всю європейську, й «радянську» літературу не тільки через більшовицькі окуляри. Однак автор відчув, що це – надто вагомий, а все ж – лише одногалузевий фактор народної о буття. Потрібна ж історично й науково універсальна перспектива. І Ю.Липа 1938 р. видає нову працю – «Призначення України» (Львів, в-во «Хортиця»). Як і в однойменній книжці В. Винниченка, центральна ідея цієї праці – «відродження нації». Але стиль не стільки публіцистичний, скільки історико-політичний: у п'яти частинах дослідження Ю. Липа висвітлює тисячолітній шлях українства і найголовніші фактори його розвитку, долі, характеру та перспективи: географічні, економічні, соціально-політичні, етнічно-демографічні, культурно-психологічні, державно-національні. При цьому Україна бачиться як у внутрішньому генезисі, так і у

зв’язках зі Сходом та Заходом, як і тисячу років назад, так і в ХХ ст.

Закономірно, що поява саме такого типу досліджень і спонукала, й дала змогу створити «Енциклопедію українознавства», а водночас – підготувати праці історіософського, отологічного, філософського, культурологічного, соціально-економічного, політичного змісту, які з наукових позицій підбивають різні грані буття українців. Серед них – і « Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус»
Ю. Шевельова, і літературно-культурологічні дослідження у 4-х томах
Ю. Бойка (Блохіна) та у 2-х томах Є. Маланюка (серед яких особливе місце посідає «Малоросійство»); «Історія української культури» І. Крип’якевича та ін. авторів (1937, 1990 роки); і «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. У 3-х томах». Упорядники Т. Гунчак і Р. Сольчаник; «Слідами піонерів. Епос української Америки» У. Самчука; «Українці в Японії» І. Світа; «Україна і Росія у світлі культурних взаємин» П. Голубенка; «Студії до історії українців Канади» М. Марунчака; «Матеріали до українсько-канадійської фольклористики й діалектології» Яр. Рудницького; «Розстріляне відродження» Ю. Лавріненка; «На магістралях доби» Г. Костюка; «Сучасна література в УРСР» І. Кошелівця; «Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис» О. Воропая; «Україна. Історія» О. Субтельного; нариси про українських гетьманів, написані В. Антоновичем, Л.Винарем, І. Борщаком; «Тисяча років української культури» М.Семчишина.

Особливий етап розвитку українознавства – 90-ті роки ХХ ст.: після референдуму 1 грудня 1991 р. вітчизняний і зарубіжний наукові потоки зближуються, а то й зливаються; держава, що раніше нищила українознавство, стає його захисником і виразником.

Природно, що на цьому етапі перевидаються літописи різних авторів і епох, «Велесова книга» (1990, 1995), історичні праці В. Антоновича, Х. Вовка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Костомарова, М. Максимовича, Д. Чижевського, А. Жуковського, Г. Ващенка; стають доступними для читачів України «Щоденник», «Відродження нації» В. Винниченка, «Теорія нації» В. Старосольського, «Дух нації» А. Княжинського, «Призначення України» Ю. Липи. З’являються історичні дослідження М. Семчишина («Тисяча років української культури», К., 1993), М. Брайчевського («Конспект історії України», К., 1993 «Літопис Аскольда»,К., 2001), О. Апанович («Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність», К., 1994), О. Субтельного («Україна. Історія», К., 1991), колективні збірники українознавців: «Старожитності Русі-України» (К., 1994), «Українознавство в розбудові держави» (К., 1994), Національні відносини в Україні у ХХ ст.» (К., 1994), «Українська література в загальнослов’янському і світовому контексті» (К., 1988–1994), «Українська культура. Історія і сучасність» (Львів, 1994), «Філософія» (К., 1991), «Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.» (К., 1992), «З порога смерті...» (К., 1991), «Культурне відродження в Україні» (Тер., 1993). А також

праці з окремих напрямків українознавства: «Історія України XX ст..» Т. Гунчака; Г. Касьянова («Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років», К., 1992), П. Кононенка («Українська література. Проблеми розвитку», К., 1994, «Українознавство», К., 1994; «Свою Україну любіть…», К., 1996; «Українознавство», К., 1996), Л. Лук'яненка («Не дам загинуть Україні!», К., 1994), Ю. Шаповала («Людина і система», К., 1994), нові видання і дослідження А. Жуковського, В. Маркуся, В. Смолія, М. Панчука,
С. Пирожкова, що вносять важливі корективи в історію, теорію й методологію українознавства. Наближається до завершення підготовка тритомної «Енциклопедії українознавства» французькою мовою.

Термінологічний словник

Бібліографія – галузь науково-практичної діяльності, яка полягає в підготовці і поширенні науково-систематизованої інформації про книги та інші видання з метою впливу на їх використання.

Ідеологія – система політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів; суспільна свідомість.

Краєзнавство – комплексна наука, що різнобічно вивчає окреслену частину країни (регіону, області, населеного пункту). Основним завданням краєзнавства є вивчення рідного краю. Предметом такого вивчення є конкретний регіон.

Народознавство – наука, що досліджує етнічні спільноти на предмет визначення специфічних ознак і функцій, виявлення їх змісту та закономірностей процесу становлення з погляду забезпечення існування етносу.

🕮 Література

Кононенко П. Українознавство: Підручник. – К.: Либідь, 1996.
Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2002.
Брайчевський М. Конспект історії України. – К., 1994; «Літопис Аскольда», К., 2001.
Грушевський М. Історія України-Руси – К., 1991-1997.
Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1990.
Єфремов С. Українознавство. – К., 1920.
Інститут українознавства. – К., 2002.
Історія української школи та педагогіки: Хрестоматія. – К.: Знання, 2003.

Калакура Я.С. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Збірник наукових праць НДІ українознавства. Том І. – К., 2003. – С. 322 – 330.
Кононенко П. П. «Свою Україну любіть...» – К.: Твім Інтер, 1996.
Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. – К.: Наша культура і наука, 1999.
Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Освіта XXI ст. Філософія родинності. – К.: Артек, 2001; Український етнос: ґенеза і перспективи. – К., 2002.
Кононенко П.П., Токар Л.М., Маляренко Л.Л. Українознавство в системі освіти: Довідник джерел з питань змісту, методології та методики викладання. – К., 1996.
Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. – К.: Либідь, 1996.
Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ… – К., 1994.
Мишанич О.В. Українознавство як світова наукова дисципліна // Збірник наукових праць НДІ українознавства. Том І. – К., 2003. – С.114 – 121.
Калакура Я.С. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004.
Ільєнко І. В пазурах у двоглавого. – К., 2004.
Навчально-виховні програми з українознавства. – К.: Знання України, 2001.
Українознавство. Навчальна програма нормативної дисципліни для середніх навчальних закладів. – К., 2004.
Українознавство. Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти. – К., 2004.
Філологія як українознавство: навчальний посібник / Укл. ***П.П. Кононенко, А.Ю. Пономаренко, С.П. Денисюк*** та ін. – К., 2003.
Горенко-Баранівська Л.І. Культура як українознавство. – К., 2003.

Розділ ІІІ
КОНЦЕНТРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

§ 1. УКРАЇНА – ЕТНОС

Ключові слова: етнос, рід, плем'я, нація, природа, етногенез, народ, ментальність, харизма, характер, доля.

Здавалося б, що за наявності великих традицій розвиток українознавства в державі, яка проголосила курс на власну суверенність, одразу набуде необхідної масштабності й інтенсивності. Тим більше, що в частині освітніх закладів велися такі курси, як крає-, країно-, народо-, суспільствознавство. Однак сталося мало не протилежне: наукові традиції, у світлі яких українознавство поставало як цілісна система досліджень і знань про Україну, забулися, а ідеологічні підходи зумовили, що такі предмети, як краєзнавство, країнознавство, народознавство, суспільствознавство, стали подаватися не як частини цілісної системи, а як їх замінники.

І – як не без зумовлених дійсністю причин, так і, на жаль, не без відповідних наслідків.

Про причини уже говорилося, тому ще раз зазначимо лише найголовнішу: прагнення окупаційно-імперських режимів (від турецько-татарських до шляхетсько-польських, російських, німецько-фашистських та більшовицького) асимілювати, а далі й знищити українську націю, культуру, мову, державу, найефективнішим шляхом до чого вважалося знищення національно-духовної та державної самосвідомості, джерелом і опорою якої було передусім українознавство.

Наслідки виявилися суголосними меті. Спочатку українознавство замінюється народознавством. Декому здавалося, що та заміна еквівалентна, адже змінився тільки акцент: з України він перемістився на її народ. Та насправді відбулася принципова підміна: Україна стала трактуватися лише як територія і одна з республік СРСР, у якій проживають представники чи групи багатьох (112) національностей. Оскільки найвища мета всіх людей – «інтернаціональне братерство», то народознавство в більшовицькому тлумаченні й мало стати домінуючою тенденцією, а українська нація і на своїй землі розчинитися в масі представників етноменшин. Наслідки не забарилися: українознавство стало використовуватися лише з додатками «лженаука» та «буржуазно-націоналістичні рецидиви» в освіті й свідомості, українці і в Україні стали лише одним із численних народів, а за її межами, навіть там, де становили переважаючу етнічну більшість (як на Кубані, в Зеленому Клині, Воронежчині, Курщині), а тим більше в районах Канади, Румунії, Польщі, вони не вивчалися зовсім. Практично переслідувалися й заборонялися етнопсихологічні, історико-державні, національно-культурні дослідження та про місце і роль України і українців у світовому процесі. Натомість

санкціонувались державою праці, в яких Україна трактувалася лише як складова частина єдиного східнослов'янського етносу, державного організму (Росії, а потім СРСР), народногосподарського комплексу, географічного середовища, єдиної соціально-політичної, правової, військової, фінансової системи. Інтернаціоналізм як аналог безнаціональності, більше – як позитивна противага національній визначеності у бутті та свідомості, культурі став підноситися не лише в державній політиці (кадровому, мовному будівництві), а й в господарсько-економічній діяльності (асимілятивна інтеграція з виробничими комплексами інших регіонів СРСР, позбавлення прав республік на специфічні форми соціально-економічного розвитку та зовнішню політику), в освіті (видання суголосних імперській ідеології чи то єдиних для всіх республік підручників), науці, культурі, мистецтві (заохочувалися лише денаціоналізаційні тенденції), навіть в демографічній та родинно-сімейній сферах (і там інспірувалося руйнування національних основ, а з тим –традицій духовності, моралі, етики). Логічно, що такого роду народознавство вело не тільки до винародовлення, національного нігілізму в сфері теорії, а й до утвердження антинародних режимів та тенденцій в практиці повсякденного життя, до того, що в час творення незалежних держав як особливо пріоритетні підносяться «інтеграційні» процеси (з метою збереження того ж – імперсько-неподільного – єдиного економічного, політичного, фінансового, митного, військового, рубльового і т. ін. простору з єдиними «координаційно-управлінськими» структурами, що неминуче призведе до реставрації єдиної імперії), а російський навіть «демократичний» режим оголошує про збереження сфер своїх інтересів на всьому просторі колишнього соціалістичного блоку та про захист усіма наявними засобами (у тому числі й військовими) інтересів російськомовного (а не російського) населення, де б воно не проживало (і де воно вимагає найширших прав, не беручи на себе жодних зобов'язань).

І так само логічно, що українському народові (нації) в такого роду «народознавстві» належного місця не знаходиться, як зігнорованими виявилися його інтереси навіть в першому проекті нової Конституції, автори якої примудрилися помітити лише права «національних меншин» та не врахувати, що патріотизм – це не тільки права корінної нації (і тим більше – не особливі привілеї), а відповідно підвищені обов'язки й етноменшин і перед собою, і перед іншими. Не менш важливо, що при ігноруванні інтересів українців практично ігноруються й інтереси національних меншин (крім російської), які стали лише гральними картами в лицемірно-фарисейській політиці: бо ж не можуть бути повноправними нацменшини при безправності корінної нації.

Сказане не означає заперечення народознавства в принципі: воно може й повинно розвиватися, але: 1) на іншій – дійсно науковій – методологічній основі; 2) і не як замінник, а лише як частка українознавства, бо навіть весь

народ (представники інших народів), що проживає в Україні, – це тільки частка цілісного (нагадаємо: світового) феномену українства (України).

Не менш прикро, що з часом імперський режим почало лякати навіть народознавство (бо необхідно було хоч частково висвітлювати генезис, ментальність народів, а частина з них позбавлялася, як кримські татари, своєї материзни, а то й нищилася навіть фізично), і його стали витісняти крає-, країно- та суспільствознавством.

Розрахунок влади був, здавалося б, безпрограшним: люди (інституції освіти, науки, мистецтва) задовольняться правом вивчати й любити свої «малі Батьківщини» – села, райони, області, регіони. Це, з одного боку, заповнить мінімум патріотичних потреб (які хоч і трактувалися як рудименти і старого, реакційного, а все ж не зникали, а в Росії то й заохочувалися та винагороджувалися), а з другого боку – переорієнтує увагу з фундаментальних елементів цілісності: нації, держави, мови, культури, історії – на окремі елементи її. Щось з пам'яті рідної землі й залишатиметься, але водночас досягатиметься головне для імперії: місцева самоізоляція, звуження світ огляду, етнічно-груповий егоїзм, що підриватиме як державницькі ідеали та критерії, так і загальнонародні інтереси та пріоритети корінної нації. Поняття «народ» залишиться поняттям суспільства, яке буде характеризуватися передусім за виробничими, територіальними та класовими ознаками і – закономірно! – все послідовніше губитиме духовні потреби й критерії буття. І, як наслідок, неминуче втрачатиме найголовнішу підойму прогресу: особовість. Особовість індивідуальну, соціальну, національну, духовну, морально-етичну. І знову – в площині не лише теоретично-абстрактній (мислення, почуття, мрії), а й практично-життєвій. В Україні це призведе до денаціоналізації не лише урядових структур, а й інституцій освіти, науки, культури, а це, в свою чергу, зумовить диференціацію чи й розпад суспільства і на рівні класів (село і місто), виробничих колективів, родів, навіть сім'ї. Україна почне втрачати гумус нації – інтелігенцію. Її почнуть членувати зсередини на регіони, і вона постане перед загрозою духовного розщеплення, а далі й національно-державного. І не випадково навіть у суверенній Україні набула побутування фальшива дилема: треба будувати національну державу чи громадянське суспільство? Це – результат підміни наукового українознавства радянським суспільствознавство, яке виключало індивідуальну, класову, національну особовість й орієнтувало на «масу» – конгломерати виробників, які об'єднуються лише адміністративно-територіально й навіть не ставлять найголовніших проблем духовного поступу. І є стратегічною помилкою, бо, слухняні й невибагливі за умов тоталітаризму, ці маси за умов елементарної свободи легко стають призвідцями найрізноманітніших конфліктів, бо ж не привчені мислити державними категоріями й керуються лише вузько-груповими чи й примітивними інтересами. Досвід Англії, Франції, Німеччини, з одного боку, й Алжиру, Індії, Єгипту, Ізраїлю – з іншого, переконує: інтереси (права) особи і нації,

національної держави й громадського суспільства можуть протиставляти лише спекулятивні політики (чи партії), а в умовах України – імперські доктринери, які й досі не втратили надії реанімувати більшовицький режим.

З цієї причини не лише в Росії, а й в Україні досі не видаються фундаментальні дослідження України як цілісності (історичного й світового феномена), всі її ланки – сім'ї, освіти, науки, культури, державних структур – і не мають дійсно наукових досліджень з історії й етнології, нації і держави, економіки і політики, внутрішніх і міжнародних відносин, архівно-статистичних даних (як і наукового крає-, країно-, народо-, суспільствознавства), а без цього стати на рівень історичного покликання (місії) та увійти в коло найрозвиненіших країн світової співдружності неможливо. Можливо тільки повернутися до статусу імперської колонії.

І з цієї ж причини пропонується повернутись до вивчення та стати на шлях розвитку традицій наукового українознавства. Ідентичний варіант наявний в українстві; його частини внаслідок несприятливих життєвих обставин опинилися на Далекому Сході, в центральних регіонах Росії (де, за підрахунками самих росіян, їх було щонайменше 16 млн осіб) і в Казахстані, в Австрії, Бразилії, США і Канаді, в Румунії й Польщі. У ряді випадків ці частки розпорошилися й асимілювалися, але в більшості випадків зберегли свою етнічну ідентичність й навіть за не надто сприятливих обставин розвивають свою національну культуру, свідомо репрезентують свою етнічну первородність, духовну модальність та світовідчуттєву спорідненість.

Часом опоненти української національної ідеї та унітарної держави «глибокодумно» зауважують: але ж Україна – багатонаціональна держава, а до всього – чи можна говорити про чисто український етнічний тип? Чи не раціональніше буде створити федерацію чи й конфедерацію регіонів? Та на це можна було б відповісти не лише прикладами з етнічного складу Англії й Франції, Німеччини та Італії (не кажучи вже про США чи Росію), а й словами видатного етноантрополога Х. Вовка: «Досить уже найповерховішого ознайомлення з історичною долею території сучасної України, щоб не сподіватися від сучасного її населення особливої чистоти етнічного типу. Поминаємо вже те, що в наш час немає, мабуть, ні одного племені, яке заховало б повну чистоту раси; але на такій території, як Україна, що на протязі багатьох віків служила, так би мовити, битим шляхом для всіх масових рухів народів з Азії до Європи, населення не могло мінятися щодо свого складу, мусіло затримувати в собі сліди попередніх етнічних верств (*а їх, як ми бачили із зарубіжних джерел, було багато. – П. К.*). Явна річ, що наслідком цього не могла не з'явитися певна змішаність етнічного типу її території!»[*] До того ж, етнос і нація (а відтак – тип держави) – явища споріднені, але не тотожні. Як, до речі, можуть збігатися, а можуть і не збігатися межі розселення

[*] *Вовк Х.* Студії в українській етнографії, та антропології. – К., 1995. – С. 7.

нації і державні кордони та межі поширення мов і культур.

Феномен українців, як і інших етносів, зумовлений територією (природою), географічним середовищем, але не обмежений ними. Він – явище загальнопланетарне. А це визначає його і характер, і долю та історичну місію.

У зв'язку з цим концентр Україна-етнос необхідно досліджувати та розкривати, починаючи з джерел та концепцій про час і місце зародження й формування, генезису українського етносу. Необхідно тим більше, що ми маємо на цю проблему чимало, до того ж нерідко взаємозаперечних поглядів, і навіть на рівні енциклопедій, а то й у поглядах і концепціях різних авторів однієї енциклопедії.

Так, автори «Української загальної енциклопедії» розділ «Україна» починають зазначенням того, що «назва нашого народу та земель ним заселених змінялася; вона в різних часах була різна. 1) Словіни, означення для місцевого населення, пр. у «Руській правді», де цій назві протиставлювано назву «русин» (дружинник). Частіші були назви окремих племен: поляни, деревляни, сіверяни й ін. 2) «Русь» – спершу назва (чужого походження) землі полян б. Києва супроти земель: деревлян, вятичів, Новгороду, Суздалю й ін., пізніш, із поширенням і укріпленням Київ. держави, назва усіх укр. земель і майже цілої схід. Європи, як геогр. термін і ім'я народу... 3) Назва «Мала Русь» – з XIV в. для гал. – володимирської держави й гал. митрополії... власне: «менша Русь» у протилежність до земель Київ. митрополії, «більшої Руси»... 4) Назва «Україна» в літописах XII—XIII в. означає «пограничну землю» (т. III, с. 362).

Автор цих рядків І. Крип'якевич не випадково зауважував: «Є спроби на поодинокі назви укр. народу й території ним заселеної давати різні лінгвістичні пояснення, деякі сильно гіпотетичні» (III, 363): досі не перевелися спроби генезис українського етносу пов'язувати або з генезисом державних утворень на терені сучасної України, або з генезисом племен, а то й географічних назв, топонімів чи гідронімів. А це зумовлює неймовірну різнорідність і гіпотетичність і щодо походження етносу.

Зокрема, і цей уривок засвідчує, що його автор коріння українського етносу схильний бачити то в племенах (передусім полян) Київської Русі (отже, основи державного утворення), то ще в раніших, але не зафіксованих нині шарах історії, а покладається при цьому не так на дані етнології, як на лінгвогеографічні поняття.

Інший підхід автора розділу «Антропологічні прикмети українського народу» І. Раковського. Він вважає: «Расові прикмети укр., як і кожного ін. народу, є вислідом дуже складних чинників. Основний дійсний чинник – це дотичні прикмета всіх тих племен, «які коли-небудь жили на нашій прабатьківщині», а також вплив сусідніх племен, «Які коли-небудь жили та й тепер живуть довкруги нашої батьківщини та входили з укр. народом у більш або менш застійні й близькі сусідські зносини», – у зв'язку з чим треба брати до

уваги як генотип власне українського етносу, так і наслідки перехрещення, «впливів дуже неоднакових між собою, різних європ. і сумежних азійських рас чи расових типів», бо наслідком їхнього «надто часто кривавого змагання є вся іст. доля укр. народу й його антропологічний тип» (III, 387). А беручи все те до уваги, маємо дійти висновку, що первнями українського етносу (відмінного від білоруського і російського) є: пратипи неандертальців та кроманьйонців, а пізніше нордійської раси («високих довгоголових і довголицих русявців (блондинів)») та арменоїдної («високих, круглоголових, вузьколицих чорнявців (брюнетів)») і лапоноїдної. З цього погляду бачимо, що український народ (як показали досліди, проведені Ф. Вовком за допомогою Антропологічного товариства в Парижі та Петербурзької Академії наук і Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. – *П. К.*) Є незвичайно мішаного антропологічного характеру: його основа – безперечно ядранський тип (пересічно – 44–45%), другий сильно заступлений тип – альпійський (пересічно – 22%)» і, тим самим, 66% населення України – це народ з «особливою відміною ядранського расового типу й тим самим расово належить до південних слов'ян» (III, 387—391). А з огляду на це Я. Пастернак давав таку схему часової генези українського етносу:

Старша кам'яна доба	?
молодша кам'яна доба	? – 2500
кам'яно-мідяна (енеолітична)	2500 – 2000
бронзова доба:	
а) гальштатська культура	800 – 300
б) лятонська культура	300 – 0
в) провінціальна римська культура	0 – 400
доба мандрівок народів	400 – 600
старша княжа доба	600 – 900
молодша княжа доба	900 – 1200

Це означає, що до молодшої княжої доби завершується інкубаційний період формування українського етносу. Його основа – схрещення різних расових типів (скіфи, сармати, гуни, готи, слов'яни) на переважаючій домінанті ядранського (південнослов'янського) типу.

Нагадаємо: в основі етнічного лежить родове начало, а його поява і сутність зумовлюються космічно-земними енергіями й дістають грані субстанційності від визначальних чинників природи: геолого-географічної структури Землі, особливостей клімату, тваринного і рослинного світу, небесних світил, – що, у свою чергу, зумовлює як спосіб життя, так і риси характеру, світовідчуття, світорозуміння, життєві ідеали та устремління.

Особливості праукраїнського етноса зумовлені щонайперше серединним – на перехресті світових магістралей цивілізації і культури – місцерозташуванням, універсальним багатством геолого-енергетичних систем, а відтак земних і водних ресурсів, рідкісним поєднанням лісу і степу, рівнинних і

гірських масивів, міжконтинентальних форм фауни і флори, а тим самим – форм життєдіяльності та господарювання.

Такі універсалії визначили як осідлий, так і кочовий спосіб життя, відповідну – землеробську й номадну енергетику та психіку, практично планетарні обрії почуттів та мислення, інтересів, життєвої жаги та волі, синкретично-універсалістські категорії культури – як синтезу вітчизняних і зарубіжних надбань, художньо-образного й інтелектуального мислення, лірики – епіки – брами словесності, музики і театрального дійства філософських критеріїв і категорій. А цей синкретизм та універсалізм зумовив і внутрішній лад та структуру мови – найінтегральнішого чинника всебічного розвитку етноса в просторі й часі, душі і пам'яті поколінь.

З XII століття на базі етнічної ідентичності та єдиної території, мови, держави, господарської системи, культури окреслюється домінанта української нації з властивою лише їй ментальністю.

Багато в чому відмінну, а то і принципово протилежну концепцію відстоюють автори УРЕ. Для них Україна – це передусім Радянська Соціалістична Республіка. «Назва Україна має давнє історичне походження» (УРЕ, т. XV, с. 94), принаймні з 1187 року. Однак вона не пов'язана ні з етносом, ні з державою, культурою, мовою. Бо автори сповідують сталінську «аксіому», згідно з якою українська нація формується щонайраніше хіба з XIV ст., а до того Україна – це прикордонна територія Галицько-Волинського князівства. Не випадково автори цієї версії користуються терміном Давня (?!), а не Київська Русь: вони всю генеалогію українців, білорусів, росіян трактують як етапи формування російської імперії, фундаментом якої була «єдина народність трьох (?! – *П. К.*) братніх – російської, української і білоруської народностей» (XV, с. 94), а вершиною цієї еволюції став 1654 рік, коли відбулося «возз'єднання України з Росією» (зауважимо: Білорусь формально ніколи не возз'єднувалася з Росією, однак була анексована нею) і коли, за твердженням авторів УРЕ, «стали здійснюватися споконвічні прагнення та сподівання укр. народу», – а насправді, що визнають ті ж автори, українську націю було поставлено на грань знищення, бо царизм «не визнавав право укр. народу на нац. незалежність і заперечував факт існування *укр.* мови та нац. самобутності», і тому привласнив собі навіть його родову назву Русь та перейменував Україну на Малоросію.

До цього варто додати лише те, що в 17 томі УРЕ, повністю присвяченому Україні, після розділу «природа» йде розділ «населення» і відсутній не те що аналіз етнічного генезису, а й термін «етнос». І це логічно: автори послідовно дотримуються версії про «єдину давньоруську народність», яка закономірно еволюціонувала в форму «нової історичної спільності людей – радянського народу». На цій основі вони заперечують самобутність українців не лише в сучасному і майбутньому, а й у минулому, і бачать Україну лише як територію, на якій живе не народ (нація), а населення, серед якого хоча й

домінують українці: у 1965 році з 45,1 млн осіб їх було (за радянською статистикою) 32 млн 158 тисяч, тобто – 76,8% (росіян – 7 млн, євреїв – 840 тис., поляків – 363 тис., білорусів – 290 тис.), – силою державних законів утверджується і панує чужонаціональна мова, культура, система законодавства й ідеологія, в основі своїй антиукраїнська освіта й наука.

За аналогічним принципом побудовані розділи й в «Большой» та «Малой советской энциклопедии», автори якої виступають новаторами хіба в тому, що наголошують: 1. «Монголо-тат. иго на долгое время замедлило экономич. и культурное развитие У» (країни), – отже, визнають, що Україна існувала і в XII—XIII століттях; 2. «В 13 – 14 вв. укр. земли, оторванные от остальной Руси, подпали под власть польских, литов., венг. и др. иноземных феодалов» (М., с. 7, т. IX, с. 707), – знову визнають існування не загалом східнослов'янських, а таки українських земель, які, щоправда, невідомо хто і як «відірвав» невідомо від якої «іншої Русі».

Дивовижно, що автори цих енциклопедичних видань зважили за можливе не торкнутися проблеми етносу, але не дивно, що їхні фактично антиукраїнські твердження базуються не на фактах та їх аналізі, а на ідеологічних постулатах, і це виказує як страх тих авторів перед істиною, так і те, що вони не йдуть за історією, а конструюють її. А в тій історії українському етносові місця не знаходиться, внаслідок чого такі праці спрямовуються не на розвиток національної самосвідомості, гідності, честі, а на їх знищення.

Інша справа, коли певні гіпотези та висновки ґрунтуються на документальній (археологічній, археографічній) основі. Тоді автори, як бачимо й на прикладі видання «Археология СССР. Епоха бронзы лесной полосы СССР» (М., 1987), хоча й запишуть реалії «епохи бронзи» до сфери СРСР, змушені визнати, що ще в ту епоху існувала автономна цивілізація та культура Середнього Подніпров'я; охоплювала вона межі басейнів Дніпра, Прип'яті, Сожа й Десни та прилеглі райони Верхнього Подністров'я (сучасні Черкаська, Київська, Сумська області), Прикарпаття, Верхньодністерської (Львівська, Івано-Франківська області) й Подільської (Поділля, Західний Буг, Горинь) груп, а на їх терені домінували вже згадувані кроманьйонський, лапоноїдний, арменоїдний, нордичний типи (с. 35–51). При цьому автори фіксують і факт інтенсивного переміщення та схрещування народів (зокрема, з регіонів Скандинавії, Центральної і Південної Європи, Близького Сходу), однак визначають як незаперечний факт, що етнічно-культурні основи в зазначеному регіоні залишались завжди. І важили в цьому особливості як природи, клімату, матеріальної культури (осідлий спосіб життя), так і етнічно-расові, духовні. Це, до речі, розуміли ще наші прапредки, які вважали: світ – єдиний, але суть тієї єдності – у різнорідності, особовості всього живого. І ставлячи питання, «Як небо створено, або сонце як, або місяць як, або зорі, і тьма, і світ?», подібно В. Мономахові, відповідали: «Звірі різноманітні, і птиці, і риби прикрашено твоїм промислом, Господи! І сьому чуду дивуємося: як із землі сотворив ти людину,

які різноманітні образи людських лиць!», а також – і народів («Літопис Руський», с. 456).

До подібних висновків співвітчизників підводили ще автори літописів, які спиралися щодо ідеї розміщення народів й на міфологічні джерела («Повість временних літ» розпочиналася біблійною оповіддю про всесвітній потоп та про те, як після нього планету заселили сини Ноя), але ще в добу Київської Русі повідомляли й про задокументовані джерела з нашої праісторії в працях греків і римлян, авторів інших країн. А головне, що літописці дали не тільки детальний опис розміщення племен Київської Русі, а й характеристику їх. І та характеристика засвідчує, що в одній державі жили різні племена, а не єдине плем'я, і відрізнялися вони не тільки чіткими межами проживання («жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм»), а й культурою, мовою, психікою. «Усі племена мали ж свої обичаї, і закон предків своїх і заповіти, кожне – свій норов», – наголошує літописець. – Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили (її) ввечері; а назавтра приносили (для її родини те), що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, (і) їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А родимичі, і в'ятичі, і сіверяни такий обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я (було) в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межи селами...» («Літопис Руський», с. 8–9). Не однакові закони і традиції мали й інші племена. Задокументовано й те, що «У рік 6360 (852), індикта 15, коли почав Михайло цесарувати, стала називатися (наша земля) – «Руська земля» («Літопис Руський», с 11), про що повідали й іноземні історики, описуючи Русь у порівнянні з державами Європи і Азії, ближчих і найдавніших епох.

Саме історично-документальні джерела зумовили й пізніше вітчизняне наукове українознавство, яке на основі літописів і доби Гетьманщини, праць М. Максимовича («Звідки пішла Руська земля...», «Про походження варягів-русів», «Украинец», «Листи до М. Погодіна», статті про фольклор, традиції, вірування, психіку прапредків), М.Костомарова («Риси народної південноруської історії», «Історичні портрети», «Книги битія українського народу», «Две русские народности»), П. Куліша («Записки о Южной Руси»), В. Антоновича («Древності Південно-Західного краю», «Чаклунство», «Нарис історії Великого князівства Литовського до другої половини XV ст.», «Про походження козацтва», «Київ, його доля і значення з XIV до XVI ст.»), О. Потебні («О некоторых символах в славянской народной поэзии», «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», «О купальских огнях й сродных с ними представлениях», «Объяснения малорусских и сродных народних песен»), М. Драгоманова («Слов'янські переробки Едіпової історії», «Шолудивий Боняка в

українських народних оповіданнях», «Турецькі анекдоти в українській народній словесності»), П. Житецького («О поэтическом стиле и литературной форме «Слова о полку Игореве», «По поводу того, как говорили в Киеве в XIV и XV вв.»), М. Грушевського («Історія України-Руси») ще в XIX ст. відповіло на питання «Як Руська земля постала», а у зв'язку з цим і на те, чи є український етнос феноменом абсолютно самодостатнім. І вітчизняні, й зарубіжні історіографи, нагадаємо, без вагання відповіли: так! Український етнос і фізично, й духовно, психічно є феноменом абсолютно самодостатнім і од природи суверенним, а сформований на його основі народ є не частиною якоїсь суверенної цілості, а однією з самодостатніх світових націй. «Я визнаю українців за самостійний народ, – писав 1849 р. Ф. Рігер. – Поважайте національні прагнення цього переслідуваного, але до самостійності покликаного народу»[*]. «Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини», – наголошував і К. Делямар 1869 р. Тому ще і «в кінці минулого століття всі у Франції і в Європі вміли відрізняти Русь від Московії» (Найдорожчий скарб, с. 84). Звичайно, він є однією з гілок усього слов'янства, як є гілки семітських, романських, германських рас, у процесі його генезису до нього долучалися домішки багатьох рас Європи і Азії, однак це – реальність загальносвітова. Абсолютно чистих етносів (расових типів) у природі, мабуть, не існує. Але хіба на цій підставі хтось ставить під сумнів самодостатність японців чи китайців і персів (іранців), німців і французів, англійців і італійців, сербів і чехів? Відмовляється в праві бути народом лише тим, хто колись входив до складу держави Київська Русь, а згодом був колонізований Росією. Тож треба тільки вітати, що передовсім до наукових засад у висвітленні проблеми «Україна – етнос» вдалися й автори «Енциклопедії українознавства», яка почала виходити 1949 року – в час тотальної диктатури сталінізму. Нині в праці П.П. Кононенка, Т.П. Кононенка «Український етнос: генеза і перспективи»[**] здійснено розгляд наукових праць, теорій, гіпотез останніх століть (вітчизняних і зарубіжних авторів), аналіз яких засвідчує: будь-який етнос – явище космічно-природного характеру. Його коріння – в глибинах праісторії, доля й характер визначалися багатьма чинниками природного й суспільно-політичного плану, міжнародних зв'язків. Існувало тисячі етносів. Одні з них асимілювалися чи й відмерли. Інші – харизматичні – виявили достатню життєву силу й стали енергетичною силою розвитку світової цивілізації та культури.

Український етнос пройшов найсуворіші історичні випробування, але свій харизматичний характер виявив ще в період існування державних утворень Кия, Аскольда та Діра, Святослава та Володимира, в наступні тисячоліття.

Наукові засади у висвітленні етногенезу українців й зумовили висновки

[*] Найдорожчий скарб. – К., 1990. – С. 82.

[**] *Кононенко П.П., Кононенко Т.П.* Український етнос: генеза і перспективи. – К., 2003.

принципового плану.

1. «Спроби подати расову характеристику України беруть початок у глибокій давнині; між ними насамперед треба відзначити твори греків Геродота, Гіппократа і Арістотеля. В середньовіччі завдячуємо такі характеристики переважно візантійським і арабським подорожникам та історикам; в новітню добу про це пишуть представники мало не всіх європейських народів, головно етнографи» (ЕУ, т. II, с. 125).

2. Ті дослідження підводять до висновків, що етнос складають люди, котрі «мають у певному поєднанні ті самі тілесні й духовні спадкові властивості»; ядрами етносів стають роди та племена, об'єднувані територією, культурою, мовою, вірою, державою.

Було немало спроб (від біблійних пророків до ідеологів Риму, російської імперії, гітлерівського рейху) оголошувати якийсь народ богообраним, самою природою (Богом) поставленим над іншими й покликаним панувати та бути мірою для вселюдства. Це призводило (і призводить) до найжорстокіших криз у розвиткові цивілізації, до утвердження фізичного й духовного рабства, до посягання на права людей і націй та упослідження пригноблених й піднесення (як аріїв) гнобителів.

Насправді ж усі народи рівні перед природою. Інша річ, що в силу певних умов є більш і менш розвинуті в сферах матеріально-технічного виробництва, але це не обов'язково свідчить про нижчий рівень їхнього морально-етичного й культурно-естетичного розвитку (доказом чого є цивілізації Майя й Ацтеків, єгиптян і шумерів, ряду арабських країн). Природі властивий принцип стадіального поступу, й народи – мов Фенікс: можуть після могутнього піднесення піддаватись руїні (численні приклади чому дає й українська історія), але згодом знову підноситися до вершин духовності та державності. При цьому характер та наслідки діяльності залежать і від природно-індивідуальних якостей людей та народів, від їх сформованої в ході етногенезу ментальності. Та величезну роль можуть відігравати й зовнішні чинники.

Зокрема: «Сучасна антропологічна будова України визначиться історичними прикметами тих племен, які більш-менш тривало жили на нашій батьківщині, бо вони склали основи для постання українського народу. Але не менший вплив мали на наш народ і сусідні племена й народи, які... заходили з українським народом у більш або менш близькі взаємини й схрещування» (ЕУ, т. II, с. 125).

Коли брати багатовіковий шлях етногенезису, то первнями українців стали расові типи: неандертальців (homo primigenius), кроманьйонців (homo sapiens fohissilis), носіїв рис північної, або нордійської раси, медитеранської (середземноморської), ляпоноїдної (східної), арменоїдної. Жодна з них, до речі, у свою чергу не була абсолютно чистою, а в найближчі до нашої епохи саме на основі схрещення виникли расові типи: східноєвропейського ясного (суміш нордійців і ляпоноїдів), ядранського (або динарського), що разом із

субнордійським типом утворює тип альпійців. Усі вони більшою чи меншою мірою взаємодіяли з українським етносом.

Як наслідок: «Україна в своїй доісторичній і ранньоісторичній антропологічній формації складається з трьох головних нашарувань: людності трипільської культури з головним арменоїдним складником, сакійської – з нордійсько-середземноморським і слов'янської – з нордійсько-арменоїдним складником» (ЕУ, т. II, с. 128). Незаперечними є й складники ляпоїдної раси. Наука – це безкінечний пошук істини і то наближення, то віддалення від неї. Досі немає абсолютності й щодо українського етносу. Так, коли Ф. Вовк гадав: «Українці досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, росту вищого за середній чи високого; круглоголове, розмірно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, із розмірно короткими горішніми та довгими долішніми кінцівками... українці безперечно найбільшу спорідненість виявляють із слов'янами південними та західними (за винятком поляків); їх слід залічити до т. зв. ядранської або динарської раси», то І. Раковський, інші стоять на тому, «що український народ є більш мішаного антропологічного характеру...; його основа –безперечно ядранський тип (пересічно 44,5%), другий сильно заступлений тип – альпійський (пересічно 22%), а це складає понад 66% і свідчить, що расово українці належать не так до східної, як до південної гілки слов'янства». Коли ж простежити за домінантою розселення расових типів, то картина постане такою:

Таблиця 1

Расові типи українського етносу

Расові типи	**Території їхнього поширення**
ядранський і східноєвропейський ясний і темний	Харківщина, півд.-зах. й півн.-сх., Галичина, Лемківщина, півн. Бойківщина
ядранський з домішкою арменоїдної	Гуцульщина, півн. Поділля, зах. Бойківщина Херсонщина і Одещина
ядранський, середземноморський, темний східноєвропейський	Чернігівщина, півд.. Поділля, півн.-сх. Полтавщина, півд.. Вороніжчина, сер. Галичина, сер. Бойківщина, центральна і південна Київщина, Дніпропетровщина
нордійський з домішкою ядранського	Півд. Київщина, Волинь, Кубань

Отже, окремі гілки єдиного дерева не розокремлені, а злиті в органічній цілісності.

Беручи навіть тільки це до уваги, усвідомимо, чому і царський, і більшовицький режими вели з етнологією (як і з етнографією, антропологією, демографією) нестихаючу війну на знищення: наука руйнувала їхні геополітичні концепції й плани, фактично імперсько-расистську ідеологію світового панування, яка не допускала інших суб'єктів історії як самодостатніх, суверенних і від природи рівнозначних.

При цьому наголос робився на необхідності підтримувати тенденції, які об'єднують, а не роз'єднують різні народи. Однак та спекулятивно-фарисейська демагогія мала інше призначення: знищити індивідуальну й національну самосвідомість, що означає їхню особовість, й тим самим деформувати цілісність, визначену природою, бо вона полягає не в уніфікації (асиміляції) й самознищенні частин, а в безкінечній різноманітності феноменів як фізичного, так і духовного світу.

Отже, необхідні не лише знання історії етногенезу, відштовхуючись від аксіоми: хто не знає минулого – той приречений переживати всі його драми, а то й не мати майбутнього, – а й всебічний аналіз та прогноз еволюції етносу, його проблем, бо без цього немислимий прогрес.

І в цьому зв'язку надзвичайно важливої ролі набувають проблеми демографії.

Загалом, демографічна проблема на теренах України має і тисячолітнє коріння. Але коли в давнину вона зумовлювалася природними чинниками: умовами буття й виробництва, проблемами внутрішнього життя та міжетнічними взаємовпливами (часу переселення народів), то з XIV ст. н. е. вона набуває конфліктного політичного характеру. На тому етапі польські урядовці в інтересах своєї держави здійснюють політику насичення українських міст польськими, німецькими, єврейськими, вірменськими поселенцями, і це кардинально змінює не лише склад населення, а й зміст освіти, науки, культури, мову, характер управління та міжконфесійних відносин.

Другим чинником, що зумовив украй негативні наслідки, стали турецько-татарські загарбницькі походи: їх призвідці не тільки винищували люд та експропріювали майно, а й забирали у рабство десятки тисяч найздоровішої людності. Українство ставилось на грань і фізичного «усихання» чи й винищення.

Характер національного геноциду стала носити офіційна політика імперської Росії: від призначення військових залог у містах за Петра I до «обрання» градоначальниками лише великоросів за Анни Іоанівни і Єлизавети, а далі – до переселення в Україну десятків і сотень тисяч росіян за Катерини II та її наступників і водночас масове виселення українців за межі своїх земель, – такі наслідки тієї політики ще до 1917 р. Комуністичний режим

денаціоналізацію України визначив як домінанту стратегії, до того ж денаціоналізацію не лише етнічну, а й не менш згубну – духовну. Штучно перенасиченими росіянами виявилися численні міста, окремі області, Крим. З русифікацією територій прийшла русифікація всіх ланок освіти, науки, культури, державно-партійного управління, а це означало витіснення автохтонної духовності, отже – тисячолітніх традицій, а тим самим і синівського ставлення до природи, девальвація принципів і критеріїв моралі та етики, деформації душ поколінь, що вела до розриву органічних зв'язків не тільки з природою, а й між людьми, поколіннями та духовними формаціями.

Постала загроза кореневої зміни ментальності етносу, його не лише світогляду, змісту буття, а й психіки.

І це засвідчує, що проблема не лише «Україна – етнос», а й етнології загалом має багатогранний характер: науковий (методології, теорії, аналітичної практики), соціальний, політичний і не меншою мірою освітній, культурно-мистецький, а в підсумку – духовно-гуманістичний.

Мається на увазі, що наукове розв'язання проблеми українського етногенезу сприятиме науковому розв'язанню не тільки проблем національних і державно-політичних. Зокрема: дасть чітку відповідь на питання, чи є українці історичним, державотворчим, самодостатнім, духовним народом: нацією, яка має право й історично підтвердила свою волю до суверенного розвитку. А цим самим буде усунуто немало міфів, що набули узаконення як наукових аксіом, а відтак і державно-політичних доктрин та законоустановлень, прожектів (аж до програм, подібних до Солженіцинської, висунутої в трактаті «Как нам обустроить Россию» та в проектах статуту СНД і троїстого псевдо-економічного Союзу Росії, Білорусі, України).

Водночас проблема етнології – це й сфери досліджень про характер і наслідки взаємодії людини (її характеру, долі, ментальності) і природи (в усіх факторах та іпостасях), людини й людини, людини й оточення (сім'ї, роду, племені, нації), людини й держави, людини й культури (отже, її духовності), одного етносу з іншими, нації з націями, народу з вселюдством і космосом, зрештою – людини (нації) з минулим, сучасним, майбутнім. І знову-таки, в аспектах генезису не лише фізично (біологічно) – матеріального, а й духовно-психічного, що є вирішальним, бо навіть найвищі технократичні цивілізації, як свідчить досвід окремих етносів, без духовного універсалізму приречені на застій, а то й деградацію.

Отже, в кінцевому підсумку етнологія – це не тільки знання (а тим самим проблеми наукового методу пізнання істини, взаємодії вчених різних країн і континентів, інтеграційних процесів в науці), а й прогноз та формування людей сучасного типу почуття і рівня мислення, які усвідомлюють: людина – це не тільки єдність фізичного, духовного й психічного, а й пам'ять історії, усвідомлення нею зв'язку епох, поколінь і народів, синтезу минулого, сучасного і майбутнього, індивідуального й загальнолюдського, буття і

свідомості.

Розкриття українського етногенезу – це шлях до пізнання кожним свого органічного зв'язку з рідним народом, його природою, історією, мовою, культурою (а відтак – усвідомлення своєї як особовості, так і всезагальності, а також як своїх прав, так і обов'язків, як джерел, мотивів, так і наслідків формування та діяння), а тим самим із землею, вселюдством, космосом, адже, як ми бачили, і український етнос є наслідком як індивідуально-субстанціального розвитку, так і багатоманітних впливів етносів Європи та Азії, що означає – їхнього соціального, духовного, психічного буття та культури. Це – найефективніший шлях до самопізнання та самореалізації, отже – до щастя.

Нагадаємо: «Головними чинниками, що формували нац. психіки, отже і психіку укр. людини, є чинники: 1. расові, 2. географічні (геопсихічні), 3. історичні, 4. соціопсихічні (суспільні), 5. культуроморфічні, 6. окремого розгляду вимагає укр. людина в своєму глибинно несвідомому психічному житті (глибинно-психічний чинник)» (ЕУ, т. IX, с. 709). А це означає, що як українська людина та український етнос є феноменами загальнолюдськими, космічними, а тому потребують системного методу вивчення й висвітлення, так і етнологія як наука має бути органічно з'єднаною часткою універсальної системи українознавства.

Основи є. Необхідно йти далі. Зокрема, в плані розгляду найневідкладніших завдань на сучасному етапі, серед яких, безумовно, є дослідження: 1) головніших формацій українського етносу; 2) меж його поширення; 3) його долі та перспектив, зокрема здійснення ним визначеної природою історичної місії.

Маємо на увазі, що різні етапи генезису українського етносу – це етапи не тільки з'єднання в національну цілісність, а й диференційні процеси: і в самому етносі (в плані формування духовно-інтелектуальних, соціо-психічних типів, груп та особистостей), і між етносами в процесі їхньої взаємодії. При цьому і єднальний, і диференціювальний процеси дуже складні, оскільки зачіпають сфери і біофізичні (природний генотип людини), й духовні, адже в ході схрещення людей і рас відбувається багатоаспектна взаємодія на рівні як фізичних, так і соціальних та культурно-релігійних структур, точиться боротьба формованих тисячоліттями якостей і рис, наслідком якої стає перемога одних первнів й асиміляція інших, або і гармонізація частин, або повне відчуження їх.

Взаємодія праукраїнського етносу з етносами Азії і Європи (нині – Америки) позначилася не тільки на зовнішніх рисах людей, а й на їхньому характері: мірі емоціо й раціо; ставленні до природи, інших людей і народів, традицій і вірувань, культур: вплинуло на формування не лише мети, ідеалів, а й волі. Оскільки ж ті інші етноси відзначалися нерідко величезними відмінностями у ментальності, то важливо усвідомлювати: що було засвоєно

(чи відкинуто) українцями, чому і які це зумовило наслідки? І передусім у формуванні типу людини, суспільної орієнтації, культури. Тільки знання процесів і уроків минулого допоможе нам робити правильний вибір у сучасному і майбутньому, глибоко усвідомлювати, що веде до добра, а що – до зла, у тому числі й у сферах державного, конфесійного, мовного будівництва, на терені якого український етнос як досягав світових вершин (створення Київсько-Руської держави, Гетьманщини, УНР), так і ставав на грань глобальних катастроф. І, зрозуміло, через дію не лише зовнішніх сил, а й внутрішніх чинників, зокрема певних рис у своїй ментальності, які реально впливали на формування характеру етносу і на окремих витках історичного буття –, і глобально.

Не менш актуально у цьому зв'язку постає й проблема долі.

Загальновідомо, що український етнос навіть за умов жорстокої національної, соціальної (кріпацтво) й духовної неволі до середини XIX ст. міцно тримався ідеї державності, своєї землі, мови, культури, віри. А потім великими масами почав відпливати до Сибіру і в інші райони Далекого Сходу (в межах РФ нині нараховують етнічних українців до 16 мільйонів), в Австралію і Бразилію, в Канаду і США. Одна з причин очевидна: нестерпні умови життя. Друга – кривавий терор і депортації за умов більшовицького режиму. Третя – тотальний прес денаціоналізації системою проімперської російської ідеології, здеморалізованої української освіти, науки й системи державного управління.

Але й цього разу обмежитися тільки зовнішніми чинниками нерозумно. Бо в 1918 році українці Зеленого Клину і за тисячі кілометрів від рідної Вітчизни створили свою суверенну республіку, яка одразу ж уклала політичну угоду з українським урядом; і хоч потім була розгромлена, а її керманичі усіх рівнів 1922 р. розстріляні радянським режимом «за зв'язок з іноземною (? – *П. К.*) державою», усе ж явила світові щонайкращі риси державності мислення та діяння українців. У той же час не лише кубанські, а й автохтонні українці на своїй же землі не лише виявляли, а й виявляють і за умов творення суверенної держави неймовірну національно-будівну пасивність та душевну кволість, а часом й непідвладну здоровому глуздові нехіть і протидію, які зумовлюють трагічні наслідки і для їхньої власної долі та які, до речі, дають реальні підстави для звинувачення (звичайно, неправомірного щодо всього народу) української нації в недержавності мислення, психіки, характеру та волі.

То ж і постає сакраментальна максима: чи здатні українці до здійснення вагомої історичної місії? І це далеко не риторичне питання, бо воно потребує відповіді й на питання, чи мають українці якщо не концепцію історичної місії, то хоч би її ідею; і на питання, чи наділені вони від природи суверенністю почуттів та мислення, належною могутністю характеру й волі; і на питання, чи здатний український етнос не лише на гармонізацію відносин з іншими, а й на достатню самоідентифікацію, диференційованість та суверенізацію в діях, без

яких стати рівновартісним щодо інших суб'єктом історії неможливо?

Наслідки життєдіяльності українців у Росії (республіках колишнього СРСР) і США, в Канаді й Австралії, Польщі засвідчують: багато залежить і від зовнішніх обставин. Але вирішальне значення мають: 1) становище України як нації та держави; 2) міра духовної суверенізації (самосвідомості, а відтак моралі, гідності, честі) самих представників етносу. Бо частина українців уже невдовзі духовно асимілювалася і в країнах західної демократії; частина не тільки в республіках СРСР, а й на терені України стала складником маси «русскоязычного населения» (погодившись тим самим на роль гальма в розвиткові не лише української, а й культур інших народів: Прибалтики, Молдови, Білорусі, Казахстану, Азербайджану).

І в той же час кілька мільйонів українців Канади, США, Австралії, Польщі, інших країн виявили не лише надзвичайну стійкість (бо і в Канаді, США після завершення другої світової війни за співчуття до співвітчизників з терену України заганяли в резервації й звільняли з роботи, закривали їхні школи й культурно-освітні товариства, а з прикордонних областей Польщі розсіювали українців та переселяли на кордони з Німеччиною, – але вони не зреклися національної ідентичності (і доклали титанічних зусиль, щоб не лише зберегти, а й поглибити сформовану віками ментальність), а й життєву енергію. Вони виховали в своєму середовищі дуже потужну ланку інтелігенції, що багато зробила і робить для розвитку матеріальної й духовної культури, освіти, науки зарубіжних країн (які вони визнають своїми батьківщинами), досягли висот в організації сільськогосподарського й промислового виробництва (чим підтвердили традиційну репутацію етносу талановитих виробників), зрештою – стали нацією космічних відкриттів та дали немало політичних діячів, які стали й на найвищі пости інших держав (генерал-губернатора Канади, прем'єр-міністра Франції, конгресменів, депутатів парламентів інших країн).

Та особливо важливо, що й за морями та океанами свідомі українці до світових рівнів піднесли українську етнопедагогіку, освіту й науку, створили багатогалузеві дослідні центри і кафедри в Гарварді й Едмонтоні, Саскатуні, Іллінойсі й Чикаго, Ла Саллі й Торонто, Мюнхені і Варшаві, у Ватикані й столицях Хорватії та Сербії, Угорщини і Франції, Болгарії, Литви, чим не лише зберегли та піднесли честь і авторитет української нації, а й надали могутню підтримку в становленні української суверенної держави. Колективістичні й гостинні, душевні й інтелігентні, розважні й великодушні, обдаровані інтелектуально й естетично, схильні до емоційної мрійливості, героїзму й екзальтованого романтизму, над усе цінуючи ідеали демократії та свободи українці викликають повагу на всіх континентах планети й збагачують людство не лише благородним космополітизмом, а й яскраво вираженою національною ментальністю. Бо цим вони і зберігають, й збагачують сутність вселюдства: її єдність, уособлювану багатоманітність людей і народів.

Завдання українознавства і полягає не тільки у відкритті, а й у піднесенні,

збагаченні, та розвиткові найкращих якостей, рис українського характеру.

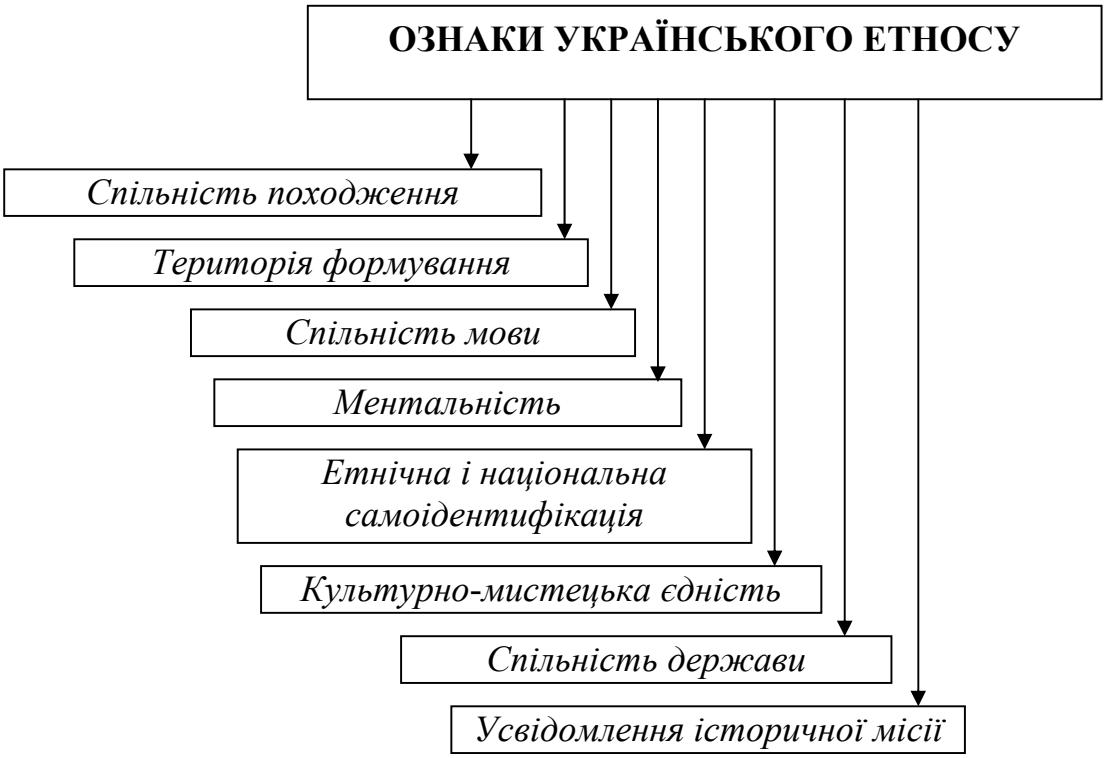

Схема 3 – Ознаки українського етносу

↳ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Асиміляція етнічна – розчинення самостійного етносу або його частини в середовищі іншого, як правило, більшого етносу. При цьому етнос, що асимілюється, втрачає свою мову, традиційну культуру, етнічну самосвідомість, переймаючи етнокультурні компоненти іншого етносу.

Етнос – це стійка природно та історично сформована на певних територіях динамічна людська спільнота, яка має власну самоназву й усвідомлює свою єдність, протиставляючи себе всім іншим аналогічним утворенням, і відрізняється від них стійкими своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами.

Етногенез – це сукупність історичних (соціально-культурних і біологічних) процесів, які проявляються при функціонуванні етносів від початків виникнення, на основі раніше існуючих компонентів, до складання обличчя етнічних спільнот та їх зникнення.

Етнічна самоідентифікація – це процес ототожнення, уподібнення себе особою певної етнічної групи.

Етнічний стереотип – порівняно стійка сукупність уявлень про характерні риси людей іншої національності, а також зумовлене цими уявленнями певне емоційне ставлення до представників іншого етносу.

Шовінізм – ідеологічна форма виправдання права панування одних етносів над іншими етнічними спільнотами і групами за допомогою антинаукових тверджень про винятковість і месіанське призначення окремих рас і народів, необхідність поширення «вищої» культури тощо.

🕮 ЛІТЕРАТУРА

Літопис Аскольда // Українознавство. – 2003. – Ч. 4 (9).
Літопис руський. – К., 1989.
Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000.
Ададуров В. Історія Франції, 2002.
Агеев А.Г. Нациология: проблемы конструирования // Философские науки. – 1991. – № 5.
Алексеев В. Этногенез. – М., 1978.
Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. По данным антропологии. – М., 1973.
Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Дністра і Західного Бугу. – К., 1981.
Баран В.Д. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки НТШ.— т. CCXXV. – Львів, 1993.
Баран В.Д., Козак Д.М., Терпиловський О.М. Походження слов'ян. – К.: Наукова думка, 1991.
Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2003.
Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
Велесова книга. Збірка поліських пам'яток V – IX століть // Хроніка. – 2000. – 1994. – № 3-4.
Винниченко В. Відродження нації. В 3-х ч. – К., 1990.
Вівчарик М., Карташов Р. По шляху консолідації нації // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 14-18.
Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. – К., 1994.
Грушевський М. Хто вони такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991.
Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1991.
Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т-х, 12 кн. – К., 1991-1997.
Донцов Д. Історія розвитку української національної ідеї. – К., 1991.
Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Т.1-3. – К., 1994.
Етнос і соціум. – К., 1993.

Етнонаціональний розвиток в Україні. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993.
Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – К., 1996.
Етнічний довідник у 3-х част. Ч. 1. Поняття та терміни. – К., 1997.
Жаботинський В. Вибрані статті. – К., 1992.
Заставний Ф. Українська діаспора. – Львів, 1991.
Заставний Ф. Українські етнічні землі.— Львів, 1993.
Ідзьо В. Кельтська цивілізація на території України. – Львів, 2002.
Карпенко М. Велесова книга. – К., 2003.
Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.
Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х т.— К., 1990.
Коловников А.Г. Трипольское общество Среднего Приднестровья. – К.: Наукова думка, 1993.
Кононенко П.П. Українська література: Проблеми розвитку. – К.: Либідь, 1994.
Кононенко П.П. Українознавство. – К.: Либідь, 1996.
Кононенко П.П. «Свою Україну любіть...» – К., 1996.
Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Освіта XXI ст. Філософія родинності. – К., 2001.
Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Український етнос: ґенеза і перспективи. – К., 2003.
Костомаров М. Твори. У 2 т. – К., 1990.
Костомаров Н. Две русские народности // Исторические монографии и исследования.— Изд. 2-е – Т.I.— СПб., 1872. – С. 51–109.
Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989.
Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк, 1991.
Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. – К., 1994.
Липа Ю. Призначення України. – К., 1999.
Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992.
Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.
Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і матер. – К., 1994.
Національні процеси в Україні: історія і сучасність. (Документи і матеріали) (У 2 ч.) Упоряд. І.О.Кресіна та ін. – К., 1997.
Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій. – К.: Тандем, 1997.
Основи етнодержавознавства: Підручник. – К., 1997.
Ребет Л. Теорія нації. – Львів, 1997.
Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (У персоналіях). – К., 1997.
Свідзинський А. Це складне національне питання. – К., 1994.
Скифы и сарматы. – К., Наук. думка, 1977.
Сміт Е. Національна ідентичність. Пер. з англ. – К., 1994.
Сніжко В. Нариси з психоетнічної екології України. – К., 2001.
Старосольський В. Теорія нації. – Відень, 1922.

Українознавство. Хрестоматія у 2-х кн.. / Упор. В.С. Крисаченко. – К., 1996.
Яценко Б. Велесова книга – пам'ятка IX століття // Хроніка. – 2000. – 1995. – № 1.
Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992.

§ 2. УКРАЇНА – ПРИРОДА, ЕКОЛОГІЯ

Ключові слова: природа, екологія, довкілля, ландшафт, фізичні і духові явища природи, здоров'я людини, цивілізація, культура.

Українці – як етнос – реальність всієї планети, та й для тих, хто змушені бути поза межами Вітчизни, роль рідної природи у їхньому і бутті, і світосприйнятті та світорозумінні, характері і долі є першорядною.

Це зумовлюється самим феноменом природи*. Саме феноменом. Бо про природу в радянській системі говорилося незмірно більше, ніж про етнос. Однак і її розглядалося та трактувалося переважно утилітарно й спрощено-ідеологічно. Щодо утилітарності, то вона виражалася формулою: людина – цар всесвіту, і «нам не варто ждати милостей від природи, наше завдання – силоміць взяти їх у неї». Наслідки відомі: тільки споживацьке ставлення до землі і корисних копалин, вод та лісів, зажерливо-хижацька їх експлуатація; перенасичення ґрунтів пестицидами й гербіцидами (часом – у 2700 разів), деформація й знищення гумусу; створення штучних водоймищ у місцях найбільшої родючості та зонах оздоровлення людей, порушення природного балансу між землею, водою, полями, лісами, повітрям, що призвело до корозії земель, заболочення або ж зневоложення гігантських територій; будівництво промислових монстрів без урахування і сировинної бази, й наслідків впливу на клімат, природу, людське середовище; підпорядкування величезних територій, промислових і сільськогосподарських комплексів України «загальносоюзним» управлінським структурам, що призвело до фактичного відчуження українського народу від власних природних багатств та порушення культури виробництва; і як підсумок – будівництво в найбільш населених та багатих природними ресурсами, комунікативних (залізничних, водних, повітряних) районах атомних електростанцій не тільки спричинили колосальні матеріальні втрати, а й поставили під загрозу існування як природу України, так і генофонд нації.

Колишня «житниця Європи», республіка, промислові багатства якої (залізо, вугілля, нафта) визнавалися переважаючими в Союзі навіть імперськими українофобами, але були безжально викачані на користь СРСР,

* Див.: *Сніжко В.В.* Нариси з психоетнічної екології України. – К.: Веселка, 2001.

Україна стала світовою старчихою, зависла над прірвою. Нині її шантажують саме нестачею природних ресурсів (енергоносіїв), навіть хлібом. Та й це – тільки частина трагедії! Повнота її виражається в тому, що зневага до єства і законів природи призвела до ще більшої корозії гумусу духовного. Людина й природа стали антагоністами. Перед великою Руїною стала людина, а з тим і весь український етнос. І все не випадково. Природа є не тільки годувальницею. Вона – це й материнське лоно, в якому формується не лише фізичний, а й духовний генотип людини. Більше того – духовний генотип суспільств і культур, націй і вселюдства. Бо Природа – не тільки всеосяжна матерія, джерело Буття, а й безсмертний Дух, горнило Свідомості. То ж приємно усвідомлювати, що мірою всіх речей є Людина. Але необхідно усвідомлювати й те, що вчителем людини є природа; і як те, що вона ж може виступати носієм зла, першопричиною найбільших всеземних і вселюдських катаклізмів (достатньо вказати на війни й Чорнобиль), ні Україну (етнос, мову, націю, державу, культуру, ментальність), ні українця (характер, долю) не можна зрозуміти поза рідною їм природою.

При цьому вражаючими постануть й фізичні її характеристики.

Ще літописець зауважував, що не тільки мові («від його імені дістали свою назву слов'янські письмена»), а навіть родові назви племенам Київської Русі дала природа: «слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші древлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межи Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; Слов'яни ж, (що) сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – (словенами), ... А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами» (Літопис Руський, с. 2–3).

Так само літописець відзначав, що Руська земля є великою і багатою, щедрою та красивою. Й навіть коли зважити, що етнічні межі доісторичного періоду були рухливими, як динамічним було й життя найдавніших племен правітчизни (хоча праслов'яни ще в епоху трипільської культури вели і осідлий спосіб життя, були землеробцями й мали міста), а межі держави Київська Русь, що охоплювали простір від Балтійського до Чорного моря, від Новгорода до Тмутаракані, і від Чернігівського, Галицько-Волинського князівств до Передкавказзя – Криму, Чорноморського узбережжя й Дунаю, – нині звузилися, то й тепер Україна не може не вражати своїми як розмірами, так і якісними характеристиками природи.

Розташована між 43° і 53° північної географічної широти і між 21° та 50° східної довготи, Україна займає поверхню в 1 200 000 км^2 і є, подібно Франції, однією з найбільших країн Європи. Осяжними є і її кордони: майже 2 тис. кілометрів морем, близько 900 км з Румунією, 100 км з Угорщиною, 200 км із Словаччиною, 650 км з Польщею, 900 км з Білоруссю і 700 км з Росією, сотні кілометрів з Підкавказзям.

Зрозуміло, зазначені межі не є твердо усталеними принаймні з двох

причин: 1) є межі етнічні і є межі державні; 2) і ті, й ті упродовж віків зазнавали часом надто помітних змін. Так, величезними були межі Київської Русі (3 млн км^2), але вони заповнювалися й не слов'янськими племенами. Значно звузились межі – і державні, й етнічні – в період домінування Великого князівства Литовського, потім розширювалися за гетьманування Б. Хмельницького і зазнавали постійних змін XX ст. Навіть у кінці минулого століття, коли розбудовується суверенна держава, етнічні та державні межі не збігаються як з об'єктивних причин (поширення українського етносу і в заморські території, існування місць компактного проживання українців на Далекому Сході та в інших внутрішніх районах Росії, в Казахстані, Башкирії, Калмикії), так і з політичних: за міжнародними угодами, схваленими Україною, існуючі кордони мають лишатися непорушними. Внаслідок цього цілі етнічні області (як Кубань, де за статистикою кінця 80-х років проживає 80–83% етнічних українців) перебувають не тільки не в складі української держави, а й поза її реальним впливом. В окремих випадках це становище змінюється на краще: у місцях української колонізації відроджується національна свідомість й освітньо-культурний рух (як у Латвії); в інших продовжується знищення українських основ, як, наприклад, в Зеленому Клині, де на початку 20-х років XX ст. було понад 80% українців, існувало понад 800 українських шкіл, мережа культурно-мистецьких закладів, – тепер же фіксується лише 7,8% українців (оскільки такими записано лише народжених в Україні, їхніх же дітей і онуків – росіянами), повністю заборонені осередки національного самоврядування, освіти, культури. Продовжується процес денаціоналізації в Курщині і Воронежчині (де нараховується сотні тисяч українців), на Кубані, де на початку 30-х років навіть педінститут у Краснодарі був україномовним. Доводиться визнавати, що віддаленість від рідної материзни – землі, природи, культури – прискорює асиміляційні тенденції.

Чи ж можна сумніватися, що навіть великомасштабні розміри Вітчизни сприяють формуванню поетично-піднесеного, шанобливого ставлення до неї, вихованню почуття величі і значущості?

Не менш суттєвий вплив справляють геополітичне розміщення та неймовірна різноманітність і багатство української природи.

Знову нагадаємо свідчення і грецьких істориків, і авторів пралітописів: одні, як Геродот, Арістотель, відзначали багатоманітність зв'язків русичів з народами далекого, середнього і близького Сходу, з Грецією, Римом і Візантією (отже, що ті мали з ними інтенсивний матеріальний і культурний обмін; зрештою, звідти прийшло й християнство, прийняте Аскольдом та зведене в статус офіційної релігії Володимиром Великим – хрестителем Русі – у Херсонесі). Наші ж прапредки окреслили картину найширших зв'язків Русі не лише з Півднем і Сходом, а і з центральною Європою та Скандинавією, які з великою вигодою використовували найефективніший зв'язок з південно-східними регіонами (у тому числі й з найбагатшою країною Азії – Індією), а

«шовковий» шлях до Китаю та Дніпром «із Варяг в Греки» мав величезне міжнародне значення.

Історично склалося, що наша правітчизна виявилася на перехресті світових життєвих артерій – Сходу і Заходу, Півночі й Півдня. А це визначало її як становище, роль, так і долю.

Мається на увазі і те, що ще в доісторичний період племена, які представляли трипільську*, березинецьку, черняхівську, празько-корчацьку культури, мали всеосяжні політичні, торгово-економічні, військові зносини з наймогутнішими державами Сходу й Європи (арабськими, турецькою, римською, германською). Київська Русь зносилась з країнами Європи навіть на династичному рівні: великі княжни ставали королевами Англії, Франції і Германії; родові зв'язки мали князі Галицько-Волинського князівства з урядуючими династіями Польщі й Угорщини, Австрії і Литви. Вікном у Європу була й власне Україна для Росії: щоб цивілізувати свою державу, Петро І, інші імператори перемістили до Москви та Петербурга, інших міст українську не тільки світську інтелігенцію (професуру Києво-Могилянської академії), що одержувала освіту і в найавторитетніших університетах Європи (зокрема Польщі, Італії й Франції), а й церковно-релігійну еліту.

Як показує Ю. Липа («Призначення України»), геополітичне становище України визначало її особливе місце і в стратегічних планах Німеччини та інших держав Європи на початку та в середині XX ст.: через проукраїнський терен рухався на Схід О. Македонський; подібно римському імператорові Нерону, саме через Україну планував прокладати шлях до Індії, інших країн Азії та Близького Сходу і Гітлер, стратеги інших держав (Призначення України. §§ 24, 28, 30 і 31 частини 2).

Величезну роль у цьому відігравали й природні ресурси України: хліб, вугілля, нафта, залізна руда, кольорові метали, цукор (з видобутку яких Україна дорівнювалася найзначнішим країнам Європи – Англії, Франції, Німеччини, Італії або й переважала їх), а також морські та річкові водні артерії, що завдяки системі Дніпро – Дністер – Дунай – Чорне море з'єднували практично всі регіони Європи й Близького, а відтак і Далекого Сходу, Азії, Африки та Америки.

І все те, зрештою, зумовлювало як історичну вагу та місію, так і долю України: її геополітичне місцезнаходження, природні багатства притягували, але породжували не тільки повагу та добрі наміри, а й чорну заздрість та експансивні плани і колоніально-загарбницьку політику, особливо найближчих сусідів, котрі клялися навіть кровним родством, але і на цій підставі здійснювали політику привласнення не тільки природних багатств, а й історії, духовно-інтелектуальних сил, навіть родових імен та святинь українців.

При цьому немало важило й те, що коли одні завойовники чи «брати», як

* Див.: Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Просвіта, 2003.

татаро-монголи, турки, поляки, румуни, угорці, нещадно експлуатували й українську природу, і українську націю (расу), але визнавали їхню етнічну особовість, то інші, як ідеологи російського месіанізму, вбивали клин навіть між природою, самосвідомістю та духовністю українців. Практично в усіх – і природничого, й суспільно-економічного, і гуманітарного профілю – підручниках вихвалялися багатства, достоїнства, краса природи Росії й Лівану, Кавказу (за Сталіна) і Бразилії, Швейцарії й Індії, але як про щось буденне й виключно функціональне говорилося про природу України.

І це за умови, що вона являє собою одне з найунікальніших явищ космічної цілісності.

Почати з того, що природа України містить у собі майже все, що властиве природі планети: моря, озера і ріки; степи і ліси; рівнини і гори. Клімат України сприятливий для здоров'я людей, хліборобства, тваринництва та культивування садів і виноградників, найрізноманітніших сортів овочевих, фруктових плантацій, розведення птахівництва, риби і грибів, унікальних сортів лікувальних трав.

Безмежно багата й родюча земля, тихі води, ясні зорі та чисте, високе й глибоке блакитне небо України. То ж цілком природно, що і в гербі та прапорі народу відобразилися символи рідної природи: тризуб бога морів і річок, сонячно-жовта безмежність пшенично-житніх полів та блакить мирного, музично-пісенного, вічного неба. Сказати б – кольори душі українця.

Саме так – Душі, бо Природа – це не тільки фізичні субстанції, матерія всесвіту; природа – це й Дух, що є джерелом, а визначає сутність Буття, характер та долю кожної людини, а тим самим і її народу.

Зазначимо лише окремі прояви універсальності Природи – Матерії і Духу, Людини, Історії й природного Універсуму.

Ще в найдавніші часи, на зорі цивілізації самоусвідомлення людини почалося зі спроб осмислення, що є Я і що – не-Я, тобто весь світ матеріальних речей і тих таємничих сил, що впливали на почуття, вчинки, добробут, зрештою – долю, життя і смерть людини. Тих таємничих сил було безліч, при тому і навколо людини (земля й вода, ліси і пущі, небо і зорі, громи і блискавки), і – що її вражало найбільше! – в самій людині, адже вона не могла пояснити багатьох явищ буття, їхнього походження, однак відчувала в собі відгомін незчисленних проявів навколишнього світового огрому, які, до того ж, могли завершуватися і благом, але нерідко й трагічно.

Хто стоїть за тими силами? Яка його мета? І як порозумітися з Ним? Зокрема, й для того, щоб усвідомити, для чого людина приходить у світ, яке її призначення?

Навіть, у XIX ст. в оповіданні «Битва» О. Кобилянська зображувала взаємодію природи й людини як ключову проблему, що ставить, але не дає відповіді на питання «хто є хто?», бо світ – нерозгадана таємнича книга, й щоб пізнати її, людині не вистачає життя.

«Буковинські Карпати. Гора біля гори стоять разом в німій величі, одягнені в смерекові ліси. Різносформовані вганяються під небеса, стоять так нерухомо тисячі літ; кепкують собі з кожної зміни, що перед їх очима відбувається, розкошують у власній красі, свідомі своєї довічної тривкості», їм здається, що їхня краса і велич – нетлінні.

Та ось приходить людина: із сокирою і вогнем, з потребами і без обов'язків; і чим озброєніша вона, чим розвиненіша цивілізація (з машинами і поїздами, що викорінюють і вивозять ліс, тим самим руйнують не просто гори – тисячоліттями витворену гармонію буття природи!) – тим гостріше відчуває природа дух руйнації та тліну.

І ще коли не відчула наближення катастрофи особистості, подина, котра нищить основи власного буття, її відчула природа. І запротестувала. Тому «одного хмарного ранку почалася битва». Людина хотіла надбати матеріального добробуту, тому азартно нищила ліс і гори; а природа прагнула зберегти існування, і не тільки своє, а й суспільства, тіло та душу людини, і тому вперто захищалася від корисливих цивілізованих варварів.

Що відбувається і що – в будучині!?

Все йде, все минає – і краю немає,..
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... –

писав Т. Шевченко, розпочинаючи епопею народного буття «Гайдамаки». Великий Кобзар благоговів усвідомленням, що світ – вічний, що в органічній всеєдності виступають Людина-Слово, і почуття й розум, віра і досвід, життя і смерть, а гарантом цього є пам'ять і природа, бо й у будучині

...сонечко встане, як вперше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавілоном, над його садами
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!... Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.

Чи може виступати гарантом добра, безсмертя, вічності Людина? І так, і ні, бо сутність людини суперечлива й не тільки життєтворна. У людській всеєдності панує не лише добро. А й зло. Бо мірою є втілення ідеалу, що стане наслідком розуміння:

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы.
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!..

Але, продовжує в поемі «Тризна» Т. Шевченко, «В ком веры нет – надежды нет! Надежда – Бог, а вера – свет», та і в Україні – Великій Руїні, і в усій «тюрмі народів» – російській імперії давно порушено гармонію розуму й серця, суспільного і природного, тому почалася руйнація сутності людей: і гори, і доли «засіяні горем, кровію политі» («Кавказ»), бо

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком –
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.
…
А той, щедрий та розкішний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!...
А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята: «Нехай каже,
Може, так і треба».
Так і треба! Бо немає
Господа на небі!

(«Сон»)

Нема Бога в душі. Бо, крім усього іншого, втрачено відчуття природної самоцінності людини й життя, розуміння природи. Того, що найвища краса – у ній, бо в ній – ідеал гармонії, щастя, оскільки лише вона породжує злиття навіть з пекельною дійсністю:

Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому початку,
І краю немає!
Ніхто його не додбає
І не розруйнує...

(«Сон»)

І саме усвідомлення цієї вічності Природи зумовлює гармонію людських душ, універсалізм сприйняття всесвіту та розуміння: перед Природою всі люди й народи – рівні, вона – їхня Мати, що благає: будьте братами, «будьте людьми, бо лихо вам буде», припиніть війни і чвари, не намагайтеся піднестись над іншими, «Схаменіться: Усі на сім світі – І царята, і старчата – Адамові діти» («Сон»). І з цієї ж причини дбайте як про рідну матір-жінку, так і про матір свою – природу; любіть Вітчизну, не гребуйте і не гордуйте нею, бо все вимірюється рівнем величі й краси вашої душі.

...Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,

На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну!
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього!..

(«І мертвим, і живим,
і ненародженним землякам моїм в
Украйні і не в Украйні...»)

Ні «добре добро», ні воля, ні «братерство братнєє» немислимі поза рідною природою, бо вона – Мати, Вітчизна, минуле й будучина, гуманізм і свобода, – вважає Т. Шевченко. І якщо в світі панує горе, то це зумовлюється лихою волею самих людей. Отже, основа зла – не тільки назовні, а і в душах людей, які збіднілі і через відчуження з природою.

Ця концепція Т. Шевченка була органічно пов'язана зі світовою традицією.

Ще мислителі, митці античної Греції вважали природу Храмом, а втіленням ідеальної сутності – тих, хто втілював найкращі природні якості, і передусім – гармонію фізичної та духовної досконалості, сили, енергії, краси (Гея й Афродіта, Аполлон і Геракл, Ахілл і Венера). Тільки співвідносно з природою розглядали та оцінювали вождів, мислителів, героїв і автори індійського епосу «Рамаяна» та «Махабхарата», узбецько-таджицького «Шахнаме», грузинського «Витязя в тигровій шкурі», киргизького «Манаса», карело-фінської «Калевали». Не випадково навіть володарів природи – богів – було витворено за подобою людини, а розвиток гуманізму органічно поєднався з її культом. Від людської особовості до ідеалу боголюдини, а від неї – знову до людинопоклонства – така еволюція еллінської свідомості, що чи не найповніше втілилася в «Прометеї закутому» Есхіла та «Антігоні» Софокла, автор якої писав:

Дивних багато у світі див,

Найдивніша із них – людина,

адже «розумом наділена людина ловить і птиці в повітрі, і риби в морі, і диких звірів по лісах, приборкує коня і запрягає в ярмо непокірного бика. Та й думать навчилася людина, і мову створила, і громадські збори завела, і закони. Для захисту від негоди доми будує. Навіть проти хвороб знайшла засоби, тільки від смерті не може втекти»[*].

Не може не привернути уваги як поетизація людини (вона для еллінів – могутній гуманіст Прометей!), так і останній акорд: визнання, що й наймогутніша людина підвладна законам природи.

З часом усвідомлення двоїстої сутності й неоднозначності долі людини тільки посилюватиметься.

Так, могутні, навіть безсмертні образи постануть з шедеврів міфології та героїчного епосу практично усіх континентів: з «Біблії», «Пісні про Роланда» (Франція), «Пісні про Сіда» (Іспанія), «Пісні про Нібелунгів» (Німеччина), «Хейке Моногатарі» (Японія), нашого безсмертного «Слова о полку Ігоревім» та його попередників – «Велесової книги» та билин Київського циклу.

Завдяки єдності з природою дивні дива творитимуть герої «Калевали», центральний образ якої – поет Вейнямайнен – зізнається, що навіть його Слово – то витвір і голос рідної природи; а автор рун, що він «слів немало зберігає і пізнань йому відомих». Усе ж те –

> «Я нарвав їх на стежині, на ліщині я зламав їх, відламав з кущів зелених, їх набрав собі на гілках, їх зібрав собі на травах, Я підняв їх на дорозі, Коли пас отари в полі, Де вони багаті медом, Де угіддя всі у злоті... Ті пісні несли морози, І пісні приносив дощик, Я начувсь пісень від вітру, Їх несли морські хвилі, їх – пісні – складали птахи, Чув дерев я мову тиху. І в один клубок змотав їх» (руна перша).

А все для того, щоб «проспівати пісню предків» і тим відродити пам’ять віків та серце рідного краю й переконати: «Є найкраще людям – дома. Кожному там більше честі». Тільки рідна земля, як гадав і Шевченко, може витворити машину щастя (Сампо), а тому « Краще черпать воду лаптем у своєму – ріднім краї, Ніж в краях чужих, далеких – Мед келихом кришталевим» (руна сьома). Тож логічно, що саме співвідносно з природою розглядалися проблеми добра, краси, справедливості, безсмертя і в індійській та грецькій філософії: залежно від способу життя душа індивіда по смерті переселяється або в тіло немовляти, або тварини (певного роду), або – рослини і лише з часом (буває, що й через тисячі років) – знову в тіло людини.

Ще й Середньовіччя поетизуватиме роль Природи, воно навіть оголосить її Богом (пантеїзм), надавши останньому рис привабливого, гуманістичного універсалізму.

[*] *Соневицький. М.* Історія грецької літератури. – Рим, 1977. – Т. 2. – С. 238, 239.

Тож цілком природно, що Природа поставатиме мірою часу і простору, ідеалу довершеності і краси, гарантом добробуту, життєвої снаги та сили, патріотизму, навіть моральності і безсмертя.

Та з часом настане криза свідомості: розум (раціоналізм) поставить усе під сумнів, і людина запрагне бачити природу тільки коморою добра, безмовною рабинею.

Закономірно, що цивілізація ще тішитиметься дивовижними здобутками інтелекту доби просвітництва, грандіозними відкриттями астрономів, фізиків, математиків, мореплавців, але культура уже відчує наближення не менш масштабної хвилі – кризи гуманізму. І в драмі «Буря» В. Шекспір зобразить Аріеля (духа світла, свободи) та Калібана (людиноподібну печерну істоту) як не просто окремих індивідів, а й як дві іпостасі мало не в кожній людській істоті. Людина – не тільки тіло і дух як протилежні начала, а й людина, в єстві якої живе і ген совісті, честі, величі, і ген ницості та потворності. Як Фауст у Гете – дух пошуку, психічної глибини, безмежних сил людини, і його двійник Мефістофель – алхімік щастя, геній руйнівного раціо. Цілісна антична людина роздвоювалася, а відтак руйнувалася.

Це не могло не викликати вселенської тривоги. І коли англійський просвітитель Д. Локк у праці «Думки про виховання» усе ще відстоював ідеї формування людини на засадах раціоналізму (доцільності, вигоди), а тому відкидав попередні системи виховання, що базувалися на культурно-естетичних орієнтаціях («…бо ми мало бачили, – писав Д. Локк, – щоб хтось відкрив золоті або срібні копальні на Парнасі!»[*]), – український філософ-просвітитель Г. Сковорода і французький письменник Ж.-Ж. Руссо заволали: дайте людину серця! Іншими словами: природну, добру людину.

Матеріалістична ідеологія оголосила це поверненням до минулого, отже, філософією коли не абсолютно реакційною, то відстало романтичною, бо вона, мовляв, суперечила ідеям прогресу.

Не можна нічого спрощувати. І так само думати, що сучасники зможуть відмовитися від тих благ, які з’являються лише за умови потужного науково-технічного поступу (НТР). Машина, літак, ГЕС, телевізор, лікувальна індустрія, хімія, біологія (генна інженерія) – усе це надбання, без яких життя існуючого типу людини є вже просто неможливим. Революційна зміна цього способу життя може обернутися катастрофою.

Однак не можна спрощувати й іншого: проблем співвідношення цивілізації і культури, матеріального і духовного, буття і свідомості, прогресу у сферах виробництва, добробуту, життєвих благ і гуманістичної духовності: постіндустріальне суспільство не усунуло ні супердержавних, расових, технократичних амбіцій, ні воєн, ні голодоморів, ні кланово-етнічних конфліктів, ні появи «масової культури», що перетворює сучасників на

[*] История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли, Т. II. – С. 88.

беземоційних, бездумних роботів, зажерливих споживачів з анемічними духовно-естетичними потребами, винятково прагматичними ідеями, національним, фаховим, соціальним егоїзмом і шовінізмом, на «одноразових людей».

Де не відбувається духовного поступу людини, там немає справжнього поступу. Є збільшення, але немає збагачення; може бути універсалізація умов життя, але не людської сутності. Отже, у плані матеріально-технічному ми можемо дотеперішні покоління у тисячі разів перевершити, а в мірі духовності – на тисячі років відставати від них. Цивілізація та культура можуть як взаємно доповнюватися, так і ворогувати. Еволюція цивілізації засвідчує: міра речей – духовна людина, а вчителем її є не тільки освіта (наука, мистецтво, культура), а й природа. Більше того: природа – передусім.

І це закономірно.

Уявімо собі нашого далекого прапредка: сіверянина, полянина, галичанина, степовика, поліщука чи помора минулих (аж до первісних) епох. Навіть щоб вижити, кожен з них мав узгодити (гармоніювати) свої стосунки щонайменше з природою: з її оточенням (ліс, вода, степи, море чи гори), рельєфом, кліматом, погодою. Бо це зумовлювало потребу і тип житла, знаряддя добування їжі й одягу, мирний чи войовничий, осідлий чи кочовий спосіб життя, а тим самим – мету і форми виховання дітей, сімейний чи родовий (племінний), моно- чи екзогамний устрій, матрі- чи патріархат.

Отже, природа диктувала і форми соціального буття, уміння й орієнтації, звички, що з часом ставали характером: помор мав бачити широко (в межах землі і моря) й виробити в собі риси мужнього трудівника, динамічного купця і воїна; степовик – навпаки: упертого, терплячого селекціонера, землероба і воїна, готового й здатного щомиті захищати своє буття та добро і від непідвладних стихій, і від наскоків незчисленних ворогів (що важили і на його землю, й на тіло та душу); а людина з гір мала синтезувати виднокіл як долини та гір, так і неба, і розраховувати як на досвід, так і на інтуїцію, удачу, індивідуальну винахідливість у протистоянні з рослинним і тваринним світом.

Водночас не можемо не враховувати, що українець є і породженням своєї природи, і її формотворчою силою. Адже є дві форми природи: перша – яка існує раніше й незалежно від людини, і друга – творена самою людиною (всі надбання цивілізації, культури, мистецтва). І якщо перша не тільки впливає на людину, а й зазнає на собі її впливу (аж до творення морів, озер і річок; знищення чи насадження лісів; збагачення ґрунтів чи їхнє виснаження й переструктурування тощо), – то й друга є не тільки наслідком діяльності людини, а й сама формує її і фізичні, й духовні риси, якості та потреби.

При цьому важливо врахувати спосіб життя людей як у момент формування (коли вирішальний вплив справляє природа певного краю), так і в процесі активної життєдіяльності, коли людина може взаємодіяти з природою всієї України. А це момент великого принципового значення, оскільки

специфічні риси характерів формує буття долин і гір, степових і приморських районів. Наукою доведено, що не лише фізичний, а й духовний генотип індивіда в основному кристалізується до 7 років. Отже, джерелами характеру стають материнське лоно (спадковість), сім'я і рід та природне оточення. Проте характер людини може збагачуватися й збіднюватися, відгранюватися та глибшати й увиразнюватися (в плані особовості), а може й блякнути, деградувати. Як зауважував ще Арістотель, тип характеру виявляється в скеруванні волі індивіда (виборі мети) та засобах її реалізації. Індивід може стати, а може й не стати індивідуальністю (особистістю). Усе залежить від міри її розвитку та характеру життєдіяльності: пізнання й самопізнання; досвіду й інтуїції, моралі й етики, а також від середовища, яке або сприяє розвиткові та прояву індивідуальних якостей, нахилів, устремлінь, або гальмує чи й нейтралізує їх.

Риби, птахи, дерева розвиваються тільки в своєму питомому середовищі. Людина також найповніше самореалізується тільки у відповідних – природних і соціальних умовах.

І тут маємо нагадати, що природа чи не більшості країн є «уніформною» (однотипною). Україна ж є однією з унікальних «планет», на якій співіснують (як у системі хімічних елементів) мало не всі природні типи Землі: південний (Херсонщина, Миколаївщина, Одещина, Крим) і північний (Полісся), східний (Чернігівщина, Донеччина) і західний (Галичина), а водночас райони, які є перехідними між яскраво вираженими південними чи північними, східними чи західними (Закарпаття, Кіровоградщина, Вінниччина, Черкащина, Київщина). Це виявляється і в кліматі та геолого-географічних особливостях, і, зрозуміло, у характері природних ресурсів та господарсько-економічній діяльності суспільства (сільськогосподарській, промисловій чи змішаній; виробничій чи обслуговуючій, внутрішній чи міжнародній).

Щоб переконатися, якими надто разючими є природні контрасти в Україні, достатньо навести таблицю температури й опадів в окремих кліматичних смугах:

Кліматичні області	Місцевість	Геогр. широта	Геогр. довгота	висота в м	Температура			ампл.	сума опад.
					року	січня	липня		
Північна лісова	Берестя	52°01′	23°43′	135	7.5	-4.8	18.9	23.7	558
	Пінськ	52°02′	26°05′	42	6.8	-5.4	19	24.4	583
	Львів	49°50′	24°21′	298	7.6	-4.0	18.7	22.7	690
	Київ	50°27′	30°30′	183	6.9	-6.0	19.3	25.3	590
Північна Лісо-	Кам′янець-Подільсь-	48°40′	26°30′	249	7.7	-5.4	19.4	24.8	568

степова	кий								
	Умань	48°45′	30°13′	216	7.0	-6.8	19.5	26.3	486
	Харків	50°50′	36°14′	140	6.6	-7.8	20.4	28.4	507
Степова	Одеса	46°26′	30°46′	43	9.4	-3.1	21.4	24.5	368
	Луганськ	48°35′	34°20′	45	7.9	-7.0	22.2	29.2	465
	Мелітополь	46°51′	35°23′	14	9.6	-4.3	23.7	28.0	455
	Ростов	47°13′	39°43′	48	9.2	-6.1	23.7	25.8	455
	Краснодар	45°02′	38°55′	34	11.1	-2.1	23.7	25.8	640
Гірська	Рахів	48°03′	24°12′	443	6.7	-6.5	17.8	24.3	1195
	Синевірська Поляна	48°35′	23°41′	772	4.3	-7.3	14.8	22.1	1429
	Дорна Ватра	47°21′	25°22′	789	4.3	-6.4	14.2	20.6	745
	Ай-Петрі	44°28′	34°05′	1180	5.7	-4.2	15.7	19.9	943
	Кобі	42°33′	44°31′	1987	3.2	-8.4	13.8	22.2	1105
Середземноморська	Ялта, ін. міста Криму	44°30′	34°11′	4	13.1	3.7	24.1	20.4	545

Енциклопедія українознавства, т.2, с.88

Подібною різнорідністю відзначається і рослинність, рельєф, тваринний світ, кількість і характер корисних копалин, а відтак – специфіка побуту, виробництва, способу життя в певних регіонах.

А тим самим, наголосимо ще раз, – і чинників, які впливають на життєдіяльність та характери людей, їхні як фізичні, так і духовні особливості. А в підсумку – на їхні долі.

Автори і «Літопису Аскольда», і «Літопису Руського» та «Велесової книги» давали яскраву картину не лише буття русичів, а й характерів, культури племен. З особливою симпатією розповіли вони про полян – плем'я, яке жило на Подніпров'ї, в Києві, і відзначалося м'якістю, ніжністю вдачі, вірністю заповітам батьків своїх, землі і мові, високою як побутово-сімейною, так і загальною (духовною) культурою. Саме тому воно стало осердям цілої держави: могутньої і висококультурної, дружньої до інших, але й сповненої гідності та самоповаги – Київської Русі. Не менш важливо, що однією з причин цього літописці називали й природно-геополітичні умови: могутня ріка, що і дає блага життя, й зв'язує Київ з усією державою, Візантією, Грецією та (через Чорне море) Болгарією, Туреччиною й іншими державами; благодатний

клімат; щедротна земля; широкі зв'язки з іншими племенами та їх культурами; доленосний шлях «із Варяг у Греки». Як носіїв гідної наслідування спадщини прапредків малював співвітчизників і Тарас Шевченко. З цієї причини він навіть матір Христа – Марію – в однойменній поемі змалював як жінку, надзвичайно близьку характером (духом) українським матерям.

Поет Є. Маланюк понад усе любив свої таврійські степи та темпераментних, мудро-лукавих його представників. Може, як ніхто, він показав роль сонця, простору, буйного шумування хлібів і трав, легітних чи всезнищуючих вітрів. Але водночас він саме природу показав як один із чинників, що формує людей, спроможних не тільки збудувати омріювану степову Елладу-Україну, а й зруйнувати її, дати свою державу на посміховище і поталу. Таврія – жінка, сонячно-темпераментна і підступно-жорстока – ось образ «малої Вітчизни» Маланюка. Звідси і його гнівно-картаючі інвективи:

Куди ж поділа, Степова Елладо,
Варязьку сталь і візантійську мідь?
...А може, й не Еллада Степова,
Лиш відьма-сотниківна мертва й гарна,
Що чорним ядом серце напува
І опівночі воскресає марно.
... Лежиш, розпусто, на розпутті,
Не знати – мертва чи жива.
...Мізерія чужих історій
Та сльози п'яних кобзарів –
Всією тучністю просторів
Повія ханів і царів... –
...Коли ж, коли ж
знайдеш державну бронзу
Проклятий край, Елладо Степова?

(«Варязька балада»).

Тут знову образи жінки-степу-Вітчизни стають синонімами України, а її доля пов'язується з усім комплексом природно-історичних факторів.

Незмірно багата, щедра, таємничо-чарівна природа Волині відображає всю універсальність буття й свідомості персонажів «Лісової пісні» Лесі Українки.

Через образи Марічки й Іванка змалював безсмертний образ неповторних українців західного регіону в «Тінях забутих предків» М. Коцюбинський. Але якщо в цій повісті вони переважно душевно красиві, ніжні і романтично піднесені в своїй закоханості та ідеальній вірності, то герой оповідання Г. Хоткевича «Гуцул» – це типовий леґінь Карпат з усіма рисами характеру, що зумовлює їхню етнічно-природну особовість.

«Дивися на нього, як він рубає! Яка сила і краса розмаху, яка безліч рухів,

завше зручних, завше потрібних, віками обрахованих, що від батька до сина переходять».

Нагадаємо: для Ноя його домівкою був не ковчег, а цілий світ: небо, води, земля. Уся Київська Русь була домом Володимиру Мономаху. Уся Україна – від Підляшшя до Чорного моря – Богдану Хмельницькому, Тарасу Шевченкові, Івану Франку й Михайлу Грушевському.

Цілий край бачиться й волелюбному гуцулові, бо «любить простір гуцул. Його горде село Жаб'є «на п'ятдесят миль». А пам'ять його – на віки, бо його предки утримують у душі все од найдавніших епох до сучасності. І тому коли гуцул працює, то вже працює; коли кохає, то вже кохає. «А вже найвостріше то б'ється гуцул. Ой і дико, ой і не по-людськи, а по-гуцульськи б'ється. Гримить топірцем в груди – в груди, в голову – в голову, вже не дивиться і не хоче дивитися.

– Мій креминар, а твоя смерть! – от тобі й уся філософія».

І все зумовлено як його індивідуальною особовістю, соціальними умовами та традиціями, так і впливами гуцульської природи.

При цьому ще раз нагадаємо про два споріднені феномени: природу первозданну (матір всесвіту), й природу, створену людиною (сферу духу). Їх не можна розглядати розрізнено, бо до певної міри вони є суверенними, але великою мірою й органічно спорідненими.

На думку М. Грушевського, «найдавніші сліди людського життя в Україні, які маємо досі, викрито в Києві на Кирилівській вулиці... Сим знахідкам рахують 30 тисяч літ і більше.

Трохи новійша оселя людська знайшлася над Десною коло с. Мізина (в Чернігівщині)... Ще молодша знахідка з-над Удаю, коло с. Гонців (в Полтавщині)... І з отсих наших і... находок з Західної Європи знаємо, то тодішній чоловік уже багато поступив у своїм життю і високо піднявся над звірами. Він умів добувати огонь». («Історія України»).

То ж, очевидно, закономірно, що саме на терені сучасних Київщини, Чернігівщини, Полтавщини упродовж віків сформувалося ядро майбутньої держави та культури. А з часом вони поширилися й на інші регіони етнічної цілісності, в ході еволюції витворивши стійкі і до наших епох елементи трипільської, зарубинецької, черняхівської культур. І так само цілком закономірно, що П. Тичина та О. Довженко в геніальних творіннях «Сонячні кларнети», «Золотий гомін» та «Земля» і «Зачарована Десна» дали образи багатотисячолітнього життя не лише сіверян, а й всього українського народу, що органічно відбивало розвиток організацій уселюдства у всій цілісності часопростору, постало синтезом лірики, епіки, драми й трагедії цивілізаційно-культурного простору*. А XX–XXI століття, як засвідчує «Велесова книга», органічно перегукуються з духовним світом прапредків давноминулих епох.

* Див.: *Кононенко П.П.* Українська література: проблеми розвитку.– К., 1994.

Достатньо зауважити, що найновіші розкопки на місцях трипільської культури засвідчують, що ще в той період наші прапредки будували міста з двоповерховими будинками, а ті будови були прообразами типової української «хати»; що ще тисячоліття тому на Закарпатті діяли залізорудні печі, а в Херсонесі (Севастополь) не тільки хрестилися Аскольд і Володимир Великий, а й був центр воєнно-морського флоту.

А все означає як те, що природа визначає зміст життєдіяльності народів, так і те, що ще в найдавніші епохи прапредки теперішньої України мали найширші міжнародні контакти, а тим самим – і культурний взаємообмін.

Той взаємообмін охоплював культури не тільки тих народів, що жили по шляху «із Варяг в Греки», а й Індії, арабського регіону, Туреччини, Адріатики, магістралей, що вели до центральної і Західної Європи (тому не випадково в мові Київської Русі було чимало не тільки турецьких, болгарських, татарських, латинських, індійських елементів, а й германських). І так само різнорідну культуру землеробства, скотарства, лісництва, рибного і морського промислу тощо. Формували і найдавніші племена скіфів та сарматів, кельтів, готів і гунів, як пізніше хозар та половців, варягів і південно-західних слов'ян (білих хорватів).

Все те впливало й на *психіку* наших прапредків, у якій концентрувалися як миротворчі, так і войовничі тенденції, і як державно-унітарні, так і демократично-вічеві з перевагою особово-волелюбних (від дружинників Київської Русі до козаків Запорозької Січі). А в культурі тривку основу здобула універсалістська тенденція: і щодо світосприйняття та світорозуміння, і щодо синкретизму у її змісті та формах; як ідейного (зокрема: язичництва з християнством і брахманізму з ісламом), так і художнього (слова, мелодики, танцю, театралізованого дійства); зрештою – у формах праці, ритуальних обрядів, мистецтва.

Універсальність – цю якість українського характеру формували й суспільно-політичні обставини розвитку, але не підлягає сумніву, що її першоосновою була ще праукраїнська універсальна природа. І універсальна не тільки в конкретних рамках часу й простору, отже, зумовлена збігом обставин, а за самою своєю суттю, що знайшла ідеальну форму реалізації в українській природі.

На доказ лише коротко зауважимо: універсальність природи не лише в її багатстві та різноманітності, а й у цілісності, до якої одвічно прагнуть усі її частини; і не тільки в її матеріальності, а і в її духовності, що неминуче визначає й універсальність характеру українців.

Чи не найкращий і найпереконливіший приклад – структура і доля українського етносу (нації): вона стала багатогранним синтезом споріднених, але часом і віддалених етнічних компонентів. З цієї причини впродовж віків українська цілісність зазнавала й відцентрових тенденцій. Це використовували в політичних цілях сусіди. Здавалося: розпад неминучий. Та й за

найнесприятливіших обставин могутньо проявлялася воля до цілісності, і навіть всупереч значно потужнішим зовнішнім чинникам Україна повертала свою суверенну субстанціальність.

Повертала згідно з законами вічної й цілісної природи.

Важко об'єктувати увесь той багатогранний та таємничий процес. Тому лише пунктирно окреслимо джерела, шляхи й характер взаємодії природи й людини, що зумовлюються феноменом універсалізму як синтезу цілісності – з одного боку і багатоманітності – з іншого. Того, що зумовлювало і монізм української ментальності, і її відкритість.

Щойно народившись, людина постає віч-на-віч з природою: спочатку з її елементами (які сприймаються органами чуття: дотиком, нюхом, зором, слухом), а далі й з усім її огромом.

Зароджується не тільки страх, а й благоговіння, і не тільки спроба використати (підкорити) її, а й пізнати.

З цього моменту й починається поділ цілісного буття на Я і не-Я, на Людину і Бога, а тим самим пізнання й самопізнання, що є початком величезного процесу духовного життя індивіда. Міра (масштаби) та наслідки цього процесу в кінцевому рахунку й визначають як масштаби самої особистості (бо універсальність матерії та духу потребує й універсальності методу їх пізнання), так і її долю.

Переконливий доказ – зафіксовані в слові як іноземні (Біблія, Одіссея), так і вітчизняні пам'ятки.

І найперше вони засвідчать, що зустріч з природою зачепить не тільки сферу утилітарно-виробничу, фізично-конкретну; а й сфери духовності, внаслідок чого й забрунькують гілки духу – релігія, філософія, поезія (мистецтво), метою яких для людини стане пізнання не лише природи, а й себе. Практично всі образи, мотиви, притчі, історіософські й філософські концепції, міфологізм і буттєвість в Біблії мали місце в реальності. Інша справа, чи були вони ідентичними описаним у ній, але незаперечно засвідчують, що практичні кроки на шляху пізнання першоприроди неминуче вели до творення природи другої – духовної, ставлячи тим самим людину на рівень з Богом.

Не менш красномовне свідчення духовного впливу природи на людину є українські пам'ятки – від фольклору, літописів Київської Русі та Гетьманщини, релігійних текстів до найзначніших творінь науки й мистецтва.

«Не шукай правди в інших, коли в тебе її нема... Одна бджола меду не наносить... Життя не має ціни, а воля дорожча за життя... Або будемо на Русі, або пропадемо усі... Війна людей їсть, а кров'ю запиває... Лучче на своїй стороні кістьми лягти, ніж на чужій слави натягти... Хто багато робить, той багато й знає...»[*] – ці та тисячі інших перлин досвіду народного і

[*] Від коріння до крони. Українське оповідання IX – початку XX століть. – К., 1993; Українські народні прислів'я та приказки. – К., 1955.

дохристиянської й християнської епох виявляють, що ще в праісторії наші предки уміли бачити як матеріальну, так і духовну сфери буття. І не тільки на рівні елементарних проявів існування («Одна бджола меду не наносить»). Ще людина Київської Русі не лише бачила прямий зв'язок між матеріальними та духовними екзистенціями, а й таємничий, прихований. І оскільки ще не володіла науковим інструментарієм, то виражала своє розуміння метафорично, системою символів. Так, вона бачила, що «війна людей їсть, а кров'ю запиває», і тому в світлі цього розуміння змалювала й битву Ігоря з половцями. А водночас вона бачила й глибший, потаємніший, нагадаємо – універсальний зв'язок між собою й природою, між життям і смертю, й також зуміла виразити його десятками синтезуючих метафор. Як зазначає у праці «Поэтические воззрения на природу» (1865) А. Афанасьєв, «за самим характером первинного буття пастухо-землеробського людина цілковито віддавалася матері-природі, від котрої залежав увесь її добробут, всі засоби її життя». З цієї причини її героями й стали: і сама земля та природа, і її піклувальники й захисники – Ілля Муромець, Олеша Попович та Микула Селянинович. А Антей володів силою тільки тоді, коли доторкався до Матері-Землі. І з цієї причини, як показують М. Максимович, М. Драгоманов, П. Куліш, русичі бачили органічний зв'язок між орачем і воїном, між Землею і жінкою-матір'ю, вважаючи: як хлібороб проникає плугом в тіло землі, щоб засіяти ниву й зібрати урожай для збереження життя, так і чоловік проникає в тіло жінки своїм єством задля продовження роду. (Герої М. Стельмаха і в XX ст. порівнюють жінку з землею, вбачаючи в цьому найвищу поетизацію.)

Передусім природа постає у всій своїй таємничості, могутності та духовності і в «Літописі Руському» та «Слові о полку Ігоревім»: там вона і почуває, як людина, і мислить, і застерігає, і пророкує; і – найсуттєвіше! – поєднує в цілісність князя, дружину і землю, родину, суспільство й Вітчизну, доля яких прямо залежить від долі зображуваних персонажів. Так само часточка природи – євшан-зілля – стає найчарівнішим символом людської сутності, долі та нездоланної сили і в «Галицько-Волинському літописі», розкриваючи джерела та духовну сутність патріотизму.

Закономірно, що в «Ізборнику Святослава», у «Повісті временних літ», у «Поученні дітям» Володимира Мономаха природа бачиться як учитель, її знаки – як літери книги знання, що сповнює читача мудрістю й доброчинністю, відкриває завісу до таємниці і Бога, і життя та смерті, і добра та зла (а тим самим – краси й потворності), і, зрештою, себе самої.

«Лучче на своїй стороні кістьми лягти, ніж на чужій слави натягти». Подібно говорять і кияни Святославові, докоряючи, що він, завойовуючи чужі землі, мало дбає про свою; а згодом і сам Святослав, який закликає дружину краще вмерти за рідну Вітчизну, ніж втратити свободу, бо «мертві сорому не мають».

Дуже важливий момент! Він засвідчує, що природа зумовлювала не лише

інтереси, зміст і форми діяльності, жадобу пізнання, а й морально-етичні та духовно-естетичні ціннісні орієнтири.

І тут знову повернемося до універсалізму природи, що зумовлює й тип ментальності етносу (нації).

Далекий прапредок, що жив на Подніпров'ї, бачив ліси, поля і могутню, вічно мінливу річку: ліси схиляли до роздумів, до занурення в себе самого та постійного очікування зустрічі зі звіром; поля викликали своєю барвистістю й широтою почуття замилування, спокою, рівноваги, свободи; а річка – могутній Борисфен – Дніпро чи Дунай – глибинну силу, відчуття вічного духу і змін, таке єднання з небом і сонцем, таку музику безсмертя, що й вся світобудова поставала як могутній дзвін у безмежній жовто-блакитній вежі.

Це й визначало ядро генотипу українця.

Та природа не терпить застиглості і одномірності. Вона сама підводить людину до розуміння: щоб розпізнати й усвідомити свою сутність, одержати відповіді на питання Буття, – людині необхідне й усамітнення, диференціація з іншими; але так само їй необхідно і виходити з свого «сховку»; при цьому як тяжіти до колективу, так і абстрагуватись від нього, бо сутність світу – у його цілісності, однак цілісність – це не уніфікація й стандартизація, а безмежна різноманітність, яку тримають у стані рівноваги та гармонії постійно діючі відцентрові та інтеграційні потоки.

Поляни «мусили» вийти за племінні межі, а тим самим неминуче мали зустрітися з іншими племенами та побачити інші частини світу (природи). Як пише у «Варязькій баладі» Є. Маланюк, скандинави приносять на Русь суворість народу, північну стриманість і вояцьку наполегливість та безкомпромісність. Новгородці – незвичайну для того часу демократичність, колективізм та волелюбність. Візантійці – цивілізаційні інституції та одержавлене християнство. Рим – державницьку ідеологію з її ідеєю світового панування, що раніше існувала як єврейський, а пізніше – як російський месіанізм. З греками прийшов гуманізм і поетизація боголюдини, колективізм полісів. А з іранською культурою – мусульманський аскетизм та войовничий фанатизм.

На ґрунті схрещення виник конгломерат племен, що підлягали як доцентровим, так і відцентровим орієнтаціям. Могутність Київської Русі зумовила єдність на засадах світорозуміння й державотворення полян, сіверян і галичан. Диференційовані потоки спричинили послаблення й розпад Русі під натиском татаро-монгольських орд.

Почалася кристалізація національно-державних структур на основі етнічних єдностей, унаслідок чого Україна й окреслилася в її етнічних межах.

Татарська, турецька, польська, угорська, а потім російська держави робили все, що могли, для знищення національно-культурно-державної єдності, і їм на якийсь час вдавалося Україну як державу перетворювати, за визначенням Т. Шевченка, на Велику Руїну. Та вона не була знищена сусідніми варварами, бо й

на цьому етапі її фундаментом були етнос, природа, культура і мова.

При цьому коли перша природа забезпечувала українцям фізичне існування, то друга – духовне.

Повчально: і в час національно-визвольної боротьби та творення другої держави – Гетьманщини особливу роль відіграють літописи: живий голос історичних поколінь. А новітні літописці також буття України пов'язують головним чином з природою та духовністю минулого (релігія, філософія свободи).

Майбутнього не буває без знання минулого. Природа стає і книгою, й дзеркалом знання та самопізнання.

А досвід віків засвідчує: природа змусить людину відкрити не тільки дерев'яні, кам'яні, металеві знаряддя, а й вогонь; і не тільки зброю вояцьку, а й зброю духовну: знання хліборобства, скотарства і мореплавства, а в цьому зв'язку – з природознавства, астрономії, торговельних, соціальних, культурних взаємин. Отже, природа стала матір'ю освіти й науки, культури та мистецтва, а головне – інспіратором самопізнання людини.

«Що єсть чоловік, що ти пам'ятаєш його?» (Літопис Руський, с. 456) – ставив питання Володимир Мономах. І частково відповідав на основі власного досвіду, частково – звертаючись до свідчень Біблії та інших священних книг, а також праць з педагогіки візантійських і болгарських державців та вчених, свідчень вітчизняних істориків.

Що є людина, а в цьому зв'язку, що є добро і зло, благо та істина, ставив питання й митрополит Іларіон в «Слові про закон, благодать та істину». І знову, полемізуючи навіть з біблійними пророками, він наголошує: в основі усього сущого – воля Бога, а це означає – воля всесвітнього розвитку. У Біблії ж нерідко підноситься постулат (догмат) безвідмовної рабської покірності. І не тільки Богові, а й царям та владникам. Тому-то маємо визнавати не єврейський закон, сформульований пророками і за характером своїм догматичний, освячуючий рабство, а той, що йде від Бога і визнає: до закону можна прийти тільки шляхом пізнання та відкриття істини, а вищою формою блага є свобода.

«Закон – чи благодать?» – ставив питання і Ярослав Мудрий. І коли в ім'я держави підносив закон, то в ім'я людини – її благодать. Тому й висновував свої закони з найдавнішого сімейно-родового права та з принципів, зумовлюваних досвідом (природними факторами) Вітчизни («Руська правда»).

Цілком закономірно, що і літописці, і великі князі та митрополити, подібно до найширших верств суспільства, органічно пов'язували закон з благодаттю, мораль, етику – з користю, а благо й свободу – з красою: істина може бути лише там, де є краса, а прекрасно лише там, де правда і благо (на цій підставі прекрасним мало бути обличчя не лише людини, а й Бога і навпаки).

Саме з цієї причини Володимир Мономах проспівав гімн книзі та жадобі знань, невтомному самопізнанню, а Ярослав Мудрий створив не тільки «академію» літописців, надзвичайно багату бібліотеку, відкрив солідні освітні

заклади, а й збудував храм Духові – Софію Київську. А його донька – королева Франції – створила чи не найперший в Європі посібник з медицини.

Які прекрасні формами рослини й тварини, якою гармонійністю та величчю відзначаються річки і моря! – нерідко вигукували літописці, письменники, зодчі і київсько-руської та інших епох. Тому не випадково на основі вивчення досконалості природних форм спочатку будувалися кораблі, а згодом літаки; більше: творилися сім'ї й суспільності, конфесійні об'єднання та державно-правові інституції. Панувало правило: найдосконаліше – те, що є найприроднішим.

Закономірно, що на закони природи посилається, вимагаючи дотримуватися законів моралі і етики, не тільки в «Посланнях...» Іван Вишенський, у філософських працях Григорій Сковорода, а й у «Конституції» Пилип Орлик, допоминаючись прав і вольностей Україні, сплюндрованих Росією.

Ось як відобразив взаємоєдність природного і божественного Лазар Баранович у «Третьому слові на Різдво Пресвятої Богородиці». «Різдво Твоє, Богородице Діво, що радість возвістило всій вселенній, Церква Божественна співає в тропарі.

Радість Землі, бо народжується Та, яка породить Свого, що прокляту землю походом своїм освятить, терня, породжене проклятою, на вінець собі візьме.

Радість вод, бо породить Свого, що буде ходити по водах і освятить води, що вищі за небеса, покаже нам путь водою до Царства: той, що не відродиться від води і Духа, не ввійде в Царство Небесне, як дощ з небес на руно зійде.

Радість повітрю, бо походом своїм очистить повітря...

Радість вогню...

Радість Небу...», і янголам, і мученикам, і пророкам та «апостолам, і пустельникам та цнотливим, удовам і проповідникам, дорогам і горам, бо все причаститься сили та енергії духовної, краси і справедливості життя».

«Дух – суть, природа – форма!» – таким було переконання людини. І не лише освіченої чи причетної до церковної ієрархії. Особливо за більшовицького режиму вважалося, що найконсервативнішою масою є селянство. Та історичний досвід[*] засвідчує: і люди хліборобського стану (а нерідко, то й інакше: передусім люди хліборобського стану) найтонше відчувають і сутність, і таємничість, і велич та красу природи. Не випадково статистика засвідчує, що вихідців із селянського середовища найбільше не тільки поміж художниками, письменниками, музикантами, а й вченими, політичними діячами, воєначальниками.

Найперше впливає природа (формами) на емоції. А багатство форм породжує не тільки різноманітність уявлень, а й інтенсивність світовідчуття, енергії душі, різнорідність інтересів та життєдіяльності. А також – витонченість,

[*] Див.: *Кононенко П.П.* Село в українській літературі. – К., 1984.

глибину і шляхетність духу. Тому в людей з чорними від землі (чи вугілля) руками може бути особливо світла душа, і навпаки. Бо масштаби інтелігентності залежать від інтенсивності і масштабності почуттів, а тим самим і роздумів, інтересів та мети, а в кінцевому рахунку – і рис характеру.

Тож логічно, що Г. Сковорода був великим філософом і поетом, його мудрість базувалася як на освіченості (в Києво-Могилянській академії вивчали спадщину як Греції та Риму, так і найновіших авторів відкриттів у сферах природничих та гуманітарних наук), так і на багатовіковому досвіді народу, і він органічно поєднав гуманізм греків з просвітництвом європейців XVIII ст., а концепцію природної людини (до речі, хлібороба!) – з ідеалом свободи. І передовсім – свободи внутрішньої. Найпоказовішою в цьому плані є пропаганда Г. Сковородою трьох тріад: першої – про те, що єдність космосу складають земля, небо і сонце; другої – що єдність Буття – це три світи: макросвіт (природа), мікросвіт (людина) і Біблія (Слово, що синтезує в собі все); і третьої, що цілісність людини складають три визначальні чинники: тіло, розум і серце. При цьому якщо у першій тріаді головним є Сонце, бо воно дає життя і небу, й землі, то в другій – Слово, бо воно виражає сутність у категоріях часу і Простору (Вічності), а в третій – Серце. Серце – це сонце і слово, тому й домінувати має Людина Серця. Має домінувати ще й тому, що розум – це сила обмеження, нормування, примусу; а серце – це свобода. Отже, найбільша природність.

Отже: Всесвіт – це Природа й Духовність. Вони перебувають і в доцентрових, і в відцентрових взаємодіях. А залежить все від людини: або вона спроможна духовно (інтелектуально-естетично) сприймати світ, або ні.

Головне – це пізнати себе самого, наголошував Г. Сковорода. Бо пізнавши себе, ти пізнаєш і душу природи, а тим самим не тільки свої справжні якості (талант), а й справжнє покликання. Немає людей не обдарованих, є такі, що не пізнали себе й тому ведуть неприродний спосіб життя.

Отже, треба і хотіти, і вміти бачити природу, інакше вона може стати ареною і для щасливої повісті, і для жорстокої драми. Та й загалом: духовна сутність речей існує не так у речах предметного світу, як у самій людині.

Практично тільки людина може помітити й оцінити сутність гармонії у природі. Але – людина духовна! Нерозвинутий індивід не побачить величі навіть в небі. Як зауважував О. Довженко: ідуть двоє; один і через калюжу бачить зоряне небо, а другий і в небі бачить тільки калюжу; кожному своє. І цілком логічно, що однією з найгостріших проблем сучасності стала проблема екології як проблема духовності: уміння людини бути й господарем, але і сином природи. Бо саме нерозуміння ролі природничого середовища поставило на грань катастрофи не тільки природу, а й саму цивілізацію та людину (як Чорнобиль – навіть генофонд української нації).

Отже, необхідно учити сприймати і розуміти природу: її цілісність і гармонійність різновидів; її фундаментальну викінченість та «схильність» до

закономірностей і суворої доцільності; її вічну оновлюваність, але на ґрунті непорушної спадкоємності; її синтезуючу сутнісну силу щодо мудрості (істини), добра і краси.

А особливо – щодо формування та вираження себе в Слові – найуніверсальнішій формі природи, створеної людиною.

«Сонячні кларнети» Павла Тичини, «Зачарована Десна» Олександра Довженка, «Циклон» Олеся Гончара – це образи-метафори, що відобразили як могутність та універсалізм духу українського народу, що і в трагічному XX віці геніально відчув і відобразив гармонійність людини, природи, космосу, – так і його часом апокаліпсичну долю, зумовлену деградацією людської свідомості, що відобразилася й на долі природи.

І є історична закономірність у тому, що саме український учений – перший президент першої дійсно Української Академії наук В. Вернадський став автором концепції ноосфери, згідно з якою рушієм розвитку не лише цивілізації, культури, а й природи є розум, духовність людей.

І такою ж мірою несподіваним, але не випадковим є те, що саме Україна зазнала найжорстокішої трагедії, пов'язаної з природою, – трагедії Чорнобиля.

Однак і в цьому випадку необхідно бачити як жорстоку дію природи, так і причину її: спрямовану (й сплановану!) не тільки проти природи, а й проти себе самої дію людини, «помста» за яку з боку природи була вимушеною.

Дійсно: зарубіжні дослідники були одностайні у тому, що праукраїнські племена відзначалися не лише мужністю, силою характеру, а й досконалістю та красою. І не тільки спадкоємці кіммерійців, скіфів, антів, вікінгів, київсько-руських богатирів – запорозькі козаки черпали силу (як і Микула Селянинович, козак Мамай) з джерел рідної природи та землі (і тому жили за умов, максимально наближених до природних), а й воістину український філософ Г. Сковорода бачив основу життя та прогресу в єдності людини з матір'ю-природою, у «сродності» їхнього буття.

Однак із часом егоїзм людини почав забивати досвід і мудрість. У своєму прагненні до комфорту й могутності вона не спинилася перед суворим застереженням природи й вирішила брати до уваги лише свої вимоги та інтереси.

Як не прикро, але почалося це напередодні славетної доби Просвітництва, коли розгорнулася перша всесвітня науково-технічна революція і коли сп'яніла від численних відкриттів та перемог людина увірувала в свою всемогутність й стала жертвою власного все осліплюючого егоїзму. Ще в час пізнього Відродження на зміну шекспірівським Аріелям та Просперо («Буря») прийшли кровожерні Шейлоки («Венеційський купець»), для яких понад усе стали бариш та кар'єра. Дослідники типу Фауста явили світові незвичайні можливості розуму, досвіду й волі людини. Але не всі обмежилися пошуком гуманістичних вершин інтелекту. Друга частина єства людини – Мефістофелі – перестала брати до уваги совість і честь, готовність жертвувати власними бажаннями в

ім’я загальних інтересів. В ім’я комфорту людей почалася експлуатація надр природи, хижацька деформація космічно-людської гармонії.

Ще тоді до неба підносився крик і стогін Землі. Та людина не тільки сліпла, а й глухла. Усе рідше приходили роздуми про грядуще. Нові відкриття в галузях фізики, хімії, біології, геології, математики ще посилили уявлення, що людина оволоділа секретами Буття, і тепер усе залежатиме тільки від неї. Запанувала психоідеологія вульгарного матеріалізму. Гуманістів, що підносили сфери Духу, почали сприймати як диваків та безнадійних ідеалістів. Це було тим підставовіше, чим більших успіхів досягала цивілізація у сфері матеріального виробництва.

На межі XIX і XX століть наука сягнула вершини. Та саме тоді вибухнула і її найгостріша криза: вона не могла відповісти ні на питання «камо грядеші?», ні на питання, у чому сенс людського життя та прогресу, чи спроможна сама наука змінити на краще внутрішню сутність людини та чим завершиться змагання гуманізму з матеріалізмом?

Печально, але й наука та найрозвиненіше виробництво не вивільняли дух, не підносили високі помисли людини, а робили останню жертвою технократичних ілюзій.

Чорнобиль став яблуком, що впало в кінці XX ст. (1986), але почало зріти ще на його початку. Бо ще тоді Україну шалено експлуатували колонізатори всіх регіонів: російські, німецькі, польські, румунські, австрійські. Ще тоді стало зрозумілим: без власної держави Україна загине, бо вона полігон, на якому, вичерпуючи надра землі, випробовують найновішу техніку, не дбаючи про інтереси народу. І українська нація відчула не тільки поклик віків, а й поклик природи: створила УНР, а потім Гетьманат, Директорію. Національна Академія наук, керована В. Вернадським, закономірно витворила два феномени вселюдського значення: українознавство як універсальну систему і теорію ноосфери: про роль духу в універсальному розвитку природи.

Ще тоді в Україні було здійснене чи підготовлене відкриття епохального значення, у тому числі й теорії космосу (Кибальчич – Кондратюк – Корольов) та атомного ядра. Могла розпочатися ера гуманізму в науці, отже – й стосовно природи.

Та більшовицький режим знищив українську державу. УРСР стала адміністративною територією колоніального типу. Це зумовило катастрофічні явища як в етнодемографії, так і в природі: розпочалося волюнтаристське ставлення і до неї як цілісності, і до її частин: висушування величезних просторів – з одного боку, і творення штучних водоймищ (аж до морів) – з іншого; насичення і перенасичення атомними станціями, підприємствами військово-промислового комплексу й знищення і сотень річок, лісових масивів, інших природних чинників «зеленого світу», необхідних і для фізичного, і для духовного здоров’я людини. Перепрофілювання структури землі, вторгнення у сфери повітря, деструктуралізація міст і сіл зумовили й кардинальні зміни в

соціально-національній структурі: будувалися нові промислові об'єкти й знищувалися тисячі «неперспективних» сіл, «новобудови» заселялись масами людей, у кращому разі безсторонніх і до природи, і до української культури. Торжествували «реформатори» й нищився, як те переконливо показав у «Соборі» та «Чорному ярі» О. Гончар, дух нації. А це неминуче призвело й до тотальної кризи навіть фізичного існування, генофонду нації. Природа почала мстити людині за її варварство.

Ось показники, оголені Чорнобильською катастрофою: зростає смертність населення України (коли в 1990 р. на 100 тис. було 453 випадки, то в 1993 р. – 556; і загалом в Україні смертність переважає народжуваність), відбувається депопуляція; зростає захворюваність злоякісними утвореннями (у 1989 р. – 651,7 тис., у 1993 – 708,3 тис.); смертність від психічних розладів (росла з 1232 випадків у 1989 р. до 2577 випадків у 1993 р. Так, порівняно з 80-ми роками, захворювання туберкульозом зросло на 20, а смертність – на 19,3% (при цьому серед померлих найбільше – 40,8% – людей 20–49 років). Майже на 10% зросла і смертність від легеневих захворювань. Особливо тривожно, що прогресує деформація на генному рівні: коли в 1969 р. спонтанний рівень аномалій хромосом становив 0,5–0,9%, 1982 р. в Києві – 0,9%, то в 1993 р. він зріс до 3%. Обстеження покликаних до армії показали, що серед хлопців молодого віку здорових лише 7–8%. При цьому ущербний фізичний стан спостерігається у мешканців як міста, так і села. Природа сама перебуває в стані захворювання.

Загальновизнано: популяція, вражена на 30% генетично, приречена. Україна рухається до тієї межі...

У цьому, до речі, і наслідки голодомору 1933 р., а подальший вплив Чорнобиля страшить навіть прогнозом. Бо зниження фізичного здоров'я неминуче веде до пригасання емоційної сфери, те – до зниження інтелектуальної і вольової потужності та активності, а в підсумку – і до морально-етичного та духовного колапсу.

А все це вчить: природа – мати, вона – це і фізичні явища (від Землі до Сонця), але вона – це й біосоціальна система, отже – це людське суспільство у всіх його проявах та взаємодіях (від індивіда до популяції), причинах і наслідках; вона – це цілісність землі і Космосу, людини і вселюдства; тому вона визначає міру багатства (матеріального й духовного) людини й народу, вона – пророк грядущого, тому дбати про природу – це дбати про власну будучину. І все тому, що природа поєднує взаємодію всіх чинників буття кожної людини і нації, вселюдства: біопсихічних, соціально-економічних, політичних, виробничих, побутових, освітньо-наукових, культурно-мистецьких. На підтвердження достатньо нагадати: стан природи (у тому числі кліматичні, географічні та економічні умови), як засвідчують спогади С. Величка, С. Самовидця, Г. Грабянки, а також Г. Боплан, П. Шевальє, М. Йоган-Йоахім, суттєво впливав на хід і наслідки національно-визвольної боротьби 1648–1654 рр. Природні умови були однією з причин масового переселення українців до

Сибіру, Австралії, Бразилії, Канади, США, отже – великих етнодемографічних змін міжнародних масштабів.

Трагедії голодоморів, Чорнобильська катастрофа і були зумовлені державною політикою щодо природи та етносу й стали причиною нових екологічних катаклізмів, а тому змусили світову громадськість повернутися обличчям до українських справ, почати усвідомлювати: по-перше, що все в Космосі – матерії та духу – взаємозв'язане, цілісне, взаємозалежне. Як непомітний неозброєному оку вірус раку може руйнувати і наймогутніший організм людини, так екологічні лакуни («дірки» в атмосфері, зумовлені космічними дослідами) можуть призвести до незворотних катаклізмів у природі всесвіту. А по-друге, що маємо всі осягнути грандіозність обов'язків кожного, просвітлену відкриттям В. Вернадського: «Геологічний еволюційний процес відповідає біологічній єдності та рівності усіх людей». А це означає необхідність відповідного типу міжлюдських і міжнаціональних відносин на всій планеті, торжества політики і ідеології, базованих на визнанні: «Історичний процес на наших очах докорінно змінюється. Вперше в історії людства інтереси народних мас – усіх і кожного – та вільної думки особистості визначають життя людства, є мірилом його уявлень про справедливість».

Ще один з прикладів органічного зв'язку проблеми природи з проблемами суспільства – еколого-економічно-державний розвиток та сучасний міжнародний статус України.

Століттями багата і щедра на хліб, цукор, залізо, нафту, газ, ліс, водні, різного роду енергоресурси та кольорові метали Україна, позбавлена державності, була нещадно пограбована й поставлена на край всеосяжної катастрофи. Їй би надати всебічну допомогу, віддячити добром на добро, – та замість цього після розпаду СРСР Україні почали пред'являти безкінечні вимоги свої як до боржника. Недосвідченість чи й недалекоглядність політиків ще погіршили ситуацію: шантаж економічний постійно доповнюється політичним, військовим і демографічним, інспірованою ситуацією і «російськомовним населенням». Матеріальне зубожіння все поглиблює кризу виробництва, ідейно-психічної поляризації і суспільства, місництва й регіонізму, а все те провокує кризові явища і в процесі державотворення. Реально окреслилась загроза втрати суверенітету, непереборної залежності від зовнішніх сил: чи то Росії, чи економічно-фінансованих сил Заходу.

Як повітря і сонце, стали необхідними власні ресурси. Але з'ясувалося, що ми або не вивчали свої землі (тому й не можемо бути її добрими господарями), або коли наука й відкривала шлях розв'язання завдань – до неї не прислухалися. Важили тільки перспективи «центру» (московської влади).

Приклад – проблема добування й створення золотого фонду як гаранта власного багатства та суверенітету. Ще 1966 р. ТАРС повідомило світ про відкриття на річці Мокра Сура (Придніпров'я) родовищ золота, кількісно переважаючих знамениті поклади Юкона (Канада). Світова преса робила

висновок: XIX ст. – Клондайк, а «українське золото можна вважати найвизначнішим здобутком нашого віку». Наслідки могли бути надзвичайно важливими. Але тоді скоріше для СРСР, а не України. До того ж політики «заморозили» промислову розробку. Як і знахідки на Кіровоградщині, Закарпатті. То ж на час проголошення незалежності Україна виявилася абсолютно не забезпеченою власними коштовностями. Більше того: не існувало ні необхідної політики, ні законодавчої бази, виробничих потужностей, кадрів, зокрема української орієнтації, державницької психіки.

Та науковий пошук не припинявся, і в травні 1991р. президія Академії наук України приймає концепцію розвитку золотодобувної промисловості. А в грудні 1991 р. президія Верховної Ради приймає ухвалу «Про створення запасу дорогоцінних металів та каменів в Україні». Планується розробка родовищ у багатьох областях. Створюється думка, що до жаданого наслідку – подати рукою. Однак виявляється, що навіть за наявності родовищ та підприємств (у Кіровограді, Дніпродзержинську, Кривбасі) досягнути мети нелегко. І не тільки з фінансово-технічних, кадрових причин, а й з огляду на чинники природи. Виявляється, що можна йти або шляхом перепрофілювання підприємств (шахт) іншого призначення, або, як пропонують вчені, – шляхом реалізації програми «Біоселект» (коли використовується здатність деяких фото- і гетеротрофних бактерій з високою ефективністю акумулювати золото з промислових розчинів, пульп і навіть стічних вод, на базі технології колоїдного біозбагачення). Але він і мало ефективний, і, що основне, – загрожує внесенням у природу великих деструктивних змін, а тим самим – появою нових Чорнобилів.

Другий, ще у світі промислово не апробований, є відкриттям українських вчених. Але біоселектна система пройшла належні випробування. Вона ефективніша й водночас – екологічно надійна, дає сподівання на збереження чистої природи, а тим самим і людини, суспільства, світової цивілізації: їхнього фізичного й духовного здоров’я, збереження й розвитку гармонійної взаємодії.

Перед вибором політики, економісти, промисловці, педагоги, агрономи, лікарі, владні структури, населення золотоносних масивів: який шлях обрати? Отже: яку долю? яке майбутнє?

Як мовиться, історія вчить того, що вона нічому не вчить. Та насправді історія – великий Учитель. Вона вчить. Є лише люди, не здатні засвоювати уроки історії. Так само великим Учителем є Природа. Потрібно тільки хотіти і вміти учитися в неї.

Станьмо і будьмо природними людьми! А це означає, що в напрямі гуманізації має розвиватися вся біосоціальна сфера: родинний добробут, виробництво, виховання; система освіти й науки; державна політика.

Чернігів
Луцьк
Рівне
Житомир
КИЇВ
Суми
Львів
Хмельницький
Тернопіль
Харків
Полтава
Вінниця
Черкаси
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Кіровоград
Дніпропетровськ
Луганськ
Донецьк
Запоріжжя
Миколаїв
Херсон
Одеса
СІМФЕРОПОЛЬ
Севастополь

Чернігів
Луцьк
Рівне
Житомир
КИЇВ
Суми
Львів
Хмельницький
Тернопіль
Харків
Полтава
Вінниця
Черкаси
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Кіровоград
Дніпропетровськ
Луганськ
Донецьк
Запоріжжя
Миколаїв
Херсон
Одеса
СІМФЕРОПОЛЬ
Севастополь

Схема 4

↳Термінологічний словник

Адміністративно-територіальний поділ України – поділ території держави на адміністративно-територіальні одиниці з метою раціональної організації державного та громадського управління регіонами, народним господарством, політичним і культурним життям. Станом на 1.01.2000 року Україна поділяється на автономну республіку Крим, 24 області (Вінницьку, Волинську, Дніпропетровську, Донецьку, Житомирську, Закарпатську, Запорізьку, Івано-Франківську, Київську, Кіровоградську, Луганську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Тернопільську, Харківську, Херсонську, Хмельницьку, Черкаську, Чернівецьку, Чернігівську), має два міста державного підпорядкування (Київ, Севастополь), 490 районів, 165 міст обласного і 279 районного підпорядкування, 903 селища міського типу та 28 833 сільські населені пункти.

Водні ресурси – поверхневі й підземні води певної території, придатні для використання в народному господарстві.

Водний фонд України – всі водні об’єкти на території України. За Водним кодексом України до водного фонду України належать поверхневі води: природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки) і канали, інші водні об’єкти; підземні води та джерела; внутрішні морські води і територіальне море.

Екологія – 1) інтегрована наука, що досліджує середовище існування живих істот, включаючи людину, та всю сукупність взаємин організмів з їх середовищем, взаємозв’язки біологічних систем різного рівня (особин, популяцій, видів, біоценозів) з навколишнім середовищем, а також вивчає загальні закони функціонування екосистем різного ієрархічного рівня та їх роль у біосфері планети; 2) взаємозв’язок людини з навколишнім природним середовищем.

Екологічна безпека – особливий стан системи «природа – техніка – людина», за якого забезпечується збалансована взаємодія природних, технічних і соціальних систем.

Моніторинг навколишнього середовища – спеціальні цілеспрямовані спостереження за станом та параметрами навколишнього природного середовища впродовж певних періодів часу.

Пам'ятка природи – територія або окремий природний об'єкт, що є унікальним природним утворенням, має особливу природоохоронну цінність і охороняється державою з метою збереження у природному стані з науковою, культурно-освітньою, рекреаційною та естетичною метою.

Природа – 1) весь світ у різноманітності його форм; вживається в одному ряду з поняттями: матерія, універсум; 2) об'єкт природознавства; 3) сукупність природних умов існування людського суспільства; 4) створені людиною матеріальні умови її існування.

Природні ресурси – елементи природи, що використовуються як джерело засобів існування людського суспільства.

Природокористування – сфера господарсько-виробничої та наукової діяльності, спрямованої на комплексне вивчення, освоєння, використання, відновлення, поліпшення й охорону природного середовища та природних ресурсів із метою забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини.

🕮 ЛІТЕРАТУРА

Борейко В., Андрієнко Т. Екологічна освіта й заповідні території // Ойкумена. – 1991. – № 5. – С. 19–23.

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.

Бурдіян Б.Г. та ін. Навколишнє середовище та його охорона. – К.: Вища школа, 1993.

Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М., 1988.

Горський В. С. Історія української філософії. – К., 1996.

Грожин А.С. Філософські погляди вчених-природознавців Києва (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Філософська думка. – 1982. – № 2. – С. 73–84.

Генсірук С. А. Ліси України. – К., 1992.

Етнос і соціум / Відп. ред. Б.В. Попов. – К., 1993.

Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1992.

Заставний Ф. Д. Географія України. – Львів, 1994.

Знойко О.П. Міфи Київської землі і події старовинні. – К., 1989.

Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993.

Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К., 1996.

Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Освіта XXI ст. Філософія родинності. – К., 2001.

Крисаченко В.С. Еколого-етнічна цілісність України: генеза, сутність, руйнування // Ойкумена. – 1992. – № 1. – С. 4-14.

Крисаченко В.С. Екологічна культура. – К., 1996.

Людина і довкілля: Антологія. У 2-х кн. – К., 1995.
Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні. – К., 1993.
Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К., 1992.
Опалинська М. В. Людина і навколишнє середовище. – Малин, 1995.
Павленко Ю. Екологічні аспекти індоєвропейської проблеми // Ойкумена. – 1993. – №1. – С. 28–35.
Природа і етнос / Відп. ред. В. С. Крисаченко. – К., 1994.
Природокористування: методологічні та соціальні проблеми оптимізації. – К., 1992.
Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій. – К., 1994.
Секуляризація духовного життя в Україні в епоху гуманізму. – К., 1991.
Сніжко В. Ідеологія Терену. – К., 2004.
Соціологічна думка України: Навчальний посібник. – К., 1996.
Стратій Я.М. І. Гізель про співвідношення природи і мистецтва // Філософська думка. – 1976. – № 2. – С.96–106.
Українознавство: Хрестоматія у 2 кн. – К., 1996.
Українська душа. – К., 1992.
Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.
Хижняк З. І. Києво-Могилянська Академія. – К., 1970.
Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
Яришева Н. Ф. Основи природознавства. Природа України. – К., 1995.

§ 3. УКРАЇНА – МОВА

Ключові слова: мова, етнос, душа народу, міра культури, засіб пізнання, інструмент творення, духотворчий феномен мови, універсальна форма вираження буття і свідомості народу.

Слово (мова) ще в найсивішу давнину виявило себе як найуніверсальніша форма вираження і буття, і свідомості людини, народу.

Наголосимо: найуніверсальніша! – бо ще на зорі розвитку людства було розуміння, що мова – не тільки засіб спілкування, як і слово – не тільки оболонка (форма), знак речі чи думки. Так, у «Євангелії від св. Марка» розповідається, як Христос навчав віруючих притчами і в науці своїй їм казав:

Притча про сіяча. «Слухайте, – вийшов сіяч ось, щоб сіяти. І як сіяв, упало зерно одне край дороги, – і налетіли пташки, і його повидзьобували. Друге ж упало на ґрунт кам'янистий, де не мало багато землі, і негайно зійшло, бо земля неглибока була; а як сонце зійшло – то зів'яло, і коріння не мавши, усохло. А інше впало на терен, і вигнався терен, і його приглушив, – і плоду воно не дало. Інше ж упало на добру землю, – і дало плід, що посходив і ріс; і видало у тридцятеро, у шістдесят і в сто раз». І сказав: «Хто має вуха, щоб слухати, – нехай слухає!» А коли, навіть, апостоли не зрозуміли притчі, пояснив: «Сіяч сіє слово. А котрі край дороги, де сіється слово, – це ті, що як тільки почують, то зараз приходить до них сатана, і забирає слово, посіяне в них. Так само й посіяні на камя'нистому ґрунті, – вони, як почують те слово, то з радістю зараз приймають його, та коріння не мають у собі й непостійні; а згодом, як утиск або переслідування наступає за слово, вони спокушаються зараз. А між терен посіяне, – це ті, що слухають слово, але клопоти цьогосвітні й омана багатства та різні бажання ввіходять у їх й заглушують слово, – і плоду воно не дає. А посіяне в добрую землю, – це ті, що і слухають слово й приймають – і родять у тридцятеро, у шістдесят і в сто раз» (Біблія, К., 1992, с. 48, 49). Отже: слово – це текст і підтекст, образ і думка, конкретне поняття і символ, ідея і форма, зміст і стиль, відбиток речей – і їх першопочаток, по суті – еліксир творення нових понять і речей («родять у тридцятеро, у шістдесят і в сто раз»). Але щоб усе це схопити, необхідно, щоб хто дивиться очима – бачив, а хто слухає – чув і розумів приховані сутності. Бо слово – безмежність!

Ну що б, здавалося, слова?
Слова та голос. Більш нічого.
А серце б'ється – ожива,
Як їх почує.
Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди...

писав Т. Шевченко, також наголошуючи на дивовижній, божественній і природі, і силі, і красі слова. Тому, коли над Україною нависла загроза загибелі («Погибнеш, згинеш, Україно! Не стане й знаку на землі»), великий борець і пророк саме на мову поклав місію рятівника нації і держави, рішуче заявивши:

Я на сторожі коло їх
Поставлю Слово!

Так, мова – і знаряддя спілкування. Але це – одна з функцій. Головне ж, що мова, на думку Т. Шевченка, – феномен, який виражає людську, земну і космічну сутність, не лише форму буття (свідомість), а й саме Буття людини та нації, цивілізації і культури.

Тому з повними підставами великий педагог К. Ушинський у статті «Рідна мова» (написаній, до речі, на Чернігівщині) писав: «Мова народу – кращий, що ніколи не в'яне й вічно розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина, – в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, у картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі і грози – весь той глибокий, повний думки й почуття, голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів... Мова – найважливіший, найбагатший і наймічніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі та майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле». І тому «коли зникає народна мова, – народу нема більше!.. Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відняти в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все – і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи: вимерла мова в устах народу – вимер і народ. Та якщо людська душа здригається перед убивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна б почувати вона, зазіхаючи на життя багатовікової історичної особистості народу – цього найбільшого з усіх створінь Божих на землі?»

У міркуваннях К. Ушинського важливі обидва наголоси: і на сутності, і на ролі та долі мови. До того ж мови і українського, й інших народів.

Причина, нагадуємо, в природно-суспільній та універсальній сутності феномена мови. І в цьому аспекті особливу вагу має те, що мова від природи є не тільки формою буття кожного етносу (народу, нації), а й самим буттям. І це зумовлено природою (її таємничою й життєтворчою, духовно-універсальною сутністю).

Тут ми знову стикаємося як з проблемою Природа–Людина–Слово, так і з проблемою взаємодії першої природи (матерії) з другою (сферою духу, культури), отже, первісної – і створеної людиною, вершиною якої є мова.

Йдеться про те, що коли формально, то мову творить людина. Коли ж брати до уваги всі чинники її творення, то першопричиною – спонукою! – постає природа метафізична, яку ми розуміємо і як природу духовну.

Почати з того, що мова – це звуки (знаки – літери появляються пізніше), а звук народжується при появі людини на світ і виявляє спочатку свою фізіологічну природу (легені вбирають і видихають повітря), а вже пізніше – почуттєво-раціональну: захоплення чи страх, благоговіння чи гнів від зустрічі з представниками рослинного й тваринного світу, явищами природи (тепла чи холоду, вітру чи сонця, лісу чи води), іншими людьми.

Це – перший чинник, що зумовлює не лише зміст, а й тональність, характер мови: в одній будуть образи, що підбиватимуть наявність верб, ставів, тополь, річки чи моря; в іншій – евкаліптів, верблюдів, оазисів чи пустель; в одній пануватимуть образи безмежно-високого неба, безкрайнього степу, таємничо піднесених у височінь гір, а в іншій – стиснутість джунглями чи ущелинами, безмовність льодовиків чи тундр.

Що краще для мови і які мови кращі? Найкраще людині – Вітчизна, тому немає загалом кращих чи гірших мов: є на певному етапі більш чи менш розвинуті; є краще чи гірше володіння мовою; є благородне чи шовіністичне ставлення до мов. Усі мови є специфічними. А найкраща людині та, що найповніше відбиває її буття і свідомість, її ментальність. То ж не випадково В. Симоненко писав: рідна природа формує й супроводжує людину не тільки в житті, і не тільки в добрі та на рідній землі; де б ти не був –

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.
І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
(«Лебеді материнства»)

І з цієї ж причини не вибирають рідної мови і **не буває двох рідних мов**.

Є мови, у яких панують голосні, а є – де переважають приголосні звуки. Є сповнені переважно конкретно-речовими поняттями, а є абстрактно-науковими; в одних панує емоційний, в інших раціональний лад. Визначальними є природа й спосіб життя людини (народу). Тому є мови, що й через тисячі років розвиваються, збагачуються, а є мови застиглі й поставлені на грань деградації. Як зброя, якою або не користуються, або використовують лише як декорацію. Чи однофункціонально. Подібно до мов багатьох народів колишнього СРСР, які практично були витіснені зі сфери державного функціонування, а тому почали

витіснятися й із сфери сім'ї та виробництва, освіти, науки й мистецтва, міжнародного спілкування. А в підсумку – зі свідомості, психіки.

Мова – це аналог природного буття, духовної сфери, характеру й долі народу, і – як народ – має свій внутрішній – єдиний і неповторний! – лад; як і народ – свою ментальність.

Поки що – один приклад. У творчості Т. Шевченка найпоширенішим є образ... моря («Не спалося, а ніч – як море»; «І неситий не виоре на дні моря поле, не скує душі живої і слова живого...»). Зазначимо: у творчості людини, яка народилася в далекій від моря Черкащині і коли й спілкувалася з морем, то лише в час заслання на Кос-Арал. Але ж не можемо забувати й про іншу реальність: «Повість временних літ» починається історією потопу, в якій океан (для наших прапредків – море) був символом не лише кари за злочини перед Богом, а й життя, очищення, благодаті, краси, символом безмежності, отже – і безсмертя, могутньої сили та волі; за найдавнішою казкою, саме з дна моря Сатана дістав блакитний камінь та жовтий пісок, з яких Бог сотворив небо. І князь Кий, Аскольд, Володимир, щоб прибити щит на воротах Константинополя, мав подолати море – безмежну, сувору, бунтівливу стихію, яку, виходить, можна було подолати, лише переваживши волею, силою й мужністю; за вихід до кордонів Персії (Ірану) й Туреччини, Греції й Риму київським русичам необхідно було подолати море, як необхідно було подолати його і запорожцям, щоб визволити побратимів з неволі... А Т. Шевченко і фізично, й духовно був нащадком запорожців.

Море й свобода – ось образи-аналоги, які виявили характери і українського народу, і його мови та як духу Шевченкового, так і його слова.

Закономірно, що доля і роль слова з найдавніших давен були і прерогативою, і найбільшою турботою держави та інтелігенції. На доказ достатньо навести три факти з життя інших народів: юдейського, італійського та російського. Юдейська традиція базувалася на безальтернативній основі: є один бог, є один обраний ним народ, – то має бути і тільки одна мова.

Розгніваний на свавільний народ, що погряз у зажерливості й блуді, Бог зруйнував одну – Вавілонську башту до неба, розділив народи і встановив 72 мови.

Після встановлення світової римської імперії і латинь була проголошена світовою мовою (функцію якої раніше виконував санскрит). Цією мовою не тільки видавалися укази, говорили «вольні» громадяни, а й писали апології та гімни Римові і його імператорам поети-раби. Навіть мова еллінів-греків була поставлена завойовниками на другий план. Тому думка не допускалася, щоб можна було вирватися з полону «світової» (імперської) мови.

І все ж знайшлася людина, котра наважилась розірвати пута духовного рабства: Данте Аліг'єрі. Причину «бунту» він пояснив у тричастинному трактаті «Про народну мову».

Звернемо увагу на акцент в заголовку – про мову «народну». Данте

блискуче володів і «світовою» латиною, але дійшов висновку, що справжнє мистецтво може творитися тільки мовою народу (як раніше греками – грецькою). Отже, у його випадку – мовою італійською. Був величезний ризик стати не прийнятим великосвітським «натовпом», який встановлював моди і ще й тим відгороджувався навіть від власних співгромадян. Та волю Данте скеровувало серце італійця, а водночас – генія, для якого завжди головне – це не наслідування чужого, а відкриття сутностей. Для письменника (митця) – це життя, характер, мрії і устремління, доля рідного народу, а відтак й інших народів. А відкрити глибинні сутності неорганічними шляхами та формами неможливо, оскільки і твір – це органічна єдність змісту і форми. А коли так, то як же можна відкрити душу людини, ігноруючи ті почуття, образи та поняття, що зародилися й жили в її єстві (роздумах, пристрастях)?!

Отже, про рідний край – писати лише рідною мовою, вирішує Данте. «Народною ж мовою називаємо ту, – наголошує Данте, – яку діти засвоюють від оточення, коли починають розрізняти голоси; або, коротше, народною мовою ми називаємо ту, яку вивчаємо без жодних правил, наслідуючи годувальницю» (матір) (История эстетики, т. I, гл. I). Джерело і творець мови для дитини – мати, батько, оточення. І, в свою чергу, дитина (людина) згодом може стати творцем рідної мови. Особливо, коли ця людина – поет, до того ж – поет справжній, – а до таких ми відносимо тих, що «писали твори рідною мовою» (гл. 4).

Перейшовши на народну (італійську) мову, Данте став епохальною постаттю для всієї світової літератури. А його мова у XX ст. на одному зі світових конгресів лінгвістів поряд з українською та грузинською була визнана однією з найгармонійніших (наймузикальніших) світових мов.

Великим уроком стала позиція й російського письменника О. Грибоєдова.

Представник «вищих кіл» держави, Грибоєдов не зміг примиритися з тією фальшивою ситуацією, що панувала в Росії: мільйони говорили рідною мовою, а в урядових сферах, починаючи од царів, – німецькою чи французькою. І без того глибока прірва між «масами» та «елітою» все поглиблювалася. Однією з причин було те, що та «еліта» була надто строкатою й чужорідною: імператори хвалилися своїми династичними зв’язками з родами Німеччини, Франції, Англії, бояри й дворяни несли свої родоводи від золотоординських ханів, татарських мурз, української та польської шляхти. І їй нерідко було абсолютно байдуже, чим живе народ, та й не розуміла вона його – ні в соціальному, ні в духовному, ні в мовному річищах.

Другою причиною стала позиція доморощеної інтелігенції: зречення рідних основ, – бо ті основи вважалися плебейсько-неблагородними, по-селянськи примітивними, а їх захисників трактували як громадян «низькородних», відсталих від «Європи».

О. Грибоєдов відчув і неприродність, й ганебність такого становища, що загрожувало повною деградацією суспільства й держави. Тому й зважився звернутися до російської інтелігенції з гіркими, мужніми докорами:

Позбудемся ли чужестранья мод?
Чтоб добрый, умный наш народ
Хотя б по языку нас не считал за немцев?!

Російська інтелігенція схаменулася й стала творцем народної культури. А це вплинуло й на долю російської держави. Шкода лише, що остання з часом і російську мову обернула в знаряддя імперського поневолення народів – національного, духовного, морально-етичного.

Невіддільною не тільки від буття, свідомості, характеру, долі української людини, нації, культури, а й від долі держави є і українська мова.

На жаль, і цього разу доведеться починати не з її першооснов, а з аспекту політичного.

До 90-х років XX ст. в жодній енциклопедії, у жодному підручнику переконливо, науково не говориться про час зародження української мови. Вживаються застереження типу: несприятливі умови історичного розвитку знищили багато документів минулого, тому не маємо їх і про генезис мови. І це при тому, що різних версій, гіпотез, сенсаційних повідомлень та «відкриттів» щодо проблеми не бракує. Так, було модним починати вивчення її з часу появи «Енеїди» І. Котляревського. Щоправда, автори цього підходу одразу ж опинялися в патовій ситуації, бо не могли логічно пояснити: а що ж було доти, тобто – якою ж мовою говорив український народ до Котляревського? Коли якоюсь іншою, то якою і з чого ж (невже – з нічого) виникла потім українська? Тому набуло поширення уточнююче визначення: у кінці XVIII ст. з'явилася **нова** українська мова.

Здавалося, кризу подолано, та логічно постали інші питання: а якою ж була «стара» народна мова (до «нової»)? Як узгодити цю версію з тією, що творцем нової української мови став Т. Шевченко?

Навіть наукові студії М. Максимовича, О. Потебні, П. Житецького, І.Франка, М. Грушевського, згідно з якими історію української мови необхідно розглядати синхронно з розвитком етносу, нації, держави, а це – не тільки час Київської Русі, а й доісторичні періоди, – не припинили дискусій. Одні продовжували шукати основ української мови ще в епоху санскриту, інші – з початку нашої ери («Велесова книга»), а інші стали на ґрунт версій, згідно з якими української мови... загалом не існує. Є наріччя польської або російської. Причина ж у тому, що не встановився український народ як нація і держава; він – лише гілка: польського, або єдиного – східнослов'янського. «Революціонер» Солженіцин не зупинився на тому, заявивши: як і українську націю, українську мову вигадано поляками «при германско-австрийской подтравке»…

Порушила стрункість останньої ідеологічної версії теза Й. Сталіна, згідно з якою східнослов'янські народи почали формуватися в нації з XIV ст. Однак скоро ідеологи російського імперкомунізму узгодили цю «аксіому» вождя всіх епох та народів з іншою: що так було, але 1654 р. українці на основі Переяславської угоди возз'єдналися зі старшим – російським – братом і тим

самі «зняли» існування проблеми на користь асиміляційних процесів. Отже, виходило, що загалом нації ще існують, але самі народи, і найперше – український! – прагнуть не до суверенізації («сепаратизму»), а до злиття. Тому розчинитися в інтернаціональній («російсько-світовій») мові має й українська. Наслідком цього стало те, що українську мову фактично почали виживати зі сфер державного управління, освіти, науки, виробництва; і не стільки дозвіл, скільки рекомендацію батькам відмовлятися від імені дітей від вивчення... рідної мови трактували: з одного боку, як відданість... конвенції про права людини; а з другого – як вірність традиціям, бо ще в Київській Русі, мовбито, і не було різних мов, існувала одна – староруська, і держава або підтримувала її, або мовною політикою не переймалася.

Усе те було довільними вигадками або добре спланованою українофобською політикою.

Ось що засвідчують документи.

Як зауважує літописець, Києво-руська держава в офіційних інституціях, культових центрах насправді використовувала одну (за його визначенням – «словінську») мову. Нагадаємо: подібне було і в Римській імперії, і в германській, британській, французькій. Але, як засвідчують книги та позиція Данте, паралельно існували й народні (племінні) мови та їхні прихильники. При розпаді імперій вони й ставали народно-державними.

Київська Русь була багатоетнічною імперією. І в ній не могло не бути офіційної мови. Такою (як конгломерат полянської та староболгарської, домінуючої в християнстві) й стала «словінська».

Але ця мова не могла і не змогла витіснити автохтонні мови племен. А про їх існування, роль та органічну спорідненість з племенами недвозначно засвідчують літописці.

До останнього десятиліття були автори «Повісті минулих літ». За їхньою версією, русичі мали свою мову, то були «черти і рези». Але християнство активізувало міжнародні контакти й набув інтенсифікації й мовний процес.

Як і інші племена, зазначає автор «Повісті временних літ», «поляни жили особно і володіли родами своїми». І вони послуговувались спільно-словінською мовою. Та, як і інші племена («чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, діб», що «мають свою мову», – Літопис Руський, с. 6), і вони не могли не мати своєї мови. Коли ж прийшли варяги (а «звали тих варягів – русь»), то їхній князь Олег сказав: держава повинна мати столицю; найвеличніше місто – Київ, то ж «хай буде се мати городам руським». Природно, що не тільки назву столиці, а й мову було визначено державною не заморську, а свою. Щодо заморської – то не тільки не варязьку, а й не якогось іншого, а Київсько-руського слов'янського племені. Такою мовою могла стати лише мова «столичного» племені, а ним були наші прапредки – поляни.

Говоримо про це тому, що століттями культивувалася версія, згідно з

якою не просто алфавіт, а й грамоту, отже – мову, створили нашим предкам болгарські філософи Кирило та Мефодій (греки за походженням). При цьому посилаються й на свідчення літописів. Однак літописці говорять про інше. А саме: що «був один народ слов'янський: слов'яни, що сиділи по Дунаю», серед них морави й поляни. «Сим же моравам найперше було створено письмена» (азбуку слов'янську). Що ж до полян, то вони зверталися до «цесаря Михайла», але з проханням прислати вчителя, бо «земля наша охрещена», але нема людей, які б «учили, і повчали, і витолковували святії книги» (Літопис Руський, с. 15).

У цьому суть. Полянські мужі не просили творити грамоту як мову. Вони зазначали, що «не розуміють... ні грецької мови, ні латинської», тому й просили прислати учителів, які б навчили розуміти чужоземні «книжні слова і їх суть». Про зневажливе ставлення до своєї мови (і, відповідно, пієтетніше до іноземної) не можна було й думати. Не випадково ж, як зауважує літописець, і папа римський (Адріан), коли дізнався, що слов'яни почули «про велич божу своєю мовою», зрадів цьому і «осудив тих, що ропщуть на слов'янські письмена» (виявляється, і тоді були такі!) та застеріг: «А якщо хто хулить слов'янську грамоту – хай будуть вони відлучені від церкви, аж допоки виправляться» (Літопис Руський, с. 15).

Суворішого покарання тоді не було, і це свідчить про те, яке місце посідала і сама мова, і проблема мов у житті народів та держав. І не тільки часу «Повісті минулих літ», отже – XI–XII століть. «Літопис Аскольда» розповідає про події IX століття (860 року, коли київський князь Аскольд подолав столицю наймогутнішої тоді Візантійської імперії Константинополь) й повідомляє про іншу дату та реальність принципового значення. А саме: що ще в час походу киян на Константинополь морави звернулися до імператора Візантії Михайла з проханням допомогти у справі перекладу регійних книг на їхню мову. «…Цар Михайло покликав Кирила й Мефодія, і прийшли вони до царя. І сказав їм цар: «Ото звернулася до мене Моравська земля, прохаючи вчителів собі, які могли б їм перетлумачити святі книги…» І переконав їх цар, і послав до Моравської землі.

Розміркувавши, добрі ці і дивні мужі обрали найтоншу **і найпрекраснішу руську мову**, додавши до неї трохи від болгарської і сербської, і боснійської, і словінської мов, і чеської частину, і хорватської» – і тим розпочали новий етап міжнародного функціонування нашої прамови[*].

«А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то учітесь», – заповідав Володимир Мономах дітям, передаючи тим самим естафету своєму далекому в часі, але рідному духом нащадкові Тарасу Шевченку. І вчітеся як на досвіді свого народу, так і чужих, «так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, а за се почесть єсть од інших країв» (Літопис Руський, с. 458). Але вчітесь чужому не за рахунок витіснення,

[*] Літопис Аскольда // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 16.

а то й зневаги свого, а так, щоб була «мудрость своя» (Т. Шевченко).

Не важко переконатися, що Мономах, як і його батько Ярослав Мудрий бачили роль мови на рівні як сім'ї, суспільства, держави, так і сфер пам'яті поколінь – отже: історіософії, віри, соціальних відносин, моралі й етики, філософії та політики держави. Але, повчаючи «вчитись так, як треба», Мономах закликав звертати очі до книжки, а тим самим – і до природи та складного життя, совісті, честі, глибин і закутків душі. Так само, за свідченням літописця, надавав слову (мові, писемності) універсального значення й Ярослав Мудрий: «І до книг він мав нахил, читаючи (їх) часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо (святеє), і списали багато книг. І придбав він (книги), що ними повчаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто крещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей (цілком природно, що літописці Києво-Печерського монастиря на все дивилися через призму своєї – церковної – сфери інтересу. – *П.К.*), а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнее.

Велика бо користь буває людині од учення книжного (нагадаємо: і «Рамаяну» індійський автор, і «Калевалу» творці рун писали в ім'я збереження та збагачення досвіду поколінь, «тільки людині дано дар мови», «мова не менше потрібна людині як знаряддя мислення, ніж кінь воїну», – гадав і Данте. – *П.К.)*. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. А мудрість великою є... Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своєї. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або її отими мужами... Ярослав же сей... любив книги і, многі списавши (що, до речі, є не дослідженим. – *П.К.*), положив (їх) у церкві святої Софії, що її спорудив він сам» (Літопис Руський); спроби знайти бібліотеку Ярослава Мудрого продовжуються і в наш час. Є потреба повернутися й до указів Ярослава Мудрого про встановлення в серпневий місяць Дня держави і Дня мови.

Діяльність великого князя, справедливо нареченого Мудрим, стала продовженням великої традиції. Ще в «Ізборнику Святослава» 1073 року і про різні типи «мов» (функціональної та мистецької), і про роль та про багатство вітчизняної мови («Також є 27 творчих образів, – значиться в тексті: алегорія, метафора, зловживання, прийняття, зміна порядку слів, поворот, протиріччя, сполучення, ономатопея, порівняння, антономасія (заміна одного імені іншим), метонімія, найменування від протилежностей, перифраз, еліпсис, плеоназм, гіпербола, парабола, наприклад, повчання, персоніфікація, уподібнення, іронія,

попередження»[*]. В «Ізборнику Святослава» 1076 року поетизація мови сягає ще вищих регістрів: вона прирівнюється до мудрості та законоустановлень розуму й серця, адже «як окрасою воїна є зброя, а корабля – вітрила, так і праведника – любов до книг. Потрібно лише пам'ятати: «Не перо пише, а розум» (народний афоризм). Тому багатою мову можуть творити лише багаті життєвим досвідом, інтелектом, душею люди. Ті, що розуміють: «Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так юнаки, що вчаться філософувати й хочуть дійти на висоту мудрості, всюди збирають, що краще», – мають, наголошує літописець, збирати краплини мудрості та краси, існуючі у природі, щоб втілити їх у синтезі слова.

Слово – не лише вищий синтез, а й джерело самосвідомості народу, бо ж «книги подібні до морської глибини, хто пірне у них, той знаходить дорогоцінні перли», – так розуміли й розв'язували проблему мови у Київській Русі. І можна тільки печалитися, що в наш «прекрасний час, неповторний час» більшовицько-імперської диктатури українську мову було проголошено рудиментом, приреченим на знищення (шляхом асиміляції та злиття). Але водночас і безмежно радіти, що життєносну естафету «прадідів великих» підхопили достойні нащадки доби Гетьманщини, наступних епох, також виявляючи символічну суголосність розуміння: «Слово – морська глибина. Хто в ній пірнає до дна – той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить» (І. Франко).

Державна мова Київської Русі відіграє таку ж роль і в Русі Галицько-волинській, а згодом – у Великому князівстві Литовському. Як зазначалося в його «Статуті», «...А писар земський має по руську літерами і слови руськими всі листи, виписи і назви писати, а не іншим єзиком і словом» (1588 р.). Бо «руськи єзик» був багатий словниковим запасом, багатогранний семантичною і синтаксичною структурами, з добре розробленою державною, законотворчою («Руська правда»), науковою, педагогічною, релігійною, мистецькою лексикою, розмаїтою евфонікою, ритмікою, оригінальною фонетикою.

Щоправда, можна почути застереження: і все-таки, то була не українська, а «східнослов'янська» мова. Та нагадаємо: ще Й. В. Гете прийшов до усвідомлення необхідності перекладу старонімецьких книг на мову XIX ст., бо давня мова суттєво (часом надто разюче) відрізнялася від німецької новочасної. Великий шлях внутрішньої еволюції пройшли всі мови світу. Інша річ, коли маємо справу з мовами чи наріччями: мова має свою викінчену структуру й оригінальний внутрішній лад; наріччя – певні морфологічні чи фонетичні відмінності (діалектні форми) від неї. Мова – стовбур; наріччя (діалекти) – гілки; або: мова – річка, наріччя – притоки, які збагачують головний потік, але не становлять без нього самостійного значення.

Не є винятком і українська мова.

[*] Хрестоматія давньої української літератури. – К., 1967. – С. 10.

Її першоелементи – в неоглядній давнині. Висловлюються думки, що її пракоріння ще в епосі санскриту (або й до неї). І оскільки мова – це природа, буття і свідомість кожного народу, все багатство його душі та історії, еволюції його внутрішнього і міжнародного розвитку, то розкриття повної і правдивої картини зародження, формування, сфер функціонування, долі мови означало б розкриття коду генези, характеру й долі народу (від сім'ї, роду – до нації і держави).

Відсутність численних писемних пам'яток змушує нас іти зворотним шляхом: від історії народу до історії мови. Цей шлях і дає змогу зрозуміти, чому в давньоруській (яку літописці називають «словінською»), тобто державній мові Київської Русі таке велике семантичне розмаїття: є елементи східних мов (від санскриту до хінді), арабської, турецької і татарської, скандинавських, романо-германських, особливо багато – грецької та латинської, і – природно! – слов'янських: від моравської, чеської, староболгарської до мов племен Київської Русі (саме так: різних мов і східнослов'янської держави, існування яких засвідчують літописці): у процесі багатовікової еволюції наші прапредки взаємодіяли з народами світу не лише на господарсько-економічному та військовому рівнях, а й на рівнях родоплемінного, сімейного та династичного спілкування, у сферах торгівлі, освіти, культури. І це органічно відобразилося й на характері розвитку мов. Ті іншоетнічні елементи (звуки, слова, фразеологічні, синтаксичні конструкції), що відповідали ладові певної мови, вбиралися нею, асимілювалися й ставали органічними. Ті, що відбивали поняття з буття, психіки (ладу душі) інших народів, ставали лише елементами словникового фонду й виконували інтернаціонально-комунікативну функцію.

«Коли ж виникли найхарактерніші мовні особливості, які становлять специфіку української мови, і з якого часу можна вважати, що українська мова існує вже як самостійна мовна система? – ставив питання на І-й Міжнародній конференції «Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку» (1992) професор Г. Півторак і зауважував: – Відповісти на це питання дуже непросто. Річ у тому, що найважливіше джерело для такої відповіді – найдавніші писемні пам'ятки, які дійшли до нас, – датується аж другою половиною XI ст. Ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел ми не маємо (що, звичайно, не означає, що їх не було. Навпаки! Тепер, маючи тексти «Велесової книги» та «Літописа Аскольда», ми бачимо, що були писемні пам'ятки й VII–IX століть, а згодом можливі й інші знахідки.– *П.К.*)... У пам'ятках другої половини XI ст. вже засвідчено чимало українських діалектичних особливостей (зокрема, перехід вибухового А у фрикативний Ж, злиття головних Ы, І у специфічний український звук И, зближення ненаголошених Е – И у вимові типу *село, весна, великий,* перехід Ж в І тощо). Якщо ці діалектні риси широко засвідчені в давньоруських пам'ятках, значить, вони в другій половині XI ст. для мовлення тодішніх книжників були вже настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім

настановам дотримуватися традицій, усе ж таки проникали в писемність, а утворювалися вони, звичайно, набагато раніше, десь у період між VI–X ст., задовго до того, як були зафіксовані на письмі. Чимало граматичних особливостей стали характерними для української мови завдяки тому, що в ній збереглися деякі дуже старі, ще спільнослов'янські міфологічні риси, які в інших мовах замінилися іншими: закінчення – у в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду *(солоду, голоду, роду, меду, пороху, гомону, дожчу)*, – -ові, -єві в давальному відмінку цих самих іменників *(богові, ангелові, синові, змієві, духові, Петрові)*, кличний відмінок іменників *(владико, Маріє, учителю, жено, княже, Ігорю, брате, земле, Петре)*, закінчення -ої в родовому відмінку прикметників жіночого роду *(великої, доброї, святої, пагубної)*, форми 3-ї особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часу І дієвідміни без кінцевого -ть *(утворяє, жаліє, може, убиває, іде, поучає)*, закінчення -мо в дієсловах І-ї особи множини теперішнього і майбутнього часів *(вєруємо, даємо, поставимо, разумєємо, не питаємо, помагаємо)* і ін.».

Показавши праоснови мови: північного (середня Наддніпрянщина, Полісся, Волинь, Наддністрянщина й Прикарпаття) та Південного (лісостеп середньої Наддніпрянщини, Надпоріжжя, Прутсько-Дністровське межиріччя) етномовних масивів, її синтаксису й лексики та занепад редукованих, Г. Півторак робить висновок: «З усього сказаного випливає...: Формування української (як і будь-якої іншої) мови було тривалим історичним процесом, що розтягнувся на декілька століть. Українська мова увібрала в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, яка в інших слов'янських мовах відображена меншою мірою або й зовсім зникла; у протоукраїнських діалектах протягом VI–IX ст. виникло в різний час чимало інших специфічно українських або білорусько-українських, менше – українсько-російських діалектних особливостей, деякі з них – під впливом інших мов або іншомовних субстратів. Цей процес тривав і в епоху Київської Русі, і в наступний період – від XIV ст. і далі... певні зміни і вдосконалення мовної системи тривають і нині. Це – безперервний рух і розвиток. Але тим рубежем, від якого є вагомі підстави вважати українську мову як самостійну, був занепад зредукованих. Таким чином, рубіж XI–XII ст. можна умовно визначати початком самостійної історії української мови як мови українського народу»[*].

Наступні століття засвідчили подальше структурування української мови як самодостатньої системи (і граматичним, і лексичним багатством та ладом), що яскраво відобразилося уже не тільки в народній мові, а й в документах та писемних пам'ятках XVI–XVII ст., ідентифікацію народної, освітньо-наукової й державної мови.

І.Котляревський робить мову народу мовою писемної літератури, культури, театру, а Т. Шевченко – мовою української нації.

[*] Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. – К., 1993. – С. 48–49.

Останніми десятиліттями в Україні робилося все, щоб довести: у процесі взаємодії мови взаємозбагачуються, і це закономірно має привести до створення регіональних, а далі і єдиної світової мови (яка мовбито існувала до створення і руйнації за велінням егоїстично-жорстокого Бога Вавилонської вежі). На цій підставі українську мову все більше й більше насичували іншо-(російсько-)мовними елементами й хвалили ті «прогресивні» зміни.

Та насправді треба було бити у вічові дзвони, бо відбувалося не збагачення, а *підміна* мови. Як і всяка органічна цілість, мова може вбирати загальновживані знаки, поняття, терміни, але не безмежно. Як вино, в яке елліни доливали води, але до такої міри, щоб не перетворити його на воду.

Українську мову перенасичували з метою її деструктуралізації та деформації внутрішнього ладу. Піддана такій обробці, вона стала втрачати органічну силу та енергію й витіснятися з головніших сфер буття народу. Тоді й цьому дали вигідне для іншої мови трактування: українська мова, мовляв, є мовою недержавної нації, а точніше – наріччям, й може існувати лише для домашнього вжитку або лише для консервативних сил суспільства, до яких, виходило, належало селянство – верства, що становила переважаючу масу нації.

Та історичний досвід засвідчує протилежне: по-перше, що і мови – як і люди, суспільні верстви, нації! – від природи наділені неповторною, єдиною у світовій (земній і космічній) цілісності особовістю; по-друге, що в процесі розвитку вони змінюють (передусім – розширюють) свій кількісний склад, елементи структури (орфоепію, орфографію, частково – стилістику), та й при цьому зберігають саму структуру: її генетичний код (внутрішньою сутність та відповідну їй форму); а це, по-третє, зумовлює, що кожна мова органічно асимілює лише те, що відповідає її духовному ладові (семантичній основі), інше поповнює її арсенал тільки як функціональні елементи для міжнародного спілкування. Як і люди, мови можуть вступати в найуніверсальнішу взаємодію, однак і при цьому справжні мови (а не штучно «збагачені» паліативи) не втрачають своєї особовості (внутрішнього ладу): вони або відстоюють свій суверенітет, або гинуть.

Особовість української мови достатньою мірою виявляється не лише в її музично-гармонійній яскравості, а й у її семантичному багатстві, мелодико-ритмічному поліфонізмі, емоційно-філософській глибині і чи не найповніше – у її максимальній сконцентрованості та універсалізмі злиття змісту і форми. До того ж і мови як системи (цілісності), і окремих частин її структури.

При цьому коли особовість мови визначена характером української природи, історії, людини, культури, то й сама мова виступає могутнім чинником зворотного впливу не лише на характер, тип української людини (нації), а й на тип української природи (зрозуміло – другої, твореної духом).

Маємо на увазі, що змістовно-формальний універсалізм української мови зумовлений універсалізмом буття, духу й свідомості усіх матеріально-духовних первнів України: її природи, етносу, культури, історії. А початки генетичного

універсалізму – в найдавніших шарах людської еволюції.

Ще раз нагадаємо: Україна та її етнос – це рідкісний сплав універсальної різнорідності. Адже її природа – це гармонійне поєднання полів, степів і лісів, річок, морів і гір. При цьому є тисячі річок та озер невеликих, але Україна – це могутній Дніпро та Дунай, Десна і Дністер, Донець і Прут, синтезовані Чорним та Азовським морями. Україна – це невеликі, але і безмежні, як море, таврійські степи. Україна – це і спокійна рівнина, і горді, стрімкі гори Карпатського та Кримського регіонів. І так само: Україна – це й помірний клімат, і холодний північний та спекотний південний.

І люди: їхнє коріння – це, наголосимо, племена ядра Київсько-руської держави – від Прип'яті, по Дніпру і Росі. Але українці – це й сплав сіверян та кубанців, галичан і білих хорватів, лемків, гуцулів і русинів. А за сивої давнини на природному терені України перехрещувалися кельти, скіфи й сармати, гуни і скандинави, греки, римляни й представники арабської, перської, турецької, татарської, білоруської, литовської, германської, передкавказької гілок.

Закономірно, що природа – цілісно-універсальна! – формувала відповідний характер людей. Серед них, як у центральному регіоні України, переважають характери хоч і емоційно бурхливого, однак зовні більше розважного, стриманого темпераменту, прихованої лукавим гумором глибокої філософічності; люди ж гірських регіонів вражають імпульсивною рішучістю, гордістю та мужністю, сказати б – індивідуальною незалежністю; а люди степів, перехресних історичних шляхів та південного сонця – вибуховістю темпераменту й динамічною мінливістю психічних станів.

Перший Бог, що формує людей, – Природа. Другий – суспільно-історичні обставини: доісторичний період формував один тип індивідів та суспільних об'єднань – тип колективістичної орієнтації й слабо розвиненої індивідуалізації. Доба великих князів ліпила людей державницької психіки, осмисленої особовості та яскраво виявленої волі. Гетьманщина виробила тип воїна-філософа, для якого якнайвищим проявом є синтез індивідуальної свободи з готовністю жертвувати навіть життям за Вітчизну, віру і побратимів. Страшною епохою стає час бездержавності: вона розвиває денаціоналізацію та деморалізацію, а необхідність вижити – прагматизм, волячу терплячість, покірливість та безмовність, як і бажання зберегти колись привілейоване становище – або потворне юдофільство, або людинозгубне яничарство, або не оперте на аналітичний досвід, реальний ґрунт та державотворчу волю мрійництво.

Лише відродження історичної пам'яті й самоусвідомлення своєї космічної, національної й гуманістичної особовості та історичної місії формує Б. Хмельницького, І. Мазепу, П. Орлика, І. Котляревського, Тараса Шевченка, а за ним і П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Лесю Українку, В. Винниченка, І. Огієнка, В. Вернадського, М. Заньковецьку, Л. Курбаса, О. Довженка – тип універсальної особистості: з максимально розвиненим

самопізнанням та усвідомленням, державницькою філософією й психікою, душевною глибиною й крицевою волею, науковим раціо й ніжним, добрим емоціо, гуманізмом, що понад усе ставить право, свободу та рівність кожної людини, нації і культури, «філософію серця».

Універсалізм української мови й стає виразом цього універсалізму української природи, історії, людини, нації і культури, а тим самим відбиває і їхні долі: то могутнього розквіту, слугування людям усіх сфер буття – в час розквіту чи піднесення суверенної державності, то жорстокого переслідування за умов колоніальної підлеглості, коли українська мова ставиться, мов злочинець, поза законом, але й за тих умов залишалася Феніксом завдяки своєму універсалізмові.

Не раз українську мову проголошувано вмерлою; різні поневолювачі України забороняли її мову щонайменше 174 рази. Але вона виживала тому, що була не тільки формою, а й Буттям нації: і виражала сутність, і формувала її історичну генезу, світовідчуття й світорозуміння, культуру, ідеали, філософію, волю, зрештою – тип Людини. Етнонаціональну ідею.

А випробувань випало на долю української мови над всяку міру. На доказ візьмемо лише частину фактів.

Ще в час Великого князівства Литовського, коли князь Ягайло став польським королем, руська (українсько-білоруська) мова (якою був написаний «Судебник» великого князя Казимира Ягайловича та «Литовський статут», яким 1588 р. і юридично було узаконено державний статус руської мови) зазнає несправедливо жорстоких ударів: спочатку її відтісняють польською на периферію, а далі й забороняють. Це було тим несподіваніше, що польський король Казимир Великий навіть документ про привілеї польської шляхти «Вислицький статут» видав «руською мовою», король Казимир Ягайлович краще і говорив по-руському, ніж по-польськи (і загалом, «усі Ягайловичі, – свідчить польський історик, – аж до Сігісмунда Августа, в Литві писали привілеї... по-руському, а говорили по-руському часом краще, ніж по-польськи»), у бібліотеках багатьох королів українсько-руських книжок було більше, ніж польських (у короля Сігісмунда 1:22). Однак після Флорентійської унії починається наступ католицизму й боротьба у сфері мовного розвитку: українці, білоруси створюють свої школи (1596 р. княгиня О. Чарторийська-Горностай – в Пересопницькому монастирі, Г. Гайська – при Почаївському монастирі, Р. Ярмолинська – у Загаєцькому, в Білостоці, Холмі, Смотричі) та школи-академії (в Ракові, Хмельнику, Дубні). А католик-єзуїти відкривають мережу своїх закладів (у Києві, Львові, на Волині, в Острозі, Володимирі-Волинському, Кременці, Заблудові). Особливого впливу набуває Острозька Академія (1576–1580) та мережа Братських шкіл (Київська, Львівська, Успенська). У час бездержавності це стає вирішальним чинником збереження народу і його культури.

Та не випадково з часу смерті Костянтина Острозького (1608) занепадає і

його академія, а на її базі онука Анна Алоїза засновує Єзуїтську колегію: польсько-шляхетський уряд знищення православної віри та українців як нації і її державності та культури розпочинає зі знищення української мови та системи освіти, перекладацької й видавничої справи. Від народної мови відсторонюється інтелігенція (з примусу чи в погоні за привілеями та чинами).

Поява Запорозької Січі знаменує перший етап створення системи захисту національної віри, культури, освіти та мови. Достатньо нагадати, що гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний 1616 р. записався до Київського Богоявленського братства (родоначальника Академії) з усім своїм козацьким військом, і це мало практично загальнонародний резонанс. У братських школах обов'язковим стає вивчення не лише класичних – грецької, латинської, а й слов'яно-руської мови. І так само латинською чи слов'яно-руською мовою пишуться наукові праці та підручники з поетики, арифметики, граматики, астрономії, фізики. Навіть католики-українці видають шкільні підручники та книжки мовою, наближеною до народної.

Як наслідок з'являються «Адельфотес» і «Граматика» Л. Зизанія; 1616 р. з друкарні Віденського братства вийшла «Граматики словенския правильное синтагма» М. Смотрицького та його ж «Граматика» для шкіл (яка видавалася 1648, 1721, 1755 рр. в Москві). Починається складання словників: 1596 р. з'явився «Лексис» Л. Зизанія, а 1627 р. – славнозвісний «Лексикон Славенороссский и имен толкование» лінгвіста Памва Беринди (який, до речі, переклав на українську мову понад 8000 іншомовних термінів та понять). Розпочали діяльність Віденська, Острозька, Львівська, Києво-Печерська друкарні, що з 1574 до 1612 року випустили 84 книги.

Окреслились контури розквіту української мовознавчої науки. 1643 р. студент паризької Сорбонни І. Ужевич складає текст граматики української мови. З'являються друком праці інших авторів.

Однак у підсумку все те виявилося раннім цвітом, прибитим морозом: і церковний клір, й світська інтелігенція все більше підпадають під прес польської адміністрації та католицизму. Народна мова оголошується плебейською й забороняється для використання в системах освіти, церкви, науки, державного управління.

Другим етапом розвитку основ народної мови, закоріненої ще в докиєво-руському періоді, стає Гетьманщина, що проіснувала понад 150 років.

Особливої уваги в цей час набуло те, що і Богдан Хмельницький, який іменував себе «Самодержцем руським з Божої ласки», і такі його наступники, як І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, П. Калнишевський, мислили Україну як державу, а тому повноправною, рівною з іншими «від природи» («від Бога») вважали й українську народну мову та культуру. А гетьман К. Розумовський ставив перед імператрицею питання про відкриття у своїй столиці українського університету. Російський царизм відкинув ті домагання. І все те й визначило долю української мови в XVII–XVIII століттях.

Спочатку на західноукраїнських (як і білоруських) землях (Галичина, Волинь, Холмщина) була заборонена книжна (офіційна) українська мова і замінена польською. З проголошенням львівським владикою Й. Шумлянським прийняття унії (1700) народна мова витискується й зі сфери релігії.

Жорстке тавро на уста українського народу накладає російський імперський режим, антинародна політика якого також набуває тотального характеру.

Повчальна ретроспектива: з перемогою національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького відновлюється державна освітня політика. По всій Україні розгалужуються мережі шкільних осередків. Києво-Могилянська академія стає освітньо-науковим закладом, в якому формуються кадри просвітителів: не лише для України, а й для інших слов'янських земель (у тому числі Росії, Сербії, Хорватії, Словенії). Освіта стає надбанням усього народу – його національного й духовного розвитку. Виникають міські й полкові (у всіх українських областях-полках) школи та академії. Україна визнається найосвіченішою країною Європи. Як писав сірійський учений-мандрівник Павло Алепський, що побував в Україні за часу Б. Хмельницького, його вразив високий рівень освіти й культури українців: «По всій козацькій землі, – зазначав він, – ми помітили прегарну рису, що нас дуже здивувала: всі вони, за незначними винятками, навіть здебільшого їх жінки та діти, вміють читати і знають порядок богослужінь та церковний спів». Це – завдяки установленому в державі правилу, а також тому, що й серед «монастирських наставників, зокрема, Київської лаври, є люди вчені, правники, риторики, які знають логіку і філософію та працюють над важливими проблемами». Логічно, що українські люди добрі й душевні, культурні й примітні (чим нагадують характеристику полян у «Повісті временних літ»). І коли Алепський та його супутники були в Москві й там у них «наче замки висіли на серці, думки були до краю придавлені, бо в московській землі ніхто не почуває себе вільним»,— то в Україні люди «були приязні і ласкаві, поводилися з нами як із земляками», і тому на цій землі чужинців «залила радість й серця розширилися». Освіта виявилася суголосною зі станом державності, моралі, культури й етики, з типом людини й суспільства, а все це – і в поведінці протестних сил осені 2004 року!

Не менш важливо, що розширювалися та оновлювалися не тільки межі функціонування мови, а й її внутрішні особливості, якості та можливості. Маємо на увазі, що українська мова мала свій лад та своєрідну систему фіксації ще в прамові, а та сягає корінням щонайпізніше в II ст. до нашої ери. Загалом, кожна мова має і споріднені з іншими, і притаманні лише їй звуки та букви, а також специфічну форму позначення їх (один з прикладів української мови – графеми «г» і «ґ»). Для української мови характерна невідповідність графічної (літерної) системи письма звуковій, а також еволюційна зміна принципів правопису.

Так, у києво-руський період книжна вітчизняна мова базувалася на

історико-етимологічному принципі і була подібна до староболгарських правописних норм. Через це літери того письма не завжди адекватно передавали живу вимову (не сприяла графічній уніфікації й відмінність між племінними говірками). Багатство форм зафіксувало зображення навіть окремих звуків (літер *і, и, е, є;* літера *ї* зафіксована в більше як 20 зображеннях).

Історико-етимологічний принцип властивий мовній практиці аж до XVIII ст. (навіть творчості І. Котляревського). З початку XIX ст. все ширшого застосування набуває принцип фонетичний. І це пов'язано як з внутрішньою еволюцією самої мови, так і з обставинами її розвитку.

Стосовно мови ще староболгарські та візантійські впливи були як добром, так і злом: бо й розширяли лексичний фонд, і витісняли семантику, деформували лад народної мови. Польська мовна експансія і на законодавчому рівні загрожувала навіть існуванню української мови. А разом з тим – і українському типові культури, людини та суспільства. Не випадково ж в одному з листів О. Безбородько, беручи до уваги й характер наслідків російської політики, писав: «Чи знаєте ви, через що дух геройства в Україні пропав? Через те, що від деякого часу місце козацтва зайняло школярство. Що замість давніх героїчних постатей появилися кар'єристи, які шукають тільки посад і винагород» (М. Семчишин. Тисяча років української культури. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1985).

Ті кар'єристи були як турецької, польської, так і російської орієнтації, та наслідок того був один: зневажливе ставлення до народної мови й культури як до явищ нижчого сорту – мужицько-периферійного. І зрозуміло, коли таке ставлення культивували чужинці; а от з боку «своїх» – то було не чим іншим, як зрадою й проявом найвищого аморалізму. Однак він укорінювався. Рідна мова, за словами ідеолога уніатства П. Скарги (автора твору «Про єдність Церкви Божої...»), є непридатною для серйозної справи, теологія, філософія, інші науки можуть виражатися лише грецькою чи латинською; слов'яно-руська ж мова – як мова посполитих, мужиків – непридатна для жодної з наук. Ця позиція віддобразилася й на мовному режимі ряду академій (у тому числі й Київської), а це спричинило величезні не тільки освітньо-наукові, а й духовно-моральні втрати. Тому кращі представники Гетьманської держави проблему мови й поставили в число пріоритетних.

Так, не лише П. Сагайдачний одним із найголовніших напрямків своєї політики вважав освіту й науку. І митрополит В. Рутський, що 1624 р. заснував семінарію («спільну для русичів і москалів»), протестував проти переходу на латинські обряди, оскільки, писав він, «коли у латинських школах за чотири роки 200 руських шляхтичів перейшло на латинський обряд, то що залишиться від руської шляхти за десять років?» Очевидно, що народ залишиться без інтелігенції, а тим самим і без майбутнього; він не зможе виконати зумовлену Богом історичну місію.

З урахуванням цього розвиткові української освіти й науки сприяв Б. Хмельницький. Вимогу про створення двох академій – української й польської – та про зорієнтовані на інтереси України гімназії, колегії, школи, друкарні ставив як обов'язковий пункт Гадяцької угоди (1658) гетьман І. Виговський, а через 20 років – гетьман П. Дорошенко, відправляючи послів до Варшавського сейму.

Політику протекціонізму щодо вітчизняної освіти, науки, культури проводили гетьмани І. Мазепа та К. Розумовський, митрополит П. Могила, що й забезпечило їхній бурхливий розквіт та міжнародне визнання, зокрема – Києво-Могилянської академії. «Саме в Академії, – зазначає з цього приводу З. Хижняк, – формувалась українська літературна мова, література й поезія, в яких відбивались тенденції демократичного світогляду народу»[*].

Державницько-національний підхід до проблем буття народу зумовив і те, що з'явилися твори (праці), українські не лише формою (мовою), а й змістом. Яскравий приклад тому – «кройніка» «Густинський Літопис» (1670), у якій подано історію Київської Русі до кінця XVI ст. і в якій історію України та її культури подано не тільки в контексті світової історії, а й як самодостатньо народну. А це виховувало не лише знання, а й патріотичні переконання, зв'язувало покоління й віки, минуле, сучасне та майбутнє.

«Велика Руїна» держави зумовила велику руїну й української мови. Зокрема, ліквідація Гетьманщини та Запорозької Січі зумовила ліквідацію не лише численних освітньо-наукових закладів (аж до Києво-Могилянської академії), а й кадрів інтелігенції, і національних законодавчих інституцій – і законів та праць, що сприяли б розвиткові національно-державного й освітньо-культурного будівництва.

Перші докази свідомої руїни виявилися ще за життя гетьмана Б. Хмельницького, коли поза ним російський і польський уряди домовилися про поділ України і, тим самим, про знищення її не те що суверенітету, а навіть автономії. Протест українського гетьмана цареві не зупинив злочинно-зрадницьких дій адміністрації Романових. Та якщо тоді царизм діяв таємно, то Петро І відмовився не тільки від зобов'язань, визначених Переяславською угодою (хоча лицемірно звинувачував у зраді І. Мазепу), а й від маскування колонізаторських замірів. Саме він видав укази про заборону існування української системи законодавства та освіти, а також вживання української мови не тільки у світських, а й в церковних публікаціях. Його наступники ще поглибили кризу. Вирішальним у цьому процесі став час правління Катерини II, за якої 1764 р. К. Розумовського змушено зректися гетьманства та всі проблеми України доручено вирішувати російській «Малороссийской коллегии». 1775 р. зруйновано Запорозьку Січ і останнього кошового Калнишевського підступно заслано до Соловецького монастиря. 1780 р.

[*] *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська Академія. – К., 1981.

офіційно скасовано рештки автономного управління. 1783 р. скасовано козацькі полки (а з тим і адміністративні інституції). 1786 р. позбавлено елементарних автономних прав і українську церкву, зокрема – видавати твори не лише світського, а й релігійного змісту українським правописом. Друкарні, що містилися в монастирях (як Чернігівська) і наважувалися порушити цю вимогу, бралися штурмом військами і руйнувалися.

Наслідки не забарилися: ревізійні полкові книги засвідчують, що ще на середину XVIII ст. на території тільки семи полків (Ніжина, Лубен, Чернігова, Переяслава, Миргорода, Прилук і Полтави) у 35 містах і 61 містечку та 792 селах нараховувалося 866 шкіл (одна на тисячу мешканців). Величезну роль відігравали колегіуми, засновані в Чернігові (1700), Білгороді (1722, 1726 р. переміщений до Харкова), Переяславі (1730), і семінарії (Полтава, 1779).

Та з ліквідацією державності статистика засвідчила: невдовзі на Слобожанщині одна школа стала припадати на 2500 мешканців (а через 100 років – на 4270!); на Чернігівщині через 100 років лишилося тільки 52 школи (і кожна з них припадала на 6730 душ). Так само розгорталися події й щодо Києво-Могилянської академії: коли за І. Мазепи в ній навчалося щорічно по 2000 студентів, то за умов репресій у них лишалося близько 160, а згодом вона була закрита як світський навчальний заклад зовсім...

1783 року й офіційно – імператорським указом – в освітніх закладах було впроваджено навчання російською мовою (обов'язково з вимовою, що існувала у Великоросії).

Ще гіршою склалася ситуація в західноукраїнських землях, на Буковині та в Закарпатті. І раніше там провадився польський шовіністичний курс на повне витіснення українського шкільництва. З часу поширення меж російської експансії на тих землях активізується ще й русофільство – як реакція на польські і мадярські утиски та сподівання на захист «білого і одновірного» царя.

Це тим прикріше, що Галичина цілі століття продовжувала освітні традиції київських князів та короля Данила Галицького. Тож і сталося, що величезну увагу в культурно-освітній сфері взяли на себе львівські, луцькі, острозькі, волинські школи, братства, академії та друкарні ще за умов Великого князівства Литовського. Цілою епохою стала діяльність осередків товариств «Просвіта», що розпочали діяльність 1858 р. Хай і опосередковано, але всебічний вплив справляла Гетьманщина, а також прямі зв'язки з науково-освітніми інституціями Європи, в яких навчалися сотні українців. Певне полегшення від польського, мадярського, румунського гніту прийшло за австрійського протекторату: українці дістали змогу розвивати свої не лише початкові, середні, а й вищі навчальні заклади. Але вповні скористатися ліберальнішою політикою не зуміли через значні розшарування, зокрема конфесійні – у середовищі своєї ж шляхти та інтелігенції: міжусобна боротьба призвела до поразки всіх українофільських груп. Вони почали служити не

стільки рідному народові та Вітчизні, скільки їхнім ворогам, послаблюючи тим і без того слабкі сили. Тому і вийшло, що шкільна система й на теренах України опинилася в руках поляків, мадяр та румунів. Хоча в школах вивчалася й українська мова – у трьох типах державних шкіл: нормальній, головній, тривіальній – мовою навчання стала німецька, а згодом польська. Мовою ж шкільних підручників («Читанки» 1786 р., «Катехизму» 1788 р. і «Букваря» 1790 р.) стала словенороська. А під кінець XVIII ст. на українську мову відводилося лише 2 години. Цісар Йосиф II 1781 р. видав указ, згідно з яким можна було створювати народні школи скрізь, де було 90–100 дітей, і на терені України українська мова вводилася в школах як крайова. Та й цю можливість із часом було втрачено через вольову кволість і глибоку денаціоналізацію власної інтелігенції й міжконфесійні чвари.

Ще одна можливість покращити ситуацію виникла з відкриттям 1784 р. Львівського університету й дозволом викладати в ньому книжною мовою на церковнослов'янській основі. Однак і цього разу професори-українці зрадили свій народ. Вони, як писав Б. Лепкий, стали орієнтуватися на католицько-латинські традиції, тому в них «затратилося почуття народної честі, забулася колишня слава, люди не вміли постояти в обороні своїх прав», оскільки їм «здавалося, що рідна мова, котру допущено до викладачів університетських, гірша від інших». Так власні вади було переадресовано мові, а це обернулося великою народною драмою: почали ширитися версії, що від української мови відвертається сам український народ: на східній Україні він прагне зрусифікуватися, на західній – сполячитися чи онімечитись. Дійшло до того, що ще у XVIII ст. на Лівобережжі видавалися лише російськомовні публікації, а перша на терені України газета («Газет де Леополь») у Львові (1776р.) вийшла мовою... французькою.

І щастя України в тому, що її талановитий, героїчний народ не втратив ні духовної, ні національної особовості: він боровся. Як боролася й свідоміша своєї місії інтелігенція. Тому й сталося, що українська мова поволі, але все настійливіше входить у творчість І. Вишенського і М. Смотрицького, в поезію й драму Києво-Могилянської академії, І. Гізеля і П. Могили, в мову документів Б. Хмельницького й І. Мазепи та Конституції П. Орлика, історіософських праць (літописів) козацької доби, і славетного поета-філософа Г. Сковороди й поета-драматурга І. Котляревського. На початок XIX ст. проблема української мови стає для прогресивної інтелігенції (і не тільки української, а й інших народів) центральною. Г. Квітка-Основ'яненко розгортає дискусію, основною ідеєю якої стає: українська мова є, як і всі слов'янські мови, самодостатньою. Вона може й повинна стати мовою найсерйозніших жанрів словесності. І не тільки словесності, а й науки та громадського життя. Апогеєм цієї еволюції стають погляди і слова Т. Шевченка: необхідно мати свою мудрість, а це означає – пам'ять історії й роду, свою освіту, науку і мову. На москалів (інших сусідів) не оглядайтеся: «у них народ і слово і у нас народ і слово». Щоправда, духовні

покручі цього не усвідомлюють, їм чужі досвід і слава великих прадідів. Та відродження нації невідворотне! Тому, прагнучи розбудити їхню приспану совість та честь, Т. Шевченко й писав: ви –

Правнуки погані!
…і в слов'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слов'янського люду –
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже...
(«І мертвим, і живим, і ненародженним...»)

М. Шашкевич і Т. Шевченко розбудили сумління інтелігенції й скріпили, наснажили серце нації гідністю та історичною волею. А їхня творчість змусила визнати: «...Можна, отже, малоруську мову вважати зовсім окремою мовою, а не діалектом великоруської... Малоруська мова поширена по всій Південній Росії, від Галичини аж до річки Кубані» (П.-Й. Шафарик, 1826). І тому «ми повинні присоромити й змусити замовкнути людей з дивним поняттям, які прилюдно проповідують, що не належить тією мовою писати, якою 10 млн. говорять, яка має свою силу, звороти, гумор, іронію і все наче як у порядної мови» (Г. Квітка-Основ'яненко, 1839).

Найкраще український народ присоромив недругів тим, що породив людей, які його мовою витворили художні шедеври та здійснили відкриття не лише в літературі, а й в науці та сферах лінгвістичної, філософської, суспільно-політичної думки. Завдяки цьому світ знову звернув свої погляди до України, пророкуючи їй, як великий Й.Г. Гердер, майбутнє нової Еллади.

На жаль, пробудження великої нації викликало й перманентну конфронтацію імперських режимів, бо перестрашило за їхнє майбутнє. Починається невпинний процес переслідування й нищення української мови. Після заборон Петра І і Катерини ІІ (та вимог друкувати книжки тільки «согласно с великороссийскими печатьми», щоб, не дай, Боже, не виникло «никакой розни и особого наречия»), зокрема й досліджень про Україну (як націю, державу, культуру) 1863 р. виходить Валуєвський циркуляр, яким не тільки «остаточно» забороняється українська мова, а й ініціатором цього оголошується... сама українська нація! Розвиток освіти (та ще й народною мовою), видання букварів (у тому числі й Шевченкового), підручників (навіть з географії), граматик – це все забаганки націоналістичної, ворожої народові інтелігенції, брехав міністр. Сам же народ «самый вопрос о пользе и

возможности употребления в школах этого наречия (так атестував українську мову у вірнопідданому доносі цареві й одеський «Сион») не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято большинством малороссов (очевидно, тієї ж газетки «Сион». – *П.К.*) с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого малороссийского языка не было, нет и не может быть, и что наречие их, употребляемое народом, есть «тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши (в кінці XX ст. демократ Солженіцин приєднається до основних тез цього документа-пасквіля, але виправить реакціонера-міністра: звинуватить у створенні української мови й псуванні російської «австрійську подтравку». – *П.К.*), что русский язык так же понятен для малороссиян, как и для великороссов и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторымы малороссами (очевидно – Т. Шевченком, П. Кулішем, М. Максимовичем, М. Костомаровим. – *П. К.*) и в особенности поляками так называемый украинский язык».

Український народ, його інтелігенція відповіли на ці інсинуації ґрунтовними працями з мовознавства П. Житецького й О. Потебні, П. Куліша й Б. Грінченка, і тоді, оскільки влада міністра виявилася недостатньою, новий драконівський указ – Емський – 1876 року підписав сам цар.

Нагадаємо: підписав указ таємний, бо ж не тільки Катерина II атестувала себе матір'ю «найщасливішого на землі її племені» – українців, а й Олександр II видавав себе перед Європою як друг і захисник колонізованих народів. Благо, що Європа (як і пізніше за Сталіна, чи й у 90-х рр. XX ст.) вірила чи робила вигляд, що вірить російським тиранам, і байдуже споглядала агонію приречених на знищення націй, мов і культур.

Що ж до змісту указу, то цар «секретно» височайше повелівав: не тільки не допускати навчання українською мовою та друкування книг, а й:

1. «Не допускать ввоза в пределы империи без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошур, издаваемых на малороссийском наречии (і це, зауважимо, повториться в «демократичній» більшовицькій імперії, хоч лідер її – В. Ульянов – 1917 р. й писав: «проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто забороняв навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою» – *П.К.*).

2. Печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии...

3. Воспретить также различные сценические представлення и чтения на малорусском наречии, а равно и печатные тексты к музыкальным нотам».

Не було прямого повеління лише розстрілювати чи засилати в Сибір за користування українською мовою, але на практиці було те й друге, доказом чого є розправа над кирило-мефодіївськими братчиками – Т. Шевченком, П. Кулішем, М. Гулаком, О. Навроцьким, М. Костомаровим.

В особі української мови російські (як і інші) колонізатори бачили

могутню антиімперську силу.

І мали рацію.

Ще поет XVIII ст. І. Величковський писав, що вирішив творити українською мовою з двох мотивів: 1) бо цього потребує його Вітчизна (як і «численні народи, особливо ті, які достатні в науках»); 2) бо всі розвинені народи рідною мовою і «самі тішаться... й нащадкам своїм гострять розум»; я ж – «справжній син Малоросійської вітчизни нашої», і розумію: те, що є найсуттєвішим у бутті та свідомості, у мистецтві й перекладацькій справі, «іншою мовою аж ніяк не висловиш»*. Тільки рідною! Бо мова – найуніверсальніша і найадекватніша форма буття, свідомості та душі, світосприйняття і світорозуміння людини (нації, суспільства). І не випадково в момент найвищого напруження почуття й думки до народних виразів та життєвої (а не книжної) мови зверталися І. Вишенський і Г. Сковорода, гетьмани Б. Хмельницький та І. Мазепа, літописці, драматурги XVI–XVIII ст. і діячі церкви. А І. Котляревський, бажаючи повернути самосвідомість і гідність народу, повністю переходить на рідну мову.

Для Т. Шевченка відродження нації, держави та культури починається щонайперше з відродження рідної мови, бо мова – то вся історія й душа народу, і доля мови – то доля нації.

Закономірно, що кирило-мефодіївські братчики в «Книгах Битія українського народу», скомпонованих М. Костомаровим, в один ряд ставили розвиток державної незалежності кожного слов'янського народу (необхідно, «щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управлявся незмісно з другими») і розвиток мов (необхідно, говорилося у «Відозві до Українців», щоб «кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну»).

«Думка і мова» – ось аспект дослідження великого лінгвіста О. Потебні, що й зумовило епохальні відкриття вченого: мова – це і досвід, і філософія людини (суспільства) та нації, міра їхнього інтелекту й світогляду, код психіки та міра морального, духовного, естетичного, психічного розвитку. Мова – найтривкіший феномен спадкоємності поколінь і традицій.

І що мова є найуніверсальнішим засобом не лише самовираження, а й державно-духовного відродження націй, культур, людей, переконливо показували не лише письменники І. Франко і Б. Грінченко (автор Словника української мови), І. Нечуй-Левицький, М. Старицький та М. Коцюбинський, а й композитор М. Лисенко, корифеї театру І. Карпенко-Карий і М. Заньковецька, славетні співаки С. Крушельницька і О. Мишуга, мовознавець П. Житецький.

Закономірно, що на межі XIX–XX ст. мова стала і наймогутнішою силою піднесення національно-духовної самосвідомості українців, свідченням їх багатогранності буття, культури, інтересів, але водночас і найгострішою

* Аполлонова лютня. – К., 1982. – С. 16.

проблемою. Бо після вимушеного визнання навіть російською академією наук самодостатності української мови і царизм мусив зробити їй деякі поступки. Однак невдовзі почалися нові утиски й переслідування, що в різній формі, але (як засвідчує Ю. Шевельов у книзі «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941. Стан і статус. – Нью-Йорк, 1987) продовжувалися й за ленінсько-сталінсько-брежнєвського режиму.

Мала підстави для глибокої болючої тривоги Леся Українка, коли в «Легенді віків» (Legenda des siecles) малювала застережливу апокаліпсичну картину: героїня марила про щастя і розквіт, буяння духовних сил, виражених у Слові, але

...надійшла під браму –
не храму, ні, а тільки огорожі,
що там стоїть, неначе на сторожі,
і заступа профанам вхід до храму.
Високий був у брамі той поріг,
його переступить не кожен міг.
Не перейшла і я, – жадібний зір
промкнувся тільки за поріг до двору,
хотів пробігти по всьому простору
і потьмарився – то страшний був двір:
між трупами світів, ідей, народів
вились, як змії, звої хороводів.
Якісь чужі, незнані імена...
Од їх лишились тільки дивні руни
І затремтіли мого серця струни.
Колись так, може, й наша рідна мова
зостанеться на загадку вікам
……..
німим, холодним, дивним трупом слова.

Бо цього хотіли ворожі сили України – її душі, історії, ідеалів, високої гуманістичної місії, а отже – й Слова.

Були серед тих сил і «рідні» перевертні та іуди, що запродували все рідне за посади й маєтності; були слабодухі, що починали (як побратими М. Шашкевича) великою діяльністю в ім’я розквіту народу, а згодом (зі смертю Шашкевича) перекидалися в табори недругів (москвофілів) і гнобителів. Були просто розчавлені все посилюваним багатовіковим гнітом і тими умовами, що ділили людей на представників справжніх (пануючих) і неповноцінних (недержавних) націй, справжніх класів та соціальних верств і покликаних бути рабами, лакеями у чужих вітальнях, погноєм для чужих культур, як те передбачалося для селянства – після Київської Русі і Гетьманщини – основного

шару української нації, а далі й культури.

Та не випадково не лише 1906 р. М. Грушевський написав статтю «Ганебній пам'яті», а 1926 р. передрукував її: 1876 р. «Емським указом» царизм заборонив українську мову. 1905 року «временными правилами» він же змушений був урівняти її з «государственным языком» (російським). «Се був один із тріумфів українського визволення в російській революції»[*]. Проте не випадково скасовувався указ «временными правилами»: то був тимчасовий відступ. Як і таємне розпорядження політбюро ЦК КПРС 80-х років XX ст., яким російській мові надавався статус «іноземної», отже – привілейованої порівняно з українською, і яке досі так і не скасоване, указ царя ніколи й ніким скасований не був. І після 1906 р. вчителям шкіл, і передусім російської мови, здійснювалася доплата за русифікацію (і також не лише в до-, а й в радянський період). Бо мовна асиміляція, а далі й цілковите знищення національних мов було в Росії не тактикою, а стратегією, яку успадкували і ленінський та інші режими, у тому числі й свої – «рідні» – проросійсько-більшовицькі.

Як зазначав у «Відродженні нації» В. Винниченко, для поступу, «в інтересах розвитку нашого краю треба було насамперед негайно дати можність багатомільонному народові цього краю приймати нове життя в найлегших для його, найраціональніших, найекономніших і продуктивніших формах. А для цього треба було зараз же дати йому школу не на чужій, незрозумілій йому мові, а на своїй, тій, якою він говорить у себе в хаті, в полі, за роботою, з товариством. Далі треба було до керування місцевими справами поставити людей, знайомих з життям місцевого народу, з його мовою, з його кривдами, потребами»[**].

Але інакше думали лідери більшовизму. Для них Україна була інше «малою Росією», а мова – лише діалектом. Тому вони не збиралися йти до народу й оволодівати мовою, щоб розуміти українську культуру (словесність, театр, пресу, радіо, кіно, історіографію, науку), їх метою було витравлення всього українського. Тому розпочалася двоєдушна, фарисейська політика: в офіційних документах говорити про обов'язки перед українським народом і його мовою, а насправді – усіма приступними способами домагатися здійснення імперсько-шовіністичних замірів. То ж і виходило: однією рукою Ульянов-Ленін писав, «що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом століть придушувалася російським царизмом і експлуатувалася класами», а тому «РПК ставить в обов'язок всім членам партії всіма способами сприяти усуненню всіх перешкод до цільного розвитку української мови і культури» (1919), а «іншою» підписував документи, які – як закон – нікого не зобов'язували захищати статус української мови. Не видавалося такого закону і в наступні 70 літ. Зате було

[*] Див.: *Грушевський М.* Українці: чого вони хочуть? – К., 1992; *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження. – Нью-Йорк, 1959.

[**] *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. 1. – Київ; Відень, 1990. – С. 53.

інше. Була вимога того ж Леніна перетворити українську мову «в знаряддя комуністичної освіти і трудових мас». Отже, в знаряддя денаціоналізації й деморалізації, перетворення цілісного організму нації в безлику (безособову) чистину «нової історичної спільності людей – радянського народу».

Тому й розігрувалися спектаклі, як у театрі абсурду: за свідченнням «білого» генерала Денікіна, ще в час національно-визвольної революції емігранти (місіонери) з Москви та Петербурга організували у Києві «Русский Союз», представники якого ставили за мету збереження імперії, а тому «борьбу с украинской самостийностью». Внаслідок цього доводили: «Украинцы» – не нация, а политическая партия, взращенная Австро-Германией», «большинство населения Малороссии считает себя русским народом», – тому і своєю мовою вважає... російську; українську ж – тільки наріччям[*].

Більшовики пропагували лозунги про відданість повній суверенізації націй, а тим самим і мов. Однак то були докази «брудної політики». Як свідчить В. Винниченко, коли він прибув до Раднаркому Росії для обговорення конкретних планів реалізації оголошених ленінських декларацій, то почув у відповідь... аналогічні поборникам імперії заяви.

При цьому коли Тимчасовий уряд «понижував і ображав нас, то робив це хоч у ввічливій формі, а руська демократія і ввічливістю не вважала потрібним прикрить свою націоналістичну брутальну наготу», бо «і найщиріші руські демократи охоче вірили царизмові», оскільки «перш усього хотіли вірити; бо це заспокоювало сумління (коли воно ще хоч жевріло! – *П.К.*), бо зміцняло свідомість великості й неподільності руського народу». На основі реальних фактів та процесів (і «демократія» ставила вимогу «злиття», щоправда, іменованого інтернаціональною солідарністю) В. Винниченко переконався: більшовизм – нова ланка планомірної програми цілих століть, а «вся історія відносин між Москвою та Україною на протязі більше як 250 літ, з моменту злуки цих двох держав є планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами; вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось» (*«Відродження нації», ч. 1, с. 34*). А тим більше не могла залишатися мова. Зате щоб залишилися українські «хохли» – мужики, які б і далі, чуючи російську мову, «так само розуміли і руських демократів, і руських ісправників» (*«Відродження нації», ч. 1, с. 60*) – насправді між собою не ворогів, а сіамських близнят.

Наступні десятиліття підтвердили печальні відкриття великого письменника.

Український народ ідеали УНР, Гетьманату, Директорії переніс і в радянську дійсність. За допомогою нової інтелігенції він надав духовно-культурологічних форм навіть такому складному явищу, як «українізація» 1925–1928 рр. (складному, бо зрозумілим був процес русифікації чи

[*] Революция на Украине. – М., 1930. – С. 158.

полонізації, мадяризації, румунізації) в Україні, а поняття «українізація» було і не точним за змістом, оскільки йшлося про відродження прав і можливостей корінної нації, і насторожуючим за формою, бо давало підстави говорити про насадження його «зверху», отже – примусового, всупереч природному стану речей та бажанням українського народу. Більше того, ще в 20-ті роки виникли побоювання, що більшовики проводять українізацію з двох причин: 1) щоб привабити до себе зарубіжні пригноблені народи і не дати своїм націям самим провести процес відродження; 2) щоб, як говорить один з героїв п'єси М. Куліша «Мина Мазайло», «виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було» (як воно фактично й сталося).

На кінець 20-х років Україна (освіта, культура, наука) стала україномовною, при тому – не лише в селах, а й у містах; і не лише західних, а й південних та східних областях республіки, які лицемірна преса та пропаганда атестувала або анти, або в кращому разі нейтрально українськими (хоча й за умов «українізації» темпи розвитку українськомовних досліджень та підручників не сягали тих, що були в надто несприятливих умовах і громадської війни: якщо українських граматик у 1917 – 1919 рр. вийшло 59, то, за свідченням Ю.Шевельова, «у 1920 – 1921 рр. не надруковано жодної, 1922 р. – 1923 р. – 7, 1924 р. – 5, разом за п'ять років 13» (Юрій Шевельов. Українська мова..., 1987, с. 124).

Фенікс розправив крила; окреслились контури культурно-мистецької Еллади XX століття.

Та саме це й налякало фундаторів нової імперії. На початку 30-х років разом з іншими нищаться й республіканські інституції мовознавства. Не хто інший, як директор Інституту мовознавства Академії наук М. Каганович, звинувачує розбудовників української освіти, науки, мовознавства в надмірній... любові до рідної мови. Як буржуазних націоналістів, їх дискредитують, тероризують, а далі й винищують. До речі, за згодою і «своїх» урядовців та керівників партії. Після вбивства Кірова «на знак протесту проти злочинної діяльності ворогів» розгортається дикий, лицемірний за своєю суттю процес: створення в класах – груп, у школах – класів, у районах шкіл з російською мовою викладання, що мало означати, буцімто призвідцею «ворожої» діяльності (терору) була українська мова, а рятівницею «світового братерства» може бути лише мова російська.

Розгорнувся планомірний процес знищення не тільки творців і дослідників мов, а й самих мов, для чого й стали потрібними: в Україні – голодомор 1932–1933 та кінця 40-х років, поголовне винищення інтелігенції, а водночас – оголошення «зрадниками» і відсталими цілих народів (як кримські татари, інгуші, мордва) СРСР, їх депортації, асиміляції та винищення. Впровадження інструкції про надання права відмовлятися від вивчення рідної мови та доплату педагогам за русифікацію, внаслідок чого вищі навчальні заклади в Україні стали зрусифіковані майже повністю, а середні – на 80–85%,

тільки підтвердило: курс на знищення національних мов став відкритою офіційною політикою. Розпатякування про двомовність – це тільки фіговий листок, призначений прикрити справжню мету, бо той закон, по-перше, ніяк не стосувався Росії, а по-друге, двоєдушних народів не буває. Знищення мов мало призвести до остаточного знищення багатьох націй і культур.

Неминуче мала вибухнути енергія протидії. І це сталося. Ще Друга світова війна загострила і мовно-національну проблему. Бо Москва нищила українство своїми методами, а гітлерівська імперія виношувала свої плани: зведення українців до 5 – 7 мільйонів, яким дозволятиметься хіба що двокласна школа з повним курсом німецької та хіба що елементами української мови. Колоністам, вважали речники обох імперій, не тільки не корисна, а ще й шкідлива повноцінна освіта. А мова, вводячи людину в коло її понять, розширює виднокіл та поглиблює світогляд і тим самим… розбещує. Рабів перетворює на бунтарів.

І лідери українського руху опору, зокрема ОУН та УПА, цілком закономірно включали в програми своїх дій боротьбу за збереження й розвиток української мови – як органічної частини і загальної справи (стратегії й тактики), й боротьби за збереження та розвиток української нації, культури, держави. Так було в час прийняття рішень Національними зборами у червні 1941 року у Львові про відновлення Української державності (внаслідок чого С. Бандеру і С. Стецька було кинуто на довгі роки в німецькі концтабори; так було в практиці розгортання національно-визвольного руху і в західних, і в східних, північних та південних областях України. Тож не випадково, що в ході тієї боротьби від каральних органів обох імперій загинуло не менше як на фронтах солдатів і офіцерів – понад 4,5 мільйона окупованих українців).

Однак героїчна боротьба всіх верств народу додала внутрішніх сил й освітній, науковій та творчій інтелігенції і в самій Україні, і в центрах української діаспори Великої Британії і Бельгії, Австралії і Бразилії, Канади і США.

«Любіть Україну»! – звернувся до народу Володимир Сосюра. Любіть її історію і сучасність, культуру й мистецтво, любіть «мову її солов'їну», бо без неї не буде ні загального щастя, ані любові закоханих, адже «не можна любити народів других, коли ти не любиш Вкраїну!».

Комуно-імперський режим жорстоко розправився з талановитим патріотом і його було оголошено речником буржуазного націоналізму, який є ворогом «великої дружби народів». Колись, як писав Т. Шевченко, необхідно було співати про «Парашу – радость нашу», тепер про Москву, оскільки вона «самая любимая»…

Київ і Україну любити було злочином. Однак офіціозна розправа паралізувала лише слабкодухих. Розкриваючи ідеї Довженкової «України в огні», на захист рідної мови стають П. Тичина і М. Рильський, А. Малишко, Ю. Яновський, О. Гончар, а за рубежами Батьківщини І. Багряний, Є. Маланюк, Яр

Славутич і В. Барка, видатні дослідники Ю. Шевельов, Ю. Бойко-Блохін, І. Кошелівець і Ю. Лавріненко, Є. Федоренко!

Грандіозною подією стає відкриття 1964 р. пам'ятника Тарасові Шевченку у Вашингтоні, учасники якого – понад 1000 тисяч представників усіх континентів, як і Президент США Д. Айзенгавр, – були одностайними: Слово Великого Кобзаря збагатило не лише Україну і США, а й всю планету. Воно надало могутньої динаміки ідеалам миру й братства, гуманізму й свободи, прав людини і кожного народу, – волю Україні! Волю для всебічного розвитку українській мові!

Ідеологи комуноімперії з усіх сил натиснули на важелі бомбування гаслами про інтернаціоналізм. Та в Україні виходить праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм, чи русифікація», яка викриває гнилі підвалини злочинної мовної політики й ставить проблему на реально-історичний ґрунт.

На гребінь суспільно-політичної й мистецької думки виходить когорта шістдесятників з присудом: у СРСР домінує «Лихо з розуму»! (В. Чорновіл). І. Світличний, М. Руденко, Є. Сверстюк, М. і Б. Горині, В. Бадзьо, як і Ліна Костенко, Д. Павличко, І. Драч, Михайлина Коцюбинська, Алла Горська, В. Марченко, Л. Лук'яненко відкрито стають на прю з антиукраїнською політикою та владою. Слово, як того прагнула Леся Українка, стає всемогутньою зброєю, енергією «тільки з цвіту народної душі» (О. Гончар). Слово-борець постає з полум'яних виступів Б. Антоненка-Давидовича і С. Караванського, гуртує нові лави поборників загальнокультурного поступу.

І цей внутрішній дух люблячих, мужніх сердець неминуче породжує всенародний Рух за національно-державне відродження України, а його колискою символічно стає Спілка письменників.

Піком всенародної волі у мовному будівництві стає 10 стаття в Конституції України, яка чітко фіксує: **державною мовою в Україні є українська мова**.

Здавалося б, воля поколінь і віків нарешті увінчалася повним тріумфом: в Україні стало, як у всіх високоцивілізованих державах.

Одначе співати осанну зарано. Змінився статус України: з колонії вона перетворюється на суверенну республіку, та мало що змінилося в кадровій системі. І на нових місцях сидять старі чиновники, отже, залишаються чіткими й орієнтири ідеологія старої системи. І нині Росія докладає всіх сил для збереження своїх інтересів в Україні, – адже без України їй бути імперією неможливо.

Початок руйнуванню суверенітету поклав Л. Кучма, який в день інаугурації в приміщенні Верховної Ради повідомив, що має намір надати статус державної і російській мові.

І він, і всі знали: навіть Президент своєю владою не має права цього зробити, 10 Стаття є Конституційною нормою. Але сигнал антидержавника було подано. Покотилася нова хвиля русофільських домагань. І якщо одні

лицемірно-підступно глаголять, що вони вимагають особливого статусу російській мові лише в регіонах переважаючої маси російськомовних, то інші вимагають панування іноземної мови, якою є нині російська.

Конституційний Суд виніс чіткий вердикт: українська мова повинна функціонувати як державна на всьому просторі України! Однак стало нормою торгувати українською мовою, а тим самим і Конституцією, особливо в часи виборів, як товаром. Цинічно і безсоромно, аморально.

Нині не бракує змістовних і достатньо аргументованих праць про феномен мови та її роль у будь-якому суспільстві, а української мови в українських ареалах. Зокрема, праці Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941)», його ж англомовне видання про українську мову; «Українська інтелігенція під судом КГБ» («Сучасність», 1970), «Історія української школи і педагогіки» (Хрестоматія / Упор. О.О. Любар), С. Сірополка «Історія освіти в Україні», С. Єрмоленко «Нариси з української словесності», А. Погрібного «Розмови про наболіле», або «Коли б ми вчились так, як треба», «Поклик дужого чину»; В. Русанівського «Історія української літературної мови», П. Кононенка, Т. Кононенка «Феномен української мови», «Мова в системі українознавства» (Укл. А.Ю. Пономаренко та ін.), В. Іванишина, Я. Радевича-Винницького «Мова і нація», публікації П. Мовчана, Д. Павличка, Ю. Мушкетика, А. Мокренка дають достатньо переконливу і картину, і перспективу української мови як «Явища космічного» (П. Мовчан). Вагомим доказом і актуальності мовної проблеми у світі і вагомості ролі української мови на міжконтинентальній мапі стала Міжнародна конференція лінгвістів у Нью-Йорку, на якій доповідь П. Кононенка й І. Головінського (США) про стан, проблеми, перспективи розвитку української мови розглядалися в контексті доповідей про мовні проблеми США і Китаю, Німеччини і Великої Британії, Іспанії та Італії, Японії, Індії, Канади.

Чітку Конституційну позицію зайняла Верховна Рада України, присвячена мовній проблемі та перспективі. Однак не випадково і за цих умов журнал «Українознавство» розпочав рубрику «Мова і майбутнє народу».

Маємо всі ознаки нової кризи. Депутати Верховної Ради Л. Танюк, С. Гавриш, Г. Удовенко здійснили аналіз культурологічного, правового, міжнародного аспектів функціонування державної мови й показали: є народ і мова, є бюрократично-клановий апарат і мова. Народ прагне надати мові нових сил і енергії, але він ущімлюється у його правах. Держава не здійснює контролю за втіленням Конституційного закону в життя. Кинута в «ринкову» стихію, мова опинилася витісненою з вищої школи й середньої освіти у східних й південних областях республіки, із системи Інтернету, з преси і телебачення. І ніхто з відповідальних за цю антидержавну діяльність не зазнав навіть морального покарання.

Більше того, заохочені безкарністю «губернатори» та інші чиновники замахнулися й на цілісність та суверенітет держави, домагаючись то

федералізації, то автономії «регіонів» України. Знову стало очевидним: доля України, мови й українознавства є взаємозалежними.

Одним із прийомів захисту політики неорусифікації стало посилання на ефемерний зарубіжний досвід: там, мовляв, двомовність є нормою. Але саме зарубіжний досвід свідчить про цілком протилежне: Німеччина, Іспанія, Велика Британія, Росія є країнами поліетнічними, а в Росії існують і окремі нації. На терені Німеччини колись були незалежні королівства. І в тих країнах існує різноманітність діалектів.

Але скрізь панує примат державної мови. І це природно: державні мови **об'єднують** суспільство, є гарантом стабільності і єдності устремлінь та сил народу.

В Україні навіть державну мову пробують використати як чинник дестабілізації й розпалювання міжетнічної ворожнечі, намагаються замінити мовою іншої держави, добре розуміючи: чия мова – того і держава. Україножфоби усе ще сподіваються знищити і Україну як суверенну державу, і її культуру та міжконтинентальний український світ.

Та помаранчево-сонячна революція 2004 – 2005 років ще раз підтвердила: «Ще не вмерла Україна!», народ не здолати! Бо на його сторожі – і українська сонячна мова, феномен трансцендентний, од Бога і для безсмертя.

Говорячи про вимоги до сучасного держслужбовця, Президент України В.А. Ющенко зазначив три непримітні риси: патріотизм, професіоналізм, моральність.

Без володіння всенародною мовою не буде ні першого, ні другого, ні третього.

Тому новий національно-визвольний рух та прийняття Конституції України (1996), згідно з якою українська мова набуває статусу державної, і стали на кінець XX століття найголовнішим викликом Часу.

Проблема мови знову постала як проблема збереження та розвитку не тільки окремих націй і культур, а й цілісності вселюдства та духовного космосу, гуманістичної сутності світу.

А вирішення проблеми стало справою честі кожного сучасника, який розуміє: міра володіння рідною мовою є міра духовності людини та суспільства, отже – мірою загального поступу.

Як зазначає С.Я. Єрмоленко, одне з чільних завдань українознавства (показати історію української мови не стільки як історію фонетичних змін, переходів звуків, зміну граматичних норм, стільки як долю мови, що віддзеркалює долю української культури, літератури, писемних пам'яток, долю рідномовної школи.

Мова в системі освіти вивчається як предмет в усіх лінгвістичних категоріях. Мова як українознавство мислиться як категорія вираження історії, долі, покликання українського народу. На жаль, для декого навіть з педагогів рідна мова – лише навчальний предмет. І це при тому, що весь світ знає: мова –

явище всеоб'ємного суспільного єднання**,** і має вона не лише буттєво-досвідну основу, а й трансцендентну. Закономірно, що колись творцями та лицарями-захисниками національних мов були Данте й Шекспір, Гете і Пушкін, Міцкевич і Петефі. А останніми роками англійська королева видала закон про захист англійської мови в Англії; французький президент – про захист французької мови у Франції; а російський – російської мови навіть у вищих ешелонах влади Росії.

Мова – наймогутніша енергія єднання поколінь і віків, міра культури як окремої людини, так і цілого народу, гарант його політично-державного й культурно-духовного суверенітету, найголовніший пріоритет національно-державної безпеки. Закономірно, що ще в XVII ст. світ одностайно визнав: мова – душа народу. Вона – це синтез серця та інтелекту, «воля» якого поширюється на весь організм суспільства: на сім'ю і рід, на соціальні верстви і цілі нації, на партії і конфесії, на державу і весь універсум зв'язків із міжнародним світом. При тому – на всі сфери його буття – виробничу і побутову, особисту й громадську, освітню, наукову, культурну й технологічну, на сфери психіки й волі, свідомого і навіть підсвідомого, бо енергетика волі залягає в найтовщих шарах людської пам'яті, реально скеровує творчий процес.

Отже, концентр «Україна – мова» в системі українознавства передбачає висвітлення всіх питань, що стосуються універсального характеру мови: як державно-політичної проблеми, як феномена етнокультурного, суспільно-історичного, психологічного, комунікативно-прагматичного тощо. Синтез цих складників забезпечує зв'язок феномена мови з іншими концентрами українознавства.

КАРТА ГОВОРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
МАСШТАБ 1:6 000 000
ПІВНІЧНІ ГОВОРИ
(ПІВНІЧНЕ НАРІЧЧЯ)
Східнополіський говір
Середньополіський говір
Західнополіський говір
Говори з деякими рисами північного наріччя
ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ГОВОРИ
(ПІВДЕННО-ЗАХІДНЕ НАРІЧЧЯ)
Волинський говір
Подільський говір
Наддністрянський говір
Надсянський говір
Покутсько-буковинський говір
Гуцульський говір
Бойківський говір
Закарпатський говір
Лемківський говір
Говори з деякими рисами південно-західного наріччя
ПІВДЕННО-СХІДНІ ГОВОРИ
(ПІВДЕННО-СХІДНЕ НАРІЧЧЯ)
Середньонаддніпрянський говір
Слобожанський говір
Степовий говір
Говори з деякими рисами південно-східного наріччя
Українські говори відповідних наріч на території інших держав
Примітка: межі обласної поповнені говорами на території України
УКРАЇНА
РОСІЯ
БІЛОРУСЬ
ПОЛЬЩА
СЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
МОЛДОВА
КИЇВ
ЛЬВІВ
ЛУЦЬК
РІВНЕ
ЖИТОМИР
ТЕРНОПІЛЬ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
ВІННИЦЯ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
УЖГОРОД
ЧЕРНІВЦІ
ЧЕРНІГІВ
СУМИ
ПОЛТАВА
ЧЕРКАСИ
ХАРКІВ
КІРОВОГРАД
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
ЛУГАНСЬК
ДОНЕЦЬК
ЗАПОРІЖЖЯ
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
ОДЕСА
КИШИНІВ
СІМФЕРОПОЛЬ
СЕВАСТОПОЛЬ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ

Схема 5 – Діалекти української мови

↳Термінологічний словник

Літературна мова – унормована, стандартна, правильна з погляду усталених, кодифікованих норм форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби суспільства, виконує консолідуючу функцію через використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, художньої культури та літератури. Літературна мова протиставляється діалектам, жаргонам, просторіччю; існує в усній та писемній формах. Залежно від суспільного використання літературної мови формуються її функціональні стилі.

Мовна політика – сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі.

Мовна ситуація – сукупність умов, що характеризують визначені законом і насправді реалізовані правила мовної поведінки громадян; використання державної мови у сфері державного управління, освіти та виховання (від дитячих освітньо-виховних закладів до вищих навчальних закладів), у силових структурах, у сфері науки, культури, засобів масової інформації та ін.

Мовознавство – наука про мову, її сутність, будову, функціонування та розвиток.

Пам'ятки української мови – писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (у т. ч. її говорів) та дослідження історії української літературної мови.

Словник – 1) словниковий склад мови, лексика; 2) довідкове зібрання у формі книги (або в комп'ютерному варіанті) слів, а також інших мовних одиниць з інформацією про їхнє значення, вживання, будову, походження тощо чи з перекладом їх на іншу мову або про поняття чи предмети, що ними позначаються.

Суржик – метафоричне називання суміші мов, коли виникає плутанина українських і російських, українських і польських мовних одиниць тощо, викликаючи ефект неграмотності з огляду на загальнолітературну норму.

🕮 ЛІТЕРАТУРА

Єрмоленко С.Я. Мова й етнос // Українознавство в системі освіти. Міжнар. наук.-практ. конф. 28-30 березня 1996. – К.: Освіта, 1996. – С. 54–65.

Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності. – К.: Довіра, 1999. – 400 с.

Єрмоленко С. Українська мова в системі українознавства // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство, вип. І, 1994.

Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII в. – Львів, 1941.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич, 1994.

Історія української мови. Хрестоматія / Упор. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К., 1996.

Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К., 1996.

Кононенко П.П. «Свою Україну любіть...» – К., 1996.

Кононенко П.П. Мова і майбутнє України // Українознавство. – 2003. – Ч. 6, 7-8.

Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. – К., 2000.

Мова державна - мова офіційна. – К., 1995.

Мова в системі українознавства / Укл. А.Ю. Пономаренко та ін. – К., 2005.

Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995.

Огієнко І. Наука про рідномовні обов’язки. – Львів: Бібльос, 2001. – 60 с.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова? – К., 1993.

Погрібний А. Світовий мовний досвід та українські реалії. – К.: Медобори, 2003. – 72 с.

Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993.

Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001.

Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001.

Філологія як українознавство: Навч. посібник / Упор. П.П. Кононенко, А.Ю. Пономаренко, С.П. Денисюк та ін. – К., 2003.

Шевельов Ю. Українська літературна мова в першій половині двадцятого століття // Сучасність, 1987.

§ 4. УКРАЇНА – НАЦІЯ, ДЕРЖАВА

§ 4.1. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ, НАЦІЯ, НАЦІОНАЛІЗМ

Ключові слова: нація, національна ідея, націоналізм, етнонаціональна держава, національна свідомість, нація і світова культура, нація в міжнародному процесі розвитку, цивілізація, патріотизм, державницька ідеологія, українська нація і Європа, етнонаціональна психологія, світова місія українства.

§4.1.1. Проблема історизму у висвітленні питання

На межі XX і XXI століть стало цілком очевидним, що серед найзначніших проблем загальноцивілізаційного розвитку є національна ідея, нація, націоналізм, до того ж – і в автономному існуванні кожного з цих понять та феноменів, і в багатоступеневій взаємозалежності їх.

А водночас, що ті феномени – національна ідея, нація, націоналізм – існують сотні років, однак досі викликають нестихаючі суперечки та полеміки як щодо змісту історично зафіксованих реальностей, так і щодо перспектив тих феноменів.

На доказ достатньо процитувати хоча б кількох дослідників: націоналізм є політичною силою, яка визначила особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму, – переконливо заявляє Петер Альтер[*]. «Починаючи з часів Французької революції, історія Європи являє собою історію піднесення і розвитку політичного націоналізму», – резонує йому Юджин Каменка (с. 216). Іншої точки зору дотримується Елія Кедурі: «націоналізм, – наголошує він, – це одна із найшкідливіших доктрин, насланих на багатостраждальне людство, згубний винахід німецьких філософів XVII ст., котрий є логічно абсурдним. Тому і нації, і націоналізм та національну ідею чекає крах.

Ні, заперечує ту думку Роджерс Брубейкер, «громадянство та нація є питаннями, які інтенсивно обговорюються в європейській політиці, східній та західній. І такими вони, очевидно, залишаться в осяжному майбутньому», а ті, хто проголошує «настання постнаціонального віку, занадто поспішають відправляти національну державу на звалище історії. Вони недооцінюють той запас живучості (resilience), а також багатство і складність інституційної і нормативної традиції, що, як виявляється, все ще містить у собі життєву силу, незалежно від того, добре це чи зле» (с. 803). І в наступного покоління, твердо переконаний Ентоні Сміт, нації, національна ідея, націоналізм будуть на чільних позиціях в історії людства, оскільки, допоки найголовніших потреб людей і народів не задовольнятимуть інші форми життя та ідентифікації, «нації з їхнім націоналізмом, заперечувані або визнані, вільні або пригноблені –

[*] Див.: Націоналізм. Антологія / Упорядкування О. Проценка та В. Лісового. – К.: Смолоскип, 2000. Далі, цитуючи за цим виданням, вказуємо у дужках лише сторінки.

причому кожна нація плекає власну самобутню історію, свої золоті епохи і священні краєвиди, – і в наступному сторіччі становитимуть для людства найважливіші культурно-політичні ідентичності»[*].

Не менш вагомими є свідчення з діалогу О. Рожена та проф. І. Яковенка на сторінках «Дзеркала тижня» (9–15.10.2004): «Судячи з недавніх ескапад прем'єра України на адресу «націоналізма», це слово, як і в совітські часи, ним сприймається як образа. Очевидна спроба погріти руки на хворобливій темі».

І це – не випадковість, не примха окремої людини, «ні, слова «національний» досі змушують деяких наших співгромадян кривити губи. Настороженість в цьому питанні легко пояснити – позиція держави, в якій старше покоління прожило більшу частину свого життя, ставлення до націоналізму кардинально змінювалося. На початку створення Совіцької держави за ідеєю Леніна була проголошена політика "коренізації", тобто всілякої підтримки в розвитку національного. Десять років здійснення цієї політики призвели до бурхливого розквіту національних культур. Особливо вражаючих наслідків домоглися діячі української культури в період т. зв. «українського ренесансу».

Але союз вільних республік був замінений реанімованою імперією – спадкоємицею царської «тюрми народів». Відродження було розстріляне. 1933 р. пленум ЦК прийняв постанову про припинення коренізації. «З тих пір навіть займатися дослідженням проблем національного розвитку було заборонено в Академії наук. А те, що в республіках національні питання дозволяли «вивчати» призначеним партією «вченим», розуміння складних процесів у розвитку народів не додавало. Образливо, що про це нагадують сьогодні висловлювання навіть окремих державних чинів».

Тим більше, «що в останні десятиліття інтерес до цих питань у Східній Європі зростає шквалоподібно» (с. 1). І не тільки в Східній Європі.

Достатньо ознайомитися з підготованою О. Проценком та В. Лісовим антологією «Націоналізм» (К.: Смолоскип, 2000), як стане очевидним: проблемами націй, націоналізму, національної ідеї щонайпізніше з XVII ст. займалися сотні найавторитетніших мислителів, політиків, митців Європи та інших континентів, вони відповіли на багато найпосутніших питань їх еволюції та майбутнього, і все ж вважається, що ні в одному з аспектів останнього слова не сказано. Полеміки не стихають як у зарубіжних країнах, так і особливо в Україні. І їх актуальність та гострота мають об'єктивний характер та зміст. І життєвий, і науковий, адже вони пов'язані з питанням питань: куди і як іти? До того ж – як Україні, так і вселюдству.

Одна із причин зазначеного в Україні – стан, наслідки і характер вивчення окреслених проблем.

[*] Див.: *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність. – К., Основи, 1996.

Маємо на увазі, що пов'язані з еволюцією нації феномени націоналізму й національної ідеї закорінені, як побачимо далі, щонайпізніше в дійсності XVII ст. і вже в науковій теорії та практиці XIX ст. дістають об'єктивоване вираження. Однак з часу Переяславської ради 1654 р. і українська дійсність, і політика та наука, зокрема ідеологія, зазнають кардинальних деформацій. Приєднана до московського царства, Україна тратить свою державність, а з цим і фіксовану національну ідентичність, інтелігенцію, ідеологію та реальну самодостатню орієнтацію. Це породжує глобальні протиріччя, що принципово впливає і на характер суспільної свідомості. Розвивається дихотомія: ще народжується «Історія русів» з її ідеєю відродження національно-державної України, на весь світ підносять національно-державну ідею в усіх її різновидах Т. Шевченко і кирило-мефодіївці М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, – але в реальній дійсності вже витає дух Великої Руїни, як бур'яни, заполонюють освіту, науку, публіцистику ідейки бездержавності і безнаціональності українства, його психічної вторинності та ущербності, приреченості вічно бути додатком до чужих імперій та націй. Декому здається, як писав М. Костомаров, що «лежить в могилі Україна». Царизм і офіційно здійснює тотальну денаціоналізацію, готує для вмираючої України похоронні реквієми.

Україна й справді виявляє ознаки національного занепаду, оскільки з національно-демократичної суверенної республіки перетворюється на мозаїку колонізованих частин, обернених у рабство сусідніми імперіями.

Однак похорон був передчасним: «Ще не вмерла Україна!» – проголосили Чубинський та Вербицький. «І не вмерла, і не вмре!» – рішуче резюмував І. Франко, наголошуючи: необхідно «не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!» – адже ще Т. Шевченко заповідав: «Борітеся – поборете!»

Далі зупинимося на реальних підставах тієї впевненості, поки що ж зазначимо, що в другій половині XIX ст. Україна буквально вибухає й вирує ідеєю національно-державницького відродження.

Ю. Бачинський у статті «Україна iredenta», М. Міхновський у працях «Самостійна Україна», «Націоналізм і космополітизм», «Націоналізм – всесвітня сила», І. Франко в статтях «Поза межами можливого» та в «Одвертому листі до галицької молодежі», М.Грушевський в «Історії України-Руси» та в «Галичині і Україні», Д. Донцов в «Ідеології чинного націоналізму», автори «Української хати» розкривають як генеалогію національного становлення українства, так і філософсько-політичні підвалини невідворотного руху України до національної ідеї, держави та перспективи.

І Україна в 1917–1920 рр. втілює національну ідею у відродження самостійної держави.

Це був фундаментальний напрям розвитку всіх європейських держав. Як і пророкував один з ідеологів просвітницько-демократичного націоналізму Й.Г.

Гердер, Україна ставала на шлях розквіту як новочасна Еллада, та комуно-більшовицький режим московської неоімперії підтяв злет молодого Фенікса.

Не тільки на практичний, а й історико-теоретичний націоналізм було накинуто зашморг шибениці. Реальному націоналізму імперія протиставила псевдоінтернаціоналізм.

Достатньо ознайомитися з виданими в СРСР словниками, довідниками, енциклопедіями, як постане картина абсурду: національну проблему трактували як неіснуючу або й ворожу, бо чи то вже розв'язану в дусі створення «єдиної спільності людей – радянського народу», отже, на ґрунті асиміляції, злиття і знищення численних націй, що веде, мовляв, до торжества справедливості та блага знищуваних народів; чи то небажану самим уярмленим народам, у світлі чого практично заборонялося й дослідження нації, не кажучи вже – теорії й практики націоналізму та розвитку національної ідеї. Нав'язувалася методологія класовості і комуністичної партійності, в дусі якої аксіомою видавалася формула Сталіна: нація – це історична спільність людей, що складається в процесі формування спільності її території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей психічного складу, культури, характеру. Начебто – нормально. Та далі говорилося: у кожній нації, гласили ленінці, є дві нації, а відповідно до цього є й дві (?!) національні культури: експлуататорів і демократична, народна. У світлі цього, як резюмував «Советский энциклопедический словарь», «національне питання – це сукупність політичних, економічних, територіальних, правових, ідеологічних і культурних відносин між націями, національними групами і народностями в різноманітних суспільно-економічних формаціях» (С. 870). Але головне, що в СРСР створено єдиний економічний простір, а тим самим – і фундамент єдиної нації.

У жодному подібного роду виданні гасла «націоналізм» і «національна ідея» не існували. Зате було категорично заявлено: є «два основні світогляди в Н.п. – буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм… Комуністи ведуть рішучу боротьбу з націоналізмом…, за торжество принципів інтернаціоналізму». І неважко помітити, що при такого роду класово-партійному підході до проблеми радянські люди мали увірувати в те, що коли є дві культури у кожній нації, то мають чи можуть бути і дві мови, навіть – дві нації, а також – окремо нація і окремо народ, у який, за цією логікою, не входили ні інтелігенція, ні заможне селянство. Творцями інтернаціональної спільності мали бути лише пролетарські шари країн, оскільки вони «не мають вітчизни» й покликані «весь старый мир разрушить до основанья…», бо той національний світ немовби творили лише буржуазні верстви.

Усе те видавалось як аксіоми. Істину шукати заборонялось. А без істини не поставали правдивими ні минуле та сучасне, ні майбутнє.

Ось чому на межі і 80 – 90-х років XX ст., і XX та XXI століть постало особливої ваги завдання пошуку істини. А той, хто прагнув пізнати правду, мав

звернутися до анналів історії, і тоді, навіть коли б удався хоч би до фрагментів досліджень, побачив би:

«Націоналізм, як ми збираємося довести, це модерне і спочатку суто європейське явище, яке найкраще розглядати в зв'язку з тим розвитком, що його спричинила Французька революція 1789 року, котра стала його символом» (Ю. Каменка, «Націоналізм», С. 217).

Чи означає це, що націоналізм, котрий виник як дитя революції (до речі, пролетарської!), явився, мов *deux maschine*, без глибинних передумов? Аж ніяк! Націоналістичні гени виявляють себе, наголошує дослідник, ще до монархічних імперій, в глибинах перших держав. А далі національно забарвлена «племінна свідомість, такий, якщо бажаєте, протонаціоналізм, продовжив до певної міри своє існування і в часи імперій, династичних монархій та міст-держав, виступав в історії людства як місцевий патріотизм і в певних народів міг стати формою національної свідомості. Євреї вибрали символом своєї політичної єдності і свого національного призначення ідею Єгови, свого власного Бога, і таким чином підійшли до сучасного націоналізму набагато ближче, ніж більшість народів Стародавнього світу. Певна річ, вони пишалися тим, що витворили типовий націоналістичний маніфест – сполучення народних переказів, етичних настанов, і націоналістичної політичної пропаганди, який ми називаємо Біблією. В'єтнамці і корейці у давній період своєї історії під тиском китайців також виробили надзвичайно сильне національне почуття. Греки, яким була властива дещо слабша форма національної свідомості, ближча до трайбалізму, створили ідею Еллади і розділили відомий їм світ – ойкумену – на греків та варварів. Китайці відрізняли Середнє Царство, Центр Світу (населений китайцями) від зовнішнього світу, населеного варварами. Ця племінна або національна свідомість, це прагнення розрізняти «своїх» і «чужих» простежується протягом усієї історії людства. Середньовічні університети і середньовічні церкви, які стали вживати слово «нація» (важлива історична фіксація! – *П.К.*) в його спеціальному значенні, – як організаційна одиниця, – також використовували цю тенденцію» (і не лише у віддалених етнічних групах – греків, китайців, корейців, а й у слов'ян).

«У Празькому університеті, заснованому в 1348 році, студенти були поділені на німецьку, чеську і польську нації; в університеті міста Абердин (Шотландія) вони були поділені на чотири нації – Мар, Бачен, Морей і Егнус…; у Парижі університет визнавав «нації» Франції, Пікардії, Нормандії і Німеччини. В Італії часів Данте були у вжитку вирази nazione fiorentina та nazione milanese… Подібні випадки бували в історії стародавніх Єгиптян, греків, вірмен і персів» («Націоналізм», с. 218).

Отже, поняття націоналізму було зафіксоване принаймні в добу середньовіччя. І хай воно виявилося не в усьому ідентичним сучасному, однак фіксувало не лише розрізнення на «своїх» і «чужих», а й появу спільноти нового типу, порівняно з родом і плем'ям. А та спільнота не лише виокремлювала себе

з-посеред інших, а й відчувала як суверенна окремішність, яку в'язала як із майбутнім, так і з минулим, ядром яких було плем'я, а ще раніше етнос і рід, – суттєва домінанта. Раціонально-абстрактне осягнення й формулювання прийдуть пізніше.

§4.1.2. Проблема визначення сутності нації та націоналізму: український та європейський контексти

Так неминуче доторкаємось до питання співвідношення нації й національної ідеї, часопросторової появи сутностей і понять. І цілком закономірно один з найзначніших істориків та теоретиків націоналізму Ернест Ренан розпочинав своє дослідження питанням: «що таке нація?» – і відповідав: нація – форма людських спільнот. Декому здається можливим вивести щодо них якусь абсолютну аксіому. Та це породжує масу суперечностей і непорозумінь, як культивації націй, так і негації щодо них. Бо загалом форми спільнот і при незаперечній внутрішній ідентичності є водночас «надзвичайно різнорідні» – як особливостями, так і часом виникнення та характером самовираження. «Величезні згромадження людей, як, напр., Китай, Єгипет, стародавній Вавилон; племена, як єврейське, арабське; такі міста, як Афіни й Спарта; союзи різних країн, як імперія Ахменідів, імперія римська, каролінгська, громади без вітчизни, що утримуються тільки релігійним зв'язком, як, напр., громади євреїв, вогнепоклонників; такі нації, як Франція, Англія і більшість сучасних європейських автономій; конфедерації, як швейцарська, американська; споріднення раси або мови, яке встановилося між різними галузями германців або слов'ян, – ось групи, що існують або існували, яких не можна плутати між собою без великих непорозумінь. У добу Французької революції думали, наприклад, що інституції невеличких незалежних міст, скажімо, Спарта й Рим, – можна застосувати до наших величезних націй… В наші дні роблять ще більшу помилку, бо змішують расу з нацією» («Націоналізм», с.107).

А як же вийти зі становища?

Поступ, наголосимо ще раз, неможливий без шукання істини. Щоб хоч доторкнутись до неї, потрібно вдатися до свідчень історії. І тоді побачимо:

«Починаючи з кінця Римської імперії або краще з часів розпаду імперії Карла Великого (а це – IX ст. н. е. – *П.К.*), Західна Європа розпалася, як здається, на нації, з котрих деякі в певні доби силкувалися захопити в свої руки гегемонію над іншими націями; але такі гегемонії ніколи не були довговічними. Те, що не вдавалося Карлові V, Людовику XIV, Наполеону I, напевно, не вдасться нікому і в майбутньому».

Отже, 1) нації не ідентичні іншим об'єднанням; 2) вони є продуктом прозпаду імперій. «В цьому розумінні нації – почасти (прикметне застереження! – бо до розпаду імперій відбувається зародження й кристалізація націй, – П.К.) являли собою нове явище в історії. Стародавній Світ не знав їх; Єгипет, Китай, Халдея зовсім не були націями. Ще були групи людей, якими правили Син

Сонця або Син Неба. Не було єгипетських громадян, не було громадян китайських… Афіни, Спарта, Сідон, Тір є визначними центрами «патріотизму», але не націями. «Галлія, Іспанія, Італія, перед тим, як їх завоювала Римська імперія, були спілками народностей… Імперії ассирійська, перська, імперія Олександра також не були вітчизнами», – отже не були й націями (як пізніше Турецька, Австро-угорська, Російська імперії).

Фундаментом формування націй став принцип цивілізаційний. «Тільки германський наплив упровадив у світ принцип, який став потім основою цивілізації». Верденська угода (943 року про розподіл імперії онуками Карла Великого, кожен з яких, при верховенстві Лотара І, зберігав за собою частину імперії як незалежну. – *П.К.*) намітила поділ земель-держав, і з того часу Франція, Німеччина, Англія, Італія, Іспанія розвиваються як нації.

Що ж характеризує ті держави? Найперше – «змішання народів, з яких вони складаються». У них «немає нічого подібного до того, що ви знайдете в Туреччині, де турок, слов'янин, грек, вірменин, араб, сирієць, курд тепер так само різняться один від одного, як і в день завоювання».

Особливу роль у єдності одних і роз'єднанні інших відіграли два чинники: релігія і мова.

Саме ті чинники визначили, що, скажімо, у Франції франки були помітною меншістю, але дали назву державі, як дали й усіми визнаний франкський патріотизм (у «Пісні про Роланда» спільна країна для всіх є «солодкою Францією»), а всім громадянам – найменння французів.

Непросто формувалася означена єдність; як не прикро, однак і через насильство та забуття частиною насельників держав свого окремого минулого. «Але суть нації полягає в тому, що у всіх індивідів було багато спільного і що всі вони забули багато» (Е. Ренан) – зокрема із жорстоко-кривавих історичних протистоянь.

А все зазначене засвідчує, що «сучасна нація – історичні результати цілого ряду факторів», зокрема, на думку Е. Ренана: ролі династій та національного права.

Є й інші відповіді.

А саме: частина дослідників-теоретиків фундаментом нації називає расу. Є тенденції вирішального значення надавати ролі етнографічного чинника, або мові, культурі, державі. Та з плином часу усе більше – всім чинникам у їхній сукупності. Тож іноді здається, що консенсусу досягнуто, однак і це ненадовго.

Як зазначає Ренан, скоро виявляється, що не можна культивувати ні принципа права (скажімо, впливу раси на долю окремих громадян: германців чи росіян, котрі проживають в інших країнах), ні принципу етнографічності: «Наскільки справедливий і законний принцип націй, настільки принцип початкового права рас вузький і дуже небезпечний для справжнього поступу», загрозливий для цивілізації. Подібно до цього «правдою є те, що нема чистих рас і що ґрунтувати політику на етнічному аналізі – це означає перетворювати її

на химеру. Найбільші країни: Англія, Франція, Італія – це ті, в яких кров найбільш перемішана (як, до речі, і в Україні, що нами показано в підручнику «Українознавство» 1996 р. і про що говоритиметься далі. – *П.К.*). Чи Німеччина є з цього погляду винятком? Чи є вона чисто германською країною? Яка помилка! Цілий південь був галльським, цілий схід, починаючи від Лаби, – слов'янським (а ще на початку нашої ери германці заселяли протоукраїнські землі, а потім наші пращури – землі германські. – *П.К.*)».

Загалом: германські племена, «перемішані зі слов'янами у величезній неясній масі скіфів, не мали своєї окремої індивідуальності». Не мали її спершу й італійські, іспанські, англійські групи племен. Індивідуальність народів виявляє лише нація, а «перші нації Європи є націями переважно мішаної крові» («Француз не є ні галлом, ні франком, ні бургундом»), і у формуванні їх першорядну роль могли відігравати різні чинники. «Людська історія за своєю суттю відрізняється від зоології», «крім антропологічних прикмет, є ще розум, справедливість, правда, краса, однакові для всіх» (що, зазначимо одразу, є істиною лише апріорно-абстрактною, оскільки кожна нація встановлювала свої істини та критерії і керується цим принципом досі).

Не вважає можливим Ренан надавати універсального значення й мові: «Мова запрошує до єднання, але не змушує до цього. США й Англія, іспанська Америка й Іспанія (як, додамо, і Росія) розмовляють тією самою мовою, але не становлять однієї нації»; «Прусія, де тепер розмовляють тільки німецькою, кілька віків тому розмовляла мовою слов'ян». «Релігія, – стверджує Ренан, – також не могла би дати достатньої підстави для встановлення сучасної національності», як і спільність інтересів певної людності або спільність території, хоча «Географія – це один з головних чинників історії».

«А що ж могло дати?!» – дошукувались істини допитливі розуми?

І доходили висновків: нації – продукт довготривалого процесу еволюції, у ході якого справляли вплив різноманітні чинники. У різний час доходили нації й до вираження свого самоусвідомлення.

Так, Данте Алігієрі народився в повністю латинізованому мовному середовищі (і так буде до повстанського руху Мадзіні). Міг поповнити численну армію творців «загальноєвропейської» культури. Але він не міг стати римсько-імперським, а італо-національним поетом і мислителем: Рим, завоювавши Еллінську Грецію, повністю підпав під владу її культури. Філософія самодостатності людини («Людина – вінець природи») й кожного народу пронизала і латинізовану імперську культуру. Ідеї нового часу та принципи й критерії нового мислення зірвали штучну, ситуаційну середньовічну «спільність» ізсередини. Данте відчув те нуртування вселюдської тенденції й розпочав самореалізацію з написання трикнижжя «Про мови», у якому зазначив: якщо ми хочемо бути справжніми митцями, то маємо стати народними, а щоб стати народними – мусимо передавати буття і свідомість

свого племені, а це означає – народною мовою. «Народною ж є мова, яку вбираємо з молоком матері».

Ризикуючи бути непоміченим традиційно латиномовним довкіллям, Данте, подібно Ікарові, котрий не міг не летіти до Неба, хоч знав, що крила може розтопити Сонце, не міг не линути до Землі – Італії. І переміг! – врятувавши, до речі, італійську народність, мову, культуру для вселюдства й ставши провісником доленосної для світу епохи Відродження.

Подібним шляхом пішли й генії східного Відродження – співтворці національних міфів та філософських трактатів (як «Махабхарата» і «Рамаяна», «Шах-наме», «Авеста»), гуманістичних вершин творчості Нізамі, Навої, Руставелі, Рудакі: вони свідомо і цілеспрямовано піднесли роль народно-джерельних основ, що внутрішньо поєднували покоління й епохи усього їхнього часо-просторового буття. Світ все більше з Хаосу почав набувати цілісності через індивідуалізацію багатоманітності. Стало нормою бачити людей і народи рівними й повноправними, гідними поваги та історичної ролі лише за умови їхньої чіткої самоідентифікації та націленості на здійснення власної історичної місії. Тож не дивно, що Вергілій уславлював Рим-імперію та носіїв його ідеології («О, римлянин, доля судилась тобі панувати над світом, встановлювать норми й закони, приваблювать вірних й жорстоко карать непокірних»), а Данте – Італію-республіку.

І увиразнюється: ядром націєтворення стає **етнічна ідея** самоутвердження та розгортання в просторі й часі. Закономірно, що поява такої якості, як нація, зумовлює й неминучість процесу самоосмислення.

Наголосимо: доба Відродження знаменувала не розрив з минулим, а повернення до **духовно-культурних** джерел, а це означало – і до джерел самоусвідомлення, до процесу **с т а н о в л е н н я** нації. І тому, зрозуміло, до глибин буття і свідомості, розгорнутих в усіх етапах еволюції, отже: від сім'ї до роду – і від роду до племені та етнонації.

З цієї причини Ренан і зміг написати: «Нація – це душа, духовний принцип», сучасність якого формують два джерела: одне – в минулому, друге – в майбутньому; одне – «це спільне володіння багатим спадком споминів, друге – це спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним й надалі неподільним спадком».

Ні історична людина, ні, тим більше, рід, етнос, нація не з'являються раптом, як з піни морської: «Культ предків – найвідповідальніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є тепер. Героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея» («Націоналізм», с. 118).

Спартанська пісня «Ми те, чим ви були; ми будемо тим, чим ви є тепер» є найкращим гімном для кожної вітчизни, – гадає Ренан. І робить узагальнення: 1) «нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено й які є намір принести в майбутньому… Існування нації – щоденний плебісцит,

як існування особи – вічне ствердження життя»; 2) можливо, нації колись «заступить конфедерація європейських країн». Але це не є законом теперішнього століття. Тепер існування націй корисне, навіть потрібне. Існування їх – гарантія свободи, яка зникла б, коли б світ мав тільки один закон, тільки одного пана. Своїми різними, часто протилежними, здібностями нації служать спільній справі цивілізації, всі вони вносять свій голос до великого концерту людства, що загалом є найвищою ідеальною дійсністю.

Резюмую свою думку. Людина не є рабом ні раси, ні мови, ні релігії, ні течії рік, ані напрямку гірських хребтів. Велике згромадження людей зі здоровим розумом і гарячим серцем витворює **моральну свідомість, яка зветься нацією**» («Націоналізм», с. 119 – 120).

Нагадаємо, навіть до однакових висновків мислителі, дослідники, як правило, йшли своїми шляхами (до речі, національними!) та робили неоднакові акценти. Але правдивою є й така парадигма: хоча дослідники різних націй акцентували і на протилежних чинниках як вирішальних – вони приходили до споріднених висновків-узагальнень. І найперше: що **родове** начало лягає в основу **етнічного** й племінного, а етно-племінне – в основу **національного**. А це означає: спочатку вибруньковується відчуття – ідея нації, на її основі – нація, а на їх синтезі – націоналізм.

Стосовно України – це парадигма: спочатку викристалізовуєтсья ідея України, потім – Україна, потім – українці, і на завершення український (як і французький, німецький, англійський, китайський, японський) націоналізм. Як різними є буття і свідомість націй та їхні вольові й цільові життєпокладання, наміри й ідеали, так різними є й типи націоналізмів.

Підтвердження тому – трактування, концепції як зарубіжних, так і вітчизняних націоналістів.

Так, на думку Шарля Морраса національну ідею, націю, націоналізм пробуджують і актуалізують: батьківщина, її природа (а відтак – спосіб життя, світовідчуття, світорозуміння, доля) – з одного боку, та тиск, життєві загрози сусідів (інших націй) – з іншого. «Батьківщина – це об’єднання природне або, те ж саме, історичне. Природне походження – ось вирішальний чинник. Батьківщину – землю твоїх батьків – не вибирають, як не вибирають батька й матір». (Гідний доброго розмислу збіг акцентів з наголосами
В. Симоненка: «Все на світі можна вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину»!) Тому в сприйнятті національної ідеї «на перший план виступає принцип спадковості. Саме вона підказує нам слово «Батьківщина» і ще головніше – поняття нація, яке означає «народження» або не означає нічого», але тоді «не означеними», безособовими постають і люди без батьківщини, індивіди без власної сутності й, отже, власного «я». Отже, без об’єктивної вартості. Іншими словами: "Ідея нації не є щось туманне, як це стверджують зайдиголови – анархісти (або – ультра-інтернаціоналісти чи ультра-глобалісти. – *П.К.*), вона репрезентує в абстрактних термінах неспростовну реальність», а тим

самим дає підстави твердити: «все, що являє собою індивід, все, що він має, все, що він уподобає, зумовлене існуванням нації, і щонайменше, що він повинен зробити, щоб уберегтися, – це за всяку ціну захищати свою націю», дбати про її розквіт на засадах суверенітету, гуманізму, демократизму. Розуміти: «Виявлені властивості народного характеру треба розглядати як константи, що мають проявлятися впродовж усієї історії цього народу» (Ш. Моррас. «Повернення до живих речей»). З цієї точки зору націоналізм є аналогом патріотизму, а обов'язком еліти є «розвивати філософію… націоналізму» як учення про шлях до добра, щастя й краси.

Саме поклик часу, філософія гуманізму і поступу й визначили основоположні начала світової теорії та методології наукового націоналізму.

Чи не найбільш чільну позицію в його еволюції посідає, як відомо, великий німецький мислитель Йоган Готфрід Гердер. І особливо завдяки його праці «Мова і національна індивідуальність».

Мова – душа нації (народу)! – ось домінанта тієї праці. Приваблива, епохальна, цивілізаційно значуща, культуротворча домінанта. І особливо – її глибокою аргументацією.

«Так само, як увесь рід людський не міг лишитися одним табуном, так не міг він зберегти й одну мову. Отже, утвердилися різні національні мови», – твердив Гердер. Утвердилися за велінням світового розвитку, і трансцедентно, й унаслідок неминучої революції в способі буття, почуттів, мислення, адже не лише інтелектуально-духові чинники, а й «Клімат, повітря й вода, їжа й питво [вічно] впливатимуть на органи мови і, звичайно, також на мову».

Мова, наголошував Гердер, така ж давня, як і людина, рід, нація. Батьківщина, і саме вона, «власне, була основною прикметою роду, тим, що пов'язувало сім'ю, знаряддям суду, героїчною піснею про звитяги батьків і їхнім голосом із могил». Отже, тим, що з'єднувало в одну цілість покоління й віки, почуття і бажання, волю і мрії, змагання за місце під сонцем; тим, без чого немислимі люди й народи-нації. Мова – «скарбниця людської думки, до якої кожен по-своєму щось додає! Сума діяльності всіх людських душ» («Націоналізм», с.43).

Кожна мова – це шлях матері-батька до сина, від них – до роду і нації. Більше: через мову «природа з'єднала ще одну ланку: народ передає свій духовний набуток іншому народові. Так у великому поступі націй набувають вищого рівня мистецтва, науки, культура; і мова – це найкращий спосіб удосконалення їх, який вибрала природа».

Мова, наголошував Йоган Фіхте, є головним джерелом і виховання любові до народу. А це – любов – категорія інтегральна, адже: «що таке любов до батьківщини чи, правильніше було б сказати, що таке любов окремої людини до своєї нації? Відповідь в аксіомі: «тільки первинний (питомий) громадянин, а не закореніла в путах свавільних приписів людина, дійсно належить до народу й має право покладатися на нього, бо тільки він здатний на справжню й розважну

любов до своєї нації» («Що таке народ у вищому розумінні цього слова, і що таке любов до батьківщини»). Тільки усвідомлення взаємопричетності людини й народу робить їх справжніми, формує й виявляє характер, без якого народ-нація – це тільки маси населення. Життя формує закони, у тому числі й закон взаємовідповідальності людини і нації; «то закон розвитку первинного і божистого. З цього останнього випливає, що люди, які … зовсім не вірять у первинне та його подальший розвиток, а вірять тільки у вічний плин позірного життя і які через ту свою віру не вважають себе народом у вищому розумінні цього слова – таки й насправді не є таким народом, – і так само не зможуть мати національного характеру».

1812 року Фіхте направлявся до Харківського університету, бо й досвід, проблеми України спонукали його до висновків: народ і батьківщина – це носії й запорука земної вічності; «любов до батьківщини має навіть керувати державою як безперечно найвища, остання й незалежна інстанція…». Дехто вважає, що народам-націям не обов'язкові закони-ідеали; та що різним націям потрібна різна міра свободи, – однак досвід засвідчує: свобода і щастя можливі лише там, «де існує вища мета, що стоїть понад державою», де люди не є рабами міщанського добробуту, де й держава є лише засобом досягнення найвищої мети, а не метою.

Надзвичайно сильне враження на Європу справив маніфест Джузеппе Мадзіні (Мацціні) – політичного діяча, котрий за умов, подібних до українських, коли Італія була провінцією імперій, з гучною славою в минулому й туманними перспективами, без власного образу й ідеалу, – навернув Батьківщину на історичний шлях і тим, що вніс у свідомість співвітчизників ідею суверенної нації. «Ваші першочергові обов'язки – першочергові за значенням, – проголосив цей далекоглядний революціонер в маніфесті «Обов'язки перед країною», – стосуються, як я вже казав, Людства», адже «насамперед ви люди, а потім вже громадяни або батьки». Це не означає применшення ролі останніх іпостасей, але зобов'язує бачити себе в потоці вселюдства, що, в свою чергу, зобов'язує бачити себе в системі народу, котрий самоусвідомився й розгледів свою роль у системі інших націй.

Чому необхідне національне самоусвідомлення? Бо «індивід надто слабкий, а Людство надміру всеосяжне», а в такому разі, «що може кожен із вас, сам-один у своїх спромогах, задля морального вдосконалення, задля поступу людства?» Звичайно ж, мізерно мало. Тому необхідне об'єднання, братерська співпраця задля спільної мети. Адже «**Без Країни у вас немає ні імені, ні прикмет, ні голосу, ані прав чи доступу як братів до товариства народів. Ви байстрюки Людства**. Солдати без знамена, ізраїльтяни серед націй, ви не здибаєте ані довіри, ані захисту; ніхто не стане вашим вірником. Не тіштеся надією на звільнення від несправедливих соціальних умов, якщо спочатку не завоюєте Країну для себе; де немає Країни, там немає і загальної згоди, на яку ви можете покластися; усім заправляє егоїзм власного інтересу, і той, хто при

владі, його береже, оскільки не існує спільної гарантії для інтересів загалу. **Не відволікайтеся ідеєю поліпшення ваших матеріальних умов, поки спершу не вирішите національного питання**»… Пам'ятаймо: «Докладаючи праці згідно зі справжніми принципами заради нашої Країни, ми працюємо й на Людство; наша Країна є точкою опори важеля, яким ми маємо оволодіти для загального добра. Якщо ми від цього важеля відмовимося, то ризикуємо перетворитися на непотріб для нашої Країни й для Людства. Перед приєднанням до Націй, які складають Людство, ми повинні, далебі, існувати як Нація. Ніякого об'єднання не може бути, окрім як серед рівних»…

Італійська еліта почула свого ідеолога, його вимогу: «борітеся за свободу цього народу, якщо момент того вимагає; але борітеся як італійці, щоб кров, яку ви проллєте, удостоїлася честі й любові не тільки до вас, а й до вашої Країни»; «Країна – це не просто територія; окрема територія утворює лише її фундамент. **Країна – це ідея**, яка здійснюється на цьому фундаменті». Національна ідея. Тому борітеся за ідею.

Італійська еліта, наснажена філософією націоналізму, очолила народ – і він переміг. Італія-колонія, провінція Європейських імперій, стала Італією – культурною столицею не тільки Європейського континенту.

А що мали б світова цивілізація і культура, коли б цього не сталося?!

§4.1.3. Еволюція етносів у нації

Можна наводити й безліч інших прикладів, які засвідчують: ідея нації еволюціонувала довгі віки, зазнавала найрізноманітніших трансформацій, – але в XVI–XVII століттях матеріалізувалася в реальне втілення: етноси еволюціонували в нації, і в XVII ст. виникають **три перші національно-демократичні республіки – Англія, Нідерланди, Україна**. Людство стає на нову грань свого розвитку.

Можна спитати: чи означає все сказане, що національна ідея, нації, націоналізм виявили лише позитивні тенденції та наслідки?

Реальна історія відповість: ні. Як і все нове, національна субстанційність і утверджувалась нелегко – у муках і сумнівах, протиборствах та навіть у виявах самозаперечення; і до наслідків призводила нерідко небажаних, пов'язаних з кров'ю та жертвами, втратами й розчаруваннями.

Ще в підручнику 1996 р. «Українознавство» нами було зазначено: з огляду на піднесення ролі певних формотворчих чинників, методологічних засад та призначення націоналізму його поділили на кілька типів: **демократично-ліберальний** (представники Й.Г. Гердер, Й.Г. Фіхте, Д. Мадзіні, А. Міцкевич, Ф. Палацький), **інтегральний** (з домінантною роллю в Німеччині, Англії, Італії, Бельгії, Румунії, Іспанії) і **реформаторський** (Японія, Туреччина, Китай). Перший з них орієнтував на гармонізацію взаємин кореневих націй з представниками інших етносів; другий сповідував гегемонію націй – «месій»; третій генерував зусилля етносів, спрямованих на піднесення політичної,

державної, національної свідомості та відповідних їй інституцій (р. «Україна-нація», с. 210–211). Відповідними вийшли й наслідки та ставлення до націоналізму в різні епохи та в різних країнах: від апологетичного до різко нігілістичного.

Особливо переконливо і яскраво це виявилося в Україні.

І то – з різних, однак достатньо підставових причин. Найперше – тому, що не тільки національній ідеї та націоналізму як науковій теорії й соціально-політичній ідеології, а й самій нації упродовж століть довелося відстоювати своє право не те що на історичну роль, а й навіть на існування. Наслідок як винятково негативний – всебічне гальмування розвитку, витіснення і соціально-національної практики, й суспільно-політичної думки на маргінеси поступу, так і надзвичайно позитивний: у боротьбі гострішали, відточувалися почуття, думки, воля; теорія неминуче перевірялася практикою, і досвід набував як всеєвропейського, так і вселюдського значення. Україна поставала своєрідною лабораторією цивілізаційно-культурного всезагального досвіду.

Друга причина – також багатовікова деформація й фальсифікація історії України, і найперше – не тільки становлення та суверенного буття, а й навіть існування української нації як самодостатнього суверена історії.

Наслідок: досі праці з теорії й практики націоналізму були, як уже говорилося, під забороною та трактувалися як мало актуальні, а то й ворожі народові; а підмурівком тієї політики були неймовірно чудернацькі підходи до історії походження й розвитку українського народу (ширше – українського світу як загальнопланетарної реальності), її фальсифікація, репрезентантами якої були (та й лишаються) не лише зарубіжні (що до певної міри зрозуміло), а й, як не дивно, деякі вітчизняні інтерпретатори.

У цій площині маємо дві константи: одну фундаментально-традиційну, започатковану ще «Літописом Аскольда» з його домінантою: маємо усвідомлювати, «звідки пішла земля Київської держави. Хто в ній почав правувати, як києво-руська земля стала є»[*]; і другу – породжену антагоністами української, сказати б, первородності, згідно з якою українство є лише гілкою загального східнослов'янського стовбура (згодом – Московської держави), а то й попросту вигадкою польських чи австро-німецьких та галицьких політиків.

Тут доторкаємось до серцевини проблеми – **методології** науки.

Історіософія реставрованого видатним дослідником Михайлом Брайчевським «Літопису Аскольда» базувалася на синтезі міфології і документалістики: походження племен висвітлювалося в дусі біблійної легенди про розподіл земель синами Ноя; а буття Київської держави Аскольда і Діра – на основі календаризації діянь князів з 860 по 867 рік. Навіть перший підхід чітко вказував історичну нішу праукраїнців у розселенні племен, зокрема й слов'янських на землях Яфета. Вона, до речі, в основному збігається із

[*] Див.: *Брайчевський М.* Літопис Аскольда. – К., 2000.

сучасним розташуванням України. Зображені події 860 та наступних років уводять у процес міжнародної взаємодії Київської держави, якій передує доба Кия і києвичів та яка на час переможного походу армії Аскольда і Діра на столицю наймогутнішої тоді Візантійської імперії Константинополь сама була однією з наймогутніших у тодішньому світі.

Надзвичайно важливі такі акценти «Літописа Аскольда»: Київська великокнязівська держава бере початок від синів Ноя і стала наслідком довготривалого процесу розвитку та боротьби; на час походу на Константинополь вона була могутньою військовою імперією з ядром із Київської, Чернігівської та Переяславської земель (яким, до речі, Візантія зобов'язалася платити данину, як і воїнам кожного з 380 кораблів); її релігією було язичництво, але Аскольд, охрестившися на своїй землі в Херсонесі, поширив християнство на всю Русь; тоді на прохання моравців та за порадою імператора Михайла мудрими мужами Кирилом і Мефодієм на основі «найпрекраснішої руської мови»* було створено алфавіт давньослов'янської писемної мови й почався переклад церковно-службових книг; Київська держава складалася з праукраїнських племен і мала всі атрибути суверенності та міжнародної суб'єктності.

Майже через 200 років київські літописці на основі «Літописа Аскольда» створили свою «Повість минулих літ» (відома її третя редакція), поклавши фундамент «Київському» та «Галицько-Волинському» літописам і пристосувавши вже до нових князів і обставини, що згодом, особливо в Московському князівстві, стало підставою не тільки для актуалізації й «поліпшення» праць аналогічного типу, а, на жаль, і для занадто вільного поводження з історією. Аж до її безпардонної міфологізації та фальсифікації. Етапними на цьому шляху стали: 1613 рік, коли до влади в Москві прийшли Романови й зажадали знищення однієї частини стародруків та перелицювання іншої в ім'я доведення "законності" нової династії на престолі. Зокрема – шляхом показу походження московських князів від київських монархів; 1721 рік, коли Петро I проголосив Московщину Росією і тим самим здійснив привласнення своїй державі не свого, а праукраїнського найменння.

Виникненню облудних ініціатив Романових та успіхові їх задуму прислужилися події попередніх періодів, коли старець Філофей (до речі, київського походження) та Спірідон-Савва запропонували Іванові III розглядати Московію не як народ і не як державу, а як світовий феномен, покликаний стати третім і останнім Римом – захисником світового православ'я (так що не варто дивуватися бажанню Алексія II стати вселенським патріархом: це давня політика Москви, церква, в якій завжди була підрядним ідеологічним департаментам держави й царів), й Іван Калита у світлі імперської доктрини месіанізму розпочав процес «собирания под московским скипетром всех

* Див.: ж. "Українознавство". – 2003. – №9.

русских земель». Тобто експансію упродовж цілого наступного півтисячоліття, надаючи колонізаторській тенденції доброчинного тлумачення та модифікуючи його залежно від обставин і за допомогою історіософських екзерсисів.

Так, на цій основі Катерина II започаткувала багатотомову «Историю государства российского», кладучи в її підмурівок щодо України цілком очевидну українофобську ідеологему: «малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции», котрі мають певні привілеї; їх порушувати непристойно, «однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними» поважливо – було б аналогічно непристойно. Потрібно зробити все, «**чтобы они обрусели** и перестали бы глядеть, как волки в лесу».

Далі будуть впроваджуватися горе-теорії германського й варязького походження Київської держави, аж поки не запанують скандальні концепції М. Погодіна та породженого на тій основі москвофільства, нерідко лицемірно іменованого слов'янофільством.

Відомі акценти московського академіка: до XIV ст., мовляв, у Києві жили «великороси», і українці в особі білих хорватів оселилися в ньому лише тоді, коли «великороси» відійшли з монголо-татарами на північ. А це означає, що вся спадщина Київської великокняжої держави – її землі, культура, мова, князівські династії – належать… Московії. Що тоді не те що росіян, а й московців не було навіть у проекті, сором'язливо замовчувалося. Бо йшлося про надзвичайну спадщину, і її треба було привласнити за всяку ціну. А це вже – не історія й не мораль. Великий учений М. Максимович показав усю абсурдність тієї ідеологеми[*], але та офіційна доктрина скандально луснула ще й з іншої причини: виходило, що коли «білі хорвати» прийшли до Києва лише в XIV ст., то «великороси» і українці є народами **різними**! І говорити як про єдиний східнослов'янський народ, так і про закономірність «воссоединения» українців та «росіян» у 1654 році в «единой неделимой» імперії немає жодних підстав.

Висічена сама собою «унтер-офіцерська вдова» не могла погодитися з поразкою в своїх імперсько-месійних домаганнях й виплодила новий гомункулус великоросійської національної ідеї – слов'янофільство, згідно з яким під скіпетром московського імператора мали об'єднатися вже не тільки три східнослов'янських племені, а й всі інші державні народи: поляки, чехи, серби, хорвати, словаки… Ідея визволення шляхом об'єднання приваблювала.

Та ейфорія з обох боків тривала недовго: як і одурені та зраджені українці, пригноблені турками, австрійцями, мадярами, німцями слов'яни, котрі сподівалися на визволення за допомогою Росії, скоро переконалися: за лестивими словесами-ідеями криється програма ще страшнішого – тотального уярмлення. Слов'янофільство (як і його варіант – москвофільство) – підступна пастка. Московській імперії потрібні, як писав К. Гавлічек-Боровський, не братерство і рівність, а українські землі, адріатичні виноградники, чеські

[*] Див.: *Максимович М.* Киевъ явился градомъ великимъ…– К., 1994.

промисли, польська корона, болгарські курорти, – тому «до Москви я їхав слов'янофілом, а до Праги, – з розпачем наголошував Гавлічек-Боровський, – повернувся чехом».

Аналогічне прозріння сталося й в Україні. Т. Шевченко, кирило-мефодіївці проголосили курс на історично-зумовлене національне відродження. Царизм стрaктував голос народу як ворожий і антидержавний націоналізм.

Відповідь української політичної еліти була адекватною: не можемо прийняти московське псевдослов'янофільство, бо воно заквашене не на бажанні рівності, демократії, братерства, а на запозиченому в древньому єврействі та римській імперії великодержавному месіанізмі.

У «Програмових засадах Братства Тарасівців», філософсько насичених статтях М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки, Б. Грінченка, П. Грабовського, у своєрідних маніфестах Ю. Бачинського «Україна irredenta» й «Самостійна Україна» М.Міхновського було сказано чітко і ясно: українці – окремий самодостатній народ і мають історичне право на власний життєвий вибір. Шлях? Він окреслений, як заповіт Т.Шевченка: «де нема святої волі – не буде там добра ніколи», тому – «вставайте! Кайдани порвіте», «борітеся – поборете!», – і оскільки маєте відповідальність перед судом історії та вселюдства, то мусите «не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!» «Vivere memento!» (І. Франко).

§4.1.4. Суспільно-політичне відродження і роль наукової теорії та практики

Дуже важливо, що вагомість суспільно-політичного відродження підкріплювалася науковими дослідженнями та відкриттями, коріння яких знаходилось у глибинних анналах історичної теорії й практики.

І дуже важливо ще й тому, що історичні свідчення, як ми вже зазначали, століттями свідомо замовчувалися, перекручувалися, а то й нищилися: як народ без історичної пам'яті є не народом, а тільки населенням (що рівнозначно – матеріалом, засобом досягнення мети іншими народами), так і народ без власної ідеї розвитку не є нацією, спроможною реалізувати визначене природою (трансцедентно) право та покликання. Українці мали залишатися гілкою стовбура, повністю залежною від його життєстояння. Отже, не Прометеєм, не Антеєм, не Голосом світу, а тільки наймитом, відлунням чужого голосу.

У книзі історії на карті планети зафіксовано тисячі племен, одні з яких викристалізувались як самодостатні етноси, інші – розчинились у потоці життєвого виру: їм забракло внутрішніх сил. Подібне бачимо й в еволюції етносів: одні розвинулись в нації, інші – або розчинилися в чужих етносах, або поступово асимілюються й гинуть. Як візерунки на вікнах, «розмальованих» памороззю.

Варте уваги природне явище, особливо в гірських місцевостях: з глибин урвищ високо вгору підносяться могутні товсті дерева. А поряд з ними – тонюсінькі деревенятка, однак – такі ж гінкі й високі! Їх рослинна «свідомість» підказує їм: підніметеся до сонця – виживете. Ні – будете затінені й знищені сильнішими. Станете сухостоєм…

Народ, що не тягнеться до сонця, – лишається аморфним етносом, приреченим на поступове загасання, лише на спогад.

Велике життя потребує великої енергій волі: для етноса – це енергія й воля самоусвідомлення та самореалізації, формування своєї самосвідомості в ідею – філософію незнищенної єдності всіх членів суспільства задля великої життєвої мети.

Історія засвідчує: такого роду ідея-філософія в життєздатних народів та харизматичних етносів формується віками й кристалізується в національну ідею. Ідея структурує націю. Нація свою життєву волю й мету теоретично й практично виражає в націоналізмі.

Без великої ідеї «народ» – як храм без аналоя: часом і привабливий архітектурою, але холодний, як склеп. Або як людина з відмерлим серцем: може колись і приваблива, але – без майбутнього.

Лише частина українців невтомно бореться, шукаючи дорогу до божистого Храму – істини і високої мети, а тим самим – до щастя, до життя вічного й самодостатнього. Незалежного від інтересів та волі інших. Частина живе сумою міфів і фальсифікацій. Ще частина – рослинним життям: врятує інстинкт – добре, не врятує – буде, що буде… І коли справжні люди та народи борються за своє «Я» й за свою долю, тим утверджують свою силу, і славу, і велич, й красу, потрібність і для інших, зумовлену здатністю збагачувати світ, – то останні розпачливо виправдовуються: «а хіба хтось знає, як треба жити?!. Хіба є свідчення, якими ми були і яке наше справжнє призначення?..»

Наші сусіди і колонізатори робили все, щоб ми не одержували відповіді на найсакраментальніші питання буття і вічності. І не лише в площині: національна ідея, нація, націоналізм, – отже: «хто ми? Чиї, яких батьків діти? Ким, за що закуті?», а відтак: «Нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла? Нащо живем? Чого бажаєм?..» (Т. Шевченко). А разом з тим: чи хоч прагнемо «неложними устами сказати правду?!» про себе і світ, як те заповідав нам великий Поет і Пророк, найбільший, за визначенням П. Куліша, український **історик** Тарас Шевченко?!.

Нещодавно в Міжнародній академії управління персоналом було відкрито «Парк Трипільської культури». Тієї культури, що визначається світом як основоположна для всієї планетарної цивілізації, а тому – нею цікавиться розумне вселюдство.

Але чи цікавляться по-справжньому (на рівні державної програми) трипільською культурою українське суспільство, його еліта, тим більше, що та культура – наша Праматір?!

У 90-х роках XIX ст. видатний український вчений етнічного чеського походження Вікентій Хвойка здійснив вселюдський подвиг, довівши: трипільська культура була славною реальністю, і була вона на Теренах Праукраїни (а також Молдови й Румунії). Те відкриття збіглося з великим українським суспільно-політичним рухом за суверенітет і внесло суттєві корективи не тільки в мислення і почуття українців, а й у свідомість всієї Європи.

Розгорнути б дослідження нашої цивілізаційної колиски! Проникнути в справжні таємниці Буття та свідомості нації! І тим самим через минуле прозріти контури майбутнього. Та це рішуче відмітало російсько-імперські псевдоісторичні екзерсиси, й В. Хвойці було поставлено найжорсткіші перешкоди. На дослідження було накладено табу.

Новий етап національно-державного відродження в 90-х роках XX ст. відродив і надії на кардинальні зміни як політики, так і наукових, зокрема методологічних векторів та орієнтацій. І проникливіші з археологів мужньо взялися за дослідження «черепків і могил» історії. Відкрилися заманливі перспективи.

Та скоро виявилося, що імперіалізм і сталінізм не так у мавзолеї мертвих вождів, як у черепах живих людей. Імітуючи новочасні підходи, деякі історики почали реанімувати стару міфологію. У тому числі й про Трипільську цивілізацію та українську етноеволюцію. І тоді постала в усій гостроті проблема боротьби з дрімучим затемненням свідомості навіть відомих наукових чиновників, які, спекулюючи новотворами словесних комбінацій, виявили нахил до реанімації старих ідеологем.

Ось що говорив про це відомий археолог Іван Черняков на вже згадуваній конференції у МАУП: «Головними особливостями трипільської культури є: величезна територія поширення пам’яток, яка займає 200 000 квадратних кілометрів на території сучасної Правобережної України та Молдови; досить тривалий час розвитку (протягом майже 2 000 років – з кінця VI – початку V тисячоліття до нашої ери до кінця IV – початку III тисячоліття нашої ери), створення гігантських агропоселень площею у 150 –500 гектарів у центральній частині на Уманщині, найдавніших курганних (складних за архітектурою і соціальним змістом) могильників в Усатово, яскравих зразків за плануванням двоповерхових будинків, кераміки, культових статуеток людей і тварин, прогресивного розвитку землеробського і тваринницького господарства, різних ремесел, включаючи металообробку.

Честь відкриття трипільської культури на Україні належить видатному вченому Вікентію Хвойці, який в 1893 році вперше виявив на території Києва залишки трипільського поселення. Пізніше південніше Києва біля села Трипілля, міста Ржищева та інших населених пунктів йому вдалося дослідити інші поселення цієї культури, що дало йому підставу для виділення окремої культури найдавніших землеробів на території України, зробити відому серед

вчених доповідь на XIII Археологічному з'їзді в 1905 році в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) «Початок землеробства та бронзовий вік в Середньому Подніпров'ї», що стала основною теоретичною і практичною базою для подальшого розвитку трипіллєзнавства.

З того часу минуло 100 років і археологами досліджена велика кількість пам'яток трипільської культури. Незважаючи на досить значний фонд відкритих археологами джерел трипільська культура все ще залишається найменше дослідженою серед інших культурно-історичних утворень енеолітичної доби Європи. Жоден з найяскравіших її археологічних об'єктів не був до кінця досліджений з включенням всього арсеналу сучасних наукових методів археології та природничих наук. Весь фонд артефактів трипільської культури до сьогодення не систематизований, а публікація археологічних досліджень перебуває на низькому рівні. Все це призвело до відхилення від наукового осмислення феномена трипільської культури, до створення неспеціалістами примітивно-фантастичних гіпотез.

Серед цих примітивно-фантастичних гіпотез мають місце різного гатунку пояснення про надзвичайно високий техніко-культурний рівень розвитку племен цієї культури порівняно з іншим населенням Землі того часу, включаючи створення ракет, нібито знайдених до Другої світової війни на Хрещатику в Києві, організацію оснащеного вітрильного флоту і зникнення трипільських поселень на території України в результаті всесвітнього потопу, організацію культового центра для всієї північної півкулі Старого Світу на Кам'яній Могилі, винайдення там шумерської писемності, утворення праслав'янської найдавнішої держави Арати, надзвичайну цивілізаторську місію трипільських племен у поширенні знань у всьому Світі, включаючи цивілізації Європи, Африки та Азії (у тому числі Індії та Китаю). Всі ці пояснення не мають наукового обґрунтування і оформились в часи колосальних геополітичних змін після розпаду Радянського Союзу та організації нових держав. Ці напрямки до якоїсь міри відповідають особливому захопленню деяких людей у фантастичних поясненнях пірамід Стародавнього Єгипту, що на Заході отримало спеціальну назву «пірамідові діотології».

Проблема розвитку та зникнення трипільської культури, історичної долі її племен цікавила вчених від самого початку відкриття цих археологічних пам'яток. Треба відзначити, що їх першу історичну інтерпретацію зробив В.Хвойка. На початку XX століття він вважав, що племена землеробської трипільської культури Подніпров'я поклали початок «протослов'янського» (індоєвропейського) населення України. На противагу цьому Е.Штерн висунув ідею про трипільську батьківщину у північному Причорномор'ї стародавніх фракійсько-фрігійських племен Балкан і Малої Азії (включаючи мешканців стародавньої Трої), племен острівної Греції, що створили мікенську цивілізацію і заснували «праеллінську» культуру. Для першого етапу вивчення трипільської культури характерне надзвичайне захоплення вчених загальними проблемами

розповсюдження культур «мальованої кераміки» у Старому Світі від Китаю, Середньої, Малої Азії до Балкан і Подунав'я та їх зв'язок з розселенням індоєвропейців в пізні часи (М. Біляшівський, О. Спіцин, Б. Грозний, Г. Чайлд, І. Мещанінов, М. Марр).

З розселенням трипільців неситів у Малій Азії, (Б. Грозний, М. Болтенко)» [*].

Не тільки можна, а й треба було за ціле століття розібратися з хитросплетіннями як історії, так і наукової думки. Та й нині бачимо інше: боротьбу, в якій кожен відстоює свою «правду». Так, «...відкриття хліборобних міст епохи енеоліту між Південним Бугом і Дніпром стало, по суті, повторним прочитанням трипільської культури. Однак ця тема не є пріоритетною в Інституті археології, – вважає етнолог, директор Тальнівського музею історії хліборобства Вадим Мицик. – То держава грошей не виділяє на дослідження, то археологи-посадовці дотримуються думки, що жодних праміст в Україні нема, а трипільська культура є семітською за походженням. За відправну позицію доктор історичних наук Л.Залізняк взяв ту версію, яка існувала в перші роки дослідження трипільської культури (В. Городцов, О. Спіцин), мовляв, предки трипільців приїжджали з Малої Азії, де всі племена були семітськими. Він заселив малоазійцями Балкани, Індію, Аравію. Але ж Мала Азія набагато менша навіть за Балкани.

Леонід Залізняк стверджує, що трипільці були з «темною пігментацією, скошеним чолом і великим носом своєрідної форми». Яким чином він це встановив – не каже. Та й наука таких антропологічних даних на знає, адже шкіра не збереглася, а писемних пам'яток тоді ще не було. Провідний український антрополог доктор історичних наук, професор Сергій Сегеда стверджує, що в давні часи упродовж багатьох тисячоліть в Україні переважав саме середньоєвропейський тип населення.

Л. Залізняк обстоює думку, що багатотисячолітня культура хліборобства в Україні теж прийшла з Малої Азії. «Але ж починаючи з неоліту, всі історичні культури, які розвивалися на українських землях, були хліборобськими. Він вважає, що трипільці були споріднені із хатто-хуритами Малої Азії VII–IV тисячоліття до нашої ери. Оскільки у мові трипільців є запозичення шумерських, афроазійських термінів, то, очевидно, було кілька хвиль міграцій не тільки хатто-хуритів, а й інших народів. І от Л. Залізняк робить парадоксальний висновок: оскільки ті народи не є індоєвропейцями, а українці належать до індоєвропейців, то «нема підстав вважати трипільців українцями. Українська мова й культура принципово відрізняються від мови стародавніх народів Близького Сходу і їхніх родичів трипільців».

Чи правильно трипільську культуру називати цивілізацією – про це точилася дискусія на науковій конференції в МАУП. Інститут археології цей термін не сприймає, як це було за радянських часів. «Але якби ж такого розмаху

[*] Українська газета. – 2004. – №38 (14.10). – С. 6 – 7.

набула культура Кукутені в Румунії, то її б обґрунтували як цивілізацію, і про це знав би весь світ. Рівняймося на тих, хто належно цінує своє рідне» (О.Мельник).

Чи має усе згадане для нас важливе значення? Безумовно, бо ставлення до трипільської культури визначає ставлення й до інших етапів та форм світової цивілізації, а тим самим – і до українського етногенезу. А саме: якщо Трипільська доба – праукраїнська, то це зобов'язує відповідним чином бачити й себе: з глибини та зсередини; якщо то були семітські утвори, то або на нашій землі культуру творили інші і ми були тільки при інших або й поза ними, або ж і ми… семіти. А тоді еволюція нашого родоводу, що означає – й етнонаціональної ідеї, буде мати або індоєвропейське, або семітське начало та наповнення. І ми зможемо по-справжньому пізнати себе – як колишніх, так і теперішніх – лише ставши на ґрунт або однієї, або іншої домінанти. Або… зовсім іншої – дійсно наукової концепції, щоб реально дослідити і відповісти:

– То хто ж ми – чиї, яких батьків діти?!.. І чи й ми, аналогічно до високорозвинених народів, будемо вважати все витворене на рідній землі **своїм**, чи й ті неоціненної ваги здобутки віддамо іншим? Як безбатченки, люди без душі і розуму, без минулого, а тому й без майбутнього?!..

Як і відкрита М. Грушевським на Чернігівщині Мезенська стоянка, що нараховує понад 20 тисяч років, та Кам'яна Могила під Мелітополем, якій 10-12 тисяч років (див.: Українознавство. – 2003 – № 4 (9)), а також численні поселення на Причорномор'ї, в Карпатах, під Миколаєвом і Києвом і в самому Києві належать до найзначніших пам'яток найдавнішої світової культури. І вони не мовчать, вони говорять: і яким було Буття наших далеких прапредків, і яке виробництво, якими були сімейно-родинні відносини та суспільний лад, і якими були світосприйняття та світорозуміння, вірування, традиції, навіть – художні смаки та етичні норми[*].

І говорять не тільки залишками колишніх протоміст, будівель, поховань, кераміки, оборонних споруд, хліборобського та скотарського реманенту[**].

Маємо всі підстави тішитися, що в українців збереглися залишки свідчень, зафіксованих на письмі, і ті пам'ятки відповідають нам і на питання про зміст та еволюцію нашої етнонаціональної ідеї.

Має у цьому плані значення й Кам'яна Могила, котра засвідчує наявність писемності на нашому Терені ще 10–12 тисяч років тому.

І мають епохальне значення такі першотвори про події ще перших століть нашої ери, як «Велесова книга» і «Літопис Аскольда» та праці зарубіжних державців, істориків, мандрівників (див.: Крисаченко В.С. Українознавство : Хрестоматія у 2 книгах – К., 1996).

[*] Див.: *Кононенко П.П.* Українознавство: Підручник. – К., 1996 (розділ «Україна – культура; релігія – філософія – мистецтво»).

[**] Див.: *Баран В.Д., Баран Я.В.* Походження українського народу. – К., 2000.

Як і після появи «Слова о полку Ігоревім», можна почути: але є сумніви, що то автентичні твори! Та пригадаємо: спочатку наші сусіди поставили під сумнів, проте згодом не лише визнали, а й привласнили «Слово о полку Ігоревім», бо інакше не складалося з їхнім «старшинством» та «первородством», – а після того, як визнав зарубіжний світ, росіяни не тільки визнали «Велесову книгу», а й оголосили її… «російським національним міфом». Малороси ж сумніваються, а то й відмежовуються від першотворів.

Одні тому, що стають перед потребою або переписати свої практично антиісторичні твори, або й викинути їх на смітник. Інші тому, що стали жертвами ідеологічної обробки й ніяк не можуть сповнитись гідності і стати самодостатніми господарями та творцями власної долі.

А роль «Велесової книги» та «Літописа Аскольда» якраз і полягає у прямому зверненні пра-пра-пращурів до нашої етнонаціональної свідомості й гідності.

§4.1.5. «Велесова книга» і «Літопис Аскольда» в генезисі етнонаціональної ідеї

Обидва твори відображають події другої половини 1-го тисячоліття нашої ери, віддзеркалюючи й їхню передісторію в причинах і наслідках.

Отже, йдеться про нашу минувшину, від якої ми з різних мотивів, але, як правило, відмовлялися: вона, мовляв, спільна – або германо-слов'янська, або східнослов'янська. Так і не ставлячи питання: а чи існували і які ж тоді були українці?..

Нагадаємо: у свій час не лише в Римській імперії, а й в імперії Карла Великого становище європейських народів було ідентичним нашому. Але жоден із тих народів **не відмовляється від своєї праматеризни**! Бо інакше вона належить кому? Якщо не їм, то семітам, а коли не семітам, то що – марсіянам?..

І це за умови, що наші пращури були мудрішими, допитливішими й далекогляднішими: ще в «Літописі Аскольда» дошукувались істини – «звідки пішла руська земля…».

Символічною парадигмою є і зачин «Велесової книги»: «А дарма забуваємо давні добрі часи. Та йдемо куди – невідомо». Бо і уроки минулого, вважає автор пратвору, надзвичайно повчальні, і в майбутнє іти без осмислення досвіду – то йти із заслоненими очима та порожньою душею.

З цієї причини автор дивиться широко й заглядає в глибінь часопростору, і ми бачимо: той далекий світ настільки таємничий, наскільки разом з тим і суголосний нам, навіть – на грані XXI століття.

Насправді: «Велесова книга», – зазначає Валерій Шевчук у передмові до прекрасних переспівів «Велесової книги» Миколою Карпенком (К., вид. В. Карпенка, 2004), – викликає безліч думок та асоціацій, як твір, що «потребує осмислення в багатьох параметрах. Надзвичайно цікавий він для історика: одне

те, що маємо **писану історію** племен празько-корчацької культури з її мовою, звичаями, релігією, господарством, виходами у степ і відходами на північ…, а друге, перед нами причинок до історії Деревлянського князівства, яке існувало не одне століття і твердо фіксується за перших київських князів. Дає безліч фактів пам'ятка до загальної української історії, зокрема степової та кримської… Для висвітлення історії української державності тут також знайдеться чимало фактів, а саме про державні утворення до київського періоду, чимало є й про сам Київ, про різні епохи в житті наших предків, Антську державу. Є матеріали не лише до історії релігії, але й соціально-економічного побуту… Не менш цікава книга етнографам та фольклористам, соціологам, історикам права, а, передусім, літературознавцям, адже перед нами… один із епосів, у якому реально бачаться засновки епосів пізніших; водночас це зразок протолітопису…»

Протолітопису Буття і Свідомості праукраїнців, а тим самим – і зародження та формування їхньої етнонаціональної ідеї.

Ну й справді: із сюжету бачимо і численні картини внутрішнього життя, і спогади або картини боїв з перським полководцем Дарієм, готами і гунами, греками, римлянами і варягами, хазарами, численними сусідніми племенами, – та розповідь про все те не є головною метою. Головна мета – то **осмислення** як боїв, так і причин перемог чи поразок, а тим самим – сенсу багатовікового розвитку, відповіді на питання: як жили, чим стали, куди йдемо?...

У чому ж той сенс за автором Влес-книги?

У відповіді: щоб мати бажане життя – потрібно **за нього боротись**! Потрібно **воліти** добра. А вища форма Добра – то **стати і бути собою на власній Землі**.

Пригадаймо Мацціні: «Без країни у вас немає ні імені, ні прикмет, ні голосу, ані прав чи доступу як братів до товариства Народів. Ви байстрюки Людства… Не відволікайтеся ідеєю поліпшення ваших матеріальних умов, поки спершу не вирішите національного питання». Прекрасно було сказано! Але сказано було ідеологом «Молодої Італії» аж у XIX столітті!

Автор «Велесової книги» мислив і писав на тисячу років раніше:

…Се ви перші були, хто вклонився Триглаву,
а Триглав – суть Сварог, і Перун, й Світовид, –
і на них споконвіку тримається світ,
що являє нам Яву, і Наву, і Праву
…Бог війни й боротьби, віщий грім з ясноти,
що веде нас до бою дорогою права!..
Із твоєї руки нам зліта Матір-слава,
і до тризни великої правиш нас ти.
…Се бо тайна велика: пресвітлий Сварог
в одночассі – то суть і Перун з Світовидом –
вони в Сварзі навіки поєднані з Дідом,

яко світлий Триглав,
Бог богам, вічний Бог.
Бо в людському житті, та й по всі наші дні, –
Білобог з Чорнобогом у вічній борні.
І щоб світ наш тримавсь,
не скривилася путь, –
Світовид і Перун у Сварозі живуть.
…Се ж бо Велес навчив
праотців наших землю орать,
засівати цілини і жати снопи колосисті –
і при вогнищі ставить, у хаті, на ріднім обійсті,
божий Сніп, як святиню, як вищу земну благодать…
Слава ж нашим батькам –
***матерям і вітцям**, що вели*
нас ізмала за руку
в любові до рідного Бога,
що із правої стежки для нас починалась дорога –
і за мірою права
ми в світі живем, як жили.
…Од вбережжя морського,
од Годського моря,
*в давнину ми ішли ген **до Дніпра і далі**…*
…та метались в степах поміж ордами вражими.
*"**Ой, не стане добра, як ми разом не зв'яжемо***
***силу родів своїх, давши їх на поталу**!"*
Як до мислі не візьмемо міту святу:
праотців голоси до єднання покликали!..
Дослухаймося їх, бо не може буть інако,
бо загубимо силу і славу отут…
***Осідаймо** в степах – там, **де предки сиділи**…*

Тому, що не завжди гуртувалися та боролися, зневажали богів і князів, Нави, Яву та Праву, – то 15 віків знемагали в яремному рабстві. Ждали, що волю і щастя даруватимуть нам боги.

Та горе призвело до прозріння:

…Огнищанами будьмо у рідному домі:
висіваймо зерно, випасаймо гурти,
яко гридні, а не безсловесні скоти,
не оті овечата, які несвідомі
…Яко орії давні – не греці оті,
із ромейських земель, з-понад Годського моря,
що в невігластві власнім немудре говорять
і про нас, і про наші храмини святі.

Не вони ім'я слави, а ми несемо –
і ту славу бороним, йдучи на заліза
чужинецьких мечів, коли ворог налізе, –
чей же ми не бики, щоб вдягати ярмо!
…Ми на землях своїх зроду вільно жили…
І про русичів славу клекочуть орли –
*…**А звідкіль наші роди**, звідкіль племена,*
хто се мудро вчинив і хто дав їм наймення?..
Від Сварожичів наших се благословення…
…На семи великих Ріках утворилися ті роди,
як за морем проживали ми в Зеленому Краю –
*у літа тамті далекі, ще задовго до **ісходу***
у Карпатські зелен-гори,
в землю Київську свою
літ за тисячу і триста
до того, як сталисъ готи…
У далеких переходах зазнали багато страждань
…І взяли мечі ми в руки,
і свій рід ми боронили –
за життя своє ми билисъ,
і за наших животин;
І в Перуна-громовержця
одного ми попросили:
або жити – або вмерти,
або воля – або згин!
…Отож Бог наш – Сварог – для племен і часів,
роду нашого славного, що не змаліє!..
А сей рід – то є витязі наші од Кия
аж понині, до київських наших князів.
…У нас води й бори, і луги трав'яні.
І напохваті меч.
І наш муж на коні…
…І пішли – Орій, Кий,
а за ними і Щек, і Хорив,
троє в батька синів,
роздивлятися землі незнані…
І ми бачимо днесь,
живучи у трудах і стараннi, –
Що слов'янський наш рід
Сам себе в тих походах творив!
…Відчинить їм браму наш Батько Перун,
покличе на луки Сварожі…

А слава воскресне у рокоті струн –
і стане в Русі на сторожі.
…Так постають Краса і Врода, у рідні ваблячи краї, –
Бо лиш тоді жива Природа, коли ми чуємо її.
Коли в душі мов щось проснеться
і диво-спів народиш сам, –
як серце раптом відгукнеться
траві, і водам, і лісам*…*
…Собіособство мудрим не стане:
окремішність роду не множить сили!..
…Батько Орь був попереду – князь племенам…
Після – син його Кий на Русі провідничив.
…О нападники готи! Були й відбули…
Тільки кров, що у пам'яті, не висихала.
Нас підтримали ільмри… Земля нас тримала,
бо ми Сонце і Небо на стягах несли!
…Кий у Києві сів – і нам зичить добра.
Спільно зводимо Русь – городи й заборола…
І куди б наших предків повертались чола –
не поступимось Руссю, не підем з Дніпра*.*
Ся земля – наша Мати від діда-отця,
і ми з нею пребудемо – аж до кінця.
Рід Щека приходить до Дніпра з Карпат.
…І такою була Матір-слава завжди –
і як русичі лендами до Лукомор'я
прагли наших богів занести – і край моря
угніздитися мали, прийшовши сюди.
Грецькі колонії прагнуть диктувати свою волю –
…тож до моря притиснути греків пора!
І страшити й гонити у грецькі краї,
бо ж то руська земля єсть – і паства, і лови, –
і за неї лилось много руської крові,
і там руські тіла укривали її;
…І з'єдналася Русь задля волі і ладу –
най бо Скитія буде у русів одна!
…А любили свій край – всім лицарством своїм:
краще вмерти – чим здатися на спотикання,
бо куди ж ти підеш у годину смеркання,
як од вогнищ святих – тільки попіл і дим?
Як під небом притулку не знайдем ніде?..
І се мовим услід за отцями й дідами:
«ПОБОРІМОСЬ!»

Мати-Слава обіцяє перемоги.

…А вмирати не страшно – у вічність той піде,
як і всі у свій час туди підемо ми.
А тому і йдемо. Божих знаків свідомі,
що земна то все тлінь, що малі ми тут є…
А жива наша слава – в Матір-славу тече –
і пребуде у ній, поки й світу земного.

Нападають вороги – і квилить Мати-Земля.

…І кличе вона оборонця – йому свої мовить жалі…
Як День умирає без Сонця –
отак ми умрем без Землі.

Що ж дає енергію цьому переконанню?

…А дарма забуваємо давні добрі часи
та ідемо куди – невідомо…
Чень поглянеш назад – голоси, голоси –
звідтіля, з праотецького дому.
Та стидаємось Яву, Наву й Праву ми знать:
ну, а що ж то вкруг гирла земного?..
…Душі пращурів нам в світ надій і тривог
днесь од Ірію зорями світять

Вірність життю та вітчизні дає сили перемагати і персів, і готів, і греків, і римлян, і хозар:

…В нас же батьківська віра
і правда своя на віки.
*…**З Дніпра по Дунай – а все отчий край**…*
…Тримайтеся, браття, плем'я за плем'я,
тримайтеся рід за рід! –
***і бийтесь за себе на землі своїй**,*
***яка належить нам і ніколи іншим**.*
*…йдем на **Хорсунь**! Туди, де морські береги,*
там за сльози уведених дочок дадуть,
за неволю синів в рабство греками взятих:
нам ні срібла, ні злата не треба до плати –
хай посічені голови їх упадуть!
…«Муж ідучи додому, не правий, якщо лише
заявляє про права, і правий, якщо слова його
з ділами збігаються»
…А ми родичі всі, а ми всі кревняки –
про се каже нам кров наша віща…
Вибирали князів – і так правились ми
аж п'ятнадцять віків через віча.
Кожен вправі там був своє слово ректи –

і казати, і мислить інако…
…А те право утратили ми од хозар, по Трояню.
Та воїни прийшли і сказали: «Се дух нам воскрес!»
І славу богам заспівали ми потім,
і жертву творили в молитві-хвалі…
Хозари потяті були до землі.
А також і готи.
…І сказала Руськолань:
«треба немало старатися
щоб утворилася земля наша»
За десять віків і походів багато чого забулось
…Давній рід на окремі зійшов племена:
ті поляни, ті сваредзі, ті деревляни, –
***а то ж рідні все русичі од Руськолані**…*
А ще сумь, весь і чудь – як чужа чужина.
Звідтіля і усобиці…
…А де ж то ми вільного знайдем життя,
***якщо не в собі,** не на рідному полі?*
…А тут бо – за тисячу літ і три – сто,
як почати лічбу од ісходу Карпатського, –
злий-жорстокий Аскольд, од варягів ото,
та й приліз до слов'янського племені наського.
Та маємо жити правдою наших Богів!
Бо де нема злагоди – там буде біда…
І через нашу роз'єднаність подолали нас Аскольд і Рюрик. І тому –
… «Наші праотці йдуть по висхлій землі…
і так ми не маємо Краю того і землі нашої… І хрещена Русь сьогодні»
І маємо знову боротись за волю і Землю нашу!

Шкода, що не можемо вдатися до широкого аналізу стилю прамови, бо, по-перше, внутрішній лад кожної мови – то **лад природи й душі народу**,
а переклад (чи переспів) неминуче вносить корективи до першотвору; і, по-друге, тому, що мова «Велесової книги» прямо співвідноситься з часом «Літописа Аскольда» (про 860–867 рр.). І тоді, як і всі мови світу, вона була дещо відмінною від сучасної і словниковим запасом, і евфонією, хоча ще тоді нашу прамову і великі мужі Кирило та Мефодій, і морави та чехи й болгари визнали «найпрекраснішою руською мовою».

Одначе й у реставрованій формі мова «Велесової книги» вражає не тільки стилістично-семантичним, а й змістовно-ідейним багатством, наснажує роздумами, зачаровує почуттями. Та хіба й дивно? Автор зображує буття і рух свідомості поколінь у вражаючій повноті часопростору діянь людей, а це робить розповідь ліричною і епічною, драматичною й трагедійною, – тож засвідчує як

багатство внутрішнього життя наших далеких пращурів, так і природу ідейно-художнього синкретизму нашої мистецької творчості.

У підручнику «Українознавство» (глава «релігія – філософія – мистецтво») вже говорилося про деміургічні чинники того синкретизму: форми буття визначали форми творчості (єдності фольклору, пісні, музики, театралізованих дійств); а форми свідомості – органічний синтез емоційних, раціональних і досвідних начал, вірувань, філософських поглядів і міфологічних та міфотворчих світоуявлень – про людину й народ, про Небо і Землю, мораль і закон, життя і смерть, славу й ганьбу, їхні родо-племенні джерела, координати та категорії.

І вагомість, масштаби зображеного й вираженого в геніальному праепосі постануть у адекватних формах та вимірах, коли врахуємо: зображується процес розвитку життя щонайменше за **півтори тисячі** років, і до того ж – життя народу, сущого на **серединній землі планети**: по ній пролягав шовковий шлях до Китаю, походи Олександра Македонського до Індії, шлях – із Варяг у Греки і з Європи до широт Сходу. При цьому маємо на увазі не лише фізико-географічний бік справи, а й роль цієї землі в міжнародних взаємовідносинах: цивілізаційних, культурних, торгово-економічних, освітніх, релігійних, наукових, військових. Зрештою, **енергетику** цієї Землі, визначену **провінденційно**, а тим самим і **харизму** етноса.

Зокрема й те, що безмежна Земля Київської держави з усіх боків, на кордонах сухопутних, морських і річкових була **відкритою** для перманентного проникнення. Та земля задовольняла потреби і осідлих, і кочових племен, була багата всім, – тому вабила й «зобов'язувала» битися за неї. А це формувало не тільки спосіб життя, а й характер людей – трудівників і воїнів водночас, провідні риси екзистенції автохтонів.

Гідні подиву і захоплення можливості людини та мови: весь той огром віків і подій, помислів, почуттів і дянь, вірувань, устремлінь і пророцтв виразити гранично об'ємно й довершено в Слові.

Викладачі, дослідники зарубіжної літератури з високим пафосом показували, як майстерно зобразив щит Ахілла Гомер або меч Дюрандаля чи ріг Карла Великого автор «Пісні про Роланда». І то не тільки вражало, а й потрясало!

На жаль, наші дослідники і педагоги аналогічною мірою не розкрили нам велич вітчизняних шедеврів: і хай сусідам те було не з руки, бо шедеври не належали їм, а визнати пріоритет українців вони не хотіли з «принципових» мірувань: тоді б в іншому світлі, такому як еллінська Греція й Рим, постали Україна та ті сусіди. А українським забракло знань, або натхнення чи й професіоналізму, а то й мужності: треба ж бо було протистояти фальсифікаторам, котрі сиділи при владі й повелівали не лише тілами, а й душами. А праглося ж чинів і достатку, часом-то й слави. Тож на мораль і совість, патріотичні обов'язки можна було або заплющити очі, або й начхати…

Як закрити «більма» й на історичну правду, котра поставала з тих давніх шедеврів: що ще у «Велесовій книзі» було дано відповідь і на питання «звідки пішла руська земля»; і на те, що ж визначило характер розвитку та причини і наслідки багатотисячолітньої боротьби за власну долю й свободу. Тобто, те, що стало формотворчою енергією, деміургічною силою кристалізації спочатку родової й етнічної, а в кінцевому наслідку – етнонаціональної державницької ідеї.

Ось що знаходимо в тексті:

«Се ви перші були, хто вклонився Триглаву, а Триглав – суть Сварог, і Перун, й Світовид»;

«Слава ж нашим батькам – матерям і вітцям, що вели нас ізмалу»;

Вороги прагнули роз'єднати нас, та ми зрозуміли: «Ой, не стане добра, як ми разом не зв'яжемо силу родів своїх»;

«А звідкіль наші роди, звідкіль племена, хто се мудро вчинив і хто дав їм наймення?.. Від Сварожичів наших се благословення…»;

Доля ганяла по лісах і пустищах, по своїх і чужих землях – «І взяли мечі ми в руки, і свій рід ми боронили, за життя своє ми бились…»;

«А сей рід – то є витязі наші од Кия аж понині, до київських наших князів», а зачинався ще з Орія;

Нав'язують нам думку про нашу залежність – і державну, й етнічну – від когось, та то – олжа: бо «слов'янський **наш рід** сам себе в тих **походах творив**!»;

Насаджують думку, що ми – люди нерозумного краю, без доблесті й честі, та брехня спливе, а «слава воскресне у рокоті струн – і стане в Русі на сторожі!» – бо ж ми мали не тільки мужніх князів, а й мудрих Боянів;

Тих Боянів, що жили і славою батьків (родів та племен), і Духом землі й усвідомлювали: «Так постають Краса і Врода, у рідні ваблячи краї, – Бо лиш тоді жива Природа, коли ми чуємо її: Коли в душі мов щось проснеться і диво – спів народиш сам, – як серце раптом відгукнеться траві, і водам, і лісам»;

Тож усвідомлюємо: готи, гуни, хазари – були й відбули, ми ж зводилися на ноги, бо «земля нас тримала… Тільки **кров, що у пам'яті**, не висихала, – бо ми Сонце і Небо на стягах несли!»;

Бо коли надходили нові вороги, ми «мовили услід за отцями й дідами «ПОБОРІМОСЬ!»; «І куди б наші предки повертали чола – не поступимось Руссю, не підем з Дніпра. Ся земля – наша мати від діда-отця, і ми з нею пребудемо аж до кінця», – як і «З Дніпра по Дунай – то все отчий Край»;

Все зазначене єднає нас і дає силу та віру: «Тримайтеся, браття, плем'я за плем'я,.. рід за рід!» – «А ми родичі всі, а ми всі – кревняки: про це каже нам **кров наша віща**»;

Наш ідеал – рівність, справедливість, демократія, суверенітет, свобода, - «А де то ми вільного знайдем життя, якщо **не в собі**, не на **рідному полі**?!»

Так вірували, мислили, воліли і діяли наші «прадіди великі», тим самим відслонюючи завісу над анналами праісторії і говорячи: ще задовго до епохи Володимира Великого ми мали могутню державу, християнство, широкі міжнародні відносини, а також – писемні пам'ятки (отже, й знаки реального історичного часу), котрі засвідчують: шлях до національної ідеї, як і до національної мови, культури, держави, **розпочинається** з **осмислення себе** народом – суб'єктом історії, творцем власної ментальності й долі.

Батьком та матір'ю ідеї-філософії стають **Рід** і власна **Земля**, котрі еволюціонують у **плем'я і Батьківщину**. А субстанцією феномена нації стає **етнос**.

Звернімо увагу на акценти автора епохального епоса: ми жили **родами**, нерідко ворогували, отож втрачали **почуття** єдності; часом не шанували своїх богів, Наву, Яву і Праву, а коли напасники забирали вождів – не боронили їх; не завжди розуміли, що коли чужинці накидали нам свою мову, то ми ставали відчуженими і від своєї віри; як наслідок – втрачали владу над своєю землею, 15 віків жили в рабстві…

Здавалося: ми приречені на загибель, – та прийшло прозріння: «ми **родичі** всі, а ми всі – **кревняки**: про це каже нам **кров** наша **віща**…» Ми об'єдналися в племена.

Чому об'єдналися? Бо осягнули: ми – кревняки. Завдяки чому прийшло осяяння? Бо прийшло **відчуття**: і в добрі, і в злі – **Земля** нас тримала» та ще «**кров**, що у пам'яті, не висихала»; «бо ми **Сонце** і **Небо** на стягах несли» (і та пам'ять, зважмо, донесла ті кольори «крові» – Сонця і Неба – аж до кольорів нашого сучасного прапора!).

Отже, рід. Родове начало передає **пам'ять крові**. Кров передає голос **Землі**, ширше **– Природи**, відчуття доленосної єдності з нею. Рід, пам'ять, кров, Земля і Небо зумовлюють синтез нової якості – **племені**, а далі й «синтез» племен. Їх очолюють вожді і династії. З'являється нового типу держава. Але вирішальними стають внутрішні сутності: рід, Земля-Природа, кров, пам'ять, віра і мова, державна самосвідомість, – а ті сутності трансцедентної категоріальності зумовлюють появу і нової якості єдність: **етнічну**.

Етнос стає гарантом **вічності народу**.

Не всякий етнос, а той, що пізнав і усвідомив себе. Етнос, могутній природною силою. Бо тисячі етносів розчинилися, асимілювалися, стали підрядними, а то й загинули. Як деревця, що не піднялися до Сонця.

Роль суб'єктів історії, творців і виразників загальнолюдської цивілізації та культури випала лише на долю етносів **харизматичних**: наділених жагою життя, пам'яттю крові і серця, енергією інтелекта, силою творення, боротьби і володіння, волею переможців, призначених до здійснення в потоці вселюдства **власної історичної місії**.

Усі зазначені формації, усі риси, а головне – факт, сказати б, релігійно-філософського самопізнання та самоусвідомлення, а тим самим – сприйняття

трансцедентно визначеної історичної місії український етнос пройшов і виявив ще **до** середини І тисячоліття нашої ери.

Доказом тому є й другий писаний документ – «Літопис Аскольда».

Абсурдно, але цей документ про події 860–867 років не став для деяких істориків дороговказом до правди-істини не лише до ХХ ст., коли він був маловідомим, а й на початку ХХІ ст., коли його реставрував, обнародував і науково прокоментував видатний історик Михайло Брайчевський.

Нагадаємо: «Велесова книга» завершувалася болючим спомином: «...де нема злагоди – там можлива біда…», «через нашу роз'єднаність подолали нас Аскольд і Рюрик».

«Літопис Аскольда» є писемною пам'яткою про часи правління згаданого Аскольда – 860–882 рр. нашої ери. Отже, він продовжує розповідь про епоху, зображену у «Велесовій книзі».

При цьому продовжує не тільки хронологічно. Головне для нас – продовжує ідейно-філософською змістовністю та історичною парадигмою. До того ж уже на рівні сформованої держави.

Найперше: спробою **побачити себе на вселюдській Дорозі до себе самих і до світової спільноти**, до власної і всезагальної мети, а тому – до ядра родо-племінної та правової й державницької ідеї: хто ми і чого прийшли у Світ?..

«Велесова книга» давала кількатисячолітню парадигму еволюційного розвитку в інтегральних категоріях виміру – Простору й Часу. Категоріях, наголосимо, широти, глибини й висоти бачення людей, родів, держав, подій та процесів, міри почуттів і мислення, а відтак – міри природності, людяності, мудрості, мужності та потужності свідомої волі і далекоглядності, вічності діянь та надбань.

«Літопис Аскольда» розгортався так: «Се починаємо повість оцю. По потопі три сини Ноєві розподілили землю – Сим, Хам та Іафет. І дістався схід Симові… Хамові ж дісталася південна частина… А Іафетові дісталася північна сторона та західна: Мідія, Албанія, Вірменія… **Сарматія, Таврида**, **Скіфія**… Дістав (Іафет) також і острови: Британію, Сицилію…, ріку Тигр, що тече між Мідією та Вавилоном – до Понтійського моря на північну сторону: **Дунай, Дністер і Карпатські гори**, а звідти, сказати б, аж по **Дніпро** та інші **ріки: Десну, Прип'ять, Двіну**, Волгу, що пролягла на схід в частину Симову» (отже, там, де знаходилися: «Сирія, Мідія, і ріки Євфрат, і Вавилон, Колдуна, Ассірія, Месопотамія, Аравія Старійша, Кілія, Комагена, вся Фінікія» (Див.: Українознавство – 2004. Ч. 4(9). С. 6–19). Свідомо відзначаємо частини в складі країв Іафетових – від Мідії та Албанії, Сарматії, Тавриди, Слов'ян – до Британії і Сицилії, Родоса та Дунаю, Дністра і Карпатських гір… аж до Дніпра та інших рік: Десни, Прип'яті…» А також частин, пов'язаних з Волгою («в частині Симовій») – у ній не знаходимо жодних реалій, пов'язаних з майбутніми Суздальським, Володимирським, Московським князівствами. І не тому, що їх тоді й не могло бути, а тому, що ті землі ще не були відомі – з одного боку, та

належали до зовсім іншої цивілізаційної частини – з другого. Зате бачимо контури індоєвропейської цивілізації, до якої, знову-таки, землі майбутньої Московщини не належали ні територіально, ні етнічно, ні культурно.

Не можемо не процитувати й іншого, поданого далі. Спираючись на ще одну міфологему, автор «Літопису Аскольда» повідомляє про намір племен Вавилонії «створити стовп до неба», про те, як будували його 40 літ. Ще коли він не був добудованим, прийшов Бог і сказав: «Се рід єдиний і мова одна», і «змішав Бог мови» (що свідчить, що доти **єдиної** мови, як і єдиного народу, насправді не існувало!), а потім зруйнував той стовп і розсіяв племена по землі, розділивши народи і мови на **сімдесят дві**: «**Від цих же сімдесяти і двох народів походить і народ слов'янський**, від племені Іафета – названі **норичі** (нарці), які суть **слов'яни**.

І від тих слов'ян розійшлися по землі і **прозвалися** своїми **іменами** – **де хто сів**, на якому місці. Ті, що прийшли і сіли над річкою Моравою, прозвалися моравою, а інші чехами нарікалися. Ті слов'яни прийшли і сіли над Віслою й прозвалися ляхами, **а від тих ляхів прозвалися поляни ляські**, а другі – лютичі, інші – мазовшани, а ще інші поморяни. І ото слов'яни: хорвати білі, серби і хорутани.

Так само від тих же слов'ян і сіли **над Дніпром** і нарікалися **поляни**, а другі – **деревляни**, бо сиділи в пущах, а другі сіли поміж Прип'яттю і Двіною і нареклися **дреговичі**; інші сиділи над Двіною і нарікалися **полочани** – заради річки, що втікає в Двіну, – ім'ям Полота. Словіни ж сиділи довкола озера Ільмень і прозивалися власним іменем (тобто слов'яни), а другі сиділи понад Десною і над Сеймом, і над Сулою і нарікалися **сівер**…»

Знову бачимо: 1) пограничними лініями розміщення праукраїнських племен стають Карпати і Сіверянщина; про тих, що складатимуть суздальсько-московські землі, мовитиметься зовсім у іншому часопросторі – лише з XII століття, коли Київська держава розгорне колонізаційний наступ на угро-фінські й татарські племена, понесе туди християнство, тим розпочне слов'янізацію та організацію державного життя; доти про єдине східнослов'янське плем'я не було й натяку; 2) структуротворними феноменами суспільно-державного життя слов'янських, як і інших, народів стають **етноси і Природа**.

При цьому етноси не були аналогом раси (як не були вони і в усій Європі: романські чи германські народи диференціювалися за особливої ролі природних умов і державних утворень та династичних зв'язків, – що, до речі, стало вирішальним навіть при розпаді імперії Карла Великого), а Природу не можна зводити лише до її фізичних вимірів і характеристик.

Бо кому не зрозуміло, що спосіб життя та характери народів Скандинавії чи Британії, Іспанії, Японії чи Китаю, Океанії чи Африки і Америки зумовили відповідні їм і географічно-геологічні та кліматичні умови? Достатньо сказати, що особливості розташування Англії чи Японії, безмежні простори Китаю чи

російської імперії нерідко відігравали вирішальну роль у минулому, а географічні, кліматичні та природоресурсні особливості США визначають їх роль і на сучасному етапі.

І знов-таки – не лише кількісними показниками, хоча й вони, цілком зрозуміло, мають надзвичайно вагоме значення: скажімо, нафтові запаси арабських країн, понад півтора мільярда китайців, малоприступне розташування, океанські ресурси США…

Однак не розкриємо причин багатьох процесів історії та не відповімо на численні питання еволюції людства, коли будемо й надалі зациклюватися лише на метафізичних константах Природи.

Бо Природа – це і найуніверсальніший **деміург Духу** людини й народів, оскільки саме Природа визначає світосприйняття і світорозуміння, характер життєдіяльності, праці, тип почуттів і мислення, стратегічні інтереси та ідеали, міжнародну практику.

У цьому плані структурний хребет Природи – це єдність Часо-Простору, що визначає і масштаби, особливості почуттів та світоуявлень, і лад Душі кожного народу – його Мову й Культуру, а також долю й історичну місію.

Нагадаємо: і долю, й характер життєдіяльності, тип і специфіку мислення праукраїнців визначали як серединне розташування на планеті, так і особливості природного середовища: комплекс суші, моря й річкових водних ресурсів; лісу, лісостепу і степу; рівнини й гірських масивів, звідси хліборобських (осідлих) і скотарських (рухливих) племен-маргіналів та промислів, ще з Трипільської цивілізації – міської й сільської культури. Поважну роль відігравала як інтенсивність міжетнічних зв’язків та міждержавних контактів, що визначало і генотип українського етносу в його і складових частинах, і цілісності; і характер життєдіяльності осідлої, кочової і воїнської, – і тип світосприйняття: універсально багатої й різнорідної природи як єдності, а відтак і універсальності занять та почуттів, натури, зацікавлень, форм самореалізації далеких пращурів. Вони культивують фізичне й морально-етичне здоров’я, лицарство й патріотизм, вірність традиціям і вірі, культ саможертовності й слави, воїнської мужності, а також – культ жінки. І цей універсалізм світосприйняття зумовлює й універсалізм світорозуміння: людина й природа, Земля і Небо, життя і смерть – органічно поєднані. Органічно поєднані добро і зло (одвічно б’ються Білобог і Чорнобог), минуле, сучасне й майбутнє, віки і покоління, Буття і Свідомість, – універсальною формою вираження чого є Мова. Мова як душа племені і Голос Землі як виразник емоційного й інтелектуального начал, гностичного й мистецько-творчого, сутностей природи і життя, концентрованих у релігійно-філософських категоріях.

Саме завдяки зазначеному універсалізму мова синтезує досвід (і слова – поняття) свого й інших народів, міфічне й реальне, метафізичне і трансцедентне: видимий, небесний і підземний світи; скинуті з небес золоті

плуг, ярмо, чаша і меч (як символи хліборобства, влади, жрецтва і воїнства), легенду про народження пращурів внаслідок одруження Зевса із дочкою Дніпра.

І все те – ознаки не подрібнення в світорозумінні, а філософського осягнення життя й узагальнення єдності людського і природного начал: жінка в далеких пращурів – і Дароносиця життя, і Мати, й Земля, і Батьківщина, й Віщунка Слави та безсмертя, синтез Краси; як і Світове Древо, метафоричною універсальністю відзначається образ Води: вона – Дана – основа життя; звідси коренева семантичність Дніпра (Данапра), Дону, Десни, Дністра, Дунаю. Це – промені одного Сонця, криниці Вічності, бо лише на основі злиття води небесної (чоловіче начало) й земної (жіноче начало) зароджується життя. І закономірно, що Антей успішно протистоятиме Гераклу, допоки доторкатиметься до Матері-Землі, а світовідчуття прапредків розвиватиметься як філософія серця – категорія і мислення, логіки, і моралі та етики: добром є лише те, що схвалене серцем.

І аналогічно: лише на основі злиття крові етносу й Духу землі, взаємовпливу Природи і Мови, волі роду і влади держави людина й народ можуть здійснювати історичну місію, визначену трансцедентно. Можуть, коли осягнуть поклик Природи й виявлять якості та риси етносу-народа **харизматичного**!..

Таку ідею-філософію було втілено у «Велесовій книзі». Ідентичний пафос віднаходимо й в «Літописі Аскольда», але вже на стадії нової якості суспільного розвою – **суверенно державного**.

Перший доказ тому – вибір об’єкта зображення: великий князь (хаган-імператор) Аскольд у його походах на Константинополь. Адже Константинополь – тоді столиця наймогутнішої імперії – Візантії. І вже сам факт походу має гігантські виміри. А ми ж бачимо Аскольда в ролі переможця!

Здавалося б, дивно: Аскольда-переможця автор «Велесової книги» атестує негативно.

Та дивуватися не доведеться, коли врахуємо: Аскольд, перемігши візантійську владу, приймає її релігію – християнство. А київське суспільство було язичницьким (хоча й знало раннє християнство). До того ж Аскольда вважали представником варягів.

На цій підставі, до речі, негативно сприймають Київського князя – спадкоємця влади Києвичів і деякі сучасні історики. А між тим є принаймні дві причини трактувати Аскольда інакше: по-перше, тому, що в той час могутні вікінги володіли тронами всієї Європи; отже, за них Київська держава органічно входила в процес європейського життя; а по-друге, тому, що Аскольд, за визначенням М. Брайчевського, був талановитим керівником і суттєво сприяв поглибленню й етнонаціональної ідеї на основі утвердження **державницької стратегії** міжнародного спрямування. «За врядування Аскольда, – наголошує вчений, – Русь міцно утвердилася на узбережжі Понту, який у тогочасних джерелах не випадково дістав назву «Руського моря». Головний напрямок

політичних заінтересувань київського кагана був спрямований на південь та південний схід, де лежали **найрозвинутіші на той час** країни. У 852–853 роках руське військо на прохання санарійців (населення Кахетії, тобто Східної Грузії) бере участь у відсічі арабського наступу в Закавказзі. У 864 або 865 роках київські дружини досягають міста Абесгун в Ісфагені – іранській провінції на південному березі Каспійського моря (і, як бачимо, контролюють терени від Сіверщини до Карпат і від Каспійського до Чорного моря з тенденцією виходу на Адріатику. – *П.К.*). Руських купців добре знають у самому Багдаді – уславленій столиці арабського Халіфату, що тоді переживав найблискучішу пору своєї історії.

Та найбільшою акцією Аскольда були знамениті походи проти Візантії й укладені ним мирні угоди з греками. 860 року київське військо та флот (що складався із 380 кораблів. – П.К.) «… обложили імперську столицю із суходолу та моря й примусило візантійську адміністрацію укласти мирний договір». Згідно з ним Візантія зобов'язувалася сплачувати Київській державі в особі Київського, Чернігівського і Переяславського князівств (прикметне окреслення меж нашої прадержави!) данину, надавала руським купцям найширші привілеї, підписала надзвичайно вигідний для Києва договір про дружні взаємовідносини.

Тоді ж Аскольд прийняв християнство й хрестився на своїй землі в Херсонесі.

«Величезну увагу, – наголошує М.Брайчевський, – Аскольд приділяв ідеологічному та культурному поступу своєї країни». За нього сталося заснування Київської єпархії в ранзі **митрополії.** Почався тривалий і багатогранний процес переоцінки ідейних вартостей – починаючи від засвоєння моністичного світосприйняття й усвідомлення великої **ідеї єдності** і кінчаючи переглядом етичних цінностей та настанов.

На принципово новий щабель підноситься давньоруська культура. У Києві започатковано мурована архітектуру – для цього з Греції запрошують досвідчених майстрів. Русь починає перекладати **с в о є ю м о в о ю** церковні книги… Та й не тільки церковні. Взимку 860–861 років славетний просвітник Кирило Філософ під час своєї хазарської місії мав нагоду бачити в Херсонесі «Євангеліє і Псалтир, **руськими письменами** писані». Це було за рік до винайдення ним особливої слов'янської абетки (глаголиці).

Тож не випадково «Літопис Аскольда» інформував про причини і процес функціонування «**найтоншої і найпрекраснішої руської мови**»[*].

На цій основі «створювалися оригінальні твори давньоруської літератури, започатковувалося літописання.

Перший історичний компендій Русі – так званий «Літопис Аскольда» – мав на меті визначити місце Київської держави як невід'ємної частини

[*] Українознавство. – 2003. – Ч. 4(9). – С. 16.

християнської ойкумени, а історію нашої країни як безпосередній елемент світової історії» (М. Брайчевський).

Природно, що це принципово збагачувало українську ідею: найперше, звичайно ж, державницьким змістом, що зумовлювалося характером розвитку, а визначало й особливості свідомості та ментальності, життєвої волі, філософії життя і поступу.

Нагадаємо: «Літописі Аскольда» зазначалося, як жили наші пращури за умов **оволодіння тереном** посідання. «Поляни же жили окремо, кожний із **своїм родом**, на своїх місцях. І володіли своїм родом: хорвати, дуліби, бужани, що сиділи над Бугом і **над Дніпром до самого моря**, сягаючи аж **по Дунай**, і було їх багато, і городи їхні й до сего дня. Всі вони звалися у греків Велика Скуф (Велика Скифія).

Мали власні звичаї і закони своїх батьків, настанови, і свій норов. Поляни мали батьківські звичаї тихі й лагідні, і стидалися невісток своїх, і сестер, і матерів своїх (що й показує масштаби культу жінки! – *П.К.*). І невістки до свекрів своїх, і діверів великий сором мали. І шлюбні звичаї були в них: не ходив жених по наречену; але приводили звечора, а на ранок приносили посаг – що за неї давалося.

А деревляни жили по-скотському. І вбивали один одного, їли все нечисте… А радимичі, і в'ятичі, і сівери однаковий звичай мали: жили в пущі, і їли всяку погань, і срамослів'я в них було перед батьками і перед невістками…

Говорить Григорій (Амартол) у літописанні: «Ібо кожному язику є написаний ним закон; звичаї замість закону, а ті, хто не знає закону, приймають замість нього батьківські заповіти».

Свій закон – це на тому етапі **закон роду**. Роду, що живе на своїй землі. А своя земля визначає не тільки тип сім'ї, виробництва, жител, способу життя (осідлого чи кочового), а, як переконливо показує в праці «Ідеологія терену» Валерій Сніжко, і тип харчування, оформлення побуту, зберігання й розвитку традицій, весіль, поховальних обрядів, – що, зрештою, формує не лише тип моралі та етики, а й **психіки**.

До панування Києвичів домінувала, як ми бачили в Книзі Велеса, психіка **володіння землею** й перетворення її на **свою**.

Переломним стає володарювання Кия: цей князь «володів своїм родом і приходив було до (якогось) царя, як розповідають, то велику честь приймав од нього. Коли ж повертався, прийшов на Дунай, і сподобав місце, і збудував городок малий, і хотів сісти там із родом своїм». Та не дозволили йому ті, що жили поблизу. І Кий прийшов до свого города Києва і тут життя своє скінчив… І то є промисел божий».

Новим етапом стає реалізація задуму Кия: його послідовники прагнуть **розширити** межі своїх володінь.

Запановує ідеологія **етносу**, що створив **державу** і прагне утвердитися й **самореалізуватися в просторі та часі**.

Це – одвічний Закон Природи: так поводилися семіти, що для виправдання права на гегемонію витворили версію єдиного верховного бога і єдиного обраного ним народу (єврейського). Аналогічно поводилися єгиптяни, перси, греки часу Олександра Македонського. Ідеєю світового панування керувалися ідеологи Римської імперії. Ідеологема Москви як Третього і останнього Риму – захисника світового християнства – лягла в основу месіанізму та безкінечних завоювань Московської держави – від Івана Калити до В. Путіна з його кредо: «Росія або буде великою, або її не буде зовсім». Різниця між цими месіанізмами хіба що в тому, що єврейство й німецький гегемонізм трималися на культі етносу, раси, – а римський і московсько-російський – на абсолютизації держави. Наслідки однаково трагічні й плачевні.

Для декого стало модою говорити про особливу миролюбність та обожнення **ідеї справедливості** як найвищого ідеалу українців.

Щодо справедливості як найголовнішого принципу життєдіяльності – то це підтверджується історично.

Щодо абсолютного воєнного «вегетаріанства», то маємо справу з наївним антиісторизмом. І, як те не дивно, з проявом не стільки патріотизму, скільки знеособлення свого народу.

Праукраїнці тоді були нормальним (природним) етносом, котрий саме своє буття виборював у нескінченній, кривавій боротьбі на грані життя і смерті. Боротьбі, яка носила не лише оборонний, а й наступальний, попросту сказати – завойовницький характер, що бачимо з історії як Кия, так і Аскольда та пізніше Святослава, Володимира Великого, їхніх нащадків.

І зумовлювалось те як природними законами самоутвердження етносів (або їх відходу на підрядні позиції чи й зникнення), так і обставинами розвитку загальнолюдської цивілізації та культури – обставинами тотального переселення народів та боротьби за своє майбутнє: долю і роль в історії.

§4.1.6. Світові параметри української етнонаціональної ідеї

«Літопис Аскольда» фіксує, що ще за Кия праукраїнці вже спілкувалися з сусідами усіх чотирьох частин світу: «Полянам же була путь в Грецію і з Греції вздовж Дніпра». А Дніпро зв’язаний з Двіною і морем Варязьким. З одного лісу витікає й Волга, тому через неї можна потрапити в болгари (волзькі. – *П.К.*), і на схід дійти в жереб Симів, а Двіною – до варягів, а з варяг і до Риму, від Риму же аж до племені Хамова».

Дніпро втікає в Руське море, – понад яким вчив апостол Андрій, брат апостола Петра; Андрій, котрий вчив у Синопі, потім побував у Корсуні й прибув до Києва та благословив його божою благодаттю.

Ще тоді було визнано, що Київ розміщується на землі з особливою небесно-земною енергетикою, а те пророкує йому особливу долю, як і київському етносу надзвичайну ментальність та місію. Світ знав Єрусалим,

потім Рим, Олександрію, названих іменами царів; «так і в нашій стороні названо місто ім'ям Кия. І то є промисел Божий».

Серединне розташування держави Київичів, а в ній – столиці Києва, як і життєносної артерії – Дніпра, визначило їх роль у загальнолюдському процесі розвитку – роль могутнього генератора зв'язків та магістралей військового й економічного, освітнього і наукового, культурно-релігійного потоків планети.

Саме з урахуванням усього зазначеного мною й творилася картина в драмі «Марія на Голгофі»: «Дія 3. Смеркає. По небу купчаться й важко повзуть чорнокрилі хмари. Вдалині вибухає й накочується грім. Несподівано спалахує всеосяжна блискавка. В її сяєві золотою повінню спалахує Дніпро, постають піднебесні гори, а над ними постає силует людини. Піднісши очі до небес, вона говорить:

Ти чуєш, Боже? Первозванний я,
Андрій. Стою, як ти й звелів, на горах.
Ліси буяють, як зелене море.
Течуть поля у вічності простори.
Купаються в Дніпрі небесні зорі.
Лиш тут не бачу крові, сліз і горя.
Це – дивний край. Тут – Бог лиш судія.
– А люди – хто?! – спитав незримий голос.
– Антеї, Боже! Горді, як титани.
Ставні. Красиві, їх зовуть поляни.
Геракли – в праці. В битвах – капітани.
Безмежно щирі. В глибині це Дана.
Як божий спів, їх солов'їний голос…
– Що кажеш ти? – спитало віще Небо.
– Хай буде тут Початок і Кінець.
Тут сходяться віки. Тут всіх шляхів вінець:
З Варяг у Греки, з Індії в Європу.
Лиш тут Едем і Дух твоїх пророків.
Хай божий край постане тут від Тебе.
У яснім небі засвітився Знак:
Квітучий Сад і в ньому люд вродливий.
На землю впала тепла злива.
Пророк Господь: – Велю: хай буде так!
Хай в тім краю зросте Любов-держава,
Хай Дух Полян звеличить люду славу.
Хай там ніколи не панує тать.
Хай будуть Мир, Свобода й Благодать!
Хай буде Мати – мудра й величава.
– Амінь, – сказала мати…»

(*Кононенко П.* Марія на Голгофі // Вибране у 3-х книгах. — Кн. 1, 1999).

Епоха Аскольда знаменує якісно новий етап розвитку: від закріплення за собою вибореної землі як Землі **своєї**, Терена-Батьківщини – до розширення життєвого простору етносу.

Були тому причини і загальноцивілізаційного характеру. Як зазначає Омелян Пріцак*, у житті індоєвропейських народів тоді відбувається принциповий поворот: шлях із Варяг у Греки все менше задовольняє масштаби торгівлі, і вони освоюють новий – через Середземномор'я до берегів Іспанії й Англії.

Це принципово змінює й роль, а відтак стратегію і Київської держави. Вона змушена боротися за життєвий простір. І на цій основі природно створюється нового типу синтез – **етносу** і **держави**. Як змісту і форми, духу й структури суспільства.

А його об'єднуючим началом – як поглиблення родоплемінної ідеї – стає етнодержавницька ідея – як філософія самозбереження – з одного боку,
і розширення міжнародної ролі – з другого. Отже, як ідея **повної самореалізації, вольової життєдіяльності, забезпечення екзистенції у вічності**.

Звідси й шляхи досягнення мети: зміцнення могутності власної держави та поширення її присутності і впливу у світі.

Літопис відображує дуже не простим і перший шлях до мети: « ...через багато поколінь після братів тих, Кия, Щека і Хорива, успадкували владу два брати і називалися хаганами. Одному було ім'я Дір, а другому – Аскольд. І були сиділи (надзвичайно характеристична фразеологема ще давньої української мови! – *П.К.*) у Києві, володіючи полянами». Довелося князям розв'язувати масу проблем і **внутрішнього** розвитку держави, у тому числі – кристалізації державного об'єднання сусідніх племен, і не тільки суспільно-економічного, а й світоглядного, релігійного, мовно-культурного плану. Бо без цього держава була б не цілісною структурою, а строкатою мозаїкою. Отож мали синтезуватися традиції і закони, мови й культури, – а особливої ролі набрали проблеми створення своєї **еліти** та вітчизняної **династії**, мови й культури, релігії і філософії буття. Тобто – об'єднуючої **ідеології**.

Зрозуміла річ, що панували як доцентрові (бо самотужки племена не могли відстояти своїх інтересів), так і відцентрові: не втрачали ваги багатовікові родоплемінні орієнтації. Тим більше, що все більшої ваги набував **міжнародний** чинник: до проблеми взаємовідносин із греками, римлянами, близькосхідними тюркськими племенами, варягами додалася проблема взаємин із хазарами, половцями, печенігами, уграми, іншими сусідами.

«Ішли угри чорні повз Київ горою…, – розповідає літописець, – і, прийшовши до Дніпра, стали вежами. А за ними прийшли печеніги по тій

* Див.: Сучасність. – 1978. – Ч. 3.

стороні Дніпра від Сули. Аскольд же пішов проти них і зустрів їх над Трубежем, на броді, де нині Переяслав».

Відбувається битва простого русича з «великим і страшним» печеніжином (як Давида з Голіафом): « і схопилися міцно, і стиснув печеніжина руками до смерті, і вдарив ним об землю». І втікало з ганьбою військо несамовитих печенігів. А на місці славної перемоги заклав Аскольд місто Переяслав. А полянська держава **з літа 6306 «почалася прозивати Руська земля».**

Як земля об'єднаних і державою, і економікою, і вірою, і славою родів та племен. Як раніше земля поліродова, а нині держава **моноетнічна**.

Та відомо з природи й те, що чим вище дерево, тим частіше вдаряють по ньому громи і блискавки. Нові виклики поставив Час і перед українцями-русами.

Багато тут важить і те, що Русь опиняється на міжнародному велелюдді. В одних випадках – як народ оборонець, борець проти агресії й залежності від сусідів; у інших – як народ, що прагне домогтися ширших можливостей власного розвитку.

Непростою була й внутрішня ситуація, зокрема й тому, що, як свідчать арабські джерела, Русь спочатку керувалася трьома центрами: як Куявія (Київська земля), Славія (північне об'єднання слов'янських народів) та Арсанія – Надазовська (пізніше Тмутораканська) Русь. Це роз'єднання провокувало пришельців. Як повідомляє літопис, «до слов'янського народу, що, як сказано, жив над Дунаєм, прийшли від скіфів, тобто від **хозарів, «болгари** і, сівши понад Дунаєм, стали насильниками над слов'янами, а за ними прийшли **угри** білі і захопили землю слов'янську, прогнавши волохів… Ті-бо **угри** з'явилися за царя Іраклія, коли він воював з Хозроєм, царем перським.

У ті ж роки поляни, скривджені **древлянами** та іншими сусідами, і насунулися на них хазари (як показує Ірина Калинець, хазари і гуни – «близнюки», а гуни – одне з найвойовничіших єврейських племен[*]), і сказали: «Сплачуйте нам данину». Брали-бо хозари данину з сіверян, і з в'ятичів, і з радимичів – по білці та вивірці від диму. А поляни, розміркувавши, дали від диму меч, і понесли хозари своєму кагану і старійшинам своїм, і мовили їм: «Оце здобули данину нову». Та цього разу не порадувалися хазари: «Не добра та данина, кагане», – сказали радники. Ми домоглися її зброєю з одним лезом, «а їхня зброя з обох боків гостра, сказано – мечі. Вони будуть мати данину і з нас, і з інших країн».

«І жили в **мирі** поляни, і деревляни, і сівер, і радимичі, і в'ятичі…», – із захопленням повідомляв літописець. Та напади на Київську державу не припинялися. І Аскольд робить походи на Константинополь, спілкується з греками й іншими народами, а Святослав, син Ольги, й насправді громить Хозарію та змушує її платити данину Києву.

[*] Див.: Гуни – нащадки Ізраїля. – Л.: Місіонер, 1997.

Доленосним стає прийняття християнства та хрещення русичів Аскольдом: це не тільки уводить Київську державу в коло інших впливових держав, сприяє піднесенню її ролі й авторитету (« ...того ж літа прийшли з Греції до Києва, до Аскольда, каменярі і будівничі палаців кам'яних. Того ж літа прийшов печенізький хан Кучуг до Аскольда в Київ, прийняв віру грецьку, і хрестився … І служив Аскольду з чистим серцем… Того ж літа приходили до Аскольда посли з Рима, від папи…» Патріарх Фотій, який хрестив Аскольда, настійливо застерігав його від спілкування з римлянами, та Київ толерантно ставився до проблеми релігій) і суттєво впливає на характер розвитку власного суспільства. Зокрема, не лише підносячи його до нового типу свідомості та прилучаючи до загальнолюдських цінностей, а й породжуючи внутрі-суспільні проблеми (не переборені, до речі, і до нашого часу). Маємо на увазі і те, що християнство вступило в щонайгостріший конфлікт з язичництвом – питомою вірою автохтонів, чим спровокувало процес ідейного розколу суспільства; і те, що християнство провело різку межу між києво-руськими людьми і прийшлими місіонерами; між владою і суспільством, між світською і церковною елітами; між традиційним і новим світоглядами.

Розкол був тотально-глибоким і далекосяжним наслідками. І найперше – у сфері етнодержавної ідеї.

Достатньо зауважити, що 882 року київська язичницька еліта зговорилася з ладозьким князем та представниками варязької знаті, й Аскольд став жертвою їхньої змови. На трон від імені малолітнього Ігоря Рюриковича сів авантюрист Олег. Київська держава опинилася в агонії.

Підсумок М. Брайчевського однозначний. «Усі починання київського кагана (Аскольда) **зійшли нанівець**. Почалася тривала й драматична смуга антихристиянської, язичницької реакції; Русь було відкинуто назад на цілий історичний етап» («Аскольд»). У цьому чимало правдивого.

Однак те твердження занадто однозначне і щодо характеру розвитку («Русь було відкинуто назад…»), і щодо ролі християнства як ідеї розвитку. А подібні погляди та оцінки також мали далекосяжні наслідки.

Найперше – щодо відповіді на питання: хто ми? Чиї, яких батьків діти? (Т. Шевченко). Адже практично наша історія не брала до уваги подієвої канви до не лише до Кия, а й до Аскольда. Говорилося про Київську Русь з X століття, зокрема – часу Володимира Великого та розквіту Київської держави, який, виходило, вибухнув спонтанно і був пов'язаний передовсім з варягами та роллю «старшого брата» в «колисці трьох братніх народів» – єдиного східнослов'янського племені.

Це було в інтересах «старшого брата», зокрема його етнодержавної ідеї та месійної концепції.

Але це суперечило цілком очевидним реаліям: Київська держава IX – XIV ст. була продуктом довготривалого історичного розвитку; становим хребтом тієї держави були кельти, скіфи, сармати, анти, а згодом – полянський рід-етнос,

котрий об'єднав навколо себе суміжні слов'янські роди-племена; ті роди-племена населяли величезні простори від Карпат до Сіверщини, Тмуторакані, Чорного моря, Дунаю, але серед них і не могло бути «старшого брата», бо, по-перше, історично не існувало єдиного східнослов'янського племені; а по-друге – землі майбутнього Московського князівства (царства) почали колонізуватися Київською державою лише з XII ст., до того ж автохтонами тих земель були угро-фінські й татарські (нерідко – бездержавні) племена з відповідною їм мовою, релігією, соціально-економічною структурою, способом життя та ментальністю. А потім настала ера монголо-татар з їх Золотою Ордою.

Пра-Україну в IX – XII ст. складали племена Київської, Сіверської, Переяславської земель, «старшим братом» для яких були поляни. Вони, як ми бачили, жили за своїми законами, зовсім відмінними від угро-фінських і монголо-татарських. Не будемо говорити – кращими законами чи гіршими, але добре відомо, що – іншими.

Тому в праукраїнців і не могло бути не тільки тотожної, а й спільної етно-державної ідеї буття та розвитку не лише з варягами чи хозарами, Візантією чи Римом, а й з московським поліетнічним анклавом. Не дуже простою є парадигма й «**язичництво-християнство**», оскільки стало звичним трактувати язичництво однозначно негативно, а християнство лише в піднесеному стилі, а між тим: по-перше, і передуюча Київсько-руській, і безсмертна культура еллінів – грецька та римська розвинулися на **язичницькій** основі; а по-друге – язичництво кожного народу було його духовно-моральною, етичною й естетичною колискою. Бо воно було **природним,** внутрішнім; християнство ж – накиненим, зовнішнім. Язичництво пронизувало людину і зсередини, і ззовні: всім огромом рідної природи, – і говорило як до тіла, так і до душі. Язичництво було Духом і Мовою **своєї історії** й **Батьківщини**. А християнство – чужої, староєврейської. Чи не тому, до речі, іудеї й досі живуть по всіх світах Талмудом і Торою, принаймні зовні є богомільними, а серед інших народів усе більшає атеїстів?!

Докази тому віднаходимо не лише в українських архітворах типу «Велесової книги» чи «Літопису Аскольда», а й у працях грецьких, арабських, хозарських, вірменських, римських, російських авторів, до того ж – як найдавнішого періоду, так і XVIII – початку XX століть (допоки в Росії месіанізм запанував як державна ідеологія).

Говорять, що тих українознавчих праць небагато: віднайдені зразки клинописної писемності в Нижньому Подунав'ї, зразки піктографічного письма у Приазов'ї (Кам'яна Могила) та фонетичне письмо власне трипільців (Середнє Подніпров'я), та насправді, як показують хоч би хрестоматія та антологія у 2-х томах, підготовлені В.С.Крисаченком у 1996 році, все, як ми побачимо далі, навпаки. Незнання завжди претендувало на універсальність висновків та на нігілізм, зміст якого завжди був руйнівного, а не будівничого характеру.

Насправді про наші землі, народи, природу, мову, культуру, звичаї, мистецтво писали, до того ж дуже прихильно, а то й пієтетно Гомер, Геродот (автор Історії в дев'яти книгах) і Гіппократ (у книзі Про повітря, води й місцевості), Страбон (у Географії) і Діодор Сицилійський (у Бібліотеці), Пріс Панійський (у Візантійський історії) та Прокопій Кесарійський (у Готській війні), Константин Багрянородний (Про управління імперією) і Стефан Візантійський (Етніка (опис племен)), Євстафій (Коментарі до «Землепису» Діонісія), Феофілакт Самокатта (Історія). І це – тільки в стародавні часи! Бо згодом писатимуть Юлій Цезар і Аріан, Цицерон і Порфирій, Овідій, Вергілій, Горацій, Помпей Трог, Амміан Марцелін, Пліній Старший, Тертулліан, Аполодор, Вітрувій…

«Існують суттєві риси й у смислових структурах текстів – зауважує Валентин Крисаченко. – Ось головніші з них. По-перше, практично незмінним залишилось бачення меж та кордонів України як геополітичної реальності, незважаючи на те, що в римську добу, на додаток до етноніма «скіфи» активно використовуються й інші – «сармати», «роксолани», «готи», «анти», «слов'яни» й т.п. По-друге, «скіфи» для римлян не є частиною варварсько-вандальського, а практично становлять **частину цивілізованого** світу. Понад те, сенсаційним **є сприйняття Скіфії** (наприклад, Помпеєм Трогом) **як найстародавнішої частини світу, а її народу, відповідно, – як найдавнішого**. По-третє, у текстах натуралістичного характеру посилюється відсоток фактичного (емпіричного) матеріалу, а також спостережень медико-географічного та еколого-етнологічного характеру. Цінні відомості щодо флори, мінералів, корисних копалин, дорогоцінних каменів, благородних металів, лікарських препаратів і технологій, які описали ті чи інші автори, можуть становити практичний інтерес навіть для допитливого сучасника. По-четверте, попри усвідомлення геополітичної цілісності тогочасної Скіфії-Сарматії, римська історіографія, констатуючи факт спорідненості її мешканців, водночас засвідчує своєрідність залюднюючих країну племен та мов, звичаїв та традицій. У назвах останніх, описах побуту та інших реалій часто-густо відчуваються прямі паралелі з наступними феноменами києво-руського, а потім – і українського світів»[*].

Можна наводити чимало підтверджень сказаному, та одразу ж вкажемо на його виняткову важливість і на сьогодні. Зокрема: візьмімо дуже цінні видання останнього часу – Юрія Терещенка «Україна і європейський світ» (К., 1996), Віталя Русанівського «Походження української літературної мови» (К., 1998), Нормана Дейвіса «Європа. Історія» (К., 2000) – і одразу впаде у вічі дивна трафаретність: говорити про стовбур і гілля, не досліджуючи коріння українського феномена.

Свого часу в передмові до драми «Кромвель» Віктор Гюго з прикрістю зауважував: є читачі творів, яких абсолютно не цікавлять причини їхньої

[*] *Крисаченко В.С.* Українознавство: Хрестоматія. – Кн.1. – К.: Либідь, 1996. – С. 17.

(творів) появи. Щодо мистецтва, то «талант письменника для них є важливішим за спосіб (метод) мислення; гарний твір чи поганий; вони не цікавляться ідеями, на яких засновано твір, а також спрямуванням розуму, що визначив твір. Відвідавши зали будови, **ніхто не заглядає в його підвали**, і коли їдять плоди дерева, то не думають про його коріння»[**]. А тим часом «**ніщо не виростає без коріння**; наступна епоха завжди з зародку закладена в попередній» (С. 485).

У цьому плані новаторським підходом позначена праця Ю. Терещенка: він розпочинає розповідь про утворення державності у східних слов'ян зі слов'яно-аварських війн (568 – 635 рр.) та часу, коли слов'яни проникають на Балкани, анти ж зникають з історичної арени. Автор окреслює територію слов'ян, яка відповідає описаній у «Повісті минулих літ», пробує вияснити походження термінів «Русь» і «Україна», – однак усе те постає часом дуже непереконливим, оскільки вкладається в якихось 2–3 сторінки. Тому цілком доречне зазначення, що «Упродовж XII – початку XIII ст. етнічна назва Русь, яка досі стосувалася полян та чернігівських і переяславських сіверян, поширюється на захід від Дніпра – на Поділля, Волинь і найпізніше – на Галичину. Причому Руссю в цей період джерела не називають землі Новгорода Великого, Ростовську і Муромську землі, а також Суздальщину з її новим політичним центром – Володимиром на Клязьмі» (а тим більше, зрозуміло, Московщину. – *П.К.*), – усе те повисає як купол храму, який не має фундамента. І справи не рятує навіть надзвичайно продуктивна методологія порівняльного аналізу певних процесів на Русі (зокрема – соціально-економічних) з процесами в Західній Європі, бо все те здійснюється на рівні опису, а не аналізу причин, мотивацій, наслідків еволюції найвирішальнішого чинника – родо-племінної та етнічно-державницької ідеї.

Без фундамента й мотивації виявляється й фундаментальне дослідження В. Русанівського: у ньому не чути ні первозданної душі українського етносу, ні голосу Землі та історії, бо літературній мові не передує розгляд мови народної (у її і головному річищі, і в діалектах).

З аналогічної причини залишає прикрий осад на серці й колосальний бестселер – праця Дейвіса Нормана «Європа. Історія»: у ній автор широко й глибоко закроює історію мало не всіх слов'янських народів, але генезис українства розпочинає лише з моменту критики більшовицьких концепцій і методологій історії у XX ст. У тому числі й історії України, цілком правильно наголошуючи: підвладні народи Російської імперії або не розглядалися як самодостатні, або й не включалися в схеми Європи. «Українці також не піддавалися класифікації. Хоча з усіх європейських народів вони, напевне, мали, в абсолютних цифрах, найбільше жертв серед цивільного населення (мається на увазі – Другу світову війну, коли українці насправді, окрім 4,5 млн. Військових, втратили ще й 4496 тис. Цивільних. – *П.К.*), їхньою головною

[**] *Гюго В.* Избранные произведения: В 2 т. – Т. 2. – М.; Л., 1952. – С. 477.

політичною метою було визволитися з-під радянського і російського панування. Найкраще, що можна було вчинити з такою прикрою нацією, – вдати, ніби її не існує, і прийняти давню царську вигадку, що українці – це «малоросіяни». Насправді українці ані малі, ані росіяни» (С. 59).

Воістину: ані малі, ані росіяни! Але – хто і які?! І цей дослідник випускає аналіз коріння, тому Україна і постає лише на фоні Європи, а не як її органічна, до того ж – впливова частина; лише як супутник або Росії, яка немовбито існувала чи не з незапам'ятних часів, або Польщі чи Австро-Угорщини як маточних щодо України держав. Логічно, що навіть за прихильного ставлення до українства його ідеї розвитку та ролі в Європі (а тим паче у ширшому світі) не висвітлити.

Подібна ситуація склалася і у висвітленні проблеми християнства.

Нагадаємо: навіть такий прихильник комплексного дослідження питань як М. Брайчевський зважив за можливе означити епоху після Аскольда як драматично провальну.

Але чи були для цього достатні підстави? Тут ще раз процитуємо думку Дейвіса Нормана з приводу ситуації в Європі часу Ренесансу та Реформації і висвітлення національних історій: «Починаючи з фрагментації християнського світу... Європа не мала об'єднавчого ідеалу», а тому такою її й потрібно показувати.

Реальною необхідно показувати й історію праукраїнського християнства та його ролі. І тоді доведеться відступити від стереотипів і в цій царині.

Почнемо із зауваження про те, що: 1) не ставимо за мету ні підносити, ні ганити як християнство, так і язичництво; 2) і аналогічно – не ставимо за мету писати історію язичництва чи християнства. Звертаємося до анналів історії тому, що посіяні зерна дихотомії «язичництво-християнство» як проблеми в минулому проростають в Україні, і особливо в Україні! – не тільки «солодкими», а й «гіркими» плодами до наших днів. І цілком закономірно: язичництво, наголосимо ще раз, розвивалося в кожній країні на **природній** основі. Земля, Небо, Зорі, гори і води, дерева, риби, звірі і птахи, гроза, сонце чи дощ – все виображувалося в глибинах єства людини (сім'ї, роду), бо реально впливало на її долю, а відтак і світогляд та характер (ментальність), на її й інтелектуальну, і душевно-мистецьку сфери.

На цьому етапі вірування неминуче носили тотемний, філософсько-релігійний характер, а головне – душевно-осяйний, поетизаційний.

Наука закономірно відзначила: людина, поетизуючи природу, поетизувала добро і справедливість, правду і красу, що жили в її душі. Добрі сили Природи ставали символами трансцедентного начала, однак співзвучного й рідного тій людській душі.

Так набула всезагального значення Поезія Богів. Дитинство **вірить**, а тому захоплюється, любить і поклоняється. Тому і в мистецтві панує **лірика**.

З цієї причини язичництво рідне і поетичне, що відображають майже адекватно і фольклор, і первісна релігія. А носіями ідейних констант виступають Земля і Небо, Дніпро (Дунай, Десна, Прут, Ворскла…) і Київ, ліс і поле, всі стихії Природи – рідної Матері й Долі людини (сім'ї, роду, племені).

Одержавлення суспільного життя зумовлює трансформацію суспільного інтересу до видатних осіб – **героїв**. Поезія трансформується в **епіку**. Віра все чіткіше структурується в міфологічній і **релігійній** системах. Логічно, що природні зв'язки людини все більше зумовлюються соціально-економічними та суспільно-правовими чинниками, бажанням творити модель майбутнього. Окреслюється як спорідненість, взаємозумовленість, так і відмінність між вірою і релігією та культовими інституціями. Державні інтереси спонукають до міждержавних взаємовідносин, і на перший план виходять релігія та церква з їх тенденціями до всеохопного панування.

Первісна віра була переважно природно-олюдненою, особистісно таємничою і демократичною. Релігії й культові інституції все більше тяжіють до нормативності, догматичності та суворої обов'язковості.

Первісні вірування були синтезом релігійних, світоглядно-філософських і мистецьких начал.

Релігійні системи все більше тяжіють до роз'єднання з філософією та іншими науками. Релігія не надто шанує аналіз і логік, знання і розуміння – її фетишем є беззастережна **віра**. Тому фідеїзм органічно тяжіє до фанатизму і не так солідаризує, як диференціює народи чи й цілі раси.

На цьому етапі релігійні інститути спочатку змагаються з державою за владу, а згодом все очевидніше зрощуються з ними. **Церква** стає політично-ідеологічним інструментом держав.

І, як не прикро, настає епоха **драми** (і суспільної, і мистецької): Богів і героїв заступають **люди** – з їх емоціями й інтересами, ідеалами і способами досягнення мети. Боги стають лише ідеальними формами людських уявлень; душевна свобода переборюється догматами. Носіями божественного стають церковнослужителі. Людина все більше потрапляє в лещата і духовного рабства.

Практично в релігіях все чіткіше окреслюється дихотомія добра і зла:
з одного боку, вони утверджують високі принципи людяності, рівності, братерства, етики і моралі, – але з другого – повну залежність від умов, створюваних, звичайно ж, не богами, а людьми; культ абсолютної покори різного роду догмам та владам, у тому числі й одверто насильницьким; нетерпимість до представників інших релігій навіть і через те, що їх носіями виступають представники інших рас, мов, навіть – дещо інших норм богослужіння.

При цьому непросту еволюцію засадничих основ відоюражають самі релігії (брахманізм, мусульманство), у тому числі й християнство. Достатньо нагадати: «Старий Заповіт» відбражав ідеологію іудейства й базувався на тому,

що у Всесвіті править єдиний, справжній Бог та обраний ним єдиний гідний шани народ – єврейський. Той бог суворий, однонапрямно зорієнтований у симпатіях, добрий лише до обраного ним народу і нещадний в оцінці інших та в суді над ними. Як не дивно, але він не є добрим і схильним до глибокого та всебічного розсуду, а засобом доведення своєї могутності визнає тільки неоскаржну кару. А тому, як це не прикро для всевидящого судії, але саме його однолюбність стає причиною неймовірного зла: викоханий ним народ стає на шлях ігнорування прав та моральних принципів, не лише інших племен, а й самого… бога! Той народ впадає в незагнуздану сваволю, гординю, блуд та моральну розпусту. І Земля стає вся осквернено, як Содом і Гоморра.

І Бог проклинає винуватця тієї ганьби. Тож не дивно, що ідея месійності одного народу (його закону, віри і слова) піддається перегляду в самих дітей ізраїлевих. А «Старий Заповіт» (як книга пророків) завершується передчуттям пришестя нового Бога – як новітнього Закону: «О, прийди, Господи Ісусе»[*]. І він приходить в образі Ісуса Христа.

§4.1.7. Методологія історії

Тут знову доведеться повернуться до проблеми методології науки.

Стародавні автори щедро оснащували свої історіософські розвідки елементами міфологізації. Те надавало їхнім оповідям часом більше мистецької (уявно-образної) ніж метафізичної вірогідності. І все ж вони несли надзвичайно конструктивне – джерельно-фактологічне начало.

У тому числі й стосовно проблем християнства загалом та християнства в Україні.

Це надзвичайно важливо тому, що в прищепленій Україні російській історіографії цілком свідомо препарувалися джерела та факти як про походження, генезис та місце і роль українства у світі, так і про походження та роль християнства.

Достатньо зазначити, що московська «Степенная книга» та писання М. Погодіна помічали українство хіба що з XIV ст., а тому й християнство – хіба з XI ст., коли всю його історію можна було втулити в рамки історії московської. А достатньо відомий археолог та історик М. Ростовцев, хоч і жив у Києві, даючи канву протиукраїнської генези (праці «Iranians and Greeks in Ryssia», Oxford, 1922; «Скити і Босфор», М., 1925), не бажаючи зруйнувати імперську ідеологію Московії, а тому не наважуючись розкрити правду про генеалогію скіфів – гуннів – сарматів – полян – українців, – попросту… залишив факти сотень років поза своїм розглядом. Мовби тієї історії й не було!

Закономірно, що відповідними меті та методології виходили й висновки. Зокрема, що початок нашої праісторії відносився в кращому разі до X ст. Закони

[*] Святе Письмо Старого і Нового заповіту / Переклад П.О. Куліша, І.С. Нечуя-Левицького, І. Пулюя. – Відень. – 1903. – С. 249.

науки мстили, бо ігнорування цілого й підміна його частинами неминуче відводило від істини.

Адже що було насправді?

Уже говорилося про реальну історію народу, мови, міжнародних зв'язків, релігії за великого кагана Аскольда. Отже, про вік IX.

Але археологія й зарубіжна історіографія засвідчують, що попередником Діра й Аскольда і у їх внутрішній і зовнішній діяльності був ще Кий (якого ототожнюють з Аттілою), який ходив і брав Константинополь ще 433 року, а далі рухався через Адріатику, Римську імперію до Дунаю й повернувся до своєї столиці Києва та родової землі Чернігівщини (Сіверщини). А це, як бачимо, V ст. нової ери.

І це ж розкриває зовсім іншу ретроспективу та правду, ніж у свідомо підігнаній до інтересів імперії не лише російській, а й в частині української історіографії, яка, хотіли того фальсифікатори чи ні, однак, до проблеми національної ідеї та нації навіть не наближалась. Реальне деформоване минуле екстраполювалося на вигадану сучасність. Бо ось про що свідчать факти історичної археології, історіографії, лінгвістики, антропології, культурології, релігієзнавства, біопсихології та ін. наук.

По-перше, що навіть не Аскольд і Дір першими переможно пройшлися по теренах Візантійської (Східної) та Римської (Західної) імперії, а Кий (якого ідентифікують з Аттілою). А це означає, що вже Кий був главою могутньої держави та видатним полководцем, якому скорилися і Константинополь (обнесений трьома валами, розокремленими ровами, наповненими водою, а ті фортечні мури були 5–7 м товщини і 8–14 м висоти з бійницями), і головніші міста Європи. Рим відкупився величезними дарами, піднесеними Папою Левом I.

І це все важливо. Та на цей раз головним є питання: з якою місією здійснювались і якими наслідками завершились ті походи з точки зору української національної ідеї.

Загальну відповідь давали численні дослідники, зокрема археологи: Столяров В. (Діалектика як логіка і методологія науки, 1975), Кобичев В. (У пошуках прабатьківщини слов'ян, 1973), Есенберлін І. (Золота орда, 1983), Новосельцев А. (Хазарська держава і її роль в історії Східної Європи й Кавказа, 1990), Джасханакертці І. (Історія Вірменії, 1986), Калініна Т. (Відомості ал-Хорезмі про Східну Європу і Середню Азію, 1983), Назаренко А. (Ім'я Русь і його похідні в Німецьких середньовічних актах, 1984), Вельтман А. (Аттіла і Русь VI й V віків, 1858), Гінді Л. (Членування скіфських племен за даними лінгво-філологічного аналізу, 1984), Соломоник Е. (Латинські написи Херсонеса Таврійського, 1984), Левченко М. (Візантія і слов'яни в VI–VII ст., 1938), Буслаєв Ф. (Історичні нариси російської народної словесності та мистецтва, 1861), Лук'яненко К. (Слідами кельтських богів, 1984), Гумільов Л. (Етнос: міфи й реальність, 1988), Дашцевегійн Т. (Питання етногенезу монголів

у світлі даних палеоантропології, 1985), Гумильов Л. (Хунни в Китаї, 1974), Толочко П. (Стародавній Київ, 1976), Ламанський В. (Про слов'ян в Малій Азії, в Африці і в Іспанії, 1859), Гельмгольц Г. (Слов'янська хроніка, 1963), Брайчевський М. (Утвердження християнства на Русі, 1989; «Літопис Аскольда», 2001), Федоров-Давидович Г. (Монети розповідають (нумізматика), 1963), Конрад М. (Схід і Захід, 1972), Іловайський Д. (Додаткова полеміка з питань варяго-руському і болгаро-гуннському, 1886), Історія о Аттілі, королі угорськім (1988), Іловайський Д. (Розповідь про початок Русі, 1882), Ігнатович Є. (Україна – terra inkognita, 1992), Історія стародавнього світу. Ч.II, Греція і Рим (1982), Прокопій з Кесарії. Війна з готами (1950), Конисський Г. (Історія Русів, (1846), Рибаков Б. (Київська Русь і руські князівства XII–XIII ст., (1982), Флоренсов М. (Троянська війна і поеми Гомера, 1991), Абгунов М. (Мандрівка в загадкову Скіфію, 1989), Третяков П. (Слідами стародавніх слов'янських племен, 1982), Археологія СРСР. Степи Євразії в епоху середньовіччя (1981), Купчинський О. (Найдавніші слов'янські топоніми України…, 1981), Старожитності епохи великого переселення народів V–VIII ст. (1982; Боровський Я. (Світогляд давніх киян, 1992), Діакон Л. (Історія, 1988), Іванов С. (Оборона Візантії і географія «варварських» вторгнень через Дунай в першій половині VI ст., 1983), Петров В. (Походження українського народу, 1992), Ковалевська В. (Кавказ і алани. Віки і народи, 1984), Корсунський А., Гунтер Р. (Занепад й загибель Західної Римської імперії й виникнення германських королівств (до середини VI ст.), 1984), Чекалова А. (Сенаторська аристократія Константинополя в першій половині VI ст., 1972), Антоніадіс-Бібібку Е., Гійу А. (Візантійська і поствізантійська сільська община, 1988), Петросян Ю. (Стародавнє місто на берегах Босфора, 1986), Сєдов В. (Східні слов'яни в VI–XIII ст., 1982), Боровський Я. (Біля джерел східнослов'янської писемності, 1982), Бодянський О. (Про час походження слов'янських письмен, 1855), Гердер Й. (Ідеї до філософії історії людства, 1977), Лозинський С. (Історія папства. 1965); звичайно ж, М.С. Грушевський (Історія України-Руси), І.С. Нечуй-Левицький (Світогляд українського народу), М. Костомаров, І. Франко, Д. Яворницький, В. Дорошенко, О.Пріцак, О.Оглоблин, Ф.Вовк, В.Хвойка, І.Огієнко, Ю.Липа, В. Щербаківський, Я. Пастернак, О. Кандиба, В. Баран, Р. Терпиловський, В.Сніжко, О.Компан, Я.Дашкевич, С.Наливайко, В.Ідзьо; нині Я.Дзира, Кифішин А. (Кам'яна Могила), Шилов Ю. (Джерела)… Природно, що існує, як уже зазначалося, чисельна зарубіжна історіографія про найдавніші часи.

Однак і за цих умов, по-перше, віднаходимо майже стільки підходів, а відтак і поглядів, версій, оцінок, скільки коли не авторів, то історичних шкіл; а по-друге, немало з них до найдавніших першоджерел ще не доторкались. І не тільки через вади (однобічність та однолінійність і одномірність) їхньої методології. А й через те, що історія (і в «особі» Землі) ще приховує тисячі фактів і таємниць, без виявлення яких до істини навіть не наблизитись.

На доказ візьмемо лише кілька. Свого часу М. Грушевський зафіксував стоянку біля Києва та Мезенську культуру на Чернігівщині, яким обраховував майже (чи й понад) 20 тисяч років. Коли б ми почали відлік протоукраїнської цивілізації та культури з того часу – був би один критерій та висновок і щодо загальної картини життя та розвитку, і щодо часової парадигми й ролі Києва та формування родової, племінної, етнічної, а водночас і української державницької та загальнолюдської самосвідомості й ідеї. Брак науково-дослідних матеріалів і процесів, а пізніше свідома (проімперська) деформація та інтерпретація (фальсифікація) їх призвели до нарочитого відсікання протоукраїнської й загально планетарної реальності майже до IX–X століть. Закономірно, що постало більше питань, ніж відповідей. Єдиними свідками в цьому процесі виявилися дані археології. Але й археологію було насильно поміщено в прокрустове ложе ідеологічних догм. Вона стала сліпою і немічною, ізольованою від органічно-споріднених галузей наук. Бо інакше набагато раніше виявила б повноту інформації не тільки про Трипільську, а й Скіфську, германо-слов'янську, Черняхівську, Празько-Корчацьку, Київську культури. А також факти, які об'єктивуються аж на межі XX–XXI ст., зокрема: 1929 року у Криму було виявлено залишки стоянок та кістки неандертальців, а тепер, як повідомили вчені Львівського інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (професор Л. Мацкевич), – аналогічну стоянку в Миколаївському районі за 40 кілометрів від Львова. «Геоморфологи достатньо точно визначили час, коли тут жили волохаті «родичі» людей – десь 45 тисяч років тому». 45 тисяч років! Але, як відомо, реальної картини розвитку та зникнення тих «родичів» у наступні тисячоліття ми не маємо. Природно, що не маємо й відповідей на численні питання Буття протоукраїнців.

Не маємо загальноприйнятої концепції й Київської та Мезенської стоянок, Кам'яної Могили, залізорудних копалень на теренах Донеччини, Дніпропетровщини та Прикарпаття, кораблів Запорожжя, греко-римських міст Миколаївщини і Криму, об'ємних варязьких поховань на Чернігівщині, – а також вузлових подій, пов'язаних із візантійськими та римо-європейськими походами київичів та з поширення християнства…

А особлива вагомість усіх тих (та багатьох інших) чинників не підлягає сумніву.

Ну й справді: ще Ф. Вовк та В. Хвойка у XIX ст., а в XX ст. М. Грушевський, В. Щербаківський, Я. Пастернак, Ю. Липа, В. Кубійович, О. Кандиба, О. Пріцак, В. Баран, М. Чмихов, В. Крисаченко[*] переконливо показали багатотисячолітній шлях розвитку людських популяцій на терені України. Так чи інакше торкалися вони й загально цивілізаційних зв'язків протоукраїнців.

Але недотримання вимог наукової системності українознавства не дозволило їм побачити цілість, а окреслити лише фрагменти, своєрідну мозаїку

[*] Див.: *Кононенко П.П., Кононенко Т.П.* Український етнос: ґенеза і перспективи. – К., 2003.

цілісної картини як буття українства упродовж віків, так і кореневої основи та розгортання етно-національної ідеї. Корисну спробу здійснив Ю. Липа, окреслюючи концепцію «Призначення України» через показ єдності діянь поколінь у безмежності часопростору, однак та спроба серед вчених не знайшла послідовників. Навіть – серед творців фундаментальної «Енциклопедії українознавства».

Урахування ж вітчизняного і зарубіжного наукового досвіду засвідчує:

Найперше, що на терені України (і в сучасних її етнодержавних межах) людність мешкала упродовж багатьох тисяч років. Були то роди і племена як осілої, так і кочової соціальних формацій.

По землях протоукраїнців переміщувалися й інші, до того ж – чисельні племена, адже в час грандіозного переселення народів пра-Україна була **серединною** Землею між народами Півночі й Півдня, Сходу і Заходу. Траплялося, що скіфи-сармати-українці-руси зазнавали довготривалого поневолення, – однак, по-перше, неодмінно повертали собі свободу і, по-друге, ніколи не полишали своєї Землі[**].

Особливості природного розташування диктували умови як внутрішнього життя, так і зовнішніх зв'язків та стосунків: протоукраїнці не тільки боронилися, а й активно виборювали своє місце під Сонцем. Це суттєво впливало як на родо-племінну ідеологію, так і на визначення ролі держави та її династій і династичних зв'язків. А також культурних і релігійних процесів, особливо – традицій.

Уже є реальними фактами як загально-цивілізаційна роль Трипільської і похідних від неї культур, так і найінтенсивніша взаємодія протоукраїнських державних утворень з племенами й державами кельтів і германців, варягів і хозар, греків і римлян, персів та іудеїв, численних держав Середземномор'я, Кавказу, Малої Азії, Середньої і Західної Європи. При цьому були ми не лише об'єктом інтересу та впливів, а й реальним, впливовим суб'єктом історичного процесу.

І особливу роль у цьому відігравали як державна могутність, так і харизма етносу та ментальні риси його ідеології й культури.

Підтвердження: Київська земля і держава відігравали з'єднуючу роль ще в час функціонування «шовкового шляху» до Китаю і, як переконливо показав О. Пріцак, у час визначальної ролі у міжнародних відносинах шляху із Варяг у Греки та, пізніше, від Азовського до Чорного, Середземного морів до Атлантики.

Тип природи і міжнародної взаємодії зумовили як спосіб життя, долю, характер, так і тип почуттів та мислення трипільців-слов'ян-гунів-скіфів-склавінів-українців та час появи і тип держави.

[**] Див.: *Баран В.Д., Баран Я.В.* Походження українського народу. – К., 2001.

Найперше – широту світогляду та, як ми бачили у «Велесовій книзі» та побачимо далі, відкритість натури, демократизм і волелюбність, народоправство і героїзм та людяність. Синтез патріотичних і загальнолюдських начал.

Трипільська культура була землеробською і міською. Українсько-німецька археологічна експедиція на межі XX–XXI ст. на терені Полтавщини виявила широкі території стародавніх держав-міст, які періодично (очевидно, залежно від пір року) змінювали своє перебування, а поєднували риси як Трипільської, так і пізніших формацій.

Тип міських забудов житла, культових споруд, архітектура, хліборобські і промислово-ремісничі вироби, зброя, мистецькі прикраси – все свідчило і про абсолютно оригінальний феномен цивілізації, і про світовий рівень.

Причини зрозумілі: кельти й варяги приносили із собою елементи західно-європейської цивілізації, гуни й германці – племен Євразії, самі протоукраїнці творили життя у згоді зі своїм зовнішнім і внутрішнім світом. А той світ був глибоким, як сама історія, представники якої ще в давнину вважали скіфів-українців найпершим народом у світовій генеалогії.

Тож природно, що протоукраїнська держава й ідея повносило, а то й домінантно виявляє себе ще на межі старої і нової ер, коли й шириться християнство.

То ж так само природним був запис у Никонівському літописі (XVI ст.): даремно вважають, що Кий був простим перевізником на Славуті: «Аще бы былъ Кий перевозникъ, не бы ходилъ къ Царю граду съ силою ратью; но сей Кий княжаше в роде своемъ и ратоваше многи страны; тоже съ Константиноградсскимъ царем миром и братьськии живуще и велию честь пришло аще отъ него и отъ всех».

Воістину: Кий і долав великою раттю столицю наймогутнішої тоді імперії, і жив у мирі з царями, і приймав від них щонайвищу шану.

І це відзначали ще в V ст. іноземні історики, а ми не можемо не цікавитися в XXI ст., чому усе те могло статися.

Отже, ще в V ст. був загальновідомим Київ, а держава Кия творила війну і мир зі світовими державами Євразії. А ми починаємо свою генеалогію як етнонація хіба що з X ст. Може, Кий і Київ V ст. – лише вигадка? Або належали вони комусь іншому?..

Ще великий І. Франко мріяв про те, щоб про Кия й Константинополь було знайдено візантійські свідчення. І ось беремо «Казания» славнозвісного Пріска Панійського: воно починається описом подій 433 р. н. е., – а це і є рік походу Кия на Константинополь.

Чому і що ж відбулося того року?

Ще раз нагадаємо: на терені серединної держави побувало десятки племен: і скандинави, й кельти, і скіфи, сармати, гуни та готи. Ще раніше одні племена мігрували в пра-Україну, а інші – з нашої Землі в Індію (що відображено в епосах «Рамаяна» та «Махабхарата»), у Китай і на Близький Схід.

Війни велися як із персами, так і хозарами, візантійцями, болгарами, римлянами, внаслідок чого виникали цілі поселення як іноземців на нашій землі, так і праукраїнців (Русів) на землях десятків племен. Зрозуміло, що вони підлягали законам тих племен, але не втрачали принаймні етно-духовного зв'язку з рідною землею, виступали посередниками в розв'язанні питань і воєнного, й мирного життя. При цьому й за умов полону не губили родової ментальності та внутрішньої автономії, сповідуючи правило: «краще бути полоненими, але вільними, аніж вільними (соціально), однак рабами».

Досі настійливо нав'язується версія, що наші прапредки були «варварами», а їхні військові походи, принаймні від Кия до запорожців, являли собою розбійницькі напади здобичників, ґвалтівників, п'яниць та волоцюг, абсолютно несполучних з державно-політичними інтересами.

Рішучим спростуванням тому є вже організація воєнного походу та шлях Кия: армія князя (в межах 36 тисяч) була добре організованою й навченою, безумовно ж – професійно-елітною, інакше вона навіть не наблизилась би до Константинополя. Тим більше, що дорога була тривалою, складною й сповненою небезпек: від Києва до Карпат, далі – до провінції Родопа (де були вже гірські хребти з очевидно слов'янськими назвами – Преспа, Чуката, Гората, ін.), що межувала з провінцією Македонія та Фракією, Нижньою Мезією, Малою Скіфією (Добруджею). А далі була Європа – провінція Візантії – «передмістя» Константинополя.

Прикметно, що болгарський вчений В. Георгієв, аналізуючи назви фортець, згаданих у праці Прокопія Кесарійського «Про будови Юстиніана» (588 р.), визнав 96 із них слов'янськими. Отже, ще до Кия цими шляхами ходили його одноплемінці й реально впливали на спосіб життя інших держав.

Константинополь вражав досконалістю оборонних споруд та фортифікацій. Одначе він був подоланий військом Кия! Того Кия, якого ігумен Іоанн порівнював з Ромулом і Олександром Македонським, польський хроніст Мацей Стрийковський вважав засновником Києва, В.Тредіаковський твердив, що «Кий как славянин, скифского рода есть», а М.Стрийковський і М. Берлінський виводили Кия з роду гунів чи аварів, ототожнюючи його з Аттілою – фактичним володарем і Східної, й Західної Римської імперій.

Та для нас зараз головним є: що спонукало Кия іти на Константинополь та якими були характер і наслідки тих походів.

Одразу зазначимо: похід увінчався тріумфом, Кия приймали як гідного шани повелителя, а його походи зумовлювалися як державно-політичними, так і… християнськими інтересами (що, до речі, повториться і з Аттілою в Римській імперії).

Справді, слов'яни і на дунайському Правобережжі, і в провінціях Візантії були відомими насельниками ще в V ст. З того часу експансія слов'ян і гунів набирає все динамічнішого характеру. Логічно, що між тими «острівками» і метрополією взаємозв'язок увесь час посилювався. І це було однією з спонук

походу. Але до справжніх причин маємо віднести стратегічні інтереси та розрахунки, які рухатимуть життєдіяльністю й Аттіли та Аскольда, Святослава і Володимира Великого.

Саме так – як керманича великої держави – й сприймали Кия в Константинополі (а Аттілу, якого, до речі, Пріск іменував «царем скіфським», а імператор Візантії Феодосій ІІ в листі до Аттіли – «уннським імператором», тобто – імператором народу уннів, що заселяв Терен Чернігівщини) в Західній Римській імперії. Думка істориків одностайна: Кий здобув не лише блискучу воєнну перемогу, а й соціально-культурну. Після цього, зауважує Н. Пігулеська, «Сама Візантія протягом кількох століть опинилася під впливом слов'янських «варварів», значення якого було таким великим, що породило в її державному розвитку зовсім нові явища. Ця взаємодія загострила і прискорила процеси феодалізації у самій Візантії» (Ближний Восток. Византия. Славяне. – 1976).

Ще активніші процеси цивілізаційного та ідеологічного реформування розпочалися після походу Аттіли, отже гунів і слов'ян, адже, наголошував М. Брайчевський, «є підстави думати, що антська група слов'янських племен була навіть у союзних відносинах з гунами в їх боротьбі проти готів і Візантії» («Походження Русі», 1968).

Знову-таки про масштаби перемоги й наслідки діянь Аттіли іноземці писали: « ...сам Цареград і прилеглі до нього місцевості мали здавна поселення слов'янські (Даманський О. О словянах в Малой Азии, в Африке и в Испании, 1859).

А вагу перемоги Аттіли добре показував Пріск Панійський, пишучи: візантійці «погодилися на сплату данини, яка була дуже важкою, незважаючи на те, що доходи і царська скарбниця були виснажені не на корисні справи, а на непристойні видовища, на безглузду розкіш, на розваги і на інші витрати, від яких розважлива людина і серед щасливого стану держави повинна утримуватися, а тим більше мали утримуватися люди, які недбало ставилися до ратної справи і сплачували данину не лише скіфам, а й іншим варварам, котрі жили навколо усіх римських володінь. Цар (імператор) примушував усіх вносити гроші, які належало відправити до уннів (києвичів – *П.К.*). Він обклав податком навіть тих, що за вироком суду чи царської ласки (а серед них могли бути й слов'яни. – *П.К.*) отримали тимчасове полегшення від тягара оцінки землі (а землеробами, нагадаємо, були саме слов'яни-скіфи-унни. – *П.К.*)… Такі злидні опосіли римлян після цієї війни, що багато з них заморили себе голодом чи вдавилися. За короткий час була вичерпана скарбниця; золото і втікачі були відправлені до уннів». Унаслідок перемоги Аттіла був визнаний візантійцями «царем скіфів» (*Дестунис Г.* Сказания Приска Панийского. – 1850).

Ще більш важливо, що, як і стосовно Кия, похід уннів-скіфів Аттіли мав цивілізайно-релігійний (культурно-ідеологічний) резонанс і спадок значно ширший за військовий. Сталося так, що навіть зазнали рокіровки поняття «варварів» і цивілізаторів, адже упродовж років панування в тепер уже Західній

Римській імперії Аттіла: завдав серйозного удару скомпроментованій стагнацією державно-політичній і господарсько-економічній системам імперії-гегемона; змусив послабити рабовласницькі пута; надав динаміки автономістським рухам підкорених племен; явив приклад і суворого, і цивілізовано-гуманного керівника: прислухавшись до прохань папи Лева I, Аттіла не пішов на Рим і не зруйнував його; сприяв полегшенню долі хліборобських верств; благородно повівся з сестрою імператора Гонорією та й із сином імператора; поза боями поводився демократично й з великою гідністю, був скромним у побуті. Він не приховував своєї етнічної належності. І, що особливо важливо, «біля Аттіли (було) багато витязів християн» («Развитие этничесного самосознания славянских народов в епоху средневековья», 1982).

Символічно і те, що Аттіла після битви з військами Аеція велів іменувати себе «Батогом Божим», а на спроби імператора Валентиніана III прихилити його до аріанської єресі не тільки не піддався намовам, а ще й виступив його суворим супротивником. Як зазначають дослідники, кияни й сіверяни були християнами ще з початком нової ери.

§4.1.8. Християнство й українська етнонаціональна ідея

Багато важить у цій справі й час. Та ще більше важить у розвитку української етнонаціональної ідеї **проблема** християнства.

Пригадаймо: у «Велесовій книзі» племена поклоняються Триглаву; їхні Боги – уособлення таємничих сил Природи; Нава, Ява і Права – символи трьох світів: земного, небесного і потойбічного; особливою шаною оповиті предки, ті, що «з Ірію зрять на нас» і судять сущих на Землі. Тому успіхи чи невдачі, перемоги чи поразки залежать від ставлення до Богів і традицій та навпаки. Боги і предки – носії етики і моралі, правди і краси. Племена поважають єдність слова і діла, патріотизм і єдність, а особливо – свободу (…То стрепенися, народе мій, од сплячки і в злагоді йди до стягів наших. А захистить нас од ворогів на Русі могутній Сварог наш, не інші боги), демократизм і справедливість. Вони усвідомлюють, що «греки накидали нам свою мову, щоб ми зреклися своєї віри», – але, знаючи ціну власної неволі, не культивують зла і жорстокості, а дбають про панування добра навіть для інших. А тому, виборовши свободу собі, ухвалюють:

…І се одречемось од злих діянь наших
І прилучимося до добра.
***Се бо рабів відпустимо**, обнімемося,*
І скажемо, се зробивши, – се бо нас знаєте:
як розумом усвідомили, так і подбали, як уміємо.
А се таємниця велика, як і Сварог,
Перун і Світовид – ті обоє удержані в небі.
А з обох боків їх Білобог і Чорнобог б'ються…

«Як з **розумом** усвідомили» – так і подбали за велінням **серця**. Як прагнутимуть і в княжій Русі X-XII ст. єдності «доброго розуму і мудрого серця», розуміючи ту «**філософію серця**» як найвищий дар Природи, уособлюваної Богами. (адже й загалом філософія – то любов до мудрості, любомудріє).

Найперше – своїми Богами, бо вони – і творець, і витвір людей, самого народу.

Однак неважко помітити й того, що в житті постійно б'ються Білобог і Чорнобог, а у свідомість язичників органічно вливаються струмки ново-цивілізаційної віри – християнської. Яка стає відомою ще з I ст., і в якій також постійно змагаються Білобог і Чорнобог .

Із самого початку – це ідеологи Старого заповіту й Нового, а з часу Нового заповіту Христова етика і аріанська та різних інших єресей.

Історики свідчать: з часу Кия у Візантії занепадає рабовласницький лад. Полонені греки доходять висновку, що в імперії «закони гарні і римське суспільство добре влаштоване, але правителі нівечать і розладнують його, не чинячи за традиціями». Аналогічно римський плебс гадав: «гуни вільні від тих злочинів, нічого подібного немає ні у вандалів, ні у готів», тому благав, «щоб їм було дозволено жити разом з варварами» (Хрестоматия по истории древнего мира. – 1991).

А взірцем того життя могли бути й Кий та Аттіла. Як зображує готський історик VI ст. Йордан, «він був невисоким; груди широкі, голова велика, маленькі очі, борода рідка, волосся з сивиною, чорний і кирпатий, як вся його порода». Але головним було поводження: на бенкеті сиділи на лавах, їм – «Для інших варварів і для нас були приготовлені відмінні страви, які подавалися на срібних тарілках, а перед Аттілою нічого більше не було, крім м'яса на дерев'яній тарілці. І в усьому він виказував помірність. Бенкетуючим підносили чарки золоті і срібні, а його келих був з дерева. Одяг на ньому був дуже простий і відзначався тільки охайністю. Ні меч, який висів при ньому, ні поворозки варварського взуття, ні вуздечка його коня не були прикрашені ані золотом, ані коштовним камінням, ні ще чим-небуть коштовним…» (*Дестунис Г.* Сказания Приска Панийского).

Є рація нагадати й такий опис Аттіли в «Історії об Аттілі, королі угорському»: «Був середнього зросту, персей і плечей широких, голови водле інших члонков помірної, обличчя чорнявого, очю світлих, на вигляді бистрость якусь в собі маючих, бороди рідкої, носа закривленого, походу гордого, до венуса вельми склонний, на працю телесную, на голод, на спання, на студень і на горячность вельми терпеливий, великого серця, ради добрий і сміливий, руки хисткої і мужньої, в речах рицарських учений, до слави вельми хитливий, в оглумленню неприятеля, в нароженню (підступу) і зради вельми розторопний і хитрий, в битві всего доглядуючий, часом мужнього жовніра, часом справного гетьмана повинності досить чинили, противко пишний до супротивників,

против покорних лацний і милосердний», – бо той опис органічно накладається не тільки на міфологічних Антея, Іллю Муромця, козака Голоту, козака Мамая, а й на реально історичних Кия, Аскольда і Святослава, Романа Галицького й Максима Кривоноса; ширше – на типаж людей етносу тієї країни, що простягалася «од Тиси-ріки аж до другої ріки Танаїс»*, а також від рідної Кию та Аттілі Сіверщини (Чернігівщини) до Карпат і Чорного та Азовського морів.

У цьому суть: вожді та герої виявляли провідні риси характеру (ментальності, долі) цілого народу, підтверджуючи зауважене Гаєм Юлієм Цезарем при згадці про народ рутенів (що протистояв йому у війні з галлами): вважати реальністю «існування українського народу як осібного етносу вже в другій половині І ст.» до нашої ери**.

Опоненти можуть переможно підняти руки, заявляючи: «Який етнос, коли наша прадержава була багатоплемінною?!»

Та, як писав з подібного приводу І. Франко, «я не устрашаюсь», бо й їм необхідно буде взяти до уваги, що всі імперії – єгипетська, перська, Олександра Македонського, Римська (Східна і Західна) – були багатоплемінними, однак у кожній із них провідну роль відіграв якийсь один етнос, на основі буття якого й створились єгипетська, турецька, італійська, іспанська, англійська, сербська, угорська, чеська, польська, румунська, ін. держави. При цьому провідний етнос в імперіях міг бути і не найчисельнішим, але харизматичним.

У цьому відношенні українцям найближчою є історія Франції***, у якій – спочатку в державі Карла Великого – франки складали всього до 30% населення. Але сформували етнонаціональну державу. Приклад з Мадзіні переконує, що тільки на XIX ст. формувалася й італійська національна держава.

У нашій історії кристалізуючу (структуротворчу) роль відіграли поляни, а тереном української держави стали землі «від Сяну до Дону» з первісним ядром у складі Київської і Чернігівської (пізніше Переяславської та Галицько-Волинської) Земель. Тут сходились магістралі скіфів, слов'ян, кельтів, германців, гунів і готів, сарматів, склавинів і звідси ж промінням розходились на просторі від Китаю та Індії до Візантії, Риму, Західної Європи і Скандинавії.

Природно, що українці-руси в розвитку своєї етно-національної ідеї не могли не зіткнутися з проблемами власної держави й ідеології та з християнством.

Найперше – тому, що слов'янські племена кільцем оточували Константинополь та жили практично в усіх частинах і Східної й Західної Римської імперії. До того ж на Дунаї і в Причорномор'ї в перших століттях н. е. точилася безперервна боротьба Рима з союзом племен, до якого входили германці, сармати, скіфи, фракійці, тобто ті, що перебували в органічній єдності

* Див.: *Петров В.* Походження українського народу. – К., 1992.

** *Ігнатович Е.* Україна – terra inkognita. Новий погляд на невідомі факти. – К., 2002.

*** Див.: *Ададуров В.* Історія Франції. – Львів, 2002.

зі слов'янами, – і в тій єдності, як у киплячому казані, виплавлювався феномен українства.

Нині люблять повторювати банальне «відкриття»: у XX ст. уже немає «чистих» етнічних (національних) держав.

Але автори «аксіоми», очевидно, не підозрюють, що «чистих» етнонаціональних держав не було в Європі ще на межі старої і нової ер! Отже, нації формувалися шляхом не «очищення» кореневих (харизматичних) етносів від інших племен, а шляхом структурування їх у єдине ціле.

На цьому шляху й поставала вирішальною роль держави та ідеології, зокрема – релігії, як і природи, мови та культури у співвіднесенні свого й чужого.

Чому робимо наголос на ролі держави і релігії? Бо в час переселення народів деякі з них (як євреї, германці, угри, болгари) з тих чи інших причин змінювали територію поселення. Це не означає, що вони могли не нести в собі природоформуючого начала. І на інших територіях їхній генотип визначала природа первісного внутрішнього становлення. Але й нові умови диктували закони життя. Немало етносів не витримали випробування часом, простором, соціально-економічними й політичними обставинами.

Свого часу Аристотель трактував людину як «політичну тварину», сутністю якої є її характер, а той виявляється в «скеруванні волі індивіда» (отже, в меті як ідеалі, шляхах і способах її досягнення).

Нині наукою окреслено, що людина з'являється як індивід біологічний, далі розвивається як родовий і соціальний, культурний, психічний і політичний. Зрозуміло, у різній мірі: залежно і від природного обдарування, і від умов життя. Тому виявляється типом і емоцій, й інтелекту, досвіду, характеру життєдіяльності, волі і психіки.

Найрізноманітніші чинники впливають і на формування етносів. Найперше, зрозуміло, також – природа: географічне розташування, клімат, природні ресурси, міжнародні і міжетнічні зв'язки, – що визначає світосприйняття і світорозуміння, спосіб життя, мову, культуру, стратегію і тактику розвитку, в широкому розумінні філософію буття та релігію, культуру, історичний розум.

«Розум людини (народу. – *П.К.*), – посилається у зв'язку з цим на Юнга авторитетний біопсихолог Валерій Сніжко, – має свою особисту історію й психічно утримує в своїй пам'яті багато слідів, що були залишені попередніми стадіями його розвитку». На сучасній стадії розвитку, як і на значно давніших стадіях, наголошує В. Сніжко, «культурні символи – важливі складові нашого ментального улаштування, і вони ж – життєві символи у побудові людського образу, а тому не можуть бути викинутими без значних втрат. Там, де вони пригнічуються або ігноруються, їхня специфічна енергія зникає у безсвідомому з наперед непередбачуваними наслідками» (Юнг).

Слов'янська спільнота як культурний символ не може бути відкинута через зміну геополітичних чи економічних пріоритетів, бо існування її обумовлене певною глибинною психічною енергією та генетичною спадковістю» (а розрив з ними, додамо від себе, неминуче призводить до руйнування психіки індивіда чи етноса, а далі й до фатального наслідку: розчинятися в інших, втрати особовості й перспективи. – *П.К.*).

Слід усвідомити, що українці – це і є надетнічна спільність справжніх, слов'янських, колись автономних етносів, які увібрали в себе деякі антропологічні особливості слов'янських племен – деревлян, дулібів, полян, сіверців, тиверців, уличів, кривичів тощо, які мали спільний терен – Україну, спільну мову й писемність, традиції й культурні символи»[*], а тому стали не сумою фізичних «осіб», а етнічною єдністю нової якості – фундамента нації. А вирішальну роль у процесі переходу в етнонаціональну спільноту відіграли держава та релігія.

Етапними до етнонаціональної спільноти на терені України стали державні утворення Кия і Аскольда, Святослава й Володимира Великого, що завершалися в ході того процесу державою-імперією Ярослава Мудрого.

Тут знову можуть сказати: як, етнонаціональні утворення за доби рабовласництва і раннього феодалізму? Коли марксисти-ленінці чітко сказали: нації є продуктом буржуазії та капіталістичних відносин?!

Та й цього разу не будемо «устрашатись», оскільки марксисти-ленінці хоч і проголосили своє вчення вічним, бо єдино правильним, йшли в цьому питанні не від життя до теорії, а навпаки, підганяючи багатоманітність історичної практики під однолінійні догми. Бо ж як не парадоксально, але говорити про етнонаціональний феномен держави можна навіть ідучи за класиками марксизму: ще за феодальної формації (Середньовіччя) родове суспільство кристалізується в етнодержавне, оскільки на терені пра-України воно постає як єдиний народ з своєю територією, соціально-економічною системою, мовою, культурою, світоглядно-психічною домінантою, цілеспрямованістю в міжнародних відносинах, тобто – з усвідомленням своєї перспективи та історичної місії.

Зрозумілі причини етноісторичних деформацій: вони диктувалися інтересами московської імперії. Заради них конструювалися не лише теоритчині викладки (за домінанти «принципів» класовості і комуністичної партійності), а й історіографічні схеми. А ті схеми спрямовувалися не лише на релігії 2-го тисячоліття нашої ери (коли вже виникла можливість говорити про московство), а й на процеси до 1-го тисячоліття нашої ери, бо про них говорити було сусідам невигідно.

На підтвердження достатньо послатися на дослідження Б. Грекова, М. Артамонова, А. Треножкіна (адептів погодінщини) і М. Ростовцева, які або

[*] *Сніжко В.В.* Нариси з психоетнічної екології України. – К., 2001.

замовчували скіфську добу в проукраїнській історії, або трактували її лише з точки зору залежності від грецької культури, отже – «відсталості» в загальноцивілізаційному процесі та, відповідно, неспроможності повносилої етно-державної самореалізації. І це за умови, що ті погляди суперечили свідченням Страбона, Плінія, Трога й переконували: наші пращури не тільки вміли вчитися, а й були гідними вчителями; і «вплив партійсько-скіфської культури на сусідні народи був дуже великим». Не випадковов ж і М. Ростовцев визнає: «незаперечно, що готська епоха була однією з найбільш неоціненних вартостей в історії **цілого людства**» («Ironians and Greeks in South Russia»), а готська культура – не якась культура «Юга России», а здобуток великої української традиції*.

Невелика мозаїка доказів.

Ще на початку нашої ери слов'янські поселення містилися і навколо Константинополя, і на всьому просторі Західної Римської імперії. При цьому їхні представники були не лише взірцевими землеробами, а й ремісниками, купцями та воїнами; посідали найвищі пости у війську та в державних структурах.

Відомий Троянів вал (згадуваний і в літописах), що проходив по лінії Тернопіль – Хмельницький – Вінниця; менше відомо, що імператорові Трояну завдяки цілому легіону, набраному із скіфів, вдалося перемогти у війні з парфянами. Практично слов'яни захищали фортеці Ольвію і Пантікапей від зовнішніх зазіхань (хоча Ольвія мала споруджені римлянами мури товщиною до 2 м і висотою 15–18 м. з бійницями, також що наші прапредки і самі долали ті мури).

Але особливо важливо, що наші далекі пращури активно зносилися із західним світом ще з часів Трої. І розкопане Б. Рибаковим селище XV–XIII ст. на Чернігівщині (біля села Пустинка) засвідчує виправданість порівнянь не тільки Дажбога і Аполона, а й троянців з давніми праукраїнцями (і, очевидно, не випадковість появи «Енеїди» Вергілія й І. Котляревського).

Лінгвісти нараховують 90 назв фортець у Західній Римській імперії слов'янського походження.

За твердженням багатьох істориків наші далекі прапредки іменувалися народом «утічів», унами, утами, і це відображено в документах багатьох народів світу, зокрема в численних топонімах та гідронімах Східної і Західної Римської імперії. За доказами автора праці «Україна – terra incognita» Є. Ігнатовича можна вважати доведеним, що у V ст., тобто в час Кия (Аттіли) вже існували такі поняття, як «Україна» та «українці» (с. 23).

Це свідчить, що наші прапредки були частиною населення інших держав, і не лише засвоювали чужі культури, а й впливали на них. Зокрема, на

* Див.: *Дражньовський О.* Скити (гети-готи, анти і слов'яни, і ми – не ми) // Визвольний шлях. – 1997. – №12.

візантійську, тим більше, що вона була неоднорідною як загалом, так і в плані різноетнічності та ідеології християнства. А також, що поважні позиції посідали наші представники не лише у нижчих та середніх верствах імперського суспільства, а й у найвищих ешелонах влади: імператорської династії, полководців, глав різного рангу адміністраторів.

Важливим у цьому зв'язку є те, що ще з II ст.. н. е. у дослідників – греків та скандинавів віднаходимо припущення, згідно з якими вже тоді слов'яни відзначались освіченістю й мали свою власну писемність; що в них християнство з'явилося раніше, ніж у германців, а «мешканці берегів Чорного моря …, ще в 622 році, у їх числі всі тамтешні раси, були християнами» («Новые материалы для древнейший истории славян» … изд Я. Классена, в 1, 1854).

Якщо врахувати свідчення й літописців про те, що «Улутичи-Тивергун седяху по Бугу и по Днепру и приседеху к Дунаєві; и бѣ множество их, бо по Бугу и по Днепру они до моря», й істориків про слов'янські поселення по всій території Візантії, стане зрозумілою вже ця причина походу Кия та війни з імператором Феодосієм по захисту своїх.

А вона ж була не єдиною.

Не важко помітити другу причину, читаючи в «Літописі Аскольда» про мотиви прийняття ним християнства – і якого саме християнства! – київським князем навіть у IX ст.

«На ранок же послав цар (Візантії) до патріарха, говорячи йому: «Прийшли русь, цікавляться вірою нашою, приготуй церкву і кірос». Той приготував Аскольдові й Диру пишну відправу. «Вони ж у захваті були» від неї.

Однак це не стало вирішальним. Тоді сказав Аскольд: «Приходили до мене іудеї, твердили, що німці та греки віруют у того, кого вони розіп'яли». То як це розуміти?

Кирило-філософ підтверджує історію розп'яття, наголошуючи: «Бог ступив на землю і прийняв розп'яття, і воскрес, і на небо зійшов, чекав він од іудеїв каяття 46 літ, але не покаялись. **І тоді Бог послав на них римлян**, гради їх розбив, а самих розкидав по різних країнах і перетворив на рабів».

Сказав же Аскольд: «А для чого зійшов Бог на землю й страждання такі прийняв?» Філософ розповідає історію створення світу та історію гріха Адама і Єви, їх покарання; вигнання й порятування Мойсеєм юдеїв; це вражає Аскольда, однак прихиляє до християнства лише факт вилікування його очей як підтвердження сили Христа. І він приймає хрещення, хоча не у Візантії, а на своїй землі – в Херсонесі! Потім хрестить киян…[*].

І все це й розкриває суть проблеми християнства в Київській державі: йшлося і про міжнародний аспект, і про внутрішній, оскільки заторкувалися

[*] Див.: *Кононенко П.* Ad fontes // Українознавство. – 2003. – Ч. 4. (9).

питання не лише віри, а й суспільно-державного світогляду та ідеалу; а тим самим – про принципову переорієнтацію та реформу життя всіх верств народу.

І зокрема: про його духовну самоідентифікацію та суверенність, отже, про власну етнодержавну ідею.

Щодо міжнародного масштабу, то є підстави погодитися з такими думками проф. Т. Горбаченко: 1) християнство не обмежилося рамками церковного життя; «воно назавжди визначило сутнісний характер європейського менталітету», цілої цивілізації; 2) «У якості релігії християнство може бути визначене як єдність певного віровчення, що ґрунтується на біблійному каноні, структурованої організації та специфічного культу, центральним об'єктом якого є триєдиний Бог – творець і провидець усього сущого. Сутнісна ознака християнства – віра в Ісуса Христа, вчення якого викладене в Новому Заповіті і який, будучи Сином Божим, іпостассю Трійці, прийшов у світ з метою його спасіння для вічного життя»[**].

Не можна не зважати на уточнення про Новий Заповіт, бо досі церковники схиляють християн до вірності й Старому Заповіту, – а в суті тих двох джерел закладено глибоко конфронтаційне начало, яке, наголосимо, помітив ще каган Аскольд і яке відіграє в українській історії та церкві надзвичайну роль.

Отже, Аскольд запитав, чи є вчення Христа ідентичним іудейському. Йому відповіли, що ні, і він став робити вибір між іудейством і християнством, що означає між Старим і Новим Заповітами. А це принципово важливо саме в ідейно-філософському та етико-моральному планах: Старий і Новий Заповіти відрізняються не лише часом появи, а й етнорелігійними орієнтаціями. А саме: Старий Заповіт творили пророки, котрі утверджували абсолютний авторитет **єдиного** Бога – Ягве та єдиного обраного ним народу – іудеїв. Це безапеляційно розділило племена й мови на одну і масу як на ідеал і об'єктів гніву та кари господньої. Еталоном стала нерівність як у статусі, так і в правах та долі.

Природно, що й народ Кия та Аскольда опинявся серед принижених як другосортний. І, як не дивно, Біблія, і не лише Біблія освячувала цю ієрархічну несправедливість; більше того, в працях Філона Олександрійського («Апологія юдеїв»), Йосифа Флавія (« Юдейська війна»), Корнелія Таціта («Аннали»), Юста Тивереоградського («Хроніка юдейських царів») Плінія Молодшого («Листи до імператора Трояна»), Гая Транквіла Светонія («Життя 12 цезарів») юдейство трактувалося мало не як феномен, рівний закону.

Це неминуче мало породити і породило нестихаючу протидію аж до тотального переслідування єврейства. Навіть, як ми бачили, – з волі Бога.

У тому числі протидію і у сфері догматично-ідеологічній. Появився Новий Заповіт. Його творцем був уже син Божий. Він прийшов з нового змісту етикою та програмою Буття: всі люди, мови, народи рівні й залежні лише від Бога. Поприще, гідне людини, – це творення добра на засадах братерської любові.

[**] Див.: Історія релігій. – К.: В.К.Тов «Тандем» , 2002.

Служіння добру – це шлях до істини і до вічності. Гарант вічного життя – Бог, а засторога – його Страшний Суд.

Здавалося, протиріччя між злом і добром подолано. Однак на дорозі нового постали кістляві примари старого.

Ще Августин підійшов до інтерпретації християнства з урахуванням історичної перспективи.

Однак і за цих умов теологія поділяла історію на священну й «профанну» (істинну і лише «зовнішню»). А відповідно до цього запановували погляди як наближені до науково-дослідних, так і віддалені від них міфологізацією «пророків» та апостолів. До того ж сталася й загрозлива диференціація: після поділу на юдейство і християнство останнє в свою чергу поділилося на західне – або католицьке й східне – православне, яке з часом знайшло опонента ще й в особі різних течій протестантизму. Зароїлися єресі.

З цими внутрішніми суперечностями зустрілися ще сучасники Кия. Їм доводилося робити нелегкий вибір.

Перед Аскольдом труднощі подвоїлися, оскільки в Україні-Русі панувало язичництво.

Отже, потрібно було розв'язувати не лише парадигму: язичництво чи християнство, а й теорему внутрішніх протиборств у системі християнства.

А неважко помітити, що ті протиборства не подолані й досі. І не лише щодо історичної сутності християнства, а й щодо канонів та догматики, навіть – атрибутики та етикету богослужіння. Отож непросто було відповісти на питання ієрархії богів та предмета поклоніння, можливості зображення бога чи категоричної заборони (іконоборство), ролі опріснокiв і статусу священиків, навіть –форми церков та іконостасів.

Але ще гостріше дискусії точилися стосовно людського чи божественного походження Христа, непорочності зачаття й святості Марії, місця Христа в єдності Трійці…

І Аскольд не випадково так пильно вивчав християнську систему Константинополя: досліджень тієї сфери у Києві ще не було, а його співвітчизники за рубежами могли посідати різні позиції.

Одне було очевидним: зовнішній світ переходив на ідеологію християнства, і коли Київська держава мала намір бути в загально-світовому процесі, то вона мала інтегруватися в нього.

Світовою релігією було і язичництво, з ним пов'язувалися всі здобутки елліністичної культури, однак динаміка цивілізаційного поступу диктувала свої умови.

Негацію щодо юдаїзму та єресей виявив ще Кий, і це зрозуміло: керівник могутньої держави не міг пристати до ідеології меншовартості свого народу.

Аскольд сприйняв етику Христа.

Але все було дуже неоднозначним і в чужому світі: дружина Пілата хотіла захистити Христа, і все ж його розп'яли іудеї за погодженням з Римом.

Іудейство по-своєму перегукувалося з ідеологією імператорського Рима з його націленістю на світове панування. В єврейства були дуже потужні торгово-економічні й фінансові важелі; воно було згуртованим і розсіяним по всьому просторі. Одно з колін ізраїлевих домінувало і в Хазарській державі, що обмежувала інтереси Києва. Християнський союз із Константинополем та Римом виводив державу Аскольда і Діра на інший – самодостатній рівень міжнародних відносин.

Але й це не могло заглушити дисонансів реакції на нову віру у власній державі.

Релігія органічно пов'язана не лише з ідеологією зовнішнього буття, а й з глибинами внутрішньої реакції на всі сфери космічного простору, отже – з етнопсихікою як реакцією на проблеми життя і смерті, добра і зла, тимчасовості й вічності, краси і потворності. Не лише юдейство, а й різні гілки християнства викликали й емоційний спротив. І цілком закономірно, що перед києвичами християнство постало як у його внутрішній суголосності, так і дисгармонії.

В українських дослідженнях та дисгармонія була помічена ще первосвящениками митрополитом XII ст. Іларіоном, а згодом П. Могилою, І. Огієнком (митрополитом Іларіоном), В. Липківським, пізніше Володимиром (Романюком), Мстиславом (Скрипником) і Й. Сліпим, нині бачиться в шеститомному виданні проповідей патріарха Філарета (Денисюка) й у працях А. Річинського («Проблеми української релігійної свідомості», Т., 2002), І.Шевціва («Християнська Україна», К., 2003), авторів видання «Історія релігії в Україні» (К.-Д., 2003, за ред. А. Колодного), та багато ін. При певних розбіжностях у фіксації та оцінці окремих подій, процесів, тенденцій, явищ, поглядів християнських ідеологів та догм усі вони солідарні в загальному.

Дисгармонія в тлумаченні релігійних догматів, пов'язаних з християнством, має багатотисячолітню історію та тяглість й зумовлена принциповими відмінностями в поглядах пророків та апостолів – з одного боку й в інтегральних засадах Старого та Нового заповітів, а згодом – у підходах візантійської та римської (частин колись єдиної Вселенської) церков.

Не важко помітити й неофітові, що «існує безліч тлумачень основних положень іудаїзму. Однак їх неможливо звести до єдиного формування або до того, що у православ'ї чи католицизмі розуміють під символом віри. Тому вважається, що в іудаїзмі немає догматів. Разом з тим, ми можемо говорити про основні поняття даної релігії. Це віра в єдиного, безконечного, безплотного Бога, віра в пророків, у прихід Месії, у воскресіння мертвих. Особливе місце займає в іудаїзмі Закон (Тора) і віра в його одкровення. Іудейська релігія вимагає від свого прихильника також виконання певних заповідей, що передбачають, у свою чергу, наявність у нього специфічного світосприйняття і світогляду. Виконання 248 позитивних приписів і 365 заборон (!? – *П.К.*), що стосуються етичних проблем, релігійного життя, санітарно-гігієнічних норм, сімейного інституту, обрядово-святкової сфери, харчових настанов (див.:

Барсела Моше. Уроки иудаизма: ценности, традиции, эпизоды. – 1989. – *П.К.*) та інших, звичайно ж, нелегке…»[*].

І особливо нелегко було для наших прапредків, які жили за абсолютно іншими правилами.

Тим часом з іудаїзмом вони зіткнулися в ході міждержавних зв'язків із Близьким Сходом ще в І ст. н. е., про що є згадки в історичних пам'ятках. І не могли не відчути часом непереборних труднощів: найперше – у зв'язку з іудаїстським релігійним багатоголоссям, а тим самим – розмитістю критеріїв істинного; а відтак – і у зв'язку з дуже відмінними підвалинами та рисами буття і свідомості.

І не лише у порівнянні з буттям, свідомістю, релігією (язичництвом) наших прадідів, а й у порівнянні з християнством Нового Заповіту, відомого їм, нагадаємо, ще з І ст. нової ери. На доказ останнього наведемо факти: 1965 р. стали відомими наслідки археологічних розкопок грецької колонії Танаїс (узбережжя Азовського моря). На її території була церква І ст., що означає – ще з апостольського періоду. Церква осіб на 50, дуже подібна до наших храмів, а головне – з глиняною печаткою з трьома листками – символом Пресвятої Трійці, яку витискали на Просфорі для святої літургії. Там же знайдено руїни і церкви ІІ ст. – коли християн (після Нерона) переслідували; у тій церкві зберігся вівтар, свічники і сім печаток на просфори, п'ять із яких мають хрести[**].

Не зайвим буде нагадати, що Танаїс знаходився на перехресті шляхів Сходу, Заходу, Півночі й Півдня, отже, з'єднував нашу правітчизну з усім світом; і не випадково, що апостол Андрій з учнями скоріше всього рушив Дніпром до Києва саме з Танаїса. Археологічні розкопки та документальні дані засвідчують, що апостольська діяльність Андрія здійснювалася в Боспорському царстві, яке було під владою Рима. Правдоподібно, що він рухався з Херсона до Криму, звідти – Тмуторокані і далі до Танаїса, на теренах яких проживали сармати, анти, роксолани, аляни – прапредки українців. До Римської імперії належав і Херсон, куди, до речі, свого часу було заслано учня св. Апостола Петра папу Климентія (92-101 рр.), голову якого представник папи Івана XV передав великому князю (кагану) Володимиру, коли той здобув Корсунь, – і яка (голова) була використана 1147 р. синодом Українських Єпископів для хіротонії київського митрополита Клима Смолятича.

Свого часу Дакія (теперішня Румунія) була місцем заслання з Риму, і ті засланці постійно контактували з народом Скифії–України, якому, очевидно, й принесли Євангелію Христа. Про християнство на наших праземлях ще в І ст. свідчить і письменник Тертуліан (ІІІ ст.). Закономірно, що в Скифії-Україні вже був єпископ, що зафіксовано в списку учасників 1-го Вселенського Собору 325 року в Нікеї. На той час ще функціонувала єдина Вселенська християнська

[*] Історія релігії в Україні. – К.-Д., 2003. – С. 210

[**] Див.: *Шевців І.* Християнська Україна. – К.-Дрогобич, 2003.

церква, але вже тоді різко стикалися не лише іудейство та християнство, а й різні єретичні гілки християнства.

Природно, що в ту боротьбу не могли не втягуватися й праукраїнські віруючі – і християни, і язичники. А в ході тих протистоянь особливої ваги – як арбітр! – набувала **держава**. Саме держава, бо на тому етапі релігійної, родової та етноплемінної диференціації вона виступала єдиним **об'єднуючим** інститутом суспільства.

Так і визріла як внутрішня, так і міжнародна місія спочатку Орія, Кия й Аттіли, а далі – Аскольда і Діра, Ольги, Святослава, Володимира Великого: вони мали і об'єднати раніше розрізнені племена, і піднести державу на рівень міжнародного розвитку. І все те – на грунті як родових традицій, так і звичаєвого права.

Нагадаємо: коли княгиня Ольга запропонувала синові Святославу прийняти християнство (оскільки коли прийняла його вона сама, то в її душу влилося почуття благодаті), Святослав відповів відмовою, зіславшись на те, що «дружина (військо) сміятиметься». Це пояснює й одну із причин загибелі Аскольда: його вбив Олег за підтримки київської «партії» язичників.

А водночас підводить і до причини зарубіжних походів Кия, Аскольда, Володимира та впровадження християнства: останнє приходило на зміну язичництву скрізь – у Греції й Римі, в центральній Європі та в Скандинавії, і не тому, що язичництво було по природі гіршим, а тому, що на його основі розвивався відповідний поліетнічному світові політеїзм, а політичний розвиток народів стимулював інтегруючі ідеологічні процеси.

Не варто забувати, що вершинні здобутки еллінської, арабської, індійської, китайської, інших культур розвинулись на язичництві. І християнству не легко було завоювати панівне становище не лише на початку нової ери, а й у пізніші часи.

І тому є логічне пояснення: численні племена силою обставин змушені були приймати християнство, але при цьому не поривали з основами та джерелами свого світогляду не лише в минулому, а й в XX–XXI століттях.

Приклад – і вся наша історія.

Ще у «Велесовій книзі» зазначалося не лише воєнно-державне протиборство русів упродовж 15 віків підлеглості, а й те, що «греки нав'язували нам свою мову, щоб ми забули свою віру». А це означало: своє первородство, своїх богів і героїв, свою історію, філософію, релігію, традиції і культуру, зрештою – свою історичну місію. Зречення самих себе як суб'єктів історії.

Це суперечило сутності й закономірностям Природи.

І укри-руси-українці повстали!

Повстали й відчули себе справжніми, «лише ставши собою», а стали собою лише завдяки відвойованій волі і суверенності, вірності своїм Небу і Землі, Мові і Вірі, бо за своєю Вірою стояли віки й покоління, свої Нава, Ява і Права,

своя Матір-Слава й свої батьки, «котрі з Ірію зрять на нас» і кличуть до гідного життя.

Харизматичні етноси в ім'я Будучини витворили свої етно-національні міфи: як «Рамаяна» і «Магабгарата», «Шах-Наме», «Пісня про Нібелунгів», «Пісня про Роланда» і «Пісня про Сіда», «Калевала», «Витязь у тигровій шкурі», «Авеста», «Сказання про Гільгамеша».

Аналогічним етнонаціональним міфом постає й «Велесова книга».

Є маестро, які, як Г. Грабович, не лише автентичність цього архітвору ставлять під сумнів, а й нас грішних, заявляючи, що ми не маємо тяглості ні історичної пам'яті, ні державності, релігії, права, мови, художньої словесності. Є чинником, виходить, екзистенціальним: у якийсь момент існуємо – в інший є фантомом невидимим.

Отже… Не враховується, що, по-перше, невидимість не є тотожністю відсутнього існування; а по-друге, що моє незнання не є тотожним об'єктивній реальності. Ми погано, а то й архипогано знаємо свою історію, та це не означає як того, що її не існувало, так і того, що істину (історію минувшини народу) і не потрібно шукати.

Сусіди та їхні клеврети з числа українських псевдовчених істориків зробили все, щоб поле нашого знання заросло бур'янами, а то й блекотою антипатріотизму. Пора чистити авгієві конюшні. Тим більше, що нині маємо доступ до численних джерел історичних знань, і не лише про Росію і Польщу, а й про Хозарію та Скандинавію, Туреччину і Румунію (Візантію та Дакію), справжні Рим і Європу, доказом чого є тяглість знання і зарубіжних істориків, географів, політиків, державців, і нашої орієнталістики від
А. Кримського до О. Пріцака.

У руслі того процесу пізнання світу та самопізнання й необхідно розглядати як історичні твори типу «Літописа Аскольда», так і праці синкретичного характеру – типу «Велесової книги». При цьому брати до уваги як зміст: і суто історичний, можливий для документування; так і форму: споріднену і з історіософськими, і з етнофольклорними, релігійно-міфотворчими, казково-фантастичними елементами. Бо таким було мислення наших архепредків з їх культом Землі і Сонця та Місяця, архетипів батьків, Матері – Слави та героїв, філософії антеїзму й інтегруючого свідомість і біологічну волю серця.

А коли все те візьмемо як сакральні для творців «Велесової книги» релігії, то побачимо: творець книги і не прагнув виділитися, зафіксувати себе на скрижалях історичної пам'яті, бо він – виразник буття і свідомості Роду: отже, формації, для якої визначальним було не «я», а «ми»; особа ще не виділилася з маси. Вона світосприймає, думає, почуває, оцінює, мріє і діє, як Рід – та зернина, що стане генотипом племені, а згодом і нації, забезпечуючи спадкоємність буттєвих та тяглість світопізнавальних джерел і енергій, потужних і самих по собі, але непереборних та всесильних, коли помножених на

енергію Природи й свідомої життєдіяльності, синтезованих в універсальній взаємодії всіх чинників матеріального та духовного Космосу, енергетик життєвої етно-біологічної волі та Слова. А тим самим – етно-філософії, релігії та держави*.

Кий, син Орія, – глава роду й держави. Він бачить тенденції розвитку цілого світу. Але київський родоначальник-князь бачив той світ по-київськи, тому і його держава віддзеркалює київську домінанту в розумінні сутності як світобудови, так і людини, життя і смерті, добра і зла, правди і кривди, красивого і потворного, – і це все співвідносно з вітчизняною концепцією богів і людей, земного і горішнього світів, посмертного життя. Тому й бачимо, як органічно у «Велесовій книзі» розглядаються питання віри і влади, минулого, сучасного і майбутнього, рабства й свободи, – внаслідок чого звільнені завдяки багатостраждальній боротьбі праукраїнці вирішують відпустити рабів на волю (так вони вирішують усім віче), а прихід Кия до Константинополя сприяє еволюції рабовласницької системи у феодальну. Язичницький триптих «свобода, справедливість і демократія!» рельєфно протистоїть новорелігійному: справжнє життя – після смерті, та й то внаслідок суду божого, з урахуванням, що всі люди – рівні, але всі є рабами Його.

Непоступливі поборники РУН чи Мага віри і на цій підставі домагаються не просто повернути основоположну етновіру (див.: *Лев Силенко*. Мага Віра. – Співвідношення віри, науки, філософії, історії. – (979 рік Дажбожий), а повністю замінити нею християнство та інші релігії. Цілком правомірно при цьому вимагається мати в українській державі українську церкву.

І все ж маємо справу з багатьма натяжками, і особливо – в плані механічно-фізичної, силової заміни.

Як і в поетичному фольклорі, в казках про тварин, людей і рослин, у «Велесовій книзі», як ми бачили, є своя космологічна система буття і світогляду як хліборобських, так і кочових родів та племен. У ній приваблює людяно-природна взаємозалежність та поетичність, надзвичайної сили символіка, пов'язана з рідним довкіллям, а тому особливо суголосна стану душі людини (роду, племені).

То ж не випадково на тій гео- та космогонічній системі світорозуміння народилися такі художні шедеври, як поезія Тараса Шевченка, казки і притчі Івана Франка, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського, «язичницькі» поетичні картини Олександра Олеся, Павла Тичини й Богдана-Ігоря Антонича, кіноепопеї Олександра Довженка й Івана Миколайчука, Івана Драча, Івана Ільєнка, картини Катерини Білокур та Емми Андрієвської, «Страж-гора» Степана Пушика…

Ті шедеври досі воскрешають душі сучасників від цивілізаційної «забетонованості» та одномірності, збагачують і напоюють енергією єдності з

* Див.: *Сніжко В*. Нариси з психоетнічної екології України. – К., 2001.

Природою й Вічністю, з поколіннями померлих та з Вітчизною, а тим самим і з поколіннями живих та з вселюдством, бо воно також знаходиться в системі всеземного тяжіння.

Так відкривається інтегральна енергія Буття і Свідомості, формулу якої дала геніальна Леся Українка: «**Я маю в серці те, що не вмирає**». Бо коли вмирає, то в людину вливається «найстрашніша із порожнеч – порожнеча душі» (Павло Тичина).

Нагадаємо: Природа – це не тільки матеріал (фізичні явища), а й Дух (див.: Україна-природа[*]). І якщо спочатку весь спосіб взаємовідносин визначає природа (житло, виробництво, обряди, архітектуру), то з часом, як переконливо показав великий кристалограф за освітою і мислитель за характером дослідження Природи В. Вернадський, усе більшої влади набуває людина. Її інтелект, її думка. Вона може творити навіть нові форми (елементи) природи. Однак: якщо спочатку не є лише об'єктом впливу людина, так не є лише матеріалом метафізичний світ. Він і сприяє, а то й чинить опір людині, і передусім завдяки Природі людина гармоніює емоції й інтелект, мрії і дії, чим формує свою істинну сутність: або і як мислителя, діяча, творця, або лише як біологічного споживача, раціоналіста. Маргінали – це люди, котрі не розвинули в собі чи втратили те, «що не вмирає». Чорнобилі, Гулаги будували й ті, які мали найвищу освіту. Але чи мали гуманістичне світорозуміння?

І Природа формує **критерії** життя – не тільки тимчасовості, прагматизму, а й вічності, романтизму; не тільки доцільності, а й довершеності, етичності, естетичності, людяності. Природа – мати Мови, отже – найуніверсальнішої форми буття і свідомості народу.

Воїни і Кия, й Аскольда, Святослава, Володимира, герої київських билин, автор «Слова о полку Ікоревім» не могли зректися формотворчої сили природи, тому сприймали елементи і пишного християнства (візантійщини), однак не зрікалися і язичництва, голосу дитинства. Більше того: в глибині душ нерідко були насамперед язичниками.

Так започаткувався синтез двовірності: космополітизуючу роль у ньому відігравала нова релігія, а охоронну щодо власної сутності й місії – своя віра та держава.

Свідомо диференціюємо віру і релігію, до яких маємо доточити і церкву.

І Кий, і Аскольд, і Володимир при зіткненні з іншим світом спочатку стикалися в ньому з церквою, потім – з релігією, і лише згодом із вірою: бо віра – константа сакрально-індивідуальна; релігія – колективно-ідеологічна; церква – інститут політичний. Усі вони можуть як гармоніювати, так і різко протистояти.

Як в Україні: своя віра мала як спільне, так і помітні відмінності від інших релігій; а християнська церква із самого початку була опонентом. І не лише язичницьких капищ, а й багато в чому – Київської держави.

[*] *Кононенко П.П.* Українознавство. – К., 1996.

Найгостріший конфлікт з юдейством зафіксовано літописцем: 1113 року кияни звернулися до Ради києворуських князів з проханням захистити їх від місіонерів Хозарії, котрі не тільки захоплювали промисли та угіддя, а й вели наступальну пропаганду іудаїзму, схиляли до зречення своєї віри. Князі винесли вердикт: виселити все юдейство з держави. Чужа релігія несла неспокій і розбрат, підточувала міцність держави.

Піком протистояння язичництва з християнством виявляється хрещення киян Аскольдом і Діром: язичницька партія налагоджує контакт із варязькими ватажками, по змові з Олегом Аскольда і Діра позбавляють життя, і на Київський трон всідається варязька династія.

Варто нагадати: легенда про київський заклик: «ідіть і правте, бо земля наша багата, однак немає в ній ладу», – є неісторичною. Вирішувалось питання не скільки державне, як релігійно-політичне. Прийшли чужі князі, але не творити державу (як те буде на угро-фінських і татарських землях, колонізованих київськими князями та місіонерами в XII ст.), а правити нею. Був повновладний народ, були всі гілки влади: князівська, віче, боярська дума; була своя релігійна система. Але вже змінювалася загальноєвропейська ситуація: зі сходу напливало християнство, а з півночі – хвиля войовничих вікінгів, що правили фактично всією Європою (династичними тронами).

Є рація нагадати: українсько-скандинавські контакти мають давню історію. Свідчення – і розкопки мезенської стоянки та археологічні розкопки Шестовицького комплекса на Чернігівщині. Як показують Л. Яновська і В. Коваленко та Ю. Ситий*, ще М. Грушевський зазначав: Мезенська стоянка – це «наш український скарб, не менш важний, а може навіть важніший, ніж, скажем, Ольвія. І важніший, бо Ольвія розкриває реальність римської колонії, а Мезин та Шестовиця праукраїнської давнини».

А саме: мезин – стоянка 20 тисячної давності, площею 1200 м^2; стоянка, на якій знайдено залишки п’яти жител та п’яти господарсько-побутових комплексів. Вони засвідчують: будинки стоянки споруджувались з дерева. Кісток та шкур тварин. Увінчували й прикрашали будівлю роги північного оленя та бивні мамонта, а на стрісі розміщувався череп вовка – тотем насельників. Навколо будинка зараховано майже 8 тис. фрагментів кременя. А загальна кількість кремінних виробів сягає 113 тисяч. Окремо було приміщення як ритуальна зала. Скрізь знаходились предмети, розписані червоною охрою, своєрідні ударно-шумові інструменти для ритмічної музики (у тому числі – типу кастаньєт), ромбічні фігурки, зокрема жінок; прикраси підвіски з морських молюсків, жіночі «громади» – господині та берегині дому, – а все було оформлено орнаментом, визнаним хрестоматійним для людини-кроманьйонця. Тут панували свої Буття і Віра.

* Див.: Чернігівщина inkognita. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2004.

Не дивно, що розкопки біля села Шестовиці засвідчили як продовження традицій, так і модернізацію життя епохи становлення давньоруської народності і держави.

Найперше, що залежні від Києва сіверяни повністю відбивали суспільну ситуацію внутрішнього життя, але водночас – і найширших міжнародних зв'язків: на їхніх землях перебували представники не лише слов'янських, а й балтських та фінно-угорських племен, а з IX століття помітною силою стають скандинави. Саме вони здійснюють інтереси імперії Рюриковичів, а тому ведуть зносини з країнами арабського Сходу та з Візантією, з Хазарським каганатом та країнами Європи. Шлях із Варяг у Греки стимулює інтеграційні процеси. З Чернігова простягаються шляхи через Десну і Дніпро до Волги й Оки, Дону, Прип'яті, Німана.

Заселена територія мису ще в VII–IV тис. до н. е. стає однією з міжнародних артерій не лише торгово-економічних зв'язків, а й культурно-релігійних. Скандинави мають свої традиції, писемність на основі рунічного алфавіту, сильну військово-управлінську еліту. Є підстави вважати, що їм було відомим християнство, однак вони жили за своїми вірування.

І все ж уже «в третьому–четвертому поколіннях вони (скандинави) практично нівелюються: північний елемент повністю розчинився у слов'янському середовищі» (Чернігівщина – incognito). Наші прапредки не були підлеглою масою, а суспільством високої самосвідомості, віри та волі. Взаємодіючи із світом, вони залишалися собою, бо мали свою державну організацію, мову, релігійну систему.

У IX ст. Візантійсько-скандинавський прес накотився й на пра-Україну.
І це мало далекосяжні наслідки. І позитивні, і вкрай негативні.

Найперше – в системах «держава й релігія», «народ і влада та інтелігенція».

Позитивним було те, що Київська держава із занепадом першорядної ролі шляху із Варяг у Греки не зменшила своєї присутності у міжнародному світі, а ще розширила її, у тому числі й на церковному та династичному рівнях.

Негативне найбільше виявилося в послабленні власної релігійно-ідеологічної енергії, що спровокувало відчутне послаблення й загальнодержавної етно-політичної ідеї.

Мається на увазі, що доти різні племена мали часом навіть чималі відмінності: в способі життя (осідло-хліборобського і номадно-кочового),
а разом з тим і сімейних та родових, виробничо-власницьких відносин, обрядів і вірувань, правових норм, у мовній практиці.

Язичництво і держава сприяли інтенсифікації їхнього зближення. Сформувалася суспільно-народна ідентичність, важлива як для внутрішнього, так і міжнародного спілкування та розвитку.

Християнство сприяло або розколу клітин державного організма, або солідаризації на значно відмінній ідеологічній основі.

Іудейські Каїн і Авель стали братами-ворогами через ставлення бога до їхніх жертвоприношень: дари землероба були відхилені, а скотаря – прийняті. Каїн підняв брата на вила, вважаючи волю бога несправедливою,
і немилосердний, не схильний до правдошукацтва бог-самодержець прирік Каїна на довічні муки, а тим самим – на жорстоке безсмертя. «Життя – рай» і «життя – пекло» втратили первісні смислові характеристики.

І на етапі поширення християнської етики в Київській державі попередній поділ не втратив своєї актуальності, оскільки в ній були роди як землеробські, так і номадні, й боротьба між ними не припинялася ще цілі століття. А це суттєво впливало й на характер розв'язання проблеми родо-державної цілісності: поляни й, до прикладу, половці як ріднилися династично, так і безкінечно ворогували.

Прийняття християнства ще загострило напругу та протистояння.
І найперше – на вищих щаблях суспільної ієрархії, де, зрозуміло, головним чином формувалися ідеологічні засади.

Спочатку окреслилося протистояння на рівні гілок влади: світської і церковної. Причина зрозуміла: світська влада відстоювала пріоритети та інтереси своєї – Київської держави, а церковна – візантійської імперії. Остання пробувала підпорядкувати своїй владі навіть великих князів та боярство. Київські державці стояли на ґрунті вітчизняних прерогатив та стратегічних планів. Тому не випадково, що Ярослав Мудрий властиво волею, без погодження з Константинополем, встановив День Держави та День мови й призначив (уперше в історії!) митрополитом свого – київського Іларіона. А той створив «Слово про закон і благодать» з позицій не канонічно-юдейських чи візантійських, а новочасних – києворуських. У світлі його філософії релігія (віра і церква), як і всі громадяни, найперше мали керуватися інтересами своєї держави й сповідувати свій, а не чужий канон. Аналогічну позицію відстоював і другий митрополит з руських – Клим Смолятич. Закономірно, що за них церква сприяла консолідації суспільства та піднесенню могутності держави, утвердженню кредо Ярослава Мудрого: спочатку закон, а потім – на його основі! – благодать. Що означає: фундамент – право і воля всього народу, а в руслі цього, як похідне, – віра окремих громадян чи верств суспільства.

Нині відомо: ідея єдності суспільства, держави, віри сприяла найповнішому розквіту Київської русі.

Інші наслідки зумовила ідея підлеглості візантійському (чи римському) канону.

Нагадаємо: християнську **митрополію** було засновано в Києві ще за **Аскольда**. З точки зору престижу держави це було прогресивною акцією. Однак одразу ж об'єктивувався інший бік справи: візантійські місіонери заходилися ревно проповідувати свою віру й корчувати вітчизняно-київську. І не тільки словесно (що відображено у «Повісті минулих літ», у якій показано як прийшлі філософи люто шельмують язичництво за «поганство» через призму

«істинності» й «неістинності» різних вір), а й силою адміністративного переслідування.

Силове впровадження християнства насторожило, а далі й налаштувало проти нього не лише лідерів язичництва («шаманів»), а й широкі маси віруючих.

Політично-світській еліті довелося вибирати між двома ідеологіями, тим більше, що одна – вітчизняна – була кореспондована на консолідацію суспільства, на об'єднання й різноетнічних племен в цілісній державі, а її антагоніст вносить енергію протистояння, дисгармонії, конкурентності на грунті боротьби за першість і вищість в суспільній ієрархії. І це за умови, що Київська держава була різноетнічною й проходила етап кристалізації як державницької, так і ідеологічної. І тут ідея відігравала особливу роль.

Справді: не просто формувалися в цілісність і поляни, деревляни, сіверяни та інші племена «тризуба» – Київщини, Сіверянщини (Чернігівщини), Переяславщини, які нерідко воювали не лише з племенами Галицької династії, половцями, хазарами, торками, печенігами, ляхами, а й між собою. А ще ж існували й племена хоч і сусідні, тому пов'язані долею, однак віддалені і способом життя, і етнічними орієнтаціями. Люди Степу ніяк не хотіли визнавати влади Києва.

При цьому «багатовікове сусідство із Степом аж ніяк не можна зводити лише до кривавих конфліктів, – слушно зауважують автори праці «Чернігівщина incognito» В. Коваленко та Юрій Ситий. – У перервах між ними були й привалі періоди стабілізації, коли шаблі ховалися у піхви, і поля вчорашніх бойових перетворювалися на торжища, де йшов жвавий взаємовигідний обмін. Нерідкими були і змішані міжетнічні шлюби при чому не лише між рядовими общинниками, а й на рівні вищих кіл тогочасного суспільства (як князя Ігоря з донькою половецького хана): шляхом подібних династичних союзів князів намагалися зміцнити мир зі своїми сусідами.

Але не можемо не враховувати й іншої правди історії: «скотарі-мігранти, – наголошують згадані дослідники, – котрі час від часу накачувались із Азії на степи Східної Європи, розпочинали облаштування на нових місцях з тотального винищення чи підкорення своїх попередників».

Так скіфи витіснили кіммерійців, скіфів – сармати, сарматів – гунни, останніх – хозари, а тих приборкали київські дружини Святослава. Чималий період панували в степах Причорномор'я торки, але і їх усунули з життєвої арени орди кипчаків (куманів), відомих нам як половці, а головне – інтегрували їх (як і печенігів) у київсько-чернігівсько-переяславське суспільство Мстислав Володимирович (чернігівський) та інші князі Києва. Од Київщини до Тмутарані, Передзакавказзя і Причорномор'я знаходимо назви міст, сіл і урочищ, з назвами Торческ («Чорні клобуки»), Ковуї, Берендеї, Печеніги, Біла Вежа, Бахмач, що свідчить про поступову інтеграцію й асиміляцію різних племен у Київській державі. Деякі з них (принаймні гунни та еліта частини інших) були близькими

по вірі, але якщо були християни, то були (як Бохміти – насельники Бахмача) й магометани (мусульмани), навіть у християнстві прихильники різних «єресей».

Природно, що у їхньому зближенні особливу роль мала відіграти релігійна ідеологія. І християнство певною мірою відіграло таку роль.

Проте сталося й інше: коли на Київську державу посунули монголо-татарські орди, наша прабатьківщина виявилася у релігійному аспекті більше диференційованою, ніж єдиною. І не випадково «Слово о полку Ігоревім» найгустішій пафос спрямовувало на ідею об'єднання всіх князівств і верств, але відцентрові тенденції виявлялися все очевидніше і різкіше.

Ми битву з ординцями програли, бо дисонансно розвивалися християнство і язичництво, християнство і мусульманство, православ'я й католицизм, а до всього прийшов час розпаду імперії (як візантійської, Карла Великого) на етнічній основі.

Найвагомішим чинником ставала ідея етно-політичної державності, і тут з'ясувалося: монголо-татари робили все, щоб не допустити здійснення намірів і планів Данила Галицького, всієї еліти Київської держави з кристалізації ідеї та створення державної структури, а християнство також про українську державність належним чином не дбало. І особливо ганебним стало те, що першопрестольний Київ почали полишати найвищі церковні сановники; церковний клір виявився антипатріотичним, чужим, чи й ворожим українській етно-державній ідеї. Не доводиться дивуватися, що через певний час з волі продажного константинопольського патріарха канонічну українську церкву було віддано на поталу церкві московської держави.

І в Україні церкву стали безцеремонно підпорядковувати владі самодержавства. Чесніші боролися з абсолютизмом; переважна більшість навіть єпископів та митрополитів, як показував Іван Вишенський у гнівних посланнях, стала на стежку або Іуди, або Пілата. Поміж «пастухами» і паствою постала тінь зради. А яка віра без довір'я? Як писав Т. Шевченко, «у кому немає віри, в тому немає надії!»

На жаль, проблема еліти, і не тільки церковно-релігійної, а й світської, постала для України після монгольського ордизму найголовнішою і найдраматичнішою. Бо як бджола творить мед, так еліта (інтелігенція) має творити ідеї, філософію життя і поступу народу (етнонації) та держави.

З XV століття українське суспільство постає враженим неповнотою: належних функцій ідеєстворення не виконує його голова. І не лише через монголо-татарське іго.

Драматичною, а то й трагічною постає для української еліти доба Руcько-Литовської держави: в її середовищі настає спокій. Спокій душі, інтелекту й совісті, мудрої самосвідомості та далекоглядності.

На початковому етапі, коли Литва визнавала цивілізаційно-культурну вищість України-Русі, вона зважала на суверенітетні тенденції української політичної еліти, і наша прадержава була самодостатньою навіть за

найнесприятливіших обставин. Та в ході оволодіння владними прерогативами Литва відчула обтяжливість рівності, а далі нехіть до неї, навіть – бажання позбутись чужої опіки.

Історія фіксує цілком усвідомлюване знищення цілих українсько-шляхетних родів. У свою чергу, усвідомлюючи кінцеві наслідки такої політики, Михайло Глинський пробує повернути колишні державницькі привілеї, та повстання Чернігівського, як напише в романі Д.Міщенко, «бунтівного князя» зазнає поразки. Його належним чином не підтримають ні «верхи», ні «низи» напівпаралізованого «благополуччям», а тому подрібненого суспільства. Стає очевидним: носіями національної ідеї можуть бути мільйони (тулуб), але творцем – інтелігенція (голова).

Тому в помонголо-татарський період особливого значення для торжества національної ідеї й набуває проблема інтелігенції (еліти), об'єднуючих символів, вождів і святинь.

І тут з надзвичайною виразністю й набуває гостроти проблема **столиці –** голови державного організму та політичної еліти.

Принаймні з часу Кия символом всенародної єдності був Київ. Не випадково «Матір'ю міст руських» проголосив Київ і варяг Олег: без всенародного образа-символа держава не була б пройнята чуттям родової цілісності. Загальновизнаними авторитетами були й віче, боярська дума, великий князь. Тому авторитетною була й Київська держава.

Київ виступає символом божественної волі та сили, втіленням сакральної напередвизначеності щасливої долі і для Володимира Великого та Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Романа й Данила Галицького, – які знають і ціну Чернігову та Переяславу, Володимиру, Холму та Львову, – а все ж як прапор філософії єдності, могутності, незнищенності, свободи, гарантії добра підносять Київ – Київ історичний і міфологічний, реальний і поетичний, Київ – храм і престол, гарант сили й престижу, навіть державно-політичної аксіоми: «хто володіє Києвом, той володіє всім!».

Опричники Золотої Орди не дозволили великому князеві й королю Данилу Галицькому посісти престол у Києві. Від цього зміліли на силі і Данило, і Київ, – а тим самим і Україна. І не тільки у сиву давнину. Аналогічна доля та роль належала Києву і в майбутньому – аж до XX ст., надто згубно відбиваючись на долі як держави, так і всієї нації, коли Київ переставав бути столицею. І добре відомо, що з гідністю трималися Чернігів, Холм і Львів, немало докладали зусиль в ім'я свободи й добра князі Чернігівської і Галицько-волинської династій, однак применшення ролі Києва трагічно відбилося і на їхніх змаганнях. Все очевидніше набувала впливовості ланцюгова реакція розпаду цілісного організма могутньої держави. А окремі частини ставали легкою здобиччю сусідів.

Так сталося і за Литви: спочатку Києву було залишено статус князівства, та згодом він став воєводством, а ще пізніше – окупованим містом поляків,

москалів чи інших зайд, виконуючи роль не стільки вітчизняної столиці, скільки фортеці окупантів. Символом державного й національного приниження українців, недостатньої далекоглядності й мудрості їхніх вождів. Бо занепад столиці неминуче призводив і до занепаду як становища, так і ролі еліти та до зворотної дії фатального послаблення народу.

Усе те є відлунням загально-природного закону: соняшник тягнеться до Сонця; все живе на Землі одержує життєву енергію й волю також від Сонця і надр Землі. Тому в усіх народів панував культ Сонця, і всі народи шукали найвищої гарантії буття і безсмертя на Небі, творили культ Землі, а англійці та українці культивували ще й Місяць, бо та планета відчутно впливає на їхню психіку. На Небі і в підземному царстві шукали богів, на рівень небожителів зводили і своїх вождів та героїв. Сакральною сутністю наділяли й свої столиці: вони були аналогом небесного Олімпа.

Тож так само закономірно, що столицям привласнювали імення богів та героїв (Константинополь, Афіни, Рим, Київ), а Русь-Україна пов'язувала найяскравіші сторінки свого історичного поступу з Києвом, як і окремі землі – зі своїми столицями (Черніговом, Переяславом, Львовом).

Роди і племена жили своїми «богами», етноси пов'язували гарантії успіху з **ідеєю спільної столиці** – неба своїх надій і гарантій буття.

Тому знаменно, що племена до Кия боролися й мігрували, допоки не усвідомили: це є земля наша, а ми не греки, не римляни, і не варяги чи хозари. Кий обрав столицею сакральний центр Планети, а Святослав планував заснувати столицю і на Дунаї, назвавши її «Києвець». А з часом з'явилися сотні «Києвів»: так називали місця свого проживання переселенці до Австралії і Канади, Аргентини, Бразилії й США, Росії і Китаю, відбуваючи з Волині і Галичини, Буковини й Київщини та Чернігівщини…

Не менш повчальним є інше: досі залишаються самодостатніми суб'єктами історії народи, котрі створили столиці з постійним місцем функціонування (як перси, іракці, єгиптяни, євреї, греки, італійці, данці, норвежці, шведи, французи, турки…) й розтанули в ріках часу ті, що постійно міняли місця проживання (як немало племен номадних форм буття малої Азії і далекого Сходу, скіфи, половці, гуни, сармати, печеніги…), не спромоглися виробити й реалізувати ідею єдності етноса – землі (природи) – держави – столиці. Час і простор поглинули їх, лишивши хіба що окремі сліди проживання, воєнних змагань, опанування чужими містами й осередками цивілізації або руйнування їх. Вони не створили культурних систем і традицій.

Підтвердилась істина: Храм (Дім, Хата) без міцного фундамента приречений на тимчасовість. А оскільки фундаментом суспільного буття та незнищенності є ідея й практика суспільної єдності, то без ідеї роду, племен, етносу неможливе їхнє тривке буття. Як неможливою є й можливість, а згодом і незнищенність нації без її фундамента – національної ідеї та ідеології як філософії розвитку.

І, зрозуміло, без національної еліти, покликаної та спроможної творити і розвивати ту ідею, впроваджувати в життя за будь-яких умов, особливо – несприятливих.

Київська держава княжої доби досягла міжнародного визнання завдяки потужній дії формованої власними джерелами і силами еліти. Та державно-політична еліта витворила не тільки канон внутрішньої культури – звід законів «Руська правда», свою освіту, науку, структуровану соціально-економічну систему, військо, – а й добре розвинену платформу міжнародних зв'язків, у тому числі й родово-династичних – з Візантією, Римом, Англією, Данією, Норвегією, Польщею, Угорщиною, Молдовою, Німеччиною, Францією…

Так було вироблено школу всеєвропейських орієнтацій, критеріїв, цінностей, ідею покликання і ролі у світовій цивілізації та культурі.

Ще за Литви довелося дивитись на світ, навіть на сусідів – Московію, Польщу, Угорщину, Туреччину, Кримське ханство, Молдову через призму литовських інтересів. До Європи самостійний шлях перекривався.

І це за умови, що з XIV ст. починається рух у Європу освітньої і наукової молоді, окремі міста розвивають громадське самоуправління, цехову культуру, освітні та конфесійні братства й включаються в процес реалізації Магдебурзького права.

А також, що в принципі Україна мала величезні запаси та резерви державно-політичної еліти: і в Києві, і в Чернігові, Луцьку і Львові, Перемишлі й Холмі, Володимирі, Переяславі та Острозі. Були цілі гнізда зосередження шляхетних родів та династій.

Один з прикладів – Любеч, що був резиденцією князівських зібрань Київської доби. Тут колись приймалися доленосні ухвали для всієї київської держави. І хоч монголо-татарське іго круто змінило течію політичного життя, навіть воно не змогло повністю перервати чи паралізувати великі традиції. Інша річ – невідворотна зміна форм: інтелігентські роди та династії почали автономізуватися, знижувати загальносуспільну координацію, активність та волю, по-своєму ставати на позицію: «Якось-то воно буде!» Бог попіклується і ще повернуться часи суверенітету, могутності та слави… Початкова прихильність литовських можновладців тільки підігрівала ці настрої, приколисувала й присипляла.

Однак бувають періоди «сну» і в діючих вулканів. Та неминучі й періоди пробудження! Тоді кипить вогонь і до неба вивергається незгасаюча маса енергії! Якщо цього не стається, виявляється: вулкан заснув навіки…

Відомо: 1097 р. в Любечі відбувався з'їзд князів; було потрібно узгодити позиції й дії лідерів окремих князівств. Унеможливити міжусобиці не вдалося, й негоди еліти призвели до трагічних наслідків: 1147 р. Любеч було пограбовано й спалено, а 1152 року місто було погромлено половцями. 1239 р. Любеч був знищений монголо-татарами.

Здавалося: кінець. Та Любеч був не тільки містом проживання, а й символом політичної дії еліти. Тому коли литовцями місту було надано статус волості Київського воєводства, до нього знову потягнулися журавлині ключі шляхти – потомків старої гвардії, але вже нової формації.

Ця шляхта мужньо витримала і короткочасну московську окупацію, бо жила високими помислами великих прадідів й зуміла піднестися на рівень викликів часу за умов зародження й розгортання **козаччини** з її ідеєю відродження української етно-національної держави.

Але це буде в XVI–XVII століттях. А в XIV–XV і адміністративна, і військова та конфесійна еліта перебувала в стадії лише збирання нових сил. Усунута від управління державою, вона не тільки не змогла (як те зробила Литва) зцементувати боярські роди та сили, а й ізолювалася від столиці. Звузилися межі дій – звузилися й масштаби мислення та межі інтересу. І тоді знову постала проблема столиці: навмисно розділені представники земель втратили спільний орієнтир. У регіонах запанували місницькі настрої: одні стали оглядатися на Литву, інші на Польщу, ще інші на Московщину; коли одні на Константинополь, то інші на Рим, а ще інші на церкву північного сусіда. Україна стала почленованою навіть ізсередини, психічно й морально. Це підточило і без того послаблені сили. І коли окремі колишні князівства були почленовані частково, то Крим повістю підпав під владу династії Гіреїв – уламка раніше могутньої Золотої Орди. Над Україною нависла перманентно діюча гільйотина: татари і турки то виступали союзниками, то винищували все живе і здорове, сіяли жах і смерть, виганяли українців у рабство водночас по 5, по 30, а то й по 80 тисяч найздоровішого люду.

То було фатальною втратою. На століття еліта ізолювалася від Києва – і народ почав втрачати поняття «центр», «небо держави», столиця почуттів і мислення, що активізувало відцентрові тенденції навіть на рівні психіки. Кожен став дбати лише про «свою» батьківщину. Роз'єдналися село і місто, яке настійливо денаціоналізували колонізатори. І це знесилило ідею нації та держави навіть у частини гетьманів: вони засновували все більшу кількість «столиць», які закономірно для багатьох регіонів не могли й не ставали втіленням ідеї єдності. В'янула коренева система – в'янули й крони: втрачалася ідея та філософія **перспективи**. Психіка неактивної самооборони пригасила енергію наступу як внутрішнього руху й самоутворення в Просторі та Часі, у майбутті. Етнонація ставала все більш неповною – без своєї «голови» – як здатної до саморозвитку системи єдності інтелекту, досвіду й серця. Як колос, що має коріння й стебло, але не наповнений зернами.

Постало питання питань: бути чи не бути? Тут і виявилася харизматичність українського етноса: із своїх надр він вихлюпнув нову хвилю борців, рушія сили та незнищенності – **козацтво**.

Досі його часто розглядають переважно як військову формацію. Та це – напівправда. Козацтво несправді було і елітною військовою організацією – продовжувачем традицій князівських дружин минулих століть.

Та то – тільки одна його іпостась, до того ж і в цьому аспекті – нової якості. Дружини київських князів нерідко складалися головним чином з іноземців. Козацтво стало лицарством, породженим рідним народом: від рядового козака до гетьмана (Байди-Вишневецького, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика…) – своїми.

Тому **козацтво** виконувало виняткову місію – **об'єднало всі верстви суспільства** – селянську, міську і елітну, стало **хребтом,** феноменом структуроутворення народного організму і з цієї причини постало творцем і носієм нової якості ідей – національно-демократичної революції та держави республіканського типу.

Історики й тоді грішать проти повноти правди, коли трактують національно-визвольну боротьбу українства в XVII ст. лише як передусім релігійну. Козацтво насправді виступило захисником і своєї (вітчизняної) віри. Але то було лише частиною їхньої історичної діяльності. Козацтво стало носієм єдності соціальних і національних домагань суспільства, інтегратором надій і планів, теорії й практики боротьби за суверенітет і свободу. А йшли на барикади під релігійними гаслами та прапорами тому, що й духовні пастирі відстоювали ідеали рівності, справедливості, свободи, національного патріотизму та демократизму. Ще козацька держава засвідчила: народ домагається мети, лише коли поєднує соціальні аспекти революції з національними та культурно-духовними. І так було, до речі, в усій Європі.

Тож цілком закономірно, що вся українська еліта почула поклик народу й пішла за ним.

Приклади і вся система не тільки народної думи, історичні пісні, а й писемно-академічної творчості: в поезію, драми, літописи все настійливіше приходять образи української дійсності, а місце Єрусалима, Афін, Рима повносило займає Київ.

І – згадуваний Любеч. Ще королівські люстрації та податкові реєстри 1571-1636 років зафіксували неухильне зменшення боярських і шляхетських родів Любеча. Та козацтво внесло принципові корективи у їхні життєві позиції: любецькі боярські роди (Стефана Любечанина, Кривковського, Квітова) 1581 р. беруть участь у козацьких походах на Москву, а згодом включаються у всенародну боротьбу, висуваючи з своїх рядів як реєстрових гетьманів Війська Запорозького (Григорія Савича-Чорного, Василя Тимченка, Саву Кононовича), так і активних учасників державного будівництва (Пузики, Мишки, Коробки, Кувечичі) та реєстрового козацтва (Антоновичі, Бровенські, Гутори, Кравецькі, Даничі, Ждановичі, Ігнатовичі, Ігравецькі, Козановські, Каменські, Костецькі,

Козловські, Семеновичі, Селюцькі, Щуковські, Харибурди)[*]. Можна сказати: але ж Вишневецькі та Конецьпольські – княжі українські роди – поповнювали й лави польської еліти, і це (зрадництво) буде і в наступні віки. Та у відповідь достатньо нагадати: і Христа зраджували навіть його учні… Та людство чітко піднесло одних і затаврувало інших.

Навмисне наводимо широкий перелік імен, бо так стає помітнішою міра участі боярсько-шляхетської еліти в загальнонародній соціально-національній, культурній та релігійній революції, адже подібна тенденція характеризувала й поведінку еліти Київщини і Переяславщини, Львівщини і Волині, практично всіх українських земель. А також в усіх сферах розвитку, зокрема освітньо-науковій, культурологічній та мовній, міжнародних відносин, де також визначальна роль належала еліті – князю В. Острозькому, митрополиту П. Могилі та М. Барановичу, гетьманам, С. Косову, кошовим Запорозької Січі Сагайдачному та Б. Хмельницькому, І. Мазепі й П. Орлику, Сірку і Нечаю…

Це й визначило те, що органічно злилися національна ідея (ідея нації) і всенародний рух з націєтворення, внаслідок чого й з'явилася на карті світу одна з перших трьох національно-демократичних держав Європи – козацька Україна.

Появилася, підсумуємо, завдяки **комплексу** передумов та чинників:

– щонайперше – відновлення історичної пам'яті роду і народу;

– та пам'ять обіймає і почуття землі та крові, світосприймання і світорозуміння; і почуття причетності до діянь батьків та героїв; і святості своїх богів та віри в життя, добро і безсмертя; і обожнення рідної природи та пам'яті «філософії і серця» і пам'яті боротьби за свою свободу й державність; і пам'яті божественного походження та історичного призначення свого етноса сакральності своєї столиці та своєї держави у міжнародному світі; і пам'яті правди та кривди, добра і зла, краси і потворності;

– особливої ролі традицій: родинно-побутових і виробничих, культових і мистецьких, військових і правових (звичаєве право, «Руська правда»); суспільно- і державотворчих; родових – у ставленні до батька й матері, дітей, невісток і зятів, до рідної землі і природи, почуттів любові та вірності, прав і обов'язків;

– відродження почуттів патріотизму та ідеології свободи й народознавства, віри у високу місію кожної людини, роду, племені, етносу, нації і держави;

– відновлення міжнародних зв'язків як основи і соціально-економічного, і культурно-духовного, і політичного розвитку;

– активізація діяльності освітніх, наукових, культуротворчих центрів, їх зв'язків з центрами Європи;

– боротьби за утвердження народної мови;

– заснування культурно-освітніх, релігійних братств та громад міст і сіл як народоправних органів;

[*] Див.: Чернігівщина incognita. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2004.

– плекання нового типу національно-державної еліти;

– перетворення Запорозької Січі у своєрідну Столицю, що об'єднує й регулює та захищає життєдіяльність усього національно-державного організма;

– втілення ідеї нації в реально-практичний процес розгортання соціальної, національної, духовно-культурної, релігійної революції як цілісного процесу на засадах демократії, свободи й суверенітету.

І все це з невідворотністю зумовило не тільки відновлення української державності на фундаменті національної ідеї та скристалізованої нації, а й включення української інтелігенції в розвиток всеєвропейської суспільно-політичної думки, зокрема в сфері розвитку теорії нації.

Для переконливості ще раз нагадаємо, що: по-перше, як і для стародавніх мислителів, для дослідників останніх століть поняття «нація» є тотожним поняттям «плем'я» та «народ» (а то й держава, як тотожним поняттю «народи» є поняття «язики»; як у Т. Шевченка: «на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує»). І по-друге, що у зарубіжній науці як історіографія, так і проблема нації посіли чільну позицію багато віків тому. Тому добре простежується діалектична еволюція понять.

Так, розуміння самодостатності етносів та ролі національного (племінного) чинника в розвиткові людини (а відтак держави, культури, мистецтва) виявляли ще Платон і Арістотель. При цьому вони, як і Ксенофонт, Теофраст, історики Греції, Візантії, Риму, наголошували головним чином на відмінностях народів. Це й допомагало їм показати риси, особливості як своїх, так й інших (зокрема арабських) племен, до того ж – у їхній як «стабільності», так і мінливості, зумовлюваній умовами буття та виховання. Колись, писав, наприклад, Ксенофонт у «Кіропедії», іранці (перси) та підвладні їм народи були мужніми й благородними. Та з часу розпалу внутрішніх чвар вони стали більшою мірою, ніж раніше, неповажливими до своїх богів і рідних, несправедливими й корисливими. «Раніше якщо хтось ризикував, захищаючи царя чи місто, або здійснював якесь інше благодіяння, то був шанованим; тепер же – якщо хтось сподівається зробити корисне царю, ось як Мітрідат, що зрадив свого батька Аріоварзана, або як Реміор, котрий в Єгипті зоставив своїми заложниками дружину, дітей і дітей своїх друзів й знехтував священною клятвою. То ось вони й користуються найбільшою шаною».

Характери людей і суспільно-політичний лад – такий аспект досліджень Платона, який робив висновки: «У різних людей буває як правило стільки ж видів духовної структури, скільки існує видів державного устрою». Тому – оскільки характер народу формується обставинами життя – необхідно дбати про створення найкращої форми держави (для Платона це «ідеальна держава» мудреців–мислителів, одержимих ідеєю самопізнання й самотворення); у демократичній державі формується тип демократа,
у тиранічній – тирана; у свою чергу ті люди впливають на мораль, етику, ідеали нації.

Переконання, що характери людей, народів та суспільні умови є взаємовпливаючими чинниками, відстоює й Теофраст («Про властивості людської моралі»).

Свого часу ідеологи релігії на основі поетизації певних рис характеру проголосили богообраним народом євреїв. Олександр Македонський на небачено високий п'єдестал підніс греків. З часу створення Римської імперії богообраними стали зображувати римлян (у тому числі й Вергілій в «Енеїді»). Сила інерції виявилася непереборною, й на месіанську роль стали претендувати то росіяни, то німці, англійці. А у зв'язку з цим питання націй із сфери історії чи філософії, етнопсихології та етнографії перейшло у сфери політики й міжнародних відносин і набуло характеру проблеми, охоплюючої вузол питань: що є нації? Які є нації? Що визначає їхню природу (сутність)
і яке їхнє місце в світі, роль та місія? Які умови, чинники й шляхи реалізації?

У цьому зв'язку особливої ваги набуває наш вітчизняний прадосвід, зокрема те, що автори «Літописа Аскольда», а згодом і «Київського літопису», Галицько-Волинського, Густинського, козацьких літописів не тільки дали яскравий, характеристичний опис племен Київської Русі (чим і для сучасної науки залишили і великі джерела знань, і приклади аналітично-об'єктивного підходу та характеристики Козацької держави), а й визначили дійсно науковий підхід диференційовано-інтегративного бачення племен у державі-імперії та свого народу в системі народів світу, об'єктивного опису і позитивних рис власної народності (полян), і того, що викликало відразу ще в самих літописців (стосовно деревлян, обрів).

XVII–XVIII ст. і в Україні, і в Європі стають переломними в розгляді проблем націй.

Дослідники вже не сумніваються, що кожна нація – «од бога», отже: космічно-природного походження, самодостатня й неповторна. Предметом науки стає інтерес: що формує нації? Чи вони змінюються? Яка їхня основа, роль і місія, доля?

Руссо, Кант, Монтеск'є, Гегель, Юм, Гельвецій, Гердер проблему націй переносять у систему досліджень, в якій поважне місце займають історія, філософія, соціологія, культурологія, етнопсихологія, фольклористика та особливо лінгвістика. Інший – базований на догматах віри, ірраціоналізмі – підхід практикують ідеологи церкви. Тому: якщо для більшості дослідників та філософів головним формотворчим чинником націй постає природа, то ідеологи церкви й політики, як правило, роблять наголос на фідеїстичній основі. Це й спонукає одних спиратися на досвід історії, інших же в підході до проблеми над усе ставити ірраціоналізм та месіанство.

Уже зазначалося, що вітчизняні автори літописів – Аскольда, а згодом і Київського та Галицько-Волинського – ще в XII–XIII ст. відзначили органічний зв'язок держави та етносів. До того ж дали вражаюче яскраву характеристику племен Київської Русі.

Тепер зауважимо, що з тієї характеристики чітко проступає роль: а) «землі роду свого»; б) «закону батьків»; в) історії появи, розселення й буття племен (історії світової – від Ноєвого потопу – і власної); г) традицій, культури; д)

мови. Літописці в одній державі бачать багато етносів – різних як способом буття, так і характерами (поляни, деревляни, обри). Легенда про «євшан-зілля» з потрясаючою силою передає почуття патріотизму, породжуваного рідною землею, своїм етносом.

Рід – плем'я – народність – ось ланки спільноти, що в глибинах має властивості етносу, а в перспективі – нації і держави. Маємо на увазі і те, що не кожен етнос еволюціонує в націю, і те, що окремі етноси й при втраті державності не втрачають внутрішніх властивостей та рис.

І з цієї точки зору повчальною є історія розпаду Київської Русі: наявність різних етносів послаблювала нашу прадержаву й полегшила справу завойовників-монголів; але водночас вона засвідчила їхню природну не лише силу, а й незнищенність. Те, що саме з етносом пов'язані вічність та універсальність зв'язків людини із світом (землею і космосом, своїм народом й людством), з Буттям і Свідомістю.

Саме етнічна цілісність уберегла українців від загибелі не тільки в час татаро-монгольського лихоліття, литовського партнерства, шляхетсько-польського й турецько-татарського геноциду, а й російсько-імперського «благоденствія» та більшовицької асиміляції. XVIII–XIX ст. поставили питання руба: бути Україні чи не бути? Збереження її на рівні етносу не вберігало від поступового загасання й зникнення ще й тому, що етнос послідовно розмивався демографічною політикою. І в ній залишилися сили, що на виклик обставин відповіли: порятунок – у творенні **спільноти** іншого типу: **нації-держави!**

Не лише тоді, а й дотепер рух до національного відродження трактується антиукраїнськими силами як шкідливий сепаратизм, відхилення від загальнолюдських норм. Та насправді усе те було в руслі та в дусі якраз загальноєвропейського процесу.

Ще рух Реформації активізує націєтворчі процеси в Європі. Капіталізм динамізує їх. Активізується й процес осмислення сутностей. Відповідаючи на питання, що є «нація», «народ» і які чинники їх визначають та є виразниками сутності, француз Монтеск'є категорично твердив: народи – це їхні характери. Характери ж формує географічне середовище. «Влада клімату є сильнішою всіх інших влад... Народи спекотних кліматів боязкі, як старики, народи холодних кліматів відважні, мов юнаки». До того ж клімат впливає не тільки на фізичні якості людей, а й на моральні, духовні: «В північному кліматі ви бачите людей з незначною кількістю вад, чимало доброчинності й багато щирості та відвертості. Наближаючись до півдня, ви наче віддаляєтеся від самої моралі: там з посиленням пристрастей множаться злочини, і кожен намагається перевершити в цьому іншого... В країнах помірного клімату ви бачите народи непостійної поведінки... Клімат надмірно гарячий зовсім позбавляє тіло енергії. А розслаблення тіла перекидається й на душу: людина стає до всього байдужою, недопитливою, неспроможною на благородний вчинок... там віддають перевагу карам перед зусиллями духу... рабство здається легшим, ніж і стимулювання розуму», і душа, «один раз прийнявши форму (враження), є безсилою змінити її».

Так від розуміння категорії «характер індивіда» (а він, як гадав Арістотель,

виявляється в спрямуванні волі особи та в засобах досягнення мети), зафіксованого грецькими філософами, і від розуміння категорії «образ племені», зафіксованого нашою літописною історіософією, європейська наука приходить до усвідомлення як реального суспільно-природного явища категорії «характер народу». При цьому неважко помітити, що й Монтеск'є характер, сформований географічним середовищем не обмежує лише біологічно-фізичними якостями: вони в нього є першопричиною морально-етичних, духовних сутностей.

То було наслідком тривалої наукової еволюції. Логічно, що й англієць Д. Юм не тільки фіксує роль географічного детермінізму, а й продовжує дослідження лінії зв'язків географічних чинників із соціально-духовними, зауважуючи: люди певної частки землі все послідовніше вступають в контакти між собою, і це породжує стійкий феномен спільності. А те закономірно веде до формування явищ сімейно-родової, племенної, народної ідентичності, зрештою – до кристалізації політичної організації, яка займається не лише побутом, виробництвом, а й обороною, управлінням, торгівлею, освітою, вихованням, конфесіями, культурою, що й веде до формування спільноти нової якості – етнічної чи національної держави.

Новим кроком на цьому шляху стають погляди французького філософа Гельвеція: він не відкидає ролі географічного чинника, але доводить, що природне середовище не варто абсолютизувати, оскільки за однакових природних умов існують народи (суспільні популяції) з різними соціальними й духовними рівнями. Філософія, соціологія, політологія, спираючись на дані історії, антропології, демографії, етнопсихології, доходять до усвідомлення: поряд з географічним величезну, а то й вирішальну роль у формуванні етносів – націй відіграють такі чинники, як геополітичний, етнокультурний, релігійний, ідеологічний, економічний, і особливо мови.

На доказ зазначимо лише деякі підходи. Люди, наголошував великий німецький гуманіст Йоган Готфрід Гердер, – це слухняна глина в руках клімату (природного середовища загалом). «Однак пальці (природи. – *П.К.*) створюють дуже різноманітні форми, а протидіючі закони настільки багатоманітні, що, можливо, лише геній людський може скласти формулу рівнодії усіх тих сил». Не лише природа впливає на людей (етноси), зауважує Гердер, а й люди на природу. На цій підставі німецький мислитель розвиває концепції ліберального націоналізму (ріcоджименто), згідно з якою нації – це природно-історичні феномени, які повинні мати рівні умови розвитку, а серед вирішальних чинників їхнього розквіту є як природа, так і характер, мова, дух нації, що набувають бажаної суверенності та повноти завдяки міжнаціональним контактам.

Що тільки в природі можна шукати розгадку сутності й таємниці національного характеру, заперечував І. Кант. На його думку, факти, коли цілі народи переселяються на нові місця (з іншими кліматичними умовами) і зберігають себе, свідчать: національний характер відзначається незмінністю; народи можуть адаптуватися з природою.

Думки, що незмінними є як клімат, так і національний характер, дотримувався й Гегель. «Незмінність клімату, – писав він, – вся сукупність

властивостей і особливостей країни, в якій та або інша нація має постійне місцезнаходження, сприяє незмінності її характеру». І хоча його увага була прикута переважно до категорії «всесвітньо-історичний народ», Гегель особливої ваги надає такому феномену як «дух народу», і це змушує його визнати: ґрунтом і національного (як частини), й світового духу (як цілого) є природа, хоча вона й визначає це лише кількісно.

Так само й Д. Юм у праці «Про національні характери» вважав, що їх породжують чинники і фізичні, й моральні. При цьому «до моральних чинників, – писав він, – я відношу усі обставини, спроможні впливати на розум як мотиви або основи і які роблять повний комплекс звичаїв прийнятним для нас. До таких відносяться форми правління, соціальні перевороти, багатство або нужда... становище нації, співвідносне з сусідами... Під фізичними причинами я розумію ті якості повітря і клімату, які, очевидно, постійно й непомітно впливають на характер». Не менш важливо те, що Юм зафіксував елемент руху, якісних змін характеру, зауваживши: «мораль народу дуже суттєво змінюється з плином часу або через величезні зміни в системі його правління, або через змішання з іншими народами...».

Теоретична думка Європи була одностайною: « ...кожен народ має свій особливий спосіб бачити й відчувати, який формує його характер, і у всіх народів цей характер змінюється або раптово, або поступово, в залежності від раптових або непомітних змін, що відбуваються в формі їх правління та, отже, в суспільному вихованні».

Той «дух народу» існує в масштабах сім'ї, роду, племені, а коли стає політично-духовною системою – набирає характеру загального, національного. І коли в одних випадках він набуває реального буття завдяки існуванню держави, то в інших сам стає могутньою енергією творення держави. За концепцією поборників марксизму-ленінізму, що фактично відкидали національну проблему, нації формуються лише за капіталізму й зникнуть разом з ним. «Хибність цього погляду, – зазначає В. Лісовий, полягає в тому, що процес націостановлення, скажімо, в Європі розпочався ще до появи капіталізму». Є й ще одна догма, що міцно тримається до нашого часу: що націоналізм – це тільки зло, інструмент політики сепаратистів, та що в «націоналізмі й космополітизмі зміщуються поняття соціальних інтересів і духовних цінностей. Пріоритет прав людини над державними, національними, класовими інтересами (отже: над правами... інших людей, суспільства! – *П.К.*) – непорушна вимога будь-якого розвитку того суспільства і тому, мовбито «...Націоналізм прагне нейтралізувати загальнолюдські цінності».

Насправді все було навпаки, бо ж навіть за законами формальної логіки інтернаціональне (космополітичне) не може існувати без національного.
А національне не обов'язково передбачає протиставлення, ізоляцію, стерильність.

Ось що пише з цього приводу у книзі «Nationalism. Mith und Realiti" (1955) Бойд Шейфер: «В Німеччині особлива роль у націєтворенні належить Лютерові і його реформаційній ідеологічно-конфесійній діяльності, зокрема й тому, що він нагадав німцям про їхню особовість, відмінність від інших. Однак треба

пам’ятати, що хоча Лютер говорив про інтереси німців як про щось протилежне інтересам італійців і віддавав перевагу німецькій мові у порівнянні з латиною вчених, він навряд чи був націоналістом... Кілька раніших реформаторів ішли ще далі – Джон Вікліф ще набагато раніше від часу Лютера хотів, аби національна церква була підпорядкована національній державі: Гусистські лідери з Богемії підійшли впритул до ототожнення їхньої релігійної справи з національним інтересом... Ідентифікація релігії і нації відбулась найбільш повно і чітко в пуританському повстанні сімнадцятого століття проти роялістського католицького абсолютизму в Англії.

...Національні церкви посилено культивували простонародну мову в молитвах, ритуалах і гімнах й таким чином поширювали функціонування національних мов. Найголовнішу для більшості протестантів книгу – Біблію – було перекладено і опубліковано саме цими мовами й вона читалася не латиною, а саме цими мовами. У Швеції і Данії публікація Біблії простонародною мовою допомогла унормувати те, що сьогодні називається шведською і датською мовами».

Як в Італії творчість Данте, в Іспанії Кальдерона і Сервантеса, так в Англії поряд з «Королівською Біблією» особливу роль у формуванні національної мови, культури та свідомості, отже й нації, відіграла творчість Шекспіра.

З огляду на роль згадуваних чинників у формуванні націоналізму як світосприйняття, інтересів, культури, самосвідомості нації, а відтак – ролі націоналізму в розвої народів його й трактували як політичну ідеологію та поділяли на кілька типів: ліберальний (представники Й.Г. Гердер, Й.Г. Фіхте, Д. Мадзіні, А. Міцкевич, Ф. Палацький), інтегральний (з домінантною роллю в Німеччині, Англії, Італії, Бельгії, Румунії, Іспанії), реформаторський (Японія, Туреччина, Китай). Перший з них орієнтував на гармонізацію взаємин кореневих націй з представниками інших етносів; другий сповідував гегемонію націй-«месій»; третій генерував зусилля етносів, спрямовані на піднесення політичної, державної, національної свідомості та відповідних їй інституцій.

Таким чином, ще етнічна самосвідомість розрізняла «ми» і «вони». Автори літописів Києво-руської держави зафіксували це розрізнення не лише між своїми племенами та сусідніх держав (половців, хозар, варягів, візантійців), а й між племенами своєї держави, до того ж на рівні як етнічному, так і культурному, мовному, характерів племен.

Не менш важливо, що історіософи відбили й розрізнення «русів» та «не русів» у своїй державі, хоча всю державу й називали Руссю.

Етнічні та природні чинники були причиною й того, що Київська Русь розділилася на окремі «землі», до того ж не тільки на основі розрізнення «ми» – слов’яни і «не ми» – не слов’яни, а й на «ми» та «не ми» між східними слов’янами.

Відчуття «руської», базованої на усвідомленні полянсько-галицької єдності, й зумовило і бажання зберегти Русь як єдину державу, і диференціацію за етнічним принципом: коли Україна стала розвиватися на базі «ядра» Київської Русі – земель від Прип’яті до Чорного моря і від Карпат до Кубані (від Сяну до Дону).

У період входження «Русі» до Великого князівства Литовського ідея етнічної ідентичності набирає якісного збагачення: українство не тільки прагне до відновлення на своїх землях колишньої держави, а й формує сили, спроможні творити державу нового типу – суто українську.

Так і з'являється козацтво – могутній чинник політично-релігійної консолідації суспільства, орієнтованого на власні інтереси й захищеного власною мілітарною силою.

Закономірно, що навіть іноземці Запорозьку Січ іменують козацько-руською державою, а після Хмельниччини Україну – козацько-руською нацією.

Бажання Б. Хмельницького зробити гетьманство спадковим й створити державу-монархію свідчить, що і він, і суспільство свідомо поєднували у визвольній війні чинники релігії, армії, соціальних інтересів, культури, державно-правових актів, а все те вело до завершення формування української держави-нації.

Відомо, що Б. Хмельницький і його наступники вели толерантну політику щодо груп і представників інших націй чи етносів. Не випадково, що Києво-Могилянська та інші академії, культурно-освітні та релігійні братства дотримувалися політики багатокультурності: поєднання джерел українсько-національної культури з зарубіжними. Це й дає підстави український націоналізм цього періоду віднести до типу ліберального: він сприяв відродженню української державності й не перешкоджав розвиткові етнічних меншин. Думається, ця обставина і спонукала Й.Г. Гердера покладати на Україну-Елладу особливі надії.

З часу, коли все українське підпадає під заборони, але це ще разючіше відтіняє диференціацію між «ми» – українцями і «не ми» – колонізаторами й консолідує власні сили та інспірує на активний самозахист, а далі й суверенний розвиток, націоналізм стає аналогом патріотизму й набирає характеру та змісту реформаторського.

Від Густинського, козацьких літописів, Г. Сковороди до «Історії русів» і від них до Т. Шевченка – це час історично-активного не лише відродження сил українського етносу, а й формування його нової якості – політичної нації.

Декому й досі здається, що як революції минулого, так і узагальнення та дослідників, у тому числі й щодо понять «національна ідея», «нація», «націоналізм», мають поставати у формулюваннях сучасного. Та це – похибки формальної логіки. Форми життя та мислення, як і форми мови визначальною мірою зумовлюються історичними обставинами. Як мудро зауважив М. Рильський, «нове життя нового прагне слова», що означає: навіть звичні «слова» в нових умовах наповнюються додатковим змістом. А чіткі формулювання можуть з'являтися лише на етапах завершення кристалізації певних сутностей. Доказ – творчість українських політиків, мислителів, митців, істориків, зокрема Б. Хмельницького, І. Мазепи,П. Орлика, Г. Сковороди, І. Котляревського, автора «Історії русів».

Б.Хмельницький, І.Мазепа, П.Орлик не вживали понять «національна ідея», «нація», «націоналізм», але їх не вживали й творці інших національних держав

Європи до XVII ст., однак зміст, який вкладали в поняття «ми сармати», «ми руські», «ми – козацька Україна» українські державно-політичні діячі, повністю відповідав українським національним реаліям.

І Б. Хмельницький, І. Мазепа і П. Орлик мислили вже етнонаціональними державницькими категоріями, бо, крім усього іншого, вони бачили як багатовіковий зв'язок вітчизняних поколінь та традицій, так і процес європейських національно-державних еволюцій та метаморфоз.

«…Тому, що поляки насмілилися виступити силою проти наших стародавніх вільностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду… ми, будучи невинні і вільні від усякого закиду, закликали бога на поміч, захистили святу віру й наші давні вільності». Ми прагнемо миру не лише зі шведами та трансільванцями (молдаванами), а й поляками. «Але Запорізьке Військо, разом з ним найсвітліший пан гетьман повертається думкою до того, скільки разів поляки знищили і зруйнували мир, навіть закріплений присягою; ніколи вони не домовлялися щиро з найсвітлішим гетьманом і військом Запорізьким; навпаки, вони підбурюють різні народи на наше викорінення і не раз руйнували й нищили українські землі»[*], – так говорилося українським послом до князя Трансільванії Ю.Ракоці 29.08.1656 р., що достатньо чітко виявляє справжні причини революції та перспективи розвитку.

Не менш красномовні акценти Конституції П. Орлика: «Нехай буде на вічну славу і пам'ять Війська Запорозького і народу Руського, Господь дивний і незбагненний… одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує… Отак і народ козацький, давній та відважний. Ранше званий Хазарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама східна (Візантійська) імперія на морі й на суші боялася настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиротворити цей народ, поєднався з ним міцним союзом і власну дочку Кагана, себто володаря Козаків, призначив сину своєму». Щоправда, потім Господь покарав стражданнями і народ козацький, «однак розгніваний і ще не до кінця відданий порокам, вищеназваний народ Козацький, що доти перебував під тяжким польський ярмом, прагнучи відновити колишню **свободу**, постав за ревну **віру** православну, за **закони Батьківщини і старі вольності** під проводом палкого борця, найвідважнішого керманича вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою самого Бога і непереможною поміччю найяснішого короля Швеції (Карла X)… збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський…» Тепер необхідно закріпити перемогу, задля чого потрібно і те, щоб народ володів своїми вольностями і правами, ясновельможний Гетьман «стежив за виконанням пактів і

[*] *Крисаченко В.С.* Українознавство. Хрестоматія. – Кн. 2. – К., 1997. – С. 115.

конституцій…, підтверджених його присягою», а наступні гетьмани дотримувалися цієї традиції. «Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша Батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах» («які визнані за правління Богдана Хмельницького»). Задля цього потрібно як зміцнювати союз із Швецією, Кримським Ханством, іншими сусідами, так і дбати, щоб створилися умови миру, «за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність «народу українського».

Понад усім і всіми має панувати верховенство закону, а Україна має бути повноправною і суверенною (Українознавство. – Кн. 2. – 1710).

Чи можна сумніватися, що то були документи воістину національно-державницького змісту, адекватні тогочасній європейській суспільно-політичній свідомості? А за рівнем демократизму та захисту прав людини, всіх соціальних станів та нації і етноменшин – випереджаючі зарубіжну теорію та практику! Закономірно, що характер соціального та національно-державницького розвитку визначив і характер мислення як «низів» народу, так і його чільних верств.

Головне для кожної людини, соціальної верстви, нації – самопізнання, свобода, правильний життєвий вибір та спосіб життя. Таким стає кредо вихованця Києво-Могилянської академії Григорія Сковороди. Необхідно наголосити: Г. Сковорода був усебічно обдарованою особистістю; жив і за межами України, знав, крім філософії Греції та Рима, культуру (зокрема філософську) Польщі й Угорщини, Італії і Німеччини; у Росії міг зробити щонайвищу (у тому числі придворну) кар'єру. Але він став носієм ментальності тієї частини української інтелігенції, котра розуміла: вона – голова (а не тулуб) суспільства; її покликання й обов'язок – просвітлювати свідомість і душу мас, вести до справжнього щастя й добра, до єдності етичного й естетичного, емоцій (енергії серця) та інтелекту, гармонії в почуттях, помислах, діях; допомагати стати природними людьми; усвідомлювати: і кожна людина, й Україна – це частки цілісного вселюдства, які тяжать до всепланетарної цілісності, але відчувають: кожна людина – то окремий і неповторний світ, а кожна країна – не просто Земля, територія, метафізична матерія, а – Терен, що становить органічну цілісність на основі внутрішньої енергії, Духа як деміурга людської духовності[*].

Тому щастя як гармонії (зокрема людини не лише зі світом, а й із самою собою!) можна домогтися на шляху самопізнання та пізнання в ім'я

[*] Див.: *Кононенко Т.* Г.С. Сковорода – приятель мудрості українського терену. На пошану 280-ої річниці з дня народження // Українознавство. – 2003. – С. 40–43; *Кононенко Т.П.* До питання визанчення основної літературної форми філософських творів Григорія Сковороди // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. Том ІІІ. – К., 2004. – С. 392–398; *Кононенко Т.П.* Ідейні настанови Григорія Сковороди в методологічниій культурі нової філософії (до джерел історіографії філософських методологій) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. Том ІV. – К., 2005. – С. 355–366.

самотворення, за умови усвідомлення: Буття – це єдність макросвіту (Природи), мікросвіту (людини) і слова як універсальної свідомості та форми вираження їхньої єдності.

У безмежному світі кожна людина не лише неповторна, а й обдарована. Обдарована специфічно. Тому, щоб стати щасливою, необхідно повністю реалізувати себе, а це само собою зумовлює необхідність самопізнання та пізнання інших людей і світу, а народові, природно, необхідність пізнати себе як народ-націю і суб'єкта історії.

Первісна основа людини – природа (терен), тому необхідно прагнути до пізнання й реалізації своєї природної сутності. Водночас людина – це свідомість, її ідеал і характер, мета і шлях до них. Бути природними – це гарантія щастя і людини, й народу; і так само: бути природним – це бути внутрішньо вільним («світ ловив мене, але не піймав»), свідомим того, що від законів природи «всякому городу нрав і права, всяка іміє свій ум голова»,
а вершиною добра є свобода – індивідуальна й колективна, зовнішня й внутрішня – і та, що є плодом «філософії серця», і та, що пов'язана з діяльністю борців за ідеал, символом яких для Г. Сковороди постає «отець вольності» Богдан Хмельницький.

Україножери намагалися представляти великого мислителя й педагога, громадського діяча лише як «мандрівного філософа» (щось на зразок скомороха), ретранслятора чужих думок та навіть форм вираження їх, котрий «не доріс» до матеріалізму й атеїзму, до вершин європейської свідомості. Та це тільки підкреслювало: Григорій Сковорода – і витвір, і творець воістину національної філософії, який піднісся на найсучаснішу вершину вселюдської культури. І цілком природно, що Т. Шевченко, за його зізнанням, ще в юності «сидів і списував Сковороду», а Л. Толстой у праці про виховання не тільки навів 13 положень учення великого українця, а й поставив його в число 15 найвидатніших мислителів та педагогів світу, своїх учителів[**]. А народ визнав його своїм Учителем.

Аналогічну роль відіграли й виразники національно-державницької свідомості XVIII – XIX ст. – Іван Котляревський, літописці та автор «Історії русів»: коли Г. Сковорода виразив фундаментальні основи національної ідеї та нації в інтегральній формі філософії, то І. Котляревський у формі літератури, мистецтва, культури, мови, а літописці та автор «Історії русів» – у формі історіософської свідомості.

Ми вже бачили: усі етапи еволюції етно-національної ідеї вибруньковувалися з форм уснопоетичних, на рівні, насамперед, сфери суспільних передчуттів. І це природно: і в індивідуальному, і в колективному

[**] Див.: *Кононенко П., Кононенко Т.* Григорій Сковорода і Лев Толстой // Українознавство. – 2003. – Число 4(9). – С. 317-321; *Кононенко Т.П.* Ідейні настанови Григорія Сковороди в методологічній культурі філософії… // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т.IV. – К., 2005. – С.355–366.

бутті внутрішні переміни зароджуються в глибинах серця як передчуття чи добра, чи зла, радості чи болю й печалі, настання весни чи осені, літа чи зими (як у Лесі Українки: «після зими прийти весні належить»), чи початку руху в Дорогу, чи повернення з неї. А це – поезія, а в українстві – синкретизм: почуттів і розумів, слова і музики, споглядання (самозаглиблення) і діалогів, полілогів та театралізованого дійства («іще як не було початку світа…», «а ми просо сіяли…»).

І. Котляревський – це передчуття епосу й драми: лірика «початку світа» – любові до землі і неба (Терена), до матерів і батьків, до своїх природи й богів, мрій і устремлінь одиниць трансформується у нього в оповідь про колективні жадання та рухи; стан душі індивіда генерується в душевні переживання мас; життя постає як неперервний ланцюг змагань поколінь, що були у минулому, є у сучасному і прагнуть бути в майбутньому. У такому епосі неможлива одномірність дієвих осіб (сил) та однолінійність оповіді: реальне має переплітатися з міфологічним, умовним, як і героїчне – з комедійним та трагедійним і, отже, песимістичне (аж до апокаліпсичного) – з оптимістичним.

Такою постає у І. Котляревського «Енеїда», аналогом до неї є «Наталка Полтавка», інші твори. Свого часу «Енеїду» з різних причин (одні через брак проникливості, інші – через небажання заторкувати українознавчі аспекти твору) трактували однолінійно і спрощено: український письменник дав переклад, точніше переспів, до того ж – навіть не з Вергілія, а не то з Осипова, не то з Котельницького… Одним словом, «Енеїда» – травестія, котра є хіба що «вступом» до великої літератури.

Чому Т. Шевченко пророкував: «будеш батьку, панувати доки живуть люди» – не цікавились. Або не хотіли сказати, що насправді «Енеїда» була і вершиною попередніх етапів (у тому числі й барокової) літератури й передвісником нових горизонтів світобачення. Достатньо нагадати, що творчість І. Котляревського засвідчила новий етап розвитку української мови – як загальнонаціональної, сповненої краси і сили, якими ще не могли похвалитися чисельні сусіди. І мови, наголосимо, не лише як системи мовлення; а як мови народного буття, почуттів мислення, інтегральної форми вираження його індивідуальної самобутності та самоідентифікації. Росіяни не хотіли цього визнати, бо це було до О. Пушкіна і вже не мало свідчити про цілком очевидну культурно-історичну та етно-національну суб’єктивність українства. Деякі інші сусіди тому, що це не вкладалося в їхні версії власного культуррегерства щодо України. Але в тому-то й сила «Енеїди» І. Котляревського, що вона розвіяла «чари» олжі й знову показала світові: український народ усвідомлює і своє історичне буття, і свою історичну місію.

На жаль, майстри словоблудства не вгамовуються й досі: «в Україні, мовляв, ще тільки зачатки національної самосвідомості, тому політичну націю і громадянське суспільство ще потрібно тільки починать створювати… Бо ж де докази **колективної** форми виразу тієї свідомості?!»

«Помаранчева революція» 2004–2005 років демонструє загальнонаціональну ідею як дію, світ визнає роль України в загальноцивілізаційному та загальнокультурному поступі, однак що до того «народолюбцям», які не хочуть бачити того, що не вкладається у їхні сектансько-партійні догми і для яких революційний народ – лише «юрба», «нерозумна, відстала маса»?!.

Не хочуть чи не можуть вони побачити й того, що у всіх народів та поколінь чітко й категоріально виражали формули ідей одиниці (генії), а носили в собі – маси. Саме маси українців виразили національну ідею в почуттях та діях у ході соціально- та національно-визвольної революції XVII ст. А інтелектуально втілили її у форму ідеології філософи, історики та митці.

І.Котляревський жив в епіцентрі Терена революційних подій. Він розумів і відчував їхні причини та наслідки, їхню суть. Тому й дав в «Енеїді» епічну картину історії, мрій та устремлінь власного народу, поклавши в основу ідею: «де общеє добро в упадку – забудь отця, забудь і матку, спіши повинність ісправлять». Його Еней – не просто «гультіпака», шукач карколомних пригод. То – зовнішнє. Внутрішнє – це жадання героя нагадати народу його місію, а головне – розбудити «оспану», як писав І.Мазепа, пам’ять та свідомість, гідність і честь, зокрема, шляхти й полковників. Носіями воістину української ментальності та самосвідомості виступають і персонажі «Наталки Полтавки», які навіть у родинних, здавалося б, суто побутових, справах виявляють свої найкращі етико-моральні національні риси.

Царизм душив усе живе. Героїка минулого була під забороною. І.Котляревський вдався до традицій народного театру: будити сміхом! Будити перелицюванням образів великих та «святих», аж до богів (тому й бачимо, як на Олімпі «Зевес хиляв сивуху та оселедцем заїдав», а «Юнона, злая дочка, розкудкудакалась, як квочка») та різного роду чиновництва (панів мордують у пеклі за те, що «людям льготи не давали і мали їх за скотів»), лицемірно-фарисейського святенництва. Сміх став фоном поважних і славних діянь героїв-патріотів, отже, як і сарказм І. Вишенського, – формою відбиття національних ідеалів.

Закипала кров, коли сучасники І. Котляревського читали козацькі літописи – Самовидця, Величка, Грабянки. Будила енергію борців й об’єктивна оповідь про події національно-визвольної революції, ще вагомішими поставали літописи своїм аналізом, корінням національно-державницьких ідеалів.

«Початок и причини войни Хмельницького ест єдино от ляхов на православіє гоненіє і козаком отягощенівє», – так розгортав свою оповідь Самовидець. Далі йшли докази: картини тотальної сваволі ляських колонізаторів, перманентні військові пацифікації і побори, соціальні конфесійні утиски, правовий, морально-етичний нігілізм, освітньо-культурний етноцид. «В городах зась от жидов тая была кривда, же неволно казарові в дому своїм жадного напитку ни потребу свою держати… аж до великого убозтва козацтво

прийшло… и син козацькій тую же панщину мусіл робити и плату доавати… Над поспелством зась, любо во всем жили обфито в зборах в бидлах, в пасіках, але однак чего не звикла была Україна терпіти, вимисли великії були від старостов и от намісників, и жидов…»

«Чого не звикла була Україна терпіти», те впроваджувалося грубо й брутально, – ось одна з усвідомлених причин національно-визвольної ідеї. А не звикла вона до підневільного, рабського, бездуховного життя, до соціального, етно-національного, конфесійного приниження, до бездержавності і безперспективності.

С. Величко писав, за визначенням П. Житецького, ще «строкатою, причавленою при тому канцелярською рутиною» мовою, «з роздутим уявленням про козацьке наріччя», але при цьому – аналітично, проникливо, історично, з яскраво вираженими, як зазначає В. Шевчук, рисами художності, публіцистичності, емоційної піднесеності. Тому і в цього літописця постає правдива картина не тільки антиукраїнської соціально-національної практики, а й етнічного нігілізму – з боку колонізаторів та народної самосвідомості, з боку українства в царині ідеологічної думки.

І то – наслідок цілком ясно усвідомленої мети, нарочито викладеної С. Величком у «Передмові до читальника»: «Цікавому норову людському не може нічого бути сподобнішого, …як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки. Бо чи може у печалі щось швидше стати ліком, як той же книжковий, пильно й до речі вжитий, медикамент? Спізнав я те сам, коли мав скорботу; читаючи та слухаючи книжки і дізнаючись з них про всілякі людські пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні злигодні; покладався – бо на приказу – в терпінні вашім знайдеться душа ваша. Думаючи про це й оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всілякі діяння й побачив, що слову тих чужоземців пояснено й затемнено. Цього не скажеш про наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами. Наші письменники, про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов’яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам’яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним реєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин.

Отож гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та кольські». А оскільки «як мертвої плоті ніхто, крім божої благодаті, не воскресить», а без пам’яті минулого не дізнатися правди про живу плоть народу і не дійти до мети, С. Величко і вдався до літописання як форми виховання й піднесення самосвідомості народу, його патріотизму.

Сам він вдається і до писань зарубіжних, до праць С. Твардовського та німецького історика С. Пуфандорфа (1718), але все одно домінантою книги українського літописця постає картина самосвідомості українського народу, його духовний образ.

І цілком історіософським трактатом суспільно-політичної думки українства постає «Історія русів», видана на межі XIX ст.. Як і «Густинський літопис» про події XII–XVI століть, «Історія русів» враховує досвід діянь від князів Київських до навали монголо-татар, а далі й до подій литовського та московського переодів. А в цьому зв'язку – історіософської літератури ще й Білорусі з урахуванням: «Істориків та Літописців сеї доби було в Малій Русі і задосить. Але як ця трагічна країна, так і її історія висвітлені недостатньо, а то й несправедливо: «Занесені деякі безглузді речі і наклепи в самі літописи малоросійські, на нещастя, творцями їхніми, питомими Русами, що необачно наслідували безсоромних і злостивих Польських і Литовських байкотворців», – відводять нас далеко від істини. Навіть походження наше висновують з неправдивих уявлень, ще неадекватніше поводяться з історією останніх століть. Через це не постає правдивої картини діянь і помислів народу, і найперше, – його національно-державницького життя.

Природно, що «дуже тяжко читати цю книжку. Адже вона про тебе, про мене, про нас. В багатьох випадках на багатьох сторінках хотілося б її переписати, зробити іншого, щось усправедливити, щось відкинути. Та неможливо переписати разом з вами минуле життя. Та ще й лиха логіка майбутнього виростає теж з цієї книжки, в якій уяскравлено проступає наше минуле, коригуючи наш поступ» (Іван Драч).

У цьому суть. «Історія русів», наголошує І. Драч, – це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в комічний безмір історії народів і держав[*]. Запустила, бо дала контури й динаміку не лише буття українства, а й багатотисячолітньої еволюції його суспільно-політичної свідомості та думки (адже, як починає свою історію автор, «народ слов'янський… походить од племені Аферта, Ноєвого сина, названий слов'янами за родоначальником і князем своїм Словеном, нащадком Росса князя, внука Афетового»), а звернувшись до першопочатків історії, повела й до витоків суспільного розвитку Княжої і литовсько-польської доби та до основоположних помислів, планів і діянь Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха й Данила Галицького, Дмитра Вишневецького-Байди і Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького й Івана Виговського, Івана Мазепи й Пилипа Орлика…

Сам фактаж робить «Історію русів» епохою. Та особливої ваги набуває вона своєю ідеологією, пафосом, жагою народопізнання та націєствердження. Ця праця дивиться у майбутнє, пророкує і захищає його – майбутнє української етнонації та держави, стверджуючи: українська революція XVII ст. була

[*] Історія русів. – К.: Веселка, 2003.

закономірним наслідком не лише соціальних, етнічних, конфесійних, виробничих, правових конфліктів, а й суспільно-політичної культури українства, що виявилося одним із вершинних здобутків європейської думки, котра увінчалася теорією і практикою націоналізму.

Знову чуються голоси тих, кого мав на увазі великий І. Франко, пишучи:

Чому у нас відступників так много
І чом для них відступство не страшне?

Вони вже готові репетувати: «До чого тут європейський націоналізм? У автора «Історії русів» навіть слова такого не знайдемо!»

Слова – так. Але ми ведемо мову про дух і суть понять (явищ, феноменів). «Історія русів» оформила настрій, жагу, характер мислення мільйонів в історіософську форму. То говорив суперечливий, часом надто обережний, наляканий московітами або приласканий ними голос, однак той голос був мужній і мудрий у захисті українських прав та свобод, він був голосом спраглої до демократії і суверенітету української душі.

І закономірно, що «Історія русів», як і творчість Г. Сковороди, І. Котляревського, літописців розбудила «оспалу» громаду, запліднила помисли нових поколінь, молодим громом прокотилася і в душі пророка національного відродження Тараса Шевченка. А слідом за його покликом *«заревів і застогнав Дніпро широкий»* (Той, що «чуден Днепр при тихой погоде». – М. Гоголь), загомоніла Україна новими повстаннями (гайдамацькими рухами), хвилями вже викінченої і з точки зору формулювань науково-системної політичної думки.

Саме Т. Шевченко настійливо напише в «Близнецах»: питання питань усіх поколінь – виховання. Кого і як виховувати? Багато кому здається, що головне – це призвичаїти вихованців до вимог часу, особливо – професійно-виробничих. А народні традиції? То – чиста умовність! Одначе, «якщо добре подумати, то коли ми заради презренного сріблянника вчинимо наругу над священними билинами старовини, то що ж тоді з нас буде? А вийде який-небуть француз або, боронь боже, куций німець, а про тип, або, сказати б, про образ національний, і мови не буде. А **по-моєму, нація без своєї власної, лише їй властивої, характеризуючої риси схожа просто на кисіль, і самий несмачний кисіль»** (10.VI.1855).

Чи можна не бачити тут ідентичності української і загально-європейської суспільної думки стосовно національної проблеми?

А водночас – і глибокої спадкоємності народних традицій? Того, що, як зазнає С. Мащенко, «українська реформація, маючи певні спільні риси із західноєвропейською, формувалася на грунті українського минулого та реальності XVI-XVII ст.»?[*]

[*] *Мащенко С.* Українські мислителі XVII-XVIII століть на Чернігово-сіверщині. – Ч., 2003. – С.12.

Докази – і в історичній пам'яті, і у філософії, і в релігійній свідомості, і в освіті, і в настроях усього українського народу, і в баченні його тогочасним європейським світом.

Щодо історичної пам'яті, достатньо звернутися до «Історії русів, або Малої Росії». Традиційним був уже її зачин: «Народ слов'янський, що походить од племені Афета, Ноєвого сина, названий за родоначальником і князем своїм Словеном, нащадком Росса князя, внука Афетового. Він, переселившись з Азії од часів Вавілонського зміщення мов, став мешкати од гір Поясних, або Рифейських, і від моря Каспійського на сході до ріки Вісли і моря Варязького на заході; і від Чорного моря і ріки Дунаю на півдні до Північного океану і Балтійського моря на півночі. Доказом тому є історія преподобного Нестора Печерського і його послідовників і попередників, які ту історію писали і які були академіками або членами тої головної школи, яку в слов'янах зведено було в місті Києві…»[**]

Далі автор реставрує історичний розвиток «русів, або Малої Росії» упродовж багатьох віків, виокремлення народу українського з маси слов'ян, його піднесення, могутності та впливової ролі у міжнародному вимірі, – аж доки не настане трагедія – монголо-татарське нашестя. «Князівства Малої Росії, зазнавши в пору нашестя Батия і його татар року 1240 більшої поразки, аніж інші, в міру впертого їм спротиву і кровопролитних боїв, зруйновані були також дощенту; князі їхні та воїнство вибиті; міста зруйновано
і спалено, і народ залишився під кормигою татарського, а дехто переховувався в Білорусі та в землі Деревлянській, чи Поліссі; найзначніші ж родини з не багатьма князівськими сімействами відійшли в сусіднє князівство Литовське, і, там перебуваючи, чимало з них споріднилися з панівними та вельможними родами тамошніми, і з допомогою такою подвигнули литовського володаря князя Гедиміна визволити їхню землю од зверхності татарської і злучити її з своєю державою під одне право і начальство…» Про «об'єднання Русі з Литвою хоча і ведуть мови деякі письменники, що нібито князь литовський Гедимін учинив силою зброї своєї, перемігши над рікою Ірпінь князів руських та їхнє воїнство, але це сталося з князями татарськими, а не руськими, і перекручення тієї події внесено в історію вельми грубою помилкою… та й з самих трактатів, привілеїв та пактів, що з'єднують руський народ з Литвою і Польщею, видно, що він об'єднувався і домовлявся, яко вільний і свобідний, а ніяк не завойований». Закономірно, що, йдучи на союз з Литвою і Польщею, Русь присягала пам'ятними словами: «Приймаємо і з'єднуємо, яко рівних до рівних і вільних до вільних».

Інша справа, що союзники Русі зрадили велику ідею. Русь-Україна все більше обмежувалася в її суверенітеті. Та й за найгірших часів колонізаційної коремги вона не мирилася з підневільним становищем. Русь-Україна боролася. І

[**] Історія русів. – К.: Веселка, 2003. – Український переклад Івана Драча. – С.78.

не за окрушини державницької свободи, а за повну незалежність у всій повноті колишньої територіальної цілісності. Тож цілком природно, що Богдан Хмельницький, продовжуючи справу своїх великих попередників Предслава Лянцкоронського, Венжика Хмельницького, Остапа Дашковича, Дмитра Вишневецького (Байди), Івана Свирговського, Богдана Ружинського, Івана Підкови, Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Самійла Кішки, Петра Конашевича-Сагайдачного, Михайла Дорошенка, Івана Сулими, Тараса Федоровича (Трясила), Павла Павлюка, Дмитра Гуні, Якова Острянина, спонукався не стільки кривдами, завданими йому особисто, скільки загальнонародними інтересами, вираженими і в історичній пам'яті. Деякі історики досі полюбляють гратися в піжмурки: чи зразу Б. Хмельницький керувався загальнонаціональною ідеєю, чи тільки згодом; більше того – чи й переймався він нею, бо ж неодноразово запевняв то короля польського, то хана кримського, то царя московського, що дбає лише про козацькі, а не загальнонаціональні інтереси та вольності. І як тоді не згадати інвективи Є. Гребінки: «гай-гай, які шолопаї!» – бо ж є мова одвертих стосунків, а є дипломатії; є плани тактики, а є стратегії. Нерідко великий Гетьман мусив приховувати свою кінцеву мету; осаджений супротивниками з усіх боків, зраджуваний ними (а то й інтернований, як кримським ханом разом із сином Тимошем), часом він не міг не грати і ролі мало не свідомо налаштованого, психічно запрограмованого послушного васала. Та чи можемо не пам'ятати найголовнішого: Богдан Хмельницький створив незалежну державу! Дбаючи про її збереження й зміцнення, саме цей український Гетьман розпочав переговори з королем шведським Карлом X про союз рівноправних європейських держав; він не прийняв нав'язуваних Москвою «статей» протекторату; а коли йшлося про межі української держави, говорив чітко і твердо: Україна має посідати територію з кордонами, належними їй за Володимира Великого і Ярослава Мудрого, бо вона – єдина і пряма спадкоємиця Київської великокняжої імперії.

Природно, що Європа й сприймала Б. Хмельницького як «самодержця» **суверенної** держави, наголошуючи: «Ми знали, – як писав 1654 р. шведський король Карл-Густав IV Б.Хмельницькому, – що між великим князем московський і народом Запорізьким зайшов певний договір, але такий, що полишив свободу народові цілою і непорушною». З огляду на це король іменує Гетьмана «Ваша світлість», «найсвітліший». І не лише він: венеційський посол також титулував Б. Хмельницького «Вашою світлістю»; трансільванський князь – «найсвітлішим»; а турецький султан писав навіть так: «Славі князів християнського народу, вибраному між володарями месії, гетьманові козаків Богданові Хмельницькому…»[*] Імператор Фердинанд III та курфюрст Фрідріх Вільгельм пропонували Гетьману України свою дружбу, а Кромвель іменував Б.

[*] *Крисаченко В.С.* Українознавство: Хрестоматія. – Кн. 2. – К.: Либідь, 1997. – С. 119.

Хмельницького «імператором усіх козаків» та відносив до числа найталановитіших полководців світу.

І найголовнішим наслідком діяльності його світлості Гетьмана було те, що за Б. Хмельницького Україна сформувалася як одна з трьох найперших у Європі (паралельно з Англійською і Нідерландською) національно-демократичних держав; визначальну роль у тому процесі відіграла національно-визвольна державницька ідея; а та ідея коренилася й кристалізувалася упродовж багатьох століть і в усіх шарах українського суспільства.

§4.1.9. Національна ідея, держава, еліта, українське козацтво

З одного боку, як ми бачили, в шарах української світської еліти: спочатку від Кия до Аскольда і Святослава; згодом від Володимира Великого до Данила Галицького; а в XV–XVIII ст. від старої князівської шляхти до лідерів і вождів Гетьманської держави.

Уже говорилося, що свого часу змагалися між собою, але відстоювали ідею єдиної Землі-держави ще Чернігівська й Галицька гілки могутньої Київської (потім іменованої Галицько-Волинською) держави.

Здавалося, що умови монголо-татарської окупації та русько-литовського альянсу принципово видозмінили ідейно-філософські орієнтації колишньої шляхти. Та ми вже бачили: насправді відбулося лише фізичне відчуження провідного корпусу урядуючої еліти від вітчизняних пріоритетів; духовно київсько-чернігівсько-галицька світська інтелігенція ревно сповідувала віковічні традиції державотворення. І цілком природно, що творці Гетьманської держави виростали на ґрунті києво-руської етно-національної державницької ідеології.

На різних етапах вона, цілком природно, виражалася у різноманітних формах, бо й за змістом відбивала різні ступені зрілості. Але головне, що вона, як повноводна річка, не міліла, а все наповнювалася внутрішньою енергією й збагачувалася природними (спосіб життя, соціально-політична, релігійна, етно-національна, мовно-культурна боротьба) чинниками та імпульсами. Реальна історія засвідчує: «Велесова книга» і «Літопис Аскольда» відбили **родові** джерела державницької ідеології. «Літопис Руський» і «Галицько-Волинський» та філософсько-релігійні твори Київської великокняжої (й королівської) держави – **етноплемінні**. Гетьманщина засвідчила синтез попередніх джерел, що вилилося в об'єктивацію **етнонаціональної** ідеї – основоположної на всі майбутні віки. Стрижневим чинником на всіх етапах була ідея fix своєї **держави**. І якщо на першому етапі носієм ідеї була родова аристократія, на другому – феодальна, то на третьому – **козацька**.

Усе те є символічним.

Частина козацької шляхти, нагадаємо, була й органічно (кровно) пов'язаною з старою аристократичною елітою Як правило, ця еліта була вітчизняної формації, а тому й орієнтації. Проте були в козацтві й представники

іншої етнічної системи – варязької. Тому як відбивали тяжіння своєї Землі, так і провокували на етнодержавницький космополітизм (чому порівняно легко й переходили то до литовських, то до польських, то до московських чи татаро-турецьких берегів). Це була владарююча, а тому дуже впливова частка.

Однак не їй судилося стати господарем життя. Її час відійшов. Деміургом нової суспільної формації стала шляхта воістину українська: часом кровно пов'язана й зі старими аристократичними родами, але найперше – із суспільними верствами, що визначали новий спосіб життя – феодально-буржуазний: селянством, міщанами, світською і церковною, освітньо-науковою, військовою елітою. Нова урядуюча верства увібрала в себе найобдарованіших і найенергійніших представників як розумової, так і фізичної (господарсько-продукуючої), і як раціонально мислячої, так і духовної сфер. Тим самим вона стала становим хребтом усіх верств суспільства, а її національно-державницька ідея – загальнонародною, наснаженою як соціальним, так і етнонаціональним змістом та спрямуванням.

Найновіші дослідження* засвідчують: козаки відбили боротьбу землеробів та кочовиків (поля і степу), але в козаки йшли землероби й ремісники, селяни і городяни, світська, військова й церковна шляхта, не лише питомо українська, а й різних етнічних груп: від колишніх бродників до новочасних асимільованих татар. Жили вони різними, часто протилежними інтересами, – але всіх їх інтегрувало почуття несправедливості життя, а тому ідеологія протесту. Були серед бунтарів і безідейні «добичники», ватаги звичайнісіньких гультяїв і грабіжників, та соціально налаштованих свавільців. На цій підставі різних епох українофоби й атестували українське козацтво (як пізніше і гайдамацькі рухи) лише як грабіжників та ґвалтівників. Та накип бував у всіх, навіть найвпливовіших соціально-народних рухах. Однак про весну завжди судили не за брудом, який несли за собою скресаючі від льодовиків ріки, а по силі глибинної течії.

Козацтво стало силою державо, націє і життєбудівною. І особливу роль у цьому відіграли як новоформована урядуючи еліта – від сотників до полковників та кошових і гетьманів, так і органічно пов'язані з нею «чорні ради» – демократичні інституції як на Запоріжжі, так і в адміністративних частинах держави.

Наголосимо: історична роль козацтва апріорі визначилася об'єктивною детермінантою: як і в час функціонування «шовкового шляху» (до Китаю) та шляху із Варяг у Греки, і в середині другого тисячоліття н.е. «Через українські землі пролягали великій й малі шляхи, які були передусім торговими артеріями не лише Великого князівства литовського, а й усього центрального східно-європейського регіону. Ними ж користувалися представники дипломатичних служб» (Україна – козацька держава, с. 25). А це впливало не лише на торгово-

* Україна – козацька держава. – К.: Емма, 2004.

економічні інтереси, а й на державно-політичний та державний світогляд. Тому урядуючі служби, будучи представниками литовської чи польської влади, офіційно не могли підтримувати діяльність козацьких експедицій спочатку в татарсько-турецькі володіння, а згодом і польські та московські. Одначе не могли вони не дбати й про власні реальні інтереси. Як виявлялося, не лише соціально-економічні, а й національно-політичні. Тому контамінація дій урядовців і бунтарів ще з часу Предслава Ланцкоронського, Остафія Дашковича, Берната Претвича та ін. старост прикордонних земель стала неминучою. Неминучою стала співпраця й «сіроми», представників боярських, а то й князівських старовинних родів. З часом магнати розколюватимуть козацтво та його національну ідею і місію зсередини, чим і зумовлять Руїну України.

Але відновлення української державності стало можливим завдяки всенародній єдності на ґрунті ідей соціальної й національної та неодмінно пов'язаної з ними культурно-духовної революції, в чому незаперечна заслуга й урядуючої еліти – як Голови, що скеровувала рух Тулуба (мас). Як зазначав Карстен Кумке, «козацькі старшини були передусім виконавцями суспільної волі групи людей. Не від владолюбних старшин ініціювалася влада, навпаки, головним авторитетом була козацька спільнота, або, точніше, її воля. Тому то успіх залежав від здатності керівників інтегруватися в групу, знати її потреби, оскільки лише прийнятні козакам накази могли бути виконані добровільно. Будь-який примус з боку старшин на виконання наказів або послуху з боку козаків був неможливим, оскільки суперечив «козацькій демократії». Більше: українському національному характеру, який проявлявся, нагадаємо, ще у князівську добу (коли Ілля Муромець міг повставати проти волі самого Володимира Великого).

Найкращим наказом у козаків-запорожців був особистий приклад.

Той, до прикладу, «наказ», який виявляв Дмитро Вишневецький (Байда) – князь найширшого міжнародного визнання, який відзначався як особистою хоробрістю, військовим талантом, дипломатичним хистом, так і винятково яскравим патріотизмом. Не випадково в народній творчості він постає насамперед як лицар, котрий ціною зради своїх принципів не згоджується не тільки одружуватися з султанською дочкою, а й викупити життя.

Відомо, що іноземці (а то й короткозорі свої) часом говорили про те, що козаки (українці) не цінують життя. Дійсність засвідчує, що вони не проникали в сутність жертовності: і Святослав йшов на смерть не тому, що не цінував життя, а тому, що в ім'я досягнення мети, свободи, інтересів Батьківщини навіть жертвував собою. Ту філософію сповідує ще автор «Велесової книги», у нових умовах – Байда і тисячі козаків – борців за свободу; переконані, що в разі, коли «общеє добро в упадку – забудь отця, забудь і матку, спіши повинність іспрaвлять» (адже «дух отчизни де героїть, там сила вража не устоїть, там дух сильніший од гармат») герої

І. Котляревського; за свободу України свідомо клали голови герої Крут; а сотні тисяч вояків УПА жертвували собою, навіть усвідомлюючи, що смерть неминуча, адже перемогти їм армії двох імперій неможливо. Ідея жертовності в ім'я свободи і щастя народу – це очевидна домінанта української національної ідеї та ментальності впродовж тисячоліть.

І щастя також у тому, що вона була притаманною ментальності не лише представників «маси», а й урядуючої еліти, яка, до того ж, в особі найкращих репрезентантів передбачала торжество ідеї не лише в фізичній жертовності. Ідея патріотизму – ідея морально-етична, світоглядна і естетична. І у світлі тієї ідеї жертовність мислилась і в сфері надання переваги державним, а не своїм, інтересам; в самообмеженні правами (владою) й власністю, в пріоритеті обов'язків; у реальному людинолюбстві; в прагненні досконалості; в схилянні перед «філософією серця» як філософією єдності почуттів і мудрості, волі і дії; в пануванні совісті й честі; в свідомій національній самоідентифікації.

І не випадково історія піднесла на п'єдестал всенародної любові й інших лідерів української державницької життєдіяльності як виразників національної ідеї: Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Сірка, Михайла Дорошенка, Івана Сулиму, Северина Наливайка, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Нечая і Морозенка, Івана Виговського і Костя Гордієнка, Павла Полуботка й Івана Мазепу, Пилипа Орлика і Петра Калнишевського… Щоб осягнути міру величі ідеї-жертовності, достатньо нагадати: Іван Мазепа міг при повних особистих привілеях гетьманувати до кінця життя, але в ім'я відновлення суверенітету України пішов на крайній ризик; Павло Побуток знав, чим загрожує йому виклик Петру І, однак ішов на муки й на смерть, бо знав: за ним – доля його народу; міг вимолити полегшення власної долі й Петро Калнишевський, але волів 10-ліття страждати в ямі-темниці, але не капітулювати. Бо то було б зрадою гордого духу нездоланного народу. І не важко побачити, що всіх героїв-жертовників підносила до рівня прометеїзму саме національно-державна ідея: в ім'я тієї ідеї вони горіли в залізних котлах і корчилися на палях, на гаках, кривавили річки і дороги, увінчували хрести і дзвіниці, – але не зрікалися свого жереба, бо знали: за ними – Бог, Україна й свобода. Правда, справедливість і честь, реальна доля свого народу, а тим самим і всієї Європи. Вони могли мати всі блага й житейські втіхи, та в ім'я щонайвищої ідеї Сагайдачний записувався з усім військом у Києво-Могилянський колегіум; Іван Мазепа мурував палаци і храми; Пилип Орлик творив Конституцію та оббивав пороги монархів Європи заради визволення народу від московської кормиги.

Національна ідея визначала критерії життя та наснажувала й еліту церковну: антипатріотичний конфесійний клір легко зрікався навіть своєї віри, ставав прислужником колонізаторів, порушником найсвятіших догматів та принципів совісті, моралі й етики, люто воював із соціальною та національною гідністю, з народною мовою, культурою, освітою; серед таких історія не

зафіксувала героїв; це були маргінали тілом і духом, нерідко – одверті колабаранти, схильні нехтувати навіть таємницями сповіді.

І навпаки: патріотичні митрополити, єпископи, священики з нездоланною гідністю відстоювали свою віру. Бо за нею бачили внутрішній суверенітет народу, свободу волі кожної людини, без якої вона опускалася до тваринного існування й втрачала гуманістичну сутність та перспективу.

І цілком закономірно, що саме патріотичні церковники були опорою борців за особову, соціальну й національну свободу, часом жертовно протистояли польсько-шляхетській, татаро-турецькій і царистсько-московській експансії.

§4.1.10. Національна ідея в українській філософській та релігійній думці*

І надзвичайно важливо та показово, що ідеологія, віра цього типу еліти закоренила націєзахисну та націєтворчу ідеологію як у масовій свідомості, так і в грунті національної філософії.

Первинно це, як відомо, було здійснено державцями і церковниками Острозької та Київської (Могилянської) академій: тоді там були центри політичного й культурно-духовного життя, там через призму ідейних перегуків з Європою формувалися нове мислення і нова віра. Тому саме там формувалися кадри найзначніших гетьманів, полковників, митрополитів та єпископів, провідних вчених і педагогів.

Переміщення центра творення Гетьманщини на Чернігово-сіверські землі зумовило переміщення туди й центра філософських та релігійних борінь і шукань, що реально і корелювалося, й відбивалося і на бориннях та шуканнях ідеологічно-політичних.

Для наочності достатньо взяти характер пошуків та утвердження ідейних принципів Кирила Транквіліона-Ставровецького, Лазара Барановича, Іоаникія Галятовського, Дмитра Туптала, Іоанна Максимовича, Амвросія Дубневича.

Студент Замойської академії, учитель мов у Львівському братстві та школи у Вільно, архімандрит Єлецького монастиря (на Чернігівщині), автор книг «Євангеліє учительное», «Зерцало богословія» (створеної в Почаївському монастирі), «Перло многоцінне» К. Транквіліон-Ставровецький усю силу свого багатогранного обдарування присвятив боротьбі за розвиток української церкви та віри. І це було надзвичайно важливою складовою відновлення національної державності навіть з організаційної точки зору. Та особливо вагомо те, що духовним підґрунтям тієї позиції були гуманістичні, богословські й морально-етичні постулати філософа, що становили основу його концепції, одягнутої у релігійну форму, але змістом повністю дотичної до національної ідеї.

Знову може виникнути термінологічний диспут, однак при уважному вдумуванні будь-які сумніви відпадуть.

* Цей розділ написаний у співавторстві з Т.П. Кононенком.

Найперше тому, що для Транквіліона-Ставровецького є надзвичайно вагомою вітчизняна релігійно-філософська традиція, яка в центр і розуму, й віри ставить проблеми самопізнання та життєвого вибору (кредо).

Нагадаємо: саме в час принципових внутрішньодержавних змін і автори «Велесової книги» та «Літописа Аскольда», і Володимир Мономах у «Поученні дітям» ставили основоположні питання: 1) чи знають співвітчизники, як створено світ; 2) чи знають вони, що то є – людина; 3) а в цьому зв'язку – як треба жити співвідносно з розумінням життя і смерті, добра і зла, праведної й гріховної життєдіяльності. Пафос роздумів великого князя скеровувався на збереження єдності рідної землі та народу; на утвердження активної добротворчості та людяності (а тому – проти пустельництва й усамітнення (втечі від життєвих бур) та відстороненого споглядання життя реальних людей, бо любити Бога не люблячи ближнього – є лицемірством і боговідступництвом); на необхідність внутрішнього самопізнання як керма у великий світ та домінанти філософії серця як найвірнішої запоруки свободи і благодаті.

Для Транквіліона-Ставровецького осереддям і життя, і філософії також є людина, народ і світ у співвіднесенні із земним (метафізичним) та божественним началами, метою й шляхом до неї, – а фундаментальним принципом вибору шляху до благодаті є категорії **пізнання** та **самопізнання**.

Причина зрозуміла: Україна в процесі пошуку нової дороги розвитку. Як прийти до величі і могутності етнодержавної системи періоду Київської України-Русі?

Знову панують тенденції внутрішнього розладу, зумовлені втратою державності, суверенітету, свободи. Як і завдяки чому, ставить перед собою питання Ставровецький, можна створити світ добра, закону та правди?

І переконується: щоб досягти жаданого блага суспільства – останньому необхідно усвідомити реальний стан буття, причини життєвих поразок і бід; для цього – усвідомити свою роль, призначення і можливості, а вже на цій основі визначити свій історичний жереб.

Як наслідок – звернення до національної мови, культурної традиції та релігійно-філософської вітчизняної системи, а паралельно – до роздумів про мету і зміст життя в руслі всеєвропейської гуманістичної традиції.

Немало хто за звичкою може сказати: на Заході (в Європі) утверджувалися ідеї Реформації і контрреформації, панувала міжконфесійна толерантність, а в Україні? Палали пристрасні бої між православними і католиками та прибічниками однонапрямних конфесій і уніатами, не кажучи вже про адептів інших релігійних систем на «єресей».

Та їм необхідно внести принципову корекцію і щодо міжконфесійних стосунків в Україні та в країнах Європи, і щодо ставлення до інакомислія.

А саме: усвідомити, що найбільш толерантні стосунки між різними конфесіями ще з часу Київської русі були саме в Україні. Тут вирували жорстокі конфронтації лише в процесі заміни язичництва християнством.

Яким був релігійний «мікроклімат» в Європі, яскраво засвідчує не лише трагічна загибель реформаторів церкви Лютера й Гуса, а й багатостраждальна доля славетного вченого Спінози, розгляд справи якого закінчився таким документом: «Господа Маамада доводятъ до вашого свѣдѣнія, что, узнав съ нѣкоторыхъ поръ о дурном образѣ Мыслей и дѣйствій Баруха де Эспинозы, они старались совлечь его съ дурныхъ путей различними средствами и обѣщаніями. Но такъ какъ все это ни къ чему не повело, а напротивъ того съ каждымъ днем получались все новыя и новыя свѣдѣнія объ ужасныхъ поступках, имъ совершаемыхъ, и такъ какъ все это было удостовѣрено показаніями свидѣтелей, которые изложили и потвердили все обвиненіе въ присутствіи означеннаго Эспинозы, достаточно изобличивъ его при этомъ, то по обсужденіи всего сказаннаго въ присутстіи Господъ Хахамовъ рѣшено было, съ согласія послѣднихъ, что означенный Эспиноза долженъ бытъ отлученъ и отдѣленъ отъ народа Израилева – почему на него и налагаетея Херемъ въ нижеслѣдующей формѣ.

По произволенію Ангеловъ и приговору Святых ты отлучаемъ, отдѣляемъ осужденію и предаемъ проклятію Баруха д'Эспинозу, съ согласія Синагогального трибунала и всей этой Святой Общины, передъ священними книгами Торы съ шестьюстами тринадцатью предписаніями, въ них написанными – тому приклятію, которымъ Іисусъ Навынъ проклялъ Іерихонъ, которое Элиса изрекъ надъ отроками и всѣмъ тѣмъ проклятіямъ, которыя написаны въ Книгѣ Законовъ. Да будетъ он проклаятъ и днемъ, и ночью; да будетъ проклятъ, когда ложится и когда встаетъ; да будетъ проклятъ и при выходѣ, и при входѣ. Да не проститъ ему Адонай, да разразится Его гнѣвъ и Его мщеніе надъ человѣкомъ симъ, и да тяготять надъ нимъ всѣ Проклятія, напсанныя въ Книгѣ Законовъ. Да сотретъ Адонай имя его подъ небом и да предастъ его злу, отдѣливъ отъ всѣхъ колѣнъ Израилевыхъ со всѣми небесными проклятіями, написанными въ Книгѣ Законовъ. Вы же, твердо держащіеся Адоная, вашого Бога, всѣ вы нынѣ да здравствуете!

Предупреждаемъ васъ, что никто не долженъ говорить съ нимъ ни устно, ни письменно, ни оказывать ему какую-либо услугу, ни проживать съ нимъ подъ одной кровлей, ни стоять отъ него ближе, чѣмъ на четыре локтя, ни читать ничего, имъ составленного или написаннаго».

Як бачимо, XVI–XVII ст. – це час, коли й Європа плавилася в казані національних родів. І це втягувало у вир навіть фанатичних змагань і державно-

політичну й наукову еліту. Інша річ, що йшлося про національно-гуманістичні цінності всієї цивілізації і культури. А нині вже цілком очевидно, що борці за нове рядилися часом і в найстаріші, найтрадиційніші шати старої феодальної системи, зокрема – фідеїстичної, але колесом, що крутило коловорот часу, була національна проблема.

Дитиною, що народилася в Реформаційно-Гуманістичному чистилищі, став феномен нації. Не випадковий, не вигаданий теоретиками, а народжений і скристалізований природою та універсальною практикою поколінь, а тому універсальний і за своєю суттю та в плані органічного зв'язку формацій минулого і сучасного та майбутнього. І особливо важливо, що структуруючу роль у цьому процесі відігравала практика самопізнання, вогнем якої була етно-психічна пам'ять віків, зумовлювана голосом Природи, кров'ю Землі, духом Мови й Культури, а в синтезі – етно-національної психіки. А формулюючою енергією того націєтворення була як провіденційна тенденція самореалізації кожної людської популяції, так і науково-філософська аналітика та синтетика.

Тому природно, що зерном теорії й Ставровецького постає людина, котра екстраполює себе і в минуле, і в майбутнє; тому первинно вона постає як ген роду, а вже в плині еволюції виражає енергію самореалізації в племені, етносі та нації.

Людина, зокрема людина серця, – це творець, котрий в процесі діяння створює світ «яко дом» (Л. Баранович). Саме «світ» – від «свій», однак воно є питомою частиною універсуму, який так і диференціюється на «макросвіт» (Природу), мікросвіт (людину) і Слово. В світлі такої теорії і для Транквіліона-Ставровецького самопізнання є необхідністю індивідуального розкриття особистості як запоруки самореалізації в інтересах суспільства.

При цьому самопізнання важливе й з точки зору онтологічної та суспільно-корисної, але не менш важливе і з точки зору етико-моральної, соціально та культурно-естетичної, оскільки «Познай самого себе, як єст так дивное и разумное створіння кшталтом і образом Божим, світлістю розумною и несмертельностю почтенний од Бога», – однак людина від самої природи не одномірна, а бінарна. У неї в єдності тіло й душа, але «тіло – видимое от землі; душа невидимая – от небесі. И прето ест чоловік і світ і тьма, небо і земля, ангел і звір»[(]. Самопізнання веде до усвідомлення як індивідуального покликання на землі, так і до визначення своєї історично-суспільної місії: і як бути людиною-громадянином, істотою моральною й естетичною; і як піднятися до висот патріотичної життєдіяльності. Звідси – потяг до культурних традицій та до рідної мови як найсильнішого засобу збереження національної самобутності. А також до спроб поєднати віру, філософію (інтелект, досвід) і суспільно-корисну діяльність. Людина за велінням божим зобов'язана дбати про себе і Батьківщину (своїх ближніх), за честь і свободу. І тут їй на допомогу – в разі

[(*Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословія // Пам'ятки…, С. 208.

активізації її волі – будуть прибувати пам'ять і думка, мрії, хитрість, радість, любов, сумління і честь…

Як показав відомий філософ Володимир Шевченко, великі традиції та волевиявлення Часу сприяли тому, що й інші діячі, зокрема – неформального Чернігівського літературно-філософського і конфесійного кола, очолюваного славнозвісним Лазарем Барановичем, «піднесли філософію Гетьманщини на рівень світоглядно-теоретичного мислення», не тільки гідного свого часу, а й випереджаючого його (С.Мащенко).

Здобувши освіту в колегіумах чи академіях Києва, Вільно і Калуша, осягнувши вершини європейської суспільно-політичної і релігійної думки, архиєпископом і місце блюститель Митрополичого престолу, керівник Чернігівської кафедри, затверджений Богданом Хмельницьким, Лазар Баранович (1620-1697) з одного боку відбив чи не всі політичні хитання української громадськості, а з другого – підніс національно-державницьку свідомість на гребінь загально-європейських здобутків. Маємо на увазі і те, що Л. Баранович, боячись нової польської експансії і певний час вірячи в рятівну місію московщини, пішов на злуку навіть свого єпископства з московською церквою. Тож і сталося, що «тридцять два роки (1654–1686) боронило (українське) духовенство незалежність своєї церкви – і можна тільки дивуватися, що воно уперто так довго не здавало своєї волі. І не його вина, коли в кінці світські чинники силою віддали-таки нашу церкву Москві» (Іван Огієнко). Але все ж таки віддали!

Та маємо пам'ятати й те, що не випадково ще за життя Л. Барановича – автора надзвичайно авторитетних церковних книг і понад 1500 поетичних творів у 1690 р. були заборонені Російською церквою й спалені на площі в Москві: Л. Баранович виступав за зміцнення державних зв'язків з Московщиною, але рішуче вимагав обмеження втручання Московського патріархату в справи української церкви, оскільки тим самим чинився реальний тиск на всі чинники культурно-духовного життя українства. Вимагав Л. Баранович й того, щоб в українських містах не було московських воєвод та військових залог. Не міг вітати й украй недружнього акту Польщі, яка 1685 р. (коли продажний митрополит Гедеон присягнув Московському патріарху) за 9-ю статтею т. зв. Вічного миру з Москвою офіційно визнала факт підпорядкування української церкви великоросійській, адже тим самим було «заломлено церковну автономію України… і взято від московську церковну власть, аз нею разом – тодішнє освітнє й культурне життя українське»[*].

У цьому суть: церковне життя ніколи і ніде не розвивалося ізольовано від державно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього. Розуміння цього й визначило зміст і релігійно-філософських, і естетичних поглядів Л. Барановича: для автора славнозвісних творів «Меч духовний»

[*] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України . – К., 1990. – С. 358.

(1674) та «Лютня Аполлонова» (1671), як і «Труби словес про проповідних» та листів архієписка, найголовнішим було досягнення миру і в душі кожної людини, і в суспільстві, бо без нього немислимим є досягнення суверенітету й свободи, справжньої духовності і кожного індивіда, й суспільства (народу) в цілому.

Не можемо не враховувати: такі настрої володіли як українським революційним суспільством, так і умами світочів європейських національних еліт. А Л.Баранович добре знав обидві реальності: і суспільно-державницькі погляди філософів та політиків від Конфуція до Макіавелі й від Аристотеля, Цицерона, Марка Аврелія, діалектика Порфирія, а також від Діонісія Ареополіта. Кирила Александрійського, Кирила Ієрусалимського, Оригена, Григорія Богослов, Іоанна Златоуста, Дамаскіна, Ієроніма, Августина (вииски з творів яких віднаходимо в працях українського мислитетя). І помисли митрополита Іларіона та Володимира Мономаха, політичних і церковних діячів України XVI– XVII ст. (зокрема К. Ставровецького, П. Могили. І. Гізеля, Б. Хмельницького, І. Виговського й І. Скоропадського, І. Мазепи), а також – настрої найширших українських верств, їхні помисли, спрямовані на ідеал «Града Божого» – суверенної, розвинутої, сильної, багатої, справедливо-демократичної Козацької християнської республіки.

Основою, символом тієї республіки мав стати Новий Адам, а засобом формування людей-гуманістів – держава.

Дослідники нерідко атестували той ідеал як утопійний. Не зважали тільки при цьому, що й мало не вся Європа жила утопійними доктринами (Мора, Кампанелли), а утопії потрібно сприймати найперше позитивно, бо шлях реалізації пропонованих утопій бував далеким від раціоналістичних конструкцій, зате їхня ідея виражала жагу пошуку нового і прогресивного, соціально-гуманістичного.

Особливістю філософії Л. Барановича було те, що він сподівався утвердження своєї утопії не у вигаданому «горішньому», а в реальному, земному світі. Покладаючись на незвичайні можливості Землі і нації української та (як і Ярослав Мудрий, Володимир Мономах) на освіту. При цьому і роль віри пов’язував головним чином з освітою, оскільки гадав: якщо в Україні держава слабка, то і її роль має взяти на себе церква. І в цьому зв’язку якщо Нового Адама мала виховувати церква, то переформування Старого Адама мало відбуватися як індивідуальний внутрішній процес самопізнання та само творення людей, в ході яких очищення від «помишлєній сукровищ» мало завершуватися відкриттям і утвердженням в собі «сердечных зенниц». Самопізнання і само творення – це ланцюги в філософії серця, започаткованої ще авторами «Велесової книги», київських билин і літописів, Ярославом Мудрим, митрополитом Іларіоном, Володимиром Мономахом. При цьому коли серце для Л. Барановича – це й орган ірраціонального пізнання, то й Слово – найуніверсальніша форма пізнання та творення, єдності поколінь і віків, носій і

Божої волі, і пам'яті серця та крові землі, могутня енергія єдності людини – природи – роду – етносу – держави і нації.

Меч духовний – ось що є Слово і Віра, Пам'ять і Воля, помисел і дія, онтологічне пророцтво. Ще до Гегеля Л. Баранович розвиває концепцію бінарності духу і плоті людини, а тим самим – тотожності буття і мислення.

Мир і моральне самовдосконалення людей в Україні, особливо тих, хто відступив від основоположних засад етики і моралі, бо в тому причина національної трагедії України, – таким є гуманістичне, національно-державницьке кредо Лазара Барановича.

Афіни і Єрусалим, отже – філософія і релігія, громадянське суспільство й держава – такими концентрами думки позначена й філософсько-релігійна творчість й І. Галятовського, Д. Туптала, І. Максимовича, А. Дубневича та інших релігійних мислителів Чернігово-Сіверської Землі часу Гетьманищи.

Подібно К. Транквіліону-Ставровецькому та Л. Барановичу (як і Сагайдачному, Б. Хмельницькому) І. Галятовський, Д. Туптало, І. Максимович, А. Дубнович мали найвищого рівня європейську освіту, а вітчизняні заклади, зокрема Києва і Чернігівщини, стояли на рівні кращих європейських закладів. А головне, що їхні теорії запліднювалися революційною і постреволюційною практикою. Звідси і в їхній творчості наскрізними є паралелі із зарубіжними теоретичними філософсько-релігійними спрямуваннями, але звернутими до вітчизняного буття.

«Месія праведний», «Скарбниця потребная», «Бесід Біло церковна», «Старий костел», «Либідь» «Боги поганські», а поверх усього – «Ключ разуменія» (доопрацьовано у 1665 р. у Львові) та «Небо новое» – праці І. Галятовського (писані українською й польською мовами), у яких він в ім'я української національної долі захищає українське православ'я і люто воює з експансіонізмом католицьким, уніатським, магометанським. Наголосимо: не так проти них як інших релігійних систем, як проти їх експансіонізму в рідному краї. Логічно, що мовознавець П. Житецький переконливо наголошував: як і все письменство XVII ст., І. Галятовський був «живою душею, яка постійно відгукувалась на всі поточні явища життя живим голосом. Це був той самий голос, який чуємо ми в південноруських думах»[*]. Мислитель часом впадав у традиційні розумування, та, як підкреслював М.Сумцов «Голятовський у своєму приватному житті, в суспільній і політичній діяльності стояв до рідної землі ближче, ніж у своєї наукових працях»[*].

Близькість до Тривог життя й визначила, що І. Галятовський навіть у схоластичних пасажах поєднує елементи гносеології, онтології та філософської антропології в ім'я торжества віри в чотири елементи: землю, воду, вогонь і повітря – світу та людяності й патріотизму в життєдіяльності, а також за єдність

[*] *Житецкий П.* Очерки литературной истории малорусского наречия XVII–XVIII вв. – К., 1889. - Ч. 1. – С. 162.
[*] *Сумцов Н.Ф.* Иоаникий Галятовський // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII (II). – С. 199.

фізичного і духовного (земного й небесного), навіть надприродного (божественного) в людині. І це важливо й тому, що немало людей в Україні загубили благодать і свободу, національні святині, бо в погоні за «благом» обплутали себе золотими та срібними нитками, замулили совість.

Ніщо не зрівняється з благом, переконує І. Галятовський, яким є боротьба за свободу Батьківщини або за визволення невільника. І якщо до падіння Київську Русь призвели князівсько-боярські чвари, – то необхідно, щоб і світська, й церковна еліта відстоювали державно-національну й релігійно-моральну єдність.

Навіть будучи «в почесному засланні» в Ростові і Данило Туптало (Дмитро Ростовський, 1651–1709) найповніше виявляє ментальність та інтереси сього – українського народу. Як писав його біограф І. Шляпкін, провідною рисою Д. Туптала було «почуття любові до рідної церкви», це виявилось і в тому, що коли боротьба досягала граничних меж, український мисленик навіть «с некоторым упрямством отстаивал неприкосновенность киевских школьных навыков и традицій» (Г. Флоровський)[**]. Російський богослов гадав, що з причини неосягнення секретів московської церкви, насправді ж тому, що Д. Туптало був активним носієм української і ментальності, і церковної патріотично-демокартичної традиції. Козацький син, Туптало жив козацькою ідеологією та наукою Києво-Могилянського колегіума, заповідями архиєпископа Л. Барановича. Особливою його турботою стала патристика – образи людей, гідних наслідування. Це звернуло його погляди і в минуле української церкви, і до досліду європейських біографів-гуманістів. Тож навіть перша книга Туптала «Руно орошенное…» з 1683 по 1702 р. витримало сім видань

Чи не першим на цьому етапі розпочав житія святих П. Могила. Розвиваючи його задуми та дбаючи про автономію української церкви, Д. Туптало слідом за П. Могилою, І. Гізелем, Л. Барановичем і творить масштабну працю, «своєрідну церковно-агіографічну енциклопедію» (С. Мащенко) «Книга житій святих». А далі були Батурин і Києво-Печерська Лавра, де дозрівав задум його уславленої праці «Четьї мінеї». За підтримки Гетьмана І.Мазепи, Туптало посилено працює в Баратинському та Глухівському монастирях, Новгород-Сіверським архімандритом, бажаючи, як пише Стефану Яворському, «некія полезные нравоучения писати, дабы читателя не токмо історіями звеселяти, но и правоучениям научити». У цьому зв’язку він цікавиться проблемою відносин Бога і світу, використовує досвід пантеїстів і деїстів, однак гадає, що Бога необхідно розглядати лише як першопричину, оскільки він є безособовою істотою, «без образне есть Бог, не величественен, не количественен». Людям же необхідно жити і божественною ідеєю, але обов’язково – реаліями світу, оскільки Бог і в собі, і в людині, а світ поділяється на макрокосм і мікрокосм, як

[**] *Флоровский Г.* Пути русского богословия. – Париж, 1983. – С. 55.

і людина на натуру тілесну й духовну, і, як на тому наполягали ще діячі Київської Русі, вона має активно дбати і про своє, про всенародне благо, бути ланкою в цілісності минулого, сучасного і майбутнього. А це означає, що необхідний діалог між еллінізмом (язичництвом) та християнством, тим більше, що в праці «Розыско раскольнической брынській вере» Д. Туптало бачить український народ не лише спадкоємцем славетних русичів, а й одним із біблійних народів – рівноправних у Афетові родині. При цьому Д. Туптало не обмежується біблійними версіями. У розділах «О народе Роксоланском и наречи его», «О свободе и вольности словянской» він аналізує реальні процеси й проблеми, наголошуючи: праукраїнці – носії ідеології землеробів, коли мистецтва живлять лише окремих людей, то «землероб то живить всіх абсолютно – трудівників і не трудівників»[*]. Однак вони не лише землероби, а й воїни та громадяни, які завжди розуміли: поступ наснажують всі соціальні верстви, а оскільки світ створено не для спокою і святкувань, а для всебічного розквіту, то справа людей – це «боротьба й ратоборство». Усі прагнуть щастя, але за щастя треба боротися!

Печаль Д. Туптала, що серед співвітчизників забагато «людей, котрі задарма хліб їдять», немає правди і в царських та боярських палатах. Пригноблені воля і право, «багаті убогих насилують безпощадно, грабують.., тягнуть на судилища… не милосердствують». Ось чому – одна програма – творення «Нового Адама» моральним самовдосконаленням («Будемо оновлюватись і ми самі, як храми живого Бога… станемо творити добрі діла»); друга – самопізнання («Да предложи своему уму такие вопросы: Кто ты? Откуда й куда идешь… Куда идешь?» – оскільки «початок і корінь всякого гріха є безумство й безсловесне в собі непізнання»[**]); і третя програма – не миритися з тим, що так багато «беззаконь… образ… утисків волають до неба і збуджують гнів і помсту Божу» (лист до С. Яворського). Отже: законодавець має бути і законовиконавцем, а суспільство носієм волі і дії в ім’я торжества рівності, свободи і справедливості.

Це було вже цілісним вираженням національної ідеї – і як віри (настроїв), і як філософії, закону й моралі, і як життєдіяльності.

Не менш вагомо, що константи тієї ідеї знаходимо практично в усіх мислителів Чернігівського колегіуму, зокрема – А. Дубновича й І. Максимовича, а вони відбражають реальні настрої та погляди суспільства всієї Гетьманщини.

Не випадково в Чернігівському колегіумі філософію бачили в чотирьох підсистемах: логіці, фізиці, метафізиці й практичній філософії. Як твердив А. Дубневич, історичне знання просвітлює реальність, а історичне знання,

[*] Див.: С-той Дмитрий Ростовский и его избранные творения. – СПб., 1988–1998. – С. 195.
[**] Сочинения Дмитрия, митрополита Ростовського. – ч. 1, с. 213.

у свою чергу, одержує глибину від філософської істини. У цьому сенсі розглядалася й концепція «розумної моралі»: вона мала підводити до відповіді, де і як шукати шляхи до щастя, зокрема за умов посилення гніту поляків на Правобережжі і московітів на Лівобережжі України, отже, коли національно-державницька проблема набувала ключової ролі. Це мало і загальнофілософське значення, бо, подібно європейським реформістам та діячам Відродження, українські мислителі доби бароко не уявляли мети без єдності релігійного і наукового досвіду, а водночас – індивіда чи соціальну групу без єдності з суспільством та Батьківщиною. Як не було властиво й ідеології козацтва.

Яскравий доказ тому – і релігійно-філософські погляди Іоанна Максимовича (1651–1715). Один із шести братів, п'ятеро з яких були сподвижниками Гетьмана І. Мазепи (два церковних служителі), Максимович (Васильківський) став автором більше десяти книг, провідним мотивом яких була ідея морально-етичної відповідальності світської і церковної еліти за мир, злагоду, добробут суспільства; ідея підзвітності державних людей перед своїми громадянами. Засланий за підозрою в неблагодійності до Сибіру, Максимович і там підносив античних мислителів Анаксагера й Аристотеля, Борисфеніта і Демокріта, Діогена й Катона, Марка Аврелія, Платона й Тому Аквінського, а головне – ідеї про світ як систему законів, дарованих Богом, та про пріоритет прав кожної людини і нації на життя, суверенітет і свободу.

Особливий пієтет Максимовича до розуму та раціонального пізнання, адже «Розум людський завжди вільним є й самодостатнім, розпросторюється й широко розливається», чим корисні думки посилає у височінь. Життя – це море (образ-символ і в києво-руських авторів, і в Т. Шевченка: «не спалося, а ніч – як море»; «і неситий не виоре на дні моря поле») і саме розум, як твердили також і мислителі Київської Русі, допомагає у тому житейському морі обирати правильну дорогу. Бо коли Бог наперед визначив все, то звідки ж береться зло?.. Характер життя визначають люди, – тому й потрібна держава з розумними та освіченими правителями.

Україна потребує розумного, справедливого розв'язання всіляких проблем з точки зору не різного роду панства національно-державних інтересів.

Сила мислителів України полягала і в теоретичній новизні, глибині та висоті, ще тоді поширилась по Європі й Московщині.

І все ж цього року найважливішим було те, що вона мала своїм джерелом загальнонаціональну долю і волю.

§4.1.11. Козацтво як становий хребет нації

Виразником тієї волі та долі стало козацтво; наголосимо: козацтво як нерв і хребет **української** загальнонаціональної системи (спільноти).

З цієї причини наголосимо й на тому, що досі не перевелися охочекомонні «ідеологи» трактувати козацтво як передусім, а то й головним чином елітно-військову верству та лаштувати й сучасних козаків – і справжніх, і «липових»

(схильних хіба що хизуватися мундирами та званнями, як правило, полковницькими і генеральським та гетьманськими, – у більшості випадків бутафорськими) до «єдності» з «козаками» донськими й кубанськими, татарськими й білоруськими та московськими.., як такими, що і в минулому були, мовляв, єдиною соціальною верствою.

Історія підтверджує, що козацтво й справді мало в своєму організмі різноетнічні елементи військового шталту. Більше того, на початковому етапі частина «козаків» займалась добичництвом, а згодом була на службі в урядів різних держав (польської й кримськотатарської, московської у тому числі). Вони й гинули за плату.

Але, по-перше, в дійсності то були не козаки, а так звані «вільні люде», схильні до «легкого» життя; а по-друге, навіть ті ватаги складалися із знедоленого, а тому протесаного контингенту, який мав і зачатки соціальної ідеології: берегти кордони й визволяти проданих у рабство на велелюдних торжищах. Тих не можемо ні ідеологізувати, ні безоглядно ганити.

Інша справа – елітне козацтво, котре спочатку боролося з турецько-татарськими експансіями, а згодом склало основу соціальних і національних визвольних рухів, а далі й державотворчих та культуротворчих процесів. Отже, стало хребтом Козацької Республіки, принципово змінило політичну, законотворчу, соціально-економічну карту не лише України, а й всієї Європи.

І головним тут виявилось те, що козацтво стало ядром, а далі й структуротворчою енергією, «тілом» нації. Зібране на Запорожжі, воно розлилося по всій Україні, бо з самого формотворчого періоду стікалося з усієї української землі.

На думку І. Каманіна організація, козацтва припадає на XV ст. Л. Падалка відносив початок на кінець XVI ст. А М. Грушевський, стоячи на аналогічній позиції, водночас уточнював: «Це не могло статися так відразу, і розвій Січі, супроти сього треба класти на передні десятиліття…»[*].

Великі ріки започатковуються струмками. Так було й із козацькою рікою: оспівана і історичних піснях і народних думах, Хортицька Січ виникла (як фортеця) ще в перші десятиліття XVI ст. у 1557 р. орда хана Девлет-Гірея упродовж 24 днів штурмувала козацьку твердиню, однак мала відпустити «з великим соромом». Турецька армія з флотом зруйнувала фортецю, але Байда (Вишневецький) відновив її. Чи треба великої проникливості, щоб усвідомити: якщо для подолання козацької твердині потрібна була армія цілої імперії, бо її репрезентантами були не «добичники», а могутні духовно лицарі? Саме лицарі, свідомі всенародної місії, і цілком природно, що «ідея Вишневецького заложити постійну, сильну укріплену твердиню … у 1550- х рр.. не зосталося без сильного впливу на її еволюцію: вона **викінчила** (! – *П.К.*) процес творення того

[*] Див: Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 2, 9.

акрополя Дніпрового Низу, яким стає запорозький кіш Січа» (М. Грушевський)[*].

І все те означає, що **козацтво найперше проявило себе як формація національно-патріотична, оборонно-визвольна**. Та формація відповідала і загально-європейським вимогам та стандартам середини XV–XVIII століть, але з усією очевидністю зароджувалася на ґрунті багатовікової вітчизняної традиції – принаймні від Святослава до Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. Романа і Данила Галицьких.

Переконливим доказом тому є й історія Томасівської (70-ті роки XV ст. – 1593), Базавлуцької (1593–1638), Микитинської (1639–1652), Чортомлицької (1652–1709), Кам'янської (1709–1711, 1730–1734), Олешківської (1711–1728), Підпільненської (Нової) (1734–1775), Задунайської (1775–1828) Січей.

І знову найперше – своєю орієнтацією на відновлення та захист національно-державницьких пріоритетів. Навіть на теренах кубанських (тоді своїх) чи турецьких (як Задунайська Січ) **козацтво боролося за всю Україну,** прагнучи як розбудувати її всередині, так і відстояти суверенітет та престиж за межами Батьківщини. (як К. Гордієнко, І. Мазепа, П. Орлик).

І особливо важливо, що національна свідомість захисників Батьківщини органічно зливалася із соціально-культурною парадигмою: козацтво своїми революційними діями переплавило населення (суспільство, народ) у НАЦІЮ європейського типу. І спонукали до цього українські верстви як етнодержавні традиції (історична, релігійна, культурна, філософська пам'ять), так і новочасний соціальний, конфесійний, національний гніт (практика житейського моря).

Ось що засвідчують факти.

За твердженням шляхтича С. Зборовського, на 1581 р. на Токмаківській Січі перебувало на лише 20 тисяч людей, серед яких 3 тисячі козаків з артилерією. Для всіх були «Ой Січ-мати! Ой Січ-мати! А Великий Луг – батько!»

«Вищим органом влади на Запорозькій Січі була рада, право на участь у якій малі всі козаки!»[**]. За твердженням Д. Яворницького в козаки приймали представників різних етносів і станів, що брали обітницю: самостійно і незалежно ні від кого представляти себе в товаристві; спілкуватися народною (українською) мовою; сповідувати православ'я; і коли потрібно, то за спільну справу віддати й життя, адже мета козацтва – не добичництво і гультяйство, а Батьківщина, Бог, свобода, справедливість, вони – понад усе!

«Проводились також ради старшинські та на представницькій основі депутацій від куренів. Курені були військово-адміністративним одиницями запорозький козаків, що початково формувалося як своєрідна лицарські

[*] *Грушевський. М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 139.
[**] Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 47.

земляцькі об’єднання. В козацькій республіці вони репрезентували різні регіони та міста України. Зібрання козаків на вимогу сіроми (черні) звалися чорними або чорницькими радами. До компетенції загальної козацької ради належали найважливіші питання життя Запорозької Січі: встановлення громадського та військового устрою; розподіл серед товариства земель, пасовиськ, рибних і соляних промислів; вирішення питань війни і миру; ведення переговорів з представниками інших країн.

…На часи Токмаківської Січі припадає велике козацьке повстання в Україні 1591–1593 рр. під проводом гетьмана реєстрових козаків Кшиштофа Косинського, який пройшов добрий лицарський вишкіл на Запорожжі.

Потім буде десятки подібних повстань, які зрештою переростуть у загальну революцію.

Ті повстання часом порівнюють із селянськими війнами в Європі. І між ними насправді була чимало подібники. Як і українська революція, «жакерія» (відтак – селянин), до прикладу, було могутнім воле виявом мас.

Але була між ними і принципова відмінність: селянські повстання ставили, як правило, лише соціально-економічні вимоги й спрямовувалися проти вітчизняної урядуючої системи.

Українська революція була як соціально, так і національною та культурно-духовною і спрямовувалась як **проти** іноземних поневолювачів (а згодом і своїх можновладців-перевертнів), так і **за** відновлення своєї державності та всенародних вольностей. не випадково ж і при обговоренні статей угоди з московським царем українська сторона на перший план висувала вимога повної автономії. власної політико-адміністративної та судової системи, власної церкви й демократичної системи управління.

Токмаківська Січ розпочала визвольні походи на турецькі й татарські фортеці в пониззі Дніпра, Дніпра та Дону. Тут наприкінці 1647 р. заклав табір Богдан Хмельницький.

Традиції Токмаківської Січі продовжила Січ Базавлуцька, з якої пішли у світ славетні гетьмани Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Іван Сулима, а щоб уявити масштаби їхньої діяльності, достатньо нагадати: козаки Базавлуцької Січі 1604 р. робили турецький флот й спалили Варну; 1608 р. розгромили Очаків і Перекоп; 1609 р. здійснили походи на Білгород, Ізмаїл та Кілію і Кафу. де звільнили масу невільників; так само вони звільнили бранців, розбивши турецький флот і захопивши Трапезунд. 1624 та 1620 років запорожці ходили на Стамбул… На Базавлуці 1618 р. вирішувалось питання проходу П. Сагайдачного на Москву. 1602 р. там же було ухвалено відновити в Україні ієрархію православної церкви та про вступ Війська Запорозького до Київського братства. Оригінальні то були «добичники» й «гультяї»! – чи не правда?

Що керувало тими вчинками? Гетьман Яків Костяниця 1638 року в універсалі до українського народу писав про це так: маємо на меті «скинути при

Божій помочі з вас, народу нашого православного, ярмо, навколо і ляхвське тиранське мучительство, щоб помститися за вчинені образи, розор і катівські ґвалти»[*].

А що соціальне ярмо та мучительство й катівські ґвалти іноземців були невимовно тяжкими, свідчать і літописи Самовидця, Величка, Грабянки, і маса фактів тогочасної реальної дійсності.

Як не дивно, але про невимовний гніт в Україні знали та писали навіть у державних актах і урядуючі верстви окупантів. Але і не думали про встановлення справедливого порядку, а дбали лише про те, щоб утримати панування. Так, намагаючись перепинити козацький дух і рух, автори Конституції Вального Сейму 1590 р., узагальнюючи свої інтереси з татарами та турками, наполягали: «Непорядок і свавілля на пограниччі є причиною і поштовхом до всього того, що тепер діється». Тому в ім'я наведення порядку, потрібно рішуче обмежити бунтівників навіть у фізичному пересуванні; начальника, сотники, старшини мають головою відповідати й робити все, щоб «перешкоджати тому, аби з їх міста, містечка, села ніхто не виходив на низ»; «Виконуючи згадану присягу, всі… урядники, бурмістри й отамани мусять з великою ретельністю наглядати за вищезгаданими і не допускати, щоб жоден свавільник мав схованку чи якийсь склад. А хто виявить недбальство і, порушуючи присягу, недостатньо пильно виконуватиме свої обов'язки, таких старости їхні власні пани особисто або через своїх урядників можуть карати смертю. Так само на смерть мають бути покарані і свавільники, схоплені у вказаних володіння»[**].

Хапали й карали. На горло: вішали і стріляли. Нищили господарства й православні громади. Зі «схизматами» поводилися гірше як із рабами: і тому, що підкорені, і тому, що етнічно чужі. Тоді й ставало реальністю те, про що говорилося в універсалі 16 січня 1592р. Сигізмунда III: «Дійшло до нас, що на Україні – у воєводствах Волинському, Київському, Брацлавському, – яку селах, так і в містечках та містах люди свавільні, не зважаючи на зверхність нашу і право посполите, вчинили великі й нечувані шкоди, кривди, грабунки та вбивства. Ті люди вторгаються ще й до сусідніх держав» (турків і татар), і від цього Річ Посполита опиняється в небезпеці.

Що Україна в стані руїни – це колонізаторів не те що не печалило, а й не обходило. Її чекали лише усе страшніші кари: «Отже, проголошуємо позбавленнями честі на батьківщині, банітованими з королівства і власних маєтків Кшиштофа Косинського і все його товариство… оголошуємо їх навічно бунтівниками і ворогами батьківщини… ми конфіскуємо на користь держави усі їхні нерухомі маєтки… усьому низовому війську, так і декому з козаків особисто … віднині відміняємо і скасуємо на вічні часи усі їхні права й

[*] Див: *Щербак В.* Базавлуцька Січ – Козацькі Січі. – К., 1998. – С. 61.
[**] *Крисаченко В.С.* Українознавство: Хрестоматія. – К., 1996. – Кн.2. –С. 38–39.

привілеї… караємо їх смертю без усякого звертання до нас і без права на апеляцію, як для шляхтичів, так і для осіб простого стану!!!».

І це – в Конституції (1592 р.) І це – щодо шляхти так козаків. А що ж чинилося над мільйонами незахищеного люду?!

Деякі польські «патріоти» досі відповідають: Королівська влада прийшла в Україну з культуртрегерською місією, мала ощасливити українців, – а то останні не зрозуміли тих винятково благородних замірів. Замість того, щоб денаціоналізуватися й примиритися зі шляхетським фордизмом, вони **почали усвідомлювати себе як люди і нація** й зрештою вилили свою волю у визвольну революцію. Вилили мільйони посполитих і в найкращому а частина світської, духовної, культуротворчої шляхти.

Прості арифметичні розрахунки показують, що той процес був загальнонародним, усвідомленим, доленосним, а це властиво лише національно-державницьким рухам.

Найперше: козацький (всенародний) рух охоплював усі землі України, а «географія походів козацьких полків, –як показують автори «України – Козацької держави», досить широка – від Балтійського моря, Москви аж до Відня, Молдови і Криму». Убирав він у себе й представників інших етносів. «Міг же з Сербії (точніше – Герцеговини. – *П.К.*) переселялися до Речі Посполитої (а згодом до війська Богдана Хмельницького. – *П.К.*) в XV ст. предок Лесі Українки Косач (А також еллін – предок Михайла Драгоманова. – *П.К.*). Були серед козацтва і представники найродовитіших шарів, у тому числі – князі та бояри, вище духовенство. 1621 р. «київські владики наголошують, що запорозьке військо є спадкоємцем руських воїнів: «Це ж бо Плінія славного народу руського. а з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксилах по морю і ао землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілрих. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестилися… »[*].

Ідею Спадкоємності традицій Київської Русі виразив у «Вірші на жалобній погреб зачного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622) ректора Київської братської школи Касіян Сакович. А 1649 р. Богдан Хмельницький рішуче заявив польським послам, що Українсько-козацька держава збройно захищатиме свої кордони не лише по чернігово-сіверські землі, а й по Володимирі Львові. Ярославль, Перемишль, Галич і Холм[*].

Цілком природно, що Україну бачили нацією-державою і численні зарубіжні свідки подій.

[*] Див.: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1913. – С. 263.
[*] Див.: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.

По-перше, окремі з них і в XVII ст. бачили прямий зв'язок народу козаків з сарматами чи й антами та склавінами. На цій підставі також вони розрізняли українців, поляків і росіян як народи абсолютно різні.

Уже говорилося про розвідку українсько-козацької генези польськими шляхтичами, зокрема П. Пясецьким, С. Твардовським, В. Коховським, що стояли на ґрунті етимологічної школи. Російський історик О. Рігельман виводив, козацтво з хозарських племен. Інші російські історики гадали, що козацтво є спадкоємцем половців і чорних клобуків (М. Карамзін) або ж походять з Кавказу (В.Татіщев). Різниця велика, але головне, що **всі** зарубіжні історіографи розглядали українців-козаків і як народ давній, і як народ абсолютно самодостатній, а тому правомірно претендуючий на особовість.

Щодо українсько-татарських взаємин, то вони розгорталися з XVI ст., коли зіткнулися на просторах Степу дві колонізаційні фаланги – українська й кримськотатарська. Від татарських кочівників може походити й слово «козак» («вільна людина», захисник прикордоння), однак лише стосовно окремої воєнізованої верстви, а не всього українства. І стосунки татарсько-українські розгорталися не на державному, а на господарсько-аргесивно-експансивних, з боку українського – оборонно-визвольних. Через що із самого початку у воєнізованих експедиціях брали участь і керівники міст. І загалом, «актові матеріали і наративні джерела, переконливо свідчать про вихід козаків з українських міст. Характерний приклад – Черкаси: у 1552 р. там проживало 223 міщанина, 9 князів, бояр і панів; 25 слуг, 2 пушкарі, 66 чоловік старостиної челяді, 160 рабів і 250 козаків.

Спочатку на чолі козацьких когорт стояли і польські шляхтичі, зокрема – українського походження, проте в час визвольної боротьби її очолювала власна етнічна еліта. Кореневі зміни відбулися і в світоглядних метаморфозах. Скажімо, 1616 року у Білій Церкві було «послушних міщанських домів» 300, а не бажаних бути послушними – понад 300; у Богуславі відповідно 200 й 400; у Каневі – 160 і 346; у Корсуні – 200 і 1300; у Переяславі – 300 і 700; у Черкасах – 150 і 800; у Чигирині – 50 і 500… І всі ті «непослушні» й вважали себе козаками. А козаки, як зазначили іноземці, були найбільш динамічними виразниками загальнонародних прагнень та ідеалів.

Як писав Гійом Левассер де Боплан, серед козаків були громадяни як «люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах; теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, Швеці, бояри, кравці… Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати м'ясні страви, варити пиво і мед»[*]. І Звичайно ж, кувати зброю, звитяжно воювати, відстоювати свою свободу і віру. Природно, що козаків прагнули мати в своїй орбіті королі найсильніших у Європі армій – польської і шведської, а в Маніфестів шведського короля Густава Адоль 1631 р.

[*] Див.: Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8.

зазначалося: «благородні і вільні лицарі, мужі хоробрі – володарі Дніпра і Чорного моря, і щонайважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонні» запрошуються на службу до шведської держави. Аналогічна пропозиція поступила й від римського імператора.

Враження буде неповним, якщо не згадаємо: П. Алепський, мандруючи по Московії й Україні, захоплено писав: « ...коли в Москві я відчувався звірем, на якого щомиті полюють царські опричники, та в Україні я відчув себе людиною, бо народ тут розумний, привітний і відкритий, а йде це як від традиції, так і тому, що тут є освіченими навіть жінки і діти, а панує культ не лише чистої віри, свободи, освіти, а й мистецтва, жінки честі й краси. Українці є чи не найосвіченішою нацією Європи».

Незаперечним суб'єктом міжнародної цивілізації бачив Україну й автор «Діаріуша» посланець імператора Священної Римської імперії Еріх Лясота. Це народ, писав той, для якого понад усе є свобода, людська, соціальна і національна гідність; народ, котрий сам визнає, що «йде за прикладом своїх предків, які дотримувались лицарських звичаїв».

Були й ті, хто, як П'єр Шевальє, вважали «козаки – це тільки військо, а не народ, як багато хто думав», – однак і він мусив визнавати, що мали рацію ті «багато хто». Через несправедливу політику сусідів «селяни Україні… неначе раби», але це не повинно заполоняти основного: « мешканці України, які свободні **всі** (! – *П.К.*) називаються, козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну поставу, бидвоні, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і нездатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі», – тож мають усі підстави для все

Суголосні думки висловлював і автор «Історичної дисертації про козаків» (1684) Йоган Йоахім Мюллер. «Це наукове дослідження про мужів, котрі подібні до тих козаків, які живуть у пониззі Борисфена… Найтрагічнішу згадку про козаків ми відносимо до 1206 року, коли незліченні маси татар вдерлися на Україну. Саме тоді руси покинули свої поля і обернули вигнуті рала на коси та шаблі і виставили цю зброю проти різних загарбницьких племен… Козацьке військо збільшується так. З сільських плебеїв, вживаючи тут визначенні Катона («Про землеробство», р. 1) козаки відбирають для себе найхоробріших людей… козаки являють собою дужих, загартованих людей на сонці людей, що харчуються простими справами… дуже дисципліновані, а їхня хоробрість не є таємницею для жодного народу (як, нагадаємо, не була таємницею хоробрість Кия, Святослава, Байди, Богуна. – *П.К.*)… Коли вся Русь була охоплена повстанням, по під владою Хмельницького перебувало понад 200 тисяч воїнів… Козаки оберігали свою волю і вимагали її все більше … імператор Рудольф прислав послів, пропонуючи союз проти турків і передав великі дари». Вірні лицарській честі і через присягу Речі Посполитої, «ті блискучі дарунки були погордливо відхилені всією старшиною… Сигізмунд III видав декрет… щоб цей рід було знищено», але він вистояв. Блискучі перемоги козаки здобували не

лише над польським військом, а й над татаро-турецьким, і не раз «після блискучої перемоги» так переслідували, що «можна писати нову «Іліаду». Зважаючи на все те, автор дисертації молив бога, «щоб він сприяв прагненням козаків до перемоги і надихав на нові достославні вчинки».

А славнозвісний Йоган Гердер пророкував Україні майбутнє Нової Еллади.

§4.1.12. Уроки історії

Усе зазначене дає цілковиті підстави розбити важливі висновки. А саме: гетьманщина закономірно стала новочасною державою європейського типу, бо її фундаментом стала етнонаціональна державницька ідея. У свою чергу ідея стала як ферментом, так і продуктом нації, а розвинулась вона як універсальна система на синтезі багатьох чинників.

Найперше, як ми бачили, на ґрунті еволюції етнодержавницької ідеї. Усі верстви населення України жили пам'яттю своїх родів і племен; пам'яттю природи, закодованої в біопсихіці і об'єктивованої в ментальних рисах; пам'яттю Землі («крові землі», «поклику предків»); «тихих вод» і «ясних зір» (свого Неба).

На родових і племінних началах формувались традиції (сімейні, виробничі, соціально-економічні, правові), що відбивали дух Буття, пам'ять серця і виражались в культурі та мистецтві.

Інтегративною формою вираження буття і свідомості, ідеї суспільного розвитку знову стали народна мова – голос віків і поколінь, голос Людини і Бога.

Після віків переслідування піднеслася в своїй активності й захисній ролі вітчизняна віра та церква.

Пам'ять державно-політичного розвитку в минулому сформувала патріотичну еліту.

Умови життя, відродження ідеалів суверенітету, свободи, демократії активізували бінарний рух: широких мас суспільства – з одного боку, освітньої, наукової, релігійної, політичної, військової, інтелігенції – з другого.

Витіснений на маргінеси цивілізаційного поступу, народ виходить на міжнародну арену і об'єднується спільною ідеєю-філософією: повноцінний розвиток неможливий без власної держави, території, мови, віри й культури та мети і концепції – філософії (ідеології) розвитку. Об'єднаний жагою добра, справедливості, демократії, народ іде в боротьбу і творить Республіку європейського типу. Практичний рух до усвідомленої єдності почуттів, мислення, діяння, психіки, вивершується і найвищою формою культури – Конституцією.

На ґрунті етнонаціональної ідеї – філософії народ постає нацією – на віки неподільною, незнищенною, і онтологічно цілісною системою.

Саме на цих параметрах на повний зріст постають і політичні та церковні діячі, і літописці та виразники загальнонаціонального воління, діяння поступу –

Петро Конашевич-Сагайдачний і князь Острозький, Петро Могила, Лазар Баранович і Дмитро Туптало, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Богун, Іван Мазепа і Пилип Орлик, Григорій Сковорода й Іван Котляревський та автор «Історії Русів».

І тільки на ґрунті їхньої універсальної життєдіяльності появиться пророк грядущого української нації Тарас Шевченко та його сподвижники – Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Микола Гулак.

Ще раз нагадаємо: навіть іноземці постійно відзначали багатовікову тяглість української історії та спадкоємність етно-національної пам'яті – щонайпізніше від Кия, Аскольда, сарматів, антів, склавинів, Святослава і Володимира Великого; а в культурі – від Трипільської доби до Києво-Руської і від міфології, фольклору билинного епосу до історичних пісень і народних дум, а також культури і мистецтва, релігії і філософії славетної доби бароко.

Не можемо забувати, що й Гетьманщина дала світові геніїв практично в усіх сферах державно-політичної, релігійно-філософської, культурно-мистецької (музика, архітектура, хатр), літературної, правознавчої творчості: державотворчі принципи Володимира Мономаха, Данила Галицького успадкували П. Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик. Без «Руської правди» та законотворчості державців XV–XVII ст. не могла з'явитися «Конституція» (1710) П. Орлика, санкціонована як видатний документ епохи шведським королем Карлом XII.

Аналогічно: без релігійно-філософських праць Володимира Мономаха, митрополита Іларіона Кирила Туровського, «Києво-Печерського патерика» не могли з'явитися філософсько-релігійні трактати мисленників Замойської і Острозької академії, Київського і Чернігівського колегіумів, Львова, Луцька і Переслава, вершиною яких стала творчість народного філософа Григорія Сковороди.

Наголосимо: взятий ізольовано від широкої сфери української «філософії серця», яскраво репрезентованої ще Володимиром Мономахом та Іларіоном, Григорій Сковорода досі постає для частини істориків таким собі пристаркуватим «мандрівним старчиком», котрий не мав ні глибокої національної школи, ні фундаментальної підготовки, а також непричетний до глобальних революційних перемін в політично-державному житті України.

Тепер бачимо, що все те – витівки абсурдної ідеології, а то й наукової неписьменності, бо насправді Григорій Сковорода одержав і фундаментальну загальну освіту, і багатовікову вітчизняну філософську спадщину, що й стало запорукою вивершення його як інтегратора і наукової традиції, і народної національно-державницької ідеології, ядрами якої були теорія самопізнання й концепція свободи. В особі цього мислителя національна ідея визріла й виразилася у викінченій філософській єдності теорії й практики.

Подібне маємо й з феноменами «Історії русів» та творчості Івана Котляревського: обидва корифеї української історичної суспільно-політичної і культурно-естетичної думки, з одного боку, завершили багатовіковий процес розвитку історіософії та художньої словесності, а з другого – оформили настрої, роздуми, воле вияви й життєдіяльність поколінь в цілісну систему ідеології народу як нації.

І що особливо важливо, так це те, що вагомим став внесок кожної із зазначених підсистем буття та свідомості суспільства, – а все ж найбільш принциповим моментом розвитку народу як цілісної системи став феномен єдності: людини – зроду – народу – природи – мови – культури – релігії – освіти – науки – міжнародних відносин – тобто всіх сфер буття і свідомості, якісно нової цивілізаційної структури – НАЦІЇ.

З цього моменту все у житті набуває чітко вираженого національно-критеріального виміру.

§4.1.13. Тарас Шевченко і національна ідея, нація, націоналізм

Козацьке суспільство впадало у сплін і сплячку, забувало героїзм і рани борців за свободу й державу, ставало глухим до «маршу запорозьких козаків», а тому і короткозорим, зрештою – приреченим на небуття.

Народ без ідеї, що храм без Бога. В почленованій та сто розтерзаній Україні різні імперії вбивали ідею і віру: і прямо, й закамуфльовано – дискредитуючи революцію, гайдамацькі рухи, борців за ідею. Лавиною вулканної магми «на всіх якиках» попливла проповідь «благоденствія» упокореного народу, а в цьому зв’язку – колабораціонізму: яничарства шляхетських верств. Усе поглиблювався процес жахливого поділу – на панівні і рабсько-кріпатські верстви. Українська нація, як зауважить М.Грушевський, усе очевидніше стає неповною: народ (маси) без урядуючої верхівки (тулуб без голови). І українська шляхта стає антагоністом стосовно своїх трудящих.

Нависає загроза національно-державницького колапса, а то й апокаліпсиса нації.

Постає як фатум: бути, чи не бути?! Щоб відповісти, потрібно не лише відчути хворобу, а й пізнати її причину, а вже тоді визначати рецепт лікування.

У медицині вирішують консиліуми. В суспільному житті – генії-провидці. Консиліум, як ми бачили, працював століттями.

Саме на цьому етапі й мав з’явитися провіденційний геній України. І він з’явився в особі Тараса Шевченка: і як еталонний тип Людини, і як феномен в очевидній єдності трансцендентної та буттєвої сутності.

Найпереконливіше засвідчують сказане навіть окремі перлини ранньо-поетичної корони Т. Шевченка – Людини й Поета, Художника і Мислителя, Філософа-аналітика і Пророка, чарівника Слова:

Реве та стогне Дніпр широкий…

Для Шевченка Природа не фон, а камертон музики душі, як і Дніпро – не просто могутня річка, а образ долі народної.

На чужині не ті люде –
Тяжко з ними жити!

Ще в найраніших творах Шевченковим пером дихає дихотомія: свій і чужий світ. І не тільки як світ природи, а і як світ людського роду:

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
…Тяжко-важко умирати
У чужому краю!

Отже – дихотомія дум ки і серця, буття і смерті.

І так само: «На вічну пам'ять Котляревському» – дихотомія діяльності і пам'яті, усвідомлення спадкоємності великих традицій:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди…
…Прилини до мене, хоч на одно слово,
Та про Україну мені заспівай!

І – перша епічна трагедія – «Катерина»: трагедія неможливості поєднатися з чужим світом – і соціальним, і національним:

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями…[*]

Трагедія удару щирого серця й холодно-жорстокого егоїзму, відчуття кровного зв'язку та гіркоти розриву з рідною землею (Матір'ю-Землею) і фатальності неприйняття з чужини, відчуження навіть від рідних батьків:

Взяла землі під вишнею, є
На хрест почепила;
Промовила: «Не вернуся!
В далекому краю,
В чужу землю, чужі люде
Мене заховають,
А своєї ся крихотка
Надо мною ляже…

Отже – трагедія розплати за гріх перед народною етикою та мораллю, ще одна спроба не зрадити природній наперед визначеності бути носієм родового начала хоча б в акті жертовної смерті, а водночас – неможливості перебороти загальносвітовий фатум:

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,

[*] Тут вірнопіддано-лукаві «вчені» робили зноску: «За Шевченка, мовляв, москалями називали всіх, хто служив у царській армії, незалежно (?! – *П.К.*) від чину й національності».

А хто її має?
Єсть люде на світі –
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають, –
Ні долі, ні волі!

Як тут не згадати філософську поезію доби бароко з її спробою пізнати природу добра і зла, сутнісне й показне, тимчасове і вічне у визначенні критеріїв прекрасного і потворного, земного і потойбічного, бажаного й реального щастя?

Не однакові на смак пливуть різні ріки,
Як і люди за життя – пани і каліки.
Смак однакий у річках, що впали у море –
Смерть рівняє нас усіх, усім рівня горе.

(Іван Величківський)

…Ні, я бачу, людині свого не творити
По своїй мислі годі у світі цім жити.
…На всій землі такої сили не назвати,
Щоб вічності могла би стало дорівняти…
…Що на землі назвемо: вічне і незгасне –
Коротше від хвилини, бо воно дочасне.
…Із бубнами своїми чи ж пізнаєм вічність?
…Прийде час, світ сховає навіки руїна –
Міста, фортеці, замки й церкви – все загине!..

(Іван Орновський)

І тоді стане добре усвідомленою ціна доброчинного й криводушного та зажерливого поводження, патріотизму і кар'єризму, служіння високій меті і гонитві за багатствами й чинами: смерть рівняє всіх – навіть посполитих і гетьманів. Лишаються лише добрі справи, почуття та вчинки…

1914 року, коли царизм забороняв навіть ім'я Шевченкове, А. Луначарський написав дуже змістовну статтю «Великий народний поет (Тарас Шевченко)», у якій, відстоюючи геній, гідність і гуманізм, національну домінанту життєтворчості великого Кобзаря, мотивував це тим, що він – як ніхто у світі! – є воістину не лише народним, а й національним митцем.

Надзвичайно повчальною була саме диференціація та контамінація народного і національного, оскільки одні з дослідників художнього слова і не ставили питання про відмінності між народним і національним, інші ототожнювали ці феномени, ще інші – зводили народне лише до простонародного, а тому непримиренно ганили категорію національного як цілком антагоністичну народному, безапеляційно тлумачачи націю як продукт лише буржуазної системи та класу буржуазії. Вилущена з еволюційних процесів

родів та племен, нація стала бачитися хіба що тимчасовим епізодом («помилкою природи»), який як появився з капіталістичною формацією, так і … зникне з нею. А коли буржуазна система буття не зникне? То тим гірше для неї! В ім'я соціалізму (комунізму) можна знебути як нації, так і науку про них. Більше того, необхідно вести проти них тотальну війну на знищення.

Наслідок відомий: «вічне, бо єдино правильне» вчення архиреволюціонерів виправдовувало гвалтування і зникнення десятків не тільки націй, а й народів та мов і культур. Мав постати світ з єдиною «нацією-народом», а тим самим і мовою та культурою, отже – й цивілізацією імперського типу, керованою єдиним новообраним, тепер уже ідеологічними фанатиками, народом з єдиного центра – з Москви. Що це – варіант зужитого єврейсько-римського месіанізму – не бентежило, як не бентежило й те, що підносився як святиня інтернаціоналізм й упосліджувався націоналізм, хоча ядром категорії інтернаціонального було… національне. Інтер (між, а не над, поза, без) національне було лише формою визначальної сутності, без якої, зрозуміло, не може існувати й форма.

У розлогій, аргументованій статті А. Луначарський талановито доводив, що Т. Шевченко став новим явищем не лише в українській, а й у всій світовій суспільній свідомості та культурі, бо не тільки узагальнив дух багатовікової народної творчості, а й піднісся до категоріального загальнонаціонального мислення, бачення та вираження і свого – українського, й інших народів планети. Тобто, він писав про численні народи світу (від стародавніх – Єгипта, Греції, Рима до новочасних країн Європи), однак головним було те, що він бачив їх з висоти досвіду й долі, сказати б, філософії своєї нації. Цілої нації, а не тільки пригнобленого «плебса» («істинного» народу»). А фундаментом, на якому постав храм творчості українського пророка-апостола, виявилася багатовікова життєдіяльність та творчість свого й інших народів.

І сучасні «інтернаціоналісти» практикують показ Т. Шевченка на фоні (не в процесі, а саме на фоні), головним чином, зарубіжних реалій. Та не випадково великий Кобзар вдавався до переспівів як «Плачу Ярославни», так і найдавніших вітчизняних шедеврів: він і знав, і чув серцем потрясаючу багатством багатотисячолітню спадщину народу. А пульсували в ній, як ми бачили в творіннях до XIV століття, доля і дух України. У наступні епохи традиція іноді міліла, однак не переривалась, особливо у Слові.

Ось лише окремі фрагменти неперервного потоку української естетично-суспільної свідомості.

Радуйтеся, страстотерпці Христові, заступники
Руської землі, що зцілення подаєте приходящим
до вас із вірою і любов'ю.
…Земля Руськая благословилася вашою кров'ю…

(Хвалебна пісня Борису і Глібу в «Повісті минулих літ»)[*]

[*] Тут і далі цитуємо за виданням: Антологія української поезії: В 6-ти томах. – К.: Дніпро, 1984.

…Нині ратаї слова, словесних телят
до духовного ярма приводячи, і хресне
рало в мисленних борознах погружаючи,
і борозну покаяння накреслюючи, сім'я
духовне усипаючи, надіями майбутніх
благ веселяться…

(Кирило Туровський, XII ст.).

«…Почнем же, браття, повість оцю од старого Володимира до нинішнього Ігоря…»

І почнемо, думаючи про Бояна, Велесового внука, про те, як

«Русичі великії поля черленими щитами перегородили, шукаючи собі честі, а князю – слави»;

як «були віки Трояна, минули літа Ярослава, були походи Олегові»;

як «воювання князям із поганими пропало, сказав-бо брат брату: «Се моє, і те – моє теж» та як «Ігор і Всеволод уже лжу розбудили»;

як «тут німці і венеційці, тут греки і морава співають славу Святославу», – але запанувала крамола, і як

«на Немизі снопи стелять головами,
молотять ціпами харалужними,
на току життя кладуть, віють душу од тіла»;

як стогне й страждає від розбрату Батьківщина і як плаче-квилить голосом Ярославни:

…В Путивлі рано на валу:
«Вітрило-вітре мій єдиний!
Легкий, крилатий господине,
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба і землі,
І моря синього?..
…Святеє сонечко зійшло
[І ти, господине,]
…Спалив єси луги, степи,
Спалив і князя, і дружину.
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи…
Загинув ладо… Я загину!»

(«Слово про похід Ігорів…» – переспів Т. Шевченка).

Немало печалі на землі руській. Та слово не має множити її, його місія – піднімати дух і мрії. Тож

Вострубімо, як у злото ковані труби, в розум ума свойого, почнімо бити, як у органи срібні, у знання мудрості своєї… аби сколихнути вас, корисні для душі помисли!

Устань, славо моя, встань у псалтирі і в гуслях.

…Пане мій, не дивись на зовнішність мою,
а дивись, який я зсередини. Бо я хоч одягом і бідний,
але розумом багатий.

…Як в утлий міх лити, так нерозумного
навчати. Псам-бо і свиням не треба золота, а нерозумному мудрих слів.

(Данило Заточник)

А розум і доброчесність людині – як кораблеві вітрило, і особливо – коли йдеться про високу мету життя та Батьківщину, якою неможливо не захоплюватися:

О світло світла
і красно-прекрасна
земле Руська!
Множеством красот дивуєш ти:
озер множеством дивуєш ти,
ріками і колодязами вельми славними,
горами крутими, горбами високими,
садами монастирськими,
дібровами густими, полями розкішними,
звірами різними, птицями незліченними,
городами великими, селами гарними,
храмами церковними і князями грізними,
боярами чесними, вельмож множеством.
Усім єси сповнена, земле Руська,
о правовірна віро християнська!
Велика ця Земля й тим, що звідси пролягають шляхи до Угрів, Ляхів і Чехів, Ятвягів і Литви, Німців і Корелів, Болгар і Черемисів…, а всі визнають, за повелінням Бога, силу Русі – її князів (од Всеволода до Володимира Мономаха, «котрим половці дітей своїх лякали в колисці, а литва із болота на світ не виглядала»).

(Анонім, «Слово про погибель Руської Землі»)

І це говорилося не лише до співвітчизників. Іоанн в листі Посольства до папи римського Сікста IV звідомляв:

Немає бо різниці у Христі грекам і римлянам,
І нам, сущим руським слов'янам,
Всі ***єдині бо є, в чому хто званий****.*
…А творці закону, що є праведні в бога,
Єством бо закон той творячи
І маючи закон, прописаний у серцях своїх.

…У єдине тіло ми хрестимся.
І чи то іудеї, чи, може, елліни,
Чи раби, а чи вільні,
А чи ми то – руські сини і ***всі*** *наші*
великороднії й ***численнії слов'янськії*** *мови –*
Ми всі єдиним пивом духовним наповнюємося.
Адже ***все тіло не є один член, їх багато****.*

З цієї причини можуть бути й різні віросповідання та свій шлях до Бога:

Кожен із них у своєму хай стоїть,
І хай своє середостіння огородить,
І хай буде знищена ворожнеча поміж ними.

У XV–XVIII ст. закріплюється ідейно-культурне зближення України з Європою, і не нівеляцією народної особовості, а, навпаки, плеканням її. Бо саме зближення корелювалося роздумами про сутність життя, призначення людини й народу та про шлях до мети.

Тому-то Павло Русин із Кросна (народився 1470 р. на Лемківщині) ставить питання: «Що ж бо є тривке на зрадливім світі?» і кличе до пізнання і самопізнання: «побачиш, вір, те, що було вчора, скрите від тебе», і особливо «в пісні ж, десь на дні, по-мистецьки скрита, зблискує правда» (1509), зокрема – про рідну землю, яка мила «владиці зористого неба!» і якій необхідно слати найсердечніші вітання:

Здрастуй, о земле, ущерть повна багатства й добра!
…страх ти наводиш на знать гордовиту! Здрастуй, о земле моя, мила для вчених людей… краю, могутній у війнах і миру навчитель! Здрастуй о земле, твої рицарі – слава твоя! В тебе найліпші врожаї, і ти чарівніша за інших, Справді заслужено славишся поміж країн!»

(«До Себастьяна Маді…»)

«Славишся і полями та покладами Землі, і вченими та лицарями, трудівниками й елітою, вірою й розумом, особливою повагою до Аполлона, оскільки саме він – і натхненник правдиво-красивого Слова, і «підпора міцна всіх нездоланних військ Краю, і Батьківщини честь і слава велика він. // Мудрий, світлий він ум, вірний, правдивий друг, // Добрий сторож всіх прав, щедрий і чесний муж…» (Ода).

Чужі краї тотально полонять бездумні й порожні душі. Розумного просвітлюють і зміцнюють у патріотизмі, в самоповазі та гідності. Тому українська молодь, що з XV ст. почала наводнювати Європу, ще гостріше відчула потребу осмислення та розкриття долі й ролі своєї Батьківщини, її минулого, особистого обов'язку у визначенні шляху до щасливого грядущого, в розвитку світової цивілізації і культури, бо справжні люди не тікають від покривдженої Вітчизни, не соромляться її, а стають на захист якнайдорожчої особистої святині. Тому-то не лише П. Русин виявляє до рідного краю найгарячішу любов, а й Севастіан Кленович закликає:

Музи, співайте про те, які випаси в русів розкішні,
Села багаті які в цій благодатній землі…

Може, тому, що не бачить горя, рабства та сліз матерів і дітей? Навпаки! – Тому, що знає: трагедії були і в минулому, та народ, наснажений свободою і гідністю, історичною пам'яттю, багатством душі, лицарською звитяжністю, перемагав все і всіх, ставав володарем власної долі. Тож треба, кажучи словами І. Франка, «не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!», усвідомлюючи: в Україні є все для благодаті. «Й Альпи також тут свої є», і могутні річки та безмежні ліси, а головне – є багатовікова культура та незнищенна гідність людей.

Що є псевдодемократи?! Лиходії і в ділі, і в слові? Так де ж їх нема?! Аби було усвідомлення того, що «Гей, і республіка людна занидіє так од укусів, як у її громадян горла широкії є», – то обставини підкоряться волі. І аналогічно: мети можна досягти, коли душа не потрапить в золоту сітку спокус.

Що помагає, коли закують в золоті тебе пута?
Золото тут аж ніяк рабства не влегшить твого,
Як зашморгнуть кому мають петлю і тоді задушити,
Чи є різниця, яка буде у нього петля?

Головне, щоб люд усвідомлював причину явищ та бід, щоб прагнули єдності трудівники й урядовці, щоб ми пам'ятали: не одним селом живе народ.

Городе чесний, ти здалеку перший пророків фальшивих,
занюхавши, позачиняв брами свої перед злом.
Не доможуться добра місто й село і тоді, коли не усвідомлюватимуть:
«Київ на Чорній Русі значить стільки, як давній Рим для старих
християн, значення в нього таке ж.

Маємо пишатися, що «Русь зберігати дідівські закони належно уміє», а тому усвідомлює те, що «Київ древній, колишня княжа велика столиця, приховує численні сліди сивої старовини», а також, що живе великою традицією: «Тож коли зв'яжуться словом два руси взаємно між себе, // Слово і руку подав – вже твоїм другом стає.. // Дружби при тому зв'язок кріпший за кровний бува… // Рідко розводяться ті, що побратимами є» (Роксоланія).

Прикметно, що С. Кленович зробив такий особливий наголос: «Є ще багато таких, що тут залишків Трої шукають, // Казка однак ця пуста не до вподоби мені». Частина навіть професорів Києво-Могилянського колегіуму і навіть у час національно-визвольної боротьби мислили категоріями іудейської та греко-римської міфології та історіософії. Тому у їхніх творах не просто траплялися, а домінували образи й архетипи чужоземних подій і героїв.

Народні думи та історичні пісні, а головне – процеси, події, герої реальної дійсності кардинально змінили ситуацію!

Симон Пекалід пише поему «Про острозьку війну під П'яткою» (1600 р.), у якій «славить він зброю й мужів з-за порогів» – учасників битви, поклавши у фундамент ідею: «Перемагати це плем'я уміє, не знає поразок, // Звикли пенати

його і до Азії, і до Європи». Тому поет і починає з уславлення не Афін чи Трої, Гектора чи Ахілла, а славетного Острога, генеалогію князів Острозьких, оскільки глава того роду «святе хрещення разом з народом прийняв, о блаженний, // Та із синами своїми, якими ще й зараз гордиться // Дім наш острозький, бо саме таким був підвладний монархам. // О Ярославе! (мається на увазі Ярослав Мудрий – *П.К.*) // Ось Київ чудовий оддав тобі владу, і Володимир, Давидове місто, і замок Острозький!»

Похід Косинського на Переяслав, бій його героїчних патріотів, висока мета боротьби за пріоритети Батьківщини – ось що стає ідейно-моральною енергією поеми.

Бачимо й драматично-печальні наслідки битви: «Гостре залізо серця гордовиті наскрізь пробиває. // З уст запорожців убитих тече кров багряна струмочком, // Стогін і лемент жахливий од болю розходиться всюди». Та переважає поезія оптимізму: звитяга запорожців знаменує початок відродження державницької свідомості народу, готовності йти по шляху самовизначення й доленосного владарювання. Не менш важливо, що й Дем'ян Наливайко, наче підхоплюючи естафету диспуту про своє і чуже, наголошує: щодо Острозьких, то «не з їхніх предків грецькі Ахіллеси… Але й Острозькі добре плац (військові позиції) тримають, їх із царями недарма рівняють». Як наслідок – за нових умов відроджується своя діяльна еліта і своя слава.

Так століття зливали потоки свідомості маси й еліти, а тим самим вели до злиття ідейно-теоретичної і раціонально-практичної (боротьби) діяльності та свідомості, а це ставало горнилом нового типу загальносуспільної єдності – етно-національної. Правда, традиції, мова, культура, законодавство, релігія і військо, міжнародні контракти – все сприяло трансформації і буття, і свідомості українців, і їхньої ментальності, волі і долі, і міжнародного світобачення (себе в потоці історії).

Незаперечним свідченням нової єдності стає й те, що не лише народ славить як Козака-нетягу, так і Байду та Конашевича-Сагайдачного, П. Дорошенка і Б. Хмельницького, І. Богуна й Морозенка, Нечая і Кривоноса, а й писемна (офіціозна) поезія, драматургія, історіософія, церковно-філософська (отже, елітна) творчість підносить як героїв саме реформаторів загальносуспільного буття та свідомості, патріотичних носіїв української етики, моралі, етно-національної біопсихології.

Яскравий приклад – поезія Касіяна Саковича, зокрема присвячена Петру Конашевичу-Сагайдачному:

На безсмертну славу ти заслужив, гетьмане,
Твоя слава на віки в пам'яті постане.
… Бо як Греція вбачала в Несторі героя,
В Ахіллесі, в Аяксі, а в Гекторі Троя,
Афіняни короля славлять Періклеса
І отого славного з ним Темістоклеса,

Рим хороброго свого хвалить Курціуша
І за щастя на війні славить Помпеуша, –
То і Русь тоді Петру нехай чинить славу
І співає похвалу нащадкам по праву…
… В тій могилі він лежить, доки не воскресне,
А нагробок провіща життя його чесне:
«Конашевич тут Петро, запорізький воїн,
Ліг од ран, які дістав у жорстокім бої:
За свободу нашу бився!»
За розквіт освіти і захищав свою віру…

Так бачилася роль не лише славного гетьмана, а й Запорожжя та національно-визвольної війни, і не лише для України, а й для світової цивілізації. А водночас – роль вождів-героїв та **держави:** саме національно-державницька ідея об'єднала волю всіх верств суспільства і на цьому етапі відіграла вирішальну роль. І не випадково, що практично всі сусіди-колонізатори, раніше воюючи з українською елітою, освітою та церквою, мовою й культурою, після 1654 року головні зусилля спрямували супроти української держави та її серцевини – ідеї національно-державної суверенності та єдності всіх верств суспільства.

Всякий живий організм і зростає, і руйнується, переважно, або внутрішніми, або зовнішніми чинниками. У суспільному організмі надзвичайної ваги набувають інтереси. Київську великосяжну державу підточували більше зовнішні (монголо-татарська та польська, турецька, мадярська експансії), а об'єднали – внутрішні (доценрові етнодержавні) чинники та інтереси. Досвід показує, що тривалішою може бути зовнішня (відцентрова) тенденція, руйнівнішою – внутрішня. Навіть кількасотлітня татаро-монгольська кормига не зруйнувала кореневої системи українства, бо її сприймали як силу чужеродну.

Руйнівнішими у структурі суспільної свідомості виявилися литовсько-полтавські та московсько-російські анклави: вони маскувалися під свої – етнічно, релігійно – сусідством і державою, а отже і спільними інтересами. Ці «спільники» часом не зразу й не прямо загрожували самому існуванню українства, бо фізично ті пітони не могли проковтнути значно більшої за них імперії. Та й насправді, між елітою України та її сусідів існували навіть кровні зв'язки, отже, й інтереси. Однак такі зв'язки (і на рівні імператорських та королівських династій) існували і з Норвегією, Швецією, Данією, Англією, Францією, Німеччиною, але ті були апріорі «чужі» і тому періодами виступали навіть у ролі протекторів, отже – гарантів українського суверенітету чи й рівноправних союзників (про що вели успішні перетрактації Б. Хмельницький та І. Мазепа).

Польське, а згодом і московське, ярмо було подібне до шовкової чи золотої петлі, бо рядилося в шати однорідності та спільності інтересів і на цій підставі

ідентифікувало свою й українську державну та церковну еліту, підміняло своєю українську освіту, мову, культуру, а тим самим, цілком зрозуміло, й свідомість та думку «одноетнічного» народу.

За монголо-татар і турків українське етнічне й державне було усвідомлюваними аналогами. За литовсько-польської та московської систем підтримується все гостріша диференціація етнічного і соціально-класового, а тим самим – загально-народного, народного і національного, державного і національно-державного, що й призводить до спільності інтересів мас різних етносистем з одного боку, та інтересів панства різних етносів – з іншого та гострої конфронтації між масами і «своєю» та «чужою» елітами. Більше того, навіть у середовищі самих еліт. Коли ж враховувати, що Україна була почленована різними сусідами, її державна система руйнувалась як цілісність, то стане зрозумілою страшна сила руйнації молодої національної спільноти.

На гребінь суспільного життя піднімається міжконфесійна запекла боротьба. Народна свідомість усе більше фіксує наростання диференціації інтересів між трудівниками (у тому числі й козаками) і дуками-сріблянниками, і не тільки чужої, а й своєї шляхти.

Ось чому місцеблюститель і поет Л. Баранович пише і про незаперечну консолідацію українства, і про те, що «Добро трухліє, викинуть воліють, // Бідаку – брата свого – не жаліють», «За міру міра віддається ваша, // Від вас убогим чи ж дісталась паша?» Очевидно ж, що ні. Боролися за одне, та маєтності й чини розділили співвітчизників. «Брат брату – недруг, син батьку ворожий, // Скрізь недовіра і всі насторожі. // Своєї тіні жахаються люди…» («Світ стрясають грози»). І хіба сліпий не помітить: «Так, як на човен хвилі налітають, на Україну біди нападають. // Ні, іще гірше! Човен воду крає, //
А Україна в крові потопає» («Та ознака в Україні, що земля її в руїні»). Причини – і те, що «татарин плюндрує, як в себе, кочує», і те, що на горло і душу українській свободі та гармонії стають польсько-московські колонізатори, і те, що носіїв народно-національної консолідації мордують і «свої», до речі, нерідко вчорашні гноблені і тортуровані, ті, що звалися побратимами. Отож, передовсім, від того – гірка печаль, що, як напише Т. Шевченко, і «свої діти гірше ляха розпинають» Україну, і в рідному краї, – сумує Л. Баранович, – «так ведеться, що лихо сміється». Відомий мислитель звертається до сусіда: «О, коли б ти, ляше, вірші // В руській мові склав не гірші! // Звір це дикий для русина – // Що польщизна, що латина… // Я б радів лиш, ляше-брате, // Коли б руську міг ти знати, // Щоб вернулися часи ті, // Як ходили турка бити, // І святий гнів на турчина // Єднав ляха і русина. // Схаменись, сваритись годі, // Не палімось у незгоді!» – та лишається егоїстично-жорстоким серце і ляха, і московита, і… свого потурнака. Він став антилюдяним, антипатріотом, яничаром, бо зрікся загальнонаціонального інтересу. А розпад цілісного організму неминуче зумовлює гниття і тлін, сморід, брехню і несправедливість. Деградацію душі.

Отже, розщеплення нації і смерть України? Це могли спричинити зовнішні сили та внутрішній антагонізм.

Але допоки в попелі жевріє хоч одна іскра із великого вогнища, вона може запалати. Українство відродило державу, а Гетьманщина, стала національно-демократичною республікою. Її прагнули умертвити, але нація – це, як правило, гармонія всенародного почуття й інтересу, державних і демократичних законів, пам'яті й помислів про щасливе грядуще, самоідентифікація особи й суспільства, енергія аналізу й творення гуманістичних інституцій, спільна мета і дія об'єднаних територією (Землею), державою, мовою, культурою, психікою мільйонів людей, що усвідомлюють і відстоюють свою єдність. Як усвідомлюють свою ідентичність, харизму та загальнолюдську місію.

Годі, рицарю славний, марно сумувати…
… Отчу віру підперши, славу України
Піднесеш над Кавказу винеслі вершини! –

пише О. Бучинський-Аскольд, пояснюючи:

Не дивуйтеся, сусіде, що я із народів
Славлю тих, що у рабстві, і тих, що в свободі («Скептикові»), –

бо народи, сповнені енергії визволення, повстануть і переможуть, а українці належать саме до таких народів.

Ось на такій національно-державницькій філософії і формуються, як ми бачимо, і Г. Сковорода з його «De Libertate»:

Що є свобода? Добро в ній якеє?
Кажуть, неначе воно золотеє?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш – болото
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане – герою!, –

і лицар народно-національної ідеї І. Котляревський та автор «Історії Русів» – предтечі великого Т. Шевченка.

Не важко побачити й те, що Т. Шевченко став не лише будителем нації, пророком її грядущого, а й витвором загальнонародної та національної багатовікової традиції, а в його творчості відлунюють усі настрої, почуття, ідеї та мрії, гніздяться архетипи та реальні образи поколінь, ідеали загальнонародного й національного суспільства.

І що дивного? Т. Шевченко належав до когорти найосвіченіших геніїв своєї доби: у його творчості віднаходимо ремінісценції та семантичні тропи щонайменше з 27 мов світу, «журнал» містить майже 600 імен політиків, філософів, митців, педагогів, царів, полководців планети. Його обдарування було універсальним. А паралельно – він був нащадком козацького роду, що й відобразилося у всій його життєтворчості».

Ще в «Тарасовій ночі» бачимо кобзаря й посполитих, яким він розкриває не лише велику славу минулого, а й сумно-трагічне минуле:

Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацькая,
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі
Та з голоду кряче…
Згада козак Гетьманщину,
Згада та й заплаче!

Хоча це – ще тільки квіточки. Прийдуть часи, коли козацькі діти й цікавитися перестануть. Колонізатори і свої кирпогнучкошиєнкови зроблять усе, щоб деформувати й спаплюжити українську історію, тож на питання «Що ж ти такеє?» славних прадідів великих правнуки погані відповідають: «Нехай скаже Німець. Ми не знаєм».

«Все йде, все минає – і краю немає», отже, провістив Т.Шевченко, мине і драма летаргійного сну. Хто його породив? – «цар Микола її (українську свободу, – *П.К.)* приспав». А щоб збудить? – то треба «громадою обух сталить, взять, добре вигострить сокиру», бо бажаного еволюційного шляху недостатньо.

На історичну арену виходять гайдамаки. В суспільному житті їх паплюжать і громлять об'єднані польсько-єврейсько-російські конфедерати; в ідеології та мистецтві – імперські посіпаки та «неистовые виссарионы» Бєлінські. Українські повстанці, речники соціальної і національної свободи, бризкають вони жовчю, «разбойники, воры, пятно в нашей истории».

«Брешуть людомори?» – відповідає Т.Шевченко, бо за святую волю і честь разбойник воювати не піде, не стане волочить по Сибірах кайдани. Гайдамаками ставали доведені до відчаю лицарі справедливості й честі (як Галайда, Залізняк, Гонта). А тому, коли радять співати не про них, а про Матрьошку та Парашу, то їх відповідь одна: «Спасибі за раду. Палий кожух, тілько шкода – не на мене шитий. А розумне ваше слово Брехнею підбите».

Де ж правда? І де вихід?

Для Т.Шевченка вона в звитязі Підкови, – коли «в Україні ревіли гармати. Було колись – запорожці вміли панувати».

Як і автори «Літопису Аскольда» та інших історіософських творів, Т. Шевченко певен: без пам'яті історії, та ще й правдивої і достойної, ні людини, ні нації не існує і бути не може. Тому, як абсолютний імператив, і ставить завдання пізнати «…Тую славу. Та читайте // Од слова до слова, // Не минайте ані тили, // Ніже тії коми, // Все розберіть… та й спитайте // Тоді себе: що ми?... // Чиї сини? яких батьків? // Ким, за що закуті?» І здійсніть це тим ретельніше, що є немало охочих очорнити історію українства, і особливо – козацької Гетьманщини, а ми, наголошує Т. Шевченко у другому (тоді в нездійсненому виданні «Кобзаря», ще як слід не знаємо ні історії, ні характеру, ні справжніх дум і сподівань народу. Через це й маємо:

Доборолась Україна

До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.

Забуто святині і честь, запановують невігластво і байдужість; туманом покривається майбутнє, зате клятвовідступники й антипатріотичні христопродавці безкінечно вітійствують про братерство й поступ, свою космополітичну всеїдність, за якою – розумовий примітив і духовна розпуста, ницість люмпенів. На такому ґрунті не може вродити щедра нива добра, тож

Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте, –
Як повчав Володимир Мономах,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються…

А коли вдастеся до «навчання так, як треба», то прийде своя мудрість і ви переконаєтеся:

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! Волі!
Братерства братнього! – І ніяк не збагнете: не там шукаєте! Бо загубили своє обличчя, а тому й свою честь та мету, змирилися з тим, що велика нація стає населенням нікчемних рабів, а ви – їх катами…

Чудово, потрясаюче! Т.Шевченко пише «Посланіє і мертвим, і живим, і ненародженним землякам», які насправді живуть не лише в зовнішньому світі, а й у ньому самому, до того ж на рівня і минулого, і сучасного, і майбутнього.

Саме контамінація часів і племен, часо-просторова сферичність бачення свого народу в безмежній перспективі вселюдства дозволили Т. Шевченкові побачити людину і світ об'ємно, не однолінійно і не одномірно, а як цілісні системи в тріаді добре відомий український: Макросвіт (Природа), Мікросвіт (Людина), Слово. І аналогічно до цього – побачити своє суспільство і як народ, і як націю.

Пояснімо: на різних етапах історії митці бачили й виражали, як правило, якусь одну домінанту буття та свідомості: родову чи етнічну, державну чи релігійну, соціально-економічну, мовну, культурну, військову, правову чи міжнародну, бо виступали з позицій якоїсь однієї соціальної верстви чи політичної сили.

Тарас Шевченко бачить у єдності всі верстви суспільства, до того ж – у всіх аспектах їхнього буття і розвитку. Тому, як ми бачили і побачимо далі, він виступає від імені українського села і міста, творчої і політичної інтелігенції, у диференціації, але і в синтезі інтересів усіх ланок та клітин суспільства, – а тим самим від усього народу. Тому він і народний саме в цьому розумінні. А до всього – Т. Шевченко є не тільки обсерватором подій і процесів, а й політичним борцем, котрий сугестивно виражає нову якість почуттів та мислення свого народу – національно-державницьку. Тому він і постає виразником інтересів та ідеалів не якоїсь однієї суспільної верстви, і не тільки народу як сукупності людей та верств, а й народу як духовно-психологічно сформованої історією єдності, отже – всієї нації.

Як ніхто (і не лише в Україні), Т. Шевченко проникається досвідом і виражає історичне буття народу, котрий живе не якоюсь однією гранню філософії розвитку: соціальною чи економічною, державною чи релігійною, мовно-культурною, правовою, а й усім спектром системи інтересів і тим самим універсальної у своїй суті національної ідеї. Та й справді: ще в ранній період, у поезії «Перебендя», Т. Шевченко ставить питання про сутність і покликання мистецтва у зв'язку з філософією творчості, взаємовідносинами митця і маси («юрби»), а в підсумку – про сутність та місію мови (у тому числі й художньої).

Нерідко великого Кобзаря хвалили за показ ролі народного співця в житті простолюду, зокрема, за його демократизм і простоту: Перебендя, старий та химерний, умів розважати молодь, переводити настрій з веселого до сповненого сліз, а всупереч офіційній політиці – ще й навертати до спогадів про славну козаччину. І все те було насправді важливим.

Однак Т. Шевченко підносив проблему не лише взаєморозуміння, а й драми митця і суспільства. Суспільство ж схильне було бачити в мистецтві переважно обслуговуючу функцію, а Перебендя – ідейно наснажуючу, творящу громадян – борців за свою долю. Тому молодь тішилася зустріччю з Перебендею, а він потомок, Боянів і кобзарів-лицарів, після розважальної акції впадав у печаль та смуток, бо нове покоління не надто переймалося не лише трагічною історією минулого, а й тим, чому «старий заховався // В степу на могилі, щоб ніхто не бачив (його болю й печалі, - П.К.), // Щоб вітер по полю слова розмахав, // Щоб люде не чули, бо то Боже слово, // То серце по волі з Богом розмовля», бо коли б почули, як він (подібно Ярославні!) співає на могилі, з сонцем, морем та вітром розмовля, то «на божеє слово вони б насміялись, дурним би назвали!»

То не були безпідставні підозри й гіперболи. І про свою долю Т. Шевченко писав:

Пройшло либонь десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито:
Ніхто не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене…

Насправді «Кобзар» не лишився непоміченим: його народ сприйняв як боже одкровення власної історії, долі, грядущого. Але, як писали М. Костомаров, П. Куліш, було радісно ступити в ту огненну ріку правди, і – страшно: Т. Шевченко повертав у вчора, щоб іти в завтра, і йти звитяжно та мужньо, як ходили у вирішальні бої за свободу та щастя мільйони загиблих, однак славетних прадідів.

Ідеал великої України жив у серцях прямих нащадків запорожців, але спав так глибоко, що вони часом навіть боялися його розбудить. Жили чи страхом, чи своїм ментальним: а може, все якось владнається? З огляду на це, українців було знеславлено й упосліджено, як народ недержавної волі та психіки, народ без доброго майбутнього. Але позиція Т. Шевченка зумовлювалася знанням справжнього народу: приспаного і пригнобленого, однак не зламаного. Тому і його інвективи:

Возвеличу рабів отих малих, німих!
Я на сторожі коло них поставлю Слово.

Возвеличу до його справжньої сутності! – отже, до усвідомлення свого покликання й історичної місії, до розуміння: королі й царі вели тотальний наступ на українську свідомість, втравлювали в душі почуття самозневаги, зневір'я у можливість добра, щоб вона й доконала в летаргійному сні. Тому і захисна дія має бути не лише пасивно-оборонною, а й активно наступальною.

Щоб збудить хиренну волю,
Треба миром, громадою обух сталить,
Взять, добре вигострить сокиру
Та й заходиться вже будить!

Наша свобода, як наголошували Б. Хмельницький, І. Мазепа, – на вістрі шаблі. Після зруйнування Запорозької Січі та ліквідації Гетьманщини «Козацький марш» лунав хіба над могилами полеглих. Попередники Т. Шевченка підвели до потреби відродження героїчної, національно-державницької свідомості. Тарас Шевченко розбудив дрімаючий вулкан – і в особі уярмлених посполитих, і в особі кращої частини інтелігенції.

Політичні керівники націй типу Мадзіні чи Кошута піднімали народ на боротьбу за допомогою політичних партій і збройних загонів. В Україні вождів типу Мадзіні не було, а партії виникнуть лише з 1847 року і то – під впливом Т. Шевченка. Український поет-мислитель іде шляхом Д. Байрона і Ш. Петефі: його мета не тільки особисто змагатися за права нації, віддати за неї життя, а головне – просвітлювати націю і піднімати її до відстоювання своїх прав Словом.

Першим громом такого роду на небосхилі уярмленого народу стали «Гайдамаки».

Все йде, все минає – і краю немає,
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
…Була колись шляхетчина,

Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою…

А потім разом з єврейством ринули на Україну «разом сто конфедерацій», розбрелись по Польщі, Волині, по Литві, по Молдаванах

І по Україні;
Розбрелися та й забули
Волю рятувати,
Полишалися з жидами
Та й ну руйнувати,
Руйнували, мордували,

(аж до того, що «запродана жидам віра, в церкву не пускають»)

Церквами топили…
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили…

Драматична поема не стала спогадом-ностальгією за минулим. Твір став проекцією у можливе майбутнє, питанням: якщо за тих умов народ боровся, то чи можна миритися з рабством сьогодні?!

Лірика й епіка, драма й трагедія – все злилося в єдиному потоці, бо таким було життя і бачив його Т. Шевченко. Це визначило і всю фактуру твору: події в господі крамаря-єврея, пов'язані з Яремою («хамовим сином») і конфедератами, для яких уже й сам баришник стає навіть приниженішим за «хамового сина» («Одчиняй, проклятий жиде! Бо будеш битий… одчиняй! Ламайте двері, поки вийде старий паскуда!»). Тут уже навіть не комедія, а абсурд історії: у XVII ст. єврейство йшло на Україну з польською армією, фінансувало її і королів і, ніколи не змішуючись з українським населенням, гнобило його не гірше шляхти. Але тепер ситуація дещо змінилася: єврейство втратило привілеї як союзника шляхти і мало виконувати всі забаганки конфедератів. Від того тиск на український люд тільки зростав.

Вихід? Т. Шевченко показує і титаря з дочкою, і козацький (гайдамацький) табір зі старшинами та вождями Залізняком і Гонтою. Історія зливається з вимислом, минувшина – з реальністю. Поразка повсталих неминуча: до польських живодерів приєднується армада російської цариці. Євреям би підтримати лицарів свободи, та вони так само не тільки експлуатують, а й зневажають українських «гоїв». Отож гайдамаки начебто одні проти цілого світу. Та тільки начебто: гайдамаки – це тільки авангард великого народу, однодумного з жертвами соціальної тиранії та етно-національного шовінізму. Вони – безсмертні і непереможні, бо усвідомили і єдність з усім українством, і високу мету життя.

Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали.
Встали, подивились на той Чигирин,

Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

А тим самим не пізнали б і України – віками могутньої, суверенної, демократичної держави, а нині – «єгипетської» невільниці, матері, сини якої прозябають у сонних мареннях, а тому драма її не лише в національному егоїзмі росіян, поляків, євреїв, а й у тому, що «не так пани, як підпанки…». Україну терзають, як етно-національні, так і соціальні конфлікти.

Ось чому Ярема мріє про час, коли оживуть традиції великих гетьманів, «прокинеться доля; козак заспіва: «Ні жида, ні ляха», а в степах України забувають свобода і справедливість. «Зацвітуть степи, озера і не верстовії, // А вольнії, широкії; // Скрізь шляхи святії // Простеляться», а раби позіходяться докупи раді та веселі. // «І пустиню опанують Веселії села» (Ісаія. Глава 35).

То вже говорив і мріяв народ, а він поставав уже на повний зріст не лише в Чигирині чи Лебедині, а по всій землі українській.

Не менш важливо, що Шевченко й народ суголосно говорять і в тих випадках, коли у творах зображується життя далеке від націо-соціальних вітчизняних проблем, а й чужоземне, а також про явища не лише буттєві, а й зі сфери політико-філософських роздумів. Таким духом вселенського почування й мислення сповнений твір, присвячений окремій людині – княжні Варварі Репніній – «Тризна», в якому предметом мрії – молитви – сповіді стає Людина-побратим, борець за ідею, лицар і жертва борні, яка мужньо несе життєвий хрест, бо знає:

… В ком веры нет – недежды нет!
Надежда – Бог, а вера – свет, –

а тому твердо переконана: необхідно

Без малодушной укоризны,
Пройти мытарства трудной жизни…

Немало є тих, що скарби життя шукають лише в могилах великих людей; і не лише москалі, а й ті, з волі яких «підростають перевертні» («Розрита могила»), ставлячи тим гірко-болючі питання:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що ж скородили списами
Московські ребра?? –

і чому на наших посівах уродила «рута … // Волі нашої отрута» («Чигрине, Чигрине»).

Коли біль пронизував до глибини серця, а «патріоти» нарікали за іронію і сарказм, Т. Шевченко відповідав: «І не кричіть! Я свою п’ю, // А не кров людськую». Горе народне було його особистим горем, – і це було вищою мірою національної солідарності та любові, яка виростала з праглибин народної не лише філософії та психіки, а й етики. Не випадково ж, роздумуючи про печалі

сучасного, Т. Шевченко у «Сні» майже цитує В.Мономаха: «Душе моя, чого ти сумуєш? // Душе моя, убогая, чого марне плачеш?» А далі розгортає, як і великий князь, щонайширшу картину сну-агонії російського царату, дорікаючи навіть Всевишньому, бо той чи й «бачить із-за хмари // Наші сльзи, горе? // Може й бачить, та помага, // Як і оті гори // Предковічні, що помиті // Кровію людською!». А головне – за те, що люди, у тому числі й українські люди, або збайдужіли, або стали шкуродерами («Оце моє – і це ось поси моє»), а то й стали зрадниками етно-національної честі (мови, культури, державності, навіть імені свого), як ідеал підносять російських імператорів, хоч і знають: «Це той Первий, що розпинав // Нашу Україну, а Вторая доконала // Вдову сиротину. // Кати! Кати! Людоїди!» Однак для юродових має значення лише їхня кар'єра.

На жаль, ті явища – реальність не тільки українська: коли великого реформатора Гуса привели на спалення, він вжахнувся байдужості та сліпоті тих, за кого ішов на плаху:

І плакав Гус, молитву дія,
І тяжко плакав. Люд мовчав
І дивувався: що він діє,
На кого руку підійма!

З подібної причини була трагічною доля і Прометея (як грецького, так і кавказького) та цілої когорти українських героїв: або забутих, або й підданих (як Мазепу, Петлюру, Бандеру) анафемі, тими, за кого було віддано навіть життя! У будованих ними храмах та на розпуттях велелюдних.

За контраверсійним прийомом Т. Шевченко переводить загальнолюдське питання в українську, а то й в індивідуальну площину: «Нащо нас мати привела? Чи для добра, чи то для зла? // Нащо живем? Чого бажаєм?..»

Тоді бачимо не лише історично-реальну, а й містеріальну парадигми: три пташки виконують волю Бога, заповідану Петрові («Великий льох»): вони мають дивитися, як розкопуватимуть гетьманські святині, бо «Тойді у рай їх повпускаєш, // Як все москаль позабирає, // Як розкопа великий льох». Дивитимуться вони бездіяльно, оскільки «ми тепер душі, а не люди». А не люди, бо вчинили колись аморальні діяння: Пріся перейшла дорогу уповні з водою, коли гетьман їхав на Переяславську раду; інша – «цареві московському коня напоїла» та «всякому служила, годила», третя усміхнулась, побачивши царицю – лютого ворога України, // Голодну вовчицю», – от за те все по волі Божій вони й мають бути нещадно покарані. Свідомо чи ні, але вони вчинили всенародне зло.

Для багатьох несподіваним стало включення в зазначену тріаду гетьмана, котрий їхав у Переяслав. Та й там спрацював народний погляд: високо оцінюючи «отця вольності Богдана», народ, як і митрополит Косов, полковник Богун, цілі козацькі полки, духовенство, не схвалював угоди з царем і не присягнув йому. Народ вважав Переяслав 1654 р. помилкою Б. Хмельницького. Зате вірив у час, коли

«*Встане Україна, // І розвіє тьму неволі, // Світ правди засвітить*
І помоляться на волі
Невольничі діти.

Встане Україна, – бо «не вмирає душа наша, не вмирає воля. І неситий не виоре на дні моря поле.

Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави Бога…
(«Кавказ»)

У поемі «Кавказ», присвяченій іншому народові, Т. Шевченко сягнув вершин аналізу, сарказму і віри, бо грузини не складали зброї,

А в нас! Нате письменні ми,
Читаєм божії глаголи…
І од глибокої тюрми
Та до високого престола –
Усі ми в золоті і голі.

У нас змирилися з рабством, свої експлуатують своїх, засипали попелом дух прометеїзму, – тож як не спитати:

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине Божий?

А також: «Чи ще довго на цім світі катам панувати?» Чи прийде благословенний час покути й відродження? І хто стане опорою народу?

От тоді, як відповідь на всі сакраментальні питання, й з'явиться «дружнєє посланіє» «І мертвим, і живим, і ненародженним». Дружнє посланіє людини, що, мов «окаянна, // І день, і ніч плаче // На розпуттях велелюдних», та «ніхто не бачить, // І не бачить і не знає, // Оглухли, не чують; // Кайданами міняються, // Правдою торгують. // І господа зневажають, – // Людей запрягають // В тяжкі ярма. // Орють лихо. Лихом засівають».

Куди вже далі? І «що вродить» та чи «схаменуться нелюди, діти юродиві?» А водночас: чи збагнуть колишні лицарі, а теперішні лакеї чужинських влад, що тільки

В своїй хаті своя правда
І сила, і воля.

Посилаються не на час і умови, а на взаємні провини, однак розбрат – отрута поневолювачів. До мети може привести лише гармонія суспільних інтересів, помислів та почуттів, ідейна національна єдність. Лише за її торжества запанують норми і принципи демократичного громадянства,

І світ ясний, невечірній
Тихо засіяє
Молю вас, обніміться ж, брати мої
благаю!

Це було написано 1845 року, а в 1846 – 1847 рр. розпочало діяльність Кирило-Мефодіївське товариство – ініціатор ідеї єдності слов'ян, у якій кожен народ буде суверенним, рівним і повноправним. Як бачимо, Шевченкової ідеї.

Дійсність наступних років, жорстокий суд і кровожерне заслання в солдати, примус служити в чужих краях без права писати й малювати ще більше посилили ідеї соціального визволення та національного відродження.

Поет вірив, що гнобителі зазнають справедливої кари, Бог «воздасть їм за діла їх // Кровавi, лукавi. Погубить їх, і їх слава // Стане їм в неславу».

Повчально: український поет-мислитель для більшої переконливості вдається до порівняння української дійсності не лише з важливими подіями вітчизняної історії, а й Вавілона, Греції, Рима, Росії і Польщі, Чехії та Грузії, Киргизії, багатьох країн Європи та США («чи діждемося Вашингтона з святим і праведним законом? А діждемось таки колись!»), християнських й іншоконфесійних церков.

Часом, від споглядання гнітючих контрастів, поетом оволодіває навіть розпач: «Доле, де ти! Доле, де ти? Нема ніякої!». А це – невизначеність долі (отже, життєвої позиції) – є чи не найгіршим. Тому спрацьовує – як протидія – українська ментальність:

Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! Злої!

Бо ж справжня людина має розуміти:

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше – спати, спати,
І спати на волі –
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!

І не просто страшно – аморально, злочинно також і народові не кинути ніякого сліду в історії, а паралельно – не кинути й виклику долі. Не кинути одностайно й однодумно, з почуттям цілісності українства у цілому світі, з готовністю сказати словами самого Т. Шевченка:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні…
….Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять…

Міра справжності, величі, краси життя – це міра любові до Батьківщини; любові не показної, а життєтворчої, патріотичної, воістину людяної, спонукаючої навіть до саможертовного заповіту:

Свою Україну любіть,
Любіть її… Во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть.
… Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю,

якщо і Бог не стане на захист покривдженої Батьківщини-нації.

Це лякало малодушних фарисеїв занадто сміливим богоборчим пафосом. На цій підставі Т. Шевченкові припасовували атеїзм чи й безбожництво. Та все те було від лукавого: Бог великому Кобзареві лишався останньою надією. Коли доля усміхнеться Україні, писав він, я «оживу … // Надію в серці привітаю.. // І Бога Богом назову».

Але – не абстрактну надію, а ту що допомагає спраглим свободи та готовим до боротьби за мету,мудрим, щоб розуміти: «Не так тії вороги, Як добрії люди» можуть зрадити і найсвященніші ідеали; – громадянам, спроможним і перед самопожертвою сказати: «Караюсь, мучуся, але не каюсь!...»

Доля та слава люблять звитяжних і мудрих, вічно готових до подвигу в ім'я «сім'ї вольної нової», демократії і свободи,

Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.

Досі, з болем зазначав Т. Шевченко, де панують неволя і розбрат, «дрібніють люди на землі, // Ростуть і висяться царі». Зате в країні, в якій запанують любов і всенародна єдність, –

Буде бите
Царями сіяне жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще не зачатії царята…
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

З усього не важко побачити цілісну філософську концепцію Тараса Шевченка: **ідеалом** всенародного життя і поступу народу **є** (має бути) **нація**. А фундаментом та ферментом нації, з огляду на її універсальну сутність, є **універсальна сутність національної ідеї**. Та сутність формується еволюційно, в усіх параметрах безмежного часопростору і, з огляду на еволюційність загальнонародної сутності, у взаємодії усіх своїх компонентів та з домінуванням окремих із них у різні періоди соціального, державного, етнонаціонального розвитку: на первісному етапі – як особливої ролі території і природи в житті людини й етносу; на подальшому – як ролі роду і етносу в свідомості

суспільства; а в наступні формації – як домінанти ідеї власної держави, мови, освіти, релігії, культури, науки, права і війська, соціально-економічного фактора, міжнародних відносин і прерогатив; зрештою – етно-державницької психології та ментальності, філософії (етики, естетики, моралі) життя, історичної місії нації.

І на всіх етапах – ролі самопізнання, самоідентифікації та самореалізації, відповіді на питання: бути чи не бути?! Яким шліхом – еволюції чи революції – можна прийти до мети?

Не важко помітити, що для Т. Шевченка ніщо не існує одинично і автономно, навпаки – все є мікрочастинками єдиного макросвіту, оскільки все є підсистемами єдиної світобудови (системи), як і нація є цілісним організмом, але в системі вселюдства (цивілізації та культури), а окремі чинники національної ідеї є її підсистемами.

І аналогічно: мають і свою самодостатність, і взаємозалежність еволюція й революція. Ідеал – еволюційна гармонія. Однак на певних поворотах загальноцивілізаційних магістралей неминуче кристалізується критична маса протиріч – і вибухає накопичена енергія якісних змін: родової формації в племінну; рабовласницької у феодальну; феодальної в буржуазну. І, відповідно до внутрішніх перемін, етнічна формація кристалізується у національну.

Як завжди, фундаментом існування є соціально-економічні умови. Енергетикою трансформації в нову якість – свідомість (культура).

Ось чому для Тараса Шевченка у внутрішньому поступі вирішальною є еволюція; в царинах міжнаціональних відносин, певного типу системи держави, права, суспільної організації – революція.

… Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте…–

така квітессенція почуттів, помислів, ідеалів та філософії буття і поступу великого українця.

І ця концепція нації та національної ідеї закономірно стала як підсумком та вершиною соціально-політичної думки, етики, естетики, філософії попередніх епох, так і початком нового етапу життєтворчості народу.

§4.1.14. Національна ідея: від Чернігівщини до Слобожанщини, Галичини, Буковини, Закарпаття

Т. Шевченко розбудив від «спання на волі» козацький народ в особі не лише трудових верств, а й інтелігенції – освітньо-наукової, творчої, соціально-політичної. І важливо, що в оборону нації стають не лише окремі звитяжці (як Г. Сковорода, І. Котляревський, В. Капніст, автор «Історії Русів», Г. Квітка-

Основ'яненко, Є. Гребінка), а й організовані групи, а з 1847 року – і українські партії.

І цього разу для більшості з них українська ідея та нація спочатку постають переважно якоюсь однією гранню: проблемою чи то мови, чи культурної автономії, чи етнічної самоідентифікації. Та не випадково могутня когорта будителів, очолюваних Маркіяном Шашкевичем, знана як «Руська трійця», і альманахом «Русалка Дністрова», і науково-педагогічною діяльністю (І. Вагилевича, О. Духновича) спричинила історично вагомий злам у свідомості галичан, буковинців та інших етнічно-українських груп: для вогнища потрібною була іскра. І тією іскрою стала етнонаціональна ідея – як ідея самодостатності, свободи, права нарівні з іншими етносами Австро-Угорщини, Польщі, Румунії щодо можливості розвитку. На жаль, І. Вагилевич, О. Духнович та інші лідери національного відродження часом не витримують тиску обставин і сходять з обраних патріотичних позицій, та «стомлюється» й криця. Їхній подвиг будить народ, і на арену вирішальних змагань виходить «буковинський соловій» Осип-Юрій Федькович – аристократ етикою і духом – та його послідовники.

І знову особливу роль відіграють народні традиції, історична пам'ять, мова, фольклор, чуття єдності народу всієї української землі. Звідси й переспіви давніх творінь (як «Слова о полку Ігоревім»), і культ рідної мови як безсмертної душі народу, і гімни рідній Землі як Матері всіх «русинів», а також переклади з європейських авторів – виразників волелюбних ідеалів інших народів.

Певний час «русини-українці» пов'язують надії на досягнення мети з визвольною місією то угорців, то москвофілів. Та скоро ілюзії розвіялися: після переможної революції 1847 р. угорці проголосили винятково шовіністичний, асиміляторський щодо українства курс*; а москвофіли, використовуючи вигідну для Росії кон'юнктуру (глибокі розчарування українських сил у справі боротьби за національне визволення спільно з іншими, раніше пригнобленими народами), розгортають шалену енергію по розколу українців на подніпрянців і подністерців, підсовують фальшиву ідейку історичної єдності «русинів» (як і гуцулів, лемків та бойків) не з українцями, а з «руськими»-московитами, а головне – «єдності всіх слов'ян» та визволення їх з неволі силами російського царизму. Декого російський месіянізм присипляє, і москвофільство стає впливовою силою життя інтелігенції: людям хочеться вірити в добрі обіцянки...

Та чад не вічний, він або вбиває, або вивітрюється. Скоро прибічники москвофільського месіанізму переконуються: робиться спроба одне ярмо замінити іншим. Як зазначить Я. Гавлічек-Боровський, до Москви він їхав слов'янофілом, а повернувся чехом, бо переконався: «у Москві дбають не про нашу свободу, а про те, щоб югославські виноградники, чеські промисли, українські землі стали російськими…»

* *Кононенко П.П., Кононенко Т.П.* Феномен української мови. – К., 2000.

Про свою свободу та щастя має дбати кожен народ сам! Хтось інший за чужі інтереси собою жертвувати не буде. Отже, як вважали Б. Хмельницький, І. Богун, І. Мазепа, щастя й свобода кожного – на вістрі його меча.

Тож закономірно, що й на царини Галичини, Буковини, Закарпаття, до всіх етнічних пагонів української нації, як Божий глас, прийшло Шевченкове Слово у єдності обох його складників:

…Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!
…Вставайте, кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!

Природно, що воно, те віще Слово, реалізувалося в різноманітних формах.

У Наддніпрянській Україні воно прокотилося як небесне пророцтво та благословення, а то й непримінний наказ самої Долі для всіх верств нації. «Кобзар» стає на рівні з Біблією священною книгою кожної родини, а життя й образ Батька Тараса – прикладом для наслідування.

За життя мало хто діставав всенародне визнання. Т. Шевченкові було сподіватися на те майже неможливо: він був кріпаком, арештантом, солдатом, пасинком для своєї землі. Та сталося рідкісне – Україна визнала його як свого вождя і пророка, а разом з тим мовби й сама дістала священні національно-державницькі клейноди, бо душа її спалахнула прометеївським вогнем, розправила тіло, піднесла горде чоло й знову взяла до рук козацьку зброю.

Знову Кармалюки й Довбуші повели уярмлених на своїх і чужих гнобителів. При тому й тепер не як добичники і розбійники, а як неогайдамаки – свідомі своєї доброчинності сини народу: якщо романтичний лицар Іван Гонта «різав усе, що паном звалось, без милосердія», в ім'я високої ідеї міг позбавити життя навіть синів-католиків (відомо, що те було лише як художній образ, символ відданості клятві побратимам), то нові народні месники діють в дусі народної гуманістичної моралі, ідеї правди, рівності, справедливості («Я їх не вбиваю, – каже Кармалюк, – а всі (експропрійовані. – *П.К.*) гроші розділивши, я гріха не маю»).

Злитий воєдино пафос Шевченкової та народної волі невідворотно мав дати нові імпульси й ідейним шуканням новочасної еліти. На історичну арену виходять Харківський, Львівський, Київський університети та київське Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

Не доводиться дивуватися львів'янам: їх підштовхували до змагань за національні пріоритети навіть всеєвропейські процеси; немислимо, щоб Київ не породив кирило-мефодійвців: їх покликав до життя дух і геній сущого там Т. Шевченка. Не доводиться дивуватися і харків'янам, навпаки: є підстави захоплюватися ідеологами національно-культурного відродження Слобожанщини, бо й там запанував у розумах дух волелюбного козацтва. Було б гріхом не відзначити тут роль людини багатогранних обдарувань та інтересів

Василя Каразіна – фундатора Харківського університету. Це він усвідомив необхідність освіти й науки для свого краю, до того ж – освіти, науки, культури, інтелігенції, споріднених з історією і перспективами Слобожанщини як органічної частини України. Гідними засновника виявилися й викладачі – вітчизняні і зарубіжні – університету: в основу підготовки кадрів вони поклали **виховний** процес – готувати не просто фахівців, а патріотів свого народу, свого краю, відданих ідеалам демократії, народолюбства, свободи.

За умов антиукраїнської політики царизму то було не легкою справою. Однак не випадково доходило до скандалів: коли імператор, прибувши на святкування, оголошував університетові… догану за підготовку інтелігенції, яка, за його твердженням, неадекватно ставилася до визначених їй русифікаторсько-колонізаторських завдань. Імператор тут же полишив зал, а викладачі залишилися. Залишилися і їхні орієнтації та принципи: піднімати рідний народ до висот європейської цивілізації та культури і, до того ж шляхом не заміни (витіснення) вітчизняного закордонним, а навпаки – шляхом органічної контамінації свого з «чужим», збагачення рідного спорідненим закордонним.

Закономірно, що саме на Слобожанщині запановує романтична теорія і практика в літературі, культурі, мистецтві, серцевиною якої була національна орієнтація: на прадавню історію і фольклор, на ідеали боротьби за суверенну особистість, кожну соціальну верству та націю. На свободу й народоправство; за національну мову й ментальність – глибоко національну психіку.

Цілком зрозуміло, що реальним ідеалом романтиків стала доба Козаччини та її образне вираження – борець за свободу.

«Втратив я старе, та зате знайшов нове. Прощай, моя тінь! Здрастуй омріювана **істина**! Ти будь мені землею обітованою» (Г. Сковорода) – такою була перша концепційна засада харківських освітян і вчених. Друга чи не найповніше була виражена видатним мовознавцем Олександром Потебнею: про вартість індивідуального чи колективного життя можна говорити лише тоді і в тій мірі, коли те життєдіяння (а відтак виховання, освіта, наука, мистецтво) буде закорінене в глибини народу й служитиме повному розквіту та самовираженню національної душі.

Універсальною формою втілення народної душі є мова, тому утвердження народно-національного буття та свідомості найперше необхідно починати з мови. Причина, гадав О. Потебня, зрозуміла: «Слово *народ*, – писав він у статті «Про націоналізм» (1865), – перейшло від абстрактного значення *народження*»; та головне, що *народ* «у найширшому значенні» це – мова, а «народність є те, чим один народ відрізняється від іншого»[*]. Де нема особовості – там немає цивілізації і культури; і, аналогічно: де немає мови, там нема особовості. І це ніяк не протистоїть ідеї єдності вселюдства; навпаки: сутність світу – у

[*] *Потебня* А. Мысль и язык. – Харьков, 1913. – С. 221.

цілісності всіх його частин (отже, людей і народів), а ті – в цілісності неповторних одиничностей.

Українці – частина вселюдства, отже і вони, і вселюдство зацікавлені в розвитку органічної (від природи) кожному з них індивідуальності. Бо знищення одного спричинить загибель іншого. І тому, «коли мова школи відмінна від мови сім'ї, то слід чекати, що школа й домашнє життя не будуть в гармонії», а боротимуться одне з одним. І аналогічно: до внутрішньої всеохоплюючої дисгармонії веде й асиміляція чи злиття народів, оскільки, як зазначав один з учителів О. Потебні знаменитий Гумбольдт, «народність, яка поглинається іншою, вносить у цю останню начала розпаду». З цієї ж причини денаціоналізація стає ферментом деморалізації, а проблема мови є однією з найважливіших – пов'язаних з іншими – проблем.

Так національна ідея, виплекана Т. Шевченком, охопила весь український (від Чернігівщини, Слобожанщини до Галичини і Закарпаття) Терен. І цілком логічно, що як об'єднала сили патріотичні (живі), так і оголила справжні інтереси та заміри україножобські («мертві»), про що прекрасно сказав П. Куліш у статті «Чого стоїть Шевченко як поет народний»: наш Кобзар – не лише митець, а й перший наш справжній історик та мислитель, «найвища корогва нації, після підняття якої всі в нас поділилися на живих і на мертвих та й довго ще ділитимуться»[**]. Поділилися вони й у Львові та Чернівцях, де люто змагалися народовці з москвофілами; поділилися і в Києві, де проімперським прихвостням протистали кирило-мефодіївські братчики, а далі й могутні об'єднані патріотичні сили.

«Книги буття українського народу» – так озаглавив маніфест натхненний Т. Шевченком М. Костомаров. Важливо, що стилем цей документ кирило-мефодіївців нагадував історико-етнологічні міфи, а пафосом був споріднений з ідеологічними маніфестами інших збурених національно-визвольними рухами європейських народів (зокрема польського, італійського, угорського, болгарського). Не менш важливо і те, що «Книги буття» поєднували як історію та сучасність (кореспондуючись з найдавнішою літописною традицією), так і соціальну та етно-національну, філософську і релігійну парадигми.

«Племено слов'янське, – наголошував М. Костомаров, – ще до принятія віри не ймілo ані парей, ані панів і всі були рівні…»

Познайомившись із християнством, слов'яни, за допомогою Кирила і Мефодія, почали перекладати святе письмо «тією ж мовою, якою всі говорили посполу», отже, не так, як романці чи німці, котрі послуговувалися латиною, а **по-своєму**.

На жаль, було два лиха у слов'ян: «незгода між собою» та те, що «менші брати» некритично все переймали од старших, хоча «у їх своє було лучче, ніж

[**] *Куліш П.* Твори. – Т. 2. – С. 260.

братівське». Бог обдарував слов'ян краще, ніж інших, та вони вдалися до зневажання свого й запозичення чужого – і Бог покарав їх.

Українці потрапили в багатоступеневу залежність. Спочатку «Україна з Польщею поєднались як сестра з сестрою». Однак Польща почала нав'язувати багатоступеневу експлуатацію. Почалися роздори. Цим прагнули скористатися і Литва з татарами та Московщиною, і інші сусіди. Та «не любила Україна ні царя, ні пана, а **скомпонувала собі козацтво**, єсть то істеє братство… І постановило козацтво віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі… і день одо дня росло, умножалось козацтво, і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні і вже не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну так би зробилось і в Польщі, а там і в других слов'янських краях» («Книги буття українського народу», §76).

За це твердження великі «інтернаціоналісти» звинувачували М. Костомарова та кирило-мефодіївців у месіанізмі. Однак нічого того не було. Як завжди, українофоби «не помічали» різниці між ідеологією месіанізму та сутністю месійності. Месіанізм вивищував один народ (мову, культуру, право) над іншими і виправдував будь-які заходи задля панування над іншими (роль єврейства, Римської імперії, Москви як «третього й останнього Риму»).

Місійність походить від семантики поняття «виконувати місію». Як дипломати, представники урядів і держав, освітяни, вчені, місію виконували Кирило і Мефодій. Кирило-мефодіївці, суголосно з Т. Шевченком, відстоювали ідею рівності та братерства народів, а тому й розуміли місію України (а якусь роль має виконувати згідно із законами природи кожна людина, нація, мова, культура) у створенні прецедента справедливого вирішення проблеми, у тому, щоб Україна стала **прикладом**, згідно якому, «так би зробилось і в Польщі, в інших слов'ян» – самими поляками та іншими слов'янами.

Натужно вправлялися фарисеї і в спробах довести, що «український месіанізм» зрідні польському. Та й то було виплодом хворобливого клерикалізму, бо шляхетська Польща дійсно проповідувала ідею месійності, у тому числі й щодо колонізованої нею України. Україна ж жодним документом не засвідчила ідеології панування над іншими, тим більше – силового.

«Книги буття…» засвідчує протилежне: походження не від чужих взірців, а від тисячолітніх традицій, яскраво виявлених у «Велесовій книзі» і «Літописі Аскольда», в билинах великокняжої доби і «Повісті минулих літ», у Галицько-Волинському й козацьких літописах, в історичних піснях, народних думах та «Історії русів», у творчості корифеїв бароко, Г. Сковороди, Л. Барановича й П. Могили, І. Котляревського й, нарешті, – Тараса Шевченка.

Пригадаймо «Велесову книгу»: « ...се рабів відпустимо й скажемо, як вирішили, так і зробили».

У «Книгах буття…»: «І хотіли вони зробить із народа дерево, або камінь, і стали їх не пускать навіть в церков… І козацтво стали мучить і нівечить»; нищили право українське пани – ляхи й царсько-московські месійники.

Однак «голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни («Буде бито царями сіянє жито!» – Т. Шевченко), ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні кріпака, ні хлопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар («А буде син, і буде мати, і будуть люде на землі» – Т. Шевченко).

І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою у союзі Слов'янському» (§ 104).

Саме таким є шлях до мети та української місії – комплексного розв'язання проблем соціального, національного, культурно-гуманістичного змісту. А саме: шлях і еволюції (відродження та розвиток традицій), і революції (завоювання незалежності і свободи). А засобом досягнення мети – утвердження своєї держави та здобуття рівноправного становища з іншими народами.

Досягнути ідеалу непросто, для цього необхідно мати ідею й еліту, а головне – готувати покоління борців. Готувати і в практиці життя, і шляхом розвитку національно-державної самосвідомості.

Так викристалізовується програма народних шкіл та широкорозгалудженого товариства «Просвіта»: для перших сам Т. Шевченко пише «Букваря», а в осередки «Просвіти» іде найавторитетніша фаланга інтелігенції (як Б. Грінченко, Л. Глібов і М. Коцюбинський в Чернігові, Леся Українка, М. Старицький, М. Лисенко в Києві, І. Франко, М. Грушевський, М. Гнатюк у Львові), набирає щонайширшого розповсюдження народництво як ідеологія.

Абсурдно, але усе те піддають нищівній критиці, чи й гротесковому осміянню, не лише імпер-більшовицької орієнтації ортодокси Москви, а й доморощені представники «робітничого класу», мотивуючи антинародне ренегатство тим, що «робітники не мають Вітчизни» (К. Маркс), а не лише націоналізм, а й патріотизм є, мовляв, рудиментом у новочасній суспільній думці. На цій основі створюються компартія України та організації її сателітів, наповнювані та очолювані, як правило, великоросами і євреями. Що при цьому не заважає їм виступати від імені… всього українського народу.

Розчленовані й розшматовані урядами різних імперій, українці заганяються в кут найгострішої ідеологічної кризи – не лише культурно-мистецького, а й політичного та психічного декадансу. Неогегемонізм конфліктуючих імперій невідворотно веде до світової війни. Праця О.Шпенглера «Присмерк (або – конання. – *П.К.*) Європи» виявляє найвпливовішу переконання: XX століття несе загибель не лише націй, а й всієї світової цивілізації та культури. І в першу чергу, виходило, мають остаточно загинути такі бездержавні нації, як Україна, оскільки, немовбито, не витримали вимог (іспиту) часу як національні спільноти, так і концепції націй та націоналізму.

Але в першу чергу Україна довела тоді: по-перше, що «Ще не вмерла Україна!» «І не вмерла, і не вмре!» (П. Чубинський, І. Франко); а по-друге, що коли імперіалізм та «інтернаціоналізм» вели вселюдство до руїнних процесів, то оптимістичну надію на щасливе грядуще символізував націоналізм. Руйнівному началу в історії протистояло конструктивне.

Нагадаємо, проблему мови О. Потебня розглядав у контексті всеєвропейських дискусій про націоналізм. У руслі європейського трактування розглядалася й концепція романтизму як всеохоплюючого духу націй ідеологами Харківщини та Галичини.

Як універсальну масштабами й категоріями часу і простору розглядають національну ідею-проблему й лідери київського суспільного руху – від кирило-мефодіївців до старої й нової громад та політичних партій.

Безумовно, що особлива роль у цьому процесі належить Київському університетові та Михайлові Максимовичу і П. Кулішу, Б. Грінченку, І. Нечую-Левицькому та М. Драгоманову, а згодом І. Франку та М. Грушевському, П. Грабовському і Лесі Українці, Х. Вовку, В. Хвойці та Д. Яворницькому, лідерам різних українських політичних партій.

Коротко нагадаємо: Михайло Максимович був натурфілософом-природничником за фахом; за його підручниками з біології навчалися в Польщі, Німеччині, Франції, Росії. Але він був і духовним спадкоємцем чернігівської, київської і черкаської Гетьманщини, однодумцем новочасних вітчизняних і європейських мислителів, соратником Т. Шевченка. Як і М. Остроградський, Симиренки, І. Пулюй, він міг зійти на Олімп могутніх корифеїв світової природничої науки. Але, як для декого, несподівано звернувся до фольклору (а це була святая святих як Т. Шевченка, так і найзначніших письменників Європи: Д. Байрона, В. Гюго, М. Лермонтова, А. Міцкевича, Ф. Шіллера, Ш. Петефі, І. Чавчавадже та А. Церетелі), найдавніших анналів української історії, держави, мови, культури, еліти, і, як ми вже бачили, створив цілісну щонайменше як півтора тисячолітню картину розвитку українства. Це й дало йому змогу не тільки розвінчати царистсько-україножерні версії М. Погодіна та інших москвофілів, а й вибудувати парадигму еволюційного розвитку українства як самодостатнього суб'єкта історії, окремого народу зі своєю державою, політичною елітою, мовою, культурою, освітою, наукою, міжнародною практикою. То була цілісна методологія та на її основі – концепція **українознавства** (звичайно, якою вона могла тоді бути з огляду на реальний стан науки і політичної ситуації та цензури). І цілком справедливо М. Грушевський заявляв, що концепцію народно-державної української еволюції він взяв саме у М. Максимовича[*].

[*] *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6-ти томах. – Т. 1; Передмова П.П. Кононенка.

Подібним шляхом ідуть: П. Куліш (який заявляв, що роками невтомно шукає реальних фактів розвитку українського етносу та, з огляду на виклики часу, засновує й видає в Петербурзі винятково важливий журнал «Основа»), І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, П. Юркевич, П. Житецький, Д. Яворницький, В. Хвойка, Х. Вовк: і їх активізує жага правди та наукової істини, а як фінал – відродження українства як етно-нації і держави.

І це було вкрай актуально.

Як показує в праці «В пазурах у двоглавого» (К., 2004) Іван Ільєнко, друга половина XIX ст. була для України насиченою вкрай важкими випробуваннями: по-перше, одна її частина ниділа в лещатах етносоціального тиску мадяр і румунів, австрійців і поляків, євреїв і німців; а друга – палахкотіла все агресивнішою антиукраїнською політикою московського царизму. На доказ – тільки окремі факти:

1764 року Петербург змусив К. Розумовського зректися гетьманської булави, а «задля добра українського народу» (як і в майбутньому, московці подаватимуть свою фарисейську політику як безсумнівне благодійництво) було створено «малоросійську Колегію», у зв'язку з чим «кінчається, хоч і гірке, та все ж схоже на самостійне життя України» (М. Аркас). Мета Петербурга чітко формулювалася царицею: «викоренити серед українців погляд на себе, як на народ цілком відмінний від росіян».

Шляхом до мети було обрано ліквідацію Запорозької Січі, для чого придворному історику Г. Міллеру було доручено довести, «що Січ взагалі не має прав навіть на досі свої землі».

Повчально: ще 1752 р. Катерина II заборонила обирати кошовим Петра Калнишевського; коли ж Калнишевський, всупереч повелінню цариці, і вдруге був обраний (1765) отаманом, воля запорожців була скасована, а пізніше П. Калнишевського було відправлено на довічне заслання в соловецьку ямутемницю.

1775 р., коли українська депутація прибула до Петербурга відстоювати свої вольності, Г. Потьомкін запропонував злодійський контрплан, і Сенат прийняв указ про знищення Січі. У маніфесті імператриці це мотивувалося тим, що існування козацької твердині є «не меньше как оскорблением «нашего императорского величества через поступки и дерзновения, оказанные от сих козаков в неповиновение высочайшим повелениям».

1783 р. було скасовано козацький устрій України (10 козацьких полків було перетворено на карабінерів), а 1785 р., коли українських селян було фактично закріпачено, «жалуваною грамотою дворянству» українську еліту царизм відірвав від народу, посіяв глибокі соціальні конфлікти.

Слідом за знищенням державності розгорнулося руйнування української нації зсередини, вона стає, за виразом М. Грушевського, **неповною**, внутрішньо дисгармонійною і конфліктною. А тим самим – дуже зручною для фальшивих інтернаціоналістів з комуністичною фразеологією, бо психічно націленою на

постійне самопоборювання. Зате набуває тотальної інтервенції політика функціонування **єдиної** держави, мови, релігії (церкви), культури. Свого часу цар Олексій Романов зажадав від козаків постригти «хохли, що на головах». Унаслідок цинічного переслідування та витруєння всього українського, за влучним висловом митрополита Іларіона (І. Огієнка), «почалася русифікація з отих хохлів, скінчилась душею». Дивно й дико, але авангардом у тому етноцидному поході виявилася й частина російської інтелігенції: спочатку Пестель пропонував розв'язати проблему інородців (неросійських етносів) шляхом розпорошення їх по безмежних просторах імперії (щоб вони припинили існування як окремі народи), а згодом В. Бєлінський, грубо шельмуючи в «Отечественных записках» альманах «Ластівка» (як і «Гайдамаки» Т. Шевченка, твори П. Куліша), бундючно заявляв: «Теперь уже нет малороссийского языка, есть областное малороссийское наречие, как есть белорусское, сибирское и другие подобные наречия», як існує «одно и то же для всех сословий – крестьянское». Гідна поваги, глаголив «революціонер-демократ», лише російська мова (як і все російське загалом).

Це було продовженням давно спланованої політики. Адже іще 1675 р. з Москви надійшов наказ Л. Барановичу в Чернігів, щоб «преосвященный архиепископ книг никаких в царственный град Москву» не присилав, бо вони позначені українським уставом і духом. А коли книги з України все-таки в Москву потрапляли, то їх, як твори Л. Барановича, І. Галятовського, П. Могили, С. Полоцького, А. Радивиловського, К. Ставровецького, там палили на вогнищах. Була заведена найжорстокіша цензура. Більше того, за указом Петра І 1720 р., українські книги було заборонено друкувати загалом; а щоб справу полегшити – їх було заборонено видавати в Україні. Коли ж Чернігівська та Київська друкарні цього указу повністю не дотримувались, їх брали штурмом і руйнували солдати. Могли виходити лише книги, видані у Москві. Не дозволяли видавати навіть «Букваря». За виявлення української специфіки піддавались гонінням навіть такі авторитети, як Стефан Яворський – потужний вільнодумний філософ.

На початку XIX ст. було заборонено друкувати твори Г. Сковороди (зокрема «Діалог, або разглагол про стародавній світ»), а в 30-х роках – підготовлені для народного читання Г. Квіткою-Основ'яненком нариси зі священної історії та історії України; 1839 р. заборонено статтю М. Максимовича «Сказание О. Колиивщине», оскільки згадану й аналогічні події «желательно более изглаживать из памяти народа, нежели возобновлять в ней».

Припиняється видання харківського «Українського журналу», не дозволяється М.Максимовичу видання місячника «Киевский собеседник», а П. Кулішу 1858 р. – журналу «Хата». Закривається «Черниговский листок». Не дозволяється видання газет «Голос» (Київ), «Десна» (чернігів), «Нива» (Полтава). Абсурдно, але, як писав М. Костомаров, «Самые названия Украйна, Малороссия, Гетьманщина считались предосудительными». 1857 р. було

конфісковано навіть «Граматику» П. Куліша та його ж видання «Сільської бібліотеки», а в 1862 р. – припинено видання журналу «Основа».

1863 р. вийшов указ П. Валуєва про заборону випуску творів «на малороссийском языке», оскільки все, наполягав міністр, «обучение во всех без изъятия училищах производится на общерусском языке», а «никакого малороссийского языка не было, нет и не может бать и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный…». А 1876 р. вийшов Емський указ, підписаний імператором, який ставив поза законом не лише українську мову, а й культуру та націю.

Причина заборон була не лінгвістична, а політична: як писав київський генерал-губернатор Антоненков, вживання української мови «не может быть оправдано ни свойствами языка, ни потребностью народа и имеет характер исключительно **политический**. Сторонники малороссийской истории, достигнув знания самостоятельности малороссийского языка, конечно, на этом не остановятся; опираясь на отдельности языка, станут притязать на автономность Малороссии». Відомо ж, наголошував мракобіс, що «из праха Шевченка выродилась целая шайка самих рьяных сепаратистов… »[*].

Не в приклад деяким сучасникам – радетелям за пріоритет російської й фактичне дезавуалювання державності української мови, визначене Конституцією, російський держиморда (щоправда, з породи малоросійських кирпогнучкошиєнкових) добре зазначив: проблема мови не ізольована й не суто лінгвістична, а «исключительно политическая».

Політика – вже навіть там, де є двоє з особистими інтересами. Росія й Україна, народ і імперська влада мали діаметрально протилежні і, наголосимо, широкомасштабні та широкогалузеві інтереси.

Усе почалося з 1654 р. у Переяславі, коли московці відмовилися присягнути від імені царя: тим вони засвідчили встановлення ієрархічного бар'єра між Московією і Україною. Не випадково вимагалося змінити навіть зовнішній вигляд: одяг, «хохли», манери поведінки, – бо то атрибути вираження внутрішнього життя та ставлення до власних традицій, отже – і світогляду, й етики та естетики, гідності й самосвідомості, честі.

Імперський яничар засвідчив розуміння: мова – це не просто слова і звуки, особливості стилю, а пам'ять буттєвої і свідомої історії народу, і тим самим – гарант його майбутнього. Та пам'ять закладається ще з генами батьків, забруньковує в колисці з молоком матері і розцвітає в сім'ї (як нескінченно глибока пам'ять Роду), закорінюючись у психіку.

Тож не випадково Петро І змусив гетьмана І. Мазепу видати вердикт про необхідність одружень української еліти тільки з російською знаттю: цим руйнувалися духовно-психічні гени української та закріплювалась домінанта російської психіки. Деформувалася душа народу. І це була сфера великої

[*] *Ільєнко* І. В пазурах у двоглавого. – К., 2004. – С. 78.

політики! Разом із сім'єю (Родом) руйнувалася нація: її державно-політична, соціально-економічна, культурно-мистецька, освітньо-наукова, міжнародна орієнтація. Шаленіла енергія відчуження людської душі від рідної колиски. Від матері і батька, від природи й культури, від ідеалів та мрій, емоцій та багатовікового досвіду, зрештою – від вибору власного життєвого шляху, отже – від власної родової і трансцендентної сутності.

І не випадково, що саме в цей час набуває всеімперського розголосу філософська творчість Памфіла Юркевича з його науковим обґрунтуванням концепції української «філософії серця» та Костянтина Ушинського з його працею «Рідна мова» (1875), у якій робилося незаперечне інтегральне узагальнення: «Як довго живе народна мова в устах народу, так довго живе і народ». Мовою П. Юркевича це б звучало: людина (нація) – це її внутрішній світ і характер; домінантою українця є його «філософія серця» як філософія етно-національного **психа**, що поєднує емоції і інтелект (ще з княжої доби: розум має бути добрим, а серце – розумним); об'єктивне і суб'єктивне, ідеал і волю, наміри і дію, релігійне й етичне, а в підсумку – буттєве і свідоме[*].

П. Юркевич з охотою цитував Ісуса Христа: «Де двоє або троє зберуться в ім'я Моє, там і Я поміж них». У сфері українського політичного життя це викликало аналогію: де збереться хоч кілька українців – там буде поміж них і національна ідея (Нація).

Саме з такою наставленістю писали порівняльні характеристики росіян і українців І. Нечуй-Левицький і М. Костомаров, а М. Драгоманов досліджував «комплекс Едіпа» співвідносно до народної творчості (психології і самосвідомості); писав не лише наукові, а й художні твори П. Куліш.

Досі ця частина спадщини славетного українця досліджувалася, на жаль, недостатньо. Нині крига скресла: появилася праця Ковпік С. «Духовність драматургії Пантелеймона Куліша» (К., 2004). І варто ознайомитися тільки з цією частиною спадщини П. Куліша, щоб переконатися: він був і соратником, і невсипущим продовжувачем національної думи і дії Т. Шевченка, даючи національній ідеї трактування, адекватне досвіду і тенденціям кінця XIX ст.

Прикметно, ніби слідуючи кредо Ф. Шіллера та Р. Роллана, згідно з яким справді народний театр може стати творцем із населення народу, – і українські драматурги практично ставлять саме таку мету. Діалогізована драматична поема Є. Гребінки «Богдан», трагедія П. Гулака-Артемовського «Атрей і Фієст», драми М. Костомарова «Сава Чалий» і «Переяславська ніч»; «Павло Полуботок» О. Барвінського «Петро Конашевич-Сагайдачний» та «Кочубей і Мазепа» С. Воробкевича, «Козак Байда» О. Цися – усе це немовби кроки однієї дороги від драматургії XVII–XVIII ст. до творчості І. Франка, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького та славнозвісного «театру корифеїв» – І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, М. Заньковецької, П. Саксаганського, які

[*] *Юркевич П.* З рукописної спадщини. – К., 1999; *Сніжко В.* Ідеологія Терену. – К., 2004.

свідомо й натхненно подібно до І. Котляревського та Т. Шевченка («Назар Стодоля»), виводячи на кін всі верстви населення, творили з обернутих на рабів людей – народ. Народ з власною історією, долею, ментальністю, мрією, життєвою практикою, міжнародною місією. Із «хохлів» та «малоросів» – українців!

Важливо, що знову драматурги й актори бачать і міжнародний контекст, й історичну парадигму життя та перспективу своєї нації, відчувають перед нею величезний обов'язок, тому навіть імператорові та його свиті відмовляють у переході до їхнього театру на роль примадон, як те зробила М. Заньковецька, з гідністю мотивуючи: допоки мій народ в неволі й недолі, – митці мають бути з ним.

Свого часу Г. Кониський назвав свою драму «Воскресіння мертвих». Воскресінням новочасних «мертвих» прагне вивершитися й П. Куліш. Невипадково, що й проблема нації для нього має не тільки конкретно-історичний, соціально-економічний, етико-естетичний, індивідуально-побутовий, а й, сказати б, вселюдський виміри: і як трансцендентна проблема життя та смерті метафізичної природи й «вселенської душі» в якості критерія і сутності, й вартості життя та людини, людської спільноти. Тим більше, що, як пише П. Куліш П. Плетньому, вони є нероздільними: «все, що є в людині доброго, непримінно знайде собі законну оцінку в інших, тобто ототожниться з гармонією добра і краси, яка царює в роді людському»[*].

З огляду на це П. Куліш перебуває в неослабній напрузі власного самовиховання: інакше людина не має права оцінювати інших; те самовиховання передбачає фундаментом самопізнання та готовність навіть жертвувати собою заради інших, мучитися проблемами інших, гартувати серце, адже «я уявляю, якою я був би нікчемою, коли б моє серце не жило спрагою добра». У статті «Виховання і наука» П. Куліш категорично наполягає: «Все залежить від виховання нашої душі». Душу ж потрібно виховувати не лише добром, а й стражданнями («із страждань народжується все щастя, або, краще, опора щастя»), – а розпочинається й найуспішніше здійснюється виховання, переконаний, як і Т. Шевченко, П. Куліш, у **родинному колі**. А особливу роль у тому має відігравати Слово: «Яке б то добро можна було зробити людям рідним словом на Вкраїні. Що то за дух праведний зріс би в тому народові доброму. Була б ся земля тверджею руського духу і честю слов'янському та й усьому мирові». Слово, до речі, як наукове, так і художнє, емоційне й інтелектуальне, фольклорно-міфологічне й раціонально-досвідне, опредмечене і абстрактно-багатозначне. Слово-деміург.

У передмові до поеми Т. Шевченка «Наймичка» П.Куліш наголошував: «Національна поезія, піднімаючи в молодій душі майбутньої матері все чисто людське…, готує в ній **апостола доброчинності** не на одно, а на кілька

[*] *Куліш П.* Щоденник 1845–1847 рр. – К., 1993. – С. 88.

грядущих поколінь». Завданням готувати покоління до апостольської діяльності зумовлена й проблематика драматургічних та інших творів П. Куліша, вищою формою духовності та культури для якого є добродійне, чесне, моральне, навіть жертовне життя в ім'я щастя усього народу. А це означає і те, що служіння народові має передувати його пізнання та самопізнання.

Важливо: і на початку XXI ст. немало «мислителів» бачать і трактують національну ідею (а відтак і націю та націоналізм) лише (чи переважно) на рівні лозунгів, ідеологем метафізичного наповнення.

Для П. Куліша національна ідея зароджується найперше на рівні почуттів: на початку як усвідомлення себе дитиною матері й батька, а потім – як органічної частки рідної природи, феномена виховання в системі роду-племені, витвору і творця мови, традицій, культури, комплексу всього огрому життя – земного й космічного, вітчизняного і міжнародного, метафізичного і трансцендентного.

Ще в першому драматичному творі П. Куліша «Колії», а далі й у вертепному сюжеті «Іродова морока» головною проблемою для письменника постає боротьба добра і зла, Правди і Кривди (як те було характерним і для народних вистав), а біблійна канва щільно зливається з реально-життєвою.

Принципово важливим стало звернення в прозово-драматичному творі «Мальована Гайдамаччина» до проблеми збройної боротьби за свободу і право: до кінця життя П. Куліш буде шукати правду про історичну роль народного повстанського руху. І не дивно, адже й на початку ІІІ тисячоліття точаться гострі дискусії не лише про гайдамаччину, а, як показують Ю. Фігурний («Історичні витоки українського лицарства») та В. Щербак («Українське козацтво: формування соціального стану», К., 2000) і про оповите славою козацтво. Єдино правильна позиція, вважав П. Куліш, – це шукання правди, залучення здобутків науки, а також – сприйняття усього того на рівні серця.

З відзначених позицій він і пише гостро проблемні не лише етно-соціальною, а й ідейно-психологічною проблематикою твори-розвідки «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний», «Хміль Хмельницький (староруська історична драма)», поему «Нагай», «Підспівок під Вольфганга Гете», в яких постають як маси людей, так і значні козаки та історичні герої, сцени як земного, так і «потойбічного» життя («Козацька і панська розмова на тому світі»).

Звернення до життя як «мас», так і «еліти» в другій половині XIX ст. було знаковим: як і М.Костомаров[*], мало не всі дослідники та митці пробували прочитати історію через життєпис видатних особистостей, тих, хто вершив долю мас. Це було важливо ще й тому, що саме цього типу персонажі (герої) давали змогу виявити злами і думання, й психіки, а тим самим глибше

[*] *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: ЭКСМО, 2004.

проникнути у внутрішні сутності речей і процесів, причин та наслідків почуттів, задумів, діяльності.

Як і в «життєписі царів» Плутарха чи національних міфах типу «Махабхарати» і «Рамаяни», «Авести» і «Шах Наме», в таких творах органічно співіснували реальність і вигадка, правдоподібне і фантастичне, бо головним вважався підсумок: формування певних «істин» та переконань, етносоціальних ідеалів, а головне – характерів. Для цього й потрібні були як образи реальних історичних осіб, так і реанімованих архетипів, спроможних, як Запорожець, протистояти навіть Кривді, Іродові, Смерті («Я з вас, клятих людоморів, видавлю олію»). Бо ж козаки – природні характерники.

Не просто, але саме завдяки фольклорно-міфічній умовності вдається контамінувати свідомість і дію етно-героїв усіх суспільних прошарків та сил, виявити сутність як соціальних суперечностей, так і національної єдності (особливо яскравим прикладом чого постає і роман «Чорна рада»), виразником якої постає у П. Куліша «Хор» (аналогічний за роллю до хорів у античних драмах).

Щоб просвітлити сучасне минулим в ім'я майбутнього і «подав письменній громаді П. Куліш» свою «Гайдамаччину» (Коліївщину), оповіді про те, як Б. Хмельницький з Нагаєм, Палієм та Дорошенком «викоренили» з батьківщини «ляхів, панів польських і чужоземних лихварів та «орендарів»; як «всім миром» була захищена православна віра, а Україна стала єдиною та суверенною, як і Гетьманщина, дала народові «золоті права».

Цього разу не маємо потреби аналізувати внутрішні протиріччя поглядів П. Куліша на окремих етапах його життя: це – тема окремої розмови. Нині головне – показ того, як українська інтелігенція в особі видатного дослідника й митця і сама осягала сутність та роль національної ідеї й спільноти, і розкривала їх мільйонам людей. Тих людей, яких П. Куліш ненавидів за те, що вони часом «спали на волі», а тому були «народом без пуття, без честі, без поваги» до себе, – але яких любив («Нема може і на світі красчого народу, як наш український») і в яких вірив як в історичну силу, спроможну знову прокинутися й усвідомити свою роль та виконати свою історичну місію. Як усвідомити й те, що Україна стала кладовищем трупів героїв та надій, бо на час зрадила свою ментальність й замість активної боротьби за свободу та щастя вдалася до пасивного самозахисту («Примітивний наш люд український і досі… Бо вся історія України була історією оборони»[*]).

Отож: «Поховайте та вставайте! Кайдани порвіте», а П. Куліш сам став типом героїчної особистості, піднесеної як взірець українця на гребінь національної боротьби не лише в XIX, а ще більше – на початку XX століття.

Природно, що в процесі осмислення та втілення у життя національної ідеї приклад саможертовної життєдіяльності Тараса Шевченка спричинив те, що на

[*] *Куліш П.* Твори в 6-ти томах. – Львів: Просвіта, 1910. Т. 6. – С. 335.

історичну арену вийшли лицарі-борці – як Іван Франко, Леся Українка, Павло Грабовський і Михайло Коцюбинський, а на етапі відродження України як держави її вождями стали мислителі і поети, гуманісти й істинні революціонери – як Михайло Грушевський і Володимир Винниченко, Симон Петлюра і Володимир Вернадський, Іван Огієнко і В'ячеслав Липинський, Дмитро Донцов, б. ін.

А головне, що відбувається синхронний рух і взаємовплив суспільної дії свідомості й мистецтва та науки, а остання в якості українознавства та україно-творення стає все більше комплексною і системною. Корчована й паплюжена століттями українська еліта дає молоде пагіння, й нація знову набирає належної **повноти**.

Історично справедливо відзначити особливу роль художньої словесності: як і сотні років тому, вона синтезує суспільну, релігійну, філософську, художню, політичну свідомість найрізноманітніших часток народу й все успішніше цементує їх в цілісну спільноту – націю. У цій ролі виступають І. Нечуй-Левицький і Панас Мирний, П. Грабовський і М. Коцюбинський, Леся Українка й О. Кобилянська, В. Стефаник, С. Васильченко, корифеї театру й соло та хорового співу (С. Крушельницька, М. Мишуга).

І цілком закономірно, що всі ознаки національного видужання та пробудження переживає наука, в якій ініціюючу роль відіграє педагогіка, а всі галузі науки виявляють чітко виражену центробіжну тенденцію – до правди про походження української етно-нації, важливіші етапи та особливості розвитку, перспективи й головні чинники її поступу, самопізнання й само творення. При цьому надзвичайно корисною виявляється діяльність організацій Просвіти та земств. Саме земства організовували і виробничо-економічну кооперацію села (а воно кількісно переважало в суспільстві[**]), що означає – і загальносуспільну консолідацію виробників, і вагому освітню та культурну діяльність. Зокрема, історично впливову роль відіграли земські училища та школи: там молодь (а з нею й батьки) проходила і політичний гарт (ілюстрацією чого є «Мужицька арифметика» С. Васильченка), а водночас піднімалася до усвідомлення й реальних чинників впливу на життя народу. Найпереконливіший приклад – і стаття К. Ушинського «Рідна школа», написана внаслідок глибокого вивчення шкільної справи в Чернігівській і Полтавській губерніях земськими комісіями.

Революціонізуючий вплив на умонастрої українства справила загрозливо масова **еміграція** на північно-східні землі російської імперії та до Бразилії, Канади, США: вона виявила і соціальну кризу в розвитку різних частин народу, і етно-національну: українці їхали в усі кінці планети не як національно визначені й державно захищені суб'єкти, а як малороси і малополяки, маломадяри й малоавстрійці, а тому й в інших соціально-економічних анклавах експлуатувалися нічим не кращими за них як люди без роду і Батьківщини (що з

[**] *Кононенко П.П.* Село в українській літературі. – К.: Р.П., 1984.

надзвичайною виразністю показано в статтях про еміграційний фольклор І.Франка). Виявилася найпотворніша гримаса історії: спочатку мусили рятуватися на турецьких володіннях від московської орди захисники суверенітету й свободи України – лицарі гетьмана І.Мазепи; а тепер тікали від голоду й безземелля з України ті, що своєю працею… годували не тільки Росію, а й країни Європи… Там вони гинули сотнями тисяч! – але з часом гротескова наруга постала іншою реальністю: упосліджувані українці виявилися щонайвищого рівня майстрами-чарівниками і аграрної, і промислової культури. Саме вони перетворювали навіть чужу природу за образом власної душі; зводили тисячі шкіл, бібліотек, храмів, кооперативів. І невдовзі виявилося, що ці високогуманні, роботящі, скромні, талановиті люди є жертвами загально цивілізаційних процесів, але від природи – є носіями творчого начала, у тому числі й тому, що звалися «людьми без батьківщини», однак насправді були істинними патріотами своєї землі, мови, віри, культури, отже, свідомими (як називали англійців, німців, іспанців, французів, поляків…) націоналістами. І українськими, і загалом націоналістами.

На межі XIX–XX століть Світ поставив українство перед іспитом надзвичайної складності, але українці успішно склали його! Бо вони вміли вчитися, але й мали чим збагатити Світ.

І можна зрозуміти, чому 1914 р. російський царизм забороняв святкування Т. Шевченка: тим самим він забороняв українську цивілізаційну домінанту; так само цілком логічно, що 1964 р., відкриваючи у Вашингтоні пам'ятник Т. Шевченку, Президент США Д. Айзенгавр наголошував на особливо великій ролі нашого Кобзаря в розвиткові і національної культури, і загальнолюдської цивілізації. Аналогічно тому Президент США Буш у зв'язку з 40-річчям відкриття пам'ятника наголошував на тому, що і народ Америки виявив Т. Шевченкові велику честь, але головним є те, от все людство віддає шану синові України, бо він збагатив планету ідеалами людяності, гуманістично-демократичного націоналізму, свободи й братерства[*].

Важко зрозуміти лише тих депутатів Верховної ради України, які відхилили проект ухвали про вшанування роковин могутнього пророка в загальнодержавному масштабі: кому вони служать і якому Богові моляться? Задля чого живуть? А точніше: вони ще живі чи ходячі метрві?..

З XVIII ст. (еміграція І. Мазепи і П. Орлика) українцям стало звичним дивитися зі своєї Землі – на Світ, а з чужої – на свою Батьківщину. Простір і Час набули категоріальної сутності: і як міра світогляду та ідеалів, і як критерії оцінок людей та явищ.

[*] *Кононенко П., Кононенко Т.* Тарас Шевченко із минулого в майбутнє; *Француженко-Вірний М.* Відзначення сорокової річниці побудови і відкриття пам'ятника Т. Шевченкові в столиці США Вашингтоні // Українознавство. – 2004. – №1–2.

З цього часу починається процес комбінованого самопізнання та національної самоідентифікації і діаспорних елітних груп та центрів, і – материково українських.

З'являються науково-дослідні центри у Чехії і Німеччині, Великій Британії, Бельгії та Іспанії, в Австралії, Аргентині, Канаді, США, в Японії і Китаї та в Далеко-Східних регіонах Росії. В країнах Європи, Америки, Азії розвивається українська освіта. Культура, видавнича справа, осередки НАН, освітян, «плужна», греко-католицької і православної конфесій. Створюються філії Наукового Товариства ім.Т. Шевченка та УВАН.

І знову головними джерелами збереження та піднесення ідеалів етно-національної самоідентифікації українців – як із східних, так і західних областей (мазепинців і петлюрівців, прихильників ЦР, директорії чи гетьманату, УНР чи ЗУНР, Прикарпатської Русі) постають мова й фольклор, традиції й родинне виховання, освіта і церква. У почуттях і мисленні панують архетипи Київської та Галицько-Волинської держав і Гетьманщини, священні символи Києва, Дніпра, Дунаю, Дністера, Сяну, Матері-Землі, Київської Лаври й Софії та Почаївської Лаври, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Романа і Данила Галицьких, Сагайдачного, Дорошенка й Мазепи, Берестечка й Прут, козацтва і січових стрільців.

Закономірно, що вже у світовій парадигмі постає питання: хто ми? Чиї, яких батьків діти? Чому маємо таку долю? Чи здійсниться пророцтво Шевченкове про «сім'ю велику, вольну, нову» всіх українців? І, зрештою, у цьому багатонаціональному просторі «Нащо нас мати привела?..»

Для відповіді на ті інтегральні питання етнодержавних вимірів було недостатньо. Етнос диференціювався, часом асимілювався, держава то поставала, то падала.

Але українство все більше **консолідувалося**! Стало очевидним, що відповідною консолідуючою енергією та силою володіла лише національна ідея та її незнищенний плід – нація.

Закономірно, що національна ідея та нація стають домінантами не лише історичної життєдіяльності народу, вершиною якої стає відродження національної держави – УНР, а й наукової теорії націоналізму.

Глибоко символічно, що, як і в давноминулі віки, знову об'єктом досліджень стає генезис етносу і держави.

Одним із перших, хто, як ми вже бачили, взявся за цю справу, був Вікентій Хвойка, який дослідив і відкрив праглибини цивілізаційного праукраїнства – Трипільську культуру, тілопальні готські погребища черняхівсько-зарубинецького типу та городища часів Володимира Великого.

Вершинними здобутками позначилась подвижницька праця Хведора Вовка (на жаль, брутально знищеного 1918 року). Студент Новоросійського і київського університетів, котрий студіював антропологію й етнологію в Парижі, Петербурзі, Відні, Х. Вовк здійснив експедиційні дослідження практично по

всій Україні, наслідком чого стали його численні праці. І, наголосимо, не тільки спеціально антрополого-етнологічні, як його знаменита стаття «Антропологічні особливості українського народу», уміщена в не менш знаменитому виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (СПБ, 1916), та дослідження «Етнографічні особливості українського народу», «Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини, Угорщини», – а й такого спрямування, як «Т.Г. Шевченко і його думки про громадське життя».

За більшовизму усунуті з чільних позицій антропологія і етнологія на зламі XIX–XX ст. відзначалися не лише комплексністю та системністю, а й органічною включеністю в широкий спектр суспільно-політичного життя та мислення. Це дозволяло формувати чи шліфувати не лише науково-природничий, а й історико-філософський та політичний світогляд. Зокрема, дослідження В. Хвойки та Х. Вовка з незаперечною достовірністю переконували: «українці є своєрідно, осібною, компактною, антропологічно цілком виразною спільнотою, котра ближча за своїми рисами до балто-альпійських, ніж до кавказьких чи фіно-угорських народів» (В. Крисаченко)[*]. А це в час наростання нової хвилі національно-визвольної боротьби було дуже важливою відповіддю тим, хто в ім'я імперських амбіцій і далі народжував фальшиву версію про «єдиний східно-слов'янський народ», а тим самим і про вигаданість української нації, мови, держави, культури (як те безсоромно-цинічно твердив і нині прокламований російський філософ Г. Федотов на початку, а О. Солженіцин у кінці XX ст.[**]).

Цілком природно, що науково обґрунтована етно-національна ідея стала фундаментом і в теорії та практиці політичних партій і рухів, їхніх лідерів та ідеологів.

Відома роль М. Драгоманова та Б. Грінченка в пробудженні суспільної загалом, національної свідомості зокрема. Навіть взаємозаперечуючи думки один одного, вони підводили до єдиного: український народ абсолютно самодостатній і єдиний на всіх просторах колись українсько-руських земель. Так, у «Передньому слові» до «Громади» (1878) М. Драгоманов аргументовано заявляв: на теренах Росії і Цісарщини (Австро-Угорщини) «живуть люди, що звуть себе українцями, русинами, руснаками, а іноді просто людьми, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т.і. Люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все-таки стільки подібні одні до одних мовою й звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах на світі.

Не раз за сотні років з того часу, як про наших людей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, що й на найдальших кінцях її

[*] *Крисаченко В.С.* Українознавство: Хрестоматія. – Кн. 2. – К., 1996.
[**] *Кононенко П.П.* Українська література. Проблеми розвитку. – К., 1994 (розділ «Народ і слово»).

люди пам'ятали добре про других земляків своїх»[*]. А це, крім усього іншого, означає те, що цей народ – одного кореня, споріднений історією, мовою, культурою і не тільки колись був, а й тепер має право бути єдиним «у своїй хаті», в якій «своя правда, і сила, і воля».

Історія виправдовувала народну волю до єдності і суверенітету на своїй («не своїй») землі. За надання незалежності говорили і перспективи: всього землі українські охоплюють 13500 миль. «А наших людей в ній налічують в Росії 14239129 та в Австрії – 3032000 (в Галичині – 2312000, в Буковині – 200000, в Угорщині – 520000), всього більше 17 000000.

По цих межах наші мужики мають сусід мужиків од Білостока до Бескидів – ляхів, або поляків, за Бескидами до Ужгорода – словаків, од Ужгорода до Хуста – угрів, од уста аж до гирла Дунайського – молдован (волохів, руминів) і коло гирла – болгарів, тих, що в болгарських виселках живуть; по морю Чорному проти наших мужиків сидять татари, (в Добруджі) болгари, турки, греки, грузини, абхазці і т.і.; далі по сухій межі коло наших мужиків сидять сусіди-мужики: татари (в Криму), черкеси (за Кубанню), а од Кубанського коліна по межі східній і північній аж під Новгород-Сіверський – москвини (москалі, руські, великоруси), а далі білоруси (невірно – литвини, литьвяки).

Ніхто не може перечити, що така сила народу, **коли б була на своїй волі й спілці, то здоліла б що-небудь зробити доброго для себе** й стати в **пригоді для сусід**».

Здоліли б українці і стали б в пригоді задля добра й сусідам, але для цього необхідно принципово змінити їхній спосіб життя! Раби «населення» не творять…

Часом Драгоманов, як і Костомаров, схилявся до надання українцям лише етнокультурної автономії; навіть мові відводив роль лише родинної попелюшки («для хатнього вжитку»), та кипіла національними рухами Європа, на порозі нової революції стояла й Україна.

Своя земля, держава, вся історична спадщина, мова, культура, соціально-економічна повновладність, всенародна єдність і політична свобода – ось зміст вимог, що в кінці XIX ст. наповнювали поняття національної ідеї та нації.

Закономірно, що по всій Україні, навіть у Москві й Петербурзі, в австро-угорських кресах виникають не лише археологічні, етнологічні, історико-антропологічні комісії та товариства (чому особлива заслуга В. Антоновича, М. Максимовича, П. Куліша, М. Грушевського, В. Гнатюка, О. Кониського), а й політичні партії, для яких найвищою метою стає Україна як суверенна нація-держава, а деміургічною силою – національна ідея.

Науковою основою нового національно-державного відродження українства стає **українознавство**.

[*] *Драгоманов* М. Вибране. – К., 1991. – С. 276.

Українознавство органічно випливає з тисячолітніх традицій народознавства, генетично з ним пов'язане. Однак ще 1895 р. в статті «Найновіші напрямки в народознавстві» Іван Франко провів поміж ними і чітку розмежувальну лінію.

Народознавство – це чи не найдавніша наука і надзвичайно важлива, «бо ж пізнати народ – то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні і розумові здібності, їхні інститути й економічне становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами. Таким чином, до сфери народознавства входили б такі науки, як історія політична й історія розвитку державних інститутів, історія наук і історія промислу – все, звичайно, в сфері щонайобмеженішій, наскільки це стосується певного конкретного народу»[*]. Саме з цієї причини досі народознавство покладалося на дві дослідні школи – міграційно-історичну й антропологічну. Їхні висновки стали фундаментом пізнання багатьох народів. Особливо первинних цивілізаційних формацій (матріархату, патріархату).

Але світ незмірно змінився, ускладнився й ущільнився: світові комунікації та науково-технічні революції все настійливіше змінюють не тільки зовнішнє (міжнародні зв'язки), а й внутрішнє буття народів. Тому інструментарій старих методів стає недостатнім. І коли народознавство спиралося на етнологію й досліджувало головним чином ті верстви, «які найменше зазнали цивілізаційних змін, найбільше зберегли слідів давніших епох розвитку», то нова наука в центр уваги ставить сучасного типу народні популяції – нації, отже стає націєзнавством. Стосовно Англії – це англієзнавство, стосовно Росії – росієзнавство (а це – не один етнос, а їх конгломерат), стосовно України – українознавством – наукою про українство як феномен і автономний, і загально-планетарний.

І народознавство не було вузько окресленою сферою. Ще розгалуженішим і цілісно-системнішим водночас є народо-націєзнавство. Цілком логічно, що новими методами передбачалися не «випадкові записи мандрівників (котрі досліджували племена ірокезів, індіанців, азійців, африканських резервацій – П.К.), які нотували те, що випадково їм траплялося; то ***були дослідження, ведені з державною метою***, а тому з цілим державним апаратом». Як, нагадаємо, «Українознавство» Сергія Єфремова, випущене 1920 року.

Як українське народознавство і зливалося й диференціювалося з українознавством – наукою про Україну та світове українство, аргументовано показав ще в 1940 р. Дмитро Дорошенко – потомок славетних гетьманів, учений, що синтезував історичний досвід і Новгород-Сіверська, і Віленської гімназії та Варшавського, Петербургського, Львівського університетів,

[*] *Франко І.* Зібр. тв. у 50-ти томах. – Т. 45. – К., 1986.

Карлового університету в Празі, як президент Української Вільної Академії Наук і як активний політичний діяч – борець за суверенну державність України.

«Початки наукового дослідження української історії, етнографії, мови, письменства, – зазначає Д. Дорошенко в статті «Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення», – те, що ми звемо українознавством, припадають на самий кінець XVIII століття. Ці ***початки тісно зв'язані з українським національним відродженням***. Саме тоді, коли рука російського уряду доруйнувала останки української державності на Лівобережній, козацькій Україні: на Слобожанщині, Запорожжі й на Гетьманщині; саме тоді, коли завмирало українське культурне життя в старих своїх формах і, здавалось, цим разом уже назавжди, якраз тоді серед освічених представників українського громадянства, як антитеза до упадку старого життя, зароджувався новий духовний процес: пробудження інтересу до свого власного минулого, змагання зберегти національно-історичну традицію вкупі зі впливом нових ідей, що приходили до нас із Заходу, ідей народності й демократизму, – все це утворює умовний рух, який має в історії назву українського національного відродження»[*].

Сутності завжди передує (як храмові проект архітектора) ідея. І до національного відродження, і до націєтворчого українознавства пролягла довга, але урожайна нива-дорога.

Як вважає Д. Дорошенко, віхами тієї дороги були: народна творчість, літописи, діяльність творчої інтелігенції; вихід у 1777 році праці Василя Рубана «Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год», що була не чим іншим, «як коротким курсом української історії, зложеним невідомим автором ще в 1770-х роках з виразною метою зв'язати старий князівський період української історії з козацьким і доповненим відомим Олександром Безбородьком (пізнішим канцлером російської імперії). Одночасно видає він і «Землеописаніє Малыя России» – коротку географію Гетьманської України».

Пізніше Ф. Туманський публікує маніфести Б. Хмельницького і літопис Грабянки, а ціла група людей збирає універсали, дипломатичне листування, записки, все, що мало відсвіжати й історію, і патріотизм українців.

Яків Маркович налагоджується скласти цілу **е н ц и к л о п е д і ю** українознавства (видає перший том – «Записки о Малороссии» у 1798 році, коли виходить і «Енеїда» І. Котляревського). Паралельно з ним досліджують історію України брати Полетики, Василь Ломиківський, Михайло Марків, Максим Берлінський. А 1816 року у Харкові починає виходити «Украинский Вестник». Не менш знаменно, що в цей час побіля Харківського університету купчаться П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, І Срезневський, М. Костомаров – могутня когорта будителів Слобожанщини, а тим самим і всієї України.

[*] *Дорошенко Д.* Розвиток науки українознавства…- Українська культура. – К., 1993.

1822 р. за ініціативою князя М. Рєпніна виходить п'ятитомна «История Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського.

1846 р. видана п'ятитомна «История Малороссии» Миколи Маркевича.

Кінець XVIII – початок XIX ст. позначені активізацією етнографічних видань (А. Чарноцького, О. Павловського, П. Лукашевича, О. Бодянського, М. Максимовича, М. Цертелєва, Я. Головацького).

Етапним стає 1843 рік: саме тоді засновано в Києві Археографічну комісію, з 1860-х років секретарем якої стає славнозвісний історик Володимир Антонович і яка видає надзвичайно вагомі праці – 4 томи «Пам'ятників», «Архив Юго-Западной России», численні надзвичайної ваги документи з історії України.

1856-57 рр. П. Куліш видає етно-історичні «Записки о Южной Руси».

Пам'ять історії неминуче активізує дослідженняі й доленосних державно-правових документів та актів стану соціально-економічного розвитку та становлення громадянського суспільства: 1882 р. в Києві починає виходити «Кієвская Старина», в якій особливу увагу приділяється дослідженням політичної, соціальної та культурної історії козацької України; розгортають діяльність архівні комісії в Чернігові, Полтаві й Катеринославі, товариство дослідників Волині в Житомирі, Церковно-Археологічне товариство в Кам'янці-Подільському, Товариство дослідників Кубані в Катеринодарі. «Протягом 80-х, 90-х і початку 1900-х років українськими вченими була виконана величезна праця, яка обіймала досліди над усіма сторонами життя українського народу в його минулому і сучасному. Можна сказати, що історична самобутність і своєрідність українського культурно-національного типу знайшла певне наукове обґрунтування» (Д. Дорошенко).

Зрозуміло, що особлива заслуга у всьому тому належала українському науковому флагману – Науковому Товариству імені Т. Шевченка та його керманичам М. Грушевському та І. Франкові.

Закономірно, що наукові здобутки ставали надбанням і широкої громадськості, а особливо – політичних організацій: висновки науки просякали зміст найпринциповіших ухвал та програм.

«В справах політичних хочемо, – говорилося в Програмі Руської-української радикальної партії, одним із засновників якої був й І.Франко, – повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці статі, якнайповнішого впливу на рішення всіх питань політичного життя і автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тільки їх дотикають**: уділення кожному народові можності якнайповнішого розвитку***[*]*, задля чого необхідно вирішити й найголовніші проблеми соціальні,

[*] Див. тут і далі: Українська суспільно-політична думка в XX столітті. У 3-х томах / Упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. Сучасність, 1983. – Т.1.

економічні, культурні, мовні, освітні (жовтень 1890). Без цього національна проблема розв'язана не буде.

«В досить високій степені одноцільна та централістична організація держави австрійської, – наголошували «Молодші» радикали, – складаючись з кількох націй не відповідає потребам свого населення. Ті потреби вимагають, щоби **кожна народність**, під загрозою загибелі, **була зорганізована в самостійний політичний організм**: новожитну централістичну державу».

Наскільки проблема української нації в структурах австрійської та російської імперій була гостро актуальною, переконливо показував у статті «Українці» (1910) Михайло Грушевський: на межі XIX–XX ст., писав він, усі розуміли, що українська проблема стає загальноєвропейською. І тому, що Україна масою свого населення входить у дві імперії; і тому, що вона виходить на кін історії з своєю програмою розвитку.

Перше концепційне положення тієї програми – надання українцям етно-державної суверенності. Зрозуміло, що для імперій-колонізаторів це – «руйнівна, анархістична стихія, ворожа суспільному ладу і державному порядку», як їх уявляють держави-гнобителі. Лякає їх і те, що «в програмі українства **соціально-економічна сторона тісно і нерозривно пов'язана з політичною і національною**»[**], як і з проблемами державності, історичних традицій, своєї мови, освіти, культури, громадського самоуправління. Були спроби деяких національних політиків зазначені вимоги продати за «сочевичну юшку національних поступок», однак суспільство Галичини відкинуло те капітулянтство.

Тож і розгорілося принципове протистояння українських інтересів зі шляхетсько-польськими та українських із московськими, що задля досягнення мети йшли і на політичний тиск, шантаж та дискредитацію українства, на хитро підступні обіцянки «опікунства» над українством, які, як відомо, ніколи не виконувалися. Зате було інше: коли польсько-московські політики, воюючи між собою за українські багатства, в кризові моменти… об'єднувались проти українців!

Особливо неприглядно вели себе різномасні соціал-демократичні польські й російські організації, які свої шовіністичні та імперсько-гегемоністичні амбіції безсоромно маскували «інтернаціоналістським» лозунгами про об'єднання сил трудящих усіх країн проти буржуазії, а також, підносячи свої інтереси, зневажливо «жартували над «гадяцьким» (або «мазепинським») сепаратизмом». І як не прикро, але «Російська соціал-демократія, взагалі недоброзичливо настроєна до національних питань», нерідко домагалась того, що «купки українських фантазерів» клювали на отруєні гачки російських імпер-мисливців. Саме з їхньої вини «захист національних нужд українських мас» почав «старанно дискредитуватися кличкою «націоналізм» (М. Грушевський).

[**] *Грушевський М.* Українці. – Наука і культура України, 1991. – Вип. 24

Було поставлено імперськими ідеологами під сумнів та дискредитацію «такий же загальний характер по суті, але високо цінимий з точки зору інтересів української народності – її успішного і нічим не обмежуваного розвитку, – являє собою **постулат якомога ширшої участі народу в управлінні і контролі, запровадженні виборного принципу в організації управління від низів до верхів державного ладу, широкої децентралізації, усунення будь-якого штучного нівелювання чи регламентації культурного, суспільного і національного життя і створення сприятливих умов для суспільної самодіяльності й ініціативи, для успішного розвитку областей і народностей, що входять до складу держави»** («Українці»), – тобто всього того, що століттями формувало й наповнювало зміст української національної ідеї на фундаменті чого виявляла свою і державницьку волю українська нація.

Та нація, що на межі XIX–XX ст. виявляла волю не лише якихось частин, а всього народу: «Ми, русини галицькі, **часть народу русько-українського**, вище 20 мільйонного, – підтверджували це представники «Програми Народної Ради», – маючи за собою тисячолітню минувшість історичну, – народу, що, утративши самодільність державну, боровся віками за свої права державно-політичні, а ніколи не зрікся і не зрікається прав самостійного народу… постановляєм:

1. Хочемо всестороннього і свобідного розвою нашої руської народності, яко **самостійної** народності слов'янської, а **свідомі своєї індивідуальності національної** і культурної, бажаємо дальшого розвою руської суспільності в напрямах: просвітнім, економічнім, культурнім і політичнім», і все те маємо вибороти, «уважаючи народ підставою нашої сили»[*].

Величезний вплив на розвиток суспільної думки та дії справили «Програмові засади Братства Тарасівців», у яких наголошувалось: «Кожна освічена людина з науки і власного досвіду знає, що людськість уся поділяється на раси, народності, нації і т. ін. Знає і тямить, що через те тільки й існують сі колективні одиниці й носять таку назву, що вони мають щось своє власне, що відрізняє одну таку одиницю од другої. Так кожна нація має свою мову, звичаї, історію, культуру і взагалі світогляд, одним словом, власне психічне Я». (Правда; том XVII, випуск L, 1893).

Ось чому розвій і кожного народу, і всього людства не в нищенні, а у вільному розвиткові та збагаченні «психічного я» національностей, «бо коли нарід розвивається вільно на національному своєму ґрунті, то тим самим він додає до загальнолюдського поступу і свого духового й розумового скарбу». Отож уміймо плекати свою самобутність як скарб загальнолюдський та ревно дослухаймося до «слів безсмертного Тараса: Борітеся, поборете, Вам Бог помагає!» Борітеся не як терористи, а як ідейні революціонери-гуманісти, бо

[*] Українська суспільно-політична думка в XX столітті. – Том 1. – С. 17.

саме вони вирішують питання й програми загального поступу, а «не револьверники і бомбісти» (І. Франко).

«Наука й життя Всеукраїнського народу доводить нам, – наполягали тарасівці, – що Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу», неволя ж – навпаки, що доводить і гніт польсько-мадярсько-австрійсько-румунський, й історична правда: «Богдан прилучив до Московщини український нарід» як вільний до вільного, як рівний до рівного», – однак його добру волю було зраджено. І нарід, і сам Богдан зараз не зрозуміли, що се була помилка, бо ж «Москва не свій брат»: вона перетворила розквітлу державу на Руїну. Ось чому Україна має стати державою з домінантою своєї нації, культури, економіки, суспільного ладу, політичної еліти; з пануванням своєї мови скрізь – «в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні…» А для цього маємо подбати «про те, щоб **піднести й розворушити на Вкраїні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції й народу національні почування українські**…»

Усе зазначене виражало не мрії, марення, ілюзії одинаків-романтиків, а волю й свідомість народу. Цілком природно, що «маса» висунула енергійних, мислячих лідерів суспільного руху.

Ще 1895 р. член групи «молодших» радикалів Юліян Бачинський видає у Львові свою працю «Україна irredenta», лейтмотивом якої стає: «Політична самостійність України – то conditio sine kua non її економічного і культурного розвитку, умова взагалі можливості її існування». Ґрунт розквіту – народ як нація, що довели: і еміграція, яка «стрясла собою всю галицьку суспільність, очистила і освіжила її душу, сонну атмосферу», примусила всіх приглянутися до болючих ран народного буття; і «Руський» мужик – сеж пречінь грунт», з якого виросли всі інтелігентні «руські» кляси, тому маємо думати, що буде без нього? Як маємо думати та ставити «на порядок денний справу **будучності** української нації – взагалі: не лише виключно в Австрії, але і в Росії». Розмов про це маємо багато, однак «ми маємо дуже багато патріотів, а от ділателів – мало» (І. Франко).

Се означає, що маємо добре визначити «**мету** (ціль) **нашим загальним прямованням і відповідаючу їй програму найближчої практичної роботи**» Маємо перебороти незнання чи нерозуміння законів розвитку людини, нації, цивілізації, щоб не запанував політичний «хаос». Щоб ми не зациклились на «мужикові», а бачили все суспільство у його внутрішній ґенезі й у міжнародних зв’язках, а інтелігенція щоб не обмежилася роллю спостерігача, а стала мотором і мозком руху, витворила закони, зведені в Конституцію. Трансформатором ідей і руху не стануть ні москальофіли, ні народовці, потрібна політична партія сучасного типу, яка з усією гостротою і науковою обґрунтованістю поставить перед українством і національне питання (опубліковано в Берліні, 1924).

Розумного голосу молоді було недостатньо, щоб переконати консерваторів, скептиків і рутинерів.

Природно, що на дискусійну арену виходять І. Франко і Леся Українка, М. Грушевський і М. Міхновський, лідери журналу «Українська хата», В. Липинський та Д. Донцов, В. Винниченко й С. Петрюра, І. Огієнко, А. Волошин, А. Шептицький. Кожен із них – висока віха в ідейно-політичному житті нації, генератор знань, ідей та проектів «національного храму». Дати повну картину їхніх програмових засад у праці такого типу неможливо, тому зазначимо їхні лише найпринциповіші постулати.

Для І. Франка національна ідея – це філософія буття, свідомості та планів на майбутнє українства. З цієї причини великий Каменяр усе своє свідоме життя досліджує ґенезу феномена українства й відображує насідки і в історико-теоретичних, і в художніх творах (тому й постає парадигма того руху в картинах та образах принаймні з 1-го тисячоліття нашої ери (фольклорно-міфологічна поезія, роман «Захар Беркут») до віку ХХ, а виражається як в аналітично системних матеріалах, так і в пророчих («Мойсей»). Автор чи не найзначнішої політологічної праці ХХ ст. «Що таке поступ», І. Франко дає глибоко переконливий аналіз усіх фаз розвитку цивілізації аж до комуністичної й соціалістичної, а тому найбільш переконливо характеризує й епоху націй: вона для нього – органічний щабель вселюдської еволюції, до того ж – органічно пов’язаний з реально-життєвою та трансцендентною природою геокосмічного руху і поступу, а тому найбільш відповідний (як форма) змісту саморозгортання безмежного й багатоманітного світу. Новоявлені теоретики, як до гільйотини, фанатично прив’язали себе до комуністичної й соціалістичної доктрин, але то – безтілесні химери, оскільки адепти комунізму-соціалізму не хочуть бачити: хто відкидає національну домінанту, той руйнує і прокламованого ідола «інтернаціоналізації», оскільки саме справжній **інтернаціоналізм** найповніше виражає роль націй: вони – ядро й деміург **між**-народних (національних) взаємозв’язків та прямувань, гарант збереження й розвитку народів, отже – незнищенності й окремих людських спільнот, і, завдяки цьому, – вічності вселюдства.

Цілком закономірно й логічно, що в час піднесення нової хвилі національно-визвольного руху в Україні Іван Франко не тільки бере найактивнішу участь в теоретико-ідеологічній боротьбі, а й (хай через фізичний стан і суто символічно!) записується із сином Петром до організації Січових стрільців (на підставі чого примітивні українофоби і його зараховували до призвідців …1-ї світової війни).

Внутрішній рух до національної ідеї, нації, націоналізму як наукової концепції розвитку віри і церкви – складової розвитку суспільства – послідовно та фундаментально виявляють й відомі церковні діячі Іван Огієнко та Андрій Шептицький. Усе, зауважимо, закономірно: лідерами української церкви були люди найширших обдарувань, інтересів та діянь. Достатньо нагадати, що Іван

Огієнко (митрополит Іларіон), подібно до Іларіона часу княжої доби та Петра Могили, пройшов мало не всі щаблі опанування освітньо-наукового та громадсько-політичного досвіду: вчився у Київській військово-фельдшерській школі, на медичному факультеті університету св. Володимира, потім вчителює та закінчує Вищі педагогічні курси. З 1915 р. І. Огієнко – приват-доцент Київського університету, професор кафедри української мови і літератури, член Ради Міністерства освіти. Згодом І.Огієнко – міністр освіти, міністр ісповідань в уряді Директорії, ректор Кам'янець-Подільського університету; живе у Львові та працює у Варшавському університеті. 1928 р. стає одним з ініціаторів Всеукраїнського Церковного Собору, на якому було інституйовано УАПЦ. З 1940 р. – чернець і архієпископ Холмський та Підляський, а з 1943 р. – митрополит УАПЦ. З Європи переїжджає до Вінніпега, де в 1951 р. його обирають першоієреєм Української Православної Церкви в Канаді. Уже це – трудівничий подвиг, – та є ще цифри і факти: І. Огієнком написано понад 1000 творів (900 опубліковано), серед яких «Вчімося рідної мови», «Рідне писання», «Українська культура», «Українська граматика», «Руські переклади в Херсонесі в 860 році», український правопис, затверджений ВАН як нормативний (очолював комісію), «Кирило і Мефодій», «Постання азбуки й літературної мови в слов'ян»; планував 30-томову «Бібліотеку українознавства…».

Не можна не захоплюватися широтою обріїв життєдіяльності Огієнка-Іларіона, а разом з тим – і крицевою одноцільністю його світогляду та творів, філософською основою яких завжди була національно-державницька ідея.

«Кожен народ має свою Церкву, маємо її й ми, як український народ, як українська нація.

Наша Церква – Православна, яка на наших землях існує ще від найдавніших часів. Церква наша зробила для свого українського народу незмірно багато, тому ми й любимо свою Українську Православну Церкву **як свою душу, як своє серце**!»

Її благословлять ще Андрій Первозванний (а це – І ст. н. е.), як і Київ – місто знаково-сакральне, як Єрусалим чи Сіон. Наша Апостольська церква – «Це наша невмируща Слава!». Як і кожна Апостольська, українська церква «має право бути Патріархією», а тим часом вона «стоїть ніби понижена», чому?! «Кожна Апостольська Церква є Церква невідмінно **автокефальна**, цебто незалежна від інших Церков. А Українська Церква і тут переслідувана й понижена.

Року 1621, за славного Митрополита Київського Іова Борецького, відбувся в Києві Всеукраїнський Церковний Собор, і цей Собор одноголосно прийняв таку історичну постанову: – «Святий Апостол Андрій – це перший Архієпископ Костянтинопольський, Патріарх Вселенський і Апостол Український.

На Київських Горах стояли ноги його, й очі його Україну бачили, а уста благословляли. І насіння Віри Христової він у нас посіяв.

Інша справа – що католицький світ руками Польщі й московський царизм та більшовизм силою змінили статус Української Церкви та упослідили волю мільйонів.

А цим підтвердилося: Тіло Христове – Але Церква не може бути залежною від будь-кого, у всьому світі вона захищає і просвіщає народ, а держава має захищати як народ, так і свою церкву. Так і постають у комплексі людина – віра – церква; Природа і Бог; святість віри і пастирів Церкви; історична пам'ять і національні традиції; держава і Церква; Церква і Мова.

Тож маємо пам'ятати: «задовго до Великого Князя Володимира в Україні було багато православних християн, особливо серед вищих клас, серед князів, бояр, дипломатів, військових, купців і т. ін.».

Були славнозвісні церковні святині (Києво-Печерський монастир, Київська і Чернігівська Софії, храми у Львові, Луцьку та ін. містах), були свої святі і герої-мученики, яких шанував увесь світ; були церковники, котрі фундували й розвивали освіту, науку, культуру – і всі особливу увагу приділяли державі і мові як генераторам єдності суспільства).

Причини зрозумілі: «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості» («Українська культура», XLIX). Ще Ісус Христос наголосив на праві, навіть обов'язкові кожного народу мати свою мову, бо ж, як поучав апостол Павло, «хто балакає незнайомою мовою, той навчає тільки себе. Коли я почну балакати вам чужою мовою, то яка буде з того користь, бо ж ви не зрозумієте мене… Коли я не розумію значення слів, то я буду чужинцем тому, хто говорить, і він мені стане теж чужинцем… І коли я молюся чужою мені мовою, то хоч дух мій і молиться, проте ж розум мій залишається без плода… В церкві краще сказати п'ять слів розумних, корисних й для інших, аніж силу слів чужою мовою» (Перше послання до Коринфян).

Через «чужі слова» розвалилася Вавілонська вежа. За допомогою чужих мов колонізатори України віддаляли не тільки церкву від суспільства, а й еліту від трудящих, село від міста, освіту й культуру від автохтонів, а державу від народу.

Віки пішли на боротьбу за народну мову, бо то була боротьба й за національну віру та церкву, і ось тепер – у час піднесення всенародного визвольного руху – ми чіткіше усвідомлюємо: проблема мови – серцевина національної ідеї та нації, бо «Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб… Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. У мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання» («Українська культура», XLIX), нашої самоідентифікації, державницького і психологічного Я.

Мова – найпотужніший обсерватор і виразник часо-просторового мислення кожного індивіда, міра широти й глибини його, за проникливим

судженням географа-академіка, всесвітньо відомого вченого Степана Рудницького, – міра геополітичного й геостратегічного мислення народу, його еліти.

Національна ідея визначає і позиції Андрія Шептицького – визначного і церковного, і політичного діяча України, митрополита, що ревно відстоював пріоритети національної церкви і 1941 р. рішуче підтримав ухвалу Національних Зборів у Львові про відновлення української державності.

Як і для І. Огієнка, для представника українського католицтва ХХ ст. А. Шептицького проблема церкви ототожнювалась із проблемою національно-державної, культурної, духовної свободи народу, його історичного права на власний життєвий вибір, а національна ідея спонукала до активного захисту історичного вибору українців, до його молитви: «Всемогучий Боже… Ти любиш весь людський рід і Твоїм Божим Провидінням опікуєся кожним народом зосібна! Поглянь милосердно й на наш український нарід… Ми, діти українського народу…, любимо всі народи…, а передусім любимо щирою християнською любов'ю наш український народ», – тому Тебе, Боже, благаємо простити цьому народові усі гріхи його, а ми будемо плекати й славити героїв, котрі борються за народне щастя. У цьому процесі важитимуть віра й молитви, та заради досягнення всеосяжної мети ми будемо також підтримувати акції з військової організації, спроможній захистити повсталий народ, з організації правової системи, спроможної ефективно служити демократії і народоправству; зі здійснення церковної реорганізації, спрямованої на забезпечення автокефалії українській церкві. І, звичайно ж, з організації державного будівництва нації, для чого необхідно вирішити питання національних кадрів української церкви – освічених, чесних і патріотичних («Розбудова України»).

§4.1.15. Національна ідея – нація – націоналізм – фундамент творення суверенної України

Національна ідея періоду національно-визвольної революції (перша чверть ХХ століття). Аналіз матеріалів розвитку всіх сфер буття і свідомості народу та світового українства на початок ХХ ст. з достатньою аргументованістю переконує: національна ідея – нація – націоналізм стали визначальними феноменами загальнолюдської еволюції.

Стосовно України – то їхнє коріння в минулих віках, вони є синтезом найрізнорідніших якостей і тенденцій державно-політичного, суспільно-економічного, мовно-культурного, церковно-релігійного, правового, оборонно-військового та міжнародного прямування українців як питомої спільноти в системі міжнаціональних зв'язків та взаємозалежності.

Цілком природно, що й виявлялися та осмислювалися національна ідея – нація – націоналізм в категоріях як практики, так й історії та теорії. А в цьому

процесі поєдналися всі форми як еволюційно-революційної діяльності провідних сил суспільства, так і досвідно-інтелектуального осмислення та прогнозування характеру й наслідків дії певних життєтворчих чинників: сім'ї, роду, виробників матеріальних благ і еліти, держави і церкви, політичних освітньо-наукових та культурологічних центрів, міжнародних контактів на рівні і реальної практики, й пам'яті історії, Простору й Часу як категорій якісних модифікацій, змін та структуротворчих суспільно-політичних процесів.

Закономірно, що на історичну арену вийшли головні сили всіх верств суспільства і всіх українських Земель – від Чернігівщини до Київщини, Слобожанщини, Полтавщини, Черкащини, Поділля, Волині, Галичини, Буковини, Закарпаття, Одещини, Причорномор'я: і тих українців, що лишалися в складі материзни, і тих, що ниділи в рамках російської, австро-угорської імперій чи інших держав.

Як і в XVII ст., Україна стала на порозі нової епохи – націє-державотворчої.

Можливі заперечення: Україна, мовляв, і не втримала державності на початку XX ст., і не завершила формування націєтворчої теорії та практики; дискусії (достатньо загадати В. Липинського, Д. Донцова, В. Винниченка, С. Петлюру та ін.) щодо шляху розвитку та рушійних сил продовжувалися…

Та відповідь інакомислячим очевидна: 1) ніщо і ніколи в світі не досягає завершеної форми; і цивілізаційно-культурні структури постійно зазнають змістовних модифікацій, бо світ безмежний і розвивається під дією різних своїх частин, а тому фрагментарно, за законами саморозвитку й саморегулювання; 2) природа тим і мудріша за окрему людину, що одразу не відкриває їй всіх своїх секретів і таємниць; нові грані буття з невідворотністю відкривають і нові грані інтелектуального пізнання. І так – довічно.

Інакше людина (і людство), відкривши абсолюти, вичерпали б свою місію (отже, й доцільність свого існування). Мали б прийти інші форми світовираження.

що виявиться ефективнішим для розбудови суверенної України – нація чи держава, а відтак і національні чи державницькі ідеї, структури, пріоритети.

Пригадаймо, ще 1918 р. Іван Огієнко наголошував: любімо нашу українську церкву, бо й «вона перетворила нас у свідому українську націю» («Українська культура», р. VII).

А Ольгерд Бочковський у «Вступі до націології» показав етапи того перетворення. Автор праць «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування» (1916), «Націологія і націографія» (1927), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), О. Бочковський сповідував наукові постулати: 1) Націологія є наукою про націю (ї); 2) «дослідчим об'єктом націології є **модерна нація в** процесі її утворювання в новітній добі»; 3) слід чітко **розрізняти «націю» і «нарід»,** який є об'єктом етнології та етнографії. «Нарід – це етногенний розчин; нація – це

викристалізований суспільний агрегат»; 4) націологія є явищем світової суспільної думки.

Стосовно України, то О. Бочковський звертав увагу на такі реалії: націологія закономірно розпочиналася з вивчення й показу еволюції та ролі української людини, роду, племені, природи, мови, культури, держави, міжнародних відносин, правової і військової культури.

У цьому зв'язку цілком слушно висвітлювались проблеми «взаємин між територією та нацією, отже, й передовсім – геополітичне значення території, яке іноді міняється в процесі історії. З цього боку географічне положення України відіграло дуже вилику роль та мало безсумнівний вплив на історію українського народу. Україна була тією межовою країною інтерконтинентального типу, образно кажучи, вона була запіллям Європи на порозі Азії. Це мало і має для неї першорядне історичне значення. З цим бо є зв'язана її культурна дилема: Схід чи Захід? Євразія чи Європа?» А також, як наголошує і сучасний дослідник В. Сніжко: Орієнт чи Окцидент? І Україна – межова країна чи країна без меж? – отже, країна особливої долі та ролі, що зумовлюється і її географією та природою.

Це осмислювалося та практично розв'язувалося Києм і київичами та Аскольдом і Святославом; потім великими князями та королями Володимиром Великим, Ярославо Мудрим, Володимиром Мономахом та Романом і Данилом Галицькими.

Якісно новою гранню стала епоха Козаччини та Гетьманщини. Тоді важило те, що Україна географічно з усіх боків була відкритою, «а оскільки сусідами її на Сході були азійські кочовики, то зовсім зрозуміло, що природно-географічно беззахисна саме з цього боку Україна стала улюбленим майданом для їх безнастанних наїздів, які впродовж майже тисячі років раз – тут – раз заливали її монголо-тюркською стихією, гальмуючи нормальний перебіг української етногенези та руйнуючи спроби українсько-державного будівництва. В зв'язку з цим стоїть **міграція,** як характерне явище української історії, виснажуючи її від XI до XVIII ст. та спричиняючи перевагу в неї динаміки над статикою, що, у свою чергу, дуже несприятливо відбилось на процесі кристалізації українського народу, затримавши… українську націогенезу» («Вступ до націології»)[*]. Визначальними чинниками української долі й стали Степ, Чорнозем та Козацтво. А разом з проблемою «географії» проблеми об'єднуючої народ ідеології та своєї держави, пізнання й самопізнання. Останнє особливо важливо ще й тому, що природа і територія «сприяли витворенню кращих об'єктивних, ніж суб'єктивних передумов для українського самостійництва – Україна має всі природні та господарські дані для свого великодержавного розвитку».

І оскільки в «кожному національно- політичному питанні головною дієвою особою має бути нація– особливої ваги і набуває проблема її самосвідомості, а

[*] *Бочковський О.І.* Вступ до націології. – Мюнхен, 1991–1992.

це на гребінь суспільного самопізнання і виносить також проблеми «нація й мова» (рідна й чужа мова), нація і культура, нація і держава, – кладучи в основу постулати: “мова – це весь нарід», «кожна чужа мова – це начебто вбрання, до якого людина не звикла», і цілком слушно Міжнародний конгрес у Люксембурзі (1928) «рішуче відкинув двомовність, висловившись за рідну мову навчання в школах».

Відомо, що мистецький шедевр може бути створений лише рідною (народною) мовою, а «поети є великими будівничими нації» – і все ж гарантом реалізації нацією своїх можливостей, прав та обов’язків є держава.

Тож цілком логічно на початку ХХ століття в Україні і набула проблема нації та держави як глобально-синтезуюча проблема.

Різні інтереси – різні ідеології та плани розв’язки проблеми.

Як зазначав у полеміці з Лесею Українкою І. Франко, ще в другій половині XIX ст. окреслилася одна з ліній суспільного думання – комуно-соціалістична. Її представниками були і українці, котрі, як радикали, «признавали себе в першій лінії соціалістами, а тільки в другій українцями»[*].

Відповідно до цього вони служили: одні – Австро-угорській, інші – російській імперіям, і сумління їх не мучило від того, що вони обіймають інтересами не весь народ (націю), а лише одну (часом зовсім мізерну) часточку». Кожна доба переходова… Бували часи мертвіші й глухіші, та нинішній час тим власне сумний і скандальний, що в ньому переважну рухову силу виявляє стекле назадництво, погорда до власного народа і його думок та ідеалів, льокайське прислужництво, що без сорома пишається в масці політичного *bon sens-a*, політичної практичності, або бліда безхарактерність, що мов соняшник до сонця тягнеться до посад і авансів. Само собою все те було би не таке страшне, якби з усіх боків не роблено рівночасних заходів, щоб у народі здушити решту почуття морального, затруїти сумління підростаючих поколінь, зломати все, що б могло б бути на перешкоді темним силам, уґрунтувати – бачиться на віки вічні – панування облуди і кривди людської».

Досі подібне чинили лише зовнішні сили. Тепер радикалістська реакція охопила і маси українства. Комуно-соціалістична пошесть сіє «зневір’я у власні сили і в силу рідного народа», що «захитало найкращі характери породило фантастичні бажання – дійти до чогось при помочі власне тих, котрих власне витичена і нераз із цинізмом висказувана мета, щоб ми не дійшли ні до чого путнього і були й надалі тим гноєм, на котрім міг би виростати й пишатися перед світом їх пишноцвіт. А з другого боку життя народне дійшло до того ступеня, де вже не вистарчають ані красномовні проповіді, ані голословне береження народних святощів, ані платонічна любов, – а треба важкої конкретної праці на різних полях, починаючи від економічної самопомочі і

[*] Див. : Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 1, Сучасність, 1983.

правової оборони, а кінчаючи найвищими вимогами наукової й літературної праці» (І. Франко).

Великий мислитель і поет, І. Франко в епохальній праці «Що таке поступ» (2003) показав і те, що необхідно з мас зробити політичну силу (бо темні малі не прийдуть до мети: сліпі; «ані політична наука не оживить народа, ані безнаукова революція не підніме його); і те, що пропонований безрідними радикал-соціалістами безнаціональний лад призведе лише до ще більшого насильства, терору й свавілля (як те й сталося в імперському СРСР), бо будуть втрачені важелі як соціально-економічного, так і морального, ідейно-патріотичного ставлення до життя. Отож необхідні просвіта і праця, титанічна праця політичної еліти, бо «всяке вагання, всяке опізнення української інтелігенції в такому зближенню (з народом. – *П.К.*) – велика небезпека для національного розвою, для всеї будущини України».

Враховуючи конкурентну боротьбу з дійсно народними партіями та вдаючись до тактики лавірування, частина соціал-демократії вдається до загравання з національними силами; у свої програми включає вимоги забезпечення прав націй та етноменшин. В. Ульянов-Ленін навіть критикує російських держиморд за національний нігілізм і занадто запопадливих націоналів, котрі бували іще брутальнішими денаціоналізацорами. Більше того, зазначає, що в соціалістичному суспільстві нації матимуть усі права аж до права на відокремлення (повний суверенітет). Однак усе те виявилось лукавою облудою. Коли комісії України, Росії, Білорусі, вивчаючи питання кордонів, прийшли до висновку, що в основу розмежування має лягти **етнічний** принцип (і тоді до України повернуться землі від Холмщини до Берестейщини, багатьох районів Куртини і Вороніжчини, Кубані, де українське населення становило 84–95%), – Політбюро РКП (б) відкинуло той міжнародний принцип і провело маскарад створення СРСР – країни, у якій «всі рівні» і «все наше». Після того в Конституції УРСР не було зазначено навіть положення про те, що українські землі є власністю українського народу! Дивуватися не доводиться: керівною силою в УРСР була не КП(б)У, а Компартія Росії, бо за статутом ленінська партія компартія України прирівнювалася до обласної організації РКП(б). Та й самою назвою Комуністична партія України засвідчувала, що, на відміну від РКП (б) – **російської** компартії, – вона є мовби наднаціональною. Вражав і кількісний склад: в ЦККП(б) У до середини 20-х років українців було в межах… 3%.

Відоміша й благородніша частина націонал-комуністів (як М. Скрипник, В. Шумський, М. Хвильовий, М. Куліш) пробувала якщо не змінити кардинально, то хоча б покращити ситуацію, однак усе закінчилося їхнім поганьбленням та, як і сотень тисяч інших патріотів, фізичним знищенням (у тому числі й довірливих членів КПЗУ).

Фінал відомий: в період розвитку «зрілого соціалізму» на рівні офіційної доктрини (закону) була впроваджена ідеологема: у СРСР сформувалася нова

історична спільність людей – радянський народ. Лицедії зважили за можливе навіть не маскуватися. Нації, а з ними й держави, мови, культури, були оголошені анахронізмами, а тому самоз'їденими… в ім'я світового прогресу.

Продажна преса, наука, освіта, ідеологія вірнопіддано проголосила: так сталося, бо ні націй, ні національного питання не існує (й не існувало), бо воно… успішно вирішене КПРС. Як наука для всього людства. Та наука, що устами М. Хрущова на сходах Білоруського університету проголосила: замість білоруської мови має бути російська, бо «чим більше російської мови, тим більше соціалізму». Певне, і Лукашенкові навіть тепер більше імпонує російська мова та держава (як аналог соціалізму), ніж Білорусь і її нація, мова, культура.

Здавалося, апокаліпсиса не уникнути. Та все те було фальсифікацією.

Маркс, Енгельс, Ленін, а потім і більшовицька партія відстоювали ідеали або космополітичні, або легко замасковані імперські. А це не сприймали навіть інші компартії, бо комуністи Китаю, Франції, Італії, Польщі, Угорщини, Чехії, Японії ніколи не зрікалися своєї національності, а відтак і своїх обов'язків щодо рідного народу. Не зрікалися і російські, вони тільки ототожнювали російське із загальнолюдським, керуючись ще царистськими правилами: «Росія – третій і останній Рим»; «де я, там і Росія»…

Українські горе-комуністи і на своїй землі почувалися чужими опричниками, прикажчиками чужих панів (щось на зразок монголо-татарських ординців або турецьких яничар). Тож не дивно, що саме вони були в надрах українського народу найбільш руйнівною силою, носіями отруйного національно-державного, а від того й гуманістичного, патріотичного, мовного, культурного, морально-етичного нігілізму.

То були шершні, що їли поїдом медоносних бджіл. То були антитіла з породи антиприроди, тому саме з ними точилася найнепримиренніша боротьба і в теорії, і в практиці історичного поступу.

Національно-державницькі нігілісти більше руйнували, аніж творили, бо йшли не від життя, а від умоглядних догматів, згідно з якими й **конструювали** свій ілюзорний, безплотний світ. Закономірно, що ще в
трагедії-феєрії «Прометей» (1917–1923) П. Тичини на питання, чи щасливі люди в тому бездуховно сконструйованому «місті сонця», будівник тієї химери Прометеєві, якого відкидали як ворога, відповідав:

…щасливі ми,
це так, але те щастя в нас казенне,
і мова рабства. Скільки, скільки мук.
Коли б ти знав! В нас мерзость і покора,
Панує сила в нас і деспотизм, –
бо практично ми вже й не люди, лиш числа![*]

[*] *Тичина П.* Зібр. тв. у 12 томах. –Т. 1.– К., 1983. – С. 478.

І це було помічено, нагадаємо, у творі 1917–1923 років, абсолютно у відповідності з прогнозом І. Франка.

П. Тичина, ціле його покоління були готові до національно-патріотичного й гуманістичного типу мислення, бо пошук істини не переривався.

Однією з тих істин і стало усвідомлення схоластичної порожнечі теорій національних нігілістів. Не лише в Росії, а й у Галичині, писав І. Франко Лесі Українці, «бачимо поперед усього розвій думок у теоретичнім, абстрактнім напрямі. Інтереси до абстрактних питань переважають над інтересами до конкретних справ. Чи то питання загальнолюдські, чи спеціально-українські підкопуються поперед усього з абстрактно-теоретичного боку: соціалізм з боку матеріалістичного світогляду, зовсім ненерозривно з ним зв'язаного; політична реформа з боку федералізму, що в усякім разі може бути тільки дахом великого будинка, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа; питаннє української національності з боку висшості українського типу над московським або з боку спеціальної інтервенції, що всякому народові надає окремий характер, та тільки на лихо покищо лишається в сфері гіпотез. Правда, в сій сфері легко й свобідно буяти, там безпечно, і аргументація pro і contra ні до чого практичного не зобов'язує. Та тільки ж до дійсного життя ті гіпотези й теорії нічим не доторкаються, з насущними його потребами не зв'язані, бо ані теоретичним федералізмом ніхто ситий не буде, ані теоретично аргументоване українство нікого до себе не потягне і нікого не загріє». Це – глибока криза розриву інтелігенції з народом, теорії і практики, еволюційної і революційної дії, а на порі – «прикладання поступових думок до роботи серед народа як організування того народа до боротьби за політичні ідеали свободи й справедливості».

Проблема національна – проблема єдності теорії й практики, реальної боротьби за ідеали; проблема не лише України, а й усієї Європи!

І щастя що революції 1905–1907 років українці йшли не тільки з ілюзорним теоретизуванням, а й з фундаментальними набутками і в теорії, і в практиці, бо розуміли: «Одно з найповажніших питань – як зробити Україну вже тепер політичною силою» (Леся Українка).

Отже: і **що** потрібно робити, і – **як**?!

Символічно, що якраз на зламы XIX і XX століть – 1900 року – Микола Міхновський відповів: «Самостійна Україна»! Як? – шляхом справедливого розв'язання національного питання! Від просвітницького народництва до політичної боротьби.

Надзвичайно важливо і те, що праця «Самостійна Україна» стала політичним *credo* Революційної Української Партії, оформленої в Харкові «Радою чотирьох» – Д. Антоновича, Камінського, Левка Мацієвича, Михайла Русова. І те, що РУП розпочала діяльність саме в Харкові, продовживши традиції слобожанської інтелігенції, – у тому Харкові, який пізніше буде використаний вождями «пролетаріату» якраз проти української самостійності.

Але то – потім. Тепер же вогненно горіли рядки: стає «очевидним, що всесвітове національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть від необхідного, дійсного та справедливого розв'язання».

Справедливо – це як?

«Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зарабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна **нація** з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму **незалежної, самостійної держави**; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плеканнє індивідуальності є метою і тоді стане зовсім зрозумілим, що **державна самостійність є головною умовою існування нації,** а державна незалежність її національним ідеалом у сфері межи національних відносин**» (**Львів, 1900).

Маємо визнати, заявляв автор, що ми перебуваємо в становищі нації поневоленої, бо коли патріотів оголошують зрадниками (як героїв 1709 року), а в школах «наших дітей готують заклятими ворогами і ненависниками нашого народу», «навіть у церкві панує мова наших гнобителів; коли українські гроші використовуються головним чином на користь російської нації (підтримуючи не нашу, а їхню культуру, мистецтво, промисловість); і коли закони для нас видає уряд іншої нації, – то ми є не народом, а рабами.

Це почалося ще 1654 року, коли московський уряд грубо порушив як двосторонні домовленості, так і принципи міжнародного права: тоді вільний народ було обдурено й поневолено головним чином позбавленням державності.

Ганебно, що український народ уярмлено та ще й на його глум пропагується, мовби він сам того хотів. Але ми тоді прагнули державності і свободи і тепер маємо «обов'язок розбити пута рабства, щоб – спадкоємці Богдана Хмельницького – ми по праву могли користуватися нашою спадщиною».

Постає ще одна непростима кривда. «Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації.

Над нами висить чорний стовп, а на ньому написано: «Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації».

Та подібне уже було! А головне, що смерть української нації означала б, що мають умерти і всі «поодинокі члени колишньої республіки», як і всі соціальні верстви, еліта України, бо позбудуться усіх елементарних політичних прав людини». Але це був би смертельний удар, удар і по всій загальнолюдській цивілізації!

Цього допустити не можемо, тому й висуваємо план-принцип: «**Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі**».

Ми недостатньо культурні? Так мусимо виправити цю несправедливість щодо мас, а «сю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Се її право і її обов'язок».

Наша інтелігенція грала й ганебну роль. Та годі посипати голову попелом! Пора діяти! І Т. Шевченка розуміло не все покоління, та прокинулося ж з летаргійного сну. «Третя Українська інтелігенція (від Полтави, Берестечка й Шевченка) стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної», виходимо на історину арену, і або поборемо, або вмремо…»

Це було виразом і вершиною прогресивної не лише всенародно-української, а й всеєвропейської суспільної думки. І народ піднявся та пішов у революцію 1905 року.

Кривава розправа над повсталими не оначала краху. В Україні – лише передишку. Настав час доучуватись і переучуватись, у тому числі й у власному всенародному організмі, бо він був і складним, і диференційованим інтересами.

Отож, лукаво гримасничають і деякі сучасні ідеологи, виходить, народ не був політичною нацією, та й в революцію 1905 р. йшов не з національними, а соціально-економічними гаслами.

Та й це вже було. Засліпленим ідеологією лише якоїсь партії чи групи важко побачити весь народ та пригадати досвід історії: і національно-визвольна українська революція XVII ст. та Гайдамаччина, і французька демократична революція та Жакерія, та й у більшості випадків світові революції проходили під релігійно-економічними гаслами, бо вони дохідливіші масам, а проникливіші дослідники завжди вміли розрізняти привід та причину і в Європі, і в Азії та Америці, до того ж коли йшлося як про визвольну боротьбу у США, так і про І світову війну. Французька революція починалася з повстання… жінок, які змусили чоловіків піти на штурм Бастилії… Соціальною революцією починався новий Китай.

Не тільки громадівці, тарасівці (Українки й І. Стешенка) народники, революціонери Слобожанщини, а й Молода Україна у «Відкритому листі…» до Міністра внутрішніх справ Сіп'ягіна рішуче заявляла: «Українська нація мусить скинути панування чужинців, бо вони огиджують саму душу нації» – але визволення національне та політичне вони не мислять поза визволенням соціальним. То – двоєдиний процес.

На певному етапі все сильніше натискають на свідомість народу ті, що проголошують національну проблему неактуальною й замінюють її ідеєю «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Мотив – «економія сил» в ім'я немовбито всезагального блага. Переважно соціальну програму відстоюють есери як партія селян. Не лише монархісти, а й кадети рішуче засуджують революцію 1905 р. загалом. Розповзається інфекція ренегатства, потрясаюче викрита В. Винниченком в романі «Записки кирпатого Мефістофеля» та в оповіданнях М. Коцюбинського.

Та хід історії нікому не вдавалося зупинити. Та історія, наголошує І. Франко в «Одвертому листі до галицької української молодіжі», «захоплює нас самих, ставить нашу націю майже в центрі подій». Чи ми добре осмислили той рух? Те, що «всесвітня історія – не історія героїв, а історія масових рухів і перемін», а ми ж є органічною частиною народних мас, а ті події мають значення для долі кожного з нас.

Ми завжди адекватно реагуємо на події, бо в Росії панує теоретичне доктринерство великоімперського ґатунку, фундаменталізм месійного типу, одначе «найменше опору знаходив собі автократичний доктринеризм на Україні, бо й ми виховувалися в тому російському дусі, забуваючи про своє найдієвіше завдання – «витворити з величезної етнічної маси українського народу – українську націю, суцільний культурний організм», спроможний до відпорності й засвоєння загально-людських культурних здобутків[*].

На жаль, ту відпорність довелося виявляти в поборюванні не лише старих, а й новоімперських сил в особі ленінського лицемірного більшовизму. І не всі були до цього готовили та спроможними.

«…Ми не признаємо ні можливим, ні бажаним, – говорилося в Програмі Української трудової громади в другій Державній Думі, – порушення цілості і єдності Російської держави, а навпаки бачимо в тій цілості і єдності конечну умову сили для збагачення будучини всіх народів Росії». Інша справа – певні економічні поступки робітництву та певна лібералізація парламентського життя.

Опортунізм виявляв себе у всі віки. Одначе українство не сповідувало опортунізму також віками.

Рішучий протест 1907 р. заявляють українські (галицько-буковинські) посли у Віденському парламенті: знову бачимо, говорять вони, шахраювання українськими інтересами. «Отсі події наказують нам, заступникам галицьких і буковинських русинів, як частини руської нації, що ніколи не зрікалася своєї самостійності, – прилюдно заявити, що ми, змагаючи до національно-територіальної автономії в австрійській державі, застерігаємося проти неприродного, на ніяких історичних правах неосновуючого ся лучення, зглядно розпучування нашого народа дорогою кураєвої автономії, та протестуємо проти виїмкових законів для Галичини», – автономія має бути національно-територіальною (К. Левицький, Петрушевич та ін.).

Не менш напруженою виявилася реакція Лева Юркевича на взаємовідносини української соціал-демократії з російською.

«До нас, українських марксистів, – пише Л. Юркевич, – російські товариші ставилися з презирством, а то і з ворожістю вже через одне те, що ми надавали великого значення національному питанню і провадили нашу діяльність в

[*] Див.: Літературно-науковий вісник, рік VIII, т.XXX, кн. IC, 1905.

національних формах[**]. Останніми часами мало що змінилося, хоча більшовики й меншовики мають деякі розходження і між собою.

«Ми твердо стоїмо на тім, що безперечно: право України на (самостійну) державу». Але держава не є фетишем без нації та без розуміння: «самостійницькі завдання можуть конкретно постати перед певною нацією лише тоді, як вона означилася культурно і політично».

Українці визначилися. Однак знову потрапляють в шулерську гру: коли раніше їх самочинно зараховували в «єдину східно-слов'янську народність», то нині по-єзуїтському занурюють в каламутну парадигму: право на самостійність аж до відокремлення ви, мовляв, маєте. Але це шкодить загальнопролетарським інтересам… Виходить, що той же Ільїн (Ульянов), проголошуючи ідею самостійництва, ніби дає дуже широкий вихід змаганням поневолених націй до волі», однак печально те, «що вихід сей є чистісінькою ілюзією, а ще сумніше, що сам Ільїн, ми переконані, се дуже добре розуміє».

Насправді розумів. Тому лідер більшовиків і обрушився на Л. Юркевича з брутальною критикою. І можна було б на це не зважати чи «подивитися як на забавку легковажних людей, коли би справа не ускладнювалася тим, що Ільїн і його товариші з-під самотійницького прапора з «глибоким обуренням» показують нагая автономічним робітничим рухом поневолених націй. Бо нагай той свідчить, що самостійницький прапор вони піднесли тільки для того, щоб ілюзорним кличем відвернути робітництво поневолених націй від боротьби за ті національні права, які давно здобули собі західноєвропейські народи». Їхній словесний інтернаціоналізм є лише тактикою в інтересах фракційно-шовіністичних.

Хід подій 1917–1920 рр. повністю підтвердив ці висновки. Зі згоди чи й за ініціативою Ільїна-Леніна Україну почали членувати територіально (роблячи особливий наголос на відокремлення Донецько-Криворізької «республіки» та інших східних і південних областей України), насичувати УНР «пролетарськими» елементами, а далі й організовувати військові походи.

Великою драмою з часу Першої світової війни стало «роздертя нашого національного організму між Росією та Австро-Угорщиною» (С. Петлюра). За цих умов українці тим більше повинні проявити єдність та усвідомлювати: серед багатьох інших, «національна проблема, зокрема українська, вимагає свого невідкладного розв'язання» (1914).

І знову різнорідні концепції розв'язання проблеми. Одна із них пропонувалася «Маніфестом Головної Української Ради» (у Львові):

«Надходить важка історична хвиля, важить ся доля держав і народів. Нічого не вдіяли всі зусилля дипломатії, щоб удержати в Європі мир…»

Не вдіяли й різного роду інтернаціонали: вони хай і з лукавими обмовками, однак однозначно підтримали патріотично-шовіністичний чад і розійшлися по

[**] Юркевич Л. Про національну політику більшовиків. – Дзвін, 1914, ч.5.

позиціях своїх держав. Було обдурено і робітництво: мільйони клали голови за світове панування… своєї буржуазії та аристократії. По ганьблення націй обернулося втратою морально-етичних та гуманістичних принципів. Однак у трагедії світу почали звинувачувати природу людини – «порочну за своєю сутністю», не що інше, як «хижу тварюку» (Гейдеггер).

Націоналізм ставив на одну площину права і обов'язки, відповідальність націй; інтернаціоналісти ігнорували категорії совісті, честі, культури й все підпорядковували одному – завоюванню влади. Будь-якою ціною!

«Буря війни суне на Європу і ніщо її не спинить. Суне отся буря передовсім на держави, в склад яких входить український нарід. Український нарід належить до тих народів, на які війна і її наслідки належать найбільше.

В таку хвилю нарід, що хоче жити, мусить мати одну думку і одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважило би історії держав і народів», – наголошувалося в «Політичних засадах Головної Української Ради»[*].

Мати одну думку і волю та здатність втілити їх в діло могла тільки нація. А серед заходів (діла) передбачалося і розгортання діяльності Союзу Визволення України й участь в оборонній роботі Українських Січових Стрільців: у день нашого воскресіння український народ «кличе синів своїх до бою за волю України», і немає жертви, яка була б за здійснення мети завеликою. «Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Європою і Московщиною, – доповнювалося в заяві СВУ, – постала самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення утривалення європейської рівноваги…, а для українського народу було б се здійснення вікових його мрій і зусиль».

Так проблема української нації постала як проблема і внутрішньонародна, і загальноєвропейська; та як проблема і високої теорії, і загальнонаціональної практики.

Природно, що й позиція підавстрійських земель України суттєво вплинула на загальноукраїнський державотворчий процес: на історичну арену виходить УНР з її лідерами – Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою та ін.

У науковій літературі наближено до істинного висвітлено становище й основні напрямки діяльності УРН[**]. Тому зазначимо лише найголовніші контури історичного процесу.

Найперше і найголовніше: найвищою метою роздумів та організаційно-політичних діянь для УНР було двоєдине завдання: в ім'я народу (нації) – створення української держави; а в ім'я держави – **відродження, консолідація й одержавлення української нації.**

[*] Вісник Союза визволення України. – 1914, №1, ч.2

[**] Див.: праці М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, С. Єфремова, П. Скоропадського, – а також: Солдатенка В.М., В. Винниченко. – К., 2005.

Особливу роль у цьому відіграло те, що керманичами УНР стали люди, для яких досі головною справою життя була політична й суспільно-економічна історія та перспектива народу, його мова й культура, освіта, наука, міжнаціональні відносини, мистецтво (особливо література), в загальному – «українознавства». І ще в XIX ст.. Михайло Грушевський – Голова УНР та перший Президент України, автор 10-ти томної «Історії України-Руси» – став загальновизнаним інтегратором не лише української, а й, за визнанням вчених Амстердама і Бєлграда, Парижа і Лондона, Кембриджа і Оксфорда, Нью-Йорка й Пекіна, Берліна й Торонто, Москви і Рима*, – світової історичної думки. А його концепція української історії базувалася на ідеї визначальної ролі **народів** (націй), оскільки держави могли підноситися й занепадати та гинути, а народи (як рушії історії) залишались завжди.

Саме М.Грушевський прослідкував багатотисячну ґенезу людини й народу на теренах української землі, до рівня наукової теорії розвинув гіпотезу М. Максимовича про період княжої Київської Русі як період української історії та ввів у науковий обіг поняття «неповної» нації і необхідності відродження держави.

Досі М. Грушевському закидають помилковість ідей автономного та федеративного статусу України. І такі поняття він уводив у політичні документи, вони фігурували і в реаліях взаємовідносин з Росією (Тимчасовим урядом, Державною Думою, урядом більшовиків).

Однак зразу ж нагадаємо: як і в усіх видатних політиків (Б. Хмельницького, І. Мазепи), у М. Грушевського обов'язково мали спрацьовувати конгредієнти як стратегії, так і тактики (бо, як говорив М. Горький, – кто всегда ясен – тот просто глуп. Особливо у сфері політики, свідчення тому – ситуація: коли Наполеона запитали, як писати закон, він відповів: «якомога більше і неясно»).

Намагаючись максимально використати всеросійську і міжнародну кон'юнктуру, лідер України змушений був присипляти агресію сусідів, а тому наголошувати на вигідних і Росії автономістських або федеративних намірах своєї держави.

І – вражаючий дипломатичний підсумок: «І тепер, народе Український, нас **приневолено, щоб ми самі творили нашу долю»**

Шлях? Як говорилося в заяві Генерального Секретаріату, – це націоналізація, українізація освіти і війська, всіх форм народного життя. А головне – здійснення волі народної революції.

Наляканий переможним ходом всенаціональної української революції, Тимчасовий Уряд Росії вдається до тактичних маскувальних заходів: обіцяє позитивно поставитися до українських вимог Учредитэльном Собрании. Довірливі з безвиході українські державці і закликають «громадян землі

* Див.: Ювілейний збірник на пошану М.С. Грушевського. – К., 1928.

української» до розробки й виконання «законів про автономний устрій України».

При цьому привертає увагу розв'язання проблеми «нація і нац (етно) меншини»: до Центральної Ради пропонується добрати «на справедливих основах представників інших народів», що має сприяти забезпеченню прав кожної людини (квітень, 1917). А також наголос Генерального Секретаріату ЦР на тому, що в плані політичних реформ має стати «зміцнення нового ***республіканського*** ладу в Україні». Старому режиму «має настати кінець». Сотні літ "народ український поневірявся у національному безправстві, в утисках, у знущаннях. Тепер, ***відроджений, оновлений***, хазяїном ввіходить він у рідний край до вільного життя». Увіходить, як наголошує В. Винниченко, **з сердечною ніжністю** до своєї революції (вересень 1917). І саме тому – з рішучим наміром покінчити з національним гнітом, з анархією, із зовнішньою загрозою, вирішуючи питання Установчих зборів, селянського пролетаріату, земельного питання, економічної стабілізації, фінансів, робітничої політики, народної освіти, адміністративного апарату, судової системи, військових справ, демократії і національного питання. Уряд, наголошувалося Генеральним Секретаріатом ЦР, «оборонятиме, забезпечуватиме нац. меншини від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприятиме задоволенню потреб їх національного життя» (12.X.1917).

Це була абсолютно нова концепція національно-державного розвитку в усьому Європейському світі і, зрозуміло, неприйнятним викликом для автократичної російської імперії. На грань непримиренного двобою стали два світи – як дві цивілізації і культури.

Як засвідчує «Промова Михайла Грушевського на з'їзді народів у Києві» (8–14 вересня 1917), той двобій визначався характером ставлення до мети, ідеалів, перспектив соціальної й національної революції народів. Характерним був наголос М. Грушевського: «Я промовляю від української демократії, але поняття української демократії і українського народу є тотожні. Тотожні, бо до соціально-національної української революції панівні верстви поставились, м'яко кажучи, «стримано». З огляду на історичні обставини, (які) вам відомі, структура національного життя українського народу склалася так, що хоча на українській землі розвинулась велика землевласність і різні форми капіталістичних підприємств, вони все одно є чужі українському народові – вони не зв'язані з ним». Вони орієнтуються на інші держави.

Зате до Києва потекли каламутні хвилі російських монархічних сил: тут вони відновили проповідь етнонаціональної та державної єдності з українцями в минулому, особливої місії слов'янства (ототожнюваного з Росією) в історії; навіть – священної місії Києва у відродженні «общерусской» культури, мови, військової могутності, неперехідної ролі «воссоединения» в Переяславі 1654 року.

А найперше денікінці чи лідери різних фракцій «Союза русского народа», як зазначав навіть А. Денікін, зосередили увагу на вже відомій цинічній агітації: щастя України можливе тільки в абсолютній єдності з Росією (а шлях до того, за твердженням Г. Федотова, – це вміщення тіла України в тіло Росії, як і української культури в культуру російську); ніякої української нації не існує, є лише «общерусский» народ; не існує й української мови (культури), то – вигадка поляків та австрійців; існує лише «самозванна» (нелегітимна) партія та Центральна Рада, що становить купку інтелігентів-змовників проти Російської імперії.

Монархісти вели шалену пропаганду за протиставлення інтересів української нації та етно (національних) меншин. І, як те не здавалося для довірливих дивним, знайшли чи не повну взаємопідтримку з «принциповими» інтернаціоналістами-більшовиками та бундівцями. Ті й ті об'єднувалися, але не з українцями, а з їхніми ворогами.

За тих умов і набула поширення чудернацько-гнила, але з часом утверджувана більшовицько-ленінська «висока теорія» про дві нації, а відтак і дві культури та мови в кожній нації та національній культурі, про боротьбу між ними як про головний важіль та рушій поступу.

На диво, це не стосувалося російських інгредієнтів, як і культурна спадщина Росії («Мы же не Иваны, не помнящие своего родства»), – вони підносилися як священні корови в Індії – головна запорука єдності та всеможності, аж до повного заперечення міжнародних законів та етико-моральних норм. Правильне все те, проголосили поборники національного нігілізму й остракізму, що в інтересах комуністичної партії. А партія перефарбовувала та розширювала імперію.

На Україні версія двох націй у кожній нації особливо гостро та масштабно позначилася на проблемі «села» і «міста». Бо, завдяки демографічній політиці сусідів і колонізаторів українського (традиціями, мовою, культурою) села і зденаціоналізованого, відірваного від кореневої народної основи міста, перенаселеного росіянами, євреями, румунами, мадярами, поляками, – а тому по орієнтованого на інші держави, міста. Поділяй і владарюй – це була тотальна політика новоявлених «інтернаціоналістів», котра немалою мірою сприяла розкладові української сім'ї, роду (бо рід, як нав'язувалося всіма формами ідеології, літератури, мистецтва, освіти, розпадається, а клас стоїть) і нації, диференціювала суспільство на конкуруючі й антагонізуючі групи, у яких, у свою чергу, згідно з теорією класовості і партійності, людина іншій людині мала бути вовком (homo homini lupus est) і всі воювати проти всіх, а тим самим готувати появу концтаборів та Гулагів як невідворотної необхідності; тотально репресивної системи як блага. І тим ще раз підтверджуючи: денаціоналізація – це лиховісний генератор дегуманізації, а далі й деморалізації суспільства, приреченого на деградацію.

Українська нація в особі її еліти, особливо політичної, такої перспективи прийняти (і стати тим самим самогубцем) не могла.

Щоб вибити козирі в ідеологів «единой и неделимой», знейтралізувати версії, згідно з якими, говорив М. Грушевський, «національний рух нібито таїть в собі загрозу для досягнень революції», ми пішли на те, щоб "Українське Центральне Представництво, без різниці своїх партій та угруповань, стало на спільну платформу широкої політичної автономії України і Федеративної Російської Республіки»*. Оскільки монархічно-автократичний монстр і далі міг бути страшенною загрозою України – остання готова ще раз виконати свою історичну місію –сприяти розвиткові Росії як демократичної держави. Ми – вороги жорстокого централізму, тому й відстоюємо століттями сповідуваний українцями принцип федералізму. Федералізму з усіма, а не тільки з Росією, для якої рівноправний федералізм може стати «рятунком для Росії».

Останнє – принципово і дуже важливе. Українська ідея федералізму передбачала не ущемлення прав України, а створення умов реформації Росії (як і всякої іншої країни) в демократичну державу.

Отже: федералізм не як протиставлення ідеї суверенізації й всебічної співпраці, а навпаки: реалізація принципу **«повної державної незалежності»,** завдяки якому і для демократичної Росії федералізм стає «єднаючим принципом».

Пізніше Росія і офіційно визнає цей принцип (нарікши себе федеративною республікою), але й там – лише на рівні назви, бо інші республіки РСФСР практично не діставали статусу суб'єктів історичного розвитку.

На час же переговорів між Україною та Петербургом і Тимчасовий Уряд, і більшовицька компартія стояли на одному – повній підлеглості ідеї неділимства. Це, наголошував М. Грушевський, є неприйнятним. Колись уже було, що «ми об'єдналися з Росією», та «наші права було беззаконно потоптані». Тому ми відстоюємо принцип державного суверенітету, а «Ставши на принципі повного і необмеженого самовизначення народів», не можемо згоджуватися на федерацію лише як на перелицьовану форму залежності, а тільки як федерацію повноправних суб'єктів типу федерації Європи, а «в майбутньому – федерації всього світу».

Далекоглядна позиція, – з якої випливало категоричне: «Ми будемо протестувати проти всякого пригноблення національного життя… імперіалізмові, де б він не розвивався, – поза межами Росії чи в межах федеративної Російської Республіки, ми будемо протиставляти ідею свобідного союзу» народів.

Не важко помітити, що це говорила Європа з Азією як демократизм із тоталітаризмом; це була мова Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка з фальшивими проповідниками ідеї об'єднання «пролетарів усіх країн». Як і в

* Свободный союзъ. – 1917, жовтень, ч. 1.

XVII ст. ідеями національно-демократичної революції, Конституцією П. Орлика, творчістю Т. Шевченка Україна відкривала Європі, Росії великі перспективи. Філософією, гідною втілення в життя, були й слова Голови УНР про те, що «між народами немає народів більш чи менш здібних, а є народи, поставлені в більш сприятливі умови життя», і є – в менш сприятливі. Досі бачимо, що окремі народи «зберігають систему придушування стремлінь народів». А завдання полягає в тому, щоб сприяти розквіту цивілізації і культури через сприяння розквіту націй.

Аналогічні ідеї, зокрема про необхідність піднесення ролі органів місцевого самоуправління, про забезпечення системи мирного розвитку народів, про скасування смертної кари, про підтримку національно-персональної автономії розвивалися і в Третьому Універсалі УНР.

Відкривались принципово нові перспективи у внутрі та міжнаціональних відносинах, та ленінський режим дбав не про те. Його слова про підтримку національно-визвольних демократичних рухів були лише ширмою, за якою розбудовувалися підвалини новочасної «тюрми народів». Саме тому було цинічно спровоковано збройний конфлікт з народним урядом, і на Україну рушили полки озброєних псевдоінтернаціоналістів-ординців.

І світ потрясли слова IV Універсалу: «Народе України!.. Ми, Українська Центральна Рада, зробили все, щоб не допустити сеї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам назустріч, і веде далі криваву боротьбу з нашим Народом і Республікою», більше того, воно «кличе на нову війну, називаючи її до того ще й священною».

Ми рішучі противники війни і принципові прихильники всесвітньої федерації народів, однак за нав’язаних нам умов ми повинні боронитися і відстояти волю всіх верств українського народу, а тому

> «Ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадян України: однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною Вільною Суверенною Державою Українського народу.
>
> … Земля, ліси, води і всі багатства підземні, як добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народної Республіки.
>
> …всякого, хто кликатиме до повстання проти Самостійної Народної Республіки, до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду.
>
> Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом, Українська Народна Республіка підтверджує, і зокрема проголошує: у Самостійній Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії»
>
> 9 січня 1918 р. Київ.

Природно, що це було не тактичним ходом, а підсумком багатовікової боротьби та розвитку суспільно-політичної думки, голосом Часу в Європі XX

ст. Тож цілком закономірно, що і в «Конституції Української Народної Республіки» (прийнятої 29.04.1918 р.) було закарбовано:

«69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію… Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена на ньому»[*].

З боку суверенних українських урядів принципи Української Конституції та IV Універсалу щодо нацменшин ніколи не були зігноровані ні теоретично, ні практично.

Інша доля чекала українську націю. Після поразки революції та знищення української суверенної держави українська нація опиняється під пресом тотального переслідування.

«…Сам на волю рвись. Бо воля – лиш те, що сам здобув ти у борні, а не дістав, як ласку…

…Казка і дійсність завжди в ворожнечі», – (П.Тичина, «Прометей»).

Воістину: дійсність стала ворогом мрії. І тоді в усій силі своєї пророчої філософічності знову постало: – «Борітеся!» Поборете... Але не покладайтесь лише на Бога. Не ждіть чиєїсь ласки. «Бо воля – лиш те, що сам здобув ти у борні»!

І тут знову доторкаємось до коріння й генези: сім'я і рід – джерело філософії родинності; етноідея й держава формують якісно новий тип ідеї – загальнонародної; одержавлений народ стає політичною єдністю, і на цій основі формуються національна ідея, нація, національна держава. Синтез усіх начал зумовлює контамінацію еволюційних і революційних засад, утверджує історичну буттєвість національної ідеї та нації, а на цьому ґрунті – націоналізм як наукову концепцію ідеї – нації – держави як феноменів і людино- та суспільно- творчих, і трансцендентних.

Початок XX ст. показав, яку важливу роль у розвитку національної ідеї та нації відіграє держава. 20-ті роки XX ст. повернули до першооснов: коли впала національна й була нав'язана чужинська (фактично – імперсько-окупаційна) держава – знову на всю значущість постала роль національної ідеї та сформованої нею нації. Як ланцюг: пам'ять – буття і ідея – пам'ять. Іскра (енергія) – родинне коло – вогнище. В Часі і Просторі, між сусідами і цивілізаціями, в минулому, сучасному і майбутньому; не лише як думка і дія, причина і наслідок, а й як Критерій характеру та якості буття і розвитку.

– «Камо грядеші?!» – від імені зрадженого покоління на весь голос питає М. Хвильовий. І за цим стоїть: Україна чи Малоросія? Схід чи Захід («каганцювання на селі» чи «дух Фауста»?), суверенітет чи рабська підлеглість? Опора на свої сили чи залежність від чужих?..

[*] *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т.II, Відень, 1921.

І – воістину революційна боротьба сфері ідей та концепцій. І в Україні, і за її межами. Коли виявляється: можуть гинути навіть найвидатніші чудеса світу, міста, держави, цивілізації, – але невмирущою має бути ідея. Бо коли й вона умирає, тоді – апокаліпсис. Певна сутність відмирає.

Величезний парадокс історії: не хтось, а Гетьман України П. Скоропадський оголошує про відміну рішень ЦР та ідей IV Універсалу про суверенітет України. Як напише у «Воспоминаниях» сам П. Скоропадський, за ним не пішла українська інтелігенція, його не підтримав народ, але він «убежден, что великая Россия возродится и только под сенью ееснпетра» багатостраждальний український народ зазнає щастя…

Тимчасовий Гетьман не перестав бути постійним генерал-ад'ютантом його імператорської величності, практично розтоптав українську національну ідею, бо та ідея не містилася в його етнопсихіці; він не міг щиро сказати словами П. Тичини: «Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов»: здібності генерала й адміністратора були при ньому, а любов лишилася в Петрограді. Керівник не еволюціонував і не піднявся до народу, хоча інтелектуально мав добрі наміри.

Як показують «Запитання т. Леніну» С. Мазлаха і В. Шахрая та відповіді на них, компартія Росії не мала і добрих намірів. Це вона, висловлюючись про самостійність Латвії і Литви, рішуче виступила проти самостійності України і Грузії. «При єдиній дії пролетарів України та Росії вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови», – заявив Ульянов-Ленін, додаючи: Росія без України існувати не може! То про яку ж свободу України йде мова, коли має бути єдність, але російські поборники єдності рішуче виступають проти волі українського народу? «Ми не вільні від українських почувань, – писали Мезлах і Шахрай. – При цьому «ми» каємося». «В нас для нас» Україна є не лише географічним терміном, «словом», «назвою», замість попереднього «Південна Росія». А для вас, т. Ленін? Підтвердить ваш лозунг про право націй на самовизначення аж до відокремлення на прикладі України, бо інакше відповідь «матиме значення перевірки інтернаціоналізму…» Поки що перевірка дає негативні результати!

Матеріальне та духово-культруне багатство України підтвердило «свою змогу устояти проти вікового гніту русифікуючої поміщицько-буржуазної державної машини», – заявила й партія боротьбистів. Але питала й вона у Виконавчого Комітету III Комуністичного Інтернаціоналу, чому сталося так, що в час визвольної революції зовнішні сили стали на шлях і ускладнення соціально-економічного становища в Україні, і «заплутування та загострення національно-політичних відносин?» На доказ достатньо зазначити: «на 71,1% українського населення припадає 121 школа, на 12,6% великоруського – 950 шкіл, себто 10,8% всіх середніх шкіл на долю корінного населення і 84,7% на долю тонкого слою населення великоруського…»

Під тиском т. Леніна Виконком ІІІ Інтернаціоналу… відкинув українських комуністів-боротьбистів від світового руху.

Подібним цинізмом позначилася й політика ВКП(б) у справі українізації: коли мільйонні маси виявили тій політиці повну підтримку, поступив наказ про її згортання, а далі було не тільки репресовано та знищено провідників українізації (зокрема й В. Шумського та М. Скрипника), а й розгромлено базу українізації – селянство.

Коли б в Україні було просто «населення», а не нація, і не жила українська національна ідея, Україну за час СРСР було б повністю асимільовано, русифіковано, розстріляно і поховано.

А вона жила. Бо боролася. Боролася на власному Терені, боролася в розгалуженій системі держава Планети: у тій же Росії і в Польщі, в Німеччині, Канаді і США, в Китаї, Австралії і Аргентині, у Великій Британії, Чехії й Бельгії, в Італії та Іспанії, в Хорватії і Словаччині…

Не можемо скидати з рахунку: зовнішнім силам значною мірою вдалося диференціювати найбільш активні політичні сили українства на мазепинців і петлюрівців, республіканців і гетьманців, і вони нерідко поборювали одні одних та воювали з своїми з більшою запопадливістю та люттю, ніж із зовнішніми, справді україножерними силами. І часом здавалося, що дисгармонія – вже одвічний супутник української перспективи та що немає такої сили, яка б не те що об’єднала, а хоч зблизила їх.

Однак скоро стало очевидним: така сила є. І та сила наділена надприродною енергією єднання: та сила – українська національно-державницька ідея. Вона таки змусила однодумно діяти, хоча до мети іти й різними шляхами.

Бо об’єднувала та ідея в нерозривне ціле симпатиків великокняжої (королівської) і гетьманської систем, мазепинців і петлюрівців (пізніше бандерівців, мельниківців), християн (православного й католицького обрядів) і атеїстів, людей найрізноманітніших статей і станів, професій і етнічних груп, зрештою – республіканців-демократів і монархістів-аристократів, одна Мати – Україна: її доля і будучина.

В ім’я єдиної Матері хлібороби гинули мільйонами, але мріяли, що на визнанні головного: у всіх повернеться своя держава і на «оновленій землі… розцвітуть степи, озера, і не верстовії, а вольнії, широкії». В ім’я цього треба й перетерпіти жахливу силу нового ординства.

Обурений терплячістю цих мільйонів, Є. Маланюк розпачливо (як свого часу П. Куліш) писав про «негордий народ» здрібнілих мікромалоросів, які з волячої терплячістю носять ярма. За це йому докоряли, та й то була не зневага, а поклик: «Вставайте, кайдани порвіте!» І сотні тисяч вставали! Інша справа, що вірнопіддана преса (і не тільки українська, а й США, Франції, Росії) писала не про лицарів свободи та боротьби, а про те, що в СРСР «жить стало луче, жить стало веселе» (Й. Сталін).

Чому не відбулося всенаціонального повстання? Бо, по-перше, нація була знекровлена в час громадянської війни та віроломного нападу ленінських опричників (і військових, як Муравйов, і цивільних, яких приповзло в мундирах урядовців та парт-комісарів, енкавеесівців сотні і сотні тисяч; а очолювали такі «вожді», як Сергєєв-Артем, Іванов, П'ятаков, Каганович, Башицький, Постишев…). А по-друге, тому, що нація знову виявилася **неповною**: одну частину її політичної еліти було винищено, а інша змушена була емігрувати за кордон. Дехто потім повертався, щоб використати всі можливості для відродження народу, але їх чекала така ж доля, як і М. Грушевського: фізичне знищення й ідеологічна дискредитація.

Є життя тільки зовнішнє (існування), а є внутрішнє: сповнене граничної напруги почуттів, мислення й діяння. Як писав Т. Шевченко про сучасників, ми також ще не знаємо в усій повноті буття свого народу, хоча вже знаємо, як одні і в час кривавої більшовицької різанини берегли та досліджували «Велесову книгу», архіви минулих епох, міжнародні діяння Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика, В. Капніста. М. Драгоманова, П. Куліша, І. Пулюя, С. Подолинського; як і в під'яремному стані мільйони жили билинами, історичними піснями й народними думами, творчістю І.Котляревського і Т.Шевченка, І.Франка і Лесі Українки, новочасним антиокупаційним фольклором. Як гинули в застінках незламні патріоти, а їхні побратими, яким пощастило вирватися з обіймів гільйотини, ідучи у вигнання, гірко ридали:

...Та все кру, кру, кру,
В чужині, умру,

але не зраджу Шевченкового:

…Мені однаково чи буду
Я жить в Україні, чи ні, –
Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять лукаві і в огні
Її окраденую збудять.
Ох, не однаково мені!

І немає жодного сумніву, що то палахкотіла людськими душами національна ідея, а її Хатою була вся Україна, її нація. Як палахкотіла й вулканно розливалася національна ідея і тоді, коли інтерновані в інших країнах українські лицарі меча і пера засновували освітні, наукові, культурологічні товариства й видання, інститути й університети, видавали газети й журнали, готували кадри нових борців за ідею, а на Терені України писали, як П. Тичина, і гімни борцям за визволення («На майдані коло церкви», «Золотий гомін»), і реквієми (пам'яті загиблим під Крутами), і трагікомедії («Прометей»), а то й прокляття –

Прокляття всім, хто звірем став,
Замість сонетів і октав!..

Національна ідея проносилася грозово-очисною зливою і тоді, коли М. Хвильовий писав свої памфлети та «Я (романтика)», М. Куліш свої драми-протести проти все одвертішої денаціоналізації, І. Сенченко свої «Записки холуя», а М. Івченко «Робітні сили», В. Стефаник своїх «Синів», а Д. Гуменна «Листи з степової України», М. Рильський знамените «Нове життя нового прагне слова», а Є. Плужник «Галілея» з його неподоланним викликом інквізиторам:

А все ж вона – обертається!

Оберталась Планета, оберталась Україна навколо осі світової цивілізації, оберталася в душах мільйонів національна ідея. І той, хто бачить Україну (а то й цілий світ) лише як кладовище, – той не бачить найголовнішого. Бо навіть коли б він придивився до кладовищ у Соловках чи в Сандермосі, у Києві, Вінниці чи Биківні, у славному пантеоні героїв од С. Петлюри до Є. Маланюка, генерала Григоренка в Бавн-Бруці (США), – то побачив би: і кладовища можуть горіти вогнем життя. Мов вогнем і палахкотить тисячоліттями жива, безсмертна Україна, кличучи до відплати та відродження.

«Я маю в серці те, що не вмирає» (Леся Українка) могли б сказати мільйони. І те «невмируще» було національною ідеєю її найрозмаїтіших життєвих формах. Як і в деклараціях та Програмах різнорідних політичних сил. Зокрема й тих, одні з яких за центр ваги мали націю, а інші – державу.

Своєрідним кодом тієї реальності можна вважати трагедію В. Винниченка «Між двох сил» (1918) та його ж 2 частини роздумів «Відродження нації» (1920): у першому випадку видатний письменник визначає межову лінію в розв'язанні національної проблеми – український національно-визвольний рух і комуно-більшовицьке термідоріанство. У другому видатний політик розкриває внутрішні та зовнішні чинники української революції, чітко окреслюючи її і мету, і першооснову – відродження **нації.**

Надзвичайним художнім відкриттям було те, що В. Винниченко розкривав зсередини процес всенародної боротьби, питомою клітиною якого була **родина;** на цей раз, і це також знаково, – робітнича родина, яка містила в собі і «пролетаріат», й інтелігенцію. Не менш вагомо, що аналіз вівся на всіх зрізах: родинному, інтимному, соціальному, політичному, морально-етичному, етнопсихологічному. І тоді яскраво поставала як благодійна дія національної ідеї (філософії буття і поступу), так і брутальна сутність фарисейсько-кар'єристичного «інтернаціоналізму» – тієї ідеології, яка (як те показував пізніше В. Винниченко і в романі-посланні «Слово за тобою, Сталіне!») нищила все живе і здорове й обертала на кладовища «мертвих та ненароджених» цілі нації.

У дилогії «Відродження нації» В. Винниченко, подібно Т. Шевченку, І. Франку, М. Грушевському, – велику увагу приділив проблемі становлення української суверенної держави, однак всі симпатії віддав позиції й ролі **народу,** в даному разі – політичної нації, без якої, як переконував В.

Винниченко, не може бути ні міцної, авторитетної держави, ні благодатного суспільства.

Тож і постають: українські політичні сили та рухи початку ХХ ст.; російський урядово-ідеологічний істеблішмент (як ті, що дійсно прагнули демократичної реформи «тюрми народів», так і ті, що являли гротескну картину «поступу» та налаштованості на приведення до «належного стану» й інших народів: заклики вести війну до переможного кінця – на фронтах; «а в тилу очманіла руська інтелігенція з криваво-налитими очима, обнявшись з жандармами, уквітчавшись шворками, на яких її ще не так давно вішано цими самими жандармами, танцювала дикий, безглуздий, п'яний танок російського патріотизму. Розхристана, заляпана кров'ю з фронту, вона в екстазі хапала нагаї з рук жандармів і хльоскала ними бідні маси, роз'ятрювала їх. Кидала в лють і гнала туди, на всесвітнє побоїще"[*]. Подібно цьому вона хльоскала та роз'ятрювала й цілі нації!); міжнародний процес народження повоєнної Європи.

Чується невимовний біль за втрачену перемогу, і бачимо ганебну роль російських урядів (від імперських до більшовицьких), яких цікавило одне: як утримати Україну в сфері свого володарювання, як і недалекоглядних політиків інших держав.

Але особлива вагомість та привабливість аналізу й самоаналізу В. Винниченка в об'єктивному (на засадах принципів «філософії серця» та «чесності з собою») погляді до грандіозних подій. У тому, що такий підхід дає йому змогу пояснити падіння УНР та Директорії і зовнішніми чинниками, але рішуче оголити й іншу правду: на вирішальному етапі не знайшла повної підтримки своїх дій українська політична верхівка з боку рідної наці. Бо народ чекав реальних реформ та дій, а свій уряд обіцяв землю і заводи після ухвали основоположних рішень на Установчих зборах. Мільйони солдатів, повертаючись з фронту, готові були відстояти завоювання нації, але їх годували байками про відсутність ворога в соціалістичному таборі. Тисячні маси інтелігенції готові були перетворювати Україну, виховувати покоління в дусі національно-патріотичної перспективи, але їх не було забезпечено належними ні правами, ні ресурсами.

Зате маси мігрантів з Росії ще посилили стару імперську пропаганду, особливо про етнічну єдність росіян і українців та спільність історичної спадщини й долі. А тисячі вояків-більшовиків рішуче заходилися ділити українське добро. Ця "доброта" захитала змучених селян та денаціоналізоване робітництво. Стали в конфронтацію не лише партії та конфесії, а й село і місто. Було розтерзано внутрішньо навіть українські роди та сім'ї…

Тож не випадково, що спочатку нація відчула сердечну ніжність до своєї революції, – та з часом почала все більше виявляти апатію, розчарування, а то й злість до неї. Навіть – ворожість.

[*] *Винниченко В.* Відродження нації. – К. – Відень, 1920. – Кн. 1.

А без наснаженої ідеєю нації держава утриматися не могла.

Потрібно було знову йти до першооснови – втілення національної ідеї в душі мільйонів, – бо ж «у кому немає віри – немає й надії» (Т. Шевченко).

Користуючись ситуацією, «Тимчасове Російське правительство, а далі й уряд» «поступу» та налаштованості на приведення до «належного стану» й інших народів: вдалися до закликів вести війну до переможного кінця – на фронтах; «А в тилу очманіла руська інтелігенція з криваво-налитими очима, обнявшись з жандармами, уквітчавшись шворками, на яких її ще не так давно вішано цими самими жандармами, танцювала дикий, безглуздий, п'яний танок російського патріотизму. Розхристана, заляпана кров'ю з фронту, вона в екстазі хапала нагаї з рук жандармів і хльоскала ними бідні маси, роз'ятрювала їх. Кидала в лють і гнала туди, на всесвітнє побоїще».[85] Подібно цьому вона хльоскала та роз'ятрювала й цілі нації!); Торпедувала міжнародний процес народження повоєнної Європи. Чується невимовний біль за втрачену перемогу і бачимо ганебну роль російських урядів (від імперських до більшовицьких), яких цікавило одне: як утримати Україну в сфері свого володарювання, – як і недалекоглядних політиків інших держав.

Але особлива вагомість та привабливість аналізу й самоаналізу В. Винниченка в об'єктивному (на засадах принципів «філософії серця» та «чесності з собою») погляді на грандіозні події. У тому, що такий підхід дає йому змогу пояснити падіння УНР та Директорії і зовнішніми чинниками, – але рішуче оголити й іншу правду: на вирішальному етапі не знайшла повної підтримки своїх дій українська політична верхівка з боку рідної нації. Бо народ ждав реальних реформ та дій, а свій уряд обіцяв землю і заводи лише після ухвали основоположних рішень на Установчих зборах. Мільйони солдатів, повертаючись з фронту, готові були відстояти завоювання нації, але їх годували байками про відсутність ворога в соціалістичному таборі. Тисячні маси інтелігенції готові були перетворювати Україну, виховувати покоління в дусі національно-патріотичної перспективи, але їх не було забезпечено достатніми правами, і ресурсами.

Користуючись і цим, «Тимчасове Російське правительство, а далі й уряд» більшовиків «одкинули всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу».

Як, до речі, і в 1654 р. та наступні десятиліття.

Українознавство знову стало перед проблемою вивершення як національної самосвідомості та волі, так і державно-політичної мудрості.

Проникливішим відкрилася історична реальність: щоб звершувалися прогрес і розквіт, необхідно, щоб хтось їх жадав. До того ж, на рівні не лише емоцій та соціально-біологічних інстинктів, а й політично-державницької свідомості та волі.

Революції 1917-1921 рр. жадали всі верстви української нації. На час розгрому революції народ лишався і був готовим до рішучих дій. Але впала своя держава й полягла або розпорошилась по таборах та світах еліта. А це окреслило парадигму: український народ – це етно-політична нація, чи тільки маса розтривоженого, як вулик, однак не заплідненого ідеєю та програмою руху (до нового відродження) населення?!

А тим самим, що може вирішальним чином вплинути на характер і долю розвою – нація чи держава?

На жаль, в час терору та тотальної взаємовідчуженості й неможливості політичного життя, демократії і свободи слова, отже – громадянського суспільства опинився у затінку третій (викристалізований тисячоліттями!) шлях: з'єднання національного та державного будівництва, – який практично відстоювали найавторитетніші лідери революції – М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра.

Однією з причин було те, що вони опинилися в ізоляції від народного життя, соціально-політичний вакуум зумовлював не тільки відданість традиціям революційних років, а й різночитання шляхів подальшого розвитку, а то й теоретичну конфронтацію. Раніше прихильні до соціалістично-демократичних та визвольних ідей, вожді української свободи не могли не відчути краху ідеології інтернаціоналізму російсько-імперського типу як сплаву ілюзій та утопічних прожектів й тому вдалися до серйозного коригування своїх концепцій.

Велемудрий М. Грушевський не відхиляється від фундаменту своїх поглядів: мета всякої діяльності – щасливий народ; її неможливо реалізувати без власної держави, – але за умови, що держава буде саме засобом, а не метою. Мета – громадянське суспільство, забезпечене умовами демократії, рівності, свободи. Отже, мета – політична нація. Тому перший Президент України повертається з еміграції й розгортає широкомасштабну науково-громадську діяльність, спрямовану на внесення в народне життя філософії самопізнання, самоідентифікації, національно-державницької ідеології.

Противники реемігрції лають, а то й шельмують М. Грушевського за «зраду», «капітуляцію», «колабораціоналізм», – та великий історик краще розумів справжню ціну своєї патріотичної діяльності. Зрозуміли її і керманичі СРСР, а тому знищили не лише самого М. Грушевського, а й всіх його учнів та наукову історичну школу. Брехня завжди боялася правди, а носієм правди була історія.

Життєтворчість В.Винниченка[*] засвідчила, що його ідея єдності соціальної й національної революції як основи поступу була найвищим досягненням не лише української, а й всієї загальноєвропейської думки XX століття.

[*] *Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко. – К., 2005.

Витримала іспит часом й державницька домінанта концепції Симона Петлюри.

Ще 1907 р. у статті «Нова Дума і національне питання»[**] С. Петлюра розглядав парадиґми: російська влада і Україна, представники народів імперії і Державна Дума, пригноблені народи і всеросійська національна буржуазія (еліта). На основі аналізу фактів і вчинків український публіцист робив висновки: в умовах імперської дійсності всі задуми народних обранців і всі заходи справжніх народних заступників розіб'ються, і в Думі пануватиме воля великих поміщиків фабрикантів, капіталістів та великих чиновників»; а це означає, що пригнічені нації Росії на поліпшення їхньої долі сподіватися не мають підстав. Імперський режим не піде на поступки; справу народовладдя «можуть здійснити тільки ті, хто сам зазнав на собі горя та утиску», – себто скривджені соціально й національно низи.

Так окреслювалась ідея єдності соціальних і національних інтересів, кристалізувалася ідея боротьби, а не пасивного вимолювання щастя, геніальним виразником якої для С. Петлюри був Т. Шевченко, який вірив, що тільки активна боротьба і наснажить на подвиги маси, національну інтелігенцію, й

Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтленнеє, а слово нове
Лиш людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе.

«Тарас Шевченко був ворогом байдужості, розпачу, нудного стогнання і нервового хлипання, себто ворогом всього того, що тепер виспівують і опоетизовують сучасні «тарасики» – поети розбитих ілюзій, хвилевих нервових настроїв і тих вогнів, що лише раз піднялися полум'ям, та й згасли» («Вчіться у Шевченка»).

«Лиш боротись – значить жить!» (І. Франко), бо національна ідея – це синтез почуттів, аналізу, волі, психіки, характеру життєдіяльності.

І особливу роль у формуванні людей, здатних втілювати національну ідею в життя, має **культура**. Культура дійсно новочасна. Тому, пише С. Петлюра Д. Донцову, «мені особисто хотілось би, щоб Ви розібрали питання про українську культуру в іншій площині, ніж старий українець Корш або Єфремов. Коли б Ви розширили питання, приєднавши до Струве й російських марксистів, які ще в «Заре» (1905-1906?) висловлювались, що своєї культури (для себе) українці зовсім не потребують… » Маячня! – Бо без культури не може бути поступу в жодній царині життя, а тим більше – в розвитку нації. Неможливий повносилий розвій народу, його свідомості і без своєї журналістики, патріотичної преси, схильної, зокрема, до показу ролі і долі видатних особистостей (як І. Мазепа, Т. Шевченко), спроможних підніматися і над обставинами, і над рівнем мислення

[**] Див.: *Петлюра С.* Статті, листи, документи. Т. ІІ. – Нью-Йорк, 1979.

навіть цілого суспільства. Як Шевченко, котрий «значно випереджує прагнення Кирило-Мефодіївського Братства, залишаючи позаду ідейних виразників сучасного йому українського суспільства і стоїть самотньо, значно перевищуючи крайні, найновіші досягнення національно-громадської думки» («До драми Шевченкового життя»; «Украинская Жизнь», 1912, ч. II). Як Шевченко, що жив і дихав українською культурою, але з найвищою шаною ставився до культури інших народів (починаючи з російської) та зневажав тих, що чванилися «своїм» і не вміли збагачувати народ «чужим». Національна ідея (як аналог патріотизму) не узгоджується як із дрібним космополітизмом, так і з духовною автаркією та самоізоляцією, як переконливо доводив М.Драгоманов. «Москалененависництво» не є тотожністю патріотизму. «Я» існує лише тоді, коли визнає право на існування «Не – Я».

У цьому плані величезну роль може відігравати засвоєний історичний досвід, а коли не відіграє, то лише тому, що «Історію національного відродження українського народу слабо вивчено» («Минуле в українських журналах»), як надто слабо вивчено та відображено і діяння видатних людей та інституцій, зокрема – навіть НТШ з якими співпрацювали такі велети, як В. Ягич, Ф. Корш, О. Шахматов, В. Перетц, М. Сумцов, Д. Багалій, А. Кримський, Ф. Вовк, А. Єнсен, А. Пипін, В. Антонович, В. Лесевич, П. Житецький, і про яке академік О. Шахматов писав М. Грушевському: «Моє російське серце б'ється з гордістю, коли я думаю про велику наукову справу, створену мізерними коштами і у скрутному становищі нашими братами під вашим керівництвом у закордонному Львові. Я часто кажу, що діяльності Товариства може позаздрити кожна академія». (ЛНВ, 1911).

З таким багажем широко освіченої, культурної, толерантної людини, громадянина-гуманіста і патріота, активного діяча міжнародного життя вступав С. Петлюра в процес українського революційного державотворення.

Природно, що для Генерального секретаря по справах військових С. Петлюри з 1917 р. національна ідея постала в органічному зв'язку з боротьбою за відродження нації і держави, при тому, що метою є щастя народу, виконавцем історичної волі є нація, знаряддям досягнення мети – держава, а найвищою цінністю – людина. Боротьба у цьому зв'язку – не так процес фізичного руху, як стан душі, через що, коли не боротися за волю, то «неславно загинемо і загубимо Україну. Проклянуть нас діти наші і не признає нас Україна за своїх синів». А всеохоплюючим процесом досягнення мети є тотальна **українізація:** не лише військ, а всіх громадянських інституцій нації-держави.[*]

Наслідком мають стати: національно-державницька свідомість усього народу, національна держава, національна мова й культура, суспільний лад (соціально-економічна система), українська людина – носій демократизму і братерства, захисник революції, виразник української культури, мови, психічної

[*] Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Відень, 1921. – Т. III.

стійкості. Не випадково С. Петлюра наголошував: навіть в армійських умовах «Свою ролю в державі армія виконує доти, доки в цій боротьбі гору беруть державні моменти і не захитується самий пріоритет державності («Табор»). Аналогічно маємо трактувати й позицію в партіях, інституціях, конфесіях та союзах. А також міжнародна система рівноправних, суверенних, довірливих зв'язків та співробітництва. Абсолютна рівність всіх людей і націй.

Загинув С. Петлюра, невідступно впроваджуючи свої ідеали та принципи в практику і військового, і державного будівництва. Тож не випадково – як колись мазепинщиною народ поіменував ідеологію свого визвольно-революційного шляху петлюрівщиною, а революція 1917-1921 рр. стала найпереконливішим доказом життєтворчості національної ідеї.

Національна ідея в умовах розвитку СРСР. Неспровокований, але свідомо зорганізований Петроградом наступ на суверенну державу полчищ новочасних ординців змусив Україну звернутися з проханням про допомогу. Румунія, Мадярщина, інші сусіди відвернулися від її волань. Не підтримали історичної волі народу й деякі «західні демократії». Польща використала ситуацію для задоволення насамперед своїх (зокрема колонізаційних) інтересів. Підступно встромили ножа у серце внутрішні україножерні сили. Росія оголила свої імперські ікла. Знекровлена українська республіка впала.

Ідеологи неоімперіалізму урочисто протрубили як про перемогу «інтернаціоналізму» над націоналізмом, так і про «остаточне» справедливе розв'язання національної проблеми. І не лише в СРСР, а й в межах планети, поставивши на поняття «національний» тавро відсталого, селянсько-патріархального, примітивного, а далі й ворожого «трудящим» усього світу.

Декому здалося, що з поразкою національної революції довела свою неспроможність і національна ідея, тим більше, що її дискредитація велася усіма силами нової імперської системи та всіма ієзуїтськими засобами.

Націоналізмом лякали й таврували. Навіть в системі освіти, в науці та культурі. При цьому він був ворогом апріорі, в наслідок чого ворожим мало сприйматися і все національне. У тому числі і в сферах національно-політичного руху. Як, до прикладу, у творі «Як гартувалася сталь», де петлюрівці зарані поставали носіями… контрреволюції, ворогами українського народу. І навпаки: героями – його опоненти чи й ідейні вороги. Масова свідомість отруювалася ще з колиски, сповнюючись з денаціоналізацією й мікробами деморалізації – психології антипатріотизму та самозневаги. А ким можуть бути індивіди без честі й самоповаги?! У майбутньому манкуртами і яничарами-самогубцями.

Та двобій тільки розпочинався. Коли на краю могили опинилися нація і держава – ще з могутнішою і незнищеннішою силою заявила про себе й національна ідея. Як життєтворний світ – на противагу антисвітові смерті і розпаду душі та культури.

І навіть – у надрах антинаціональної імперії та ідеології: дбаючи про знищення націй, ідеологи «інтернаціоналізму» – із настирністю маніяків почали трубити про необхідність їх… розквіту! В один клубок сплелися брехня і правда, добро і зло, воля до життя й ідеологія самозаперечення та самовідчуження.

Чи не найяскравішим доказом останнього стала ленінсько-сталінська концепція національної суверенізації у формі офіціозної політики українізації.

Наголосимо: українізації як офіціозної політики в СРСР.

Причина в тому, що українізація була феноменом неоднозначним: справжню її розпочала УНР як процес відродження української нації, держави, мови, культури, освіти, науки, як обов'язкових умов формування та розвитку громадянського суспільства, його найвищої цінності – української людини.

Імперський «інтернаціоналізм» грубо й жорстоко, терористично обірвав той висхідний цивілізаційно-культурний, гуманістичний процес.

Але й політичний та енкаведистський терор не зміг обірвати енергії самовідродження. Більшовики змушені були проголосити прихильність до ідеалів розвитку націй, підносячи тезу Леніна про право націй на самовизначення аж до відокремлення.

Як виявиться, лицемірну тезу, бо йшлося про тактичний хід заспокоєння розбурханої енергії уярмлених царизмом народів, а не про стратегічну перспективу. Але те виявиться пізніше. СРСР створюватиметься під фанфарними деклараціями про союз рівноправних націй.

На доказ на Україні Москві довелося підтримати могутній рух українізації: на VIII конференції РКП(б) штучно сконструйованій КП(б)У було милостиво дозволено розробити ряд заходів і та в резолюції Всеукраїнської наради в травні 1921 р. зазначила:

«Національне питання. 1) Історія національних рухів другої половини XIX і початку XX століття вчить нас того, що всякий національний рух при виявленні до нього ставлення революційної марксистської партії не треба розглядати поза тією конкретною історичною обставиною, в якій даний національний рух розвивається (дуже цінне визнання! – **П. К.**). З точки зору революційного марксизму національні рухи другої половини XIV ст. спрямовані на знищення старих феодальних меж і створення національної держави як політичної оболонки зростаючого капіталізму, мали прогресивний характер (ще одне цінне визнання! – **П. К.**) і викликали до них позитивне ставлення з боку молодих робітничих партій Європи… (не менш цінне визнання й того, що національне питання зайняло поважне місце в лавах молодих партій Європи, але не російської імперії, – **П. К.**); 2) …на основі §9 Програми Російська партія більшовиків визнавала за пригнобленими націями право на самовизначення аж до повного відокремлення». Однак «Це не означало, звичайно, що українські комуністи повинні були прагнути до відокремлення від російських робітників і селян і складати зброю перед міщанським (?! – **П. К.**) націоналізмом у їх

власній країні». (У цьому й суть: лицемірне гасло права звелося до протиставлення не українського національного руху й російської імперії, а до права українців на самовизначення та російських робітників і селян й українським «міщанським націоналізмом» – **П. К.**). 3)… У цьому зв'язку «ЦКРКП («українські» комуністи російсько-європейського походження і тут показали, що є не національною силою народу, а слухняними сателітами реанімованої імперії, – **П.К.**) ставить в обов'язок всім членам партії, всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури»[*].

На перший погляд абсурдно, але в дусі фарисейської імперської політики РКП руками «українських» комуністів з усіх мислимих перешкод першою усунула… українську державу. Згодом – УКП (українську компартію), мову, освіту, культуру, еліту. А коли українізація почала розривати мури українофобської системи, то постановою РКП усунуто й саму українізацію.

Свідоміша українська інтелігенція скоро розпізнала справжню мету «українізації» по російському «інтернаціоналізму». М. Хвильовий, М. Куліш, С. Єфремов відкрито наголошували: совіцькому режиму українізація потрібна з двох мотивів: 1) щоб постати перед світом, особливо Азією і Африкою, принциповим борцем за повну свободу і незалежність націй; 2) щоб виявити національно свідомі українські верстви та кадри.

Щоб домогтися першого – була розгорнута шалена пропаганда на закордон. І своїми, і завербованими та купленими (як це свого часу робив і Петро І) зарубіжними агентами (знову-таки – з числа колаборантів-комуністів).

Для досягнення другого було викорчувано найталановитіші кадри національної еліти та знищено цвіт села – материзни української державно-політичної й культурної духовності.

На цих підставах є охочі повністю заперечувати позитивну роль українізації.

Та нагадаємо: крім офіціозно-терористичної була українізація національно-державницького змісту і спрямування.

В її основі лежала фундаментальна (теорією і практикою) національна ідея. Вона й стала запорукою того, що й за умов існування в «тюрмі народів» українське суспільство розвинуло усі сфери національного життя: соціально-економічну, правову, освітньо-наукову, культурно-мистецьку. Понад чверть XX століття стало періодом високого Відродження.

Воно стало, як те нарекли Яр Славутич і Ю. Лавріненко, «Розстріляним Відродженням»[**], однак довело, що українська нація «має в серці те, що не вмирає». Не вмирало ні практичне національне життя, ні теоретичне націєзнавство.

[*] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів. – Т. 1, 1918-1941. – К., 1976. – С. 146-150.

[**] Див.: Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. – К.: Смолоскип, 2002.

Нагадаємо: на межі 20-30-х років XX ст.. партією було фактично паралізовано (чи розгромлено) й національні академії наук, численні культурно-освітні організації, церкву, а також найрізнорідніші культурно-мистецькі інституції (Постанова ЦК ВКП (б) 1932 р. «Про ліквідацію літературно-художніх організацій»). В СРСР почалася тотальна уніфікація: людей (їх почуттів, мислення, діяння), соціальних верств, націй, родинних (навіть інтимних) відносин, художніх смаків, досвідно-футурологічних уявлень. І, звичайно ж, мовних орієнтацій. Кожен повинен був стати «як всі»: всі люди – безособовими, всі нації – безнаціональними. Як і все людство – безликим монстром. Приреченим, за законами природи, на неминучий і біологічний, і цивілізаційно-культурний розпад.

Відрадно, що апокаліпсичну загрозу відчули Європа й Америка, збунтувалося «втрачене покоління» людей, сторозтерзаних Першою світовою війною. У пошуках виходу з безпросвітної кризи політики і філософи перебрали десятки варіантів та рятівних сил, допоки не згодилися: імперіалізм (у тому числі й «соціалістичний») довів свою вичерпаність і приреченість; надію дає головним чином національно-державницька суверенізація.

В руслі європейських шукань розвивається й українська суспільно-політична думка. І символічно, знаково, що й на цьому етапі лідером всенародних устремлінь виступає культурно-мистецька та наукова еліта, зокрема – літературно-лінгвістична.

Дивуватися не доводиться: найпослідовнішим і найуніверсальнішим носієм української ідеї Слово поставало упродовж тисячоліть. Слово та його поборники виступили на передні лінії окопів і з початку XX ст.

І цілком логічно: представники лінгвістичної сфери в науці з непоступливою послідовністю мислили ідею Слова в цілісній концепції національної справи: такими були праці М.Грушевського («Історія України-Руси», «Ганебній пам'яті»), І. Огієнка, І. Стешенка, К. Ушинського, С. Русової, Б. Грінченка, Г. Ващенка. Переконливим доказом постало й видання збірника статей академіків О. Шахматова та А. Кримського[*].

«Малоруською мовою зветься сукупність тих говірок, що їх уживають малороси, – писав російський вчений, одразу ж ставлячи мовну проблему на етно-історичну основу. – Етнографічно малороси визначаються передовсім мовою: геть на всьому просторі, який займає малоруське плем'я, чути мову, що в істотних своїх рисах являє одну цілість» (говори галицькі, угро-руські, підляські, поліські, і, звичайно ж, подніпровські). І це – наслідок «історичної долі малоруської мови».

А саме: «Малоруська мова виділилась за дуже давньої доби із спільно-руської прамови» («з якої пішли… й північно-руська, південно-великоруська та

[*] Див.: *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI – XVIII вв. – К.: УАН, 1924.

білоруська»). Тому «на малоруську мову слід дивитись як на щось **окреме** від інших руських мов». Що ж до «однієї спільної мови», то вона не дійшла до нас у пам'ятках», – писав російський академік.

«Перші звістки про слов'ян односяться до кінця V, початку VI віку після Р.Х.» (нагадаємо, Кий ходив на Константинополь 433 року, – **П. К.**), тоді ж є підстави шукати й джерела праукраїнської мови. Щодо мов української і російської, то перша формувалася в одній прабатьківщині (подніпровській і подністрянській), а друга – на іншій (угро-фінській і волзько-татарській). Прапредками подніпровців були анти; для антів починається окрема доба, як слов'яни з'явилися над Дунаєм. Суспільно-політичний розвиток впливає й на мовний: оскільки в басейні середнього бігу Дніпра одірвалися дві великі групи племен – «східно-руська та північно-руська» через географічні умовини … оці групи … почали жити самостійним діалектним життям».

На час розквіту Києво-руської держави, отже, на X-XI ст.., припадає й постання української мови як цілком самостійної. При цьому «Утворення Київської держави (як наслідку союзу Києва і Новгорода, – **П. К.**) було викликане не примхою завойовника та не випадковими причинами, які лежали поза народним життям; воно відповідало життєвим інтересам більшості східно-слов'янських племен» (консолідованих полянами). З того часу помічаємо в говорах окремих племен певні відмінності, однак з кожним століттям, незважаючи на драматичні зигзаги долі українців, мовний розвиток іде у відповідності з етно-національним. Говорити про спільну східно-слов'янську мову можна лише з урахуванням того, що то була не народна, а церковно-слов'янська мова. В Україні ж неминучими стали як народні думи та історичні пісні, так й І. Котляревський та Т. Шевченко.

Особливо важлива роль у цьому належить інтелігенції (еліті): вона не тільки репрезентує, а й інтеґрує, породжує та спрямовує загально-суспільні мовно-культурні орієнтири й потенції, очолює інтелектуальний рух. Саме з цієї причини як у Києві, Володимирі-Волинському, так і в Тмутаракані «говорили приблизно однаковою мовою», – наголошує О. Шахматов. І так само: напади печенігів і половців, а згодом – монголо-татар спричинили те, що «культура Києва пропала… Разом з Києвом загинула його «інтелігенція»; пануючі класи: князівство, боярство, духівництво, купецтво було перебите або втекло почасти на схід, почасти на північний схід».

Щоб піднестися, народові необхідно було виростити нові шари еліти.

«Українська мова – це термін, – зауважує і акад. А. Кримський, – який протягом останніх 30-40 років мало не зовсім витіснив собою давніший, ширший термін «мова малоруська». Історично виправдано брати до уваги обидва терміни. Бо «малоруси» жили віками, хоча історія знає, що термін «Україна» появився у літописі ще за 1187 рік, а «Геть усі національно-свідомі малоруси, чи то російські піддані, чи австрійські від Кавказу до Карпат поволі позвикали звати себе «українцями» й не люблять, коли їх за звичкою взивають

«малорусами». І це свідчить, що «життєва практика перемагає філологічну точність». Тобто, що раніше поширенішим було «малоруське» і означало воно співвідносно з «великоруським» те ж, що Греція (антична) співвідносно з римською імперією; а «українське» перемогло внаслідок історично зумовленого піднесення національної свідомості. Є аспект і часо-просторовий: українське нині охоплює межі ядра Київської Русі; малоруське з діалектного погляду охоплює дві ширші гілки: «Область наріччя східно-малоруського займає величезну просторість од Дніпрового Правобережжя (Київщини тощо) до Дону та Кавказу; а так само включає в себе українські колонії на Далекому Сході («Зелений Клин»).

Область наріччя західно-малоруського політично почасти одірвана від решти малоруських областей. Сюди відносяться землі Галичини, Буковини та Угорська Україна. З цих областей чимало малоруських колоністів попереселялося й до Америки».

Але це, по-перше, – наслідок загально-політичних світових процесів; а по-друге, не означає, що українці втратили мовну ідентичність. Навпаки, вимушена віддаленість ще загострює почуття національної спільноти.

Тому-то необхідний науковий підхід до сучасних релігій; бо й він підказує: «для історика-лінгвіста виучувати архаїчні говірки – це аж надто корисна й цікава річ, бо говірки тії – це живий, наочний зразок того, чим була всенька малоруська мова років 600 тому назад», а то ще й раніше.

І це важливо не тільки (а то й не стільки) для лінгвістів, а й для соціологів і економістів, природо і релігієзнавців, етнологів і економістів та антропологів, і біо-психологів і мистецтвознавців, бо мова – то найуніверсальніше дзеркало і буття, й пам’яті минулого народів.

Дзеркало – пам’ять українська – фіксує: щонайпізніше з XI ст. східнослов’янські племена йшли кожне своїм життєвим шляхом і «вже й тоді мали дуже характерні риси». Щодо України, то ще «варязькі ватажки… повинні були почувати від Новгорода ген аж до Чорного моря безперечно… одну-однісіньку мову», а «чимало малоруських і великоруських ознак готові були ще в IX віці». Ті ознаки в українців визначалися своїм слов’янським буттям, а в майбутніх великоросів – релігіями колонізованих фінських і татарських земель. Відповідно в часі та просторі формувалися й усні та писемні народні мови; зокрема те, що всі писемні пам’ятки XI та пізніших століть несуть не собі живі знаки української та староболгарської (згодом церковнослов’янської) мов. Разом з тим бачимо, як кореневу київську мовну систему «втрачувала мова північної Русі» і «так воно все було ще в XI віці». Староукраїнська ж мова все очевидніше набирала близьких до сучасних форм (і в дієсловах, і в іменниках та прикметниках, і в стилістичному ладі).

Висновки А. Кримського: 1) «мова Наддніпрянщини та Червоної Русі часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебільше вже всі сучасні

малоруські особливості». 2) «Усією сукупністю своїх познак жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена».

А це – лакмусовий папір і того, ким був та яким шляхом розвивався і український етнос: ще в XI ст. він усвідомлював себе як самодостатній та окремий народ зі своєю долею, ментальністю, історичною місією.

То ж навіть монголо-татарщина не могла убити живої душі народу й затримати його рух до національної революції й відновлення своєї державності. Аналогічно тому й польська, російська, австро-угорська, румунська, чеська колонізаторська політика не могла розщепити душу народу та вбити його етно-національні й державницькі устремління: і реально-буттєві, і трансцендентні. Харизматичний етнос періодами руйнували і присипляли, та він вулканно вибухав на теренах Європи й владно вторгався у світову історію зі своїми вимогами та правами.

Для 20-х років XX ст.. такі висновки і пророцтва були рівновеликими відкриттям, – і цілком зрозуміло, що репресивний режим сприйняв їх як антидержавні. І якщо смерть О. Шахматова врятувала його від катівні, то український «буржуазний націоналіст» татарського етнічного походження, знавець понад 100 мов, фундатор української орієнталістики, поет Агатангел Євтимович Кримський був підло знищений.

Фактично були знищені й інститути орієнталістики та української мови, численні кадри відданих істинній науці мовознавців та педагогів, оголошених, звичайно ж, ворогами.

Та лінгвістика як українознавство не капітулювала. І в особі таких письменників та вчених, як П. Тичина, М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, Д. Загул, М. Хвильовий, М. Куліш, Є. Маланюк, Ю. Бойко-Блохин, І. Багряний, і дослідників. При тому, не лише українського етнічного походження.

Приклад – творчість видатного вченого Юрія Шевельова. Представник Слобожанщини, він щасливо уник більшовицької тюрми.

Як росіянин міг би завдяки величезному обдарованню забезпечити собі успішний спосіб життя. Та це був представник еліти, для якої понад усе – поняття професійної і людської честі. А до всього – Ю. Шевельова заполонила краса і сила української мови як відсвіт універсально-багатої сутності української нації. І він став незрадливим борцем за її будучину. Повчально й те, що відданість науковій методології неодмінно приводила більшість її представників до визнання домінуючої ролів у долі народів національної ідеї. До наукового тріумфу привела українська національна ідея й росіянина Ю. Шевельова: володіючи багатьма мовами, він переконливо показав силу та відтінив багатогранність української мови (а також і художньої словесності) як світового феномена, що ґарантує незнищенність української нації навіть за катастрофічних умов XX ст..

Нині надбанням світової науки стали праці Ю. Шевельова «Die ukrainische Schriftspraphe 1798-1965» (1966 року видання), «Українська мова в першій

половині двадцятого століття (1900-1941)» – (1987 р. видання) та видана на початку XXI ст. широкомасштабна праця англійською мовою.

Праці Ю. Шевельова вражають і лінгвістичною проникливістю та фундаментальною глибиною. Але для нас зараз особливо важливим є те, що вчений широко розглядає мовне питання і в, умовно кажучи, «одномовних», і в дво- чи багатомовних суспільствах, а тому через призми і соціології та політики, культурології й психіки, і природознавства та етнології, інформатики та футурології. А це дає йому право робити висновки: і до XX ст. українська мова розвивалася за винятково несприятливих умов. У XX ст. на цій Землі, хоч як це абсурдно, «більшість (українці) перебуває під владою меншості чи меншостей (наприклад, між двома світовими війнами: росіян, поляків, румунів і чехів та словаків), мовне питання неминуче перестає бути тільки лінгвістичним питанням, чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, а стає також – і то часто насамперед – питанням політичним, соціальним і культурним»[*]. Цілком закономірно, що й розглядатися та розв'язуватися мовні проблеми можуть тільки в комплексі всіх суспільних проблем.

І тут незаперечною істиною є те, що в Україні нарочито й свідомо глушився саме комплексно-системний підхід до питання мови, а також що мовне питання скрізь є органічною часткою національної ідеї і входить питомою клітиною в історію наукового націоналізму.

На жаль, в Україні недостатньо засвоєно уроки історії, зокрема й того, що «на радянській Україні конфлікт між українською й російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину мови. Боротьба відбувалася на тільки в людській психіці, а й у самій мові». Наслідок: руйнувалася людська психіка, зазнавала руйнівних деформацій і сама мова. А також – неминуче і національно-державна система. Надзвичайно повчальний досвід мовно-державного будівництва часу УНР, Гетьманату, Директорії та українізації, однак і він не належно засвоєний, гибіє під попелом ідеологічних містифікацій та душевної зашмореності зомбованих українських політиків.

Порятунок – у з'єднанні діяльності влади, мовознавців, філософів, правознавців на ґрунті української національної ідеї. Зокрема й розуміння: меншини не можуть нав'язувати своєї волі більшості, як гілля не визначає життя стовбура дерева, а живиться ним. А притоки поповнюють ріки, однак домінантами Природи є самі ріки.

Природно і тому, що так було в усіх самодостатніх суспільствах; і тому, що проблема патріотичної еліти посідала особливе місце і в поглядах лідерів та ідеологів українського руху – від Володимира Великого до Б. Хмельницького, І. Мазепи, М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, В. Вернадського, С.

[*] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941) // Сучасність. – 1987. – С. 5-6.

Єфремова, Д. Донцова, В. Липинського, М. Хвильового, Є. Коновальця, С. Бандери, Ю. Шухевича.

У найбільш зібраному вигляді це було показано ще Дмитром Донцовим у книзі «Дух нашої давнини»[**].

«Плоть нічтоже, дух животворить…» (Г. Сковорода) ставить в епіграф своєї праці автор, а далі робить центральний наголос та цитує ще одного автора – літописця С. Величка: «Із яких причин і через кого спустошена земля наша?».

Спустошена! – «з градами і замками безлюдними», «полями запустілими», – такою бачив рідну Землю в XIII віці Серапіон після поработіння її іноплемінниками.

– Як могла дійти до Руїни героїчна Земля Козацька? – ставив питання Величко; і як могло статися, що зреклася Божих заповідей, збилася на манівці церковна верхівка? – дошукувався правди І. Вишенський. Суголосні питання ставив й Т. Шевченко, І. Франко та Леся Українка, П. Тичина і М. Хвильовий, О. Довженко і Є. Маланюк, І. Багряний і О. Гончар…

Різні умови, різний досвід – не лише співзвучними, а різними були і відповіді.

Як гадав Вершницький, – причиною нещасть України було географічне розташування: на перехресті світових магістралей, при надзвичайному багатстві природних ресурсів з відкритими кордонами на всі на чотири сторони. «Другі бачили причину спустошень не в Землі, а в народі» – несвідомому своєї єдності, сили і волі до захисту власних багатств, що замінялося до того ж захопленням матеріальними інтересами, – пише Д. Донцов. Ще інші звинувачували неконсеквентність чужинців.

Та насправді, наголошував Д.Донцов, «Суть нашої проблеми лежить у питанні формотворчої будівничої правлячої касти».

Була та каста мудра, відважна й сильна морально, була й держава. Була вона слабка або вироджувалася, розкладалася й гинула, слабла й держава, хоча й не була «чайкою при битій дорозі».

І далі писав Д. Донцов (як відомо, автор ще й праці «Націоналізм», 1926) ніби про наш час:

«Кожна сильна суспільність міцна твердим моральним законом, що над нею панує, якого живим символом і прикладом є її правляча еліта. Мусить вона насамперед бути тверда і невблаганна щодо себе самої, не піддаватися матеріальним спокусам вигідництва чи оспалості, ставити над усе поняття честі й обов’язку, безоглядно вірити в свою справу і в своє право провадити загалом».

Бо як може бути чистим прапор у брудних руках? І як можуть торжествувати нація й національна ідея, коли їх топчуть в багно лицемірства й баришництва, лукавства і зради?! Коли голова стає нижче шлунка?..

[**] Див.: *Донцов Д.* Дух нашої давнини. – Мюнхен-Монреаль, 1951 (друге видання).

А це, на жаль, було і в Гетьманщині XVII-XVIII ст., і в нових часах, в межах України і зарубіжжя. Тому й таврував носіїв зради національних інтересів народ у своїх думах та історичних піснях; І. Котляревський в «Енеїді», Т. Шевченко в усіх творах, – ставлячи питання: чому свої ж – учорашні козаки, борці за рівність і свободу, а нині сотники і полковники – почали закабалювати свій люд посполитий, ішли служити хоч москалеві, хоч ляхові, хоч туркові, чи жидові, аби з вигодою для себе? Чому вони, як і свої церковники, «чужим богам пожерли жертви, омерзились?», чому зрадили справу батьків і стали байдужими до чеснот, слави й інтересів Вітчизни? Чому згодились на роль рабів та лакеїв і «не соромляться в ярмі конати»? Чому стали вовками з овечою натурою, готовими й прапори продати «за шмат гнилої ковбаси»? Чому не протестують, а «добре ходять у ярмі», позбувшись орлиного зору, сміливого й мудрого серця, твердої волі і дозволяючи сміятися з себе, мати за слухняних волів?!..

«За моральним упадком еліти слідує, як його тінь, заслужена кара нації», – писав Д. Донцов.

На нього гнівалися, його звинувачували в антипатріотизмі, надмірній вимогливості та згущенні чорних фарб.

Та проблема еліти як проблема сили і чистоти національної ідеї існувала насправді. І не лише в минулі віки.

Аналізуючи стан і України, й української діаспори після поразки революції, С. Петлюра у праці «Сучасна українська еміґрація та її завдання» (1923) зазначав: український народ не зломлений; він сповнений волі до боротьби; при цьому ті, що під ярмом більшовиків, і ті, що в різних країнах як еміґранти (а це понад 100 тисяч українців), є однодумними. І джерелом їхньої віри є національно-державницька ідея. Боротьба не закінчилась![*94]

Однак наслідки боротьби залежать не тільки від мільйонів нації, а й від волі та ролі провідників мас. А вони проявляють себе по-різному: одні – борються і під дулами револьверів, у застінках кривавих тюрем в СРСР, інші там же пішли на службу злочинному режиму, стали «вождями» й в антинародній системі; маємо печальні приклади не лицарської поведінки і в еміґрації: тут є талановиті працівники (професори університетів, ліцеїв, семінарій, літератори. Адвокати, артисти, інженери, професійні кваліфіковані робітники…), яких високо цінують і в Польщі, Румунії, Чехії, і в Німеччині, Бельгії, Англії. Однак є й ті, зокрема державці й політики УНР і Директорії, для яких честь та ідея – лише красиві слова, якими можна й торгувати. Тож переконуємось: «Не кожний, хто претендує на роль державного діяча, справді може без шкоди для державної справи братись за неї. Чи наближатись навіть до стерна її». Є еліта щонайвищої проби професіоналів, патріотів, носіїв моралі й культури, а є кар’єристи, представники антиеліти – поборники накопичення, шкурництва, «вільної» моралі та свободи від патріотичних обов’язків.

[*] *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. – К.: Довіра, 1994.

Вони улесливі й аґресивні в досягненні мети, їм навіть влада – лише мета і засіб самоутвердження, а симпатії чи ненависть народу – лише малозначущі фішки.

Тому-то «Було б самогубством для наших національних інтересів підживлювати оскомину таких кандидатів до дальших їхніх претензій на верховенство державними справами. Громадянство, що безкритично потурає таким амбіціям, часто є хворобливим і смішним, а для нашої гідності державної образливим, показало б тільки, що воно не доросло до власної держави… Не кожний письменник чи вчений, хоч би в своїй галузі перед усім народом нашим і мав аж он які заслуги, хоч би силу силенну книжок понаписував та слави великої собі за це зажив і може бути добрим міністром…, а тим паче на чолі уряду стояти…». Що вже тоді казати про людей, котрі не мають і художніх творів та наукових праць, ні знання, ні уміння, – хіба що бундючаться від амбіцій та чину. Вони – не так користь, як загроза державі.

Належність до еліти, зокрема урядової, «вимагає від державного діяча великого знання техніки будівництва держави, прозорливості майбутнього, уміння орієнтуватись у складних обставинах сучасного життя – як українського, так і міжнародного, почуття міри і такту, найпаче систематичної невтомної, так званої «чорної», праці», культури й великої ідеї, – наголошував С. Петлюра, кореспондуючись до тогочасних, але не менш актуально і до сьогочасних політиків. І особливо тих, що й на початку XXI століття встигли забути ідеї й уроки становлення України в XX столітті, стали рабами фінансового Ваала, переступили межу моральності й не доросли до рівня своєї нації і держави. Для них навіть тепер ідеалом є не громадянське суспільство, а люмпенізоване населення; і не високопрофесійна, високопатріотична, високоморальна урядуюча еліта (до чого закликає Президент В.Ющенко), а «команда» як клан, що говорить про народ, а відстоює інтереси «своєї команди» – партії чи конфесії, фірми чи секти, корумпованої, мафіозної зажерливої «сім'ї»… Їм невигідні еліти влада і нація, бо в них вони не плаватимуть на поверхні, не будуть вершити долі мільйонів. Їм вигідно королівство «кривих дзеркал», «корабель дурнів» і наймитів, стерилізоване, законсервоване суспільство.

Природно, що зачаєний від загрози ленінсько-сталінських опричників народ не міг не трансформувати свої ідеї і волю у помисли керманичів – виразників національно-державницької філософії.

На цьому ґрунті (за умов боротьби за відродження національної держави, мови, культури, еліти, перспективи) й виникає праця Д. Донцова «Націоналізм».

«Наш час є часом сумерку божків, до яких молився XIX вік. Катастрофа 1914 р. не даремно перелетіла через наші голови: всі «незрушимі» засади і «вічні» закони суспільної еволюції розсипалися в порох, отвираючи безконечні перспективи перед людською волею.

Лише **один** закон вийшов неткнутим з катастрофи. Се – закон боротьби, яку Геракліт називав початком всіх річей, закон вічного суперництва націй,

який панує над світом тепер так само, як панував у початках історії народів і держав… Розум, еволюція і космополітизм – ось були цінності XIX віку»[*95] – так розчинав свою працю Д. Донцов.

Нагадаємо: С. Петлюра категорично наголошував: «Справа здобуття Української Держави – це справа цілої нації української, а не якоїсь кляси чи партії… Отже, пріоритет державності над партійністю, загальнонаціональних інтересів над класовими та груповими, партійними мусимо ми… зрозуміти і відчувати як категоричний імператив, як одну з головних умовин нашого державного будівництва!.. Наша сила в єдності… Належимо до нації, що не тільки виборює з тяжкими жертвами і серед надзвичайно несприятливих обставин міжнародного характеру власну для себе державу…». Ми позбавлені навіть території, однак даємо «наочний доказ чужоземцям організованості нашої нації і підготовленості її до самостійного порядкування власною державною» («Сучасна українська еміграція та її завдання»).

Багато в чому суголосні мотиви зумовили й появу праці Д.Донцова, лейтмотивом якої прозвучало: знову вирішальною силою всезагального цивілізаційно-культурного розвитку стали нації, а панівною ідеологією – націоналізм. Націоналізм не як ідеологія, а як наукова історія й теорія розвитку націй, їх ролі в державному будівництві. А водночас – «Революція 1917 року поставила національну проблему в Росії як проблему практичного характеру» (З наради КП(б)У 2.04.05.1921).

«Яка ціль сеї книги? – писав Д. Донцов. – Вплинути на формування української національної ідеології, яка, я в се вірю, вийде переможно з умового розбрату наших днів, – і тим самим вплинути на біг будучих подій». З урахуванням того, що «всяка революція була спершу думкою в мозку однієї людини» (Емірсон).

Важливе посилання! Адже для багатьох революція – передусім те, що виявляється в діяльності (як правило – бойовій) мас.

Для Д. Донцова принципово важливим є й процес зародження зерняти в якомусь органічному ґрунті. «В сій книзі хочу усталити, – пише він, – поняття українського націоналізму як я його розумію. А розумію його не як ту чи іншу програму, не як відповідь на завдання нинішнього дня (і тому най не розгортає сеї книги той, хто шукатиме в ній аргументів за тою чи іншою «орієнтацією», партійною «програмою» чи формою правління), – **лише як світогляд**. Як певний світогляд протиставляю своє поняття націоналізму дотеперішньому нашому націоналізмові XIX віку – **націоналізмові упадку або провансалізму**. До сього типового провансальства я зачисляю (виймаючи з нього те, що треба вийняти (?! – **П. К.**) дивну мішанину з Кирило-Методійства і Драгоманівщини, легалістичного українофільства і народництва з їх крайніми течіями, марксизму

[*] Див.: *Донцов Д.* Націоналізм // Українська суспільно-політична думка в XX столітті // Сучасність. – 1983. – Том II.

й комунізму з одної сторони, «есерійства» і радикалізму – з другої, нарешті – з правих ідеологій, починаючи від Куліша і кінчаючи монархізмом» («Замість передмови»).

Шлях до мети Д. Донцов бачить в «перекладі наших підсвідомих **хотінь** на ясну мову **понять**» – як шляху **кристалізації** ідеї (про який говорив Фіхте).

Хотіння й поняття – «з цих двох частин складається українська ідея» (ч.3, р.I). А все починається з «хотіння» – феномену **емотивності** в українській свідомості (та душі).

З огляду на це Д.Донцов еволюцію націоналізму розглядає з найдавніших часів і в процесі кристалізації поняття, відштовхуючись від переконання: «Те, що бракує українській ідеї, се «цілком **новий дух**». Наша мандрівка по пустелі (як те було за єврейського царя Мойсея, що водив співвітчизників по пустелі, аж доки вивітриться з них дух рабства, – **П. К.**) ще не скінчилася, тому, що було в нас тисячі воль замість одної, і сотки туманних замість одної яскравої думки, що лучила б усіх в одну цілість. Бо **що є нація, як не скупчення мільйонів воль довкола образу спільного ідеалу**? Ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщину по батьках і яку, може поширену, залишить своїм дітям» (ч.3, р.I).

Від батьків до дітей – таке коло кристалізації ідеї через тисячоліття. І для українства та дорога пам'яті (як дорога самоусвідомлення) не втратила актуальності й досі, тим більше, що вона – загальнонаціональна.

«Досі в нас сим моментом нехтували. Замість розпалювати до білого сю «емотивність», у нас її гасили. Ніколи національні постулати не в'язалися в українстві з «залізною силою ентузіазму». Слово націоналізм обпльовували!

А коли б ставились розважливо, то усвідомили: 1) «**Як десять і сто років тому, як в тридцятилітню і столітню війну, як в 1648 і 1709 рр., як під Каннами і Саляміном, – ідея, яка порушуватиме конфліктами, що назрівають, буде ідея нації, ідея людської спільноти. Що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю**». 2) Усвідомити б цю реальність, та «і в такий момент наш нарід стоїть обезволений і «обезмозглений» (decerebre), як сказав би Барес: без національного «вірую», і без сильної волі боротися за нього»; заміть ясних ідей споживає міфологізовану саламаху, що «прекрасна для народів-**провінцій** та їх ідеологів провансальців, але не для народів-**націй**». 3) «України ще нема. Але ми можемо створити її в нашій душі. Можемо і повинні опалити сю ідею вогнем фанатичного прив'язання і тоді сей не лише з'їсть в нас нашу рабську «соромливість» себе, що нищить нас, як соромливість своєї правди знищила французьку аристократію, як ідеологія «кающегося дворянина» знищила російську шляхту, – але тоді спопеліють в сім вогні і чужі ідоли. Але лише тоді. Бо поки ми не виплекаємо в собі того бажання хотіти створити свій світ із зовнішнього хаосу, поки вертерівську ніжність не заступить в нас зачіпна любов посідання, теореми-догмати, «соромливість» –

брутальність, Сковороду – Савонарола, Костомарова – Мацціні, а безхребетне народолюбство – агресивний націоналізм, – доти не стане Україна нацією».

Нація твориться з суб'єктивного начала і передбачає вольовий елемент, що підноситься до найвищих температур.

Потрібні не співці поразок і розчарувань, а мислителі й комбатанти переможних битв. «Досі наше українство не здобулося на велике хотіння. Його хотіння покривалося досі з «ніжною любов'ю» до свого, не знаючи волі накинути себе силоміць і своїому окруженню, і зовнішньому світові, не маючи такого заперечення чужої ідеї, яка захитала б її в її підвалинах. «Чому ми такі нікчемні? – питається одна з «роздвоєних» українських душ, і відповідає: «тому, що нема в нас **хочу**, а коли й є, то таке ж нікчемне і кволе, як і ми» (А. Головко. «Можу». – «Червоний шлях», 1923. – **П. К.**). Не можна не бачити, що українська ідея мала і емотивне забарвлення. Однак новий час потребує нової сили духу, нового рівня самосвідомості, розуміння: та «емотивність» в українстві була, але нерозвинена, пасивна, **лише оборонна».**

Як зазначав П. Житецький, «в питаннях національних ми не лише не йшли далі тої границі, котра визначалася потребою самооборони. Дуже гидкий був нам так польський, як і московський націоналізм з інстинктом державного насильства» (Д. Дорошенко. Огляд української історіографії). Однак і наше полохливе оборонство не менш гидке: воно консервує неволю. Потрібна історична активність і боротьба!

Боротьба на ґрунті синтезу емотивності і політичної свідомості, єдності мас і еліти, національних і державних ідеалів! Отже – на ґрунті націоналізму.

Дивно, але Д. Донцов практично піддав сумніву майже всіх своїх попередників, заявивши: «Інстинкт наповнювання («примусу») властивий усякій великій ідеї, і ніколи вона жодною «ніжністю» Винниченка, ані «сопілковою» філософією Федьковича, ані «антиберкутівством» Франка, ані «антифанатизмом» Драгоманова, ані Тичиновою «музикою», ані «народолюбством» соціалістів не здобуде собі права на буття. Мало хотіти підважити (чужу) волю, треба поставити на її місце свою…». Потрібні люди сильної волі й свідомості, нового мислення і здатності до безкомпромісної боротьби.

І Донцов закономірно викликав до себе як симпатії одних, так і дражливу реакцію інших.

Та головне, що концепція націоналізму набула в українстві наукової легітимності.

В дусі проблеми формування із «малоросів» українців пишуть свої твори А. Головко («Можу!») і М. Хвильовий («Вальдшнепи», «Редактор Карк»), І. Сенченко («Записки холуя») й М. Івченко («Робітні сили»), Є. Маланюк і І. Багряний.

А головне, що національна проблема стає реальним фактом державної політики і в Україні, і в закордонних колах, в діяльності впливових політиків.

Щодо України, то пробним каменем справді національно-державного розвитку стала в період українізації «Літературна дискусія» 1925-1928 рр.

Започаткована М. Хвильовим, формально вона поставила питання професіоналізму в літературі й мистецтві. Однак від питання «Європа чи просвіта» як питання «дух Фауста чи каганцювання на селі» літдискусія скоро трансформувалася в дискусію політичну з питаннями: «Україна чи Малоросія», «орієнтуватися на Європу, чи на Москву», як трактувати проблеми «місто й село», та «про боротьбу двох культур – української і російської». Стало очевидним: Україна не капітулювала, не згасла духом. Дух революції бродив, як і раніше («Кіт у чоботях» М. Хвильового), не лише по сільських «бур'янах» та новобудовах (як Дніпрельстан) республіки, а й по лавах учених (очолюваних М. Грушевським) та письменників (як П. Тичина, М. Хвильовий, М. Зеров) і митців (як Лесь Курбас). Появилися цілі творчі організації (як ВАПЛІТЕ, неокласиків), що рішуче виступили за національний шлях розвитку, за дійсно народну культуру і змістом, і формами та стилями.

Лозунг «Геть чимдуж далі від Москви!» привів більшовицьку верхівку в стан осатаніння. Сталін пише ієзуїтського щодо позиції Хвильового листа і посилає на Україну Л. Кагановича. Навіть українські партійні функціонери змушені визнати: Україна живе духом суверенітету, відродження, боротьби і свободи. Як говорив О. Шумський, і «теорія боротьби двох культур не нова» (ідеологічна боротьба в українському культурному процесі», 26.11.1926), й проблеми мови, освіти. Села і міста, вони – продовження боротьби за українську національну державність або проти неї, – тому партія «стала перед необхідністю дати одсіч російським міщансько-націоналістичним елементам, які обліпили були тоді наш радянський апарат і намагалися трактувати утворення СРСР та боротьбу партії проти українського буржуазно-націоналістичного самостійництва, як продовження великодержавної єдино-неділимської політики царату… Наш партія провадить ліквідацію наслідків каїнової роботи царату – вікового національного гноблення.

Але, але… Коли українські діячі типу В. Еллана-Блакитного, О. Шумського, М. Скрипника насправді дбали про ліквідацію «залишків» ганебної імперської системи – водночас «червоні» імперські емісари та комісари ще активніше гуртували сили та розгортали наступ на українство. Українізація все більше набувала формального характеру, а активних учасників «Літературної дискусії» було оголошено адептами буржуазного націоналізму, капіталістичної системи, ворогами «інтернаціональної солідарності трудящих», символом яких проголошувалась Москва, й піддано тотальні дискредитації, а далі й знищено. Російські шовіністи спокійно облаштовували свої гнізда. М. Хвильовий і міністр освіти та прокурор України М. Скрипник вимушені були покінчити життя самогубством.

Гучного розголосу набули терористичні акції проти українських церков, їхніх патріотичних лідерів (як В. Липківський), оголошених «опіумом для народу» та ворогами «інтернаціоналізму».

Неприховано терористичною акцією стало ганебне судилище над одним із лідерів УНР і національної академії наук Сергієм Єфремовим та іншими чільними борцями за суверенну Україну з СВУ. З цього моменту для партійної ідеології та пропаганди стало обов'язковим кліше атестувати українських патріотів націонал-фашистами (навіть письменник Остап Вишня був кваліфікований як «штабс-капитан українського націонал-фашистського руху), аґентами іноземних держав.

Усе чуже оголошувалося високим і рідним, усе своє – реакційним і чужим.

Усе те й спровокувало нову хвилю руху опору в Україні – як підмосковній, так і Західній. Протестували окремі діячі і цілі організації, партії, протестували пам'ять і дух народу.

ВКП(б) вкупі з українськими сателітами відповіли жорстоким терором, нищенням української єдності від сім'ї (родів) до національної спільноти. Патріотично-українське стало аналогом реакційно-ворожого: ним лякали. За нього переслідували й нищили (знищено було навіть КПЗУ). Тотальний терор розгорнули й владні режими на окупованих українських землях (Галичини, Буковини, Закарпаття).

І тоді, як зазначив один з польських істориків, в Україні мав появитися й появився **антитерористичний** рух – рух оборони людських гідностей і прав, своєї Землі та історії, своїх соціальних і національних прав та обов'язків.

Наголосимо: саме – **антитерористичний** рух опору московсько-варшавським та іншим державним центрам тероризму, у тому числі – й термідоріанцям українсько-партійним та державним. Витруїлися останні рештки довір'я до всіх мастей окупантів. Критична маса поневолення вибухнула.

І знову спрацювала пам'ять історії: на гребінь суспільного інтересу випливли традиції січових стрільців, військ УНР та Директорії, а водночас і давніх козацьких традицій. Військово-політичні кола розгорнули організаційну діяльність із підготовки кадрів ідеологів, військових командирів, членів оборонно-захисних груп.

Неминуче мали сформуватися і сформувалися військові та політичні організації. Місію лідера перебирає на себе герой революційних змагань полковник Євген Коновалець. Талановитий військовий діяч, він всю справу відновлення національної державності ставить на політичну платформу. Формується організація українських націоналістів (ОУН).

Досі існують невитравні міфологеми про зловорожу діяльність цього історичного феномена, особливо коли йдеться про діяльність ОУН-УПА. З «легкої» руки ідеологів комунізму та КДБ їх звинувачують в усіх смертних гріхах.

І особливо – у тероризмі проти польських можновладців та партійно-урядових функціонерів московської і прогітлерівської орієнтації. Навіть на початку ХХІ століття, в Україні, за яку боролись герої ОУН-УПА, їх трактують як ворогів навіть не стільки КПРС та совіцької імперії, як… українського народу.

І знову головним постає звинувачення в українському (звичайно ж, «буржуазному») націоналізмі. Зомбовані маси вклякають перед антиісторичною фантасмагорією: ті, що боролися за свободу й суверенітет України, гинули за будучину народу сотнями тисяч, ставлячи національні інтереси навіть понад власне життя, трактуються як терористи і вороги; а ті, що нищили патріотів на їхній же власній землі, – героями-визволителями.

Подібного Амаргедона історія не знала. Бо вона знала всілякі відхилення від правди історії те, що в умовах війни бували найрізноманітніші аномалії, у тому числі й в діяльності окремих представників ОУН-УПА. Але щоб народ зневажав, проклинав і переслідував своїх найвірніших речників і захисників?!.

Абсурдні гримаси історії, бо вона знає: появу ОУН, а згодом і УПА провокували драматичні повороти української долі.

Вчорашні симпатики суверенної України Польща, Румунія, Угорщина, Чехо-Словаччина, Австрія відкинулися від неї й під тиском сталінської імперії вдалися до пацифікацій (територіальних, державних, етно-політичних) в інтересах своїх режимів. Цілком законні протести українців викликали тотальний терор.

Українці відповіли контрударами й опинилися на шибеницях та в концтаборах.

Прийшло усвідомлення: «історію творять не револьверники і бомбісти» (І. Франко). Доля народу завойовується волею всього народу!

Як наслідок: 3-7 листопада 1927 р. в Берліні і 8-9 квітня 1928 р. у Празі проводяться Конференції, на яких ОУН визначає головні завдання сконсолідованого українського націоналізму.

Конференції ОУН відзначають: невдачі національно-державних змагань 1917-1920 рр. спричинили розлад у політичній теорії та практиці; появилася безліч партій та організацій і груп. Це тільки послабило силу патріотичного руху. Тому настав час координації державотворчих зусиль.

І у «вогні сих двох суперечностей розвинувся новий рух, що стає вище партійних розмежувань. (А тим більше – навіть не веде мови про тероризм! – **П. К.**). На тлі великого румовища старих світоглядів, нав’язуючись до кращих традицій української історії та головно недавньої збройної боротьби формується новий світогляд і розвивається новий творчий чин. Цим процесом є рух українських націоналістів»[*].

[*] Українська суспільно-політична думка. – Т. ІІ.

Що спонукало до оформлення руху націоналістів? «Сильні вірою у високе призначення свого Народу, палені соромом за пониження своєї Батьківщини, свідомі своєї місії в борні за долю України, націоналісти відчули, що для поневолених немає порятунку, доки не підпорядкують часове і підрядне вічному й основному в бутті Нації та доки не здобудуться на однозгідний будучий чин.

Світогляд України націоналістів гостро відрізняється від сучасних українських ідеологій та вже в силу своєї природи змагає до опанування цілої нашої національної дійсності.

Цим шляхом організований послідовний український націоналізм, **відкидаючи всякі орієнтації на зовнішні сили**, хоче й буде йти до перебрання в свої керми українського національно-політичного життя й **змагатиме до відновлення та оборони Незалежної Соборної Української Національної Держави!**».

Спонукала до оформлення націоналістичного руху й все очевидніша політика компартії на знищення суверенізації республік СРСР та на все настійливішу русифікацію. Яскравий приклад – розкол в КПЗУ, одна частина якої і далі прислуговувала антинародному режимові, а інша рішуче постала проти нього, мотивуючи свою позицію тим, що «Російський великодержавний націоналізм, що… звик розглядати другі національності як колонізаторські об'єкти, російську культуру розглядати як культуру вищого порядку, а культуру других національностей як культуру мужицьку, нижчого порядку, – ставиться вороже до інших національних «республік». Щодо України, то це все ще незмінна позиція шельмування українсько-«галицької» мови як накиненої іноземцями і української нації та культури як похідних, нижчевартісних, тобто – фактично несправжніх…

І КПЗУ була розгромлена, та це ще різкіше загострило боротьбу між українськими і українофобськими течіями в ідеології й практиці народного життя.

З 28 січня до 3 лютого у Відні відбувається І Конгрес Українських Націоналістів, котрий приймає Програму і визначає ідейно-теоретичні засади та мету діяльності.

«Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття», – говорилося в розділі «Устрій організації українських націоналістів».

«Органічна зв'язаність націоналізму з нацією є факт природного порядку й на ньому основане ціле розуміння істоти нації.

Нація є найвищий тип людської спільноти, що при найбільшій своїй психологічній зрізничкованості має свою одну внутрішню форму, витворену на ґрунті подібного природного положення, спільного пережиття історичної долі та невпинного стремління здійснятися в повноті силової напруги».

З усього того випливала й програма реальної життєдіяльності ОУН:

Боротьба Української Нації за незалежність у 1917-1920 рр. скінчилася поразкою. Поневолення України змінило лише форму. Кількість окупантів української землі збільшилася.

Але в огні боротьби вибуяло в українському народі незломне прагнення волі й остаточно оформився ідеал Незалежної Соборної Української Держави, який серед тяжких обставин сучасности владно кличе Українську Націю до продовження боротьби аж до остаточної перемоги.

Цей ідеал ліг в основу нового українського світогляду й нового творчого чину, – в основу УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ.

За короткий час національний рух перейшов внутрішнє організаційне оформлення. Слідом за стихійним постанням численних УГРУПОВАНЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ, що провадили діяльність без спільної керми й пляну, Конференція Українських Націоналістів 3-7 листопада 1927 р. покликав ПРОВІД УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ.

У тісній співпраці з поодинокими націоналістичними групами, Провід підготував і скликав 27 січня – 3 лютого 1929 р. КОНҐРЕС УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ в якому взяли участь представники з різних українських земель і чужини.

Конгрес покликав до життя й чинну єдину ОРГАНІЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ що має охопити всі існуючі націоналістичні групи, та ухвалив головні засади українського націоналізму.

Маючи за свою мету відновлення, впорядкування, оборону та поширення НЕЗАЛЕЖНОЇ СОБОРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ, українські націоналісти змагатимуть до зібрання творчих сил унутрі нації та до зміцнення її відпорности назовні.

Тільки повне УСУНЕННЯ ВСІХ ОКУПАНТІВ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ відкриє можливості для широкого розвитку Української Нації в межах власної держави.

ВІДКИДАЮЧИ ОРІЄНТАЦІЇ НА ІСТОРИЧНИХ ВОРОГІВ Української Нації, але будуючи в союзі з народами, які вороже відносяться до окупантів України, НАЦІОНАЛЬНА ДИКТАТУРА, що витвориться в бігу НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, забезпечить у тяжкий час боротьби силу Української Держави.

Щойно після відновлення державности національна диктатура перейде, через участь у владі відповідної верстви, до створення законодавчих органів на засаді ПРЕДСТАВНИЦТВА ВСІХ ОРГАНІЗОВАНИХ СУСПІЛЬНИХ ВЕРСТВ, з узглядненням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.

Місцеве самоврядування буде основою адміністративного устрою упорядкованої Української Держави, на чолі якої стоятиме ПОКЛИКАНИЙ ПРЕДСТАВНИЦЬКИМ ОРГАНОМ ГОЛОВА ДЕРЖАВИ.

У своїй зовнішньо-політичній чинності Українська Держава стремітиме до осягення меж, що охоплюватимуть ВСІ УКРАЇНСЬКІ ЕТНОГРАФІЧНІ ТЕРЕНИ і заперечуватимуть її належну господарську самовистарчальність та стратегічну відборонність.

В основу внутрішньо-політичної діяльності ляже забезпечення духовних потреб і матеріального добробуту населення та збільшення національного майна шляхом РОЗБУДОВИ ВСІХ ГАЛУЗЕЙ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА.

Визначаючи в засаді ПРАВО ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТИ, державна влада затвердить законом переведене на Сході України ВИВЛАСЕННЯ ПОМІЩИЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ БЕЗ ВИКУПУ, поширить силу того закону на інші українські землі, удержавить ліси та обмежить право вільної продажі землі.

Держава дбатиме про розвиток сільськогосподарської виробности шляхом ПІДТРИМАННЯ СЕРЕДНЬОГО СЕЛЯНСЬОКГО ГОСПОДАРСТВА, сільськогосподарської кооперації і промисловості.

Упромисловлення України буде переводитися на основі ПРИВАТНОЇ ІНІЦІЯТИВИ ПОРУЧ УДЕРЖАВЛЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ, що мають значення для оборони й нормального розвитку країни.

ВІЛЬНА ТОРГІВЛЯ ПОРУЧ ДЕРЖАВНИХ МОНОПОЛІВ на вироби удержавлених підприємств і на головні галузі перевозу, ляже в основі торговельної політики. Система мит і торговельних договорів охоронятиме національне господарство.

ЄДИНЕ, РІВНОМІРНИЙ І ПОСТУПОВИЙ БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ПОДАТОК, при обмеженій кількості посередніх податків, забезпечуватиме державні фінанси.

Співпрацю всіх виробничих верств Української Нації осягне державна влада, РЕҐУЛЮВАТИМЕ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ПОМІЖ СУСПІЛЬНИИМИ ГРУПАМИ, зокрема між капіталом і працею, на засадах ВОЛІ ПРАЦІ, ПРАВА КОАЛІЦІЇ І ВІЛЬНИХ УМОВ працівників і працедавців. Разом з цим буде затверджений ВОСЬМИГОДИННИЙ ДЕНЬ ПРАЦІ із скороченням його в міру витворення сприятливих умов та заведене ЗАГАЛЬНЕ СОЦІЯЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.

Переводячи засадничо ВІДДІЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ, влада співпрацюватиме з церквою у справах духовного виховання населення на підставах християнізму.

ОБОВ’ЯЗКОВА БЕЗПЛАТНА ДЕРЖАВНА ШКОЛА разом з приватними освітніми установами перебере на себе виховання українського народу в національно-державному дусі та піднесе рівень української культури й цивілізації.

ЄДИНА РЕҐУЛЯТОРНА АРМІЯ І ФЛЬОТА, збудовані на підставі загальної, обов’язкової повинності, разом з територіальними козачими частинами оборонятимуть Українську Державу.

Визначаючи ці засади, Організація Українських Націоналістів ПРОТИСТАВИТЬСЯ ВСІМ ПАРТІЙНИМ І КЛЯСОВИМ УГРУПОВАННЯМ і буде стреміти, через опанування цілого українського національного життя на всіх землях України й на чужині, до найширшого РОЗГОРНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИЛИ та до забезпечення великій Українській Нації відповідного місця серед інших державних народів.

Не важко переконатися, що ОУН започаткувалася не як терористична й аґресивна щодо сусідів України, а як політична партія загальнонародної патріотичної орієнтації.

До антитерористичних акцій (убивства кількох польських державців) вона змушена була вдаватися внаслідок все жорстокіших переслідувань українського національно-державницького, соціально-політичного, культурно-мистецького, мовного, конфесійного руху. З метою захисту українських інтересів та громадян почали створюватися й організації (групи) самооборони. І не тільки в територіально-місцевих масштабах, а й з урахуванням загально-українських перспектив, найголовнішою з яких була визнана національно-державне відродження України шляхом визволення всіх її земель від найрізнорідніших окупаційних сил.

Це й викликало нову, ще жорстокішу хвилю не лише ідеологічних, а й адміністративно-збройних переслідувань оунівського руху всіми окупаційними силами.

Досі культивується брехлива ідеологема про ворожість ОУН до інших народів. Та це – ще одне підтвердження безсоромного фарисейства. До того ж – як послідовної тактики боротьби з українством, що завдавала величезної шкоди не лише українству.

Нагадаємо: 26 серпня 1919 р. в Наказі Головного Отамана українських військ Симона Петлюри говорилося: «Старшино й козацтво! Час нам знати, що єврейство, так само як і більшість нашого українського населення, зазнало лиха від большевицько-комуністичної навали й зрозуміло вже де правда. Найкращі єврейські партії… рішуче стали на бік української самостійної державності й рука в руку з нами працюють на її користь. Час уже зрозуміти, що мирне єврейське населення – їхні діти, їхні жінки, так само, як і ми, – буде поневолене й позбавлене своєї національної волі. Йому нікуди йти від нас: воно живе з нами з давніх-давен, поділяючи з нами нашу долю й недолю. Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м’яса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допуститься такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття.

…Всіх, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд яко зрадників Вітчизни».

Це була принципова позиція С. Петлюри (як і УНР та Директорії). Але вона не влаштовувала політиканів з їх кредо: поділяй і владарюй. Вони свідомо розпалювали ворожнечу між українцями і євреями, і їхній обдурений фанатик не знайшов нічого кращого, як убити… С. Петлюру, а такі ж фанатичні сіоністи не знайшли іншої реакції, як влаштувати в Парижі ще й брутальне судилище, і не над убивцею, а над невинною жертвою.

На жаль, це не був одинокий випадок. Ще раніше (та й пізніше), введене в фанатичну оману єврейство, люто звинувачувало в антисемітизмі Б. Хмельницького. Гетьман, мовляв, карав «нещасне» єврейство в час національно-визвольної революції, «сором'язливо» не помічаючи, що гетьман карав не етнічних євреїв, а співучасників польської (ворожої) армії, яка здійснювала криваві колонізаційні походи.

Аналогічна тактика практикувалася ще за царя Петра І, який перетворив на руїну столицю України Батурин, винищив усе його населення, а згодом і українську еліту, залив Україну кров'ю та наповнив її шибеницями й катівнями – й проголосив винуватцем усього того…. Українського Гетьмана І. Мазепу – як зрадника «братерської» єдності та ворога… українського народу.

Така тактика нерідко приносила ідеологічні дивіденди носіям насильства. І все ж часом її довірливими рабами ставали й фанатичні «патріоти» ошуканих націй та нацменшин.

На засліплення розраховували й дискредитатори ОУН, оголошуючи її терористичною, ворожою не лише іншим народам організацією. А й навіть – своєму народові.

Насправді, хоч як не прозвучить парадоксально, ОУН була принципово інтернаціоналістською – і засадами, і складом своїх рядів: бо прагнула працювати не тільки в інтересах України, і не тільки з етнічними українцями.

Природно, що ОУН головні зусилля спрямовувала на мирну розбудову суспільства на засадах демократизму, рівності, справедливості, національного, соціального розквіту та свободи віросповідань.

Але життя висувало й нагальну потребу захищати і завойоване, й ідеали та плани. Навіть життя людей. Наскільки це було актуальним, бачимо із Пастирського листа сімох Галицьких греко-католицьких владик (Андрея, Григорія. Йосафата, Никити, Григорія, Івана, Йоана), в якому наголошувалося: знову посилились спроби вбити волю нації до самостійного державного існування.

«Московський імперіалізм, заховавшись під машкару комуністичної доктрини, хижацьки розграбовує природні багатства нашого краю, гальмує його господарський розвиток, розбиває наш суспільний організм соціальними антагонізмами, руйнує основну силу і джерело розвитку Української Нації – селянства та отруює національний дух, традиції, уклад життя і родину догмою інтернаціоналу.

Польський імперіалізм, використовуючи ролю авангарду цивілізованого світу супроти східно-комуністичного вандалізму, безкарно проводить на Західних Землях України політику всебічного національного утиску, перешкоджає господарському та культурному розвиткові краю та відбирає від українського селянства його прадідівську землю, колонізуючи її своїми, ворожими українству, елементами.

В боротьбі з українським народом московська і польська окупації вживають способів, хоч часом різних формою, але тотожних змістом та цілями»[*].

Наскільки це було достовірним, засвідчують факти.

Ще в збірці 1920 р. «Замість сонетів і октав» П. Тичина писав: над світом замайоріли примари тероризму, нищення гуманістичних цінностей, антикультури. Не обминула та пошесть і України. З приходом більшовицьких конкістадорів вільний край перетворюється в Країну недолі, крові і сліз. А мотивується усе те необхідністю боротьби за високу ідею інтернаціоналізму. Необхідністю того, що «Велика ідея потребує жертв. Але хіба то є жертва, коли звір звіра їсть?»; «Місто в мальованих плакатах: людина людину коле. Читаємо списки розстріляних й дивуємося, що на провінції погроми»; «Все можна виправдати високою метою – тільки не порожнечу душі»; «Беруть хліб, угіль, цукор і так, немов до чарки, приказують»; «Ну хай же вам Бог посилає… та щоб ми ще не раз на вашій землі пироги їли»; «Стріляють серце, стріляють душу – начого їм не жаль». Отож: «Аероплани, усе довершенство техніки – до чого це, коли люде одне другому в вічі не дивляться?..» Коли житницю Росії, і Європи Україну опанував голод (й прийшли присмерки людоїдства («Чистила мати картоплю»); коли навіть Божа Мати, споглядаючи український апокаліпсис, з розпачем проголошує:

Христос воскрес? Не чула,
Не відаю, не знаю.
Не буть людському раю
У цим кривавім краю!..

Не буть! – писав і В. Короленко в листах до А. Луначарського (призначених для Леніна), бо Україна – це мародерство й терор, нищення найактивнішої частини населення, розгул російсько-імперського шовінізму, який губить не тільки цвіт народу, а й високу соціалістично-інтернаціоналістську ідею, за що доведеться відповідати перед усім людством![*]

Як і пророкував у статті «Що таке поступ» І. Франко, в країні запанувала інквізиція, всі верстви народу були обезголовлені, а диктатура партії та вождів

[*] Розбудова нації (Прага) – рік III, ч.9-10, 1930.
[*] Див.: Новый мир. – 1988. – № 10. – С. 198-218.

призвела до суцільної (паралельної колективізації) люмпенізації. Ще 1927 р. перший президент Національної Академії Наук України Володимир Вернадський писав: «Життя в Росії (СРСР, – **П. К.**) надто тяжке у зв'язку з моральним і розумовим гнітом… Зміни духовні надто великі. Більшовизм (і соціалізм) пережили себе. І всякий престиж упав»…[**] Після голодомору 1933 р. та «варфоломіївських ночей» 1937 р. настало невідворотне – системний, глобальний занепад культуро-цивілізаційних норм. Московський «інтернаціоналізм» поставив не тільки режим, а й народи на грань прірви. Тому «Крупні невдачі нашої влади (і в ході війни з гітлеризмом, – **П. К.**) –це наслідок зниження її культурності: середній рівень комуністів – і морально, й інтелектуально нижчий середнього рівня позапартійних. Він сильно знизився, останніми роками – в тюрмах, засланнях і страчені кращі люди»…[*]

Хто ж мав розвивати теорію й ідеологію? І особливо – в національному питанні?..

Хто мав захищати знедолені мільйони від кривавої гільйотини? Особливо у пошматованій на клапті сусідами – колонізаторами України?!

Розв'язання проблеми і внутрішнього , й зовнішнього розвитку народу й взяли на себе ОУН та УВО, а з часом – УПА.

Природно, що різнорідні завдання зумовили розуміння: різноманітною формами та однією метою має стати активна боротьба з антиукраїнськими силами.

Логічно, що на активну позицію виходить й УВО (українська військова організація), декларуючи причини й мету діяльності: наше завдання – відстояти «право на життя», на можливість бути господарями на власній землі. Ось тому-то маємо брати до уваги і те, що «останній хижацький польський терор, під час якого розперезана солдатня пілсудчини одним своїм свавільним махом знищила многолітні економічно-культурні придбання Українській Нації, зайвий раз доводить правильність визвольної політики й тактики УВО (поєднувати мирні форми співпраці з активним захистом своїх прав і свобод, – **П. К.**). Всупереч заявам польської влади про те, ніби в погромах населення України завинила саботажеві і терористична акція УВО – остання твердить, що урядові програми є виявом планової активізації поляків, зверненої до поступневого матеріального винищення та духовного знесилення українських мас, та яку поляки переводять од самого початку окупації ріжними способами. Ще більше, програми ці стали можливі лише тому, що **українське** суспільство не в стані було ще насьогодні поставити їм могутнього революційного спротиву»[**].

[**] Новый мир. – 1989. – №12. – С. 219.

[*] Правда. – 1989. – 2 травня.

[**] Див.: Сурма. – ч. 11-12 (листопад-грудень 1930); Резолюція ЦКУНДО 24 червня 1933 р.

Виходило як в іронічній замальовці К.А. Чапека: аґресивна держава оголосила війну мирній, бо та «зухвало збила літака, який мирно бомбив її столицю». А мала б, виходить, ще й допомагати нападнику!...

Тому УВО спрямувала свої зусилля на захист національних інтересів з урахуванням аґресивної щодо України політики як з боку Польщі, так і з боку СРСР, зокрема того, що «Московська більшовицька влада в 1920 р. здавила збройно-визвольні змагання українського народу», – а тому і з боку України став цілком правомірним збройний самозахист.

Доречно зазначити, що така тактика і стратегія була зумовлена як новочасними подіями, так і теоретичними настановами та практичними традиційними заходами **не лише в Західних**, а й в усіх інших українських землях.

Так, порівняно з переважаючими культурницькими ухилами П. Куліша та космополітичним (не завжди в гіршому значенні) «громадівським» соціалізмом М. Драгоманова ще І. Франко, О. Конинський та Б. Грінченко ратували і за активні методи боротьби, вважаючи, що лише консервативно-оборонний підхід не розв'язує проблем соціально-національного визволення. Освіта? – так! – наголошували вони. Однак на грунті активної боротьби за національно-демократичні перетворення.

Це випливало з української і традиційної ментальності, і засадничої філософії: коли після перемог виникали можливості рішучого перелому в ході боротьби на свою користь, і гетьмани Дорошенко та Виговський, і Б. Хмельницький зупинялися перед здійсненням відплати за кривди в минулому. За це гірко розплачувався народ. Та філософія не мінялася: і лідери Центральної Ради фатально покладалися на міфи про єдність і справедливість та неможливість аґресії в «соціалістичному світі», а тому згубно не використали українських збройних сил навіть для самозахисту.

Однак паралельно розвивалася й друга течія української ментальності: як у князів Кия і Святослава, Романа і Данила Галицьких, Байди-Вишневецького, Сагайдачного і тих же Б. Хмельницького, І. Виговського й І. Мазепи: відповідати ударам на удар – хазарам і монголо-татарам, ляхам і московітам, іншим колонізаторам, а згодом і цілим імперіям – як московсько-сталінській, так і фашистсько-гітлерівській.

На межі XIX-XX століть це яскраво виявилося в програмних положеннях «Братства Тарасівців» та Революційної Української Партії: перші проголосили необхідність як освітньо-пропагандистської роботи, так і активних методів боротьби за торжество національно-державницьких ідеалів, оскільки інакше домогтися «самостійної України» (якої разом з М. Міхновським домагалися «полтавці» І. Мазепа, М. Коцюбинський, М. Кононенко, Б. Грінченко. М. Вороний, В. Самійленко) було неможливо: всі спроби вимолити у царизму хоч би культурно-територіальної автономії закінчувалися побиттям прохачів. І не

тільки в XIX, а й на початку XX ст., коли робилися спроби розв'язати українське національне питання з допомогою делегатів Державної Думи.

Другі – РУП («перша, – за визначенням В. Дорошенка, – політична організація», що відстоювала постулати революційної боротьби з імперським ладом) чи не на перший план виносили методи активної боротьби, бо вважали, що «просвітнянство» консервує минуле, необхідно ж дбати про майбутнє, а це означає усвідомлення: борються не терористи, а політики з філософією: «справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виливатись у форму незалежної, самостійної держави»; «справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати найліпшого матеріального гаразду»; «справедливо, що пишний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою», – а тому «державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

Національна держава як запорука розквіту кожної особистості, нації, мови, культури стає ідеалом і для теоретиків «Української Хати», «Дзвону» та «Украинской жизни» нової Громади та ТУП, інших партій і громадських організацій.

Природно, що за умов, коли українці «австрійські» й «російські» в роки І світової війни убивали один одного за чужі національно-державні інтереси, через відсутність національної солідарності партій і груп розпадається навіть прекрасний феномен Злуки УНР та ЗУНР від 22 січня 1919, – ідея боротьби за ідеали та щасливе грядуще народу зумовлює кристалізацію переконання: усе те можливе лише за умови, що буде виборена «одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж до Кавказу» (історична українська етно-держава).

А водночас і створення захисних органів – УСС (Українських Січових Стрільців), СВУ та УВО.

Поразка національної революції не тільки не робить їх зайвими, а ще активізує. Як активізує й філософію їхньої боротьби та спадкоємність ідеології: ОУН і УПА.

Нагадаємо: С. Петлюра сам продовжує цивілізаційно-культурні традиції УНР та Директорії й гине від рук «комуністичного» опонента.

Лідер УВО, а згодом ОУН Є. Коновалець продовжує справу «тарасівців», УНР, Гетьманату, Директорії й також гине від рук агентів «кремлівських мрійників». До кінця життя гибіє в еміграції В. Винниченко й ще десятки тисяч борців за самостійну Україну. Спричиняють «кремлівські мрійники» і передчасну кончину першого Президента України М. Грушевського. Тисячі патріотів опиняються і в концтаборах (як «Береза Картузька») та застінках Польщі, інших держав. Як писали апологети-недруги України, – усе те в ім'я піднесення не лише «світової цивілізації», «пролетарського інтернаціоналізму», а й… України. Тому вона мала лише дякувати за жорсткий терор проти неї.

ОУН і УПА не дякували. Але історична справедливість вимагає наголосити: якщо вони і боролись, то **на своїй землі і за свої** інтереси, а не проти чужих.

Ось свідчення їхньої філософії, а відтак стратегії і тактики.

«Ідея Суверенної Соборної Української Держави стала в нашому столітті основою українського світогляду та нового – політичного – руху націоналістичного, що в огні боротьби проти наїзників оформився в окрему політичну організацію – в Організацію Українських Націоналістів»[*].

Ми вже мали змогу переконатися, що з самого початку ОУН мала широкомасштабну соціально-політичну програму, яка до речі, не лише виношувалася політиками, а й випливала з історико-теоритичних передумов народної свідомості та творчості вчених, мислителів і діячів мистецтва та народної культури. Свідченням тому, як ми вже мали змогу переконатися, постають праці та творчі програми С. Петлюри і В. Липківського, В. Липинського і А. Шептицького, Ю. Бойка й О. Пріцака, М. Заньковецької, А. Бучми і Л. Курбаса, бойчукістів та народних майстрів у живописі, героїчно-славних кобзарів, повністю страчених у кінці 30-х років; П. Тичини, М. Хвильового, М. Куліша й О. Довженка, Ю. Клена, Ю. Липи і Є. Маланюка, О. Ольжича і О. Теліги, тогочасного фольклору.

Чи не найяскравіший приклад народності та національної державності змісту їхньої життєдіяльності була творчість Січових Стрільців.

«Енциклопедія українознавства» за редакцією В. Кубійовича та З. Кузелі повідомляє:[*] «Січові Стрільці (СС) одна з найкращих регулярних формацій Армії УНР у 1917-19, яка мала різні форми організації: бал. – Бук. Курінь Січ. Стрільців, І Курінь СС, Осадний корпус Січ. Стрільців, Корпус СС, Група СС». Отже, як не важко переконатися, СС були армією всеукраїнською, воістину опорою революційної України.

«Галицько-Буковинський курінь СС був організований у Києві у листопаді 1917 з кол. полонених українців, що вийшли з австро-угор. армії з метою захищати Центр. Раду перед наступом більшовиків… у грудні-січні брав участь у боях від Бахмачем і в Києві…. ».

З 1917 р. до кінця існування формації СС нею командував полковник Є. Коновалець.

Окремий загін СС очолив повсталих проти гетьмана П. Скоропадського, коли той відмінив дію IV Універсалу ЦР й проголосив курс на автономію в складі Росії.

По закінченню війни з антиукраїнськими силами керівна верхівка старшин СС стала основою УВО та ОУН».

[*] Тут і далі: Українська суспільно-політична думка в XX столітті. – том III, Сучасність, 1983.

[*] Див.: «Енциклопедія українознавства», т. 8, вид. НТШ, Париж-Нью-Йорк.

Можна вважати, що гімном частин СС, поряд з гімном «Ще не вмерла Україна», була славнозвісна пісня «Ой у лузі»:

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну гей! гей! розвеселимо!
Марширують наші добровольці у кровавий тан –
Визволяти наших Українців з московських кайдан –
А ми наших братів-українців визволимо,
А ми нашу славну Україну гей! гей! розвеселимо!

Не могла не приваблювати щемка задушевність тієї пісні-гімну, як не могла не вражати єдність особистого з національно-державним, пісенного, музикального і драматичного начал.

Так само западала в душу симфонія жертовного патріотизму з оптимістичною вірою у перемогу в народній пісні «Їхав стрілець», яка безумовно органічно контамінувала з піснею ще Запорозько-гетьманських часів «Їхав козак на війноньку!»

Природно, що спочатку зображується боротьба з московською загрозою:

Ой з-за гори чорна хмара встала,
То не хмара, московська навала,
Від гарматів земля застогнала…,

а вже пізніше спадкоємці січових Стрільців вестимуть боротьбу з польськими терористами та приречені на смерть воїни УПА з головорізами двох імперії – СРСР та гітлерівського райху.

Історизм бачення подій і явищ, а тому спадкоємець настроїв та ідеалів поколінь багатьох століть (чи й тисячоліть) бачимо і в творчості митців 20-40-х років ХХ ст..

Особливо місце тут посідає безумовно симфонія П. Тичини «Сковорода»: у ній геніальний митець ще з перших років більшовицької окупації розгортає картину життя великого філософа як картину всенародної історії. Знавець багатьох мов та філософії і культури від греко-римської еллінства до XVIII ст. Сковорода бачить Україну в контексті всієї Європи (яку він насправді бачив і розумів), зображаючи різноманітні типи як патріотів, так і чужинських самодурів, держиморд та чванькуватих українофобів, які хоч і появилися на європейському дворі лише завдяки українській культурі, вважали за можливе упосліджувати і ту культуру, і її націтворця. Над Україною нависають чорномизі присмерки петровсько-катерининського етнонаціонального обскурантизму та політичного етноциду і Г. Сковорода. як і його народ, високо підноситься над своїми «бригадирами» та вірить у перемогу.

З найглибинніших праджерел етно-нації виводить генеалогію носіїв народного начала, мудрості та краси і Олександр Довженко. Зокрема, творячи «Звенигору» й «Землю», «Арсенал», «Тараса Бульбу», «Україну в огні», «Поему

про море» й безсмертну «Зачаровану Десну», сягаючи вершин світового кіно, великий філософ-митець мріє про найзаповітніше – написати епопею **«Золоті ворота»,** осердям якої була б **Хата.**

Хата як символ інтегрального образу багатотисячолітнього життя народу з його найпитомішою клітиною – **родом**.

Родове начало як основа почуттів і мислення, праці й ідеалів народу (від родити – зачинати й творити людину, сім'ю, етнос, плем'я, націю з їхньою мовою, культурою. соціальним і державно-політичним, міжнародним життям).

Мрія про Хату як універсальний феномен етно-націїй зумовлює всю тематику О. Довженка – від «Звенигори» до науково-фантастичного сценарію «В глибинах космосу» та його гуманістичну, естетичну, морально-етичну проблематику.

Національна революція! – ось нерв творів першого періоду творчості – 20-30-х років. Революція як дзеркало сучасного, що завжди на дорозі з минулого у майбутнє. Простір і час як естетичні категорії – ось що зумовлює критеріальність оцінок людей, подій і процесів. Свобода! – внутрішня й соціальна, життя і творчості – ось ідеал, заради торжества якого молодий учитель присуджувався більшовиками до страти, а світової слави творець пише трагедійну «Україну в огні» і стає віч-на-віч з самим тираном Сталіним та жертвуючи всім, не схиляє гордої голови. Бо вважає, що він – то сам Народ!

«На наших полях вирішується доля людства», – наголошує Довженко. І не тільки тепер, а й у минулі епохи. Ось чому в основі кожного твору митця характер і доля людей (від Святослава до Тараса Бульби, і від козацтва до революціонерів ХХ ст.), соціальних верств, зрештою – нації, образом і символом якої й постає Хата. Хата як метафора Землі і Природи, сім'ї і роду (втіленням Душі яких постає Жінка), пам'яті, праці і творчості, зрештою – індивідуальної, національної і – завдяки цьому – вселюдської сутності. Хата як прообраз колективного Всесвіту, не тільки Дім для життя, а й великий учитель школи-родини (світового українства). Тому-то нація – універсальна спільнота в Просторі й Часі на рідному Терені, а національне – аналог патріотизму й любові, справжності й краси, єдності прав і обов'язків людини.

Цілком природно, що світ потрясли не тільки «Земля» чи «Україна в огні», а й «Зачарована Десна» – могутня симфонія зачарованої душі самого О. Довженка, його незнищенної української нації.

І так само природно, що аналогічним шляхом підуть Ю. Яновський («Чотири шаблі») й М. Куліш («Народний малахій»), Б.-І. Антонич і А. Малишко, О. Ольжич та О. Теліга, І. Багряний і О. Гончар, В. Симоненко, І. Драч і В. Стус, М. Руденко, М. Вінграновський, Д. Павличко і Ліна Костенко з їхнім баченням України «На березі вічної ріки».

А також, що і митці органічно поєднують художню творчість з науково-публіцистичною.

Приклад – і О. Ольжич талановитий археолог, для якого законом життя стало: без держави народ деградує, а держава будується не в майбутньому, держава будується нині, а будують її національно свідомі патріоти . І Юрій Липа та Євген Маланюк, Олесь Гончар і Дмитро Павличко, «шістдесятники» як глашатаї нового національного Відродження.

«Бій за Україну», «Призначення України» (1935) – ось кут зору на віки й покоління, людей і події, Україну і світи «видатного українознавця, історика, політолога, публіциста, поета, діяча визвольного руху» (В. Крисаченко), за фахом – лікаря (працював в УПА) Юрія Липи. Автор творів «Бій за Україну» (есеї), «Союз Визволення України», «Історія і діяльність», «Королівство Київське по проекту Бісмарка», «Гетьман Іван Мазепа», «Українська раса» (та багатьох інших) Ю. Липа вбачав сутність національної ідеї у формулі: «Призначення України є тільки в ній самій, її доля є в її людях та в їх моральних і матеріальних засобах», – оскільки сутність та роль України визначені трансцедентно вже самим **геополітичним** статусом.

Роль геополітичного чинника в працях українських вчених (В. Вернадського, С. Руданського) посідає особливе місце, – однак його неприпустимо розглядати ізольовано від інших складових філософії та політології Ю. Липи. Бо вони є частинами цілісної **системи українознавства** наукових 30-х та подальших десятиліть.

Яскравим свідченням постає праця «Призначення України» (друге видання – 1953 р.).

Перший доказ тому – концепція книги, відбита в композиції таких розділів: вияви духовності; межі українських генеральних ідей; культурне підложжя; культурні круги; Українська родина; Українська культура; Українське суспільство; Українська військовість; Українська група; Українські міти; Українські культурні тенденції; підстави українського характеру; Гелленськість; готизм; Військо Запорозьке; Трипільство; характер одиниці; провід; моральний наказ; патріотизм. Як бачимо, українство в безмежності часо-просторової еволюції як самодостатній феномен світової історії.

Книга Ю. Липи відзначається винятковою насиченістю роздумами, зіставленнями, асоціаціями, ідеями, усіх їх не зафіксувати, – тому зупинимося лише на особливо характерних.

«Річ цілком зрозуміла, що ґеополітичні явища повторюються, відживають наново у відповідній ситуації. Адже ж мають підставу в самім терені, що не змінюється. У відповідній порі відживе, напр., і «гребля Трої», і «Наступ Босфору», і «Святославове знищення Волзького шляху». Отже тим самим до деякої міри від тих ґеополітичних явищ залежить і будучина України.

Подібна річ є і в збірній **психології** українців. **Ґенеральні ідеї** теж повторюються. Зрозуміло чому. Коли в ґеополітичних явищах незмінною є українська земля, то в ґенеральних ідеях – незмінною є українська раса.

…Які ґенеральні ідеї є найстійкіші, найменш залежні від чужинства, які **найбільш українські**?

Пізнати їх – це для еліти мати скарб більший, ніж усі матеріальні багатства.

…Українські ґенеральні ідеї – це більш чи менш глибокі вияви українського расового «я». Можна їх узяти в тій чи іншій ієрархії, підвищувати чи понижувати їх, але вони завжди існуватимуть в **характері раси**. Бо цей характер є так само **органічний**, як інші явища природи».

І питання питань – пізнати, які з тих ідей живі, а які відмирають; які вивищуються і панують.

Безумовно, наголошує Ю. Липа, що до найактуальніших належить національна ідея.

Інтеґральні ідеї можуть виражатися або одиницею, або загалом. А величезну вагу відіграють традиції. «Українські герої – це ви словники туги й праці багатьох поколінь. Вони завершують собою повторність і уяскравлюють традицію»; їхня особиста творчість – то лише одна мелодія в народній симфонії.

Такими й постають Митридат VI Євпатор і Святослав Завойовник, Володимир Святий, Ярослав Мудрий, Осмомисл і Богдан Хмельницький; «Навіть Симон Петлюра не висловив би того, що висловив, – без попередньої майже столітньої муравлиної праці української еліти».

І тут з особливою виразністю постає роль етно-національної еліти й культури: саме вони є фундаментом поступу.

Щодо українства, то маємо не ігнорувати ролі урало-алтайської, індогерманської та семітської номадних рас, – а також хліборобського культурного круга з його опорними чинниками – Трипільською і Еґейською культурами, з феноменами Еллади, а також самої України, іберійських, дунайських і балканських держав.

А особливо уважно маємо ставитись до центрау духовності українства – його Хати з лідером Жінкою-Матір'ю. Причина – і те, що найранішою системою відносин був матріархат, і те, що «Поняття матері за сучасною біологією – це поняття вище від мужеського чи жіночого первня, – воно сполучає в собі розуміння і відчування обох первнів, це є нормативна стабільна сила в людському житті». (І не випадково українську жінку-матір, скажімо – Богоматір, наш фольклор ставив коли не вище навіть Христа, то поряд з ним; а в поемі «Марія» Т. Шевченко відводить Марії роль головного носія християнської етики, – **П. К.**). В нерозривності жіночий і чоловічий первні становлять гармонію; «в хліборобському крузі енергія мужеськості згармонізована з жіночим превнем і підпорядкована родині. Це є основне звено українського підложжя».

І саме на основі його принципів рід еволюціонує в етнос, а той – у націю: як органічну спільноту, з одного боку, і як найвищу форму вселюдської незнищенної спільности – з другого.

Культ Хати, Родини, Матері – це опора української сутності, і тому «Духовність Тараса Шевченка є найбільш українською з цього погляду», і такими ж органічно-українськими були його ідеї як «сім'ї вольної, нової», так і єдності обох начал на шляху до неї – еволюційного і революційного. Бо цими рисами відзначалось життя і українського суспільства упродовж віків, і кожного українця – толерантного, ввічливого, бунтівничого і водночас мирно-розсудливого, як те властиво класичному вираженню такої натури в особі козака-січовика.

У цьому зв'язку домінуюча роль батька в родині: він – носій рис мужності й героїзму в обороні Родини, а тому добрий і чуйний в повсякденному житті та жорстоко-суворий, коли йдеться про обставини виняткові. Приклад – походи, війна: там батько і непоступливий диктатор, і – батько: для нього і найрідніші, й чужі – одна родина.

З цієї причини був Батьком і Б. Хмельницький, сивоусі полковники, і – навіть зовсім юні чотові чи сотники в рядах СС. Навіть статутні норми для них були підлеглими моральним законам Роду. І це пронизує собою як віковічний фольклор, українські міфи, так і найновішу мистецьку творчість (скажімо, «Прапороносці» О. Гончара, в яких брати Блаженки живуть за ієрархічною психологією і в час 2-ої світової війни). І та позірна консервативність не є ознакою відсталості: український консерватизм носить глибоко гуманістичний, культурницький, морально-етичний, а відтак і естетичний характер. А тому, зрештою, і політичний, національно-державницький. З цієї причини українці є поборниками особової свободи, але – не асоціального індивідуалізму. Скоріше вони – колективісти на засадах визнання самодостатності кожної людини, розуміння, що «я» існує лише тоді, коли є «не – я» і в правах, і в обов'язках.

І аналогічно: на засадах визнання того, що «я» є лише тоді, коли існують рід, нація і держава, мир, праця і військо.

Українець – натура багатогранна, а тому не проста в скеруванні її інтересу та волі. І тому: по-перше, її потрібно знати і розуміти; а по-друге – потрібно бути неординарною національній еліті.

Еліта має бути найвищого рівня свідомості, культури, професіоналізму. Патріотизму, моральності. Тобто – дійсно елітою. «Тому найвищий, найвеличніший провідник для українця провідник – це той, що найповніше висловлює собою моральну справедливість»; той, що повсякчас, в усьому і скрізь може і хоче бути прикладом для інших.

Тому ідея родинності в українців – це всеосяжна філософія солідарності і гармонії, як і вища форма патріотизму виражається в мріях про «тихі води і ясні зорі» Батьківщини та про те, що «Де згода в сімействі, де мир і тишина. Щаслива там родина, весела сторона»; де панують справедливість і свобода, а над усе шанують людину.

Тому – ОУН, а далі й УПА і ставлять цю філософію як основу власної програми.

Є ті, кому досі не хочеться (бо невигідно) бачити все зазначене й визнавати. Та проти їхнього нігілізму постають документи і факти.

І особливо після ІІ (римського) Великого Збору ОУН 1939 р., коли організація зазнала внутрішнього розламу й на основі тактичних орієнтацій поділилася на мельниківців і бандерівців, і її бандерівська частина оприлюднила постанови ІІ краківського Великого Збору ОУН.

У постановах робилися наголоси: «Ідея Суверенної Соборної Української Держави стала в нашому столітті основою українського світогляду та нового, політичного, руху націоналістичного, щоб в огні боротьби, проти наїзників оформився в окрему політичну організацію – в Організацію Українських Націоналістів. Перші почини надати українському націоналістичному рухові організованих форм сягають 1900 року, коли-то Микола Міхновський почав на Лівобережній Україні закладати гуртки для боротьби за державно-політичне визволення України з-під ярма царської Росії»[*].

Прикметне уточнення! Адже досі не перевелися охочі або необізнані співвідносити бандерівський та мельниківський рух тільки із Західною Україною, трактуючи його самий лише як локально-крайовий (до того ж пропольський, проавстрійський чи про німецький; одне слово – «продажно-закордонний»), а не всенаціональний. Насправді ж дуже важливо, що після недовгочасної звуженості дії «ОУН розширила революційну акцію на всі українські землі», а також і на закордонні проукраїнські сили. Завдяки такому розширенню ОУН й повела «всі масові та всі одиничні протипольські акції» та «на українських землях під румунською займанщиною»; «На Закарпатті ділом ОУН були боротьба за Українську Державу, акт проголошення самостійності в 1939 р. й сама збройна оборона перед мадярськими наїзниками».

Красномовний факт, який свідчить, що ОУН була не вузько-ідеологічною групою, спрямованою лише проти імперського більшовизму, а таки дійсно політична організація загальнонародних інтересів.

Тяжким ударом для ОУН була смерть її вождя Є. Коновальця 1938 р. від рук агентів Москви.

Та в боротьбі викувались нові кадри й викристалізувалися принципи діяльності на новому етапі – фактично початку І-ї світової війни, коли Німеччина й СРСР розчленували Польщу й реально увійшли й в Українську Хату. Отже, коли стало очевидним: «2) Тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові свобідне життя й повний всесторонній розвиток усіх його сил. 3) Тільки шляхом революційної боротьби з наїзниками здобуде український народ свою державу».

Тому й оголошується принципова боротьба за суверенітет і справедливий суспільний лад, за «рівність усіх українців у правах і обов'язках супроти нації й

[*] Українська суспільно-політична думка… – том ІІІ, Сучасність, 1983.

держави», що означає – за рівні права українських громадян, що мають інше етнічне походження.

У постанові краківського Великого Збору ОУН викладалася широка Програма дійсно демократичних суспільних перетворень як в народному господарстві, так і культурі.

Прагнучи об'єднання всіх українців у єдиний визвольний фронт, ОУН наголошувала, що «йде в боротьбі за здійснення заповіту Великого Пророка України – Тараса Шевченка, революційним шляхом Коновальця, шляхом Святослава, Володимира Великого, Хмельницького, Міхновського й Петлюри, шляхом боротьби за славу й велич.

Шляхом Золотого Тризуба… Шляхом до осягнення наших цілей є Українська Революція в московській імперії СРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: «Свобода народам і людині». А водночас «для здійснення своїх планів ОУН організовує й вишколює власну військову силу… Завданням Військового Штабу… ОУН в часі зриву є організувати збройну силу Революції та керувати військовими акціями на землях… Українська воєнна доктрина, опираючись на аналізі духовних прикмет українця, історичні традиції, геополітичних умов України та узгляднюючи воєнні модерні засоби, має дати Українській Армії своєрідну стратегію й організацію, що в свою чергу дадуть змогу якнайкраще й найдоцільніше використати всю силову натугу Української Нації…»

Своєрідну стратегію виявила організація УПА: ведучи і відкриту, й партизанську боротьбу, вона за умов терористичних дій гітлерівської армії оголосила війну і німецькій імперії! А спиралася на загальнонаціональну підтримку.

Подібного світова історія не знала, не знала вона й того, щоб загнані у криївки та в глибоке підпілля організація і збройна сила вели боротьбу з найсильнішими арміями Європи понад 10 років. І склали зброю, лише коли загинув у криївках чи в концтаборах останній підрозділ, не зрадивши, одночас, ні присяги, ні нації.

Висновок очевидний: воювала і не могла загинути вся українська нація, підтвердивши: демократично-гуманістичний націоналізм є її органічним світоглядом і не може бути ворожим ні своїй, ні іншим націям. Ворожими є антинаціональні режими.

– То що, – часом грізно запитують опоненти, – ви заперечуєте, що українські націоналісти часом вдавалися до терору, а УПА знищувала польських і радянських громадян?

На те є документально підтверджена відповідь: так, окремі представники ОУН виявляли терористичні замашки; а от ні теоретичний, ні практичний націоналізм тероризму не схвалював; і аналогічно щодо УПА: вона не знищувала польських, радянських чи німецьких (загалом з числа окупантів) городян, а боролася з представниками ворожих українським національним

інтересам сил. Варіант з польсько-єврейською армією і Б. Хмельницьким, з французьким чи італійським, бельгійським рухом опору, з норвезькими квіслінгами: скрізь воювали з ворогами, як в Іспанії воювали між собою іспанці, які по-різному бачили майбутнє країни; як говорив Власов, що воює не з російським народом, а зі сталінізмом; і квіслінгівців судили не як представників етносу, а як помічників гітлеризму. З цих же міркувань італійці повісили **свого** дуче догори ногами на площі…

ОУН і УПА воювали не з українцями – «східняками», бо в їхніх лавах навіть командний склад, а тим більше ідеологи походили, як те визнавали бандерівці, з східних регіонів України. Воювали з тими, хто піднімав руку (і зброю) на ідеали, спосіб життя людей, котрі жили на своєму Терені й хотіли жити за своїми законами, в своїй Свободі.

Більше того, воювали не з окремими енкаведистами та групами чи рядовими функціонерами – «квінслінгівцями»: коли за наказом Гітлера було заборонено проголошене 1941 року відновлення української державності (перший акт у Львові, другий планувався здійснити у Києві), ОУН оголосила себе в стані війни з Німеччиною…

Загинули мало не всі родичі Бандери, роки війни він провів у гітлерівському концтаборі, скоординованими зусиллями сталіністів, гітлерівців, їхніх польських, мадярських, румунських сателітів було замордовано і вбито сотні тисяч ідейних борців, – але їхня воля, як і воля народу, не була зломлена.

Національна ідея, націоналізм на межі XX-XXI століть. Історія довела: стратегія ОУН і УПА була прогресивною. Інша справа – її виконання: бували тактичні помилки, і не тільки у веденні бойових операцій. Достатньо нагадати, що ще на початку І світової війни диференціювалися шляхи до мети майбутніх бандерівців і мельниківців. А коли взяти до уваги ще й розходження між УНР-івцями та гетьманцями, петлюрівцями і українськими комуністами – явними переслідувачами українських патріотичних сил, то стане зрозуміло катастрофічно згубна сила розбрату в стані різної ідеологічної орієнтації еміґрантів та еміґрантів і громадян УРСР. І не лише в минулому. Досвід успішної антиукраїнської політики руками самих українців широкомасштабно використовується і на межі XX-XXI століть. І, що особливо печально, не завжди безуспішно. Україну знову ділять мовою і культурою, партіями і конфесіями, регіонами та ідеологічними міфами, сподіваючись, що вона знову стане іграшкою ненаситних сусідів та власних україножерів.

Особливо фанатично лякають українців націоналізмом.

І враховується лише те, що прихильники демократично-гуманістичного націоналізму самі краще за інших розуміють причини та ціну розриву між практичним та теоретичним націоналізмом та між свідомою й замореною елітою й масами. У тому числі й масами та елітою, хворими на пасивний, однак регулятивний антипатріотизм.

Одним з переконливих доказів – стаття Євгена Маланюка середини XX ст.. «Малоросійство» та праця Григорія Ващенка «Хвороби в галузі націоналістичної пам'яті».

Малоросійство, зауважимо одразу, не в значенні реалії XVII-XIX ст.., коли українці офіційно іменувалися малоросами (або хахлами), а як ідеологічно моральна та біопсихічна категорія, тип характеру.

Сам Є. Маланюк і починає із зауваження: «Поняття **малоросійства**, в тім сенсі, в якім тут ужито, не мало б обмежуватися лише українським світом». Це – феномен по-своєму інтернаціональний (властивий і іншим націям). Бо «кожна многонаціональна держава, не виключаючи навіть найбільш національно-упорядкованих імперій, в процесі свого історичного існування витворювала своєрідний пересічний тип імперської людини. Згадаймо ще донедавна пам'ятний нам тип, наприклад, австрійця, який без особливих перешкод міг бути одночасно чехом чи хорватом, поляком чи русином-українцем».

Таких формував ще мудрий Рим: він не намагався деетнізувати своїх громадян. Вони формувалися автоматично способом життя.

Інша справа в царській імперії чи в СРСР (зазвичай Росії): там імперія, її державний устрій «не знав, на знає і знати не хоче жодної особовості: ані особистої, ані суспільної, ані національної, ані навіть релігійної чи класової. Тому-то «це був брутальний, масово-механічний в и р і б, виконував терористично-поліційною машиною тотально-зцентралізованої держави»[*]. Подібне практикувалося і в сфері національних відносин: «В умовах характеристичної мішанини понять «нація-етнос» і «держава-імперія» державна машина в практиці механічно поглинала старі національні організми під етнічний рівень московської маси з метою, розуміється, творити єдино-неділимий народ – руський, російський чи сов'єтський, вірніш, «народ» – в специфічно-російськім розумінні цього слова. Результатом такої наполегливої й планової чинності державної машини – було з'явлення типу не росіянина, а лише: малороса, малополяка, малогрузина і навіть малосибіряка».

Українські інтернаціоналісти не тільки вітали, а й стимулювали той процес.

Але ще гірше, що тип «малороса» був продуктом і певного роду байдужості частини суспільства: він не зустрічав активного відчуження навіть з боку частини інтелігенції, бо вона й сама піддавалася спокусі зажити життєвих благ, купованих ідейних колаборанством. А націоналізм не одразу знайшов ефективні ліки проти душевної отрути. Це й стало однією з причин історичного відступу української державності.

«Що ж таке малорос?

Це – т и п н а ц і о н а л ь н о – д е ф е к т и в н и й , скалічений психічно, духовно, а – внаслідках, часом – і расово.

[*] Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія. – Книга 2. – К., 1996.

На нашій Батьківщині, головнім історичнім родовищі цього людського типу, він набрав особливо патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б».

Цей тип, зазначає Є. Маланюк, століттями планово, навіть науково готувався в Москві.

Однак не варто покивувати лише в бік сусідів. «Малоросійство-бо – наша історична хвороба (В. Липинський називав її хворобою бездержавності), хвороба многовікова, отже хронічна». Причини? І природне багатство України і зникнення історичної пам'яті та зумовлений цим «очевидний параліч національно-державній волі, а – дедалі – аґентуру й п'яту колону Москви», а також – часом просто ганебна поведінка чільних представників нашої еліти, інтеліґенції – від Брюховецького до Тетері та Пушкаря; Кочубеївщина також була плодом довгих десятиліть.

Ось чому «малоросійство то не москвофільство і не ще якесь фільство (польськофільство чи туркофільство, германофільство, – **П. К.**). То – неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це – національне пораженчество. І так само – «малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція.

Капітуляція ще перед боєм.

Аналогічно безпідставно всіх зараховувати до малоросійства. Діячі Центральної Ради малоросами не були». Але їм не рідко бракувало п о л і т и ч н о ї в о л і».

А в повсякденному житті мас – самоповаги й рішучості захищати свої святині. Всі народи пишаються своїми національними святинями, малороси ж (саме малороси, а не українці!) – насправді психічно скалічені скоморохи, норма поведінки яких – то «систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури…», витворених віками. Отже – з самих себе, із свого майбутнього. Малороси спроможні забувати навіть своїх геніїв – як М. Остроградський, С. Тимошенко, Богомолець, Бортнянський, Боровиковський, Гоголь, Мечников, Куїнджі, Самокиш, Курбас і його театр, Ю. Нарбут… з волі «малоросів» (і найвищих посадових осіб) навіть «Київську Всеукраїнську Академію Наук перетворено в провінційну філію московської з публікаціями «на общепонятном»…».

Чи дивно, що в СРСР вже не фігурує український народ, а тільки «народ України». Йде тотальна війна з українськими героїчними постатями. І закономірно, бо, скажімо, «мазепинство… є яскравою протилежністю, яскравим запереченням, народним демаскуванням і найрадикальнішим ліком саме на малоросійство». А лікувати українську хворобу її ворогам невигідно: інакше вона перестане бути рабою, а далі й державно-національною руїною.

Вихід? Відродження животворних сил національної ідеї, нації і Держави – як процесу відродження сім'ї і роду, державної еліти і волі, демократії, свободи і гуманізму.

Питання лише: хто і як це буде робити?!. З чого починати і до чого йти?..

Нагадаємо: саме цих питань у 20-х роках болісно торкався Микола Хвильовий. І найперше – проблеми психології як окремого індивіда, так і цілої маси.

«Рабство річ ганебна, але рабська психологія на свободі гідна зневаги», – ставив він епіграфом слова Ф. Шіллера до памфлета «Україна чи малоросія?» І цей мотив пронизував мало не всі його художні твори від «Я (романтики)» до «Вальдшнепів». На повну силу він вибухнув у памфлеті «Україна чи малоросія?» Вибухнув як протест проти лицемірства у трактуванні національної революції, національного відродження та національно-державного будівництва – з одного боку (особливо в підрозділі «Колонія чи держава»), і проти психічного бомбування мільйонів, перетворення їх на «малоросіян» – з другого.

Причину виказав сам Хвильовий: Україна мала найбагатші Землю й Природу, героїчну минувшину, невичерпні економічні ресурси, могутні таланти не лише у минулому, а й у XX ст. – як, наприклад, Тичина, Рильський, Курбас, – одночас знову опинилася в статусі колонії.

Чого забракло їй для реалізації історичних національно-державних прагнень? – ставив питання мужній письменник-громадянин.

І відповідав: звичайно ж, і економічно-військової потуги для протистояння фальшивим «інтернаціоналістам», метою й ідеологією яких (починаючи з Леніна) були месіанізм та імперський фаталізм, а державою – Україна.

У цьому зв'язку він рішуче протестує проти злоносного шовінізму як В. Бєлінського, так і О. Пєшкова (Горького). А особливо – більшовицької верхівки, з вини якої «Московський месіанізм житиме в головах московської інтелігенції, бо вона й сьогодні виховується на тому ж самому Бєлінському».

Однак особливу зневагу чи й ненависть викликає у ньому зафіксовані ще Катериною II «черкасская шатость», психічна роздвоєність та нестійкість «малоросів» (як Карамазова у «Вальдшнепах»), їхня інтелігентська м'якотілість та аморфність бажань, ідеалів, волі до боротьби (як у редактора Карка). Навіть Україну вони люблять хворобливо, боязко й потаємно, наче соромлячись, бо, за їхнім визнанням, не знають за що…

Звідси непевність у питаннях суверенітету й честі та гідності, нездатність відстоювати чітко-патріотичну позицію в штучно нав'язаній полеміці про боротьбу двох мов і культур в Україні, нікчемне плаксійство й рефлексивна самозневага та безхарактерність.

А в підсумку – примітивно низький рівень українськості в почуттях, світорозумінні, мисленні, політичний боротьбі, державному будівництві. Сповідування психоідеології: «Якось воно та буде…» Нездатність піднятися до розуміння як внутрішніх, так і ґеополітичних та ґеостратегічних

природовизначень України (і в Європі, і в Азії, й на інших континентах планети).

Проблему етно – та біопсихіки як фундаментальну в системах національної ідеї та нації закономірно (бо традиційно) розробляють і Ю. Липа в 30-ті та Г. Ващенко в 40-60-ті роки XX ст. Це віднаходимо в працях останнього «Виховний ідеал», «Виховання волі і характеру», «Хвороби в галузі національної психіки».

Напрямки дослідження та світоглядні акценти помічаємо в самих назвах книжок: у «Виховному ідеалі» увага зосереджується на ролі національно-гуманістичного ідеалу у вихованні української людини-громадянина і патріота. У «Вихованні волі й характеру» Г. Ващенко на передній план виносить формування психічних якостей і мислячої та почуттєво розвинутої людини, і сильного волею та яскравого характером борця за суспільні й національно-державницькі ідеали, ферментом яких виступає національна ідея, а резервуаром дії – нація.

У праці «Хвороби в галузі національної пам'яті» Г.Ващенко концентрує увагу на ролі душевної та досвідно-інтелектуальної пам'яті людей, без якої вони не розвиваються ні внутрішньо, ні в громадянській зрілості та активності, психічно зачахають на рівні рослинно-тваринного існування.

Біди українців Григорій Ващенко пояснює втратою з боку частини громадян вольової і характерної сконцентрованості на меті та засобах її досягнення, а як на причині – на зникненні історичної пам'яті.

Вина за це лягає і на батьків, і на освіту, науку, культуру, і, особливо, на політичну та урядуючи еліту: вони стратили жагу пошуку істини й правди, причин життя і смерті, добра і зла, краси і потворності – а тому змирилися з фальсифікацією історії та ідеалів, а як наслідок – упали в рабство. Найгірше рабство, – з яким змирилися, бо й русичі були в монголо-татарському рабстві, і ляхи та москалі насаджували рабську систему, – однак тогочасні українці боролися! Вони були людьми нормальної психіки й волі, гідними славного майбутнього.

Частина українців капітулювала, зреклася минулого й тим самим втратила право зватись людьми.

«Психологія, стисліше психіатрія, – зазначає Г. Ващенко, – знає декілька …неформальностей в галузі пам'яті», і зокрема: гіпермнезію, амнезію, парамнезію[*].

Гіпермнезія – це загострення якихось окремих спогадів з минулого (і є «станом психіки людини, коли вона більше живе спогадами про минуле, ніж подіями сучасного і думками про нього».

Протилежністю є гіпомнезія (різкими формами якої є амнезія) – це коли «людина забуває і не може згадати якийсь … період свого життя». Ці своєрідні

[*] *Ващенко Г.* Хвороби в галузі національної пам'яті. – К., 2003. – С.6.

хвороби трапляються в окремих людей, – але по-своєму ними можуть бути охоплені і групи та маси.

У цьому аспекті особливої ваги набуває парадиґма: нація і окрема людина.

«Зрозуміло, – слушно зауважує вчений, – що нацією не можна розглядати як особистість і переносити на неї всі властивості окремої людини. Але разом з тим націю не можна трактувати як абстракцію або як випадкове об'єднання людей». Тому допустима аналогія між організмами людини і нації: вони взаємозалежні. У тому числі і в царині психіки. Зокрема, коли йдеться про пам'ять роду й традицій, мови й культури, природи і праці, нації і держави, досвід та історичні уроки.

І нації хворіють гіпермнезією та амнезією й парамнезією, що підтверджується й станом українського життя: не можемо не помічати, що в ньому існують рецидиви «забуття минулого, забуття або непошана до національних, політичних і культурних діячів. Відмовляння або презирливе ставлення до національних звичаїв, зречення своєї рідної мови», – що відносити на карб лише політики колонізаторів неправомірно.

Кожен для себе законом є він сам! Межа влади, як гадав Сивоок, герой «Дива» П. Загребельного, – **вільна людина**. «Художнику немає скутих меж, він – норма сам» (І. Драч).

Чи усвідомлюють усе те українці і чи докладають адекватних силі зла волелюбних зусиль?!.

Отож і висновки: «З огляду на те, що здорова пам'ять є одною з важливих передумов нормального розвитку як окремої людини, так і цілої нації, українці мусять дбати про те, щоб зберегти здорову національну пам'ять». А тим більше – умножати її й плекати.

І тут на передній план має виступити національне виховання, і особливо – в аспекті об'єктивного розгляду дилеми: органічний націоналізм чи насильно нав'язуваний інтернаціоналізм.

Інтернаціоналізм, зауважує Г. Ващенко, московські ідеологи вважають найважливішим рушієм поступу, адже «марксисти визнають націю за тимчасове явище», оскільки вони виникли у XVII ст. з розвитком капіталізму, а коли зникнуть класи – зникнуть й капіталізм та нації; настане «безкласове інтернаціональне суспільство».

Сьогочасні «інтернаціоналісти» геть чисто присоромлені історією за своє конструювання майбутньої картини людства, бо окрім апріорних суджень та абстрактних уявлень є ще й закони природи. І – уроки історії.

Ті уроки очевидні: українці і на початку XX ст. зазнали невдачі в державотворенні, бо їхніми вождями були соціалісти, а «Для українських соціалістів на першому місці стояла не самостійна Україна, а соціалізм…

Подібне явище можна [було] спостерігати в серед інших народів світу. Особливо у Франції та Італії. П'яті колони, розкидані про всьому світі, скрізь діють за вказівками Кремля на шкоду своєму народові й своїй державі…»

На чиєму боці правда: поплічників новоімперських прожектів, – чи прибічників одвічних законів Природи, котрі орієнтуються на віковий досвід. Той досвід, що говорить: інтернаціоналізм – безплатна оболонка вигаданої теоретичної «єдності» всіх на основі зречення кожним власної сутності та покликання; націоналізм – аналог патріотизму, породжуваного всім універсумом природи, виробництва, традицій, сільського, промислового чи технологічного способу життя.

Інтернаціоналізм – уніфікація і знищення людської, соціальної, національної, культурно-мистецької, світоглядної особовості; націоналізм – навпаки: індивідуальний розквіт, що неминуче веде до взаємо пізнання і взаємозбагачення. Це – дійсний поступ, бо дійсна сутність світу в його безмежній різноманітності та взаємодоповнюваності.

Одвічний рух у природі – диференціація й інтеґрація. Зведення до єдиного веде до знищення природної диференціації та поглинання одним – усіх. Чи можливий проґрес там, де пануватиме одна система, ідеологія, мова, культура?.. Абсолютно немислима й абсурдна й ідея «інтернаціональної людини», оскільки це неможливо ні біологічно (різні типи природи, клімат, харчування, праця зумовлюють природну різницю в фізичній і світоглядній парадигмах людей), ні психічно та культурно, «бо психіка людини формується під впливом різних чинників біологічних, соціальних й історичних…

Тому національні властивості залишаться доти, поки існує на світі людство».

Не все національне (отже, й націоналістичне) підлягає фетишизації та ідеалізації. Націоналізм аґресивних асоціацій, партій, держав є реальною загрозою людству. Тому необхідно аналітично-диференційовано підходити й до націоналістичної теорії та практики.

Однак необхідно враховувати й те, що, по-перше, не все аґресивне походить від націоналізму як патріотизму; а по-друге, що одна справа – аґресія шовінізму, і зовсім інша – самозахист і оборона природних прав та цінностей людини і нації з боку уярмлених і спраглих свободи. Нація, що бореться за своє життя і свою Батьківщину, мову, культуру, – бореться й за вселюдську цивілізацію та будучину.

У цьому ключі має розвиватися й погляд на українську націю та історію: «На полях України вимішуються долі народів планети». І це мають засвоїти насамперед українці і утверджувати той погляд, починаючи з маминої усмішки та пісні над колискою і продовжують чи всією системою виховання та державно-політичної життєдіяльності.

За такого підходу вияскравиться правда і про СВУ та УВО, ОУН та УПА: їхній націоналізм був не аґресивним, а цивілізаційно-творчим, спрямованим на захист інтересів усіх захисників рівноправності, демократії, свободи та гуманізму.

І цілком закономірно, що українська політична еліта стала одним з найактивніших організаторів як антифашистського руху опору (звідки б фашизм не походив), так і АБН – Антибільшоцького Блоку Народів, вищою метою якого стало визволення всіх народів планети від національного та соціального поневолення «інтернаціоналістами» велико імперської закваски.

І що саме це було головною метою – випливає з найголовніших подій та документів XX ст. На доказ візьмемо лише окремі фрагменти із них.

1943 рік. Вересень. Приймається політична програма Української Повстанчої Армії. У ній говориться: «Ми, [українські] націоналісти, боремось за те, **щоб кожна нація жила** вільним життям у своїй власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних самостійних державах – це одинокий лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання у цілому світі.

Ми боремось проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно другі народи, тому ми проти СРСР і проти німецької «Нової Європи».

Ми з усією рішучістю боремось проти інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціалістичних програм і політичних концепцій, бо вони є інструментом завойовницької політики імперіалістів. Тому ми проти російського комуно-більшовизму і проти німецького націонал-соціалізму»[*].

Далі викладалася програма конкретних напрямків діяльності – і в мирно-будівничій, і у воєнно-визвольній сферах.

Абсурдно, але сама упосліджена фашистами Райху і СРСР Польща виношує плани подальшої окупації українських земель і під виглядом боротьби з українськими «терористами» організовує санації не так проти УПА (бо звідти надходила належна відсіч), як проти мирного населення (у тому числі нерідко й польського!).

І провід організації українських націоналістів (С. Бандери) в жовтні 1943 р. робить заяву про польсько-українські відносини: «У зв'язку з подіями, які впродовж останніх місяців… проходять на українських землях, передовсім на їх західних і північно-західних частинах, провід ОУН самостійників-державників стверджує: 1) стан напруження, що характеризував відношення між українським населенням і польською меншиною…, був наслідком тієї екстермінаційної політики, що її провадило польське правління впродовж двадцятьох років існування Польщі у відношенні до українського населення. Польське правління завжди використовувало польську меншину проти українського населення та його змагань до незалежного політично-національного, культурного та соціально-економічного розвитку, внаслідок чого різним польським елементам було дозволено на українських земля, що

[*] Літопис Української Повстанської Армії. – том 1. – Торонто, 1976.

входили в склад Польщі, ширити і підсилювати шовіністичні настрої і національну нетерпимість та ворожнечу».

Дійшло до переслідування українців об'єднаними німецько-польськими озброєними загонами. А водночас – до лицемірних звинувачень українських оборонців свого життя у масових вбивствах… поляків.

ОУН заявила про своє вкрай негативне ставлення до тих форм взаємопоборювання.

«Ні український нарід, – говорилося в комунікаті Проводу ОУН, – ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають. Польсько-українська різня лежить … в інтересі Німеччини, а в першу чергу – в інтересі большевицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями».

Полякам і українцям необхідно спрямувати національний патріотизм в русло конструктивної, рівноправної й взаємовигідної співпраці!

Гірким уроком є те, що чим ближче було до повної капітуляції фашистсько-німецького блоку, тим становище України ставало важчим і важчим. Не тільки польський уряд (еміграційний в Лондоні у тому числі), а й профашистські сили Угорщини і Румунії гризлися між собою, але проти українства виступали об'єднаним фронтом. Нищились не лише політичні інституції, а й людські поселення, старики, діти, жінки…

Вершиною маскованого, однак очевидного етноциду стала політика СРСР: там готувалися найстрахітливіші плани україножерства, що переконливо показано на фактах та й досі засекречених архівних матеріалах В. Ідзьо[*], – вершиною якого став тоді потаємний наказ, підписаний Г. Жуковим та Л. Берією, про тотальне виселення українців з усієї України.

Наказ не був виконаний тільки тому, що в радянської імперії не вистачало для депортації десятків мільйонів (у тому числі й сімей та вояків Радянської армії) технічно-транспортних засобів.

Спроби керівництва українського руху попру дістати підтримку від «Західних демократій», як і в 1918-20 рр. очікуваних наслідків не дали.

Україна знову опинилась віч-на-віч із всесвітньою кризою в національно-державній проблемі.

До всього долучилися торги Сталіна із США про розміщення світового єврейства в Криму за компенсацію в 10 млн. доларів. Усім зазначеним і зуповилася Декларація проводу ОУН (С. Бандери) з приводу закінчення Другої світової війни, в якій визначалися такі головні принципи подальшої діяльності:

«1) Ідея української самостійної соборної держави…;

2) Українська нація, що є вихідною всіх чинностей і кінцевою всіх змагань.

[*] Див: Українознавство. – 2005. – № 2.

3) Політична і військова революційна організація, що у визвольний період творить хребет народу і його провід.

4) Незалежна політика і орієнтація на власні сили. Бездержавному народові в боротьбі за волю можна, а часто і треба мати союзників, але ніколи – імперіалістичних опікунів. Політична група, яка узалежнює свою визвольну тактику від політики чужої держави, стає шкідливою для національно-визвольної справи.

5) Революційна стратегія й тактика визвольної боротьби, що єдина дотепер виправдала себе в українській дійсності.

6) Прогресивна програма, що синтезує всі здорові соціальні надбання минулого й сучасного та сміло накреслює органічні для народу напрямні в побудові нового змісту державного життя та нового безкласового суспільства.

7) Спільний фронт поневолених народів…

8) Міждержавна система, що включатиме вільні самостійні держави всіх народів без окремої супремації великих держав над малими»[*].

Не важко помітити, що оцінка дійсності та програма на майбутнє ОУН (Б) трималися на кількох «китах»: національна ідея, нація, міжнародний союз рівноправних націй.

І якщо за цим стояла й довговікова традиція, то не менш виразно чулося й дихання нової доби. Яскравим доказом тому є й стаття Степана Бандери «Третя світова війна і визвольна боротьба»[**].

Декого й досі шокує в статті 1950 р. посилання на «третю світову війну», – та не маємо забувати, що С. Бандера належить до числа небагатьох не тільки політиків, а й аналітиків-теоретиків стратегічного мислення, які прогнозують та пророкують можливі тенденції і шляхи розвитку, тож для нього багато важила і війна в Кореї – як символ новочасної спроби переділу світу. Але український політик-організатор бачив її і як поодиноке явище, і в системі міжблокових та міжнародних відносин, зокрема СРСР і США, а згодом Північно-Атлантичного пакту і Варшавського договору, що поділили світ на Схід і Захід, розпалили вогнище «холодної війни», не тільки Берлін чи Європу, а й цілий світ роз'єднали «берлінською стіною».

Хто не бачить двох полюсів кардинального протистояння, той щонайменше політично сліпий.

«Тож пора визначити позиції української самостійницької політики супроти зарисованих, а в дечому й виразно скристалізованих політичних фронтів… Важливо, щоб загал української еміграції» твердо оцінив ситуацію та потім не розгублювався й розчарувався дійсністю. Важливо бачити й свою роль у тих подіях, що визначають характер розвитку цивілізації, як і свої інтереси.

[*] ОУН в світлі постанови Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955. – Зб. документів. Б.м., 1956. – с. 121-123.

[**] Визвольний Шлях. – 1977. – грудень. – С.1352-1389.

Цілком очевидно, що проти України діятимуть не лише прокомуністичні, а й імперіалістичні сили, навіть поляки, схильні до ностальгії за давно і неминуче втраченим. Питання питань – «чи західні держави, зокрема США… видвигнуть справу державної самостійності України як одну з цілей війни», чи вони приваблюватимуть колонізовані народи лише заради послаблення СРСР? «Ціла дотогочасна й сьогоднішня політика західних держав, зокрема США, не дає підстав і стійких аргументів для позитивної в сенсі цієї концепції відповіді на поставлені питання».

Помітно скоріше те, США при вирішенні українського питання триматимуть дипломатичного етикету – не дражнити більшовиків та не зривати мостів до компромісу з ним.

Ось тому-то маємо і далі розраховувати на власні сили та засадничі принципи, розвивати виправдані часом традиції. «Намічений концепцією визвольної національної революції шлях не тільки існує, але він єдино реальний і успішний». І базується він на синтезі національної ідеї, нації держави. І ще: «нема смислу дурити себе фантазіями». Новий час вимагає серйозних коректив у тактиці: маємо знову йти в усі верстви українського суспільства й відживлювати та змінювати нашу національну самосвідомість, хоча стратегія – суверенна, соборна Україна – має лишатись незмінною.

Не матимемо успіху, коли глибоко не проаналізуємо пережите та не зробимо правдивих висновків. У тому числі й щодо Сходу та Заходу. Маємо зробити усе можливе для тактовного просвітлення Заходу, насамперед США, щодо українського питання, бо досі «на Заході бачать тільки Росію», а також живуть нав’язаною їм міфологемою про те, що комуністичний уряд і російська нація – це дві різні речі. З нами вони бувають незмінними, бо ми бачимо процеси й ідеології зсередини, а західні «оракули» тільки іззовні, через що чи вірять, чи роблять вигляд, що вірять у можливість російської нації підтримати боротьбу західного світу просхідної тиранії та партократії. Боротьби тільки проти комуністичного режиму не може бути, бо шовінізмом та імперіалізмом просякнута душа усього російства.

Така власівська юшка нам чужа, бо за неї вже бралися гітлерівці, однак обпеклися. Позбавлення більшовизму в ім’я ще однієї реанімації російської імперії – не наш шлях. Ми маємо боротися за справжній суверенітет, свободу і рівноправність України. І найперше – в надрах українського суспільства, віднаходячи в ньому нові й нові лави борців, бо вони вже зростають і зріють.

Відомо, подібної позиції дотримувався й Іван Багряний, але був підданий критиці за «опортунізм» і «капітулянтство» перед непереможним напором радянців.

Та С. Бандера й І. Багряний дивилися глибше й серцями доторкалися до вагітної національною ідеєю душі народу.

Здавалося б – випадковість, але насправді закономірно, що в одному номері журналу «Визвольний шлях» була опублікована й стаття Левка Лук’яненка «Рік

свободи», в якій ефемерно звільнений із концтабору, а до того засуджений до страти автор підтверджував: Україна – вулкан, що знову прокидається. А головне, що Л. Лук'яненко ставив питання в незвичній для УРСР площині: правовій. Випускник Московського університету твердив, що нації в СРСР позбавлені юридичних засад і підстав не те що розвитку, а й існування.

Після Відродження 20-х рр., бунтарської непокори П. Тичини й М. Хвильового та М. Куліша, О. Ольжича і О. Теліги, О. Довженка і Ю. Клена, В. Сосюри («Любіть Україну») і А. Малишка («Україні»), О. Гончара на історичну арену вийшло ціле покоління «шістдесятників»: І. Світличний та І. Дзюба, В. Симоненко, брати Горині, І. Драч, М. Вінграновський, Б. Олійник, В. Марченко, М. Коцюбинська, А. Горська, М. Руденко, Є. Сверстюк, численні ті, що, як Л. Лук'яненко, хоча були в суспільстві не на останніх ролях, кинули неможливий для замовчання виклик імперській системі.

І знову опорою їхнього світогляду та життєвого ідеалу стали національна ідея, нація та суверенна держава.

Тюремні інквізитори, – писав Л. Лук'яненко, – «характеризували мене як затятого й невиправданого націоналіста, порушника режиму» й вимагали від мене – каяття, від Чернігівської міліції – встановлення надо мною нагляд майже три місяці Л. Лук'яненко щодня ждав приведення присуду в дію, але не каявся; зате міліція ревно виконувала настанову до нового арешту.

Тортурам піддавалися й інші «штурмани молодої бурі», – та коли їхні тіла часом умирали, то дух тільки мужнів. І навіть смерть В. Симоненка, А. Горської, В. Марченка, В. Стуса, М. Литвина ставала ще одним покликом до духовного відродження уярмлених мільйонів та до відплати катам.

«Правда кличе!» – проголосив збіркою поезій раніше зв'язковий з УПА поет Дмитро Павличко. «Коли помер кривавий Торквемада», то має вмерти і сталінізм, – резюмував він.

Режим знищив тексти книжок, та дух борні уже витав над Україною.

Символічно, що формальною основою прояву Духа стали Шевченківські дні. У березні чи в травні тисячі людей виходили на вулиці і майдани, в музеї і бібліотеки, щоб вшанувати генія, що свого часу розбудив націю та на сторожу коло неї поставив Слово, талант і спосіб життя: писати, як жити, а жити, як писати. Із словом і живописом Т. Шевченка прокидався заснулий вулкан народних почуттів, волі та дії. «Вставайте, кайдани порвіте!» – лунало з уст Шевченкових спадкоємців.

І за тим, знову-таки, не стояли партії та державні органи. А якщо й стояли, то з озброєними кадебістами та донощиками й механічно повторюваними клятвами типу: «Мы старый мир разрушим до основанья»… Не зважаючи на те, що до того «старого мира» належали не лише Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, а й О. Пушкін, М. Лермонтов, Л. Толстой, Ф. Достоєвський…

Були люди типу Сергія Бондарчука, який приїхав на рідну землю з Москви й на вечорі-зустрічі з колективом університету ім. Т. Шевченка не став виголошувати промови, а проникливо задекламував: *Мені однаково, чи буду*

Я жить в Україні, чи ні…
…Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять лукаві і в огні
Її окраденою збудять.
Ох, не однаково мені!

Весь зал піднявся в єдиному пориві й шалено зааплодував. Різного рангу керівництво підводилося й сідало, даючи тим самим знак всім присутнім. «Начальство» гнівалося, чимало присутніх у залі переймалося страхом. Та зал стояв, як бувало стояли козаки перед ворогом і аплодував. І Т. Шевченкові, й С. Бондарчукові, що ніби говорив: так, я у Москві визнаний за кінофільм «Війна й мир», обласканий за «Судьбу человека». Але і я живу ностальгією за Україною, з якої мене, як і свого часу О. Довженка, Г. Чухрая (сотні вчених, митців) було вижито без права на повернення… Без права ідентифікувати себе українцями. Ми вже були коли не «чистокровно» російськими, то тільки «радянськими».

З Т. Шевченком відроджувалась ідея єдності віків і поколінь, ідея єдності й незнищенності нації.

І цілком закономірно кумиром суспільства, особливо молоді, став Василь Симоненко – жертва терористичного ладу, якому він, навіть гинучи від тортур, заявляв:

…Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й приблуди,
І орди завойовників – заброд!
Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій є! В його волячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

Прикметно: знову поезія (література, Слово) брала на себе і роль науки та ідеології. Брала, бо коли на закордонні творилася фундаментальна «Енциклопедія українознавства», західний світ підтримував відродження української лінгвістики, філософії, історії, філософії, то в Україні все потворніше шкірила зуби політична реакція, процвітала фальсифікація минулого, все гострішали розправи над інакомислячими.

Приклад – ювілей «300-летия воссоединения Украины с Россией» і доля нині загальновизнаного історика-патріота Михайла Брайчевського.

Коли появилися постанова Політбюро ЦК КПРС та Тези «О 300-летии воссоединения Украины с Россией», молодий вчений всупереч позиції П.

Толочка та інших глашатаїв «единого восточнославянского племени», яке мусило і 1654 р. возз'єдналося в єдині народ і державу, бо українці, виявлялося, не так боролися з Польщею за свободу, як за нове московське ярмо, – написав статтю «Возз'єднання чи приєднання?» В статті на переконливих фактах показувалося, що 1654 р. було здійснено не акцію реалізації волевияву української нації, а ідею ще князя І. Калити про «собирание всех руських земель» під егідою Москви. Інакше і не могло бути, бо коли вже були держави Кия й Аскольда, ті держави знав світ, – то московська держава починає формуватися з волі Золотої Орди хіба що з XII ст., до 1700 року є вассалом Кримського ханства й стає «Росією» лише з 1721 року, коли так нарікає свою імперію Петро І. До того ж імперією – Росією московська держава стає лише внаслідок поглинання Гетьманщини та насильної асиміляції української нації (з якою, до речі, Московщина доти не підтримувала офіційних контактів щонайменше 300 років!).

Мужнього вченого було трактовано як ворога народу, позбавлено звань і можливості роботи, а від фізичного знищення врятувало те, що стаття стала відомою на Заході і долею вченого зацікавилася наукова громадськість.

То не було епізодом. Після 1954 року формально в СРСР починається розвінчання культу Сталіна, згодом – «хрущовська відлига», – однак насправді велося ще брутальніше закручування політичних гайок. Ґільйотина пожирала чеснішу інтелігенцію, режим бомбував і люмпенізував усіх. І особливо – в сфері міжнаціональних відносин: офіційна доктрина проголошує створення «нової спільності людей – радянського народу». Республіки усе більше позбавляються навіть бутафорського суверенітету. Мотивацією й соціально-економічного закабалення декларується інтереси «єдиного народно-господарського комплексу СРСР». Під машкарою здійснення «прав людини» не стільки дозволяється, скільки інспірується відмовлення батьків від імені своїх дітей од вивчення в школах рідної (української) мови. «Свідоміші націонали заохочуються посадами і нагородами. По всіх вищих навчальних закладах створюються кафедри РКИ («русского как иностранного»), немовби-то для іноземців, але тисячі фахівців готується для України. Русистам за русифікацію доплачується, як і при царизмі (але менше, ніж Іуді), 15%. Неприховано ведеться імперська демографічна політика: на Україні виникають цілі міста з російським населенням; підлою формою денаціоналізації стає насичення (як «допомога» Україні) кадрами (навіть в сільському господарстві, а особливо – в освіті й науці); формою неоколонізації стає безупинне накачування неукраїнського люду на «новобудови комунізму» (такими оголошуються атомні та гідроелектростанції). В ім'я єдності «народу та економії коштів видаються постанови про написання дисертацій лише російською мовою; жорстоко уніфікується видання підручників. Навіть для малюків дитсадочків програми та посібники затверджуються, а то й складаються у Москві… Розкручується маховик фарисейства – чим більше російського – тим більше соціалізму. Все

найкраще – від Кремля, до ґалерей, проспектів, стадіонів і, природно, вчених, педагогів, митців – могло бути тільки московсько-російським. Хоча мова у своєму розвитку є феноменом незалежним від волі політичних груп та режимів, роль російської мови для російського (та й інших – незалежних народів) загальновідомо позитивна, – але і її було перетворено на засіб шовіністичного бомбування, денаціоналізації, а тому для самосвідомих людей та народів – небажаною.

В середині 60-х років було опубліковано мої статті «Духовний світ української поезії» (в НДР) та «Епоха Відродження і сучасність» і написано працю «Проблеми гуманізму в українській літературі», в яких ставилося питання принаймні нелогічності теоретичних постулатів про національну форму, але тільки «соціалістичний зміст» у творах мистецтва; у цьому зв'язку – про дві національні культури в кожній нації (виходило, що навіть у «соціалістично-комуністичній»!), а також про необхідність гуманізації всього способу життя, мислення, почуттів, оцінок, як і необхідності звернення до традицій епох Гуманізму та Відродження (які були реальними в Україні і не дійшли до російської дійсності). Було піднято як нову якість мислення творчість «шістдесятників»: Д. Павличка і Ліни Костенко, В. Симоненка, І. Драча, Б. Олійника, М. Вінграновського.

Їх, як і автора, чекав суд остракізму: піднято, мовляв, руку на «найсвятіше» – безсмертне вчення Леніна – Сталіна та ідеологію КПРС. А оскільки для масової свідомості найстрашнішим був «націоналізм», то все було потрактоване як націоналістично-вороже (у тому числі й книжка «Село в українській літературі», оскільки в ній первинним в цивілізаційному розвитку інтерпретувалося природно – землеробське, сільське – від моралі, традицій, мови до національного світогляду). І якщо у 30-ті роки з селянством розправились і фізичним винищенням мільйонів, то тепер репресивний апарат вдався до тотальної дискредитації та морального вихолощення.

Партійність, класовість, соціалістичний реалізм як творчий метод – ось що тільки й дозволялося як ґарантія «свободи творчості» та розквіту суспільства. Неохоче говорилося навіть про «національну форму». Національна сфера була дезавуйована і практично заборонена. Винятки робилися хіба що викривальним писанням патентованих борців з «буржуазним націоналізмом».

Закономірно, що не «комуністичного» змісту та спрямування дослідження й висновки рішуче засуджувалися як націоналістичні й, отже… ворожі.

Тож закономірно й те, що на терені УРСР і роль науки знову взяли на себе митці Слова.

Слово як волевияв народу – його душі, світосприйняття і світорозуміння, його ідеалів та мрій; те слово, яке знову заговорило Шевченковим голосом: потрібна Муза Добра! Бо ж «неситий не виоре на дні моря поле», ніхто «не скує душі живої і слова живого», адже воно – саме життя і разом з нацією «воно знову оживає і сміється знову». Завжди, коли нація підходить до Рубікону,

Слово говорить: «Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була. Щоб жить – ні в кого права не питаюсь! Щоб жить – я всі кайдани розірву!» (П. Тичина).

За іронією долі в українстві окреслилися таки дві культури: апологетично-радянська і національно-гуманістична, опозиційна. Паралельно з офіціозною розвивається література «захалявна» («дисидентська»). Одну підносили й винагороджували, другу переслідували, – однак душа нації вже пробудилася. За «Україною в огні», «Щоденниками», «Зачарованою Десною» О. Довженка, «Сковородою» П. Тичини, «Мазепою» В. Сосюри виходять «Прокляті роки», «Попіл імперій» Ю. Клена, збірки М. Рильського, твори Ю. Яновського, А. Малишка, Р. Іваничука, М. Стельмаха, «Людина і зброя», «Циклон», «Собор» О. Гончара, а водночас цілої когорти «шістдесятників».

Як і В. Симоненко, усі вони, як свого часу І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, найперше звертаються до народної творчості та пам'яті історії.

І надзвичайно важливо, що не так до фольклорних текстових ремінісценцій (хоча їх немало і в творах М. Стельмаха, Є. Гуцала, Григора Тютюнника, В. Земляка, В. Дрозда, О. Ільченна, Р. Федоріва), як до духу і життєвої філософії народних творів.

І. Котляревський, Є. Гребінка, Т. Шевченко, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Леся Українка, М. Костомаров, І. Карпенко-Карий, М. Старицький, Г. Хоткевич, Б. Лепкий, О. Олесь, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Л. Мартович, В. Винниченко ще на межі XIX-XX ст. закріпили традицію: звертатися до фольклорної традиції як до незнищенної пам'яті нації, її справжньої душі. І цілком природно, що О. Довженко та С. Параджанов створили кіношедеври саме на фольклорній основі як синтезу етичного і естетичного, реальності й вигадки, інтелектуального, доказового й міфологічного.

Національне начало визначило й краще у творчості Д. Павличка, Ліни Костенко, М. Руденка, Б. Олійника, І. Драча, Ю. Мушкетика, В. Земляка, Р. Іваничука, Г. Тютюнника, Є. Маланюка, І. Багряного, В. Барки, У. Самчука, Я. Славутича, Е. Андієвської, Д. Гуменної, – всіх тих, хто міг і говорив суголосно з В. Симоненком?

…Не раз почуйте, грамотні руїни
Нікчемні слуги чорного добра,
Як, обіпершись вітрові на спину,
Кричить Тарасова гора.
– Нема на світі України,
Немає другого Дніпра!

При цьому матиметься на увазі і вся героїчна й трагічна – історія народу, перемоги й поразки, розквіт і руїни, проблема самоідентифікації особи і нації, яких, як і Володимир Мономах, Г. Сковорода, Т. Шевченко, вічно запитувано: «звідки пішла Руська земля?» («Літопис Аскольда»), «Ти знаєш, що є людина?»

(«Поучення дітям»); «Нащо нас мати привела…?» (Т. Шевченко); «Воздвигне Вкраїна свойого Мойсея!» (П. Тичина); В. Симоненко:

Ти знаєш, що ти – людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя – єдина,
Мука твоя – єдина,
Очі твої – одні
…З глибин віків і гордо й величаво
Встає легендами овіяне ім'я.
Минуле – сон, але сліпа змія
Не отруїла доблесті і слави («Русь»).
…Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрать друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати
(«Лебеді материнства»).

Україна знову міряла ніжно й суворо, а мислила державно-політично, глибоконаціонально. Вона знову боролася за свою пам'ять, за свої Небо і Землю, рани й святині, за свої культуру і мову, за єдність долі Людини, Батьківщини, Слова й співця («Маруся Чурай» Ліни Костенко) «Циклон» О. Гончара.

І цілком природно, що старше покоління, як Д. Чижевський, О. Оглоблин, Ю. Бойко, Ю. Шевельов, іде переважно шляхом осмислення історії, її уроків, спадкоємності поколінь. Керуючись правилом: Хто не завоїв уроків історії – той приречений на власній шкурі і долі випробовувати зафіксовані в ній помилки і поразки.

Молодше покоління «вчиться так, як треба», тому відновлює глибини пам'яті й мислення, але найважливіше, що воно рішуче відновлює психоідеологію, традиції боротьби. І визнає необхідним поєднувати «шаблю й хустину» (І. Драч), отже, і дещо пасивну формами (тактичну, оборонну) й активну – наступально-стратегічну. А також зусилля Сходу і Заходу України.

Так на Заході формується братами Горинями, Д. Павличком спочатку «підпільний», а щодалі, то активніший, відкритий рух опору за відновлення української національної державності. Репресії ідеологічні (щодо Д. Павличка) чи й концтабірні не заломлюють протестантів. Вони все розширюють межі своєї діяльності, навіть у найсуворішому режимі концтаборів.

Сміливий виклик імперії на Сході зачіпає сфери як права та соціально-економічного прогресу, села (Л. Лук'яненко, М. Руденко), правозахисного руху (генерал Григоренко), так і політичної системи, проблем мовно-культурного, конфесійного розвитку, прав людини і нації (І. Світличний, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Марченко, В. Овсієнко, М. Коцюбинська, В. Стус, М. Литвин, А. Горська…).

Суспільство потрясають арешти й аутодафе («громадські» судилища). Та за страхом приходить прозріння: далі так, як в УРСР (СРСР) жити неприпустимо? Так живуть тільки плантаторські раби. І конфлікти, війну всіх проти всіх також розпалюють, як і в рабовласницькому Римі («Поєдинок» Д. Павличка). І. коли тоді були Спартаки, то не вже ж сучасні люди не можуть піднятися з колін й відповісти ударом на удар?!

Зовні найсильнішим є терор ідеологічний; отже – й контрнаступ належить розгорнути на цьому фронті.

Прикметно, проблема вибору життєвого шляху постає як центральна й перед інтеліґенцією повоєнного Заходу. Перша відповідь її – життя – це свобода! При цьому «Ми її не обираємо, ми приречені на свободу!» (Ж.-П. Сартр). Але умови не адекватні: на Заході криза свідомості й волі; в Україні – криза соціальних, національних відносин, рабської психоідеології. Там дійсно на паритетних началах твориться вільна і єдина Європа; в СРСР «єдність» конструюється шляхом нищення рівності, демократії, гласності і свободи.

Там рафіновані розуми на питання, що є причиною кризових явищ, відсутності поступу, відповідають: людина. Вона є порочною за самою своєю природою (як у Гайдеґґера: «Людина – це хижа тварюка! – Я повторюватиму це знову і знову»)[*].

Вихід? Згодитися, що підвалиною людського життя має бути філософія екзистенціалізму. Раніше філософ говорив: «мислю – значить існую; cogito ergo sum). Тепер закликалося культивувати саме існування; прогресу людської сутності немає і не може бути.

Погодитися з такою філософією українцям означало погодитися, що хвороба рабства, як і рак, не виліковна. Отже, визнати, що «все дійсне є розумним» (Гегель) і… капітулювати ще перед боєм.

Але тоді – що далі? Апокаліпсис? Новий культурно-цивілізаційний потоп?..

Де ж човен для порятунку і хто ним кермує? Хто відбере «чистих» і «нечистих»?..

На відміну від європейських народів в українського народу або не було держави, армії, служби безпеки, партії, церкви…, або точніше: в Україні була державна система; коли стало потрібним бути засновником ООН, то влада в Україні «створила» армію; був третій за потенціалом ядерний арсенал і була партія, церква, міліція, але усе те було чужим. Більшість найпотужніших підприємств підпорядковувались прямо Москві. Здавалося, було село, але й воно вирощений хліб відсилало «в закрома Родины советской», а тільки потім одержувало звідти свою милостиню. Це ж було з цукром, залізом, нафтою, газом. Лише «пролетаріат» оголошувався українським і постійно заохочувався вростати не лише в денаціоналізоване місто, а й в українське село. Кадрово та ідеологічно.

[*] Див. *Кононенко П.* В пошуках суті. – К.: Р.П., 1981.

І українська протестна інтелігенція могла звернутися для пробудження та об'єднання суспільства хіба що до … національно-державницької ідеї. Такою виявилася історична воля Часу. А ще – до Об'єднання націй.

Так і було здійснено: з одного боку – розпочато роз'яснювальну роботу в масах, а з другого – надіслано відкриті листи міжнародним організаціям.

«Ми, – писали в'язні мордовських спецтаборів, – просимо взяти до загального відома таке: ми, українці як прихильники всякому рухові, що стрелить до свободи і правди, ставимося прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівно ж до самовизначення всіх народів, як і до самовизначення Української Соборної Держави.

…ми не просимо ласки-помилування, ми ставимо резолюцію і домагаємось свого права на життя…

…Наш український народ… опинився під займаним чоботом червоної Росії, де нам відібрано всяке елементарне право існування на землі.

…Чи може собі уявити культурний світ українську державу без українського уряду, без української армії і без українського народу…?

…Якщо ми зрадники своєї Батьківщини і справедливо покарані, то: чому судили нас «народні» чи «військові» суди, склад яких далеко не український?.. Чи відомо культурному світові, що Україна крім штучного голоду 1933 р. живе впроголодь 38 років; що сьогодні західні українські землі, охоплені водною стихією, присуджені на голодну смерть, позбавлені будь-якої помочі від «гуманної, миролюбної» комуністичної Росії?», що Росія піднімається ціною життя в'язнів концтаборів, котрі вчора були воїнами УПА, організацій ОУН та правозахисників?

…З чисто національних переконань … ми … вимагаємо, щоб: а) Із українських земель були вивезені всі громадяни російської національності… «возз'єднання України з Росією» ніяк не може відповідати реальності, бо насправді Україна весь час жорстко поневолюється Росією» за право жити за власним вибором.

Українці мають право порядкувати на своїй землі – 30.IX.1955. Підписи в'язнів: «Світлана», «Орися», «Буря», «Сирітка», «Галя», «Буревій», «Семенко», «Козак», «Кудияр», «Вітровий», «Чорний», «Ненаситець», «Іванко».

1961 р. до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста звернувся політв'язень І. Кандиба з приводу розгляду Львівським судом справи сімох активістів, що вимагали виходу України зі складу СРСР, а їх обвинуватили в створенні УРСС (української робітничо-селянської спілки) як в антидержавній діяльності. Тоді судили Лук'яненка Л.Г., Кандибу І.О., Віруна С.М., Глібовича О.С., Луцьківа В.С., Боровицького Й.Ю., Кіпиша І.З. за те, що всі вони, як і Левко Лук'яненко, «будучи ворожо антирадянськи настроєними, з 1957 р. виношували ідею відриву Української РСР від Союзу РСР (що, до речі, вважалося, як писав Ленін, правом кожного народу! – **П. К.**), підриву авторитету КПРС, зводили

наклепи на теорію марксизму-ленінізму». Разом з тим, ними (?!) «фальсифікувалася діяльність бувшого націоналістичного підпілля..»

Беручи все те до уваги, суд присудив «Лук'яненка Льва Григоровича… до смертної кари-розстрілу, з конфіскацією належного йому майна»; Кандибу – 15 років позбавлення волі; Віруна – на 11 років, Луцьківа і Глібовича – 10 років; усіх – з конфіскацією майна…

Чого бажали засуджені насправді, свідчать параграфи їхнього Проекту програми УРСС»:

«Ми боремося за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні і духовні потреби своїх громадян на ґрунті усуспільненої економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму (цей камуфляж був обов'язковим для деформованої ідеології й психіки мас – **П. К.**); по-друге, в якій би всі громадяни дійсно користувалися політичними свободами і визначали напрямок економічного і політичного розвитку України – такою є остаточна боротьба нашої «партії».

«Справа утворення Самостійної України кінець кінцем вирішуватиметься не лише партією, а усім українським народом».

Методи досягнення мети, говорилося в «Проекті програми УРСС», – «мирні, конституційні».*

Але КПРС і КДБ лякала як власна (декларативно-прогресивна) Конституція, так і, зрозуміло, – Мета: життя націй в стані демократії і свободи означало їхню загибель.

Закономірно, що кормчих режиму не менше перелякали й обговорення питань культури української мови, проведені Б. Антоненком-Давидовичем і П. Кононенком у Київському університеті ім. Т. Шевченка та громадськістю Києва, про що в редакції «Сучасності» було вміщено звідомлення педагогів Д. Порхуна та В. Лобка, який 1963 р. потрясав основи імперії тим, що наголошував: «Найбільше, найважливіше, найцінніше духовне багатство кожного народу, його серце, розум, думка по її розвитку, її поширенню, її вживанню визначаються, оцінюються інтелектуальні здібності народу, його культури, його гідність як народу, його право на існування».**

Висновки. Неважко помітити зв'язок як між програмними засадами юристів, мовників та літераторів-шістдесятників, так і між поборниками української національної ідеї в Україні та в зарубіжних країнах. А водночас і між поглядами суспільних сил середини XX ст. та попередніми глибинами сусільно-політичної думки.

І зумовлювалися ідентичні процеси історично: характером розвитку, міжнародними зв'язками, долею українського народу, що органічно було пов'язано як із природно-економічними, суспільно-політичними, мовно-

* Українські юристи підсудом КГБ. – Мюнхен, 1968.

** Сучасність. – Рік X, ч. 2, 1970; «Наша культура», ч. 3, 1963

культурними, етно-психологічними, так і з геостратегічними чинниками кожної доби.

Так було, зокрема, до і після монголо-татарського, литовсько-польського, російсько-імперського, а з XVIII ст. – австро-угорського періодів. Впливали на характер розвитку і зовнішні сили та фактори, а все ж вирішальними були внутрішні.

Так, Литва і Польща докладали величезних зусиль для структурних змін не лише в бутті, а й у психіці українців. Як і завжди та скрізь, знаходились і окремі їхні представники, і соціальні верстви, котрі піддавалися соціальній та етнічній відчуженості від питомого середовища, і бувало, що «свої» (як турецькі яничари, польські князі українського походження, поросійщене дворянство) ставали гіршими чужих (відробляти чужу «ласку» доводилося незвично ревно і люто; лакеї – не так соціальна, як морально-психологічна і політична категорія). І наскільки та ломка внутрішньо-національного була навіть трагічно важкою наслідками, переконливо показували ще Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, А. Свидницький («Люборацькі»), Леся Українка («Бояриня»), В. Винниченко («Слово за тобою, Сталіне!»), Б. Антоненко-Давидович («Смерть»), І. Сенченко («Записки холуя»), А. Головко («Можу»), Р. Іваничук («Мальви»), П. Загребельний («Євпраксія»). Замінювалася людська сутність. Денаціоналізований індивід ставав бездуховним, а то й аморальним, приреченим на цілковите самозаперечення як «пропаща сила» («Близнецы» Т. Шевченка, «Люборацькі» А. Свидницького, Гаркун-Задунайські, «Між двох сил», В.Винниченка. І навпаки: до деморалізації та дегуманізації вів, як правило, шлях денаціоналізації. Шлях вивільнення тіла від етично-естетичних, ідеальних сутностей.

Ще від «Велесової книги», «Літопису Аскольда», «Поучення дітям» Володимира Мономаха, «Слова про закон і благодать» Іларіона відомо: українські мислителі – предтечі Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка – вважали процес деетнізації не просто дисгармонійним, а й антинародним.

І аналогічно героями ставали люди типу князя Святослава, Ярослава Мудрого, Осмомисла, Данила Галицького, Вишневецького-Байди, котрі жертвували навіть життям за честь і гідність свого народу. Бо ж індивід згідно з народною «філософією серця» ставав настільки людиною (аж до бого-людини), справжньою особистістю, наскільки був народним. Народність виступала мірою і категорією критеріальною.

Тож скільки з принуки Петра І та його сатрапів навіть священики не піддавали у храмах анафемі Гетьмана І. Мазепу – народ визнав його своїм, й І. Мазепа став найшанованішим героєм європейської політичної та мистецької думки і творчості. Більшовицький режим також цілком продумано організовував «народні» судилища над правозахисниками та «шістдесятниками»: так праглося внести злам і в народну свідомість,

деформувати психіку, домогтися дисгармонії не лише між людьми, окремими особистостями та нацією, а й в єстві нації та кожної людини. Постійної боротьби розуму й серця, прав і обов'язків, вільної волі і примусу. А засобами ставали і судові акції та кадебістські переслідування, концтабори і психушки, ідеологічні аутодафе, навіть – освіта й наука, культура, мистецтво. Денаціоналізований індивід ставав іграшкою і безвольним волом, народ – населенням, слухняною отарою.

А щоб домогтися суспільства не людей-громадян, а знеособлених чисел, найперше й деформувалася пам'ять історії, бо та пам'ять висвітлила б:

Ще козацькі полки І.Мазепи – П.Орлика могли змиритися з долею турецьких громадян, – та вони жили не тільки соціально-економічними інтересами. Душами воїнів, що не скорилися спочатку свавільній польсько-українській шляхті, а згодом і тиранії московського царя, володів дух Батьківщини й свободи, людської гідності й лицарської честі, – тому як не вабив їх великий Дунай, вони прагнули рідного Дніпра. Смертельно-небезпечним було життя козака-запорожця через напади чужоземців, не легким було воно й тому, що за моральну провину він міг бути скараний своїми. Та то все вважалося тимчасовим, одиничним, а праглося і великого, й вічного, героїчно-душевного. Тож коли одні пішли в кабалу до Петра І, то інші до скону захищали прапори-ідеї мазепинства. Бо за тим бачили Україну – вільну і щасливу. І коли перші й по смерті ховалися за мурами імперських фортець та тюрем, других приймала своя земля як синів і героїв. Та якщо «душі» та «діла» зрадників і в наступні віки множили в Україні руїну, то патріоти передали поколінням естафету будителів і творців відродження – національного і гуманістичного як категорій універсальності й вічності.

У найдавніші часи праукраїнська свідомість бачила протиборні тенденції – сутності в особах Білобога і Чорнобога – носіїв Добра і Зла, Нави, Прави і Яви. Потім прийшли Володимир – ясне Сонечко, його богатирі і Змій та Соловей-розбійник. Христові протистали Ірод і Юда, Г. Сковороді та «отцю вольності» Б. Хмельницькому – ідеологія рабства й месіанізму, цар і московський синод, а І. Мазепі – Кочу(кучум)бей і Малоросійська колегія. Як Фауст і Мефістофель – символи мудрості, шукання еліксиру безсмертя і лукавої озлобленості та роздвоєності душі. В межах України і зарубіжжя. Як доля і як фатум, як право вибору життєвого шляху.

За тими історично-досвідними й трансцедентними голосами і пішли виразники націодержавної свідомості та орієнтації.

Робити вибір було нелегко, адже одна частина України опинилася під кормигою російської імперії, інші – під гнітом Румунії, Угорщини, Чехії, Словаччини та Польщі. Скрізь війна велася щонайперше на ниві етно-національних відносин. І не будь українська етно-нація харизматичною та сповненою ідей суверенітету, державності, демократії і свободи, – вона б ще тоді розчинилася в морі колонізаційних процесів і зійшла з історичної сцени.

І були ті і в середовищі українства, що воліли пристати до владарюючих та одержати майнові і кар'єрні дивіденди. Їхня душа стала плюсклою, а дух – болотом, з якого вони кумкали в жаб'ячому хорі куплених міні- іуд. Одначе: в якому організмі не буває інфекційних болячок? Подібне бачимо й на сценах турецького, англійського, італійського, іспанського урядових театрів, геніально відображене Данте й Шекспіром, Сервантесом, Гете й Гюго. Скрізь були Дон Кіхоти і Санчо Панси. На російському престолі сваволили синовбивці Іван IV і Петро І, цинічні «просвітителі» типу «курви всесвітньої» (М.Костомаров) Катерини ІІ, а синодом та урядом, академією наук правили й «сини нещасної Украйни» – думаючи і про нещастя та будучину й підяремної «Малоросії»! Ще з княжої Русі та Гетьманщини в українстві, як показують у «Сковороді» П. Тичина та в «Диві» П. Загребельний, появилися Ситники і Огенії, яких засліплення душ спрямувало на служіння шлункові та блиску чужинських мундирів. Вони не без здібностей, часом можуть творити не згірше за інших, але їхня творчість – то лише сухозлотна імітація вияву Духу, бо їхні душі порпаються в попелі байдужості. Їхня доля відома – забуття з боку тих, кого спершу забули вони самі. Тому вони обов'язково помітні на банкетах офіціозної мішури, однак наповнюють ріки життя і поступу не вони. А ті, що знають: «де общеє добро в упадку забудь отця, забудь і матку, спіши повинність исправлять!» бо де є нещасним народ – там не можуть бути щасливими окремі (навіть гарні) люди («Де плачуть – там немає вже краси!» – П. Грабовський). Необхідно боротися! – бо, як усвідомив справжній митець Сивоок, «Межа влади – вільна людина». А «землячки в цинових ґудзиках» – то успішні чиновники, але в перспективі – рознощики інфекції малоросійства як каліцтва душі, «капітуляції ще перед боєм» (Є.Маланюк), за умов совєтизму – «кирпогнучкошиєнкови», котрі еволюціонували в «здрібнілих мікромалоросів». Рознощиків чуми антипатріотизму, а тому – руйнації й виродження.

І Україна трималася не на тих. Ще за умов неподільного панування царизму піднесли могутній голос несмертної душі нації Г. Сковорода й І. Котляревський, автор «Історії русів» та творці козацьких літописів, історичних пісень і народних дум, а їхніми героями були не колаборанти в генеральських еполетах, не фаворити імператриць Грицьки Нечеси (Потьомкіни), не Кочубеї й Барабаші, Брюховецькі, а Козак Мамай і Козак Голота, Байда і Морозенко, Богун і Кривоніс, Хмельницький та І. Мазепа, Залізняк і Гонта. А Полетики і В. Капніст, котрі як будили народ, закордонні кола, так і поставали передтечами вільнодумності в своєму суспільстві, докладали зусиль для залучення до української справи європейської еліти.

Природно, що дискриміновані колонізаторами козаки йшли на необжиті землі Кубані й Ставропілля, Слобожанщини, зазнавали там нових неймовірних випробувань, утисків і принижень (навіть з боку новонасаджуваних царизмом колонізаторів із числа сербів і молдаван, поляків та росіян), однак не розчинялися в «братньому» середовищі сусіднього племені, безкінечно

зверталися до російського уряду з вимогою повернути їм традиційні вольності і права, мріяли про відновлення націоналежної держави. І так само природно, що вогнищем національно-культурного, освітнього, наукового відродження, піонером піднесення національно-визвольної ідеології стала Слобожанщина – козацький край із її університетом та елітою європейської орієнтації.

Носіями національної ідеї стали і сотні тисяч українських емігрантів, що відбували на простори Росії (аж до Тихого океану, Зеленого Клину), Австралії, Америки як «малороси», «малополяки», «малоавстрійці», «малорумуни», «маломадяри» тощо, оскільки не мали своєї держави, то не мали й власного імені, були безособовими шукачами вже не щасливої долі, а хоч би порятунку від голоду та нещадної експлуатації, мовби худоба, що не має свого господаря й свого духовного пастиря. За цих умов емігрантові найпростіше зосереджуватися передусім, а то й головним чином, на соціально-економічних інтересах. Тим більше, національна ідентичність українців скоріше утруднювала їхнє життя, ніж полегшувала. Та в тім то й криється притягальна сила, енергія національної ідеї, що й за несприятливих умов емігранти не втрачали почуття національної самоідентифікації й створили на своїй планеті унікально-величний феномен – світ всепланетарного українства.

Багатий, універсально-різноманітний та цілісний, а також – активно-творчий і цивілізаційно впливовий світ.

Не перерахувати усіх реальних надбань того світу, тому нагадаємо хоча б про окремі з них.

До найголовніших здобутків української діаспори є підстави відносити те, що вона, як і в Росії, в Австро-Угорщині, Румунії, Польщі, Чехії та Словаччині, Молдові, навіть коли українські питомі землі були привласнені сусідами, послідовно відстоювала там всеукраїнські ідеали та інтереси.

І знову вважаємо найголовнішим, що українці були громадянами різних держав, підлягали їхнім законам, в окремих із них могли досягати суспільних (службових і майнових) гараздів, вели себе, як правило, цілком лояльно щодо інших етнопопуляцій, – а все ж мислили категоріями загальноукраїнськими й не приховували національних почуттів і симпатій.

Не все складалося для них щасливо. І не лише в російській імперії, де українофобія була піднесена в ранг офіційної політики (чи й релігії).

Українці щиро співчували мадярам, підтримували їх і збройно в революції 1848 р. й сподівалися на позитивне розв’язання і своїх національних проблем. Але навіть на рівні Конституції Угорщина поставила українців «поза законом», їх було зневажено й піддано посиленій мадяризації, чим фактично кинуто в обійми москвофілів. Щастя, що витвереження не забарилося, й українці Галичини, Буковини, Закарпаття стали на шлях патріотичного народовства.

Як повідомляє «Енциклопедія українознавства», до 1870 р., «окрім української діаспори на етнічних пограниччях, існували ще невеликі українські колонії, у великих містах держав, у яких жили українці (Москва, Петербург,

Варшава); вже на поч. 18 ст. жила нечисленна політ. еміграція в Туреччині і на Заході після поразки під Полтавою (1709). Щойно на поч. другої половини 18 ст. постали укр. хліборобські колонії далеко від України…: на зах. (в межах Угорщини) оселилося кілька тисяч українців із зах. Закарпаття в Бачці, а згодом і Сремі; на Наддніпрянщині після зруйнування Запор. Січі частина козаків перейшла до Добруджі (в межах Туреччини), але значно більше селян переселювалося на Надволжя й Урал, де вони створили великі укр. острови серед російської більшості. Невеликі укр. колонії постали в столицях: Відні, Будапешті, а також у Римі. Разом 1880 У.д. можна обрахувати на 1,2 млн.».[*] Загалом на той час це становило 4, 6 % всіх українців.

Після 1880 року розгортається еміграція до Канади, Америки, Боснії, Швейцарії, Відня, Аргентини, Азії (що склало на поч. ХХ ст. в Росії – 3,4 млн., на Закавказзі – 117000, в Азії – 1,5 млн., в Америці – 500000, в Канаді – 100000, в Бразилії й Аргентині – 50000…).

Безмежний Час і Простір не сприяли координації співпраці, однак на всіх континентах українці все настійливіше заявляли про себе саме як українці: і в творенні матеріального виробництва – світового рівня хліборобства та промисловості; і в розвитку суспільно-гуманітарної, духовної культури. Особливості різних країн накладали свій відбиток на спосіб життя українців, але й за цих умов вони ще гостріше відчувають та виявляють неповторний лад свого серця і розуму та, відповідно, за Україною, перегукуються на світових магістралях національним світосприйняттям та світорозумінням; все яскравіше виявляють еволюцію від «малоросів» (хохлів) до українців.

Культ землі, матері, жінки; поетизація праці й рідної природи; романтизація героїчних сторінок історії, народних героїв, а водночас поетизація дитинства, пісень і казок, творів словесного і живописного, музичного мистецтва, театру; відтворення й на чужині народних традицій; прагнення ще хоч раз побачити «тихі води і ясні зорі» Батьківщини – усе те визначає як зміст, так і спосіб життя українців. Вони не приховують, що тілесно живуть за кордонами, а душі їхні – у лоні рідної України.

Перша і друга світові війни ще збільшують міграцію українців по світах (тепер уже й до Японії, Індії, Китаю); їх кількість поза межами свого Терену сягає понад 20 мільйонів. А до всього світові катаклізми неймовірно загострюють диференціацію окремих етно-соціальних верств і груп: за політичними партіями і конфесіями, за блоками й ідеологіями і цивілізаційно-культурними орієнтаціями (зокрема – на мазепинців і петлюрівців, УНРівців і гетьманців, соціалістів і комуністів, республіканців і монархістів, бандерівців і мельниківців, поміркованих і революціонерів…). Проте, як це не здається дивним, саме за такої не просто диференціації, а й конфронтації ще яскравіше виявляє свою могутню єднальну силу українська національна ідея, нервом і

[*] «Енциклопедія українознавства». – Т 9, «Молоде Життя», 1984, с. 3354.

стрижнем якої постають українська мова й культура, а аналогом – життєтворний патріотизм. А націоналізм постає вірою і методологією бачення дійсності, теорією та філософією певного способу життя.

Як і боротьба та програми цивілізаційного розвитку, той націоналізм, аналогічно до XVII ст., розвивався різними річищами і виявляв себе різними гранями: то, як у Й.Г. Гердера, гуманістично-демократичними; то, як в Україні, революційно-патріотичними, демократичними, конституційно-державницькими; то, як у Мадзіні, – провіденційно-національними; а з боку держав, що сповідували імперський гегемонізм та месіанізм (як Райх і СРСР), – шовіністично-агресивними, антигуманістичними і антикультурними. Расове начало превалювало і в ряді афро-азійських країн.

Українці змушені були доторкнутися до всіх тих течій, часом підпадали під їхній вплив або з примусу (як в СРСР) ставили акценти, невідповідні ні їхнім інтересам (російсько-імперським, націонал-соціалістичним), ні ментальності.

Були і в українстві групи, що понад усе ставили лозунг не «Україна і для українців» або «Україна є Батьківщиною українців» (котрі мають природне право жити в ній не як наймити «на нашій не своїй землі», а як господарі), а «Україна **тільки** для українців».

Як розуміємо, і нереалістично (бо в світі вже не було стерильно чистих етнічних держав), і антиісторично.

Та достатньо поінформованому аналітику неважко переконатися, що в українстві національна ідея ні в одному авторитетному політичному прямуванні не набувала ні екстремістського характеру, ні панівного становища. Як правило, домінував синтез ідейно-філософських первнів Г. Сковороди і П. Орлика, Й.Г. Гердера і Мацціні, А. Міцкевича і Т. Шевченка. При цьому як на Терені України, так і зарубіжних країн, що переконливо відтіняє його національно-ментальну природу, націоналізм нації історичної, державницької, періодами пригнобленої, однак незмінно націленої на суверенітет і свободу, демократію й гуманізм, на єдність еволюційного та революційного начал поступу; орієнтації за будь-яких обставин на примат **власних сил** та на міжнаціональну солідарність.

І зазначені константи домінують упродовж століть.

Так, під впливом Т. Шевченка стає на позиції українофільської філософії не лише Кирило-Мефодіївське товариство у Києві, а й «Руська трійця» в Галичині. 1861 р. заходами Ю. Лаврівського на базі гуртка львівської інтелігенції «Молода Русь» було вироблено орієнтацію «на скріплення й піднесення національного Духа». І ця настанова була сприйнята і в Перемишлі та Станіславі, Тернополі й інших містах, до того ж – усієї України. І якщо там спочатку переважали москвофіли, то невдовзі їх закономірно потіснили народовці з їхнім театром «Українська Бесіда» (1864-1923).

Процес «скріплення й піднесення національного Духа» здійснювався в Галичині і в час створення «Літературно-наукового вісника», «Просвіти»,

Наукового Товариства ім. Т. Шевченка та праці в ньому М. Грушевського, зрештою – діяльності УСС та створення УВО, що стало фундатором ОУН, а згодом і УПА.

Прикметно: в 1816-19 роках виходить «Украинский Вісник» (з ініціативи І. Срезневського та за редакцією Є. Філомафітського, Р. Гонорського та Г. Квітки-Основ'яненка) не лише у Харкові, а пізніше і в Петербурзі, а в обох вісниках ставилися питання національного відродження (тим більше, що в органі «Парламентарної Громади» з статтями про український рух на початку ХХ ст. виступали М. Грушевський і Д. Багалій, Д. Дорошенко і О. Лотоцький, М. Могилянський і Д. Овсянико-Куликовський, О. Русов, С. Русова і М. Туган-Барановський). У Києві, Львові, Харкові, Петербурзі, а згодом і в Празі та Мюнхені, у Парижі найвищого рівня досягає етнографія та етнологія – за визначенням П. Одарченка – «одна з найбагатших ділянок українознавства», адже їй були присвячені праці О. Потебні і П. Житецького, В. Перетца, М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка і М. Возняка, З. Доленго-Ходаківського і М. Максимовича, М. Шашкевича і Я. Головацького, польських дослідників Л. Голембйовського і В. Залєського; М. Костомарова і П. Куліша, А. Свидницького і М. Номиса, В. Антоновича і М. Драгоманова, Х. Вовка й І. Рудченка, А. Лободи і В. Петрова, а в Празі – М. Щербаківського і З. Кузелі, професорів УВУ Л. Білецького і Я. Рудницького, С. Килимника.

Величезну роботу здійснюють спочатку в Україні, а згодом у Чехії, Франції, Німеччині, Сполучених Штатах Америки, в Канаді, Австралії Український Вільний Університет, Українська Вільна Академія наук та Наукове товариство ім. Т.Шевченка, кафедри і школи українознавства: саме вони перебирають на себе роль дійсно національних центрів освіти й науки, культурології, мовознавства, філології і філософії, етнології та підготовки кадрів, що й дозволяє їм видати на початку 30-х років «Українську Загальну Енциклопедію», а в наступні десятиліття – й фундаментальну «Енциклопедію українознавства».

Повчально: УРЕ творилася з настановою на боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом», «Енциклопедія українознавства» – на утвердження об'єктивного погляду на Україну. Партійно-класова українофобія УРЕ затьмарювала вагомість величезної корисної фактологічності; «націоналізм» «ЕУ» відкривав перспективу і для самопізнання та самоусвідомлення українців, і для їх входження в коло науково-розвинених, суверенних націй.

І те й те було відображенням реальної боротьби світового українства за вибір не лише науково-культурного, а й національно-державного шляху розвитку.

Курс українофобії в УРСР підтримувала правляча партія та її сателіти.

Курс на державно-національне відродження знайшов підтримку в усіх куточках планети. В підсумку переміг саме він. Але та перемога кувалася у

важкій боротьбі, до того ж завжди і скрізь не лише на інтелектуальному, а й на політично-адміністративному, навіть – на військовому фронтах.

Ще раз підтвердилось: українська ментальність – переважно оборонна, схильна до гармонізації й компромісів, одначе дуже чутлива до зміни обставин і позицій. Тому в консервативно-еволюційному одіянні здебільшого виступає й націоналізм. Одначе невипадково російський дослідник Д. Анучин зауважував: українці довго виважують і приймають рішення; проте коли рішення прийнято – вони нестримні: нестримними були Кий і Аскольд, Святослав, Володимир і Ярослав Мудрий, Д. Галицький, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа й П. Полуботок, С. Петлюра і Є. Коновалець, С. Бандера і Р. Шухевич, В. Кук, С. Стецька.

Не могли стримати гіркі випробування долі й Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, П. Грабовського; І. Огієнка, В. Липківського, Йосипа Сліпого і Володимира; О. Ольжича і Олену Телігу, В. Симоненка, М. Руденка, Л. Лук'яненка і В. Стуса… І не тільки в шуканні правди-істини, а й на полі бою, та навпаки.

Логічно, що на чільне місце ставили українську національну ідею, як «нитку Аріадни», в українознавстві та українотворенні Українська Господарська Академія в Подебрадах (заснована 1922 р.), Інститут Петра Могили в Саскатуні (з 1916 р.), св. Івана в Едмонтоні (з 1918 р.), св. Володимира в Торонто (з 1949 р.); Українська Греко-Православна Церква (з 1918 р.), Українські Громади в Парижі (з 1908 р.), у Берліні (з 1919 р.) та Чехо-Словаччині (з 1927 р.); в культурних товариствах, журналах, газетах в Китаї (20-ті роки), Аргентині, Бразилії, Парагваї і Уругваї, у Бельгії, Великій Британії та Югославії.

Національна ідея визначає творчість культурно-мистецьких товариств і шкіл, наукових та навчально-виховних закладів (як Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук, заснована Урядом УНР в екзилі 1933 р., школа українознавства у Союзівці, якою досі керує голова Шкільної Ради США академік Євген Федоренко). І, зрозуміло, політичних партій та громадських організацій.

Зокрема і в середині XX ст. та на межі XX і XXI віків, коли доля України знову була підведена до краю прірви, а з нею опинилися в епіцентрі тектонічних соціально-національних зсувів і політичні платформи та ідеологічні концепції.

Щодо України, то пробним каменем шляху розвитку стали доля ОУН та УПА і «шістдесятників» та захисників Гельсінських угод (правозахисного руху).

Московсько-київські урядуючі кола тріумфально потирали руки, коли агенти КДБ вбили лідерів активної боротьби С. Бандеру й Р. Шухевича. Було оголошено про завершення як боротьби з націоналізмом, так і розв'язання національного питання. Особливий наголос робився й на тому, що, по-перше, український націоналізм немовбито був агресивно-нетерпимим щодо інших

етносів та націй; а по-друге, що зі знищенням УПА практично сходить з арени й національний рух.

У дійсності настав етап не так згортання, як активізації народного протесту. Припинялася активна збройна боротьба, але натомість розгорялася буйним полум'ям організаційно-політична. Серед еліти і в найширших масах. В межах України і світу.

Першим сигналом розгортання тотальної війни з імперіалізмом та імперським шовінізмом стало створення за ініціативою України АБН – Антибільшовицького Блоку Народів, керівником виконкому якого було обрано прем'єр-міністра УНР в екзилі Ярослава Стецька.

Ухвалу про утворення АБН за ініціативою ОУН було прийнято 21-22.11.1943 р. на таємній конференції в житомирських лісах за участі делегатів 12 народів. Реорганізований АБН 1946 р. Засновниками стали представники албанців, білорусів, болгар, вірменів, грузинів, естонців, казахів, латвійців, українців, хорватів, чехів. До своєї смерті АБН очолював Я. Стецько, а в наступні роки одним із його лідерів була Слава Стецько, а українську ланку АБН з 90-х років XX ст. очолювали Л. Лук'яненко і П. Кононенко.

Позиція АБН була однозначною: мета людства – звільнення всіх націй від поневолення в ім'я їх розквіту. Ідея і філософія боротьби за визволення – демократично-гуманістичний націоналізм. Не менш значущим було і те, що створення АБН засвідчило: національне питання є проблемою не лише українською, а й міжнародною, і не лише в час боротьби із фашизмом (не тільки гітлерівським, а й імперсько-радянським, італійським, угорським, румунським, будь-яким іншим), а й у повоєнний час, коли здійснювався новий переділ світу та знову вирішувалася доля поневолених народів (нерідко без врахування волі тих народів).

Лінія ОУН-УПА в роки Другої світової війни і збройно підтримувалася багатьма інтернаціональними загонами в складі УПА (що свідчить про загальнолюдський сенс українського націоналізму) – грузинськими, польськими, азербайджанськими, литовськими, навіть російськими. Бо ж, крім усього іншого, йшлося про тип та права людини й суспільства в майбутньому; про гуманізм і демократизм цивілізаційно-культурних систем; про справжню свободу чи знову про неоколоніалізм і тотальний унітаризм, авторитаризм та терористичний шовінізм пануючих режимів і націй. Про міру справедливості й рівності та повновладдя народів.

У середині XX ст. загальна ситуація була не менш конфронтаційною, інша справа, що справжні цілі антинаціональних сил ретельно маскувалися, а вовки виступали в ролі ягнят, мало не головних миротворців (як те показали події у Польщі, Чехословаччині, Угорщині). Достатньо на підтвердження нагадати, що на одному з конгресів АБН на Тайвані російська делегація з'явилася в складі Павлова та інших представників ГКЧП, і С. Стецько, Л. Лук'яненку

організаційно, а П. Кононенку в доповіді довелося вимагати їх відсторонення від діяльності антибільшовицьких сил.

Поєднання всеукраїнських (в самій Україні і в діаспорі) та міжнародних інтересів і лягли в фундамент теорії та практики націоналізму, його наукової інтерпретації.

У світлі цієї реальності і поява «шістдесятників» була як необхідною, так і неминучою: теорія без практики є анемічною, а практика без теорії – сліпою.

Ряди Гельсінської групи та «шістдесятників» склали представники політичної, наукової, творчої інтелігенції. Вони не афішували прихильності не те що до націоналізму, а й національної ідеї та кореневої нації: за те зразу ж були б піддані репресіям та найсуворішим, а то й смертним вирокам.

Однак і вони, й свідоміші верстви суспільства знали: коли говорилося «народ», то, як у мовах усіх цивілізованих країн, мався на увазі його аналог – «нація».

На цьому етапі в УРСР не могло появитися й публікацій наукових досліджень. Тому в центрах діаспори праці Д. Чижевського, Ю. Бойка, Ю. Шевельова, Б. Кравціва, Яр Славутича, Г. Костюка, Ю. Лавріненка, І. Кошелівця, О. Оглоблина, Дж. Мейса, І. Багряного, Л. Винара, Д. Штогрина, М. Семчишина, М. Дорожинського, І. Мірчука, Т. Гунчака, Є. Федоренка, В. Косика, лідерів церкви А. Шептицького, Сліпого, М. Скрипника, лідерів Світового конгресу Вільних Українців про Україну набували щонайширшого міжнародного об'єктивування та резонансу, а праці поборників свободи, прав людини та національного суверенітету в СРСР з'являлися хіба що в формі шевченківських «захалявних книжок» та потаємно переданих звернень до ООН і світової громадськості. Отож на фоні принципово важливих публіцистичних виступів М. Руденка й Л. Лук'яненка, Михайла і Миколи Горинів, І. Світличного і Є. Сверстюка, В. Марченка та А. Горської, М. Коцюбинської та П. Григоренка, В. Чорновола, В. Мороза, С. Караванського, М. Плахотнюка, В. Овсієнка, І. Стасів-Калинець, І. Калинця, О. Сергієнка, С. Хмари аналітично-дослідна праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» поставала чи не одинокою вершиною.

Надзвичайно вагомими ставали теоретичні розробки С. Бандери, Я. Стецька, представників УНР, мельниківців, гетьманців, петлюрівців, хоча вони нерідко не узгоджувалися між собою, а проникали лише одинично і нелегально. Та головне, що ті праці в глибинній сутності перегукувалися з думками і почуттями представників материкового українства.

Надзвичайний резонанс викликали художні твори В. Винниченка і Є. Маланюка, О. Ольжича і О. Теліги, В. Барки, У. Самчука, І. Багряного, плеяди митців «нью-йоркської школи». Знову «на сторожі» народної справи стало Слово: О. Довженка і О. Гончара, М. Рильського, А. Малишка й В. Сосюри, Ю. Яновського й Р. Іваничука, цілого грона сповненої ідеями нового світорозуміння молоді.

Естафета поколінь тривала. Між ними були й принципові ідейні відмінності, та було одне, що об'єднувало всіх: доля і будучина нації.

Не могли не вражати ідеї, висловлені в заяві УПА: «Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу», – що означає: кардинальне, назавжди справедливе, правове розв'язання соціальної, національної, культурної, міжнародної проблем у їх **єдності**; зниження експлуатації нації, селянства, робітництва, інтелігенції; встановлення реальної рівності між чоловіками і жінками, соціальних верств, представників усіх родів праці; розв'язання проблем сім'ї і молоді як основ і перспектив розвитку держави; культивування високої пошани до інтелігенції; розвиток традицій на засадах народної етики і моралі, прав людини і гуманізму; розвиток «вільної української по формі і по змісту культури, героїчної духовності, високої моралі, громадянської солідарності, дружби та дисципліни»; щонайширші зносини з іншими націями та етноменшинами в ім'я розквіту громадянського суспільства як «сім'ї вольної, нової», сповненої гідності й честі.

Останнє заслуговує підвищеної уваги: нова хвиля поборників національної ідеї також надзвичайний наголос робить на необхідності виходу України на всеєвропейський терен: найперше – культурно-мистецький, а водночас і соціально-економічний, церковно-релігійний, політичний, інформативний. Переконливий доказ тому – і збірник «Лихо з розуму», упорядкований В'ячеславом Чорноволом, і «Духовний меч» Івана Драча, і книга 2005 року Дмитра Павличка «Українська національна ідея» та багатотомне видання доповідей, статей, проповідей святійшого патріарха Київського і всієї України-Руси Філарета.

Наголосимо: досі в Україні не бачимо не те що єдиної державної концепції, а на її фундаменті й Програми розвитку в сучасному та майбутньому, а й єдності поглядів провідних інтелектуально-політичних сил на засади й шляхи того розвитку.

Це – спадок складної, суперечливої еволюції історичного буття народу, а відтак і громадської свідомості, суспільно-політичної, державно-правової української думки. Той спадок важкими нормами тисне не тільки на раціо мільйонів та їх різної орієнтації еліти, а й на сфери почуттів, глибинних шарів психіки – найбільш консервативної царини людського єства.

Однак не будемо і далі культивувати однобічний підхід до пережитого й сущого, бо він знову занурить нас у вир однозначності, категорично несполучної з багатогранністю і метафізичного світу, й інтелектуально-душевної сфери життя людей: це заведе в темряву безперспективності, уже відомої психоідеології декадансу та проповіді апокаліпсису на пограниччі XIX – XX ст., коли О. Шпенглер писав своє «Конання Європи». І тоді Україну врятувала ідея національно-державного відродження.

І тепер, на межі XX – XXI століть, вона стала енергією нового відродження. Бо вона була і глибоко народною, і широко інтернаціональною.

39 делегатів – представників Вірменії, Грузії, Осетії, Казахстану, Черкесії, Азербайджану, Кабардино-Балканії, Татарстану, Чувашії, Башкирії, Білорусі, Узбекистану та України – на Першій Конференції поневолених народів Сходу Європи і Азії ще 1943 року поклали за найвищу мету визволення всіх націй від тотального рабства й цим зробили свій вагомий внесок у загальнолюдський культурно-цивілізаційний процес.*

Тоді ж писалися «Україна в огні» О. Довженка, «Україні» А. Малишка, «Я єсть народ» П. Тичини.

Імперський режим і в інших республіках жорстоко розправився з виразниками народного духу, затаврувавши і їх буржуазним націоналізмом, чим, поза здоровим глуздом, затаврував як носія націоналізму і… весь український та кожний інший народ. І, як це не дивно, сталінізм і ждановщина були «затемненням розуму» символічними: у війні з фашизмами нації ще глибше усвідомлювали себе націями. І можемо пишатися, що в цьому процесі прозріння Україна ще раз достойно виконала свою історичну місію.

Хрущовська «відлига» відживила, але й остаточно підрізала крила надіям на реальність надання республікам хоч би територіально-культурної автономії. Гільйотина велико-імперського тоталітаризму запрацювала з новою силою.

Ідеєю fix імпер-комунізму стала «нова історична спільність людей – радянський народ» як держава з єдиним народногосподарським комплексом, єдиною (звичайно ж – світовою російською) мовою, культурою, правовою і фінансовою системами, ідеологією, психікою.

Світ став перед вибором: націоналізм чи імпер-комунізм? А для України знову, як і на початку ХХ ст., – «Україна чи Малоросія?», Європа – захід чи СРСР – Схід?..

Тож правозахисний рух і шістдесятництво були не хуторянською автаркією, не замиканням у національних резерваціях чи етнічних гетто, а сміливо-рішучим проривом на простори вселюдських шукань і змагань за принципово-новий спосіб життя України й планети.

«Всякій реакційній (?! – **П. К.**) ідеології, – зазначалося в цьому зв’язку в г. «Радянська Україна» 30.III.1946 р., – завжди бракує хоча б за видимістю переконливих позитивних аргументів, які вона могла б брати з сучасної дійсності. І це пояснюється дуже просто, бо сама дійсність з основними тенденціями її розвитку є найсильнішим доказом проти такої ідеології». Ні! – відповіли комуністичним догматикам поборники нової правди – віри: і радянська дійсність не підтверджує її афішованої прогресивності, і національна ідея (ідеологія) не є реакційною. Вульгарно-реакційним є нігілістичний підхід до неї. Бо дійсність, доводили М. Руденко й Л. Лук’яненко, В. Чорновіл і М. Горинь, І. Світличний і Є. Сверстюк та їхні побратими по боротьбі, тюрмах і концтаборах, стала жахливо антигуманною й антиправовою, царством маньяків-

* Див.: Антибольшевицький Бльок Народів. – Зб. Документів 1941-1956 рр.

фаталістів, котрі спроможні хіба що вбивати мільйони найкращих людей, крушити надії і храми, в суспільстві – руйнувати творіння рук, розуму, серця, а в серцях – навіть те, «що не вмирає».

Дійсність, доводили «дисиденти духом», стала смердячою стайнею, царством зомбованих фанатів, а партійно-класова суспільствознавча наука – системою кривих дзеркал, ареною для шулерів і маніпуляторів. Навіть мова, зазначав І. Дзюба, стала ареною фарисейської політики, що під машкарою інтернаціоналізму поліцейсько-жандармськими засобами благословляє й освячує русифікацію – як найпідступніший засіб денаціоналізації й деморалізації.

«Безпосередньо за що ми ведемо наш бій?» – ставив питання від імені зарубіжного українства П. Полтава. І відповідав: не за власні вигоди й національний мазохізм та ізоляціонізм. «Ні в кого з нас, революціонерів і повстанців, ні в кого із сторонніх людей не може бути навіть найменшого сумніву щодо того, що ми проти большевиків в е д е м о б о р о т ь б у в найширшому і найповнішому цього слова значенні. Ми ведемо боротьбу п о л і-т и ч н у. Ми змагаємо до знищення большевицької тюрми народів і працюючих мас, до визволення українського народу… до перебудови СРСР на принципі незалежних держав» і в ім'я цих націй-держав, і в ім'я піднесення всіх націй світу. Ось чому ми за співпрацю всіх народів планети, за рівноправність з ними в системі ООН (Мюнхен, 1959).

Ось чому, писав І. Дзюба, і ми трактуємо «Російський шовінізм як змішування Союзу республік з «единой неделимой», а також протестуємо проти лицювання старої імперії на СРСР, оскільки той спадок інспірує сприймати його як «Спадок території, спадок «неотъемлемости», спадок «священных границ», спадок «непобедимости русского оружия», спадок «обьединения вокруг русского начала»… і російського «предводительства», спадок «старшого брата», спадок понять про виняткову роль і місію Росії щодо навколишніх народів і т.д., і т.п. Отже, спадок зневаги до всіх народів, знищення їхнього не лише державно-політичного, а й морального суверенітету; спадок того, що «Російський шовінізм (постає як) національний нігілізм, псевдоінтернаціоналізм і псевдобратерство»[*].

А звідси не тільки право, а й обов'язок істинних інтернаціоналістів боронити національні сутності та пріоритети як найбільше надбання вселюдської еволюції, бо дорога національного нігілізму й імпер-шовінізму та месіанізму – це дорога в нікуди; вона не веде до Храму.

Спроба І. Дзюби знайти якщо не захист, то хоча б співпереживання першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста завершилася фатальною неминучістю: сам І. Дзюба опинився в тюрмі, а П. Шелеста було увільнено з посади керівника республіки й ошельмовано тільки за те, що у книзі «Україна

[*] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Сучасність. – 1968. – Ч. 2.

наша радянська» він фактами і документами відтінив реальний внесок України в матеріальне та культурно-духовне виробництво СРСР. Своєрідний послідовник О. Шумського та М. Скрипника, П. Шелест був відправлений на «підвищення» до Москви (традиційний хід московських політиків) як відступник-націоналіст. Розправу чинили свої і московські «інтернаціоналісти», яким свого часу адресував тортурований В. Симоненко риторично-іронічне питання: «Де зараз ви, кати мого народу?!.»

М. Брайчевський, О. Ковпан, Я. Дзира, Я. Дашкевич у нарисах історії України ще тоді відповідали: поки що – на урядових посадах, але ждуть їх презирство і забуття.

Шкода лише, що за умов панування державно-ідеологічного терору до 90-х років XX ст. історико-філософська наука в УРСР глибокого аналізу національної проблеми здійснити не змогла.

Урожайнішими виявилися роки на межі 2-го і 3-го тисячоліть, хоча якісний рівень частини досліджень виявляє більше надій, ніж досягнень, особливо в плані аналітичних узагальнень, методологічних інновацій та теоретичних прогнозів.

Причини – в позиції влади й атмосфері в науці. Влада не могла сприяти об'єктивно-чесній науці, бо вона за СРСР була навіть ворожою, а «в незалежній Україні, – зазначає у книзі «Національна ідея і національна воля» Л. Лук'яненко, – опинилася в руках тих людей, які самі були під найбільшим впливом старої московської ідеології, дивилися більше назад, аніж уперед, дбали про свої егоїстичні інтереси, а не про Батьківщину, і того весь інформаційний простір України розподілили між своєю прислугою та закордонними заробітчанами. Він не став українським національним інформаційним простором, що мав би служити справі консолідації української нації та прискоренню відродження України»[*117]. У тому числі, або й насамперед, засобами та силами науки.

Наука виявилася або не зовсім готовою до принципових засадничих трансформацій, або також зашореною ідеологічними кліше та напівпаралізованою «обережністю» чи й страхом перемін та кволістю громадянської волі. Доходило й до абсурду: допоки одні приглядалися, примірялися та виважували, а чи не повернеться старе, – відомі «бійці ідеологічного фронту», які ще вчора найпочеснішою справою «доблесті і геройства, патріотичного служіння батьківщині» та «безсмертному, бо єдино правильному вченню марксизму-ленінізму», взялися за… утвердження національної ідеї. Отож одні з непідробним ентузіазмом взялися за чесну творчість, за дослідження й розвиток «сьогодні» та «завтра» народу, а інші продовжували молотити уже вимолочені снопи (а оскільки зерен у тих снопах і не могло бути, то оголосили «неврожайною» не їхню механічну роботу, не

*

околот, а… національну ідею та всенародну свідомість і волю), чим ще раз піддали дискредитації науку та кинули тінь і на проблему національної ідеї та розвитку, як записано в Конституції, унітарної, соборної, демократичної, правової, дійсно суверенної національної держави.

«Народ без власної ідеології мертвий», – наголошував велемудрий митрополит Іларіон (І. Огієнко). Влада мала покликати до аналітично-прогнозуючої роботи науку. Але традиційно влада не довіряла науці, а наука побоювалася влади. Творчої співдружності не вийшло. Як наслідок безпланова, чисто ситуативна політика і діяльність урядуючих та наукових кіл, не просвітлена досвідом, перспективою та науковою ідеологією (як філософією інтерпретації минулого, визначення головних проблем сучасного, окреслення мети та шляхів до неї) всього суспільства.

За таких обставин національна ідея урядові насправді не стала необхідною, а Академія наук виявила свою позицію в політичному житті хіба тим, що виступила… проти засадничих орієнтацій та діяльності Руху, що тоді означало фактично і проти народу. Сталося, як у театрі абсурду, в якому за все потрібно платити, а то й розплачуватися, але бачити можна лише те, що життя, як і той театр, абсурдне. Як колективні органи, майже всі академії відсторонилися від принципового розгляду проблем державно-національного змісту. Наслідок закономірний: Україну спрямовували в майбутнє або зі старим багажем, без науково розробленої ідеології та стратегії, або з несучасними аграрною, промисловою, освітньо-науковою, культурно-мистецькою, конфесійною, оборонною, навіть правовою програмами.

Не доводиться дивуватися, що «багатовекторними» стали й зовнішня політика та концепція національного розвитку: одні ще не витіснили із себе імперію, а інші не схильні (чи неспроможні) шукати та обирати навіть вироблені традицією чи новими поколіннями ідеали. Чадною завісою накотилася на їхні душі інфекція здирництва та баришництва, кар'єризму, хамелеонства, рекету та тероризму. І так маленькі душі «нових українців» розплющилися під натиском безідеальних спокус та ще більше знікчемніли й або ще глибше занурилися в старе жабуриння «інтернаціоналізму» (бо майбутнє їм не світило), або кинулося молитися новому божкові-інтерглобалізму. Чи й обом символам взаємовідчуження, антипатріотизму та антиморальності, бо й новочасний «римлянин» Іуда продав свою душу за 30 срібляників на аналогічній моралі…

Отже, Камо грядеши? Хто й що рухає локомотив поступу?

Селянство? – як гадали народники та соціал-революціонери.

Пролетаріат? – як твердили марксисти-ленінці (вимагаючи, як те робили пролеткультівці, очистити вселюдську культуру від селянських, солдатських та інтелігентських впливів задля творення «чистої» пролеткультури).

В. Липинський на чільну позицію ставив людські стихійні пристрасті, Д. Донцов – волю. Марксисти – партію й диктатуру ідеології.

Ісак Мазепа (державний діяч і теоретик) найбільші надії покладав на інтелігенцію. Національну інтелігенцію, схильну до жертовного служіння рідному народові.

Творці національної ідеї та наукового націоналізму бачили і життя, і його рушійні сили в комплексі, бо сповідували філософію: як єдність природи у її багатоманітності, так і людини в єдності тіла, душі (серця), інтелекту, а вселюдства – в єдності усього багатства націй. Оскільки ж буття націй багатоманітне, то і його форма має бути багатоманітною: в біологічній, родинно-побутовій, виробничій, космічно-земній, мовно-культурній, релігійній, правовій, державно-політичній, міжнародній сферах.

Усі ті грані буття важливі і невід'ємні, а все ж: універсальним втіленням і носієм сутності нації є національна мова, а наукою самопізнання, самоідентифікації, самотворення – *націєзнавство* в системі усього його часо-просторового розвитку. Іншими словами – націоналізм як дух і філософія, мета і дія, найгуманістичніші ідеали життя. З огляду на це у праці «Свою Україну любіть» (1996) мною й давалося визначення: «Національна ідея – це Пам'ять (досвід), Дух, Воля, Свідомість мети, Етика й Естетика, формотворча Енергія характеру, життєдіяльності нації». Нація – найідеальніша форма людської спільноти – незнищенної в просторі й часі. А націоналізм – наука про націю та національну ідею, що органічно контамінує теорію й практику, аналіз, синтез і передбачення (аж до пророцтва), мету й волю до її здійснення.

З огляду на все те нація й національна ідея зобов'язують враховувати як їх закоріненість у минуле (бо ж «не зрозумівши і не усвідомивши свого минулого, не взявши на озброєння ідейні надбання попередніх поколінь, ми, українці, прирікаємо себе на блукання у пітьмах сьогодення без провідної зірки історичного досвіду»[118]), так і еволюційно-динамічні модифікації та можливі внутрішні енергетичні імпульси, бо ж «Національна ідея завжди спрямована в майбутнє» і є «виявом колективної волі до існування та служить дороговказом, орієнтиром на шляху перетворення мрії в дійсність»[119]. У цьому зв'язку є цілком закономірним узагальнення А. Свідзинського: «Національна ідея – це, власне, цілий комплекс фундаментальних ідей, пов'язаних із розбудовою нації – специфічної форми соціальної сфери соціального буття людей», зокрема:

– «ідеали свободи та демократії;

– вимога розбудови сильної національної соборної Української держави;

– етнічний склад як гасло «Україна для українців»;

– домінування української культури для забезпечення єдності української нації як етнополітичної спільноти;

– визначення свого місця у світі»[120].

Як слушно наголошує Л. Лук'яненко, національну ідею й націю неприпустимо розглядати в націоналізмі лише в теоретико-логічному ключі та інтелектуальному зрізі.

«Існує **емоційний** рівень світосприйняття й реагування»; цей «рівень у розширеному сенсі слова можна назвати етнічним рівнем існування нації». Він – першопочатковий.

Вищий рівень – це коли українська ідея об'єктивується як «осмислене українство», тобто бачене в системі політичних координат, а нація як суб'єкт створює про себе ідею.

На цій методологічній основі Л. Лук'яненко розглядає внутрішній рух української національної ідеї упродовж віків, і це дає йому змогу побачити її численні та багатоманітні грані.

Ми вже не випадково доволі широко розглядали працю О. Братко-Кутинського «Феномен України» (1996): він з винятковою переконливістю саме завдяки еволюційному підходу показує етапи розвитку української народної творчості та філософії, етики і естетики в співвіднесенні з розвитком буття та свідомості, а завдяки цьому постає правдива картина етапів еволюції й національної ідеї та нації.

У руслі історичної перспективи розглядають проблему О. Забужко («Філософія української ідеї та європейський контекст», 1993), Ю. Канигін і З. Ткачук («Українська мрія»), Л. Силенко («Мага Віра», 1997), а співвідносно з ідеєю етно-державництва В. Смолій і В. Степанков («Українська державна ідея»), В. Сніжко («Нариси з психоетнічної екології України», 2001), Ю. Шилов («Праісторія Руси-України», 1998) і В. Паїк («Україна в минулому і сьогоденні», 1998).

Глибоко теоретичним порівняльним контекстом відзначаються праці Ю. Бадзя («Національна ідея і національне питання», 2000) та Г. Касьянова («Теорія нації та націоналізму», 1999).

При цьому важливо, що коли О. Забужко прагне дослідити джерела й координуючі чинники еволюції і вже на цій підставі трактувати національну ідею як узагальнений, гармонійований тривалим розвитком спільного життя погляд на власну етно-національну спільноту як «єдиний, розгорнутий в соціальному часі й «соціалізованому просторі» континуум і водночас як суб'єкт всезагального історичного процесу», – то для Ю. Бадзя не менш важлива проблема соціально-політичної практики, – те, що розгляд національної ідеї нерідко переносять у сферу лише дискусій, через що вона стає об'єктом пустопорожньої балаканини, а то й абстрактної схоластики.

Загалом суто теоретичних підходів уникати небажано. Бо коли є сфери людської практики, то є і сфера національного Духа. Впливовими складниками якого є, на думку Л. Лук'яненка, – свідомість, мислення (ноосфера), інтуїція і воля. І без системного, зіставно-порівняльно-протиставного, індуктивного і дедуктивного методів, без цілісного бачення та розгляду тих складників позитивних наслідків не домогтися. Зокрема й того, що «Етнічна свідомість (а відтак і субстанціальність, – **П. К.**) – це усвідомлення себе українцем на

побутово-етнографічному рівні. Людина на цьому рівні свідомості любить свою мову, традиції, звичаї і може гордитися з того, що є українцем.

…Національна свідомість відрізняється від етнічної тим, що до етнічної додає політичний мотив, а саме: розуміння необхідності своєї національної держави…

…Високі ідеї національної ваги породжуються великою енергією, або інакше: велика енергія патріотичного розуму витворює патріотичні ідеї великої енергії. Потужні особистості (наприклад, Сагайдачний, Хмельницький, Шевченко, Франко, Петлюра, Донцов, Коновалець, Бандера) потужно випромінювали національну ідею…» І не тільки в теоретичних розмислах, а й у практиці життя, а також «не тільки в навколишнє середовище, але й у космос, звідки, розтікаючись над українським етносом, вони падають в українські душі» (Л. Лук'яненко).

Покликання й еліти, науки, влади – сіяти зерна та світло національної ідеї в душі мільйонів, і то всіма засобами: виховання в сім'ї і школі, преси і телебачення, літератури й мистецтва, освіти і права, конституційного ладу, міжнаціонального співробітництва.

І тут – особлива роль методології! – наполягає Г. Касьянов. Розуміння того, наголошує Василь Лісовий у передмові до праці Касьянова, що і в фольклорному Світовому дереві були як плоди, так і коріння. А в націй – етноси, роди, окремі люди. Тож маємо шукати всезагального, однак нізащо не обминати одиничного. Зокрема й того факту, «що люди завжди жили спільнотами і що нації не можна розглядати як певні споруди, збудовані на очищеному майданчику», що «ще раз засвідчує невіддільність націогенезу від етногенезу», а розвитку нації від еволюції національної ідеї. А це підтверджує й те, показує Г. Касьянов, що неприпустиме протиставлення й природного та створеного: трансцедентного, як націю, та інтелектуально-досвідного, як націоналізм. А також вітчизняного і зарубіжного досвіду. На підтвердження достатньо зазначити, що ідея книги «Теорії нації та націогенезу», – свідчить автор , – остаточно сформувалася під впливом книги Романа Шпорлюка «Комунізм і націоналізм», котра по-своєму синтезувала зарубіжну думку. А об'єктивні оцінки українських теорій стали можливими на основі компаративного методу та порівняння вітчизняних концепцій з концепціями зарубіжних мислителів XVII-XX століть (Г. Касьянов).

Саме світовий досвід переконує: Україна має орієнтуватися на загальнолюдські ідеали та рівні розвитку, але усвідомлювати: досягти високої мети можливо лише на ґрунті української національної ідеї, бо вона є і синтезом, і всемогутнім феноменом гармонізації та динамізації всіх фізичних і духовних сил та потенцій народу, міцності, розквіту, авторитету нації, держави.

Такі переважно теоретичні дослідження закономірно приводять до появи праць і творів, умовно кажучи, «кооперативного» характеру: публіцистично-мистецьких (як у творіннях Д. Павличка («Українська національна ідея»), Ліни

Костенко («Гуманітарна аура нації»); літературознавчих (М. Жулинського, М. Ільницького, Є. Федоренка, Ю. Барабаша); ідеолого-публіцистичних (В. Яворівського, А. Погрібного, Т. Гунчака, В. Карпенка); художніх, автори яких (як Ю. Мушектик, І. Драч, М. Вінграновський, Б. Олійник, М.Карпенко) відображують буття та світогляд, ментальність українства в їх еволюції від найдавніших віків до сучасності, а також від форм родового способу життя до етно-племінного та цивілізаційно-національного, і від колоніально-підлеглого до суверенно-державного.

Продовжуючи віковічні традиції, національно-державотворну позицію зайняли українські конфесії, особливо Київського Патріархату з його боротьбою за Момісну Українську церкву на засадах національної ідеї, свідченням чого є кількатомне видання праць святійшого Патріарха Філарета.

Все, навіть Небо, можна бачити лише як масу окремих зірок, а людство, націю – лише як скупчення мільйонів індивідів. Та при цьому пануватиме лише картина хаосу.

Хаотичним може поставати й процес життя націй. Та люди й народи прагнуть гармонії і симфонії. І якщо цілісність Всесвіту тримає ідея Бога, то цілісність у світі людей – національна ідея.

Тому вона мудра, естетична і вічна. Саме з огляду на це концепція українознавства будується на врахуванні і таких елементів системи пізнання, як людино-, крає-, народо-, суспільствознавство, однак цілісну систему знань про Україну і світове українство в їх часо-просторовій еволюції орієнтує розглядати в цілісній системі концентрів: Україна – етнос, Україна – природа (екологія), Україна – мова; Україна – нація, держава; Україна – культура; Україна у міжнародних відносинах; Україна – ментальність, доля; Україна і українство – історична місія.

Відповідно до цього в еволюційній послідовності та органічній цілісності необхідно розглядати і національну ідею, націю, націоналізм, – інакше вони можуть поставати не як живий організм – феномен, а лише як його анатомічний знімок.

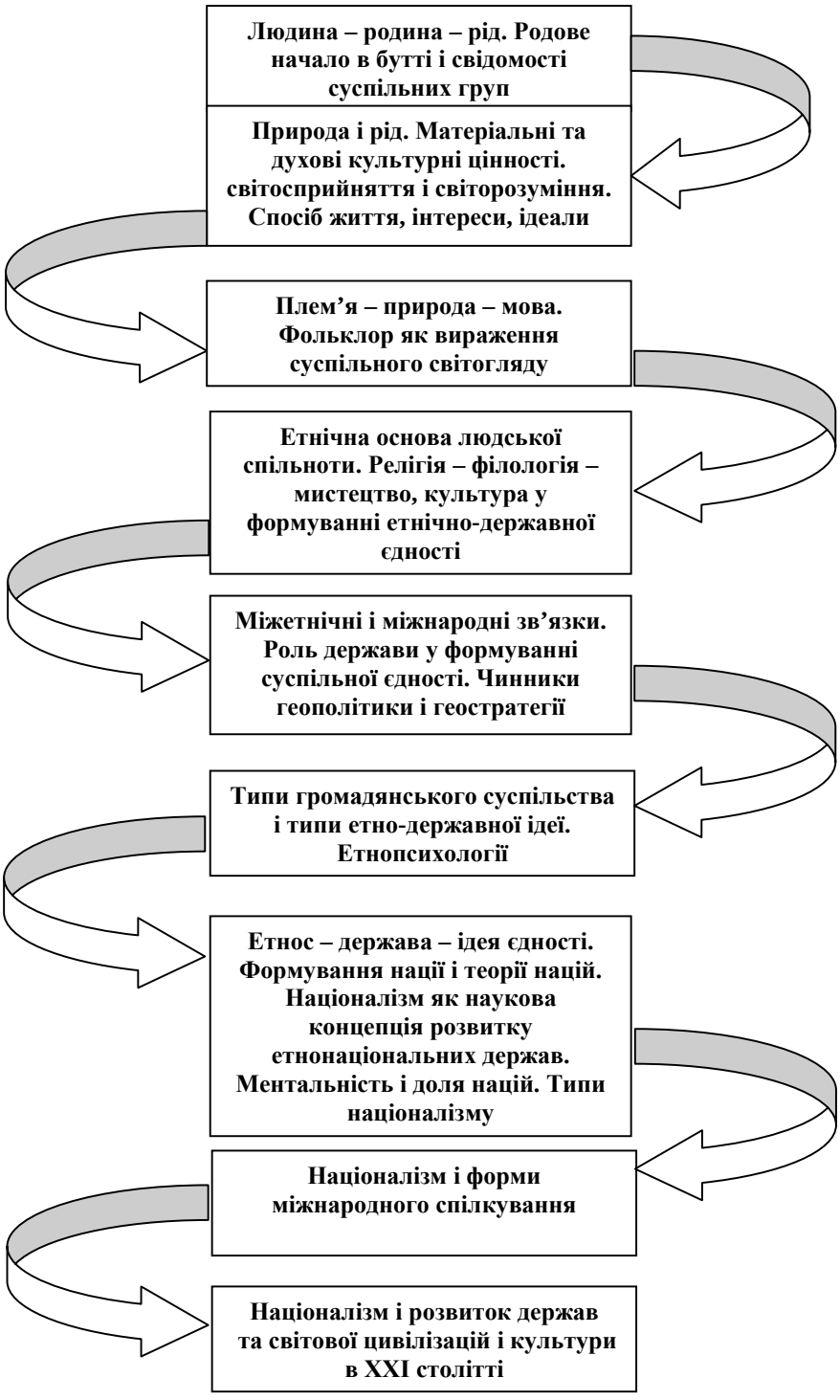

Схема – Національна ідея: джерела, етапи і форми розвитку

Термінологічний словник

Нація (від лат. natio – *плем'я, народ*) формується в процесі довготривалого розвитку родів, племен, етносів як органічна спільнота завдяки єдності території, способу життя, мови, культури, долі, ментальних рис, психіки і держави. На відміну від різного роду союзів і об'єднань, що носять корпоративний і тимчасовий характер, є сумою складників, нація є категорією цілісною, інтегральною й вічною.

Етнічна нація – феномен природно-історичного розвитку, що кристалізує ідею родової та етно-державної єдності суспільства, спільності інтересів та долі.

Політична нація – найвища форма єдності людини – суспільства – держави, сформована на засадах ідеології громадянських ідеалів, прав людини, суверенітету, демократії і свободи, верховенства Закону (Конституції), є повноправним суб'єктом цивілізаційно-культурного процесу розвитку.

Література

Шевченко Т. Повне видання творів: У 14 т. / За ред. П. Зайцева. 2-ге доп. вид. – Чікаго, 1959.
Ададуров В. Історія Франції. – Львів: Вид. катол. ун-ту, 2002.
Бандера С. Перспективи української революції. – Мюнхен, 1978.
Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2001.
Бойко Ю. Вибране. – Т. 1. – Мюнхен, 1971.
Брайчевський М. Літопис Аскольда. – К., 2001.
Ващенко Г. Хвороби в галузі національної пам'яті. – К., 2003.
Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991.
Винниченко В. Відродження нації: У 2 кн. – К., 1990.
Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002.
Гончар О. Щоденники: У 3-х томах. – К.: Веселка, 2002.
Грушевський М. Духовна Україна. – К.: Либідь, 1999.
Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.
Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т. – К., 1995.
Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти томах. – Т.1; передмова П.П. Кононенка. – К.: Либідь, 1993.
Донцов Д. Дух нашої давнини. – Мюнхен-Монтр., 1951.
Енциклопедія українознавства: У 10 т. – Львів, 1993-2003.
Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908.
Житецкий П. Очерки литературной истории малорусского наречия XVII-XVIII вв. – К., 1889. – Ч. 1.
Збірник наукових праць НДІУ МОН України. – Т. 1-7. – К., 2003-2005.
Ідзьо В. Кельтська цивілізація на території України. – Львів, 2002.

Ільєнко І. У пазурах двоглавого. – К., 2004.
Історія релігії в Україні / За ред. А.Колодного. – К.-Д., 2003.
Історія русів / Український переклад Івана Драча. – К.: Веселка, 2003.
Історія української суспільно-політичної думки ХХ століття / Упор. Т.Гунчак і Р. Сольчаник. – Торонто, 1984.
Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упор. О.О. Любара. – К.: Знання, 2003.
Історія філософії: Підручник. – К., 2002.
Калакура Я.С. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004.
Карпенко М. Велесова книга. – К., 2004.
Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999.
Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К., 1996.
Кононенко П.П. Українська література. Проблеми розвитку. – К., 1994.
Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Український етнос: генеза і перспективи. – К., 2002.
Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. – К., 1999.
Косик В. Франція та Україна. – Львів, 2004.
Костомаров М. Книги буття українського народу. – К., 1991.
Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія: У 2 кн. – К.: Либідь, 1996.
Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. – К.: Смолоскип, 2002.
Липинський В. Твори. – К.-Філадельфія, 1995.
Лихо з розуму: Зб. матеріалів. – Франція, 1968.
Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. – К.: МАУП, 2003.
Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ. – К.: Либідь, 1994.
Мащенко С. Українські мислителі XVII-XVIII століть на Чернігово-Сіверщині. – Ч., 2003.
Михайлов Б. Петрогліфи Кам'яної Могили. – К., 2005.
Мова в системі українознавства / Упор. А.Ю. Пономаренко та ін. – К., 2005.
Нариси з історії української мови: Хрестоматія. – К.: УАН, 1924.
Націоналізм: Антологія / Упорядкування О.Проценка та В.Лісового. – К.: Смолоскип, 2000.
Павличко Д. Українська національна ідея. – К.: Основи, 2004.
Петлюра С. Вибране: У 2 т. – Нью-Йорк, 1956.
Плав'юк М. Україна – життя моє. – К., 2004.
Потебня А. Мысль и язык. – Х., 1913.
Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Тер.: Укрмобкнига, 2002.
С-той. Дмитрий Ростовский и его избранные творения. – СПб., 1988-1998.
Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: НД, 2001.
Сміт Е. Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1996.
Сніжко В. Нариси з психоетнічної екології України. – К.: Веселка, 2001.
Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко. – К., 2005.

Стецько Я. Українська визвольна концепція – Вид-во ОУН, 1987.
Сумцов Н.Ф. Иоаникий Галятовський // Киевская старина. – 1884, т. VIII (II).
Терещенко Ю. Україна і Європейський світ. – К.: Перун, 1996.
Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Просвіта, 2003.
Українська література XX століття. Хрестоматія / Упорядники Кононенко П., Федоренко Є. – К.: Міленіум, 2005.
Україна – козацька держава. – К.: Емма, 2004.
Українознавство (журнал). – 2001 – 2005 рр.
Українська педагогічна думка в іменах / Ярема Я. – Львів, 2003.
Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства. – К.: Стилос, 2004.
Філарет. Проповіді, статті, доповіді: У 5-ти томах. – К., 2002-2005.
Філіпчук Г.Г. Українознавчі цінності, національна ідея у становленні й розвитку громадянського суспільства // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 293-299.
Флоровский Г. Пути русского богословия. – Париж, 1983.
Хмара С. Дорога до мрії: Вибране у 2 т. – К.: Фенікс, 2005.
Хрестоматія української релігійної літератури / Упор. І. Качуровського. – Мюнхен-Лондон, 2001.
Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
Чорновіл В. Твори: В 10 т. – К.: Смолоскип, 2005.
Шевців І. Християнська Україна. – К.-Дрогобич: Коло, 2003.
Шлемневич М. Загублена українська людина. – К., 1992.
Щербак В. Базавлуцька Січ – Козацькі Січі. – К., 1998.
Юркевич П. З рукописної спадщини. – К., 1999.
Ярошинський О. Волинь… – К.: Стилос, 2005.

§4.2. Генеза української державності

Ключові слова: держава, типи держав, проблема держави, форми державного правління, державотворчий процес, етапи становлення державності, державні і недержавні народи (нації), громадянське суспільство, закон, Конституція, верховенство закону, закон і права людини, нації, національних меншин, міжнародні і національні закони, колоніальний статус, суверенітет.

З огляду на суть та характер розв'язання проблем Україна – етнос, – природа (екологія), – мова, – історія, – нація стає зрозумілим, що ключовою в усіх випадках постає проблема **держави.** Зокрема – етнонаціональної держави. Не випадково автори «Української загальної енциклопедії» зазначають: «Нація, 1) у фр. та англ. політ. термінології те саме, що держава; 2) історично н. означала передову, активну й повноправну частину народу (так у часи вел. фр. революції); 3) тепер н. це народ… Залежно від того, чи н. має свою власну державу чи ні, є «державні» й «недержавні» н.» (т. 2. 818).

І так само не випадково гасло «Держава» розвиває зміст поняття держави таким початком: «Д. – організована суспільність даної території, яка має свою зверхність і свої закони. Первісно найвищими формами людської організації були кровні зв'язки: родина, рід, плем'я. Вони основувалися на спільноті походження своїх членів. З хвилини завоювання одного племені **другим**, коли треба було держати переможених у послуху й боронити їх від нових наїзників, зродилася нова форма організації – держава. Її основою була територія, а не було в ній уже рівності всіх членів, як у роді та племені. Принцип «удержування порядку», «суспільного ладу» дає окрему рису. Сьогодні розуміємо д. як примусову спілку людей на означеній території під власною державною владою.

«Залежно від становища, з якого дивимося на д., розрізняємо два її роди: з огляду на форму (устрій) – монархію й республіку; з огляду на характер влади – деспотію, правову державу, абсолютну й з обмеженими компетенціями; з огляду на соц. характер – на аристократію й демократію, причім особливим родом аристократії є плутократія; з огляду на наш характер населення розрізняють нац. і багатонац. держави» (Українська загальна енциклопедія. У 3 т. – Т.1. **Льв.– Станісл.– Кол.,** с.1049–1050). Українська держава пройшла всі стадії й форми, а нація українська в різні часи поставала як державною, так і недержавною.

З огляду на це є спроби бачити її і в еволюційній об'єктивності, і з позицій антиісторизму, чужо державних інтересів, а тому в плані розриву практичного і теоретичного аспектів, зловживаючи методою перенесення стану якогось періоду на всю історію українства.

Тому є потреба фрагментарно розглянути еволюцію зв'язків етнонації та держави і з теоретичного, і з практичного боків.

Аспект практичний і генерує досвід віків (як будувати державу), й підводить до аксіоми: повної самореалізації поза державою не може домогтися жодна людина, рід, плем'я, етнос, мова, нація, культура. А тим більше вони не можуть мати великого грядущого.

З цієї причини першим аспектом теоретичного підходу до проблеми завжди й поставало: чи мали українці державу (отже, чи є вони «державотворчою» нацією?).

Немало польських, російських та й своїх українофобів без вагань відповідали: ні!

І це мало далекосяжні, аж до фатальних, наслідки: українське оголошувалося неповновартісним, периферійним, а відтак і необов'язковим, навіть зайвим у процесі розвитку, приреченим на знебуття.

А тим часом Україна постійно постала як держава-нація.

Причина альтернативних відповідей – у методологічних підходах та політичних цілях.

Як і щодо нації, стосовно держави СЭС відбиває «партійно-класовий» підхід, акцентуючи: «Держава, осн. інститут політ. системи клас. сус-ва. У класово-антагоніст. сус-вах використовується для придушення клас. противників економічно пануючого класу. Ознаками Д. є: 1) наявність особливої системи органів та закладів (механізм Д.), які здійснюють функції дер.влади; 2) право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих Д.;
3) певну територію, на яку поширюється юрисдикція даної Д.» (1986, с. 330). Як бачимо, тут абсолютизується класово-партійний підхід та повністю ігнорується родо-національний.

Інший (історико-аналітичний) підхід виявляють автори УЗЕ, зазначаючи: «Держава – організована суспільність даної території, яка має свою зверхність і свої закони. Первісно найвищими формами людської організації були кровні зв'язки: родина, рід, плем'я… з огляду на форму (устрій) —монархію й республіку; з огляду на характер влади – деспотію, правову державу, абсолютну й з обмеженими компетенціями; з огляду на соц. характер – на аристократію й демократію, причім особливим родом аристократії є плутократія; з огляду на нац. характер населення розрізняють нац. і багато-нац. держави (нац. д. і д. національностей)... Світова війна прискорила й змінила змагання (почасти здійснене) до творення нац. держав… Далі виявила недостатність до теперішньої політ. організації на тлі госп. розвитку. Місце «національного» господарства зайняло «світове», яке вимагає ширшої організації, ніж д. Класова боротьба загострилася, а крайні суспільні напрямки: капіталістичний з одного боку, комуністичний з другого звернулися проти згаданих вище основ модерної д., гол. проти принципу поділу влад і парламентаризму. Вони висунули постулат партійної диктатури замість демократії. Це «фашизм» з одного, а «більшовизм» з другого боку. Усе складається на не закінчену ще «кризу» новітньої д.» (т. 1, 1050 – 1051).

У світлі цієї ретроспективи історія української державності має розглядатися в ході її еволюції, і тоді, як і в питанні з етносом, нацією, вона постане і в зумовленій життям великій різнорідності, і – в повчальних і на сьогодні уроках.

Щонайперше знову виникне питання: з якого часу ми можемо починати історію української державності? Чи коли українство постає як окрема, самодостатня реальність, чи й з урахуванням передісторії?

Як ми бачили, перший підхід не може бути продуктивним, бо вимагає

бачити державність уже у «скристалізованій» формі, але все (у тому числі і сама людина) проходить органічний шлях не лише очевидного, а й утробного розвитку. Передісторичну генезу має й українська держава.

У цьому світлі маємо підстави говорити про кілька етапів.

Перший – Трипільської цивілізації, що залишила свої сліди і у сфері державотворення. Хай опосередковано, але її досвід передався наступним цивілізаціям, зокрема Березинецькій, Черняхівській, Празько-корчазькій, Київській.

Другий – це періоди «дослав'янський» (VIII ст. до н. е. – IV ст. н. е.) і слов'янський. Як свідчать археологи та автори історичних досліджень М. Грушевський («Історія України-Руси»), Ф. Уманець («Гетьман Мазепа», 1897), С. Томашівський «Українська історія. І. Старинні і середні віки», 1919), М. Слабченко («Організація господарства гетьманщини XVII— XVIII ст.», І— IV «Соціально-правова організація Січі Запорізької»), Д. Багалій («Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті», т. 1, 1928), М. Антонович («Історія України», I-IV, 1940—42), І. Холмський («Історія України», 1949), П. Клепатський («Огляд джерел до історії України», 1920), К. Веньямін («Чужоземні подорожі по Сх. Європі до 1700 р.», 1926), Н. Василенко («К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя», 1894), С. Наріжний («Історіографія. Укр. Загальна Енциклопедія», III, 1935), Б. Греков («Основніе итоги изучения истории СССР за ЗО лет», 1948),— ще грецькі історики дали опис кіммерійської держави (північно-чорноморських степів). У VII-VI ст. до н. е. на наших праземлях була скіфська держава (між Доном і Дунаєм), про яку подав відомості ще Геродот.

Важливу роль у формуванні майбутніх утворень державного типу відіграли грецькі колонії (Тір, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей, Танаїс), що – на відміну від азійських тиранічних структур – розповсюджували ідеї полісно-демократичних держав.

Починаючи з IV ст. до н. е. на південному сході наших земель з'являються племена іранського походження – сармати, які згодом опановують степи від Уралу до Дунаю й тримаються до II ст. н. е. А на чорноморському побережжі розвивається Понтійсько-Босфорська держава.

З першої половини тисячоліття до нашої ери на терені нашої правітчизни проникають племена із заходу та південного заходу: германські, кельтські, римські. Створюється Готська держава, з якою пов'язане розповсюдження християнства.

З IV ст. шириться переселення народів зі Сходу, й гунни, подолавши на Дону аланів, створюють свою державу. У кінці V ст. насувається орда болгар, що засновує царство на Волзі. Свої держави створюють орди аварів, хозар, печенігів, угрів.

Перехрещення народів зумовлює змішання не лише етносів, культур, а й типів державних утворень.

Тому особливої ваги набуває при цьому визнання, що й за тих умов автохтонне населення нашої праземлі-Вітчизни – праслов'яни – ніколи не полишало її.

І з IV ст. нової ери починається ера творення власне слов'янської

державності.

Східні слов'яни з кінця IV ст. виступають як окрема популяція, називаючись **антами**. Вони й створили першу слов'янську державу, точні межі якої невідомі, але відомо, що «незчисленні племена антів», за свідченням візантійського історика Прокопія, розселилися на північ від Чорного моря. Історик готів Йордан робив і посутніше уточнення: «Анти, найхоробріші між слов'янами, живуть над луками Чорного моря, від Дністра аж до Дніпра» (VI ст.). Ця держава об'єднувала й неслов'янські племена (готів, греків, іранців) і мала «демократичний» характер. «Слов'янами і антами, – зазначав Прокопій, – не править один муж, а здавна живуть вони громадським правлінням і так усі справи, добрі чи злі, вирішують спільно»; фактично владарювали в антів племінні вожді (князі), однак мали вагу й громадські сили. Тепер відомо, що велику і міжнародну роль відігравали держави Кия та Аскольда. Могутню державу тримав Святослав Великий.

Хоча з часом розпалася й ця держава, неважко помітити, що її традиції збереглися і в державі склавинів, і в Києво-руській імперії, яку складали слов'янські й неслов'янські племена, племенем-ядром були поляни, а владні функції виконували великий та племінні князі, віче, зрештою – сам народ.

Отже: Київська Русь була імперією, яку складали багаточисельні й різноетнічні племена; всі вони були рівноправними,— і все ж особливе становище серед них посідали поляни. Це плем'я мало найдавніші традиції, найширші зв'язки із зовнішнім світом (зокрема грецьким і візантійським), тому, як засвідчив літописець, і найвищу культуру та відігравало організуючу роль. Це ж характеризувало й Київ – столицю полян, яку князь Олег проголосив матір'ю руських міст, а іноземці (Тітмар Мерзебурзький) називали одним із найбільших міст Європи, в якому є понад 400 церков, 8 ринків і незліченна маса людей: як русичів, так і франків, данців, вірмен, німців, греків, грузин.

Володимир Великий перетворив Київську Русь на могутню державу зі своєю владою, церквою, своїм військом, внутрішньою і зовнішньою політикою. Він приборкав Степ, по річках Стугні, Трубежу, Сулі збудував могутні укріплення («Змієві вали»), – і держава Володимира простяглася від Фінської затоки до Азовського моря та від устя Ками до Карпат. Щоб ефективно правити, Володимир призначив намісниками в окремих землях своїх синів (яких мав 12), а щоб держава мала належний міжнародний статус – не тільки зміцнив її політично, релігійно, військово, а й поклав початок династичним зв'язкам: Святополка одружив з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослава – з дочкою шведського короля, дочку Премиславу – з угорським королем, а іншу – з німецьким маркграфом Нордмарським.

Володимир мав власну грошову систему, на монетах вміщувалося зображення тризуба, а його самого зображувалося на престолі в царській діадемі.

Отже, ще за Кия, Аскольда, Святослава, Володимира Великого Київська Русь мала всі ознаки держави, до того ж суверенної, могутньої, авторитетної.

У час владарювання Ярослава Мудрого, Ярослава Осмомисла, Володимира Мономаха ознаки держави-імперії набули ще яскравіших рис: було створено кодекс законів «Руська правда», свою релігійну систему

(митрополитом Іларіоном), освіту (Ярославом Мудрим), педагогіку (Володимиром Мономахом), культуру, філософію, мистецтво. Окреслилася тенденція переходу на шлях спадкової монархії.

Але чи можна цю державу вважати проукраїнською, запитують інакомислячі?

Коли зважити, що такого типу держави-імперії (багатоетнічні) мали німці, французи, іспанці й ніхто не ставить під сумнів правонаступництва щодо них теперішніх націй-держав, то поставлене питання може здатися алогічним. Та є в ньому вже означуваний нами підтекст: Київська Русь, мовляв, була державою єдиного східнослов'янського етносу, – чому ж її вважати тільки українською?

І тому необхідно зазначити: традиції тієї держави, безумовно, успадкували й нації-держави Білої та Великої Русі. Однак не варто забувати, що: по-перше, єдиного східнослов'янського етносу в складі Київської Русі не було; по-друге, що крім слов'янських у тогочасній імперії було ще кілька гнізд етносів; по-третє, що ще в час Київської Русі Пінське князівство (майбутня Білорусь) виділилося в окрему державу; по-четверте, що своїм окремим шляхом пішла й Московська держава. І, зрештою, що лише державні утворення на терені України: а) розміщувалися на своїх автохтонних землях; б) вважали своєю основою Київську і Галицьку Русь; в) продовжували традиції урядової суспільної, політичної, економічної, правової, релігійної, культурно-освітньої системи. Тільки Україна мала ідентичну дефініцію ще в час Київської Русі. Тільки в ній століттями зберігалося – без перерв! – психологічне відчуття єдності державно-етнокультурного генезису. Московське царство використовує ідею єдності руських земель лише як основу (підставу) експансії, до того ж – і на землі, що ніколи не входили в склад Київської Русі і лише з XV-XVI ст. стали ареною воєнних анексій.

Не випадково, що в час і після монгольської навали з поняттям Русь асоціювалися головним чином землі України. І так само до епохи Б.Хмельницького Білорусь співіснувала з Україною в одній – Литовсько-Польській —державі, а далі й вона пішла осібним шляхом.

Усе зазначене й дає підстави вважати Київську Русь справжньою українською прадержавою – спадкоємницею держав Орія й Кия, Діра й Аскольда…

Час Великого князівства Литовського – це період, коли панували руська мова, правова система, культура, релігія, українсько-руська еліта залучалася до управління й тішилася рівністю з елітою литовською, однак то була ілюзія української державності. Бо було все: територія, етнос, органи управління, але все те не мало статуса суверенності, більше – не породжувало й психіки суверенних людей, усвідомлення національної самодостатності та місії, державницької волі.

Руси-українці не творили свій світ, а пливли за течією життя й ставали силою підрядною. Вони трималися на плаву, не піддавалися одвертій колонізації, часом успішно мстилися кримськотатарським ордам за плюндрування Вітчизни, повставали проти литовських диктаторів, й це породжувало в них синдром благополучності, однак все втрачали свою еліту, сповзали на маргінеси державно-національного розвою

XVI-XVIII ст. – навпаки: це – епоха грандіозних потрясінь. І хоча й трагедійних руїн, у тому числі й гетьманської держави, усе ж це – епоха дійсної державності та благодаті, бо в цей час було створено суверенні (спочатку) органи управління, військо, правову й релігійну системи, зовнішню й внутрішню політику, свою освіту, науку, культуру. Свою Конституцію, що гуманізмом, демократизмом, правовою спрямованістю переважала всі доти існуючі в світі хартії подібного типу. Це була нова державна система – історично і перша вже й в повному розумінні українська держава практично. Вона не втрималась. Але ж вона проіснувала півтори сотні років! І державницькі чинники, закорінені ще в добу Києво-руської держави, ні в суспільній практиці, ні в історичній пам'яті, ні в психіці не були витравлені навіть за сотні літ підневільного існування. Чим, до речі, рішуче розвіяли міф про недержавність свідомості, волі та психіки українців.

Логічно, що початок XX ст. ознаменувався новими здобутками народу: була створена ще одна державна система – УНР, яку підточили більшовики й німецькі політики, але яка зумовила появу четвертої держави – гетьманської (1918), а потім і п'ятої – Директорії.

Навіть «демократи» початку 90-х років XX ст. часом полемізують: але ж ті держави були недовговічними й не мали класичного виразу державницьких структур!

Та їхні застереження й нігілізм вказують лише на недостатність їхньої логіки, бо, по-перше, час існування не визначає міри й реальності буття сутності; а по-друге – не рахується з існуванням різного типу держав: «класичних» і новоструктурних. І Українська Народна Республіка, і Гетьманат, і Директорія були державами справжніми. А до того ж – і традиційно українськими, й цілком модерними.

Маємо на увазі, що Київська Русь була імперією демократичного типу: вона складалася з багатьох етносів і земель, нею формально правив великий князь, – але справжньою реальною владою володіло віче. Воно могло і запросити, й прогнати навіть князя.

Не лише Запорозька Січ як мікродержава, а й Гетьманат були аналогічними і щодо суспільно-політичної структури, і щодо правових норм: гетьманат мав повноту влади у виняткових випадках, але й долю самого гетьмана визначала воля народу (його представників).

І це було не лише політичною традицією, а й наслідком ментальності українського народу. Не випадково ж у Конституції Пилипа Орлика говорилося: «Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі, звичайно відправляють приватні й публічні Ради для спільного добра Вітчизни, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізволення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвали, а чому б у вільнім народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був, либонь, у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно з давніми правилами та вольностями?».

П. Орлик обурюється тими гетьманами, які привласнювали собі одноособове право, живучи за принципом «Так хочу, так повеліваю!» й

відстоює найширші повноваження представників усіх верств народу, відстоюючи тим не тільки принцип загального народовладдя, а й прав кожної людини, суспільної верстви чи групи, нації та етноменшини. Найвище благо для нього – гармонійність стосунків, коли і всім представникам народу належить шану та честь віддавати гетьманові та старшині (отже, для П. Орлика вседозволеність і анархія не були аналогом демократії), і «ясновельможному гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство, а не слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисно для приниження осіб до публічного неґречного упослідження перед собою»...

Верховенство має належати справедливому *законові!* – наголошував Орлик. А Закони мають творити та впроваджувати сили нації, «вибрані вільними голосами». Належне місце має посісти самоврядування.

Ідеалом П. Орлика стала вільна, суверенна, демократична республіка, а Україна – рівноправна з іншими країнами світу держава.

Уже зазначалося: автор «Густинського літопису» синтезував пам'ять історії та держави від Київської Русі до Гетьманщини. Автор «Історії Русів» поставив проблему державно-національної спадкоємності на грані XIX-XX століть. Його пафос не залишав сумнівів: настав час відроджувати великі традиції, починаючи від Київської Русі – української праісторії й прадержави.

Тому цілком логічно, що на позиції українського державництва схиляється не лише Т. Шевченко, а й М. Костомаров, котрий дає серію портретів не тільки українських гетьманів, а й князів Володимира Святого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького як доказ державності буття народу. А згодом у «Книгах битія українського народу» відстоює ідею суверенних держав, усіх слов'янських, у тому числі й українського, народів. Нагадаємо, Костомаров-історик, котрий зауважував: «…прізвище, яке я ношу, належить до старих великоруських родів дворян, або дітей боярських», – отже, який підходив до процесів не так з українсько-національної, як об'єктивно-наукової позиції (і який, нагадаємо, пізніше під тиском обставин сповзав до версії вузького автономізму).

Неперервний ланцюг історичної самосвідомості і зумовив відродження державницької ідеології, філософії, політики, зрештою – психіки в концепціях В. Антоновича, І. Франка, Лесі Українки, В. Павлика, М. Грушевського та інших послідовників. При цьому важливо, що спочатку, в «Першому Універсалі» Центральної Ради (10 (23) червня 1917 р.), говорилося: «Народе Український!... Волею своєю ти поставив нас... на сторожі прав і вольностей української землі.... Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так: хай буде Україна вільною. Не відділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям».

Та з часом стало очевидним: у складі чужої держави принцип «ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, і які закони для нас луччі» зреалізований бути не може – там панує чужа «правда, і сила, і воля». Тому четвертий універсал давав принципово іншу основу та перспективу: український народе, «твоєю силою, волею, словом стала на землі Українській Вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх,

борців за вольності і права... Але в тяжку годину відродилась воля України»: спочатку великі трагедії принесла світова війна, в ході якої українці різних імперій здійснювали політику самознищення, а згодом «Петроградське Правительство Народних Комісарів, щоб повернути під свою власть Вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні...». Стало очевидним: здійснити право на щастя й волю, на повну самореалізацію та власну історичну місію можна лише за умови створення власної суверенної, незалежної держави. Тому, говорилося в універсалі, «сповіщаємо всіх громадян України: однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу. Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді і приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки, – власть у ній буде належати тільки Народові України...».

Більшовизм розтоптав волю українського народу, звинувативши його в... зраді власних національних інтересів. Як і століттями, над ними були поставлені інтереси оновлюваної російсько-більшовицької імперії.

Серед причин були й прорахунки Центральної Ради, гетьманату, Директорії, те, що в психіці частини борців за Україну переважали індивідуалістично-егоїстичні тенденції, традиційно-хибне ототожнення демократії й анархії, вседозволеності. Запановували місництво, регіоналізм, вождівство і далася взнаки роз'єднаність українського села й зденаціоналізованого міста.

Стало очевидним: необхідна держава сильної влади. І на заміну демократичним структурам Центральної Ради прийшла держава монархічного типу на чолі з гетьманом П. Скоропадським. І вона не встояла під натиском антагоністичних сил, до того ж – як зовнішніх (німецька окупаційна влада), так і внутрішніх (проросійської та псевдодемократичної орієнтації). Однак засвідчила неухильне прагнення народу до державотворення та самостійного духовно-культурного розвитку (достатньо вказати на створення дійсно української Академії Наук). Закономірно, що нова держава дістала визнання не лише в значної частини суспільства, а й багатьох зарубіжних країн.

Гетьманат відродив багатовікову українську традицію, сприяв консолідації патріотичних сил, – але по-своєму закономірно був витіснений з кону історії: він не був і типовим для самого українства (орієнтувався на владні структури), і популярним, як раніше, для країн Європи. Наступав час демократій (принаймні на рівні декларацій).

І В. Винниченко та С. Петлюра творять нового типу державну структуру – Директорію з її орієнтацією на демократизм.

У цей історичний момент багато чого переосмислюється й переглядається. Навіть ідеолог монархізму В. Липинський зауважить: для створення й збереження держави необхідна консолідація нації. «Під Леніна й Троцького, чи під Денікіна йшли і йдуть з-поміж нас тепер самі тільки добровольці, але ж знов інші, такі ж самі наші добровольці йдуть під Польщу і Пілсудського, а ще інші іншу лінію ведуть (створюють, як Артем-Сергеєв, «республіки» типу Донецько-Криворізької. – *П.К.*). Народ же, як тільки може, –

так бороніться від усіх воюючих між собою добровольців і хоче тільки одного: спокою. І доки оте роз'єднання між нами панує, доки ми знову не сконсолідувались усередині себе, як нація, доти не може бути мови навіть про те, щоб ми могли домогтися окреслення своїх ідеалів.

Сконсолідувати всі сили нації не вдалося: різні погляди на процес мали робітники й селяни (проблема міста й села), представники не тільки різнонаціональних, а й українських партій інтелігенції (виховуваної в антиукраїнському дусі як в Росії, так і в сусідніх державах). То ж склалося, як писав Винниченко в «Листі до класово несвідомої української інтелігенції» (1920), що створилася найжахливіша з конфронтацій – внутрішньо національна: «...На Україну наступає польське військо. З ним разом ідуть невеликі частини українців. Проти польського війська бореться військо російське. А з ним разом виступають також невеликі частини українців. Таким чином за українські землі б'ються українці проти українців». Однією з причин, на думку В. Винниченка, є непослідовна, а то й хибна позиція інтелігенції.

Вихід? На відміну від С. Петлюри, що в цей час без вагання відповідає: сильна національна суверенна держава! – Винниченко спочатку вважає: «шлях до комунізму й інтернаціоналізму, – бо все вирішують класові інтереси, а в пролетаріату різних країн вони ідентичні».

Та з часом, після відвідання керівних органів партії й уряду Росії, Винниченко переконався: інтернаціоналізм російських державників – то є ідеологічні міфи та ілюзії. У Росії немає натяку на демократизм та інтернаціоналізм. Основна риса політики РКП(б) та російського уряду – «абсолютний централізм як у партії, так і у всіх галузях її діяльності, – економічній, державній, політичній, національній і т.д.». Це все абсолютно «виключає метод демократизму. Цим досягнено того, що керуюча революцією партія з живого, творчого організму зійшла на велику, сліпу машину, якою керує невелика група людей. Змагання мілітаризувати й закрутити в залізо абсолютного централізму партію, радянську владу й все життя приводить до абсурду.

Це найкраще видно на прикладі України. Тут все мілітаризовано й централізовано. Вважається, що на Україні революцією керує незалежно партія українського пролетаріату й незалежного селянства – «Комуністична партія (більшовиків) України. Але це є декларативна, формальна сторона... К.П.(б)У є тільки обласна організація РКП». Тому керівні кадри на Україні або з Москви, або місцеві українофобські (як і за царату). Та й це не все. Головне, що в комунізмі загалом, у більшовизмі зокрема національне питання або посідає незначне місце, або й відкидається зовсім, орієнтуючи на злиття націй, мов, культур та на відмирання держав, щоправда, в ім'я створення месіанського «третього Риму».

В. Винниченко, як і свого часу М. Грушевський та Центральна Рада, доходить висновку: доки «людство розбите на окремі національні колективи, які переважно звуться державами, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його в компактну цілість, які

забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державності є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі так звані «недержавні нації» прагнуть своєї держави...», усвідомлюючи: державність – «це устрій всього матеріального і психічного буття цілого народу, його національності, економіки, політики, культури», отже, не лише стан, а й процес розвитку, і не лише в сучасності, а й у майбутньому.

На жаль, прозріння прийшло тоді, коли сусіди оновили свої державні структури й підступними методами підточили суверенітет України.

Настала пора, коли в Україні впроваджуються основи совітської системи й вона – формально самостійна республіка – стає організатором та у складі СРСР (1922).

Висновки очевидні: державотворчий, націє- та культуротворчий процеси – феномени природної цілості, жодного питання не можна розв'язати без іншого.

Створення УНР визначило новий етап в розвитку не лише України, а й українства. Слідом (чи паралельно) за цим створюється ЗУНР та народна республіка в Зеленому Клині (Далекий Схід), які укладають угоди з УНР. На 1918 р. Україна постає в історичній цілісності її східних і західних, північних й південних земель. З незалежних від об'єднаної держави причин вона не має юрисдикції на всіх українсько-етнічних межах. Але символічно, що волю до повної злуки виявляють Кубань, Воронежчина й Курщина, інші заселені українцями райони. Й ця воля настільки сильна та історично виправдана, що навіть на переговорах урядових делегацій Росії, України, Білорусі 1922 р. приймається ухвала встановити кордони України з включенням до неї і названих областей. Тільки втручання Політбюро ЦК РПК(б) відкидає це справедливе й достатньо мотивоване рішення.

З часу створення СРСР Україна перебуває фальшивій ситуації: з одного (формального) боку – вона є незалежною державою (соціалістичною республікою), а з іншого – тільки частиною практично єдиної структури імперського типу, контрольованої одним центром (у Москві). Спочатку вона має власні наркомати, проте з часом все настійливіше впроваджуються союзно-республіканські та союзні органи управління, й під юрисдикцією України на 80-ті роки XX ст. залишає хіба що 5% промислових підприємств (з усіма соціальними фінансово-економічними, демографічними, культурно-освітніми наслідками). Та й це не все: під тиском «центра» уніфікуються абсолютно всі системи й структури: державна, законодавча, правова, фінансово-економічна, освітньо-культурна, наукова. З Конституції вилучається навіть стаття про землю як власність республіки, про її право на природні ресурси. Під гаслами інтернаціоналізації Україна (особливо міста) наводнюється іншонаціональним елементом. Єдиною стає держава, грошова, партійна (гегемоністська) системи, єдиною державна – російська – мова. Коли створювалася ООН й стало вигідно в політичних цілях, Україні було надано право створити навіть власне міністерство військових справ. Та скоро було відкинуто й цей камуфляж. Україна стала однією з провінцій з колоніальним режимом, у якій на всіх державно-партійних постах настановлялися (звичайно, по можливості) українофобські кадри. В ідеології, освіті, науці стало нормою трактувати все і

всіх, пов’язане з боротьбою за державний суверенітет України, як вороже... українському народові. Так і склалося, що в минулому з позитивними акцентами бачилася лише Переяславська рада – як акт не політичної чи військової угоди, а «воссоединения» на віки-вічні, і лише з найтяжчими звинуваченнями Мазепа й Орлик, Грушевський, Винниченко й Петлюра, Волошин і Бандера. А всі, що хоч цікавилися своєю Вітчизною та долею, спілкувалися українською мовою, трактувалися як зрадники-мазепинці, петлюрівці, бандерівці. На грань зненависті й ворожнечі було поставлено населення різних регіонів України («східняки», «західняки»). За найвищий прояв патріотизму було оголошено боротьбу з українофільством, трактованим як український буржуазний націоналізм.

Втрата державності стала першопричиною тотальної денаціоналізації, отже – і життєвого рівня, статусу народу, й морально-духовної деградації.

Українці знову стали ізгоями «на нашій не своїй землі». Державно-ідеологічний терор поставив їх на грань повної асиміляції й зникнення, перетворення з народу, усвідомлюючого себе й свою історичну місію, на населення з елементарними матеріальними та духовними потребами, а то й без них.

Тому самою історією було поставлено питанння: бути Україні справжньою державою чи бутафорною; і українцям: духовно-історичною нацією, творцем оригінальної гуманістичної та розвинутої матеріальної культури чи тільки споживачем чужої ерзац-культури, знаряддям чужої волі, наймитом на власній землі; «хитрими хахлами», що тільки й прагнуть бути в підлеглості, матеріальній захланності та духовно-психічному рабстві.

Навіть досі декому на Сході і Заході здається аксіомою: Україна без Росії існувати не зможе. Вони не усвідомлюють (чи й не прагнуть того), що українська державність – не конфронтація з іншими. Навпаки: історично, природно зумовлена основа зближення з іншими державами, але на засадах рівності, взаємної поваги й вигоди, обопільного матеріального й духовного поступу, правових загальнолюдських норм. Деперсоналізація державна неминуче веде до деперсоналізації особової, спільно-класової, національної, мовно-культурної, а все те – до знищення визначеної природою багатоманітності як основи цілісності й розквіту, до тотального морально-етичного, філософсько-психологічного, релігійного, естетичного, зрештою – гуманістичного зубожіння й виродження.

А хіба це може бути ідеалом й кінцевою метою людства? Природно, що українство постійно породжувало сили самозахисту та відродження, при тому – на всіх теренах Вітчизни, у тому числі й тих, що були під владою інших держав: Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії.

Однією з перших спроб повернути Україні статус хоч неповноцінної автономії стали рішення XIII з’їзду КП(б)У (травень 1937 р.), на якому С. Косіор зробив доповідь з акцентами: Україна котиться в прірву, і це – наслідок «колонізаторської й русифікаторської політики» спочатку з боку царської, а згодом і більшовицької Москви. Голова уряду П. Любченко, коли посланці Сталіна Молотов, Єжов, Хрущов зажадали відмінити рішення з’їзду як націоналістичні (і це – з боку навіть «вірних» сталінців!), переконався, що

йдеться до повної трагедії, й пішов ще далі: рішуче засудив українофобську політику П. Постишева, і передусім в національному питанні, й зажадав виконувати не директиви Москви, а вимоги свого народу.

Та сильніше позначилось те, як зазначалося в рішенні з'їзду, що «в роботі... організацій КП(б)У за останній час виявилось послаблення уваги до питань національної політики і певна недооцінка важливості цього питання. Це проявилося... в недостатній ще українізації партійних, радянських і, особливо, профспілкових і комсомольських організацій, в недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну… роботу». Крім Г. Петровського, всі члени Політбюро, а далі і ЦК П(б)У були знищені, ухвали XIII з'їзду засуджені як ворожі, й Україна фактично втратила всі важелі самостійності.

У подальшому теоретична думка стосовно суверенності української держави розробляється переважно в західних регіонах.

Її початки – «Основи державного устрою Галицької республіки», розроблені урядом ЗУНР й запропоновані Лізі націй 30 квітня 1921 р. У них зазначалося: «Галицька Республіка є независимою і суверенною державою. Право суверенності у сій державі належить до загалу її горожан». Ця держава має бути президентською, з наданням повного розвитку всім націо- та етноменшинам, правовою й демократичною.

З кінця 20-х років ініціатива переходить до ОУН, перший конгрес якої відбувся в січні-лютому 1928 р. у Відні.

Основа платформи ОУН – комплексний розвиток держави, нації і культури. А в цьому зв'язку – боротьба за єдність усіх регіонів та сил українського народу, з одного боку, та з антиукраїнськими блоками, очолюваними Росією й Німеччиною, з іншого. Причина – те, що «боротьба Української нації за незалежність у 1917-1920 рр. скінчилася поразкою. Поневолення України змінило лише форму. Кількість окупантів української землі збільшилася».

Однак це тільки активізувало визвольну енергію народу. Націоналізм XX ст. відштовхується від постулату: джерелом поступу є нерозривна єдність держави і нації, оскільки «нація є найвищий тип людської спільноти», а форми державності залежатимуть від етапів та наслідків визвольного руху. Ідеал ОУН – Самостійна Соборна Держава, в якій гарантуються права людини, корінної нації та класів, верств, релігій і меншин. Енергія руху до мети – ідея нації, а визначення її особливої ролі зумовлюється тим, що «Нація – явище глибоке у своїй суті. Нація має спільний психічний тип, спільну історичну традицію й переконання, спільні економічні інтереси у відношенні до зовнішнього світу, зріла нація має власну територію коли не державного, то етнічного посідання, свою окрему мову, що виражає собою духовні властивості нації, нарешті, в основі нації не раз лежить той чи інший расово-біологічний тип» (Ю. Бойко). А це й гарантує як гармонізацію інтересів народу, його самобутність та безсмертя, так і міцні підвалини народності та сили держави.

Важливим віхами на цьому шляху стають організаційні виступи правозахисників Гельсінкської групи, лідерів Антибільшовицького блоку народів та «шістдесятників», котрі акумулювали незнищенну волю нації.

Важливим у плані як теоретичного, так і практичного розв'язання проблеми нації і влади було рішення Національних Зборів у червні 1941 року відновити суверенну, соборну українську державу. Для відновлення такої держави і говорилось в ухвалі, необхідна консолідація всіх сил Сходу і Заходу, Півдня і Півночі України, – а тому ухвала Національних Зборів у Львові має стати першим етапом процесу, який повинен завершитися в Києві – столиці всіх українців.

Фашистські режими СРСР і Німеччини виступали з рішучою протидією. «Гітлере, – наказав Гітлер, – наведіть лад із цією бандою!» І зграя окупантів накинулась на лідерів (і світських, і конфесійних) відродження національної держави з оскаженілістю гієн. Степан Бандера опинився на довгі роки в концтаборі, його рід майже весь винищили; на грані смерті опинилися й прем'єр Стецько та інші керівники уряду.

З огляду на це ОУН повела роботу зі згуртування нації і її боротьби за державну незалежність. Створюються урядові структури в екзилі. Розгортається збройний рух опору проти ворожих сил обох імперій. Місію лідера національної волі перебирає на себе інтелігенція – і вітчизняна,
і закордонна. На історичну арену виходить УПА, бо народ усвідомлює: не будеш плекати свою армію – станеш рабом чужої.

Практично з цього моменту розгортається всеукраїнська революційна боротьба за суверенну українську державу.

Творення української держави в 90-х роках XX ст. здійснюється на основі синтезу багатовікового досвіду та всіх здорових, творчих сил народу, з орієнтацією на правові, демократичні, духовно-гуманістичні чинники.
І сьогодні Україна як незалежна, соборна держава постійно торпедується ворожими не лише зовнішніми, а й внутрішніми силами. Та нинішня Україна – держава, має підтримку всього народу, що усвідомив і свою мету, і свою історичну долю та місію. Тому її одвічна мета не може не здійснитися.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада приймає доленосний Акт про державну незалежність України, а 1 грудня 1991 року понад 92% народу в ході всезагального голосування висловлюються за повний державно-національний суверенітет.

Недруги українства і в і в подиві, і вощі, і в ненависті, бо усвідомлюють: з незалежністю України розвалюється імперська «тюрма народів» – СРСР. Починається новий етап все європейської, та й світової історії. Україна постає символом модернізації всієї цивілізації і культури.

Практичні перетворення знаходять вираз і в теоретичній сфері державотворення. Конституція України 1996 року закріплює волю народу:

«Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною».

Рух до мети, до високих ідеалів завжди є не легким. Каменем спотикання в Україні стає стара номенклатура, носії ідеології зруйнованої імперії. Важким тягарем стає психіка деформованих століттями рабства душ, зрусифікованої маси слухняних виконавців старого режиму, антипатріотичні партії, конфесії, владні функціонери.

Та народ-архітектор окреслює ідею й модель нового Храму: «Стаття 5: Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ… Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою…

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова».

Найвищою соціальної і національною цінністю в Україні є Людина.

А джерелом здійснення планів є надія, що «оживуть степи, озера», села й міста, інтелігенція і культура, гуманізм і свобода, «А на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі» (Т.Шевченко), будуть мир і щастя. А їх гарантами – нація і держава, верховенство Закону.

Особливе місце в житті держави завжди посідала проблема громадянськості.

Громадянськість – похідне від «громади» та «громадянина». Громади існували ще в стародавній Греції. Так називали групи людей (різних станів чи професій) або міста – держави. Приналежність до громади на основі володіння власністю визначала громадівський (громадянський) стан особи: її права і обов'язки. Раби могли стати громадянами лише шляхом викупу чи відпущення власником з повної залежності.

Глибоке коріння має генеалогія українських громад. Спочатку це були сільські, а згодом і міські громади. Реальна належність до них визначала політичну і правову залежність особи від громади – колективного репрезентанта держави.

У повному розумінні громадянськість пов'язана з інститутом **держави**: вона означала належність людини до певної території – країни і підлягала її політичним та правовим нормам, залежала від держави і мала нею захищатися.

Вважається, що термін Г. постав після французької революції й означав **підданство**: з одного боку – до монарха, з іншого – до пана (власника, шляхтича). Іноземці не вважалися громадянами, не мали їхніх прав.

В Україні права й обов'язки громадян (представників різних суспільних верств) були визначені ще в час існування держав-племен («кожне плем'я жило родом своїм на землі роду свого, кожне мало свій норов» і свій закон, – зазначалося в «Літописі Аскольда»); а згодом чітко окреслені зводом законів «Руська правда», твореним за Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха та чинного в Литовсько-Польській державі до XVI ст.

Свої закони для громадян були вироблені в Запорізькій Січі як державі та в Гетьманщині, дістався належне трактування в універсалах гетьманів та в Конституції П.Орлика (1710).

Громадянськість – категорія історична, соціально-політична, правова.

У первісних суспільствах громадянськість зумовлювалась кровною належністю до роду і племені. Основою державної Г. був етнос, що еволюціонував у етно-націю.

Століттями категорія громадянськості в Київській державі визначалася правовою системою полянського племені.

В Гетьманщині Г. регулювалася правовими законодавчими актами. В Запорізькій Січі як козацькій республіці надзвичайну вагу мало морально-етичне підґрунтя: до Січі приймали представників різних станів і етносів, але за умови, що бажаючі вступити в козацьку громаду-державу мали поклястися: що вони вільні від обов'язків перед іншими суспільними громадами; що сповідуватимуть православну віру; що спілкуватимуться українською мовою; що в разі потреби віддадуть за січову громаду й життя.

Колонізаційні зазіхання сусідів поділили Україну на підлеглі території Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Німеччини. Це визначило подвійний статус громадян: з одного боку – за приналежністю до своєї етногромади та території, а з іншого – до держав завойовниць і їхнього законодавства.

Громадянами (юридичними особами) інших країн або переміщеними особами без громадянства чи з українським громадянством стали «малороси», «малополяки», «малоавстрійці» та ін. і в країнах переселення – діаспори Росії, Австралії, Канади, Бразилії, США та ін. Для цих категорій «людей без Батьківщини» нормою їхньої поведінки стають не лише обов'язкові закони інших держав, а й ментальні риси своєї прабатьківщини та власні ідеали, норми моралі і етики, історична пам'ять, психіка, етнокультура і мова.

В УНР питання державного громадянства регламентувалося Законом Центральної Ради (від 24.3. 1918). Громадянином УНР ставав кожен, хто народився в Україні й був пов'язаний з нею постійним проживанням та на цій підставі одержував грамоту від уряду УНР.

Могли одержати громадянство й особи, що прожили на теренах України не менше трьох років.

Подвійне громадянство не допускалося. У 1918 р. громадянами ставали всі громадяни кол. Російської імперії, що проживали в Україні й висловили бажання прийняти її громадянство.

В УРСР у 1919-23 рр. існувало регламентоване законодавством УССР окреме громадянство. Після проголошення СРСР громадяни України автоматично ставали громадянами всього СРСР й атестувалися як «радянські громадяни». Це означало, що українські закони практично дезавуйовувалися, над українською правовою системою та свідомістю мала панувати «загальносоюзна». Питання про вихід із числа громадян розв'язувала тільки Верховна Рада СРСР.

Українська еміграція стала відноситися до категорії людей «бездержавних».

Новим історичним етапом стало прийняття Конституції 1997 року, згідно з якою повноправними громадянами суверенної України ставали всі народжені в Україні та хто виявив відповідне бажання.

Подвійне громадянство не допускається. Громадянськість визначається способом життя, відповідним Конституції України – суверенної, демократичної, правової Соборної держави, а захищається всією силою авторитету і в самій державі, і в міжнародному житті.

Схема – Етапи розвитку української державності

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Акт проголошення незалежності України – документ, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. В Акті проголошується незалежність України і створення самостійної Української держави – України, оголошується неподільною і недоторканою її територія, підкреслюється, що віднині на території України мають чинність винятково Конституція і закони України.

Декларація про державний суверенітет України – акт, яким було проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність і неподільність влади країни в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Прийнята Верховною радою УРСР 16

липня 1990 р., тобто в період, коли Україна офіційно входила до складу СРСР.

Конституція України 1996 р. – Основний Закон незалежної Української держави, який закріплює права, свободи і обов'язки громадян України, її суспільно-політичний і державний устрій. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Складається з преамбули і п'ятнадцяти розділів.

🕮 ЛІТЕРАТУРА

Конституція України 1996 року.
Актуальні проблеми історії державності України. – К., 1993.
Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків,1990.
Брайчевський М. Конспект історії України. – К.,1994.
Брайчевський М. Вступ до історичної науки. – К.,1995.
Брайчевський М. Літопис Аскольда. – К., 2001.
Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективних суспільств. Доповідь Римському клубові. – К.: Основи,1993.
Дейвіс Н. Європа. Історія. – К.: Основи, 2000.
Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991.
Ільєнко І. У пазурах двоглавого. – К., 2004.
Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К., 1996.
Кононенко П.П. Українська література. Проблеми розвитку. – К., 1994
Конституція України. – К., 1996.
Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995.
Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 1996.
Потульницький В. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992.
Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997.
Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст.— К: Перун, 1996.
Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т.— К.: Наукова думка, 1996 – 1997.
Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя Центральної Ради) // Матеріали наук. конф. – К., 1997.

§ 5. УКРАЇНА – КУЛЬТУРА

Ключові слова: культура, матеріальна культура, соціально-духова культура, мистецька культура, національна культура, світова культура, культура як творчість, культура і цивілізація, національне і загальнолюдське, культура як образ народу, міра розвитку.

На відміну від питань типу «Україна – нація», «Україна – держава», безпосередньо пов'язаних із політикою та інтересами інших країн, а тому гостро дражливих, питання Україна-культура здається зрозумілим, спокійнішим і навіть незмірно ширше висвітленим.

На доказ останнього достатньо нагадати хоч би монографічні видання: *Іван Огієнко*. Українська культура (1918); Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича (автори: Д. Антонович, Д. Дорошенко, В. Біднов, С. Сірополко, С. Наріжний, Д. Чижевський, А. Яковлів, В. Січинський. – К.: Либідь, 1993); Історія української культури (за редакцією Івана Крип'якевича; автори: І. Крип'якевич, В. Радзикевич, М. Голубець, С. Чарнецький, В. Барвінський. Нью-Йорк, 1990); Мирослав Семчишин. Тисяча років української культури (Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1985*). Мирослав Попович Академією наук України заплановано і почало виходити багатотомне видання історії української культури*. Є чимало праць з окремих її галузей (живопису, музики, театру, кіно, літератури, народних ремесел, обрядів).

Проте, насправді у висвітленні й цього питання існує багато проблем – і теоретико-методологічних, і практичних.

Ключове з них торкається самого поняття культура. Для частини не лише аматорів, а й дослідників вона постає тільки як творчість у площині мистецтва, літератури, освіти, гуманітарно-духовних сфер життя народу, для широких «народних мас» вона зводиться лише чи переважно до естради. Історія ж засвідчує іншу реальність: культура – явище всеосяжне й охоплює сфери як свідомості, так і буття людини, суспільства, її і духовної, й матеріальної життєдіяльності.

Тому частина праць є однобокими, а звідси й однозначними. Частині ж бракує об'єктивного історизму та повноти інформації, нерідко вони є визивно антиісторичними і матеріалом, і тенденцією: як і нація, українська культура трактується в них надто пізньою, навіть, порівняно з російською, вторинною й малозначною, лише похідною від інших, провінційною. А тому й мало перспективною. І тому й цього разу ми на чільне місце ставимо принцип історизму, погоджуючись з Д. Антоновичем, що «починаючи курс української культури, треба насамперед умовитися, що ми розуміємо під словом культура. Це тим більше необхідно, що під словом культура в різних випадках криється

різний зміст. В широкому розумінні цього слова, культурою вважають все, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму, власної творчості, як в царині матеріальній, так і духовній, в царині громадського життя, звичаїв та побуту».

З огляду на це ми й робимо уточнення: як частини культури є: і характер сімейних (родових) відносин, побуту; і будування житла, матеріальне (хліборобське й ремісницьке, промислове) виробництво, село і містобудування, обряди, звичаї, релігія, філософія (світосприйняття і світорозуміння) людини (нації), освіта, наука, мистецтво, економіка, право, військо, міждержавні відносини, отже: сфери і Буття, і свідомості народу в усьому часо-просторі його розвитку. А також погоджуємося з правомірністю не тільки оглаву книжки М. Семчишина «Тисяча років української культури» та його твердження: «культура належить до доволі складних філософських понять так, як і само життя, якого вона є своєрідним рефлексом»; «культура – це образ народу», – а й висвітлення її генезису ще з давніших епох; принаймні з трипільської цивілізації.

У цьому зв'язку особливо вагомим методологічним принципом є підхід М. Грушевського, що наголошував: «Історія нашого краю як території – як просторого суходолу зачинається доперва з останніх геологічних формацій. Що сива старовина для історії – свіжа новина для геології». Тому історію українства необхідно вивчати не з власне української історії, а й із її передісторії.

Це ж стосується й історії культури. А це означає, що однією з її найпервісніших форм та праджерел є культура **трипільська**. Про неї існує, можливо, лише початкова інформація, але і її достатньо, щоб зробити висновки: прадавні поселенці на терені нинішньої України були хліборобами та скотарями найвищого рівня, мали розвинене містобудування, а головне – їхні пам'ятки і матеріальної, й духовної культури засвідчують органічний зв'язок з культурами наступних епох, і не лише Березинецької й Черняхівської, Празько-Корчацької, а й часу Київської Русі: в організації родового й племінного устрою, в уявленнях про світ, в обрядах і релігії, в мистецтві (кераміка, орнаменти і мотиви та образи), тобто – в найголовнішому: у світосприйнятті і світорозумінні, у виробничій сфері. Важливо зауважити: М. Грушевський зазначав, що ознаки цивілізації на терені раукраїни знаходимо ще за 40 – 30 тисяч років до нашої ери. Це і сліди стоянок побіля Києва та на Чернігівщині, і Кам'яна Могила віком щонайбільше 12 тисяч років. А це зобов'язувало до відповідної джерелам і фактам методології вивчення та висвітлення нашої генези, у тому числі – й у підручниках та посібниках.

Однак історичні реалії не вписувалися в концепції сусідніх імперій, для яких українство бачилося лише «молодшим братом», лише споживачем чужих культур.

І це стало гільйотиною для нашого пізнання, самопізнання й самоідентифікації.

Одначе, як писала Леся Українка, завжди «після зими прийти весні належить». Ні – зростаючій пошуковій роботі. Поповнила злива фактів. І ось читаємо в «Україні молодій» за 6 квітня 2005 року:

«Близько 2000 предметів із кераміки віком понад 6 тисяч років експонуються у залі «Хлібня» в Національному заповіднику «Софія Київська». Виставка предметів трипільської культури «На зорі світових цивілізацій. Трипільська культура в Україні» з колекції «Платар» присвячена пам'яті одного з фундаторів колекції Сергія Платонова, який помер у лютому 2005 року. На відкритті численні науковці, колекціонери і журналісти, серед яких був і другий колекціонер тандему Платонов-Тарута, голова правління корпорації «Індустріальна спілка Донбасу» Сергій Тарута, чекали й любителя Трипілля Віктора Ющенка. Від сім'ї Ющенків прибув старший брат – Петро Андрійович, Президент на відкриття не приїхав, а журналіст «України молодої» не змогла відмовити собі в задоволенні поспілкуватися з одним із трьох українських мільярдерів) за версією американського журналу «Форбс») паном Тарутою.

Виставка з точки зору музейників неправильна. Бо ці 2000 експонатів розміщені у двох невеличких залах так густо, так щільно, так щедро, що антропоморфна і зооморфна пластика дотикається боками і ногами, а столовий і культовий посуд стоїть носик до носика. Експозиційні вітрини – несподівано сучасні, зручні, з правильним освітленням – стоять по периметру першого залу і посередині. На перший погляд, вражають розміри і кольори експонатів – теплі охристі, помальовані чорними і коричневими орнаментами пузаті зерновики, добродушні, привітні миски з піктограмами, кратери, парні культові посудини, які, можливо, наші предки-трипільці використовували як барабани. Коли освоїшся всередині цього затишного хліборобського матеріального світу, поодинці починає відкриватися індивідуальність конкретних речей. Спочатку форма. Навряд чи знайдеш серед цього керамічного братства – склеєного акуратно і відреставрованого до новизни, з «живими» косметичними швами, павутинками тріщинок і маленькими просвітками між шматочками – два подібні екземпляри. Цей кухлик схожий на баранця, ці два невеличкі парні – на волів, сусідня посудина—з «хвостом», «рюшами» і на ніжках, трипільці обов'язково старалися надати посуду людських або тваринних рис. Амфори з невеличкими ручками, кубки з вушками, посудини з випуклостями і ввігнутими фрагментами. Наступне відкриття – орнаменти, малюнки, коди якихось таємних знань чи актуальне мистецтво четвертого тисячоліття до Різдва Христового? До слова, символіка трипільців налічує до 300 знаків та блоків. Відомий історик і археолог Михайло Відейко, який є головним консультантом колекції «Платар», він же писав текст екскурсії до цієї виставки, показує найунікальніші екземпляри – великий зерновик із намальованою пальмою. Дуже типове дерево для наших країв! На жодній із посудин не знайдеш і натяку на пальму, а тут— будь ласка. Або міні-модель храму – всього у світі їх знайдено до ЗО, в колекції «Платар» – 12. На одному з храмів намальовано традиційний китайський

символ – інь-янь, для прихильників теорії трипільської цивілізації – це свідчення унікальності цієї культури, яка була на території сучасної України ще до зародження цивілізації шумерів і стародавнього Єгипту, для противників – ще один доказ на підтвердження того, що цивілізація почалася зі Сходу. Далі Михайло Юрійович, по дорозі даючи інтерв'ю на телекамери, веде нас до вази-ковчегу із зображенням тварин на внутрішньому боці. Глиняні голови з портретними рисами – це скульптурна галерея Героїв Трипілля чи учнівські вправи якогось Бенвенуто Челліні їхніх днів? У історії завжди так: запитань більше, ніж відповідей. У другому залі гончарна галерея веде до експозиції, яка називається «Внутрішній вигляд трипільського житла». Там біля печі з колосками в руках стоїть трипільська жінка у витканій на примітивному ткацькому верстаті сорочці з впізнаваним трипільським орнаментом (його спробувала осмислити в сучасному контексті наша найвідоміша дизайнерка Лілія Пустовіт в одній із своїх колекцій), в іншому кутку сидить чоловік, біля печі – наповнені зерном зерновики, посуд, поруч на вітрині – зразки мідних сокир того часу. Родинна ідилія часів зародження землеробської цивілізації.

За словами 29-річного Миколи Платонова, який разом із батьком починав збирати цю колекцію у 1991 році й тепер продовжує його справу, колекція старожитностей «Платар» загалом налічує понад 8000 експонатів і постійно поповнюється. «Головні придбання стосуються трипільської культури, тому що це наш основний розділ, на якому тримається вся колекція. Велич трипільської культури безперечна, і ми, як люди зі здоровим глуздом, взяли її за першооснову. За останні два тижні ми придбали 150 експонатів – прекрасних, відреставрованих, і вони вже представлені на виставці», – сказав у інтерв'ю «УМ» Микола Платонов. Як і раніше, розподіл обов'язків у колекціонерів-партнерів такий: Платонов працює над креативною частиною, Тарута допомагає фінансове. Платонов-молодший – економіст за фахом, на жаль, не історик, каже він посміхаючись, колекціонування для нього як хобі.

«Платар» – це не тільки трипільська кераміка, це й скіфське золото, і античні прикраси, чаші, амфори, і римські фрагменти скульптур, світильники, амулетниці, візантійські підвіски, фрагменти матеріальної культури Київської Русі.

Ще трипільська культура була органічно пов'язана з культурами народів Сходу й південної Європи, визначала найвищий тогочасний рівень.

Після таємничих кіммерійців на праземлях України проживали, змішуючись, «різні іранські народи – скіфи, сармати, алани, пізніше заходили сюди траки, германи, греки, врешті цілими століттями кочували турецькі й монгольські племена – гуни, авари, мадяри, болгари, хозари, печеніги, торки, половці, татари» (І. Крип'якевич). Це й зумовило природну різноманітність і антропологічних типів (хоча переважав тип високих брюнетів), і типів культури, що, разом з тим, сприяло виробленню специфічно українського типу і людини (з її синтезом чинників адріатичного, арменоїдного, нордичного,

слов'янського характерів), і культури (як синтезу багатьох гілок світової культури), позначеної як ідейно-змістовним, так і естетично-формальним синкретизмом.

Універсальність світосприйняття, світо- і людинорозуміння та форм їх вираження – ось домінанта найдавніших культурних епох. У тому числі й підготованої тисячоліттями вже краще знаної нами культури Київської Русі.

Один із чинників цієї культури – традиції хліборобства, містобудування, державної та військової справи. Ще трипільці відзначалися воїнською звитяжністю, але тяжіли до мирних форм життя. В родинному та державно-племінному устрої вони віддавали перевагу формам демократичним. Їхньою релігією було, як і в усіх, язичництво. І так само, як всі, їхні спадкоємці ще до створення Київсько-руської держави прийняли християнство. Маємо свідоцтва церковних письменників, зауважує з цього приводу І. Огієнко, «що уже з початку IV віку... проповідував апостол Андрій..., якому в уділ припала Скифія, цебто земля, заселена й нашими предками». На цьому етапі особливу роль відіграє Чорноморське побережжя: там колоністами стали греки. «Три українські племена – уличі... тиверці та поляни споконвіку були найближчими сусідами грецьких колоністів... зносини з грецькими колоніями та їхнє християнство мали великий вплив на наших Полян, і скоро зробили те, що вони стали найкультурнішим серед усіх українських племен» (І. Огієнко). Важливо зауважити й те, що «в Тмуторакані рано постала організована церква з власним єпископом, а все це не могло не відбитися й на Україні Київській» (І. Огієнко): вона інтенсивно вбирала потоки культури як з півночі (Скандинавія), західної та центральної Європи, так і з Адріатичного регіону, арабського та далекого Сходу. Не випадково, що й Аскольд та Володимир Великий охрестилися в колишньому Херсонесі (нинішньому Севастополі), який був тоді великим портовим (військовим і торговельним) центром.

У світлі сказаного стає зрозумілим і те, чому особливу історичну місію виконували поляни (як ядра київської імперії) – найкультурнішого за свідченням автора «Повісті временних літ» племені; і те, чому не лише природа, мова, ментальність русичів, а й їхня культура відзначалася яскраво вираженим **універсалізмом.**

Ця культура поєднувала в собі і могутні чинники власної творчості (самореалізації), і найвищі надбання світових цивілізацій різних епох та континентів.

Свідчення тому – і державно-політичне, суспільне та соціально-економічне, військове будівництво: і держава Кия та Аскольда, і Київська Русь були державами з добре розвиненою управлінською структурою (поєднуючою монархічно-демократичні принципи та інституції). Вона мала досконалу систему внутрішнього соціально-економічного й господарсько-виробничого розвитку: збалансоване співвідношення між містом і селом, різними суспільними верствами та між владою, цивільними й військовими структурами і

конфесіями. Київська держава мала наймогутнішу військову силу, і не лише сухопутну, а й морську, яка не могла обійтися без флоту та наукових знань і яка змушувала рахуватися з собою навіть найсильніші держави світу. Вражаючого розмаху набуло тоді містобудування, і природно, що іноземців вражав величчю, духовно-мистецькими спорудами не лише Київ, а й Чернігів, Новгород, Львів. Не тільки досконалістю, а й грандіозністю вражали фортеці та військово-оборонні споруди (тисячокілометрові «Змієві вали»).

Київська Русь була однією із наймогутніших і найрозвиненіших держав світу, що зумовлювалося й вагою цієї держави, й активною, широкомасштабною зовнішньою політикою, спрямованою і на зміцнення свого становища та престижу (походи й угоди князів Кия, Аскольда, Олега, Святослава, Ольги, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Романа, Данила Галицького), і на міжнародну взаємодію в найрізноманітніших сферах: політичній, торгово-економічній, релігійній, культурно-освітній, навіть династичній – представники великокнязівських родів відігравали активну роль в державному житті Англії й Франції, Німеччини, Польщі й Угорщини, Візантії, країн Скандинавії, при тому – навіть на перших ролях (як дочка Ярослава Мудрого Анна, що фактично була королевою Франції).

Усе те трималося на міцному фундаменті.

Передовсім держави Кия, Аскольда, Київська Русь були добре розвиненими правовими державами: кодекс законів «Руська Правда» Ярослава Мудрого став як синтезом попереднього тривалого державно-політичного й суспільно-економічного розвитку, так і основою державного життя Великого князівства Литовського та пізніших формацій і в Україні, і в суміжних державах.

Причина в характері й змісті правового кодексу: він складений на основі багатовікового звичаєвого права народу; «Руська Правда» чітко й принципово регулювала правові норми стосунків між членами сім'ї (батьками і дітьми, чоловіками й дружинами), роду, племені, суспільства, між русичами (в «Правді...» – русинами – громадянами південної Русі) й іноземцями, між державами і підлеглими, до того ж – у всіх сферах життя людей. Пізніше, за Володимира Мономаха, до «Руської Правди» було внесено чимало поправок, але це свідчило про те, що правознавча культура в Київській Русі постійно розвивалася, чутливо реагуючи і на зміни в бутті та свідомості народу, і на розвиток зарубіжного правознавства.

Особливо важливу роль у цьому процесі відіграли розвиток освіти й науки, церковної справи, літератури й мистецтва, все інтенсивніші зв’язки із зарубіжними країнами, вміле використання й чужинського досвіду.

Зрозуміло, що важливим стимулятором у цьому процесі стало християнство: з ним інтенсифікувалися міжнародні зв'язки, зокрема з Грецією, Римом, Візантією, а звідти пішли не тільки купецькі товари, а й книги. Київська

Русь стала знайомитися з джерелами освіти, науки, мистецтва, у тому числі – з питань державного життя, релігії й церкви, від Греків пішли творіння філософії та словесності (Платона, Аристотеля, Есхіла, Гомера), з Візантії, Болгарії, від арабів – твори християнсько-педагогічного змісту, різного роду календарі, «шестидневи» природничо-наукового циклу.

У цьому зв'язку історію вітчизняної культури нерідко розпочинають зарубіжними джерелами (наприклад: історію української словесності розділом «перекладна література»), немовби найвищі зразки творчості могли проростати й знаходити відгомін у суспільстві невідповідного власного рівня розвитку, або що не тільки алфавіт а й мову могли створити чужинці (як-то говориться про Кирила й Мефодія) з власної ініціативи. Та відомо: великі греки, як засвідчує літописець, були запрошені киянами не для творення грамоти, а для допомоги в перекладі «божественных книг», що існували всіма мовами, крім києво-руської. Не менш вагоме зауваження М. Грушевського з приводу перекладацької справи: вона – міра розвитку вітчизняної культури (літератури), бо ж для реалізації системи перекладу необхідна низка внутрішніх чинників: фахівців, які б орієнтувалися в морі зарубіжної літератури (чи художньої словесності, чи й різних наук); людей високого професіоналізму й естетичного смаку, спроможних одібрати найнеобхідніше і найкраще; майстрів перекладу; публіку, потребуючу ті переклади. Київська Русь усе те мала завдяки політиці Кия, Аскольда, Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Важливу роль відігравали триєдині посестри: релігія, філософія, мистецтво. При цьому особлива роль належала мистецтву художнього слова.

Як суспільно-історичне явище культура виконує ряд функцій (див. схему 7), які вона реалізує, спираючись на досягнення людства, народу, нації, особистості в усіх сферах суспільного життя.

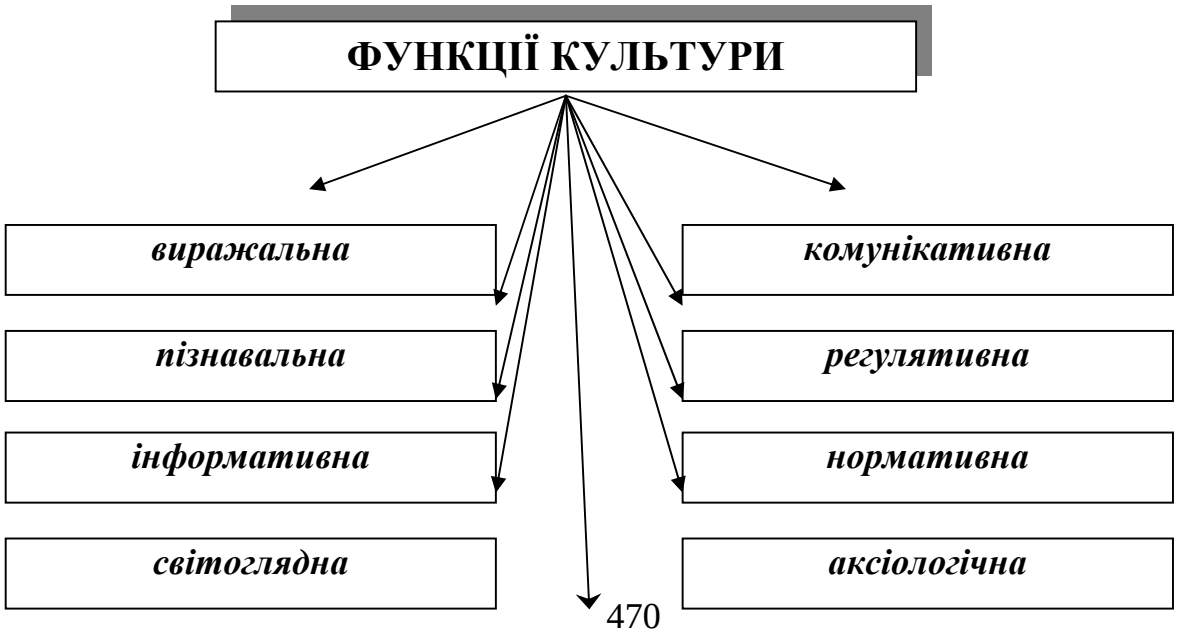

виховна

людино- і народотворча

Схема

Культура є мірою розвитку й окремих людей, і суспільства, держави, а міра прогресу визначається мірою розвитку людської сутності, як і тип народу, держави – типом людини. Синтезом загальнолюдських здобутків та багатовікової творчості народу стало мистецтво, особливо у сферах архітектури й скульптури, живопису та, передусім, художньої словесності.

Україна – не тільки частка вселюдства і всесвіту. Вона – його серцевина за самим геополітичним розташуванням і характером розвитку культури. Тому природно, що саме українство в XXI ст. ставить питання: як людство може прийти до своєї мети, ідеалу? А також цілком закономірно, що приходить до розуміння культури як синтезу почуттів і думок, теорії й практики, релігії, філософії, мистецтва, освіти й науки, державно-політичної діяльності в інтересах людини – нації – вселюдства.

І найвагоміше: не тільки ставить питання, а й відповідає на виклики Часу, як те сталося в ході «помаранчевої революції» 2004 – 2005 рр.

Термінологічний словник

Культура – це сукупність матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають досягнутий рівень поступу суспільства й людини, а також втілюються в результатах продуктивної діяльності. Культура є витвором творчої практики людства.

Антикультура – суспільні явища, процеси, ідеї та відносини, які за джерелом свого походження (як результат людської діяльності) підпадають під загальне визначення культури, але водночас є якісно іншими, бо суперечать суспільно-історичним принципам гуманізму і людяності.

Контркультура – соціокультурні установки, які протистоять фундаментальним принципам, що панують у конкретній культурі; реакція на кризу традиційної культури в переломні історичні періоди.

🕮 ЛІТЕРАТУРА

Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К.: Либідь, 1996;
Горенко-Баранівська Л.І. Культура як українознавство. – К., 2003.
Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К.., 1996.
Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Мюнхен: Сучасність, 1968.
Єфремов С. Українознавство. – К., 1920.
Європа. Історія. – К., 2001.
Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.
Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1995.
Історія українського мистецтва: в 6 т. – К., 1968.
Історія української школи та педагогічної думки. – К., 2001.
Кононенко П.П. «Свою Україну любіть...». – К., 1996.
Кононенко П.П. Українська література. Проблеми розвитку. – К., 1994.
Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. – К., 2000.
Кирдан Б.П. Украинский народный эпос. – М., 1965.
Культура українського народу. – К.: Либідь, 1994.
Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. – Мюнхен, 1959.
Культурне відродження в Україні: історія і сучасність. – Тернопіль, 1993.
Лосєв І.В. Історія і теорія світової культури: європейський контекст. – К.: Либідь, 1995.
Мицько Х. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К.: Наукова думка, 1990.
Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
Послався́кий І. Між Сходом і Заходом. // Дзвін. – 1990. – № 10.
Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. Нарис історії. – К.: Наук. думка, 1993.
Постмодернизм и культура. – М., 1991.
Сазоненко Г.С. Педагогіка успіху. – К., 2004.
Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. – К., 1993.
Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991.
Теорія та історія світової і вітчизняної культури. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993.
Українознавство в системі освіти. – К., 2004.
Український демократичний театр (дожовтневий період). – К., 1967.
Українська душа. – К., 1991.
Українська народність. Нариси соціально-економічної і політичної історії. – К., 1990.
Українська культура: історія і сучасність. Навч. пос. – Львів: Світ, 1994.
Українська художня культура. Навч. пос. – К., 1996 .
Українознавство в системі освіти // Матер. Міжн. наук.-практ. конференції (28 - 30 березня 1996 р., Київ) – К.: Освіта, 1996.
Феномен української культури. – К., 1996.

Центральна Рада і український державотворчий процес. У 2-х книгах. – К., 1997.

§ 5.1. УКРАЇНА – РЕЛІГІЯ, ФІЛОСОФІЯ, МИСТЕЦТВО

Ключові слова: віра, релігія, церква, міжконфесійні відносини, науковий метод, принципи релігії і наукового пізнання, філософія, мистецтво, культура побуту, культура сімейних, родових відносин, культура виробництва, культура соціальних відносин, культура етнонаціональних відносин, держава, право, свобода творчості.

Може здатися дивним, що в одному підрозділі поєднуються: релігія – як сфера «душі», беззастережної віри, феномен, органічно пов'язаний з містичним сприйняттям і поясненням світу, буття і свідомості, навіть сутності людини, за визначенням ідеологів комунізму – «опіум для народу»; філософія – як царство логіки, інтелекту, що *apriori* передбачає сумнів, «наука наук»; мистецтво – царина буття людей, у якій панує творчість, а її домінанта – це універсальність пізнання та вираження світу, самопізнання й самореалізації людей. Крім образної неповторності, мистецтво становить собою ще й своєрідний синтез релігії та філософії.

Однак для поєднання є достатні підстави.

Одна з них – час виникнення: вони такі ж давні, як і Буття людей. Друга – органічна спорідненість. Релігія, філософія, мистецтво – гілки одного дерева Життя, що виражають його універсальність тільки в своїй органічній єдності. Тому вони не лише абсолютно суверенні, століттями постають навіть суперниками, а й такою ж мірою взаємопов'язаними посестрами, як поєднані буття і свідомість, досвід, інтелект і серце.

Одна основа єдності й протилежності – природа: її сутність – це цілісність, що й існує, і виражається тільки через безмежну різноманітність галактик, планет, континентів, океанів і материків, як і вселюдство – через безмежне багатство рас, етносів, націй, людей.

Друга – людина, сутність якої також виражається лише за умови цілісного бачення в ній Тіла й Душі, Буття і свідомості, біологічного й соціального, індивідуального, національного й загальнолюдського, тіла, інтелекту і серця, конечного й вічного.

І релігія, й філософія та мистецтво починаються з моменту зіткнення природи й людини та спроб розрізнення останньою «Я» (індивід) і «не-Я» (універсальність), життя і смерті, добра і зла, а внаслідок цього – осмислення сутності та призначення людини в світобудові.

Коріння української релігії, філософії, мистецької творчості в праглибинах етногенезу, багатьох цивілізацій і культур (як матеріальних, так і духовних), починаючи принаймні з Трипільської.

Як свідчать археологічні дослідження, дані антропології, зарубіжної історіографії, ще тоді закладаються не лише основи матеріальної культури (житлобудування, виробництва – хліборобського, скотарського, ремісничого, воїнського, культура міст), а й гени духовності.

При цьому потрібно мати на увазі принаймні два моменти: перший – характер формування української етнокультури загалом і другий – етапи та форми розвитку релігії, філософії, мистецтва (етнопсихології) зокрема. А саме: що перша є наслідком перехресних потоків:

а) етнонаціональних (праслов'янських);

б) індоєвропейських, зокрема далекосхідних (Індія);

в) північних (скандинавських);

г) центральноєвропейських (германських, як бастарди; вандали, скіфи, гапіди; кельтських, зокрема брацьких, готських);

д) еллінських (грецьких і римських);

е) візантійських, болгарських;

є) азійських: гунських, аварських, хозарських, угорських, печенізьких.

А релігію (відтак і філософію, мистецтво) не можна зводити лише до історії християнства та культури з часу і після Княжої доби.

Праукраїнська культура, наголошуємо, була наслідком найрізноманітніших чинників (часом – діаметрально протилежних). Трагічна загальна історія народу, зумовлена й відкритістю його кордонів, фіксує непоодинокі випадки і жорстокого руйнування культури. Однак, як зазначила Н. Полянська-Василенко, «хоч яка велика була навала, вона не винищувала всього населення. Не було миті, коли б поривався зв'язок між старшими мешканцями та новими насельниками, між носіями старої й нової культури. Так передавалися зв'язки, так протягалися нитки від неолітичної трипільської культури до української держави».

Уже зазначалося, що Трипільська культура, як культура кіммерійців, була не тільки праукраїнською, але і її також. Доказом є віднайдені залишки і матеріальної культури (тип тогочасних жител, що нагадує й сучасну українську хату; характер розташування міст; хліборобські, воїнські знаряддя; тип поховань; керамічні вироби), і духовної: елементи клинописного письма; малюнки на керамічних виробах і зброї (сюжети, образи (що виявляють елементи світогляду кіммерійців). Тип жител і міст, будівництво укріплень, характер землеробського, скотарського, ремісничого, військового виробництва знаходить продовження і в Черняхівській, Зарубинецькій, Празько-корчацькій, зрештою, логічно, і в Київсько-руській культурах. Маємо на увазі культури, що творилися на теренах, які заселяли праукраїнські роди, племена, народності, отже. були складовими автохтонної культури. Вона – це ріка, в русло якої вливалися й потоки іншоплемінних культур, однак вона була не частиною їх, а основою, духотворчою, кристалізуючою силою, яка визначала і зміст, і форми чужорідних нашарувань, була ферментом єдності, незнищенним у вічності.

Щодо нашарувань, то за тисячоліття їх було багато, до того ж – з культур самодостатніх, глибинних, впливових упродовж століть. Але це тільки виявляє самобутність і силу автохтонної української культури, її духовну органічність і тяглість у просторі й часі.

Чи не найзначнішим і найвпливовішим з потоків був індійський. Одна з причин – розселення праіндійців на терені Європи, про що свідчать топоніми, гідроніми, прізвища, імена богів і на праукраїнських землях. Друга – взаємозв'язки праукраїнських з індоєвропейськими племенами на ґрунті етнокультурної спорідненості.

Останнє й визначило домінанту взаємодії: не так зовнішнє нашарування (що також мало місце) й доповнення до автохтонної культури, як взаємопроникнення на ґрунті співзвучності, і передусім релігійно-філософської.

У цьому зв'язку зауважимо: навіть історію християнства не коректно розглядати з часу хрещення киян Володимиром Великим 988 р. І в Київсько-Руській державі не просто існувало, а й визнавалося головною релігією язичництво. На доказ достатньо нагадати, що той же великий князь Володимир, як зазначено в «Повісті временних літ», 980 року робив спробу створити навіть загальнодержавний язичницький пантеон. На пагорбках Києва були поставлені ідоли – Перуна, Дажбога, Хорса, Стрибога, Симаргла і Мокоші. Головні божества громовержець Перун та «скотій бог» Велес (Волос) стояли: перший на пагорбі, а другий – під Горою (на Подолі). Умови державно-політичного, міжнародного розвитку змусили поміняти богів, однак, зауважимо, не так у сенсі релігійному, як церковному, бо язичництво, хоча й переслідувалося офіційно, увійшло органічною часткою у духовний світ русичів-українців, оскільки жило не так на рівні ритуалів, як на рівні свідомості. А свідомість швидкоплинно не викорінюється навіть терором. І цього типу консерватизм є явищем прогресивним: інакше Київська Русь ніколи не вирвалася б із лещат Візантії (і візантійщини), як і Україна – Польщі чи Росії.

До того ж християнство було плодом інтелектуальної та соціальної діяльності, однією з трьох світових релігій, а язичництво сформувалося тисячоліттями в процесі передусім природної життєдіяльності. І, що не менш важливо, язичництво було феноменом, типовим для всіх народів, бо породжувалося подібними умовами буття (характеру стосунків з природою), – однак і за цих умов носило яскраво виражений народний характер, залежний від різноманітних природно-виробничих обставин, особливостей етнопсихології. Але є підстави починати історію релігії з християнства. Віра, релігія і церква – явища не тотожні, як є немало потоків та ворогуючих церков у кожній релігії.

Закономірно, що праукраїнське язичництво виявилося у багатьох аспектах суголосним з індоєвропейським: між цими народами з найдавніших часів були інтенсивні контакти. Наслідки їх відбилися в типології поглядів на природу, людину, богів. Землю і Небо, а все те – у пам'ятках фольклору та писемності релігійно-філософського змісту, у тому числі в таких монументальних епосах,

як «Рігведа» й «Магабгарата», «Велесова Книга» і «Слово о полку Ігоревім».

Аналіз найдавніших пам'яток засвідчує: головним для пранародів було усвідомлення: що є і як створився світ; що є і яке призначення людини; що є і як створилися люди й боги; що є і з чиєї волі чиниться добро або зло; що є та як досягти життя і безсмертя (та, відповідно, як уникнути смерті).

Індійці витворили брахманізм як віру про божественне походження не лише богів (Шіви, Вішни і Брахми), а й частини людей. Завдяки цьому вони бачили в єдності Людину, Землю і Космос, а життя – як реалізацію волі до добра й безсмертя («Рамаяна»), до благородної добротворчості, внаслідок чого їхня теогонія гуманістична, позначена рисами філософського антропоморфізму, єдністю етичного й естетичного начал, віри і розуму.

Тріади Людина – Бог – Природа, віра – діяльність – розум, життя – смерть – безсмертя визначають і сутність праслов'янського язичництва.

Як і в праіндійців, зерно релігії складала віра в природність людини та людяність природи, а образи богів були символами природно-життєвих сил, сімейних, статевих, родових, племінних, державних відносин, напрямку духовних, соціально-політичних шукань людини. Тому боги були втіленням і реальних, і надприродних сил, покровителями не тільки лісів і вод, худоби й ремесел, а й родів та племен, воїнів, скотарів і землеробів, царів і полководців.

«Показово, – пише С. Наливайко, – що ідол Волоса (Велеса.– *П.К.*) стояв на березі Почайни. Це свідчить, що Волос/Велес пов'язувався з водою, з багатством. А найбільшим багатством для давніх слов'ян була худоба. Саме ім'я слов'янського божества легко пояснюється із санскриту. Якщо врахувати, що в самих індійських мовах не завжди чітко розрізняються звуки «ш» та «с» (наприклад, Шіва й Сіва), що слов'янському «л» часто-густо тотожне санскритське «р» (слава – шравас: полни, полнїи – пурна, вълк – врік; толк – тарк тощо), то на індійському ґрунті Влес-Велес мусив би мати форму Вреш. І така форма в санскриті справді є: це слово вріш, яке означає бик.

В індійській міфології «скотіїм богом» є якраз Шіва-Рудра, котрий у зв'язку з цим має епітет Пашупаті, тобто Батько/Владика тварин», де Пашу – тотожне латинському реси – «худоба», саме з цього слова згодом постало і значення «гроші». Вріш надзвичайно популярне в індійській міфології. Воно входить у топоніми (Врішапрастха, Врішабга), імена мудреців, героїв та царів (Вріша, Врішака, Врішакапі, Врішасена, Врішамітра, Врішабгадева, Врішапарван), епітети Крішни (Врішабгексшана, Варшнея) і, що особливо важливо для нас, в епітети Шіви (Врішпаті, Врішанка, Врішадгваджа). Останні три епітети означають відповідно Бик-владика, Бикоемблемний, Бикостяжний. Основа вріш, окрім значення «бик», має і значення «дощ», тобто поняття «бик» невіддільне від поняття «дощ». Водночас основа «варш» тотожна основі «вріш», окрім значення «іти дощеві», має і значення «осипати дарами». Тобто бачимо, що ця основа пов'язується з багатством, а обдарування багатством, добробутом було однією з функцій Волоса. Через те ідол його і стояв біля води. Із

санскритськими основами варш-вріш на слов'янському ґрунті сталася та сама видозміна, що і з основою вардх-врідх, яка на слов'янському ґрунті придбала форми валд/волд/волод. Це добре видно на прикладі імені Володимир, Владимир. А коли так, то на слов'янському ґрунті основа вріш прибрала подоби влес, велес, а її різновид варш прибрав форми валс, влас. Що ми й бачимо в імені Влес, Волос і в імені Влас. Обидва імені, таким чином, означають «бик», що цілком відповідає функції «скотього бога». У християнський період Волоса/Велеса було замінено християнським покровителем худоби святим Власієм, Власом, причому дослідники схильні вважати, що тут має місце випадковий збіг імен язичницького божества й християнського святого. Насправді ж, як бачимо, і Волос, і Влас мають спільне походження і однакове значення, тобто обидва імені етимологічно тотожні.

Показовим щодо Волоса є звичай, який ще на початку нашого століття здійснювався весною на Амудар'ї. На середину ріки вивозили в човні стриноженого бика, де йому перерізали горло й кидали в річкові води. А люди на березі в цей час вигукували: «Нехай буде вода! Нехай буде врожай! Нехай буде достаток!» Зрозуміла мета такого дійства: то всенародні жертвоприносини ріці, що мала напоїти землю цілющою вологою, забезпечити багатий врожай, принести громаді достаток. Бо води, за первісними уявленнями, поділяються на чоловічі та жіночі. Чоловічі – це дощові та снігові, «небесні» води, а жіночі – води колодязів, криниць та джерел. Дощ, який проливається на землю, – це те сім'я, з якого народжується все живе, бо саме снігові й дощові води здатні запліднити землю. Тому небо уособлює чоловіче начало, а земля – жіноче. Небо – бик, а земля – корова, небо – батько, а земля – мати, годувальниця. Санскритське «го», яке входить в епітети Гопали/Крішни, тотожного нашому Купалі, поряд із значенням «бик», «корова», має і значення «земля», оскільки і корова,

і земля – обидві годувальниці. Тож епітет Крішни Гопала – «Охоронець худоби» – тотожний епітетові купала, одному з синонімів слова «цар», дослівно «охоронець землі», де ку – «земля», а пала – «захисник», «охоронець». Сліди таких уявлень збереглися серед українців.

Показово, що Амудар'я в давнину називалася Вахш (Окс античних авторів), що якраз означає Бик. Тож тепер зрозуміло, що давні хорезмійці та їхні теперішні нащадки приносили в жертву ріці тварину, якій поклонялися і іменем якої називалася ріка.

Такі ж точнісінько уявлення могли бути властиві й давнім слов'янам, серед них і киянам. Про це подає звістку арабський автор Ібн-Фадлан. Він мовить, що руси своїм богам жертвували і биків. Отож саме з того місця на Подолі, де стояв ідол Волоса, й могли починатися ритуальні обряди, пов'язані з водою, родючостю, достатком. Могла починатися й переправа, перевіз, брід через Дніпро, бо факти свідчать, що переправа, перевіз, брід у давні часи мали магічний зміст, вважалися священними. А племінний ватажок, вождь, князь мав

до цього пряму причетність, оскільки був наділений функціями поєднувати Землю й Небо, людей з богами, берег лівий з берегом правим, світ земний зі світом потойбічним. Саме звідси полянський князь Кий міг починати здійснення необхідного ритуалу. Зокрема, принести в жертву бика – тварину, якій поклонялося його плем'я, інша назва якого – русь так само пов'язана із санскритським терміном вріш-варш. Отже, із богом Волосом, Велесом. Цікаво, що «Велесова книга» підтверджує це, кажучи в табличці 7г: «а тому ми коровичі: скіфи, анти, руси, боруси й сурджці». Тож полянський князь Кий не тільки міг, а й мусив пов'язуватися з човном, оскільки це випливало з самих його функцій як племенного ватажка і жерця водночас. Що зовсім не заперечує, а навпаки, підтверджує його князівський статус.

Між Дніпром і Амудар'єю простежується й більш глибокий зв'язок. Є підстави тлумачити деякі з численних назв на означення Дніпра як «Бик». Це, зокрема, стосується назви *Вар*, що її готський історик Йордан подає як гунську, а також *Варом*, *Варух*, де в санскриті слово вар означає і «вода», і «жених», «самець». А те, що вода могла уособлювати чоловіче начало, ми бачимо на прикладі Дніпра, у водозборі якого не злічити назв типу Самець, Веприк, Бик, Жеребець, Кабан тощо. Давні греки уявляли собі річкові божества з бичачими головами, а в Індійських джерелах небо неодноразово постає як бик-плідник або жеребець. Назва скіфської святині *Ексампей* – не що інше, як трансформоване індоіранське *Укшан+пей* – «Переправа/Брід Бика». Назва ця тотожна англійській назві Оксфорд, назві Боспор та Узбой у Середній Азії. Невипадковим у цьому світлі постає і Шевченкове «як реве Ревучий», де «Ревучий» може пов'язуватися саме з биком.

Можна було б говорити про достатньо яскраві паралелі і з язичницькими поглядами сірійців, греків (є переказ про те, «що індійці, мешканці гірських районів, поклонялися Діонісу»). А саме з Кримом пов'язується в античних авторів це божество. Процесії «діонісійців» у Північно-Західній Індії описані давніми авторами» Арріаном і Страбоном. І показово, що свідчення про Шіву-Рудру багато в чому збігаються з античними свідченнями про «індійського Діоніса». А Геродот ще в V ст. до н. е. мовить, що кожні три роки будини в своїй столиці Гелоні святкують Діонісії. «Це тим цікавіше, – зауважує С. Наливайко, – що будини давні насельники України, а деякі дослідники ототожнюють Гелон із Києвом». Можна було б говорити й про паралелі з язичництвом римлян, кельтів, чехів, ісландців, та обмежимося підсумком: вони за наповненістю змістом універсальні. І це говорить як про автохтонність, так і про універсальну природу й українського язичництва (до речі, від правіків до теперішнього часу).

А найповнішим, цілісним виразом його найдавнішої системи у писемному слові є «Велесова книга» – архетвір української історіософії, релігії, філософії, мистецької (у даному разі словесної) творчості. Найповнішим і в плані широти, і – що особливо важливо! – глибини охоплення матеріалу.

Маємо на увазі, що найстарішим носієм релігійно-філософсько-мистецьких уявлень, поглядів, світовідчуття, етики, естетики, творчості завжди є фольклор, народна творчість загалом, бо вони є найорганічнішими формами самовираження людей і народів. У них поєднуються як індивідуальні, так і вселюдські начала ще з правіків. До того ж, знову-таки, коли йдеться про праукраїнську культуру, то, за глибоким спостереженням автора «Історії української літератури» (в 6-ти томах) М. Грушевського, у формах мистецької синкретичності, а далі й універсальності.

Так, найдавніші пам'ятки мистецтва передісторичної людини на території України, зазначає М. Семчишин, відносяться до доби пізнього палеоліту (епохи: оріньякська – самотрейська – мадленська – 25000 – 15000 літ)... розкопки біля села Мізень над р. Десною (Чернігівської області, де, до речі, створено прекрасний природний музей. – *П.К.*), Добраничівки (Черкащина) та с. Гінці (Полтавщина) відкрили нам житла стародавніх мисливців. Ці житла, похожі на намети, були споруджені з дерева і кісток мамута. У них, як і в іншого типу житлах, знайдено крем'яні знаряддя, які відзначаються різноманітністю і тонкою обробкою.

«Серед творів мистецтва найбільшу увагу привертають стародавні скульптури у формі невеликих статуеток, які мали відображати образ матері в родовій громаді і користувались особливою пошаною, бо зберігались у так званих родових святилищах. Прикметне теж те, що в мізинських статуетках немає виразно окресленої голови, а якщо така є, то відсутнє обличчя. Крім жіночих статуеток зустрічаються фігури тварин і людиноподібних статуеток з кістки і каменя. В Мізині відкрито теж цілу майстерню з набором крем'яних знарядь. Мали теж мізинці змилування до прикрас з слонової кості та до геометричного орнаменту.

Знахідки мізинської культури старокам'яної доби, що стала початком чи може попередником відомої в центральній і західній Європі так званої мадленської культури, подибуємо і в інших районах України (на Київщині, Полтавщині), а теж на терені Західної України (Теребовля, Золочів, Чортків та ін.) і вони доводять, що палеолітична людина, хоч расово невизначена, мала свою типічну мистецьку культуру». Гадаємо, доводять і те, ще в найдавніші епохи формується праукраїнська культура на всьому просторі українського географічного, етнічного, суспільного, виробничого ареалів. І нашарування наступних епох доповнюють «масу», але не змінюють ядра, структуротворчих чинників культури. А також, що матеріальна культура й релігія, філософія, мистецтво – явища нероздільні, споріднені духовно, і за всім тим стоять чинники природні (земні) та космічні, як підвладні досвідові, так і таємничі (нерідко трактовані як містичні, але насправді просто непізнані).

Доказ – і культура наступних формацій – трипільської (яка була типова для осілого місцевого населення, яке етнічно, твердить М.Семчишин, можна б визначити за протослов'ян, а в нашому випадку за прапредків українців», тим

більше, що «визначаючи культури через культ поховань, ототожнюючи культуру і етнос, Хвойка встановив, що «народ, якому належать могильники полів поховань в середньому наддніпров'ї, це і були наші прапредки», зокрема з її культом сонця та жіночих фігурок, пов’язаних з культом родючості і панування духів предків. Отже, коли, на думку автора книжки «Минуле пливе в прийдешнє» Д. Гуменної, було покладено «основи нашого національного світогляду і витворено своєрідність, якої нема у всіх інших слов’янських сусідів. Те щось унікальне, відмінне є просто в нас самих», скіфської (творцями якої були іранські племінні групи скіфів, сарматів, аланів) з їх щільною взаємодією з античними грецькою і римською культурами, зарубинецької (II ст. до н. е. і II ст. н. е.) і черняхівської (II-V ст. н. е.) культур, творцями яких були склавіни та анти з гілки слов'ян, що їх історик готів Йордан називав венедами, і які досліджені та переконливо показані В. Хвойкою, Ю. Брайчевським та В. Бараном («Черняхівська культура», 1981).

Ще з найдавніших епох яскраво виявляється всебічна взаємозалежність структури та форм цивілізаційного і культурного розвитку, а також їхньої взаємозалежності з етноприродним середовищем.

Антська культура була культурою полян і розвивалася на землях, поєднаних Дніпром, Карпатами, Дунаєм; столицею держави антів був Київ, про що повідомлялося в арабських джерелах та у вірменському літописі ще в другій половині VI ст. (коли «Київ» і «Русь» пов’язуються з країною, яка простяглася від Кавказьких гір до Закарпаття).

Кожна із названих культур репрезентувалася не лише полянами, а й іншими племенами; отже, мала прояви не лише автохтонної єдності, а й багатоплемінної полівалентності, однак вирішальним було вітчизняне структуротворне начало, яке уповні виявилося в час Київської Русі, але формувалося задовго до неї, внаслідок чого «національна свідомість спільноти антських руських земель існувала скоріше, бо вже в половині XI ст... руського-український народ був... сформований як одна нація» (М. Семчишин).

Органічним, найглибшим проявом тієї свідомості стали релігія – філософія – мистецтво, особливо – словесне.

Так, ще з найдавніших часів окреслилося два річища духовно-мистецької творчості: поезія обрядова і поезія календарна. Дуже умовним є погляд, немов би обрядова безпосередньо пов’язана з поглядами на людину, життя, всесвіт; календарна – лише з виробничими заняттями, зумовленими порами року. Насправді в творіннях обох циклів панує передусім світоглядне начало: образи людей і тварин, явища природи, стихії Землі і Неба, полювання чи рибальство, весна чи зима, річка чи ліс – все постає в цілісній картині життя не лише у фізичних, а й у духовних сутностях, є знаком чи символом мислення й віри, при тому – величезної узагальнюючої сили.

І це природно. Тварини сприймають однолінійно, тому однозначно; люди мислять асоціативно, системно (тому ж: тварин дресирують, людей виховують),

і тому не лише логічно, предметно, одинично, а й множинно, узагальнююче, символічно. Це веде до образності мислення: золото – не лише цінно, красиво, а й велично («золотий стіл» – простеол), і не лише конкретно (золоте стремено), а й абстрактно (золоте слово, золоті мрії, золоті сни); бик – не тільки корисна тварина, а й символ чоловічої сили, родючості, бик – бог; жінка – мати, кохана, сестра, дружина: заміжня – горлиця, дівчина – зозуля; мати – і основа, хранителька роду, і Земля: символ плодючості, щедрості, вірності й сили (завдяки єдності з нею Антей непереможний), духовності та краси (звідси філософія антеїзму). Князь – і конкретний Володимир Великий, і – символ Києва, Русі, «ясне сонечко», спілкування з яким надає людям і подіям билинної величі та епічності, символічної єдності поколінь в часі і просторі. І так само Микула Селянинович постає образом символом єдності людини – природи – держави, хлібороба Землі, воїнської й трудівничої життєдіяльності. Навіть покійники – це не тільки раніше реальні люди, а й духи, які можуть приходити на землю й впливати на долю живих.

Від замовлянь, колядок, щедрівок, ліричних пісень до міфів і героїчного епосу – такий шлях розвитку форм. Та головне, що за ним – шлях пошуку відповідей на питання про сенс буття, причинні наслідки, носіїв добра і зла, а тому – шлях до системного мислення і синкретизму: з одного боку – слова, ритму, карнавальності (обрядові дійства), а з другого – уявлень різних епох, поколінь, етнодержав.

При цьому синкретизм, основа і мета якого – єдність не лише у сфері життєдіяльності роду (обряди, традиції), племені (звичаєве право, вірування), держави (закони, владні структури), а й у сфері почуттів, філософських понять, етико-естетичних уявлень, критеріїв. Зрештою – уявлень про світобудову й людину, а відтак – творчу силу Буття, роль, місце богів. Наслідком такого роду синкретизму праукраїнців й стають релігійно-філософські ідеї Троїстих Єдностей: Вогню, Світла, Потуги Всесвіту – з одного боку, Перуна – Дажбога – Сварога – з другого (що синкретизує й ще одну тріаду: Прави, Нави і Яви, про що мова попереду).

Наскільки цей синкретизм глибинний та широкий, а наслідок універсальний, можна переконатися на прикладі історії творення, змісту й символіки нашого прапора. Як розповідає давню легенду М. Грушевський, Бог, сидячи із Сатанаїлом на Дереві Життя посеред безберегого океану, пропонує дістати з його дна Жовтого піску і Блакитний камінь. Коли той дістав, Бог творить із нього Землю і Небо, що й визначає кольори-символи держави, а відтак і прапора та прагерба – Тризуба (знову-таки, образу Триєдинства). Це переконливо розкрито О. Братком-Кутинським у праці «Феномен України», процитувати яку є рація розлогим уривком.

«Всеохоплююче проникнення ідеології триєдності світотворчих сил у ментальність українського етносу, в його побут, пісні і обряди не могло обминути національного образотворчого мистецтва. І справді, символи Трійці

панують як в українських традиційних барвах, так і в українському орнаменті, де вони зливаються з дрібнішими символами в цілісних композиціях. Образи священних рослин, разом і образами сонця-кола, рогатого місяця, зорі, хреста, сварги, триквестера, дерева життя – тристеблевої квітки, тризуба – трилисника, нескінченності пізнання – колесо-квітка, Великої Матері, міфічних зміїв, оленів, сонячних птахів – півників тощо увійшли в наше різьбярство, карбування, вишивання, килимарство, писанкарство, гончарство, розпис хат, виготовлення оберегів...

Для розгляду всіх цих мистецьких скарбів потрібні спеціальні дослідження і багатотомні публікації, отже, для висвітлення теми нашої роботи обмежимось, переважно, аналізом використання лише одного із знаків Трійці, а саме Тризуба, і лише в обмежених проявах образотворчого мистецтва, а саме в орнаменті та в барвах. Для української культурної традиції найхарактернішими є п’ять різновидів цього знака:

Кожен різновид має безліч варіантів, які різняться переважно більшим чи меншим ускладненням малюнка.

Перший різновид зберігає надзвичайну стійкість форми протягом тисячоліть. Так: за доби трипільської культури (IV-I тис. до н. е.) бачимо його у вигляді рельєфних наліпів та в зображеннях трипалого божества на керамічних горщиках. Шанують його наші предки і за скіфо-сарматської доби (кінець І тис. до н. е. – початок І тис. н. е.), сліди того збереглися, зокрема, в Ольвії. Особливо цікавим з тогочасної символіки є стилізоване зображення шанованого ще трипільцями божественного життєтворчого змія. Трипалі кінцівки змія розміщені у вигляді хреста (адже хрест теж є одним із знаків, що символізують Трійцю). Цей різновид знака бачимо в навершях знамен чи зброї на середньовічних українських іконах, зокрема на іконі «Воздвиження», у сценах-картинах «Поцілунок Іуди», «Христос перед Анною і Каіфою» та інших.

Перший різновид тризуба успішно виявляє себе і в князівські часи кінця І – початку ІІ тисячоліття н. е., і в оздобленні запорізьких порохівниць, і в народному ритуальному різьбярстві середини ІІ тисячоліття, де він дещо ускладнений комбінацією з іншими символами Трійці – шестикутною зіркою, і в сучасному українському образотворчому мистецтві. Розгорнений аналіз мотивів української народної орнаментики, зроблений М.Р. Селівачовим, охоплює майже всі з досліджуваних нами різновидів тризуба включно з першим.

Другий різновид має більше варіацій та ускладнень. Зустрічаємо його до н. е. в Ольвії серед культових виробів із свинцю, т.з. «букраній», та на початку н. е. серед сарматських знаків. Форма цього різновиду виявилась зручною для

навершя культових споруд знамен і скіпетрів. Своєрідне навершя для ритуального скіпетра знайдено на Запоріжжі у Луговій Могилі. Символіка скіпетра є розгорненою (включає характеристику іпостасів трійці як активних живих «промовляючих» чинників). Закодований у символіці скіпетра зміст досягає глибшого розкриття при його зіставленні з прадавньою українською колядкою про створення світу.

Неважко помітити, що в основі колядки і конструкції ритуального скіпетра лежить одна й та ж символіка життєтворчої Трійці. Символ «космосу» порядку, організації, представлений у скіпетрі трьома гілками «дерева життя», тотожний «зеленому явору» колядки, який символізує організований простір, що формується серед «хаосу» («синього моря», тобто неорганізованого простору, у якому ще не існує ні «нащадка світа», «ні неба, ні землі»). Цілком ймовірно, що й пташки з дзвониками в дзьобах на галузках скіпетра тотожні «трьом голубонькам» (в іншій колядці «трьом соколонькам»), які, подзвонюючи в такт з ритуальними дійствами скіпетроносця, немовби «радоньку радять як світ снувати».

Різновид тризуба, який ми розглядаємо, у I тис. н. е. використовувався не лише для навершів і скіпетрів, а й для прикрашування одягу. Дві срібні прикраси з Тризубом цього зразка знайдено в с. Перещепине на Полтавщині. Пізніше, в князівські часи, знаходимо їх на Чернігівських перстнях, накарбованих прикрасах піхов та на керамічних виробах у Києві. Цей же різновид тризуба зображується як захисний знак на дверях гуцульських хат, на щитах українських дворнських гербів, а його ускладнена форма надається гуцульським ритуальним трійцям. Найбільшого ускладнення й розвитку цей різновид тризуба набирає у культових орнаментах, що прикрашають храми, зокрема Київську Софію. Подібно до розписів церковних стін будуються з другого різновиду Тризуба й прикраси печаток текстів українських рукописних книг XIII–XVII ст., що пізніше зустрічаємо і в друкованих книгах. Народна трансформація другого різновиду Тризуба в українському образотворчому мистецтві тісно пов’язана, як уже зазначалось, із символічним уявленням Всесвіту у вигляді «дерева життя» («райського древця» українських колядок). Традиційна троїста квітка-древце українських орнаментів, власне, і є розвитком цього різновиду знака Трійці.

У народному декоративному мистецтві другий і третій різновиди тризуба іноді зливаються. Те ж саме можна сказати й про елементи орнаментів церковного розпису. Незважаючи на поєднання форми другого і третього різновидів, маємо їх все ж розрізняти з огляду на відмінність в історичному розвитку.

Третій різновид відомий ще з кам’яного віку. Виготовлений з кременю тризуб цього різновиду (ймовірно, скіпетр) знайдено у с. Василівці Запорізької області в археологічних шарах II – початку I тис. до н. е. Бачимо його як прикрасу головного убору скіфського вбрання, зокрема головного убору богині

Деметри, знайдену біля с. Велика Білозерка в археологічних шарах середини I тис. до н. е. У наверші скіпетра архангела Михаїла на печатці Мономаховичів; на срібній чаші з Чернігова; в нагруднику воїна з фрески Кирилівської церкви у Києві, де він відіграє роль оберега – прикраси аналогічного нагрудника. Значний інтерес становить поєднання тризуба з іншими знаками Трійці (Хрестом і Сваргою) на фресках Софії Київської. Особливо цікавим є формування хреста з чотирьох тризубів третього різновида, аналогічно як сформований ольвійський хрест з трипалих лап священного змія.

Рослинна емблема Франції, знаменита «флер-де-лі» (золота королівська лілія на синьому тлі), теж побудована на третьому різновиді описуваного знака. Перед тим як потрапити на герб Бурбонів, цей знак шанувався українськими кельтами-галами (тепер Галичина, Бойківщина) та французькими галами-кельтами. Бачимо його від початку XI ст. на позолоченій блясі з дитячої могили у Білгород-Дністровському. Цей знак зустрічається в гербах українського дворянства та в українському народному орнаменті, де він, як уже зазначалось, зливається з ускладненими формами другого різновида та четвертого різновида.

Класичні форми четвертого різновиду чітко відрізняються від усіх інших. У їхній основі, як і в основі трьох перших різновидів, очевидно, та ж сама асоціація з «деревом життя», точніше з його тригалузевою життєтворчою верхівкою. Однак більша формалізація (введення прямокутних елементів, нетипових для рослин) зробила цей різновид символу Трійці привабливим для знаків влади і власності. У I тис. до н. е. цей знак ставився на монеті скіфського царя Савмака, на ольвійських монетах і монетах царя Рескупорида; на монетах Пантікапеї. Цей же знак бачимо на монастирській цеглі XII ст. у Володимирі Волинському і на дверцях гуцульських хат. Дещо видозмінені варіанти знака бачимо на цеглі київського Подолу, на щитах гербів українських дворян та у формі гуцульського ритуального свічника. Вкрай ускладнені варіанти четвертого різновида, що переростають в орнамент, прикрашають храм Софії Київської, староукраїнські рукописні книги, прикраси-обереги одягу.

На відміну від чотирьох уже розглянутих різновидів, побудованих на образах рослинного світу, п’ятий різновид знака Трійці має в своїй основі образ триязикого полум’я. Він поширений серед усіх народів землі. Проява вогню – неодмінного атрибуту індійського бога життя й смерті Шіви (Сяйва) – виражається або знаком триязикого полум’я, або Тризуба. Аналогічна тотожність знаків і в Тібетській символіці. Тризуб-полум’я бачимо в Херсонесі на капітелі на давній українській іконі, що зображає енергетичну підтримку розп’ятому Христу.

Формалізація зображення триязикового полум’я почалася ще в праарійські часи. Як і четвертий різновид знака, воно виявилось зручним для розробки родових і державних знаків, вписування в них монограм та інших додаткових смислів. Таке використання п’ятого різновида знака на терені України зафіксовано вже в монетах скіфського царя Фардзоя. Вписували свої монограми

у форму Тризуба київські князі (розшифрована О. Пастернаком). Застосовувався цей знак як оберег і тавро у Києві, в Остерському Городці і в Карпатах. Під впливом плетінкового ускладнення четвертого різновида із знака триязикового полум'я витворюються державні знаки київських князів Володимира Великого й Володимира Мономаха та герб УНР і сучасної Української держави.

Надзвичайно цікава побудова староукраїнського плетінкового орнамента, у якому поєднуються другий і третій різновиди Тризуба. У цьому орнаменті дано розгорнуту картину світобудови – два начала породжують третє, яке, у свою чергу, породжує нову Трійцю, виражену вже трьома началами. Найбільшого поширення такий орнамент набув за часів княжої доби. Ним прикрашали одяг, зброю, книги, широко використовували при розписах храмів.

Саме такий плетінковий орнамент ми бачимо на піхвах та руків'ї шаблі, виготовленої у Києві на межі X–XI ст. і всесвітньо відомої під назвою «шабля Карла Великого». Ця реліквія знаменита не лише своїм орнаментом, а й легендарною історією, яка свідчить про високий рівень тогочасної української культури і заслуговує на те, щоб коротко її переказати.

Як потрапила ця унікальна шабля до німецьких церемоніальних інсигній – лишається загадкою. Шабля не має подібних. Єдина шабля з дуже близьким орнаментом уздовж леза, за даними А.Н. Кірпічнікова, знайдена у Києві. Існують версії, ніби шаблю подарував Карлові Гарун аль Рашид, ніби вона була взята в бою з аварами, подарована угорським королем та інші. В усякому разі, до кінця XVIII ст. нею опоясували імператорів Священної Римської імперії при їх коронації, а з 1801 р. шабля стала експонатом Віденського історично-художнього музею, де й було виявлено її київське походження.

Один з дослідників шаблі А.Н.Кірпічніков («Так называемая сабля Карла Великого», – Сов. археология, 1865) вважає, що стилістична ідентичність орнаментальних мотивів руків'я і піхв шаблі та аналогічних виробів київських майстрів (меч, прикраса ножен з Десятинної церкви, шабельні перехрестя з Гочева і Княжої гори, прикраси одягу тощо) настільки повна і вражаюча, що й без спеціального мистецтвознавчого обґрунтування орнаменти шаблі й виробів можуть бути віднесені до одного культурно-художнього осередку. «В цілому,– пише Кірпічніков,– ми маємо справу з тим орнаментальним стилем, який пишно розів'ється у XII–XIII віках і посяде панівне становище в архітектурі, прикладному мистецтві та книжковій графіці і джерела якого виходять з ранньокиївського періоду...»

Завдяки високій культурі орнаментування і зброярської справи шабля київських майстрів стала державною реліквією німецької корони, так само високо шанованою, як і наше Київське Євангеліє, привезене Анною Ярославівною до Парижа, на якому потім, ще багато століть, французькі королеви присягали на вірність королю й народу Франції.

Завершуючи нарис про основні засади символіки українського

образотворчого мистецтва, згадаємо про давній синтетичний знак, названий нами «магічна квітка». Цей знак об'єднує в собі символи Тризуба, Христа, Кола, Квадрата, а в більш давніх зразках ще й Священного Змія. Коріння цього знака тягнеться з трипільської культури, але довершеності він досягає у першому тисячолітті н.е. у скіфській культурі періоду Боспорського царства. Християнський варіант «магічної квітки» широко представлений в мозаїках та фресках Софії Київської (XI ст. н. е.), зокрема в розписах стелі Південної башти та бані на південних хорах; мозаїки головного вівтаря (Євхаристія, Святительський чин); розписах Михайлівського вівтаря (рештки орнаменту під фрескою «чудо архангела Михаїла в Хопех»); у розписах південних внутрішніх та зовнішньої галереї, Південної башти тощо.

Українська дохристиянська символіка продовжує жити в Україні й сьогодні і не лише в знаках трійці чи Магічної квітки, а й у найрізноманітніших проявах народного мистецтва. Для прикладу можна навести вже згадуване різьблення ритуальних свічників та писанкарство. Тут можна бачити традиційне зображення арійського бога Митри, яке складається з трьох постатей, – однієї великої посередині (денне сонце) і двох менших обобіч (ранкове і вечірнє сонце). Денний Митра тримає хреста, але це аж ніяк не руйнує дохристиянської композиції.

Оскільки шестикутна зірка, так само як і хрест, символізувала поєднання протилежних світотворчих сил, тобто вогню (батьківська енергія) і води (материнська енергія), то можна думати, що вона не випадково була зображена на трійці і, очевидно, мала відношення до якогось ритуалу у водосвятті. Але й без того різьба була стислим символічним записом складної світоглядної концепції, яку наближено можна уявити так: дві триєдині сили: (чоловіча, зображувана трикутником, спрямованим угору, і жіноча, зображувана трикутником, спрямована униз) творять – третю, синівську (сама шестикутна зірка). Ця трійця сил (батьківська, материнська, синівська), творять нові триєдині світи– три нові трійці (три менші шестикутні зірки). Ці три нові трійці переходять у підсвічники, далі свічки, далі полум'я, тобто знову переходять у триєдину батьківську силу (триязике полум'я, яке тотожне трикутникові, спрямованому вгору, тризубові і т. д.)

Власне так уявляли розвиток всесвіту наші предки: Бог Отець поєднується з Богинею Матір'ю, народжується Бог Син, який, розвиваючись і мужніючи, стає Богом Отцем і розпочинає новий цикл світотворення.

Не менш давньою від триєдиного ритуального вогню українською традицією є великоднє писанкарство. Яйце є символом зародка Всесвіту, отже, символом і його народження, і воскресіння. Особливо, коли на яйце від курки-первістки накладають символічний орнамент і воно починає називатись «святою писанкою». Писанка – святе Дитя святих батьків світу. Навіть шкарлупки з писанок мають бути повернені батькам світу (вкинуті або у вогонь, або у воду). Існує повір'я, що шкарлупки, вкинуті у річку, вода на десяту

п’ятницю (святковий день у наших предків) принесе до рахманів (брахманів), саме в день, коли настає Рахманський (Брахманський) Великдень.

Аналізуючи графіку українського образотворчого мистецтва, не можна обминути символіки й енергетики барв. У попередніх розділах вже згадувалось про глибинний зміст жовто-синього сполучення кольорів. Тут розглянемо символіку й енергетику барв більш послідовно і повно.

Чому енергетику? Тому, що зв’язок світлової енергії і кольору більш доступний безпосередньому сприйманню і розумінню, ніж зв’язок енергії і графіки чи просторової форми.

Як встановлено наукою і як підказує власний досвід кожної людини, жодна активність нашому фізичному світі неможлива без певного енергетичного забезпечення. Отже, вражаюча тисячолітня активність національних символів має, очевидно, ґрунтуватись на неабиякому енергетичному потенціалі, й обминути цей аспект символіки ми не маємо прав.

Проблема енергетичного потенціалу символів, однак, не є традиційною і самозрозумілою, що творить деякі труднощі в її доступному викладі. Тому розпочнемо знайомство з нею поступово, в процесі розповіді про символіку національних барв, знаків та про національну ідеологію, концентрованим виразом якої і є національна символіка». (Вечірній Київ. – 1995. – 15 лип. (інші публікації в номерах: 9 – 30 черв., 1 – 25 лип.)).

Навіть у підручниках 90-х років XX ст. автори вважають можливим твердити, що історію української філософії та культури можна розпочати хіба що з XVI ст., ставлячи знак рівності між власне філософією та культурою і працями з історії філософії та культури, зводячи, разом з тим, їх до ідеології як надбудови. Не важко переконатися, що ми, по-перше, мали свою філософію та культуру ще задовго до Київської Русі; по-друге, що релігія, філософія, мистецтво (культура) були посестрами ще в дописемній добі і мали як самодостатні якості та риси, так і типологічні. А також виступали і надбудова, і базис, бо з покоління в покоління ідеологія виступала і засобом збереження держави, і основою її розвитку.

Новим етапом стала епоха, на матеріалі (досвіді) якої було створено «Велесову книгу» (тобто, VI–IX ст. н. е.).

До цього етапу релігія, філософія, мистецтво формувалися й структурувалися у своїх частинах (ідеях, уявленнях, переконаннях). «Велесова книга» стала цілісною системою – міфом етносу (нації), що вийшов з маси етногруп, усвідомив себе (поділив світ на «я» і «вони»), став на шлях здійснення власної історичної місії. Релігія там, де починається віра; філософія там, де цілісно постають досвід, логіка, сумнів, отже – пошук істини; мистецтво – де синтезуються й символізуються душевно-інтелектуальні сили людини й етносу. Окремі його форми виявляють більше релігійну чи філософську силу творчості. Міф об’єднує зусилля. Його сутність – у конструюванні бажаної дійсності. Тому його мета – формування волі, історичної самосвідомості, ідеї повної (і зокрема

державної) самореалізації етносу.

Тому: в основі міфу – осмислення Буття; мета – кристалізація світовідчуття, державотворної Концепції, волі до життя; засоби її досягнення і відображення, й конструювання ідеалу, утвердження його за допомогою релігії, філософії, мистецтва – з одного боку, і людини, суспільства, державотворної діяльності – з другого. Міф – це синтез енергії як Буття, так і Свідомості, тому з ним і пов'язано формування ядра нації (її характеру, волі, ментальності, історичної місії).

«Велесова книга» – це і синтез нашої правіри, і пролог фіксованої історіографії та історіософії, не меншою мірою – філософії та мистецтва. Для переконливості процитуємо хоч би окремі принципові ідеї твору (який ми вже розглядали, але в іншому ракурсі):

Даремно згадали доблесні наші старі часи,
Бо йдемо куди – невідомо.
А так оглядаємось і говоримо,
Що соромимося Наву, Праву і Яву знати
Й обаполи тирла відати і думати.
Се бо Дажбо створив нам яйце, що є світ-зоря, яка нам сяє.
І в тій безодні повісив Дажбо землю нашу...

...Однак греки напали на Русь,
чинячи злеє в ім'я богів.

...Се душі пращурів наших од Іру зрять на нас
І там з жалю плачуть і виказують нам,
що не берегли ми Праву, Наву і Яву,
не берегли того, а ще й глузували.
Істинно, що не достойні бути Дожбожими внуками.

...Муж, ідучи додому, не правий,
якщо лише заявляє про права;
І правий, якщо слова його з ділами збігаються.

...Правда така, що ми Дажбожі внуки ко уму,
а ум великий божий є єдиний з нами,
і тому творимо і говоримо з богами воєдино.

...Віче мали: що віче вирішить, то так і є;
а що не рішено – не повинно бути.
Вибирали князів од полюддя до полюддя...

...Інша бо кров є свята кров наша.
Про те мовилося, як обирали князів старотці наші.
І так правили п'ятнадцять віків через віче.

...Перунами розтрощила русь землю готську і мечами знищила всякого,
а землю їхню, як відомо, до своєї приєднала.
А тут і хозари в наш час ратний пішли на нас.
І тут бо руси кинулися до битви, як леви, і сказали:
«Пропадемо, якщо Перун про нас не подбає».
І той їм допоміг: готи були розбиті...

...Готи змістились і відійшли на північ...
Русь же увійшла до цієї землі...
І так уперше заспівала славу богам на землі чужинській.
І сказала руськолунь: «Та є земля, і треба немало старатись, щоб утворилась земля наша».

...Велес бо навчив тих землю орати і зерно сіяти.

...і так роди жили окремими племенами.
Се називаються ті поляни, сверед зсі й деревляни:
Тут бо всі руські, од руськолань походячи.
Окремими є сумь, весь і чудь – і звідти прийшла на Русь усобиця.

...(Варягами) Русь була відрізана від заходу сонця,
а інші пішли до сури на південь
і заснували Сурожград біля моря, що належало грекам.

...Там і оселився Кий, що був засновником Києва.
Та то був престол руський.
Багато крові коштував той похід слов'янам.
Анти не зважали на зло і йшли, куди Ор указував.
Бо кров є свята.
А кров наша про те каже, що ми русичі всі.
Не слухайте ворогів, які кажуть: нема у вас доблесті.

...Давно були на Русі хазари, зараз варяги;
Ми ж русичі, аж ніяк не варяги.
...Наші діди в небесах.

...З підкорення се ми починали те заселення.
Мовимо, що так літ за тисячу п'ятсот до Діра пішли
прадіди до гори Карпатської
І там оселилися і жили ладно,
а старійшиною роду був Щек, од оріян той був.

...А князі і воєводи-отці вели людей битися з ворогами во славу Перунову.
І се Дажбожа допомога наверталася на нас;
І була держава та Руська од русів
(Були війни з римлянами і готами).

...Зробили вигляд, що йдемо на північ,
а напали на них і розбили їх.
Подолавши їх, пішли до них і стали станами по Дунаю.
І римляни напали на нас, і побили багатьох.
Хоч спішили вони нас обезглавити, а тако ми обезглавили їх.

...Од отця Ора до Діра пройшло тисяча п'ятсот літ.
Перси знали наші мідні мечі...
І була руськолунь сильна і міцна,
бо те від Перуна одержали ми.
Скільки раз виймали мечі і виходили проти ворогів
І відкидали їх од своїх теренів отці од роду Орового, славного і сильного,
який і Сірію воював, і Єгипет.
А в ті давні часи у нас не було єдності,
і лишились ми без Велеса, як віск.
Той бо говорив нам, що повинні ходити прямо, а не криво.

...Довго тривали літа рабства.

...Наші отці одні хомути носили і ніяк не звалися інакше, як язичники.

...І будемо простими, ставши собою.
Не були ми тими, що йшли на чолі раті.
І повернемось до того в собі, бо ходили гірше, як пси.

...І краще маємо зникнути, але ніколи не бути в рабстві
і поклонятись богам їхнім.

...Та відвернув (бог) своє лице од них,
бо були у греків хрещені.
Аскольд –темний воїн. а днесь од греків освічений,
що ніяких русів нема, а суть ворове.

...Так і греки хотіли підкорити нас біля Хорсуна,
і билися ми проти рабства нашого.

…А тому не послабляймося і не дамо землі нашої,
як і землі Трояні не дали римлянам.

...То глянь, народе мій, який ти захищений і численний,
і не збочив через втрати свої, і не спустився до ряду.
Аби ми ворогами погонили, щоб біди позбавитись і життя інакше мати.
Бо ми стали гордими і не уникали ворогів.

...І живі-таки завдяки жертві юнацькій і дівочій.

...Тут Русь зібрала свої сили і розбила гунів,
утворивши край антів, а скуфь – Києву.

...То стрепенися, народе мій, од сплячки
і в злагоді йди до стягів наших.
А захистить нас од ворогів на Русі могутній Сварог наш, не інші боги.

...Питають нас народи, хто ми.
А ми відповідаємо, що ми люди нерозумного краю,
І правлять нами греки і варяги.

...Отож збираймо дружину до стягів наших...

Бо Мати наша співає над нами...

...А хто швидко йде, швидко і знайде славу.
А хто тихо йде, то ворони на нього крячуть і курове кленчуть.
Не худоба ми, а русичі, і то є іншим навчення,
аби знали, що Права з нами.

...Тако смерті не маємо відтого, але життя вічне,

і завжди брат за брата стоїть.

...Мати-Слава б'є крилами о боки.
І йдемо до стягів наших;
а ті стяги Ясуна.

...То чи нам боятися смерті, коли ми нащадки славних!
І Дажбо нас народив од корови Замунь,
і були ми кравенці і скіфи, анти, руси, боруси, і сурожці
І тако стали діди русове.

...Течуть ріки великі на Русі.
І журчать вони, повноводні, співи стародавні про тих бояр,
що не боялись до полів проти готів виходити,
І багато літ битися за вольність руську.

...а по отцю Ору сини його розділилися на трійцю...

...Маємо битися за своє, а не говорити, які у нас батьки.

...Володарі наші єдино е Хорс і Перун, Яр, Купало, Лад і Дажбо.

...Про смерть нашу не думаймо,
і життя наше на полі (бою) прекрасне.

...і маємо спати на сирій землі і їсти траву зелену,
доки не буде Русь вільна і сильна...

...Згадаймо про те, що отці наші днесь у небі синьому
і дивляться на нас.

...Греки бо ворожі на втіху собі,
русове ж горді суть...
Ту бо славу орли клекочуть там і тут,
що русичі вільні і сильні по степах.

...Греки суть празні, а слов'яни працювали рабами на них.
Отак наша земля, яка чотири віки була наша,
стала грецька.
А ми самі, як пси...
Так днесь маємо дістати її і кров'ю нашою полити...

...Вони дали бо нам письмо своє,
аби взяли його і розгубили свою пам'ять.

...І будемо великою державою з князями своїми, городами
великими і безліччю зброї залізної.
І буде безліч нащадків наших.
(Жив Богумир, муж слави, що мав трьох дочок
і трьох синів; і мати їхня, яку звали Славуна)

...І побачив увечері мужів трьох на конях...
І сказали ті:... що шукаєш?
Повернувся Богумир... і привів трьох мужів дочкам.
Од них три роди пішли, що були слов'янами.
Од них походять деревляни, кривичі і поляни.
Дочки мали імена: Дрера, Скрева, Полева.
Сини ж Богумирові мали імена Сієва і молодий Рус.
Звідси походять сіверяни, і руси.
Три ж мужі були три вісники про ранок, полудень і вечір.

...Се бо, молячись, Триглаву поклонятись маємо
і йому велику славу співаємо.

...І богові Перуну, громовержцю і богові прі і боріння скажемо

не переставати живих явищ кола крутити.

...І богові Світовиду славу проголошуємо –
се бог Прави й Яви, і йому співаємо пісні, яко святе.
І через нього знаємо світ бачити і в Яві бути.
І той нас од Нави вбереже, і тому хвалу співаємо.

...І се одречемось од злих діянь наших
І прилучимося до добра.
Се бо рабів відпустимо, обнімемося.
І скажемо, се зробивши, – се бо нас знаєте:
як розумом усвідомили, так і подбали, як уміємо.
А се таємниця велика, як і Сварог.
Перун і Світовид – ті обоє удержані в небі.
А з обох боків їх Білобог і Чорнобог б'ються...

...Слава богові Перунові огнекудру,

який стріли на ворогів пускає і вірного проведе до стезі,
адже він воїнам честь і суд і, як златорун,
милостивий і всеправеден є.
(Завдяки Сварогові всеєдиними є Небо й Земля, Боги
і Люди, дерева і звірі, пори року й діяння, а
завдяки тому «То красен рай слов'янський...»,
а онуком Велеса є його співець Боян).

...Позаяк се йде ворог на нас, то ми взяли мечі.
І, натхнені сказаними Матір'ю словами,
що майбутнє наше славне,
пішли на смерть, як на свято.

...Се Білобог веде наші раті і кінноту.
І знали, що Чарівниці, які в лісах були,
взяли мечі і пішли з раттю.

...Ідіть, брати наші, плем'я за племенем, рід за родом,
і бийте ворогів на землі нашій,
яка належить нам і ніколи іншим.

...І ми – русичі, а вороги не є ними.
(Сон: вороги – змії; знімаєш голови – множаться).

...А створіння те, змій, є погибель на нас.
Мусимо битися і життя покласти за землю нашу.
А простяглася бо од нас до полян і дреговичів;
і руси сягають аж до моря і до гір, до степу південного, і се руси...

...ми Дажбожі внуки,
і не маємо йти за іншими стопами чужими,
(Хоча) Мали многі храми в Нові граді на Волхов-ріці,
мали в Києграді, по боголісах,
(Та)... боги наші зневажені, в поросі валяються.
(Тому) Мають (храми) русичі, та не мають сили здобути
над ворогами перемогу.
...І днесь жони наші кажуть,
що ми сумирні і втратили розум наш.

Текст засвідчує: маємо синтез віри, пізнання, пророцтва, художньої творчості, і «Велесова книга» – це й міф про українців (від трипільців до

склавінів, антів, гунів і готів, укрів, роксоланів і русів, скіфів і полян), які вірили: вони – окремий народ, котрий мав, поставши, відстояти себе у Боротьбі з персами і греками, римлянами й скандинавами, готами й гунами, іншими «нерусами», бо є оріянами (укрaми). Бо вірили й знали: вони є породженням Божественної енергії правопорядку, волі, єдність яких символізує Сварог. І це – найпосутніше, бо саме їхній Бог е носієм Природи Буття і Духа, тому інші боги існують в Сварозі і через Світ Богів і Світ Права як основ Всесвіту. Той Всесвіт – Універсам, у якому в єдності постають Світ Богів і Світ Природи як основ Всесвіту (Світ Яви), а з'єднуючим началом постає Людина – Народ. І як фізичні, і як духовні феномени; і як чинники диференціації (багатоманітності), і як основа Єдності Всесвіту (вселюдства).

Відповідні до цього й феномени Триєдинства: Дажбога – Всевічного Вогню; Велеса – Бога Розсвітлення; Перуна – Вседержителя Всесвіту.

На цьому етапі релігія – філософія – мистецтво не так диференційовані, як триєдині. Однак – чітко означені у своїй внутрішній сутності як між собою, так і співвідносно з релігіями, філософією, культурою інших народів.

Останнє надзвичайно важливе, бо свідчить про внутрішню суверенність українства співвідносно з іншими, навіть світового масштабу релігіями, філософіями, культурами.

Однак не менш важливою є внутрішня суверенність, а водночас єдність релігій, філософії, мистецтва в універсальній системі української духовності. Наголошуємо: суверенність – в універсальній системі. Бо справа не тільки в тому, що ще в VI–IX ст. наші прапредки мали світогляд, породжений своєю природою, життєдіяльністю, історичною долею та місією. І відступати від нього означало відступати від власної сутності, від органічних природно-духовних джерел, що означало також: не тільки вірити у свій власний жереб, у своїх Богів, а й осмислювати їх з позицій досвіду, логіки, морально-етичних, правових, культурно-естетичних норм. Справа і в тому, що й релігія, і філософія, й мистецтво, коли претендували на реальний (широкий і глибокий) вплив, мали орієнтуватися на чинники не тільки специфічні (віра, пізнання, духотворення), а й універсальні: внутрішнього життя; соціальної сфери, державно-політичної діяльності; права; освіти, науки; виробничої і воїнської діяльності; проблем формування поколінь на засадах патріотизму, доблесті й честі, милосердя, права, свобод. Єдності самоповаги й поваги до інших (адже одне без іншого не існує), жадання миру й готовності до Боротьби за право на життя, а тому: найвищої поетизації природи, праці, побратимства і розуміння, що треба покладатися в реалізації мети не так на чужу допомогу, як на свої сили (бо допомога «є у помсті нашій і на кінці меча»).

І «Книга Велеса» свідчить: книга-міф відбиває саме такий рівень віри – мислення – творчості пращурів. Закономірно, що розквіт язичництва вивершився створенням пантеону Богів великим князем Володимиром; філософія – викінченою концепцією світобудови та призначення етносу;

мистецтво – яскраво вираженою синкретичною системою вираження Буття етносу. А все те разом – створенням яскравої, глибокої, універсальної змістом і формами етнокультури, субліматором якої стали поляни. А в підсумку – саме вони стали основою вивершення і своєї держави, її ядром.

Цілком закономірно: поляни були найкультурнішим етносом. Досі змагаються політики і вчені, з чого необхідно починати розбудову суспільства й держави: з економіки (виробництва), чи культури (освіти, науки, мистецтва); з консолідації нації (на ґрунті національної ідеї), чи створення «громадянського суспільства» (зміст цього поняття логічно ніким не визначений, бо то – вигадки тих, хто прагне здійснення антиукраїнської програми й не хоче визнати, що вищою формою громадянського суспільства є нація як спільнота, а отже, і національна держава).

Сучасний філософ Є. Ященко в аналітично глибокій статті «Воля до порядку» зауважує: критерій розвинутості суспільства, держави – порядок. Зміст порядку – Культура. Енергія творення її Воля до Порядку. При цьому культура мислиться як система універсальна, а зумовлена існуючою ідеєю правопорядку в самій Природі. «Доказом того, що така воля притаманна тією чи іншою мірою усім народам, – зазначає Є. Ященко, – є скарги на безпорядок. Будь-який цивілізований народ прагне наводити і підтримувати порядок звичними методами, згідно з усталеними національними зразками, так, як він робить це тепер чи робив у... минулому. Але це можливо лише в географічних межах...

Народ, який досяг вершин цивілізації, дивиться на відсталі суміжні країни як на бажане поле для звичної діяльності, як на занедбаний недолугими господарями життєвий простір, що вимагає розумного й ефективного освоєння. У себе дома ця упорядкована століттями звичка до систематичної цілеспрямованої праці збереглася (як генофонд культури! – *П.К.*), зберігся метод, і він потребує застосування. Активність цивілізованої нації чинить тиск на її кордони зсередини. Виникають експансіоністські устремління...

Один за своєю натурою схильний творчими зусиллями перетворювати матерію, наводити порядок, інший прагне грубою силою захопити результати чужої праці (Як писав Т.Шевченко: «той мурує, той руйнує, той неситим оком на край світу зазирає..». – *П.К.*).

Показове існування в мові поняття «порядна людина», і заслуговує на увагу той факт, що у хворому суспільстві порядність стає незручністю, а це саме по собі є ознакою розкладу й хаосу, тобто безпорядку.

Аналізуючи такі поняття, як правопорядок, суспільний порядок, споглядаючи приклади дивовижної упорядкованості в атомах, молекулах, кристалах, організмах, біоценозах, сонячній системі (а цю універсальну упорядкованість в усіх системах: природній, етнічній, соціальній, політично-державній, культурній, вольовій добре відчуває автор «Велесової книги» як виразник світорозуміння «Ми» – народу! – *П.К.*),ми доходимо висновку, що ідея

порядку пронизує світ».

Саме ідея порядку є домінуючою і у «Велесовій книзі»: порядку в світобудові (гармонія співвідношень Неба й Землі, Богів і Природи, Богів і Людей), в суспільстві (міжплемінні, родові, сімейні відносини), між Природою й Духом (все пронизано Волею, Боротьбою Богів і Людей), між буттям (Явою) і свідомістю (Правою), між емоціями, розумом (досвідом) і волею, між бажаннями і обов'язком, – а усе те з проблемами життя і смерті, тимчасового й вічного (безсмертя), зв'язку поколінь і епох, простору й часу.

«Велесова книга» – епічно-драматична картина боротьби, але вона гуманістична в основі. Розгорнімо сторінки «Старого заповіту», і на нас повіє духом безмежної, до того ж – часто нічим не спровокованої жорстокості. Часом лише на основі чуток Бог нещадно карає не лише окремих людей, а й цілі народи. Благородний Йов стає трагічною жертвою лише тому, що Бог на його прикладі хоче довести незрадливість вірі. Що сам Йов зазнає неймовірних тортур, переслідувань, мук, Бога не цікавить. Він – лише гнів, кара і пострах... Лише Христос прийде з концепцією милосердя, справедливості, гуманності, але не випадково, що його скарають свої ж іудеї-християни: вони живуть «класичними» нормами ідеології месіанізму, а відтак – ієрархії людей і народів, навіть – самих релігій. Те християнство й стає аналогом ідеології несвободи (як внутрішньої, так і зовнішньої), сліпої покори (рабства), фаталізму.

Автор «Велесової книги» з потрясаючою послідовністю виявляє менталітет праукраїнських племен: вони вірять у справедливість і добрі начала життя та світу; для них природа – добра, бо вони самі носять добро у своєму серці; їхні Боги і вожді очолюють їх у битвах, тих битв – незліченна кількість! – але жодної битви наші прапредки не розпочинають з метою підкорення, панування, зла. Вони захищаються, і мета їхня – свобода, бо лише в ній Боги і люди (племена, держави) можуть виявити глибинну сутність. А та сутність – життєтворча, гуманістична, визначена енергією руху і розвитку, пізнання й самореалізації в ім'я панування мудрості та краси, релігії й філософії серця та побратимства.

Чесність, совість і справедливість, мудрість і доброта, лагідність і звитяга, любов до природи, своєї Землі і віри – ось основа релігії й філософії пращурів. І все те для них – дари, зумовлені волею Неба (Богів) і Землі (природи, людей), а тому є основою як життя, так і безсмертя; як мудрості, так і краси; як Правопорядку, визначеного незалежно від волі людей, так і Культури, твореної їхньою свідомою життєдіяльністю.

Укри, оріяни, руси є сонцепоклонниками, бо Сонце для них – джерело не тільки Життя, а й Мудрості та Краси, як і Життя для них має виміри не тільки фізичні (існування, продовження роду), а й духовні: воно – Творчість і в праці, ратному ділі, і в мистецтві. Саме з цієї причини твориться Триглав релігії – філософії – мистецтва, – а на цій основі – Культура як феномен універсальний.

Основа тієї універсальності – культура почувань і мислення. Вершина

почуттів – любов до своєї природи й землі як Вітчизни; до своїх Богів, особливе місце серед яких посідає Мати-Птаха з її безмірною глибиною любові. Світосприйняття русів трагедійно-оптимістичне. Вершина мислення – концепція Триглавів: єдності Неба, Землі і Сонця; минулого, сучасного і майбутнього; богів, природи й людей; Дажбога, Перуна, Велеса, які знаходять втілення у Сварозі; зрештою – язичницької релігії гуманізму, філософії серця, мистецтва мудрості, віри, краси, основою яких є етика совісті, честі, людської й народної гідності. Вершиною мистецтва – сама «Велесова книга»: взірець ідейного й художнього бачення світу.

А вершина культури – синтез життєдіяльності: хліборобської, скотарської (іншої) праці та воїнської патріотичної доблесті; будівництва міст і держави; міжнародних зв'язків, в основу чого кладуться принципи справедливості, рівності і свободи, а найвищим суддею міри реалізації тих принципів виступають: не тільки воля богів, а й Право (Закон), витворене досвідом, волею, ідеалами людей.

На цій основі не міг не витворитися й витворився могутньо-прекрасний колосс – Києво-Руська держава.

Вона стала новим етапом розвитку культури: у сфері матеріального виробництва – це розвиток усіх форм землеробської, скотарської, рибальської праці, багатоманітних ремесел, оборонних споруд. Київська Русь стає державою численних (великих і малих) міст, що свідчить про високий рівень її архітекторів, будівників, дерево-, цегло-, залізо-обробних майстерень. Київ, інші міста стають світовими центрами торгівлі.

Гідне поваги знання і поєднання: з одного боку, здобутків матеріальної культури Сходу і Заходу (індійської, арабської, грецької, візантійської, римської, германської, народів Скандинавії); з іншого – великих вітчизняних традицій: від Мізинської та Трипільської до Черняхівської й Березинецької, Празько-корчацької культур. А в підсумку – знання та поєднання здобутків вітчизняних і зарубіжних, яке підтверджує як високу освіченість пращурів, універсальність їхніх інтересів та знань, так і самобутність досвіду та творчості. Можна наводити численні паралелі між поглядами і твореннями русичів та греків, германців і римлян, варягів, зокрема в місто- і храмобудуванні, в організації промислів та ремесел, але навіть ті подібності ще яскравіше підтверджуватимуть: творці, громадяни Київської Русі були самовизначеними у всьому. Тому їхня держава й сягнула вершин і в землеробській, і в міській культурі. А численні храми Києва і Чернігова, Галицько-Волинського князівства досі вражають викінченістю, величчю і неповторністю. Вони – Русь-Україна!

Універсалізм та самобутність є провідними рисами й духовної культури.

І тут ще раз наголосимо: культура – це зміст і форма, матерія і дух. І не тільки у сфері духовної творчості. На рівні Духу матеріальна й духовна культура є нерозривними, цілісними.

Бо хіба Київ не вражав іноземців як місто «сорока сороков» (600) храмів? Потужних захисних валів і брам? А вони ж відзначалися не лише функціональною доцільністю та завершеністю, а й величчю та красою. Стоячи на Землі, вони спрямовувалися до Сонця й гармонійно співвідносилися з природою, ландшафтом: могутністю, величчю, блакитністю річок і стрімкістю та висотою горбів і круч; неоглядністю лісів і високим спокоєм гір.

Софія Київська була не лише шедевром архітектури, а символом софійності: синтезу мудрості серця і доброти розуму (інтелекту); і так само: вона була найвищою святинею не лише релігії, а й освіти, науки, державної могутності, досягнутої за Ярослава Мудрого.

За великих князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого Київська Русь набула найвищого рівня культури державотворення. Вона стала правовою державою, у зводі законів якої, «Руській правді», по-перше, злилися потоки звичаєвого (виробленого упродовж століть народом) та конституйованого (виробленого Володимиром і Ярославом) права; а по-друге – виявилася демократична суть ментальності праукраїнського етносу: прагнення до поєднання волі народу (віче), законо-установлень боярської думи та виконавчої волі князів. «Руська правда» регламентувала права й обов'язки всіх без винятку соціальних верств і в усіх сферах життя: державній, родинно-побутовій, виробничій, конфесійній.

Зауважимо: гени такого правового статусу формувалися тисячоліттями, що добре відтінено автором «Велесової книги», а згодом – билин київського циклу. Добре відтінено й роль у цьому процесі укрів-русів-полян, тобто – племен, які скристалізували ядро української нації-держави, її Дух, а відтак і долю, ментальність, місію.

Той Дух, що визначив орієнтири великих князів у сфері не лише Права, а й релігії, історіософії, філософії, освіти, науки, мистецтва, особливо – словесного. Підтвердженням тому є: боротьба за свою церкву (і своїх святих); виховання своєї світської й церковної еліти; створення власної системи освіти і виховання; розвиток науки; активізація міжнародних зв'язків з позицій інтересів Русі.

Усе зазначене здійснювалося у надзвичайно складному, суперечливому процесі. Чи не найяскравіший доказ – історія релігії: ще 860 р. Аскольд здійснив хрещення співвітчизників; 980 р. великий князь Володимир творив у Києві пантеон своїх язичницьких богів, а 988 р. він же змусив киян офіційно християнізуватися. То була надзвичайної глибини й далекосяжності драма! Володимир узаконював те, що було прийнято всіма сусідами, сприяло створенню узвичаєного тоді – візантійського (отже, монархічного, теократичного) типу держави, але принципово протистояло соціально-політичним основам життя власного народу. Тут ішлося не так про доповнення, збагачення чужим досвідом, як про заміщення тисячолітнього, органічного вітчизняно- народного чужоземним: за формою спорідненим, але в духовній суті – протилежним. Здійснювалося витіснення, заміна, отже – вихолощення

основ.

Історики, як не дивно, одностайні: то було актом всебічно прогресивним. Аналіз еволюції Руси-України змушує відмовитися від одномірного підходу (тільки аспекту державотворення), а тим самим і від однозначного висновку. Виграючи в організації системи управління, Русь підрізувала кореневу систему державного Буття, бо окреслювала духовний розрив між правлячою елітою і суспільством. Для більшовицького режиму, імперського за природою, той досвід був ідеальним. Для демократичної України в ХХ ст. – катастрофічним.

Щастя народу в тому, що офіціозні (як правило, чужоземні) чинники ніколи не ставали пануючими, навіть коли одна держава (як Рим) перемагала іншу (античну Грецію). Нерідко бувало навпаки: і в тих же Греції і Римі, і, як свідчить праісторія Русі, на терені нашої правітчизни (де добре розуміли: коритися-бо не повинні нікому). Не лише готи і гуни, а й германці, греки, римляни, часом перемагаючи збройно, ніколи не перемагали наші праплемена (ті до кінця вірили: «Слова наші істинні, а їхні брехливі») духовно. А протилежне бувало нерідко: завойовники асимілювалися й ставали часткою духовного руського ареалу.

Двома потоками, то зливаючись, то відштовхуючись, розвивається культура й у Київській Русі. Найперше – це у сфері релігії. Тут боротьба не припинилася в X–XIV ст., не завершилася фактичною перемогою християнства, а продовжується досі.

І цілком закономірно. Язичництво було плоттю і кров'ю русів, які жили вірою: «проголошуємо славу Богам, які суть отці наші, і ми сини їхні». Християнство – ідеологією, породженою протилежною основою державотворення, світосприйняття, мислення, життєдіяльності. І не випадковими постають дві реальності: 1) те, що християнство не виявило достатньої об'єднувальної сили в час татаро-монгольської навали; 2) не лише в епоху Київської Русі, а й в наступні століття християнство панує на офіційному, а й язичництво – на глибинно-народному рівнях. При цьому навіть писемні пам'ятки фіксують як паралелізм розвитку двох світоглядних систем, так і боротьби між ними («Слово о полку Ігоревім», літописи – з одного боку, і «Слово про закон, благодать та істину»– з іншого). При цьому знаменно, що з прищепленим християнством веде полеміку ще навіть митрополит Іларіон, і той митрополит, зауважимо – із руських! (до і після нього були прислані Константинополем). А пізніше різкій критиці християнство і його пастирів піддають навіть такі ревнителі його, як І. Вишенський: бо він бачить їх відступниками не лише від канонів віри, а й від народної моралі, високих етичних принципів совісті й честі, які, як ми бачили, надзвичайно високо цінувалися в язичництві. Закономірно й те, що церковна еліта, духовно далека від народного середовища, легко міняла не тільки місця перебування, а й орієнтацію, аж до зречення православія, а тим самим і захисту інтересів української нації (та держави).

Не менш закономірно, що захисниками української віри і церкви ставали ті, хто приймав світогляд, культуру українського народу (як П. Могила, І. Гізель, Іларіон (Огієнко), А.Шептицький), поєднували свою з його долею.

Особливої ваги в цьому плані набуває те, що українці приймали у християнстві і що відкидали. Сприймали – гуманістичні ідеї, принесені Христом й утверджені в Новому заповіті. Бо це відповідало їхній етиці й вірі. Відкидали жорстокість, рабський дух Старого заповіту. Як зазначає Іларіон, «приніс же і Мойсей із Синайської гори Закон, а не Благодать, неправду, а не правду (а це означало: ідеї рабства, а не свободи. – *П.К.*) і прийшли на світ Благодать – Правда, а Закон – не син, а раб», що, як ми бачили, принципово суперечило Русам, які вважали: мета людей – Благодать, шлях до неї – Істина (Правда), а вища форма – Свобода.

Візантійщина не могла й не змогла перебороти релігію, породжену Буттям українства. І церква упродовж століть йде шляхом то жорстокої боротьби з язичництвом, то пристосування його форм до своїх потреб. І це шлях хоча й поверховий (бо нерідко ігнорується Дух автохтонної релігії), але найбільш перспективний, оскільки форми не бувають беззмістовними: вони виявляють глибинну віру, філософію, психіку народу, його ідеали, традиції, життєві устремління.

З цієї причини закономірно й те, що і літописи, філософські, педагогічні праці, твори мистецтва IX–XIV ст. несуть на собі печать і християнства, але не меншою, чи ще й більшою мірою – автохтонної (в основному язичницької) свідомості.

Переконливе свідчення тому – і язичницькі билини про Володимира-Сонечко та його богатипів, і новий ліроепос «Слово о полку Ігоревім», у якому виразником язичницького начала виступає не лише природа, автор (співець людської мужності, честі, ідеалу свободи та єдності), а й герой: подібно Іллі Муромцю, Олеші Поповичу, Ігор не християнський, а укро-руський герой, бо керується не страхом, а власною волею, не так «законом», як «благодаттю», і не лише жадає свободи, а й діє в межах власного вибору. Симпатії автора неоднозначні, але велич його у вираженні правди, об'єктивної реальності.

Духовна традиція визначає й характер історіософії (літописи), педагогіки («Поучення дітям»), риторики (К. Туровський), прози, архітектури, обрядових дійств (з якими особливо люто боролися ідеологи християнства, але які набували все ширшої популярності), освіти та науки.

І знаменно, що найперше великі князі являють тут приклад, гідний наслідування: вони прославляють і чужого Бога та занесену релігію, але всіми доступними їм засобами, у тому числі – особистим прикладом, впроваджують вітчизняну (як і зарубіжну) освіту, науку, мистецтво, наголошуючи: то – основа мудрості, доброчесності й добротворення особистості та народу, шлях самопізнання й самореалізації.

Так культура стає мірою розвитку і окремих людей, і суспільства, держави,

а міра прогресу визначається мірою розвитку людської сутності, як і тип народу, держави – типом людини.

Мірою Київської Русі стали Володимир Великий і автор «Слова о полку…», Велика княгиня Ольга, Святослав, Ярослав Мудрий і Нестор-літописець, княгиня-королева Франції Анна Ярославівна, К. Смолятич, Володимир Мономах, митрополит Іларіон, Данило Галицький – люди мужніх, вольових, цілісних характерів, універсальних обдарувань та інтересів, незрадливого патріотизму, воїни, мислителі і митці.

І нині, через віки й покоління, постає особливо яскравою велич, могутність і гуманістичність нашої прадержави – Київської Русі, а тим самим і самобутність, універсалізм, велич нашої пракультури.

Ще раз наголосимо на її синкретизмі й універсалізмі і як самодостатніх чинниках, і як єдності, що породжується специфічними умовами, а виявляє специфіку праукраїнської ментальності.

Синкретизм, нагадаємо, явище світове, а виявляється і в змісті, і в формах. Синкретизм форм – це поєднання слова і дійства (обрядові, календарні пісні), елементи мелосу й епіки, музики і «театру» (карнавальність масових ритуалів). Вони зумовлюються як вітчизняними джерелами, так й іншонародними, а відзначаються та розвиваються й енергією саморуху. Однак головним чинником, усе-таки, постає зміст: синкретизм релігійний, філософський і мистецький, породжуваний умовами духовного розвитку етносу. Як «сплаву», що має природно-космічне походження, але кристалізується й шліфується в ході асиміляційних процесів між різними родами й племенами («І се руси пішли од Білої Вежі і од Русі на Дністровські землі. І там Кий заснував град Київ. І се (поселились) поляни, деревляни, кривичі, ляхова на кущу руському. І всі стали русичами»), як і тиверці, дуліби, білі хорвати. Синкретизм – явище і якісного, але й кількісного плану як сума різнорідних елементів.

Універсалізм – феномен передусім сутнісного плану: його домінанта – не «маса», а якість. Це – цілісність, зумовлена соціально-економічним і духовним буттям, а втілена у форму Свідомості, що поєднує освіту, науку, традиції, пам'ять і релігію, філософію й мистецтво в феномені цілісної культури (досвіду).

Найвиразнішими формами та мірою культури кожного народу постають Право й державно-етнічна самосвідомість, що виражаються в сферах і теорії й практики, етики і естетики, а обіймають всі сфери буття, почування, мислення, ідеалів, критеріїв, добра і зла, життєдіяльності людини.

Про міру культури прапредків свідчить те, що своє світосприйняття та світорозуміння вони втілили в багатоманітних формах найдавнішого фольклору, а над усе ставили правові норми ще в період формування основ києвсько-руської держави і базували їх як на принципах родо-племінної моралі (етики), так і на досвіді (власному й зарубіжному) державного будівництва та міжнародних відносин.

Ява, Нава і Права, тобто Природа, закони Всесвіту і суспільні закони – ось визначальні реалії мислення в світі «Велесової Книги».

Перший закон цього Права – вірність поглядам (релігії й філософії) та діянням батьків:

Отож, молячись богам, матимемо чисті
душі і тіла наші,
матимемо життя з праотцями нашими,
які з богами злились воєдино.

Другий закон – єдність почування, думання і діяння:

Муж, ідучи додому, не правий,
Якщо лише заявляє про права;
І правий, якщо слова його з ділами збігаються.

Третій закон – бути собою й понад усе ставити інтереси Вітчизни. Четвертий – віддавати всі сили в ім'я побратимства, справедливості та свободи кожної людини й рідної землі, до того ж – як фізичної (суспільно-економічної, етно-політичної), так і духовної:

І будемо простими, ставши собою;

...і краще маємо зникнути, але ніколи не бути в рабстві
і поклонятися богам (чужим).
...ми стали гордими і не уникали ворогів.

...То стрепенися, народе мій, од сплячки
і в злагоді йди до стягів наших.
Було, що ниділи в рабстві. Та боролися
й перемагали, бо усвідомили:
...Не худоба ми, а русичі, і то є іншим навчання,
аби знали, що Права з нами.

...Тако смерті не маємо від того, але життя вічне,
і завжди брат за брата стоїть.
Про смерть нашу не думаймо,
і Життя наше на полі (бою) прекрасне.
Б'є крилами Мати наша Слава і велить нам
іти до січі, і маємо йти.
І нам ні до бенкету, ні до їства борошняного,
ні до м'яса смачного,

і маємо спати на сирій землі і їсти траву зелену,
доки не буде Русь вільна і сильна.

...Від ранку до ранку бачимо, як зло діється в Русі,
і чекаємо, що поверне до добра.
(Марне! Не гідно героїв і не морально)
І то не буде інако, якщо сили свої не згуртуємо
і не візьмемо мету одну до мислі нашої.
Одречемось од злих діянь наших
І прилучимося до добра.
Се бо рабів відпустимо, обнімемося
І скажемо, се зробивши, – се бо нас знаєте:
Як розумом усвідомили, так і подбали, як уміємо.
А се таємниця велика, як і Сварог...

У цьому суть: своє Право русичі узгоджували з волею Богів, а тому й мислили глибоко, гуманістично, патріотично, волелюбно, з позицій найвищої етики (честі, гідності, самосвідомості обов'язку), і в цьому сенсі – універсально. Універсально і в тому, що волю кожного, усього племені, інтереси держави виражали й відстоювали віче, бояри, князі, які діяли однодумне та в злагоді і з нормами багатовікових звичаїв, і – новочасних законів.

Закономірно, що процес права та державотворення увінчався як розквітом Київської Русі, так й історичним документом – «Руською правдою» Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха – однією з вершин тогочасної всеєвропейської культури; а також вищою формою самопізнання та самоусвідомлення – літописами, котрі стали синтезом історіософії, релігії, філософії, мистецтва, духотворчістю, що упродовж віків з'єднувала формації та покоління й стосовно тривалості, безперервності, ролі чи й має аналоги в історії.

І все ж, можуть зауважити опоненти, чи маємо право не зважати на можливість неавтентичності тексту «Велесової книги», а тим самим –
і неправомірності посилання на неї як на документальне джерело? Відповідаємо: маємо! З огляду на те, що багаточисельні зарубіжні джерела того часу виявляють ідентичні реалії: отже, можуть бути достатньо авторитетним і самостійним джерелом.

Наголосимо: «Велесова книга» писана від імені «ми» (племені, держави Русів). Та персоніфіковані лише Боги (і то вони водночас є символами) та князі (мають імена).

«Руська Правда» – це закон і синтезуючий багатовіковий досвід (звичаї), і уособлюваний главою держави («То ти урок Ярославль» – «Повеління Ярослава Мудрого», як раніше – Володимира Великого, а пізніше – Володимира Мономаха), а також є документом, що фіксує і традиційну «колективність» прав та відповідальності: «А ще будеть русин (представник Південної Русі),

любогридин (князівський дружинник), любо купчина, любо мечник (княжий службовець), любо мечник (дружинник), а ще ізгой (відпущений раб), любо словенин (представник Новгородщини), то (в разі провини, заподіяної шкоди. – *П.К.*) 40 гривен воложите за нь»), і соціальну та індивідуальну диференціацію в суспільстві. Ще «Руською Правдою» передбачався захист прав окремої людини, а водночас – і держави. Це й було гарантом всезагальної благодаті.

У ролі гаранта держави виступає й історіософія – носій етнонаціонально-державницької ідеї.

Від заспіву в «Повісті временних літ» до духу й ідеї в «Історії Русів» найголовнішим є Дух: по-перше, знання своєї етнодержавної генеалогії, і, по-друге,– збереження витворених історично ідеалів самоідентичності (ми – не греки, не варяги, не римляни), державності, свободи, втілених в Праві.

Тут знову доведеться говорити про методологію розгляду зазначених питань. Досі наголос був один: київсько-руські державці наріжний камінь мовбито висували принцип – спочатку закон, а потім благодать. Такий підхід визначив концепційні основи навіть художніх творів (А. Кочерги,
С. Скляренка, П. Загребельного та ін.).

Насправді це було ідеалом російських царів та більшовицьких вождів, які власні методи прагнули виправдати історією, традицією й стояли на тому, що головне – мета (а нею оголошувалися «світова революція» та відповідні «інтереси держави» – імперії).

І в час закладання основ, і розквіту Київської Русі були моменти, коли зазначений підхід набував першорядної ваги. Але як норма було інакше: обов'язковість Закону в ім'я Благодаті, а не як противага їй. Мета – Благодать, а Закон – засіб (яких об'єднує шлях до мети – пізнання істини).

І цей підхід не варто оцінювати однозначно, бо абсолютизація мети: благодать, свобода в ході історії спричинила і немало бід, аж до трагічних, коли благодать, свобода – ототожнювалися з егоїзмом, сваволею, а нехтування законами породжувало й аморалізм вчинків (у тому числі й антидержавних), зумовило формування в ментальності українців вкрай негативних рис (від незалежності до отаманства і від яничарства до малоросійства й манкуртства).

І всю проблему «закон і благодать» необхідно бачити як у реальності історії, так і в уже означуваній універсальності. Отже, в єдності всіх аспектів: правових, державотворчих, суспільно-економічних, морально-етичних, освітньо-наукових, релігійно-філософських, династичних. Не меншою мірою – міжнародних, адже Київська Русь спиралася і на традиційні, звичаєві принципи взаємовідносин («як розумом усвідомили, так і подбали, як уміємо»), і на скріплені міждержавними угодами (князів Аскольда й Ігоря, Святослава й Ольги, Володимира і Ярослава), також, до речі, багатоаспектних – і державного, і торговельно-митного, військового, і родинного значення.

Не менш прикметно, що універсальність культури формувалася й проявлялася в надрах не лише життєдіяльності та законотворчості, а й психіки,

світовідчуття праукраїнців, а це зумовило як те, що закони й критерії оцінок завжди ґрунтувалися на етико-естетичній основі, так і те, що найперший вираз найбільш послідовно, повно, яскраво виявлявся в надрах етнонаціональної душі та найорганічнішій формі вираження її – фольклорі, а далі й писемній творчості.

Мав рацію М. Гоголь, коли записував: «Не поширююсь про важливість народних пісень. Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, оголююча все життя народу. Якщо його життя було діяльним, різноманітним, волелюбним, насиченим усього поетичного і він, за всієї багато аспектності його, не досяг щонайвищої цивілізації, то всю снагу, все сильне, юне буття його виливається в народних піснях. Вони – надмогильний пам'ятник пережитого більше, ніж надмогильний пам'ятник: камінь
з красномовннм рельєфом, з історичним написом – ніщо проти цього живого, промовляючого, видзвонюючого про минуле і опису. (Пророча паралель Гоголя: фольклор –літописи! – як вираження синтезу історіософії і мистецтва, буття і душі народу. – *П.К.*) У цьому відношенні пісні для Малоросії – все: і поезія, і історія, і батьківська могила. Хто не проник у них глибоко, той нічого не взнає про минуле буття... Історик не повинен шукати в них фіксації дня і числа битви або точного пояснення місця, правильної реляції; у цьому відношенні йому допоможе небагато пісень. Проте коли він захоче пізнати правдиве буття, стихії характеру, всі порухи і відтінки почуттів, хвилювань, страждань, веселощів зображуваного народу, коли захоче виявити дух минулого віку, загальний характер усього цілого й окремо кожної частки, тоді він буде задоволений повністю: історія народу розкриється перед ним в ясній величі.

Пісні малоросійського народу можуть з цілковитою підставою називатися історичними, бо вони ні на мить не відриваються від життя і завжди відповідні тодішньому часові й тодішньому станові почуттів».

Таке твердження надзвичайно важливе. Адже століттями нас змушували вивчати історію за хронологією царів, воєн, полководців, «революцій»
і резолюцій, а Гоголь акцентує на станові почуттів. І акцентує слушно, бо «факти» можна було тлумачити як завгодно, а почуття виражали дійсний стан душі. Тому в проросійських та пробільшовицьких «історіях» або не говорилося про почуття, або фальсифікувалося їх (зокрема, шляхом тенденційного підбору «ілюстрацій» класово-партійного змісту та накидання «поглядів» князям Олегу і Ярославу Мудрому, гетьманам Б. Хмельницькому та І. Мазепі, керівникам, ідеологам держави М. Грушевському і В. Винниченку, С. Петлюрі і С. Бандері, навіть, як побачимо далі, Т. Шевченку й І. Франкові, П. Тичині й О. Довженкові, Ю. Яновському і О. Гончареві, які або не ґрунтувалися на жодних джерелах, або й принципово суперечили фактам, скажімо, щодо змісту й мети Переяславської угоди, створення СРСР тощо).

І знову почнемо з фіксації кількох особливо важливих реалій:

1) що найдавніший фольклор – язичницький;

2) що він, виражаючи форми буття, поєднує віровання й уявлення (релігію

й філософію), а базується на етичній основі;

3) що він і автономно-душевний, і державотворчий;

4) що язичницький фольклор переслідувався віками, однак був найповнішим виразом буття, свідомості, ідеалів, мрій, історії, долі й ментальності народу-нації (і не лише в давнину, а й упродовж віків, а також: є не нижчою формою релігії, філософії, мистецтва, а іншої, як рівноправної, так і рівновартісної).

Фольклор – це сам народ, тому є найяскравішим виразом його культури.

«Народна творчість, – зазначає автор книжки «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» С. Килимник, – дзеркало життя, боротьби, мистецтва, мудрості, культури нації. Краще сказати – народна творчість – це праісторія народу. Найцікавіша для нас творчість з доби родового побуту, за якою іде доба дружинного й княжого часу, що визначається змаганням між поганськими традиціями та новою, християнською вірою».

Найдавніша форма фольклору – молитви (заклинання), щедрівки та колядки, замовляння і приказки, обрядова і календарна поезія, казки, міфи, легенди. «Найстаріші наші колядки були створені за тисячу літ до прийняття християнства». Не менш важливо, що «вони зраджують (виявляють) філософічні думки: відкіля і як виник світ. У них є згадка про море, острів-камінь на ньому, про світове дерево – як про образ всесвіту, про птахів – творців світу. Ці колядки часто мають форму розмови:

– А що нам було з нащадку (початку) світа?

– Ой, не було ж нам. Хіба синя вода та білий камінь.

– Коли ж не було з нащадку світа, тоді не було неба, ні землі, а то леш (тільки) було синєє море, а серед моря зелений явір, на яворонькуту три голубоньки... радоньку радять як світ сновати». (С. Килимник)

У пізнішому християнстві світ «сповнить» один Бог, але й воно прийде до ідеї триєдинства.

У язичництві творцями постають три голубоньки, далі буде багатобожжя, однак вивершуване трибожжям.

У християнстві Бог мислить і діє.

У язичництві Боги мислять, і діють, і почувають.

Там Бог – це воля: і як закон, і як пострах.

Тут Боги – це творчість: і як праця (натхненна всеосяжною метою), і як життєва енергія («жива вода»), вершина розуму та глибини психіки, зумовлені як побутово-інтимним, так і державно-етнічним життям.

Маємо численні дослідження і зарубіжних, і вітчизняних вчених, зокрема М. Максимовича, П. Чубинського, П. Куліша, В. Гнатюка, М. Драгоманова, В. Милорадовича, К. Квітки, О. Колесси, і особливо О. Потебні («Мислення і мова») та С. Єфремова і М. Грушевського («Історія української літератури»), в

яких глибоко і всебічно досліджується саме психологізм фольклору, що дає чи не найефективніші наслідки в пізнанні ментальності націй.

Символічно, що ядром психологічних досліджень виступає концепція мови: вона для всіх – і засіб спілкування. Однак, на відміну від інших засобів, криє в собі незрівнянну енергетичну силу, є феноменом найуніверсальнішим у царині Духу (культури), зокрема й тому, що містить не тільки досвід тисячоліть і тисяч поколінь, а й сконденсовану енергію почуттів, психіку нації.

Причина – те, що мова є ферментом пізнання і самопізнання, мислення й почуттів; ядро мови – це слово. Навіть кожне слово є багатозначним, має зміст і форму та є символом, багатогранним образом. Тим більше неодномірним є твір, базований на словах: він «є синтезом трьох моментів, наслідком мимовільної творчості, засобом розвитку, думки й свідомості, тобто: бачачи в ньому ті ж ознаки, що й у слові, і, навпаки, відкриваючи в слові ідеальність і цілісність, властиву мистецтву, ми робимо висновок, що й слово є творчістю», а люди, які вкладають у слово й об'єктивний, і суб'єктивний (на основі власного розуміння, уявлення, інтуїції, мрії) зміст, є творцями.

Люди, народи, епохи відзначаються специфічною духовністю. Її основа – це й стан матеріального виробництва, суспільних відносин, освіти, науки, але особливо – породжувана обставинами психіка; найяскравіший вираз – мистецтво, богинею в якому є словесність. Так само ядром (богинею) психіки є мова: вона виявляє глибини характеру нації. І по-своєму логічно, що колонізатори, плануючи своє довготривале панування, завжди найлютіше воювали з мовою, витравляючи її не лише з освіти (мистецтва), а й з душ. «Коли мова школи, – писав О. Потебня, – відмінна від мови сім'ї, то слід чекати, що школа й домашнє життя не будуть в гармонії, а будуть зіштовхуватися й боротися одне з одним» (с. 197). З цієї причини мови не можуть поєднуватись, і «вплив двомовності... на цілі народи... я гадаю, теж несприятливий» (с. 202), як і зумовлювана знищенням мови денаціоналізація є невідворотним шляхом до деморалізації (катастрофічного розкультурення), бо веде до таких деформацій народного життя, «за яких традиція народу, сконцентрована головним чином у мові, переривається чи послаблюється такою мірою, що стає лише другорядним чинником перетворення» (с. 203).

Поглинання однієї мови іншою – це трагедія всезагальна, бо поглинання одного народу іншим означає смерть поглинутого, а усе те не минає безкарно й для «переможців»: «Народність, яка поглинається іншою, – наголошував Гумбольдт, – вносить у цю останню начало розпаду».

Отже, найповніше «індивідуальне лице народу» виражає мова. З цієї причини найуніверсальнішою формою вираження є словесне мистецтво, особливо коли воно споріднене з іншими родами творчості, що цілокупно виражають обличчя культури,

Кращий доказ тому – український фольклор. Його основа – це ідейний і мистецький синкретизм. Велика роль у ньому ритму, «забави», гри. Але

особливо – слова: і в плані можливостей виразу багатства форм, і в плані виразу глибин змісту буття. Адже коли б ми «могли відтворити історію творення (слів), так само відкрили б за кожним словом дуже влучну, дотепну, може, навіть геніальну комбінацію ідей і образів». До того ж комбінацію, за якою стоїть неймовірна багатогранність родів і видів мистецтва.

Отже, слово як інтегруюча форма. А разом з тим – усвідомлення, що, за Грушевським, розвій поетичних форм стояв у тіснім зв'язку з розвоєм іншого мистецтва – власне того, яке так само, як і словесне мистецтво, основується на ритмові руху: на ритмі в часі, а не в просторі. «Се крім поезії в широкім значенні, тоніка взагалі: музика, спів – і танець. Ритміка словесна, артикульована, – а сюди в широкім значенні належить не тільки ритмічно скандована мова, але і всяке поетичне оповідання, котре відповідає вимогам естетичним: симетрії й ритмові будови – і через се здібне вдовольняти почуття краси... Починається з так званої гри, з забави примітивної людини, в котрій, одначе, елемент забави глибоким способом сполучається з методами інтенсифікації і найповнішого використання людської енергії». Енергії як фізичної, так і духовної, зумовлюваної як буттям, так і свідомістю, психікою.

Отож, мистецтво – не просто «гра», воно є виразом духовних потенцій, культури тіла й душі, думки і пам'яті, почуття й життєдіяльності (ідеалу), свідомого і підсвідомого.

Логічно, що початки праукраїнської культури – в Мізинській і Трипільській працивілізаціях, а виявляють вони синтез творчості, органічну сублімацію почуття, думки і дії, мети і волі; релігії, філософії, духотворною основою яких постають етика й естетика.

Як уже говорилось, на першому етапі і об'єктом, і суб'єктом творчості постає колектив у взаємовідносинах з природою. На цьому етапі люди безособові, а непізнані сили і явища уособлюються богами.

Диференціація соціальна і професійна визначає важливі якісні зміни. Ось думки М. Грушевського: «В сім процесі набирає нових прикмет і психіка, і думання взагалі. Гадка стає аналітичною і критичною. Елементи думання, мислі помітніше відрізняються від елементів чуттєвих і вольових, підпорядковуються поволі певним логічним законам. Елементи реального досвідного знання все виразніше відмежовуються від впливів уяви (фантазії).

Змінюється і загальний світогляд. Центром стає не анонімний колектив, а сильна «героїчна» індивідуальність. Ідеалом стають прикмети удатного, здібного, щасливого осібняка, що будує добробут свій, свого окруження своїм розумом і щастям, що на нім спочиває з дару богів чи предків героїв... Такий індивід, в ім'я своїх богодарованих здібностей щастя, вважає своїм правом і обов'язком поступати всупереч опінії і громадянства і навіть старим, традицією усвяченим установам і правилам: в його волі виявляється і здійснюється вища воля нових богів і героїв.

З ідеї героїчного твориться новий релігійний світогляд». А тим самим і

нового змісту етика, філософія, мистецтво, загальна культура.

Перша яскраво виражена формація такого типу культури як універсальної системи виявляється в епоху скіфів: епоху космогонічної свідомості, коли вона міфологізована, фольклорна традиція ще виявляє свою силу, але сакральні уявлення вже набувають нових рис: це – категорія етіологічних міфів, які існують паралеллю з космогонічними, однак «пафос перетворення хаоса в космос постає в них у відзеркаленому вигляді, – зауважує С. Бессонова, – через уведення різнорідних соціальних інститутів, культурних навиків» (с. 13). Сини царя Таргітая Колаксай, Ліпокай, Апоксай – це ще фольклорні, але вже й міфологічні герої, пов'язані з релігією й філософією трагічно гинучого с о н я ч н о г о (вмираючого й воскресаючого) божества. Їхні образи не випадково пов'язані з героями індоєвейської міфології (зокрема – «Магабгарати», «Авести», «Шах-Наме», типологічно – «Калевали»), в якій, одначе, скіфи – борисфеніти, за свідченням Геродота, посідали осібне місце навіть серед інших скіфів: це час інтенсивної взаємодії племен, тому закономірне й те, що вони все повніше виражають духовно індивідуальну етичну виразність, чому сприяють як специфічні особливості природи (геополітичне розташування, клімат, рослинний, тваринний світ), так і особливості розвитку культури.

Завершенням цього і водночас початком нового етапу стає період, відображеній у «Велесовій книзі».

Тут ще поєднані, але вже частково й усвідомлюючі себе «Я» (індивід) та «ми» (маса). Вони ще «рід», але вже й будівники держави. Вони – сонцепоклонники, але творення держави зумовлює й примат соціальних інтересів та трагічних поворотів долі; вони ще – представники конгломерату племен, але вже й носії етнодержавної самосвідомості та психіки, а це впливає як на зміст життя, характери людей, так і на принципи зображення їх: одномірний ідеалізуюче-героїчний, гіперболізаційний – пафос поступається аналітичному, багатомірнішому зображенню богів і героїв. Вони стають соціальнішими, яскравішими «плоттю», але й переконливішими в мотивуванні їхніх роздумів, рішень, дій, психічно індивідуалізованішими. Набуває все більшої ваги етично оціночний підхід не тільки щодо окремих персонажів, а й щодо «маси» (ментальнсті етносу).

...Дажбожі внуки ви, улюбленці божеські,
і боги мало не десниці тримають на ралах ваших.

...А кров наша про те каже, що ми русичі всі.
Не слухайте ворогів, які кажуть: нема у вас доблесті

...І будемо простими, ставши собою.

...І билися ми проти рабства нашого.

...Бо ми стали гордими й не уникали ворогів.

...Не худоба ми, а русичі, і то є іншим навчення.

...Тако смерті не маємо..., але життя вічне,

І завжди брат за брата стоїть.

...Маємо битися за своє, а не говорити, які у нас батьки.

...Бо всякому люду належить захищатися самому!

...самі повинні були померти, а русь визволяти.
Розказують, що якщо хтось не хотів іти до бою,
а йшов до дому свого і його ловили там,
то, піймавши, давали грекам, щоб там, як віл, працював
Кара буде його тяжка і рід викине його,
і в жалю не оплаче його, ім'я його забуде.

...Життя наше в степах є до кінця нашим;
а й потребуємо свого.
Там не повинні нам говорити про інше життя.
Се бо слова наші істинні, а їхні брехливі.

...«Се русич і залишиться ним,
бо взяв землю до рани своєї
і несе її до Нави...» –

ось один аспект самопізнання й самоусвідомлення праукраїнців, зафіксованих «Велесовою книгою». Він розкриває високу духовність, етичність, естетичність, культуру мислення, почуттів пращурів.

Але та ж книга розкриває уроки й протилежного змісту:

...Се душі пращурів наших од Іру зрять на нас
і там з жалю плачуть і виказують нам,
що не берегли ми Праву, Наву і Яву,
не берегли того, а ще й глузували.
Істинно, що не достойні бути Дажбожими внуками.

...За часів злославних і бусих русь була потята рукою ворожою

І злочини творилися.
І князь тоді немічний був.
І услав синів своїх до брані.
А ті варягам піддалися, знехтувавши рішення віча.

...поки боруси билися,
на нас наповзли вороги численні.
А внук троян був самотен при багатьох друзях
і був (у полон) уведений...

...За десяток віків забули своє родство,
І так роди жили окремими племенами.
Се називаються ті поляни, свередзі і деревляни:
Тут бо всі руські, з руськолунян походячи.
Окремими є сумь, весь і чудь – і з в і д т и
п р и й ш л а на Р у с ь у с о б и ц я.
За другу тисячу літ підпали розділу і лишились у самотності,
і почали на чужих у неволі працювати.

...Іллірійці сказали, що ми нерозумні,
і прийдуть нам помагати...

...То бо той старотець сказав: «А підемо до іншої землі,
в якій течуть меди і молоко, і та земля є».

...І руси пустили готів до землі своєї,
бо ці обіцяли бути з нами.
Важкі часи настали. Напали на нас римляни од Дунаю,
греки з півдня, а готи з півночі і півдня.
... А в ті давні часи у нас не було єдності,
і лишались ми без Велеса, як віск.

...Довго тривали літа рабства.

...Не були ми тими, що йшли на чолі раті.

...Наші жерці знання збагачувати закликають, а вкрали їх від нас.
...боїмося,
що так і лишимося невігласами до кінця,
не знаючи, звідки ми.

...Питають народи, х т о ми.
А ми в і д п о в і д а є м о, що ми л ю д и н е р о з у м н о г о к р а ю.

...На те ще згадаємо Дарія Перського, який
на нас прийшов
і побив нас через наші роз 'єднаність і усобиці.

...А зараз ми не маємо молілень і молимось
біля криниць і джерел.

...Та греки сіли там знову і заснували м і с т а
Й озлобилися на нас.

...Вони ж творять інше, аби нас од стародавностей одвернути.

...Се Руса града каміння волають до нас.
І се ми маємо йти і дивитись у вічі смерті.

...храми суренські побиті ворогами,
і боги наші, зневажені, в поросі валяються.
Мають храми русичі, та не мають сили здобути над ворогами перемогу.

...І те елани знали, щ о р у с и п 'ю т ь б а г а т о;
і якщо (тоді) напасти на них, то можна подолати.

...І та велика свар одоліла русів і привела
до розладу і розторгнення...

І співаємо, писав автор «Велесової книги», адже ми руси – про славні дні, і маємо співи ті од отців наших, про красне життя в степах і про славу отців.

Але та слава бачиться й через призму гірких уроків. Автор нещадний до всього потворного й антиморального, тим більше, що підстав, як бачимо, антипатріотичного, антиморального, антиестетичного, зрештою – антикультурного плану більше, ніж того хотілося б і нам. І, до всього, автор тільки силу приписує богам. За безсилля і рабство, відсутність волі та гідності він звинувачує самих людей.

Зауважимо: нині також стало звичним писати найдошкульніші інвективи на адресу українства. Але з яких позицій?

Коли для одних, як для творця «Велесової книги», рани і біль, ганьба України – це їхня печаль, і вони бачать їх у комплексному співвідношенні з явищами позитивного плану (які й визначають шану до України та її славу у всепланетарному масштабі), то інші бачать лише негатив, на основі чого й проголошують вирок: Україна не може бути суверенною нацією-державою, бо українці за самою своєю суттю є народом бездержавної ментальності (психіки, мови, культури) та історії.

Безпідставне і неблагородне, безперспективне заняття! Облудні антиісторичні твердження.

Бо є підстави, до того ж – обґрунтовані та серйозні, і для докорів, печалі та звинувачень. І їх, наголосимо, першими, у чому мали змогу переконатися, висловили наші пращури, підтвердивши: вони – мислячі й самокритичні, отже, спроможні дивитися на себе збоку, «з прищуром очей», високо-вимогливо й, отже, державно (про державницькі критерії насамперед свідчать ще «Велесова Книга», а згодом «Слово о полку Ігоревім», літописи, твори І. Вишенського і Г. Сковорода, Т. Шевченка й П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки). А продовжують роздум про свою сутність і творці держави 90-х років XX ст.

Але з яких позицій?

Не станемо говорити про недругів закордонних, які, як «режисери» «Останкіно», бачать в Україні лише занепад, а причиною – самих українців: там промовляють великодержавна пиха, колонізаторська злоба, татаро-монгольського штибу ідеологія безособовості, дрімучої дикості, антидемократизму. Для них ми – чужі, раби, що захотіли бути вільними.

І вишукують вони негаразди у нас (а як їх нема, то й вигадують, провокують людське невдоволення), щоб приховати свої, аж до розстрілу власного парламенту, геноциду в Ічкерії-Чечні...

Але не можемо обминути увагою тих, хто зробив своїм ремеслом, садистською втіхою обпльовування, дискредитацію, глум с в о є ї, здавалося б, Землі, своєї нації, мови, культури, бо ж вони народилися в їх лоні і послуговуються усіма їхніми багатствами, славою, честю. Жити в материній Хаті, користуватися її благами й плювати в обличчя – не просто неморально, а злочинно-підло, відвороти й безчесно. Особливо коли врахувати:

1) усі, що так палко люблять Росію, покивують на неї як на ідеал,– сидять не в Росії, а в Україні (інших державах) і хоч можуть виїхати до свого «раю», але несамовито тримаються за «пекло»; тож говоримо про варварство у минулому, але саме теперішні хулителі усього українського є взірцевими варварами в царині вселюдської культури, бо здійснюють злочинну практику нищення екології як природи, так і душі (духовності);

2) стало нормою посилатися на жорстокості українців у процесі державотворення; та й це – укус підколодних гадюк, хамелеонство, бо один Іван Грозний, один Петро І, один Ульянов-Ленін винищив українського (та й російського) люду більше, ніж усі українські державотворці разом узяті. І треба

подумати, чи дорікати українству за фантастично гіперболізовані утиски та кари, чи погодитися з слушністю розмірковувань Д. Павличка в його поемі «Ностальгія»:

...В нас попелом посипані гетьмани.
Шкода, що нас не виховав тиран,
Що не переженились ми ордою,
Що засівали тільки власний лан,
Світ не лякали збройною ходою,
Й тепер демократичний свій талан
Охрещуєм не кров'ю, а водою, –
Та ні, не жаль, бо ж будуть нагорі
Не мечоносці, а плугатарі

Бо й сьогодні головна дилема України: бути чи не бути?! Бо головне в ментальності українців – демократизм і свобода; в ментальності сусідів,– татарсько-монгольського типу автократичність і знеособлення. А це й породжує головний конфлікт доби, бо:

Ваша мати – Азія, а наша – Європа…

Добре знаючи це, О. Блок писав:

Попробуйте сразиться с нами!
... Да, азиаты – мы, –
С раскосыми и жадными очами!
(«Скифы»)

Але «азіатами» можуть бути не лише ті, що живуть в Азії або в Росії. Скоріше навпаки: класичні азіати – тут, і не з чужих етносів, а «свої» – ті, що виховані як «хахли» – жахне страшидло,

Людина видом, але духом бидло, –

оскільки осердям їхніх натур є не тільки двомовність, а й двоєдушність, точніше – бездушність, порожнеча, через що:

Коли хахол звертається до Бога,
То лиш на те, щоб освятить ярмо,
За рабство помолитися щомога,
Сквернити Кобзаря святе письмо...

Отож, мусимо визнати, що і в українстві, як і усіх народів, немало (і в характері, і, як наслідок, в долі) таких реалій, які не роблять нам честі.

Але не можемо обмежитися констатацією, що в нашій історії були Окаянні і Пушкарі, Кочубеї і Вишневецькі, Брюховецькі і «вірні ленінці», з волі чи згоди яких нищилася наша державність, національна самосвідомість, віра, мова, філософія, культура, хліборобська, освітньо-наукова, мистецька, інтелігентська, військова еліта. Бо де їх не було?..

В ім'я правди й грядущого маємо поставити питання: чому? Які були причини і наслідки добра чи зла? А також, яка в тому роль культури.

Перша відповідь очевидна: і характер, і доля українства – явища історичні, сформовані тривалим, багатогранним процесом, в якому особливу роль відігравали специфічні умови і форми еволюції етносу, релігії, філософії, мистецтва, освіти, науки, педагогіки, права, а тим самим і нації та держави.

Не випадково ставимо на перший план **етнос**. Він – і першопочаток, і вершина еволюції суспільства – нації: її долі, характеру, перспектив (місії).

Ми вже бачили, як непросто еволюціонував український етнос: упродовж тисячоліть; в надрах різнорідної природи; на перехресті доріг інших етносів, отже, мов, звичаїв, релігій, культур. Зазначалося й те, що ядро характеру українського етносу формувалося в процесі взаємодії чотирьох расових типів: східно-європейського (слов'янського), ядранського, арменоїдного, нордичного. Природно, що усе те накладало відбиток і на почуття й волю людей, їх темперамент і фізичні властивості, на мету й засоби досягнення її, на ідеал і психіку, релігію й філософію, зміст і форми життєдіяльності.

Важливо: усі расові типи поширені по всій території України і становлять єдиний сплав. Однак українська нація досі в процесі кристалізації: і тому, що вона «різноелементна», і тому, що вона мала тривалі періоди недержавності, коли підтримувався (зовнішніми силами) процес не об'єднання, а деструктуралізації.

Та сказане не означає, що, як твердять окремі дослідники (чи політики), українська нація ще не сформувалася. То – нонсенс, наслідок однолінійного підходу, формальної логіки, отже – одномірності та однозначності висновків. Українська нація цілком сформованим феноменом є ще з часу Хмельниччини. «Помаранчева революція» 2004 – 2005 рр. засвідчила всьому світові найвищий рівень і політичної нації, і громадянського суспільства в Україні.

Інша річ, що нація – це спільнота етнічно-політична. І багатошаровість етнічних елементів в українстві позначалася, позначається і ще буде даватися взнаки, особливо за умов соціально-політичної нестабільності та зовнішніх стимулювань внутрішнього антагонізму. Але це свідчить не так про її слабкість, як про перспективу розвитку й розквіту. Бо ж цю націю розкладають і нищать, а вона живе й бореться, перемагає!

Говорять: а все ж українська нація після Хмельниччини стала недержавною, отже – виявила недостатню внутрішню життєстійкість. Та й то – доказ слабкості навіть формальної логіки. Бо насправді Україна багато століть переживала перманентний процес то творення, то втрати держави. Але ніколи

нація не тратила внутрішньої енергії, волі, жаги державності. І саме могутня сила націоналістичної ідеї зумовила створення таких державних структур, як УНР, Гетьманат (1918), Директорія, навіть – УРСР з її неповноцінною, а все ж – державністю! А в 90-х роках ХХ ст. вона знову стала на шлях здійснення своєї історичної волі та місії і домоглася свого.

Коріння цієї волі (політичної, соціальної, релігійної, духовно-правової) та психіки в праглибинах історії. І особливу – часто суперечливу, неоднозначну, однак – активну роль у тому процесі відігравала культура, зокрема одна з гілок її – віра.

Знову повернемося до етнічного чинника: він впливав і на характер людей, держави та нації (мету, принципи й засоби її досягнення), і на процес та наслідки культуротворення, чільну позицію в якій займала релігія, а згодом – церква.

Можна подивувати такій градації, однак вона обов'язкова: українці пережили й переживають процеси як одно- (язичництво) дво- (язичництво й християнство), так і багатовір'я (політеїзм), а також як відсутності, так і наявності, а то й непомірної розгалуженості конфесійних інституцій, зокрема: при вірі в єдиного Бога, як у християнстві, існують не тільки православ'я й католицизм, а й численні протиборствуючі церкви в православ'ї.

Це – наслідок надто складного історичного розвитку з надзвичайно суперечливими, аж до трагічних наслідками.

Перше важке випробування почалося з часу впровадження християнства як офіційної релігії: тоді розгорнувся процес знищення кореневої системи світовідчуття й світорозуміння праукраїнців, а тим самим – згубного роздвоєння не тільки в свідомості, моралі (коли поклонялися одним богам,
а славили інших), психіці (непевність у своїх ідеалах, страх за наслідки віри у своїх богів), а й у шарах суспільства: маси лишалися язичниками, а «верхи», особливо церковна еліта,– християнами. Окреслився процес розщеплення етнічної цілості, трагічної роздвоєності в орієнтації: мас – на вітчизняні святині, урядовців – на закордонні стандарти. І не тільки релігійні, а й, логічно, державно-культурні.

То була неймовірної сили драма, бо з того часу відчуження між масами й елітою усе зростало; і не тільки в питаннях віри. Народ прагнув демократії і свободи, а «верхи» – візантійсько-варязької самодержавності. Благодать була в синтезі обох тенденцій, та його досягти часто не вдавалося. Завершення виявилося трагічним: еліта втратила духовно-культурний зв'язок з народом і стала мігрувати в чужі державні (а далі й культурні) структури. Наслідки виявилися плачевними передусім для неї: втрата державницьких позицій та ролей, а далі розмивання і волі та психіки. Могутні державці Київської Русі стали молодшими партнерами литовської, згодом польської та російської знаті.

А народ – «молодшим братом», що стало початком багатовікового присмерку культури, внутрішнього розриву єдності традицій, поколінь і епох.

За визначенням М. Грушевського, нація ставала все більше неповною. Особливо непослідовною, чи й непатріотичною виявилася еліта церковна: вона то перебиралася в чужі землі (навіть на рівні патріархів, єпископів), то вступала в унії, які бували й одверто антиукраїнськими. І не випадково: чи не більшість сановників була не національного походження. Їхні інтереси не збігалися з державно-етнічними, з народними ідеалами.

Так оголилася проблема: релігія й церква. Українська церква досі в переважній більшості керівного кліру орієнтується на... чужі держави (Константинополь, Москву чи Варшаву й Рим): і мовою, і обрядами,
і політично, демонструючи культурну ущербність. А точніше – безкультурність.

Інша справа – релігія як частина культури. Слушно зауважують автори збірки «Релігія в духовному житті українського народу», що на сучасному етапі необхідний всебічний, неодномірний, науково-аналітичний метод, як і врахування того, що «складність історичного буття українського народу формувала у нього плюралістичний світогляд. Крім релігійності, його свідомості притаманні й елементи вільнодумства, що проявилось у вигляді релігійного інакодумання, скептицизму, індеферентизму, антиклерикалізму, пантеїзму, антиатеїзму. Раціоналістичні та ірраціоналістичні підходи мають місце у різних сферах української духовної культури – в науці, філософії, освіті, мистецтві, навіть богослов'ї... Крім того, треба долати конфесійну упередженість в оцінці релігійно-духовного життя українців, не переносити міжрелігійні суперечності на ґрунт національного».

Неважко переконатися, що сфера й проблема релігії належать до багатогранних, а їхнє коріння – в глибинах праісторії.

Суперечливий вже сам початок: вірування зароджується як процес складного комплексу почуттів: захоплення природою, благоговіння перед нею, але водночас і страх: природа була багатою й щедрою, проте й нещадною. Тому її обожнювали і намагалися то пізнати, то прихилити, привабити. На цій основі кристалізувалися «атоми» філософії й містики, поезії й інших форм мистецтва, загалом – духовно-мистецький синкретизм. У ньому поєднувалися і релігійні форми (обрядовість), і духовні чинники: віра в упирів і берегинь (як «філософія» життя і смерті, добра і зла), в Рода (рожаниць), а паралельно – творення ідолів, що символізували природно-життєві сили (від Землі до Космосу).

Найчастіше божества уособлювали образи-сили, пов'язані з хліборобською (скотарською) культурою, сім'єю і родом (Лель, Лада). Синкретизм виявився і в поєднанні елементів релігій різних племен та континентів. На цій підставі, а також враховуючи роль християнства, І. Огієнко твердив, що в язичництві не завершилося формування цілісної викінченої системи. Проте має цілковиту рацію О. Домбровський, твердячи: крім спільних вселюдських «проявів релігійних вірувань як фетишизм, анімізм, тотемізм, культ вогню, рік і культ предків, а далі політеїзм та дуалізм у понятті розуміння й персоніфікування

Добра і Зла, Світла й Темряви, територія України із своїм населенням відзначалася у загальному власним стилем змісту й форми релігійного життя».

Друга проблема раннього періоду – суворість чи й жорстокість традицій, зумовлюваних фетишизацією природи (непізнаних сил).

Маємо на увазі жертвоприношення, які робилися спочатку гаям, колодязям і рікам, а потім, як зазначається в «Повісті временних літ», диявол, за визначенням філософа, «у ще більші спокуси ввергнув людей»: вони почали «кумирів творить: одні дерев'яні і мідні, а другі – мармурові, золоті і срібні. І кланялися їм, і приводили до них своїх синів і дочок і заколювали перед ними…».

Внутрішньо надзвичайно суперечливим, а головне – незрівнянно жорстокішим виявилося християнство. Особливо з часу, коли стало офіційною релігією і, на відміну від забобонності язичників, здійснювало людиножерство й з «ідейних» міркувань. Язичники приносили в жертву одиниць, і не з помсти чи озлобленості, а віри в доброчинність також і стосовно жертв. На підтвердження достатньо нагадати свідчення арабського мандрівника Ібн-Фадлана: староруський князь, ідучи з життя, одну частину набутого добра залишав спадкоємцям, іншу йому клали в могилу; «померлого обряджали в дорогий парчевий одяг із золотими ґудзиками, соболину шапку й садовили на корабель (пізніше – «на сани».– *П.К.*), спорядивши особистою зброєю, їжею, жертовними тваринами і навіть дівчиною, яка погоджувалася супроводити небіжчика у «сад красивий і зелений».

Християнство як офіційна релігія йшло у сполохах кривавих вогнищ, хрестів, аутодафе.

При цьому спочатку той криваво-хресний шлях міг сприйматися як помста за нечувані гоніння, яким піддавалися ранні християни, коли в основу клали принципи людяності: турботу про ближніх, співчуття, доброчесність, рівність, братолюбство.

Але з часу легалізації римськими імператорами християнство стає ідейно нетерпимим: і щодо інших релігій, і щодо «єресей» у своїй системі, і, зрештою, навіть щодо людини загалом («єретиків»).

Причини відомі: римські імператори усвідомили, що утримати імперію, навіть, ще численнішими легіонами, зброєю, – неможливо. Потрібна охоронна духовна сила.

З цієї причини на християнство й покладалася державно-охоронна місія. І лідери християнства взяли на себе цю роль (бажаючи, до речі, підпорядкувати собі не тільки душі людей, а й державну владу, світську еліту). Логічно, що віра і церква стали не тільки аналогами, а й різнорідними частинами. Церква, як не дивно, але взяла на себе й слідчо-каральні функції. І не тільки щодо людей – відступників, особливо – язичників, а й у ставленні до науки загалом та філософії зокрема; до мистецтва, особливо –сповненого життя, гуманістично-волелюбних ідеалів, за що пізніше не без успіху розвінчував християнство

Ніцше.

За цих умов багатобожжя стало незручним. Мав бути один Бог як воля й закон для всіх. Раніше віруючий визначав свої святині. Віднині вершителем всіх помислів і справ став один Бог.

Людина перетворювалася на знаряддя, об'єкт божої волі, а оскільки Бог був далеко, його іменем діяли церковники. Їх уже менше цікавили інтереси, а тим більше особистість віруючих. Зайвими стали розум і самосвідомість. Бог став символом сили, гніву і кари, людина ж – втіленням духовного рабства. Рабства як символу добровільного вибору стану несвободи; приреченості на землі й сподівань ціною самозречення та покори удостоїтися щастя «на небі».

Прийняття християнства русами-полянами не лишало можливості вибору (християнство було нещадним до інакомислячих). Але чи могли укри-руси-поляни, виплекавши ідеал благодаті – свободи, легко (не кажемо вже – добровільно!) докорінно змінити свою ментальність?

Розгорнулася нещадна боротьба: і фізичним побиттям язичницьких богів та язичників; і дискредитацією основ – релігії – філософії – «поганства». Зіткнулися тисячоліття власної, сповненої крові і поту, життєдіяльності з чужоземними нововведеннями. Зіткнулися інтереси людей, держави і церкви. Вибір мали робити всі: народ, інтелігенція, урядуючі кола.

Існує думка, що в Київській Русі тоді зіткнулися не так релігії, як епохи, а «двовір'я» треба сприймати як наслідок не стільки протистояння двох релігій, скільки як «творчий діалог-зустріч двох культур...».

Необхідно рахуватися й із зазначеною парадигмою; відбулася і зустріч двох культур. Але про який діалог могла йти мова, коли здійснювалося **витіснення** однієї та впровадження іншої культури, а головними виконавцями та засобами стали церква і влада?

Діалог-зустріч могла відбутися. Бо ж християнство було відоме ще династії києвичів: князь Аскольд, здійснивши кілька переможних походів на Візантію, 860 р. запровадив у державі християнство. Константинопольський патріарх Фотій благословив **створення в Києві митрополії**. Розпочинає діяльність архієпископ Михайло Сірин.

Однак здійснюється переворот, місце вбитого Аскольда посідає малолітній Ігор з династії Рюриковичів. Християнство ще не посідає панівного становища. Запанує воно лише після об'єднання Куявії і Славії (Новгородщини) в Київську Русь та освячення киян Володимиром Великим, до того ж шляхом, далеким від «діалогу культур».

І цілком логічно.

Наші пращури йшли, нагадуємо, від обожнення Лади й Леді (матері і дочки), що були ідентичними богиням грецького язичництва Летi (Латоні) та Артеміді (пізніше – Деметри й Персефони). Далі – богів-героїв, які водночас і очищували, й впорядковували світ, стаючи визначальними персонажами і релігії, і філософії, і мистецтва (Персей, Тезей, Геракл, герої «Іліади» й «Одісеї»

– у греків, сини Таргітая у скіфів-борисфенітів, герої-боги у «Велесовій книзі»). Релігійно-філософські погляди двох народів містили немало подібного, бо породжувалися співзвучними – демократично-волелюбного спрямування – орієнтаціями й умовами буття. Закономірно, що міфологія «землеробської» основи русичів зумовила й билинний епос X–XI ст. (Київський і Новгородський), якому панують «антеїзм» і демократизм (характер стосунків між князями й героями), бо на тій основі розвивалися суспільство й держава.

Візантія втілювала інший тип держави й людини. Наголошуємо: свідомо не говоримо, кращий чи гірший (тип), а – інший: візантійство також включало і джерела антично-грецької культури, однак не як фундамент, а лише як елементи. Тому відкинуло і грецьке язичництво з його культом віри: «в світі безліч сил могутніх (прекрасних), та вінцем природи є людина».

Візантія культ людини замінила культом Бога. Більше того, сам Бог став іншим: не ідеальним втіленням людського, а його суворим суддею.

І в Київській Русі християнство щонайперше постало як суддя над глибинними основами віри русичів.

Нагадаємо: язичництво було життєрадісним, сонячним і оптимістичним. Воно бачило можливість залежності від волі Богів. Але смерть не була не тільки предметом бажань, а й підвищеної уваги.

Християнство ж, як зазначав М. Бердяєв, навпаки: зачарувало світ «красою» смерті. Життя стало вважатися дрібним епізодом у безкінечному плині часу.

З цієї причини візантійські місіонери й почали з винищення язичницької енергії життєлюбства.

Їхній фанатизм діставав іронічну реакцію ще в ті давні часи. Лукіан, наприклад, писав: «Ці нещасні упевнили себе, що вони зробляться безсмертними й будуть жити вічно; внаслідок цього християни зневажають смерть, а багато хто навіть шукає її». Інший критик раннього християнства, враховуючи аскетизм і пуризм нововірців, виносив їм нищівний вирок: «Ви, отже, не відмовляєтесь від наших богів і водночас боїтеся їх... Нещасні, ви й тут не живете, і там не воскреснете».

І все ж християнство перемогло. Причин було кілька:

1) всебічна підтримка влади;

2) добре продумані обнадіюючі обіцянки: «Блаженні вбогі духом, бо їхнє царство небесне... блаженні голодні та спраглі, бо вони нагодовані будуть...» А за рабство покірні сподобляться раю;

3) новизна поглядів, наголос на співчутті та захисті прав і честі принижених, рівності всіх перед Богом, – що завжди приваблювало й компенсувало земні страждання;

4) те, що в Христовому християнстві й насправді було немало гуманістичного, етично піднесеного й ідеалістично прекрасного.

Інша справа – практика: вона була заснована на фанатизмі віри, сліпій

слухняності, задоволенні найменшими потребами та благами, страхові й одномірності почуттів та бажань, що неминуче вело до тупої приреченості і конформізму.

Які там Людина, Суспільство (нація), Держава? Усе – початок і кінець – це Бог!

Склавіни, поляни-руси-українці хотіли бути гордими й незалежними, жити за законами свободи і демократії, понад усе ставити внутрішній і зовнішній суверенітет. Але це різко розходилося як з політичними планами князів угро-фінської групи (які, починаючи з Всеволода – Великого Гнізда і продовжуючи Долгоруким та Боголюбським, понад усе запосяглися знищити вплив Києва та повалити Русь), так і з планами та імперськими державницькими устремліннями Візантії. Тому й починається боротьба з автохтонною релігією-філософією русів – язичництвом засобами не лише урядового терору, а й церковної ідеологічної дискредитації.

Першими розгорнули його місіонери християнства, котрі прийшлі до Русі з чужих земель. І не дивно: руське було для них чужим. Хотіли ж вони утвердити своє, бо зайняті фортеці можна відвоювати, заполонені ж душі – не завжди. При цьому важливо, що, як те довідуємося з «Повісті временних літ», чужинців-філософів непокоїло не стільки те, що русичі були язичниками раніше, скільки те, що й за умов християнізації, «й нині те роблять»: шанують природу, Рода і породіль та «потайки моляться... проклятому богу Перуну, і Хорсу, і Мокоші, і Виду» («Слово святого Григорія»),

«Потайки моляться...» – ось наша давня драма! Але, можливо, і наше спасіння: поступаючись вигодами життя перед силою зла, зовнішніх обставин, пращури залишалися непоступливими у своїй вірі, зберігали власний внутрішній світ.

І не тільки на рівні «мас», а й на рівні еліти: так, закликаючи співвітчизників «мати душу чисту і непорочну, тіло худе... очі тримати долу, а душу вгору», Володимир Мономах не схвалював не тільки втечі від бур і радощів життя, а й від всеосяжного (філософського) пізнання світу, зазначаючи: щастя матиме лише той, хто пізнає: «що єсть чоловік, що ти пам'ятаєш його?!». «Як небо створено, або сонце як, або місяць»... Бо великий князь прагнув діяти в дусі кращих заповідей Христа, але не забував і того, «що я людина є», і жити треба за законами добра: чистоти серця і помислів, традицій батьків, братолюбства, свободи плекання духовності, бо «ми що єсьмо? Люди грішнії, лихі, сьогодні живі, а завтра мертві, сьогодні у славі і в почесті, а завтра в гробі і в непам’яті...»

Хіба не відчуваємо тут тяглості духу: автора «Велесової книги», з одного боку, й І. Вишенського, авторів мистецтва бароко – з другого?!

Логічно, що ще княгиня Ольга сподівалася мати єпископів, які служили б не Візантії, а Русі, й не тільки вона, а й інші державні мужі дбали про запровадження культу своїх святих: руське християнство, по-перше, мало

кількасотлітню традицію, отже, було спорідненим з язичництвом; а по-друге, воно мало розвиватися не на чужинському, а на рідному ґрунті.

Саме з цієї причини вершиною християнської думки в Русі стає свій митрополит – Іларіон, який в «Слові про закон, благодать та істину» підноситься до висот не лише традиційного релігійного знання, а й оригінального мислення, – що й дозволяє йому піднестися і до висот мистецтва (філософсько-ораторської прози).

Важливо: Іларіон розпочинає Слово з уславлення не християнства загалом, а Христа. Не менш важливо – за що. А саме, що «він, споглядаючи, зглянувся на людей своїх, і не через заступника чи посланця, а сам спас нас. Не сповидно зійшов на землю, а в дійсності. Потерпів за нас і своїм тілом аж до гробу і з собою нас воскресив. До людей же на землі прийшов, прийнявши тіло, а до тих, що в пеклі, зійшов розп'яттям і похованням у гробі, щоб ті й ті, живі і мертві, розпізнали ці Його відвідини й Божий прихід і зрозуміли, що не кріпкий і сильний Бог живих і мертвих».

Такий Бог був зрозумілим і близьким, бо спорідненим духом і діянням богам русів. Імпонував він і тим, що «положив Закон для того, щоб приготувати прихід істини і благодаті», а з його волі Сара породила не раба, а «вільна вільного». І тому, «коли навістив Господь людську природу, розкрилося те, що було невідоме й утаєне, і прийшла на світ Благодать – Правда, а не Закон, син, а не раб».

У цьому суть: Христос єврейський сприймався як Христос український. І це відкривало можливість утвердження свого й добродійного, гуманістичного християнства. Тим більше, що коли Христос віщав: «Закон від мене вийде й суд мій – світло країнам. Наближається моя справедливість і вийде, як світло, спасіння моє», – він поставав особливо близьким русам-українцям, які над усе ставили Сонце, справедливість, свободу.

На жаль, Іларіона змінили первосвященники – чужинці, які дбали про дух, розквіт не української, а чужої держави та віри. Християнство, як і закордонні князівські династії, виявилося законовладним, але не рідним. У майбутньому зарадити справі могло лише принципове реформування церкви, зрощення її зі свідомістю, досвідом, ідеалами народу,– але до розуміння цього підносилися лише поодинокі первосвященники (як П. Могила), а влада: то П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, то в особі держав-колонізаторів, – спонукала церкву діяти в протилежних напрямках. І це поглиблювало кризу, особливо згубно відбилося в руслах державо-, націє-, культуротворчого процесу. І зокрема – у виборі шляху та долі духовних пастирів: вірні народові ставали жертвами імперських режимів; а чужі чи й ворожі – плавали в каламутних потоках добробуту та підтримки.

Уроки історії неспростовні: завдяки самоусвідомленню себе як етносу та своєї історичної ролі праукраїнці ще з початку І тис. нашої ери створили високу культуру: державотворення, права, віросповідання, філософії, мистецтва, сім'ї,

побуту, виробництва. Цим було закладено фундамент високо-розвинутої держави, сприяло розквітові освіти, науки, мистецтва, а ті, в свою чергу, справили відповідний вплив на характер розвитку як внутрі-суспільних, так і міжнародних відносин: і на Близькому та Середньому Сході, і в Центральній Європі та Скандинавії. З Руссю шукали найрізноманітніших зв'язків: економічних, військових, освітньо-наукових, династичних. Стало загальновизнаним: Київська Русь створила найвищого типу міську і землеробську цивілізацію, оригінальну вітчизняну історіософію і філософію, педагогіку, освіту, військову систему, право і медицину.

Синтезом загальнолюдських здобутків та багатовікової творчості народу стало мистецтво, особливо у сферах архітектури й скульптури, живопису та, передовсім, художньої словесності: фольклору (билини київського й новгородського циклів; обрядова, календарна, інтимна, дружинна поезія), героїчного епосу («Слово о полку Ігоревім»), філософсько-педагогічної («Поучення дітям»), релігійно-ораторської («Слово про закон, благодать, істину»), агіографічної, мандрівничої прози.

Шедеври Київської Русі віками вражають світ високістю духу й оригінальністю форм, гуманістичним, філософсько-етичним змістом і пафосом.

Занепад держави поставив народ на грань апокаліпсису, а культуру – на межу прірви.

Та її коріння виявилося настільки глибоким й розлогим, а принципи та здобутки – універсальними, що саме культура, хоч була переслідуваною й тероризованою, перебрала на себе роль і продовжувача традицій, і охоронця, гаранта самодостатності, незнищеності народу, і, як підсумок, всемогутнього стимулятора його енергії, самосвідомості, державо- і націєтворчості та історіософією, і філософією, і релігією українців.

Новий етап: від XIV до XVII ст., коли спочатку втрачається, а потім відроджується держава – Гетьманат, і позначений охоронно-месійною роллю культури, яка водночас постає і носієм традицій, і реформатором, і пророком.

Перший вияв життєтворчої традиції – плекання еліти, типу української людини: подібно Володимирові Великому, княгині Ользі, Ярославу Мудрому, Володимиру Мономаху, Данилу Галицькому, Митрополитам Іларіону і Смолятичу, єпископу Туровському, ігумену Данилові, літописцям Никону і Нестору, світські й патріотичні церковні керманичі і за умов бездержавності прагнули виховувати в собі і в інших характери цілісні, гуманістичні і вольові, віддані найвищим суспільним ідеалам, а тому універсальні інтересами та знаннями, сповнені почуття справедливості та свободи. Михайло Глинський, Байда – Вишневецький, Петро Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Кирило Розумовський, як і славетні Трясило, Морозенко, Богун, Нечай, Войнаровський, – були людьми не лише щонайвищої військової доблесті, державної мудрості й далекоглядності, крицевості натур та патріотичності переконань, а й найвищої на той час освіти

(закінчували і європейські університети, володіли багатьма мовами); не лише безкорисливими покровителями, а й творцями мистецтва.

Відомо: ще Володимир Великий розпочав освітній процес. І хоча батьки плакали за взятими до навчання дітьми «як за померлими», суспільство не могло не відчути загальної користі від ініціативи глави держави.

«Заложив Ярослав город – Великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, – записує автор «Повісті временних літ». – ...І до книг він мав нахил, читаючи часто вдень і вночі. І зібрав він письців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову... Велика бо користь буває людині од учення книжного... бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина» і знаходимо в них не лише знання, а й «велику користь душі своїй».

Думаючи про мудрість і душу поколінь, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах і створили свою – вітчизняну – систему освіти, педагогіки, науки, а в школах змусили (та дали змогу) вчитися дітям як вищих, так і середніх станів. На середину XIII ст. в Київській Русі було 400 осіб, що знали грецьку мову.

Освіта, наука, мистецтво, виховання, державотворення – таку цілісність явила Київська Русь.

Через освіту, науку, мистецтво, віру як складників культури йдуть до ідеалів націє- та державотворення й елітні сили XV–XVIII ст., вважаючи: хто мудрий, а не знає книг, той подібен до плота без підпор, і як вітер повіє, то впаде». Закономірно, що у Великому князівстві Литовському на статусі державних лишаються звід законів «Руська правда» (як Литовський статут) і українсько-білоруська мова. Подолавши київсько-руський простір адміністративно, Литва опинилася під владою культури розкладеної держави.

І так само закономірно, що на терені України не тільки не припиняється, а ще глибшає й ширшає потік освіти та науки: ще 1439 р. створюється братство при Успенській церкві у Львові, а згодом засновуються освітньо-науково-релігійні братства по всій Україні, їхніми школярами стають представники усіх станів, а вивчалися в них і гуманітарні, і природознавчі предмети. І це було як продовження великої традиції (онука Ярослава Мудрого Ганна Всеволодівна відкрила школу, в якій учили грамоти й велися практичні заняття; а онука Володимира Мономаха княжна Євпраксія – Зоя, що навчалася і в Греції, стала автором першого наукового медичного трактату «Аліма», котрий і досі зберігається у Флоренції; українці-руси користувалися працями з фізіології, космографії, астрономії, математики),– так і відповіддю на потреби нового часу. З одного боку, братства стали захисниками своєї віри (і символічно, що до Київського братства записався з усім своїм військом гетьман П. Конашевич-Сагайдачний), а паралельно – інституціями, в яких формувалася національна інтелігенція та державницької орієнтації еліта. Як писав 1581 р. пастор Обертон, в Україні при всіх церквах були школи. Були вони і в усіх містах, при всіх

полках та на Запорозькій Січі. Природно, що в Україні, як в небагатьох європейських державах, ще в середньовіччя створюються то школи-академії (як в Ракові, Дубні, Хмельнику), то академії типу Острозької (1576–1580), Києво-Могилянської, в яких на європейському рівні і велося навчання – трирічне («трівіюм») та чотирирічне («квадрівіюм»), зокрема викладалися граматика, риторика, музика, поетика, синтакса, діалектика, філософія, геометрія, астрономія, слов'янська, грецька, латинська мови; і розвивалися різного роду науки. Як наслідок – ще в XVII ст. в Гейдельберзькому, Болонському, Сорбонському, Празькому, ін. університетах вчилося 1946 офіційно записаних студентів з України, Білорусі, Литви (зокрема – Мелетій Смотрицький; учитель Г. Сковороди Симон Тодоський; Варлаам Ясинський), а українські вчені, як Юрій Дрогобич (Катермак), Павло Русин, працювали ректорами чи деканами факультетів зарубіжних університетів.

Укрнїна була однією з найосвіченіших, науково розвинутіших, культурних націй (держав).

І особливо важливо, що культура носила державо-, суспільство-, націє-, людинотворчий характер.

Чи не найпереконливіший доказ – розвиток історіософії, філософії, філології, релігієзнавства, багатогалузевого мистецтва.

Київська Русь і Україна – це часові назви одного етнодержавного організму, – така суть змісту і пафосу «Густинського литопису», що охоплює події X–XVI ст., враховує події загальної світової історії й чітко розрізняє історію Київської Русі та московського князівства.

І тут не можна не наголосити: тільки в Україні літописна традиція не переривається з X до XIX ст. А літописи – це ж не просто історіографія (джерельна база освіти й науки). Українські літописи – пам'ять епох і поколінь, що виявляє як негаснучу самосвідомість народу, так і його ідеали, державно-політичну, соціально-економічну, національну і релігійну орієнтацію та волю, як і мораль, етику, естетику, психіку. Закономірно, що літописи Самовидця, Грабянки, Величка, «Історія Русів», як і літописи Київської Русі, в XVII ст. стали могутньою силою відродження української ідентичності, а згодом державницької волі («Книги Битія...»), жадання здійснення власної історичної місії. А нині знову стають основою дійсно наукової історіософії, отже – знань, культури почуттів, мислення, життєдіяльності, національного державотворення.

Неоціненну культуро- й суспільнотворчу роль відіграють і патріотична релігія та мистецтво.

Наголошуємо: патріотична релігія й церква, бо для інших народів – це норма свідомості та совісті. Для України ж – велика і не менш актуальна проблема.

Ще в час татарщини київські митрополити, єпископи вважали за можливе залишити свою паству й шукати більш спокійних і затишніших місць. Зміна території (Володимиро-Суздальське, Московське, Ростовське князівства)

зумовлювала зміну чи суттєві корективи і в конфесійно-державній орієнтації. Вони або самі залишали напризволяще поруйнований Київ, або зрадити історичній столиці їх змушувала Москва (навіть засобами морального й фізичного терору). За час литовсько-польського панування українцям нав'язували то пряме зречення батьківської віри, то різного роду унії. За російської колонізації українська церква позбавляється і найменшої самостійності, а її навіть високообдаровані лідери (як Л. Баранович, інші 15 єпископів, рекрутованих Петром І до Росії) стають знаряддям не лише релігійно-церковної, а й національно-духовної, мовно-психологічної уніфікації та асиміляції. Здавалося б, протиприродно з'єднувати релігію свободи з релігією офіційного самодержавства, імперіалізму, тоталітаризму й месіанізму, та коли священики могли «повірити» інсинуаціям і проклинати І. Мазепу, оголошеного Петром І зрадником і ворогом народу та віри, в збудованих гетьманом церквах і храмах, то чого вони не могли?! Ганебнішого за зраду своєї совісті й честі, отже – порожнечі душі не існує.

Та не на зрадниках тримається культура. Тисячі пастирів-подвижників поєднали свою долю з народом і в час біди виявилися не лише порадниками, проповідниками, а й лицарями на полях боїв. Як і Києво-Печерська Лавра, Софія, храми, церкви, монастирі Чернігова, Львова, тисяч інших міст і сіл стали не лише фортецями воістину народної віри, а й академіями, університетами, школами національної освіти, педагогіки, державності. Такі ж первосвященики, як І. Гізель, П. Могила, у час діяльності в Києві й Чернігові Л. Баранович стали великими діячами й на ниві народної культури, організаторами освіти, науки, мистецтва.

Природно, що і в час Гетьманщини мистецтво стає мірою культури націєдержавного будівництва, а чільне місце у тому процесі посідає мистецтво Слова: скарбниця, генератор, реформатор народної свідомості, найбільш універсальний вираз і носій національної ідеї.

Так, ще один особливо красномовний доказ неперервності духовно-політичної етнопсихологічної еволюції українства – билини київського циклу. Абсурдно, але їх (як і билини новгородські) офіціозні не лише історики, а й філологи відносили до культури... російської. Мотив відомий: Київська Русь – «колиска» трьох народів. Насправді – це твори і змістом, і образами, і пафосом, а не лише місцем подій, – повністю праукраїнські: вони є продовженням мотивів «Велесової книги», уславлюють навіть прізвищами (Селянинович Микула, Попович Олеша), до того ж – реальних українських людей. Нагадаємо: навіть поняття Україна вже зустрічається в літописі про події 1187 р. І, що не менш важливо, вони присвячені добі християнській, а є язичницькими і духом, і героями та конфліктами (між великим князем, його захисниками з народу і Зміями – персонажами ще міфологічними).

Закономірно, що в одному потоці появляється «Сказання про Мамаєве побоїще», історичні пісні і народні думи, драми загалом і драма Ф.

Прокоповича «Володимир» (1703) зокрема: вона хоч і переадресована пізніше Петрові І, насправді присвячена Київській Русі та великому українському реформаторові письменнику, покровителеві мистецтв І. Мазепі.

Злет культури доби бароко виявляв:

1) органічну еволюцію ідейно-художніх шукань Київської Русі з мистецтвом наступних епох;

2) був позначений традиційно-органічною спорідненістю з мистецтвом (культурою) Греції, Риму, знаменному контамінацією українського фольклору з писемною літературою (як і живописом, архітектурою, театром, музикою) на духовній основі української історіософії, ідеології, релігії, державотворчої діяльності.

Державотворча діяльність є вирішальним: велич Києво-Руської держави – з одного боку та ідеал свободи – з іншого, стають і причиною, й наслідком того, що появляються воістину українські феномени не лише державно-політичного (як козацтво, Запорозька Січ, Гетьманська держава), а й культурно-мистецького змісту та значення.

Народ поетизує носіїв своєї моралі та віри й підноситься до ідеалізації гетьманів, полковників, кошових, які стали борцями за національні інтереси (Байда, Сагайдачний, Дорошенко, Хмельницький, Богун, Кривоніс, Нечай, Морозенко, Маруся Богуславка) й понад усе шанували свободу, рівність, справедливість, вірність честі і вірі, презирство до зрадництва й навіть смерті. Особливо поетизуються демократизм і побратимство – як вищі прояви українського патріотизму та гуманізму, правди та краси. І цей волевияв настільки сильний, що обличчям до реальних подій, конфліктів, героїв повертаються ті, що раніше, заполонені греко-латинською традицією, бачили переважно чужоземних (античних) богів та героїв, дивилися на свій народ лише як на населення, доля якого – ревно й слухняно (по-християнськи) виконувати волю інших.

Народ повернув інтелігенцію до історичного самоусвідомлення своєї ролі. Його воля і визначила зміст та характер розвитку культури загалом, мистецтва зокрема.

Найперше – у сфері державно-правового мислення, почуттів, життєдіяльності: про розвиток України як суверенної держави дбають П. Конашевич-Сагайдачний і М. Дорошенко. Б. Хмельницький не обмежується автономією від Туреччини, Польщі чи Росії, а прагне: по-перше, створити самодержавну (іменуючи себе самодержцем всієї України-Руси) демократичну державу (з успадкуванням гетьманської влади, бо за тодішніми міжнародними нормами лише така країна не могла бути інкорпорованою іншими); по-друге, створити об’єднання держав (Швеції, Німеччини, Мадярщини, Польщі, Молдови), завдяки якому Україна була б не тільки рівною та незалежною, а й інтегруючою частиною, впливовою силою Європи.

Завдяки широті мислення та поглядів, засвоєнню міжнародного досвіду в

плані здійснення цієї програми виступають й І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, згодом П. Полуботок, К. Розумовський, а наслідком їхньої патріотично-державницької діяльності стає правове оформлення політики, філософії, ідеології – Конституція Пилипа Орлика – переконливе свідчення як новаторства, так і традиційності мислення спадкоємців Київської Русі.

Культура державної політики (поєднання волі народу Вічової Ради – з волею уряду Гетьмана, старшинської ради або Кошового і козацької ради) визначила й основи культур соціальної (прав різних станів), економічної (розвиток сільського господарства, основ буржуазних відносин, внутрішньої і міжнародної торгівлі), національної (рівність усіх перед законом) та конфесійної (свобода віросповідання з підтримкою національної церкви) політики.

Чи не вперше в Європі було чітко зафіксовані права людини в суспільстві як пріоритетні. Конституції й віче визнавалися підзвітними як хлібороб, купець, старшина, так і гетьман.

Україна ставала однією з найосвіченіших та розвинутіших економічно буржуазних держав і націй. А її керманичі виступали в уже традиційній іпостасі людей універсального типу: політиків і законотворців, адміністраторів і воїнів, не лише меценатів, а й творців та організаторів освіти, науки (К. Розумовський 52 роки був президентом російської академії наук), мистецтва.

Природно, що нового розквіту набувають Києво-Печерська Лавра й Софія, розбудовуються й з'являються нові храми, церкви, монастирі в Чернігові, Батурині, Козельці, містах правобережної України.

Розквітає оригінальний, велично-духовний, вражаючий естетично стиль бароко. І його величність не тільки у нестандартності форм, а й у специфічності та глибині змісту: як і в європейському мистецтві Реформації, Відродження, автори ставлять одвічні питання життя і смерті, добра і зла, справжнього і фальшивого, тимчасового і вічного в людині. Нерідко панують традиційно-вічні сюжети, мотиви, образи. Живе пам'ять віків і поколінь. Та водночас це вже твори і новочасної філософії, етики, естетики: вони породжені умовами вирішальної боротьби за саме існування українства. Тож природно, що українські історичні пісні та думи виявляють і велич, і драми, трагедії боротьби з турками-яничарами (і турецько-татарськими, і своїми), польськими і російськими колонізаторами. Це мистецтво найглибшої лірики й масштабної епіки, настояне на драматично-трагедійному світорозумінні, але оптимістичне й гуманістичне. До реальних «трудів і днів» українства звертається й писемна література.

Символічне зізнання поета І. Величковського: «Я ж, справжній син малоросійської вітчизни нашої, вболіваючи серцем... намислив з горливості моєї милої батьківщини... поетичні штуки створити руською мовою», бо ж чужоземною не виразити глибин задуму, народної думи, совісті, долі, душі. Не тільки до дійсності, а й до вітчизняної мови звертаються й інші патріотично

мислячі поети, прозаїки, драматурги, і це дістає логічне завершення ще в XVIII та XIX ст. у вершинних здобутках: поезії та філософії Г. Сковороди та творчості І. Котляревського.

Наголосимо: їхня творчість стала не лише початком нового, а й завершенням попередніх етапів розвитку словесності. Творчість і Г.Сковороди, й І.Котляревського стала синтезом фольклору та писемної творчості, вітчизняної і зарубіжної літератури, а головне – українсько-народної філософії, етики, естетики.

І знову доказ – історичні джерела. Найперше – козацькі літописи, що були, до всього, не лише глибоко історіософськими, а й яскраво художніми творами. Вони поєднали традиційний з новим типом мислення.

Вичерпно переконує й сама художня словесність. Г. Сковорода не випадково робив наголос на шуканні в собі «справжньої людини», поетизував «людину природи» як людину «серця», «сродної праці», а найвище підніс «отця вольності Богдана» (Хмельницького).

Ще у книзі 1483 р. «Прогностична оцінка» Ю. Дрогобич співзвучно з Я. Мудрим, В. Мономахом зазначав: «Будь же прихильним до книги: вона допоможе пізнати те, що невдовзі гряде». А паралельно, як і його великі предтечі, ставив філософські питття типу: «Що ж бо є тривке на зрадливім світі?» та висловлював «похвалу поезії» П. Русин. Так само закономірно, що поряд з гімном рідній землі, природі у «Пісні про зубра» М. Гусовський склав героїко-патріотичний твір «Перемога над турками під Теребовлею 2 липня 1524 року»; С. Пекалід творив поему «Про острозьку війну»; А. Чагровський уже й заголовком засвідчував, що писав не просто синівські послання землякам, а «Думу українну».

Показово: Ф. Прокопович ще в полоні античних образів – Титана, Люцифера, Гіменея, – але вже складає «Похвалу Борисфену», уславлює простоту життя (байка про сільську і міську мишу), стає в полеміку з тими, хто переслідує думку, науку, дух («На папу Урбана VIII з приводу суду над Галілео Галілеєм»), зазначаючи при цьому: «Так наші предки... нас навчили».

Ще Київська Русь знала шедеври античної – грецької, римської, інших народів і епох класики. У XVII–XVIII ст. традиція не переривається. Тому не переривається й культура почуттів, мислення, ідейно-художніх шукань у словесності.

При цьому, як і раніше, розробляються й міфологічні, біблійні сюжети; активізуються видання агіографічних творів; багато робиться для визнання пріоритету християнства.

Однак очевидно: і у фольклорі, і в писемній літературі стилістика панує новочасно-релігійна, а дух – язичницький, контамінований з ідеями гуманістично-демократичного християнства. Одна із причин – безкінечні полеміки, що підривали авторитет і католицизму, і православія; друга – менталітет українців: вони не схильні до містики, а тому не прихильні й до

церковної догматики, а ідеал свободи, схильність до індивідуалізму й необмеженої волі не сприяє поневоленню страхом, апокаліпсичності світосприйняття.

І це – не лише у звичайних мирян, а й у церковного кліру українського походження. «Коли козацьку мужність королі пізнали», «Сенека правду мовить», «Печалиться даремно живий чоловік», «На безсмертну славу ти заслужив, гетьмане» – ось теми й мотиви поезії чернеця, ректора Києво-братської школи К. Саковича. Світський, патріотичний погляд визначає і зміст: найвища заслуга П.Сагайдачного як християнина – у захисті вітчизни, у гідному виконанні лицарських обов'язків («Хто б здоров'я не бажав такому гетьману? Адже вірно він служив отчизні і Пану»).

Не менш характеристична поезія й інших ректорів тієї школи Х. Євлевича та С. Почаського: у збірках, поемах «Лабіринт...», «Євхаристіон» вони звертаються до проблем мудрості, риторики, діалектики, навіть арифметики, геометрії, астрономії, театру, історії як категорій простору й часу, науки й мистецтва, мислення й почуттів, підносячи при цьому не божественні, а добрі людські якості (жага вчитися, пізнавати світ добра і зла; чесність і чистота, природність, простота). Відповідне й тлумачення сутності, можливостей, ролі бога: «Як бажаєш пізнати науку про бога, Геометра послухай, його остороги: Бог не є фігуральний, а є круглість світу», він – закономірність розвитку сил природи, і є не так персоніфікованою особовістю, як ідеєю; не активною, а провіденційною силою. Отже, він не окремо, а в самій людині, і може як бути, так і не бути. Як писав Г. Сковорода Іванові Григоровичу, «надія моя – Господь мій – всередині мене є; його крилами я осіняюсь».

Звідси й надання переваг не теології, а філософії, не містиці а етиці гуманізму; єдності пізнання й самопізнання людини як найефективнішого шляху і досягнення щастя (Благодаті) та свободи, і повної самореалізації.

«Справжня людина» як людина природна – ось ідеал Г. Сковороди, сформований і грецькою філософією, працями німецьких містиків, але головним чином – духовним досвідом рідного народу. Та філософія серця, яка, як ми бачили, випливає з глибин ще до Києво-Руської доби, а зміст і форма якої – етичне правило: говорити як жити, а жити відповідно совісті, вірі.

Цей же ідеал стане домінантою й творчості С. Полоцького («Вуста мене хвалять, а серце їхнє далеко від мене», «Чому світ славі погано сприяє»), Л. Барановича («Про місяць та зорі», «Усім весна була красна», «Лисому мудрецеві», «Світ стрясають грози – на людськії сльози»), А. Гарасимовича («Плач Малої Росії»), І. Величковського («Чоловік – немов трава», «Земля, немов таємниця»), І. Неруновича («Плач Богдана Хмельницького над козацькою долею», «Плач України»), драматургів Я. Гаватовича («Слово о збуреню пекла»), Г. Кониського («Воскресіння мертвих»), С. Дівовича («Розмова Великоросії з Малоросією»), поезій гетьмана І. Мазепи. Особливо вагомою й впливовою стає полемічна література (від І. Вишенського до М. Смотрицького,

К. Саковича, П. Могили), яка надзвичайно стимулює пошук істини й ідеалу, сприяє кристалізації світогляду. Логічно, що, як і в історичних піснях та народних думах, героями художньої писемності є борці за незалежність, віру і щастя України, найвищим ідеалом – свобода людини, розквіт нації, суверенітет держави. Це вже і змістом, і формами – національно-народне мистецтво. Закономірно, що І. Котляревський навіть сюжетами, образами («Енеіда») прямо співвідноситься з світовою класикою, але філософія, психологія, етика, естетика його творів і героїв («Наталка Полтавка») принципово українська, національно-народна. Світового рівня досягають й українська архітектура, живопис, музика, театр, граверне, ювелірне, різьбярське мистецтво. Достатньо нагадати, що українці ще у XVI ст. володіли партесним співом, нотною грамотою, їхні хори й співаки славилися в усій Росії, а композитори Ведель, Бортнянський, Березовський реально впливали на рівень розвитку і європейської (зокрема італійської) музики. І царсько-російські посланці буквально виловлювали українські таланти й використовували, привласнювали не лише їх самих, а і їхню посмертну славу.

Закономірно й те, що доба Гетьманщини підготувала «Історію русів», «Книги Битія українського народу», Т. Шевченка.

XIX ст. успадковує досвід і практику та ще вияскравлює проблеми й конфлікти минулого, особливо державно-національної, конфесійної сфери.

Знищення Гетьманату й Запорозької Січі і *dejure*, і *defakto* перетворює частину України на російську колонію. Друга частина опиняється під кормигою інших держав (Австро-Угорщини, Польщі, Румунії). Навіть частині української патріотичної шляхти, світської та конфесійної інтелігенції здається, що національне державне відродження України неможливе. Тим більше, що катастрофічною силою навалюється антиукраїнська ідеологія – концепція єдності «самодержавства, православія, народності» узаконює версію про єдиний східнослов'янський етнос, отже єдину – російську! – державу, мову, культуру, а тим самим про Переяславську угоду як про акт історичного волевияву всього народу до «воссоединения» в рамках «єдиного природного організму». Засобом державного ідеологічного тероризму, тотальної денаціоналізації стають навіть освіта, наука, церква (за умов російського абсолютизму – слухняний інструмент влади): ліквідовуються українські школи й видання, навіть Києво-Могилянська академія перетворюється лише на церковний заклад; Харківський і Київський університети, Ніжинський, Одеський, Кременецький ліцеї засновувались як форпости русифікації, підготовки кастрованої української інтелігенції. Забороняється українська мова «височайшими» указами царя (і так – упродовж століть – понад 170 років…)

Антиукраїнським духом наповнюється гуманітарна сфера наук. Ще після полтавської трагедії Петро І наймає журнали в містах Західної Європи й щедро винагороджує їх за висвітлення «малоросійських» подій з точки зору Росії (отже, її інтересів). Навіть 1869 р. К. Делямар (Франція) писав: «У кінці

минулого століття всі у Франції та Європі добре вміли відрізняти Русь від Московії». Тому природно, що не Петро І, а Іван Мазепа і для політиків, і для зарубіжних поетів (як Байрон), драматургів, композиторів, художників став втіленням національного героя, ідеалом наслідування. Так само ідеалом людини-патріота стає для Рилєєва (жертви царизму) полковник Войнаровський. Чи не всі європейські двори визнавали й підтримували як гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика (що з І. Мазепою фактично започаткував патріотичну українську еміграцію) – видатного політика і письменника. Україна ще тоді усвідомлювалась як політично духовний бар'єр між Росією і Європою, від неї чекали активної міжнародної ролі та гуманістично-духовної, культурної місії.

Царизм не хотів змиритися з цим. Ще Петро І, за оцінкою І. Франка, «прорубавши вікно в Європу» Росії через Прибалтику, позабивав вікна, через які світло культури проникало в Україну і навпаки. Катерина ІІ забивала цвяхи у віко домовини, куди вона ховала, як гадалося імператриці, задушену українську державність. В руслі цієї політики Погодін обнародував версію, згідно з якою Київська Русь (отже, і та держава, мова, культура) була... великоросійською. При цьому академік «приватизував» не лише праукраїнську державну спадщину, а й історичну пам'ять, зазіхаючи тим самим на вирішальне: національно-державну самосвідомість українців. Більше того, на їхню інтелігенцію. Той же Погодін, інші науковці-політики Росії після революції 1847 р. в Мадярщині (яка не виправдала надій українців на задоволення їхніх прав) не тільки переманюють до себе українських педагогів, учених, митців, а й розгортають процес їх денаціоналізації. Так ще тоді зароджується політичний русинізм, інших мастей антиукраїнський клерикалізм в Закарпатті, Буковині, Галичині, відгомони якого чуються (і підживлюються ззовні!) й досі.

Україна ще з часу хмельниччини стала на шлях розвитку буржуазної цивілізації. На грані XIX–XX ст. вона стає житницею не лише Росії, а й Європи; структурно її промисловість сягає світового рівня. Але й це обертається проти неї: прибутки йдуть в імперську казну, а українські простори, особливо міста, густо насичуються російським чиновництвом, інженерно-технічними, а далі й робітничими кадрами. Катастрофічно денаціоналізуються міста; здійснюється демографічна експансія. Українська нація стає тулубом без голови – без своєї державно-політичної, виробничої еліти та освітньо-наукової інтелігенції як соціальних верств, отже – неповною. Нищаться коріння її самосвідомості, реальні джерела і сили відродження. Панівною стає російська церква. А з тим – на верхах суспільства! – і мова та культура. Постає загроза внутрішнього переродження, а тим самим, природно, і самознищення.

Досі є модою в усьому винуватити передовсім українську інтелігенцію, накидаючи їй зрадництво. Було й це. Та насправді саме українська інтелігенція стала ферментом, генератором, мозком і серцем відродження України завдяки відродженню її культури і природничої, і політичної, і виробничої, і освітньо-наукової, конфесійної та мистецької). При цьому вирішальну відіграла

національна ідея, ґрунтована на ідеалі та практиці державотворення.

Один з доказів – позиція конфесійної еліти. Відома її роль у створенні Берестейської (1596) унії: коли одні шматували і без того не надто однодумну християнську церкву (підтверджуючи істину: «Русь нищить Русь»), то інші прагнули служити духовності та єдності народу. І все те зумовлювалося драмою, коріння якої – ще в надрах Київської Русі, коли одна частіша князів і духовенства орієнтувалася на католицький Рим (Ольга, Данило), а інша – на християнську Візантію та Болгарію (Володимир). Усі спочатку спиралися на чужоземних первосвящеників, винятком серед яких були Іларіон та Смолятич. Ще тоді постала дилема: яким обрядам поклонятися? І ще тоді домінувала реальність, коли пастирі не знали і не вважали потрібним знати мови (отже, й душі) народу. Боротьба між орієнтаціями досягла апогею в час Берестейського собору, коли одні орієнтувалися на римський католицизм (Петро Скарга), інші – на російське православ'я, ще інші – на з'єднання католицизму і православ'я (Іпатій Потій). І лише ті, хто йшов за князем К. Острозьким, відстоювали примат своєї віри.

Але важливо, що вирішальною, найбільш значущою виявлялася роль саме цієї «меншості». І не тільки у плані розвитку власне церковної справи (Рутський готовий був зректися митрополії, тільки б з'єдналися «Русь і Русь», очолив же патріархат П. Могила), а й в розвитку загальної культури: українська церква вступає в співпрацю з гетьманами; як зауважував І. Огієнко, справді гуманістичні твори (до того ж: релігійні, художні, наукові) XVI–XIX ст. були написані особами духовного стану – Ф. Прокоповичем, Г. Кониським, М. Козачинським, С. Полоцьким, А. Радивиловським, Л. Барановичем, М. Смотрицьким – до речі, людьми, що мали і вітчизняну, і зарубіжну освіту, були активними учасниками реформаційного й ренесансного та просвітницького всеєвропейського процесу).

На цьому етапі особливо інтенсивно розвивався український національний світогляд, чому сприяли й полемічні дискусії в духовенстві. І цілком природно, що релігія постійно взаємодіяла з філософією, а продовжувачами справи Г. Сковороди стали й українські філософи Д. Веланський та П. Юркевич, які «філософію серця» привели в цілісну наукову систему й стали в ряду таких найзначніших філософів Європи, як І. Фіхте і Г. Гегель, І. Кант і А. Шопенгауер, Ф. Шеллінг і Ф. Шлегель.

Логічно, що й «Історія Русів» написана людиною духовної сфери діяльності, а в ній домінуючою прозирає ідея державності та історичної місії українців. Ці ж ідеї-концепції визначають і зміст «Книг Битія українського народу», натхнених духом Т. Шевченка й М. Костомарова та підтриманих П. Кулішем і М. Гулаком, іншими світочами освіти, науки, культури України.

Знову виявилася найвища культура національно-державного мислення інтелігенції, співзвучна з духом шукання європейської суспільно-політичної думки, а то й випереджаюча її.

Закономірно, що в Україні розвивається опозиційна щодо царизму соціологічна, економічна, етнографічна, правова науки (С. Подолинський, М. Зібер, В. Хвойка, Х. Вовк), історіософія й філософія. Виникають політичні партії, очолювані І. Франком, М. Павликом, В. Будзиновським, І. Гриневецьким, К. Левицьким, славнозвісне «Братство Тарасівців» (1893). Оформлюється політична еміграція (спочатку М. Драгоманов, згодом М. Грушевський), яка ставить державно-національні питання й визначає шлях розв'язання їх у взаємодії з всеєвропейською інтелігенцією. Особливо важливо при цьому, що однодумною з батьками була патріотична молодь: коли Ю. Бачинський у своїй декларації (1895) категорично заявив: політична самостійність України – чи не єдина можливість її існування, друге віче української академічної молоді (1900) також відповіло однозначно: «Ідея самостійної України записана в наших серцях огненими буквами: вона лежить на дні наших душ... «Бути чи не бути»– от сей ділемат міститься в питанні самостійної України. І ми віримо, що нам бути! І ми віримо, що встане Україна як не на наших очах, то на наших кістках! Ми віримо в воскресіння, а коли б не мали в се вірити, так ліпше б нам і не жити! Бо без України нема нам життя!.. непохитна ся наша віра! Як сонця блиск всемогучий і вседвижучий, так сильна й могутня наша ідея, ідея перемоги!» Ідея, наголосимо, яка надихатиме й ідеологів ОУН та героїв УПА.

Україна знову стає проблемою не лише самої України, Росії, а й всього континенту.

І знову чільну позицію посідає в цьому процесі українська інтелігенція: Т. Шевченко розпочинає його національно-державницькою історіософією, філософією, педагогікою, літературно-мистецькою творчістю, відзначаючись універсальністю обдарування й інтересів, якостями не лише аналітика, а й реформатора, пророка. І. Франко, Леся Українка, М. Лисенко, їхні соратники виражають теоретичні основи національно-державного відродження. А.М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра здійснюють програму державного будівництва.

Символічно: усі вони – люди універсальних інтересів та обдарувань.
І політика для них була творчістю, як і творчість мала політичні грані.

Природно, що ідея статті І.Франка «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах» така: митець повинен бути подібним до могутнього дуба, коріння якого сягають глибин національного ґрунту й живляться його соками, а стовбур і корона – верховіть загальнолюдських помислів, ідеалів, змагань – була реалізована з найвищою ефективністю.

Ще в середині XIX ст. Т. Шевченко здобуває всеєвропейське визнання. Його духовні спадкоємці також і прагнуть, і стають в русло та на рівень міжнародних шукань: істини, правди, краси, справедливості і свободи.
У літературі – це Г. Квітка-Основ'яненко, Гребінка, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, І. Карпенко-Карий, М. Старицький, П. Грабовський, М. Коцюбинський, М. Шашкевич, В. Стефаник, О. Кобилянська, Леся Українка, В.

Винниченко, автор «Мойсея» І. Франко, який геніально виразив жагу всіх: Україна вичавить із себе дух рабства, скине ярмо, відродиться, і тоді «огнистим видом» засяє у колі суверенних народів, гідно виконуватиме свою історичну місію.

XIX ст. породило «театр корифеїв», у якому немеркнучими зірками постали письменники, режисери, актори І. Карпенко-Карий і М. Старицький, М. Садовський і П. Саксаганський, безсмертна Марія Заньковецька.

Продовжуючи традиції камерної музики минулих століть – Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Артема Веделя, – що була суголосною музиці Баха, Моцарта, Шуберта, – С. Гулак-Артемовський, П. Ніщинський, М. Лисенко, М. Леонтович, Д. Січинський, Ф. Колесса, як і всесвітньо відомі співаки С. Крушельницька, І. Мишуга, на європейський рівень підносять українську музику, вокальне та хорове мистецтво.

Творчість І. Барського, В. Растреллі, С. Ковніра, Б. Меретина, Я. Погребняка, С. Шалманова, Осінського, Пінзеля, І. Оброцького, І. Равича, П. Забіли, Л. Позена збагатила мистецтво архітектури й скульптури, ще тоді високо шановане і в Європі, і в Америці.

Розквітає український живопис: Т. Шевченко геніальним альбомом «Мальовнича Україна», Д. Левицький, С. Строїнський, А. Грушецький, І. Руткович, В. Боровиковський, І. Крамський, І. Рєпін, М. Ярошенко, М. Пимоненко, С. Васильківський, М. Самокиш, М. Каразин збагатили мистецтво історичної, батальної, краєзнавчої тематики, портрета, іконопису, гравюри не лише України, а й Росії, Угорщини, Австрії, Польщі.

Нагадаємо: національна ідея та повага до внутрішнього життя людини (психологізм) зумовили велике мистецтво романтизму.

Українське мистецтво XIX ст. органічно поєднує романтичні й реалістичні начала, як великі традиції майстрів ще Київської Русі, бароко, так і новаторські пошуки. Тому не випадково в Україні зароджувалися або діставали широкого розвитку модерні течії та відкриття XX ст.: школа «абстрактного» живопису (Малевич), театр Л. Курбаса «Березіль», живописна школа Бойчука.

Цілком закономірно й те, що і в XX ст. в мистецтві пануючим є дух єдності тисячоліть, історизм як філософія, синтез язичництва й християнства у вірі. І не тільки у творах фольклору, як і не тільки в митців фольклорної орієнтації, обмежених народницькою ідеологією.

«Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, драматичні твори О.Олеся, прозові Г. Хоткевича і М. Яцківа, трилогія Б. Лепкого «Мазепа» – це твори письменників періоду модернізму, отже – найсучаснішого мислення. Але вони не меншою мірою історичні почуттями, «ладом української душі».

Особливо яскравий доказ тому – шедеври XX ст.: «античні» драми, «Бояриня», драма-феєрія «Лісова пісня». Симптоматичною є вже поява такого типу твору такої «модерністки», якою була Леся Українка: геніальна поетеса, глибокий психолог, філософ, політик, універсальної освіченості інтелігент. Та

ще й на початку XX ст.! Однак усе виправдано історично: це час, коли вибухає криза не лише цивілізації, а й науки (позитивізму). Вражає криза свідомості та культури: релігійної, гуманістичної, філософської, мистецької. Запановує думка, що настала ера не просто кризи свідомості людини, а й самої людини. Вихід же шукається або в формуванні «надлюдини» (Ніцше), або в конструюванні «людини» механічної, відповідної урбаністично-механізованій цивілізації (пролеткулькультівство, футуризм, псевдокомунізм).

Гамлетівським було питання: камо грядеші?

У статті «Що таке поступ» (1903) І. Франко проаналізував усі доти існуючі відповіді-програми й показав можливі наслідки їх реалізації, зробивши наголос: досі людство шукало й шукає правдивої відповіді. Жодна модель не стала універсальною. Не дають підстав для оптимізму й комуністична та соціалістична доктрини: вона призведе до казармового способу життя та диктатури партій і окремих осіб. Поокремо безперспективні як інтуїтивістські, провіденційні підходи, так і раціоналістичні; як ізольовано гуманітарні, так і науково-технократичні.

Мета – універсалізм людини, буття, культури.

Універсалізм (як гармонія людської сутності) постає ідеалом і для Лесі Українки. А шукає вона її в глибинних надрах народного світогляду. Ось уривок з «Лісової пісні».

«З очеретів чути голос сопілки, ніжний, кучерявий, і як він розвивається, так і розвивається все в лісі. Спочатку на вербі та вільхах замайоріли сережки, потім береза листом залепетала. На озері розкрились лілеї білі і зазолотіли квітки на лататті. Дика рожа появляє ніжні пуп'янки. З-за стовбура старої розщепленої верби півусохлої виходить Мавка в ясно-зеленій одежі з розпущеними чорними, з зеленім полиском, косами, розправляє руки і проводить долонею по очах.

Мавка: Ох, як я довго спала!
Лісовик: Довго, дочко!
Вже й сон-трава перецвітати стала.
От-от зозулька маслечко сколотить, в червоні
черевички убереться і людям одмірятиме літа.
Вже з вирію поприлітали гості.
Он жовтими пушинками вже плавають
на чистім плесі каченята дикі.
М.: А хто мене збудив?
Л.: Либонь, весна.
М.: Весна ще так ніколи не співала,
як тепер. Чи то мені так снилось?
(Лукаш грає)
Ні... стій... Ба! Чуєш? То весна співає?

Л.: Та ні, то хлопець на сопілці грає.
М.: Який? Невже це Той, що греблі рве?
От я не сподівалася від нього!
Л.: Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж,
Лукаш на ймення.
М.: Я його не знаю.
Л.: Бо він уперше тута. Він здалека, не з сих лісів,
а з тих борів соснових, де наша баба любить
зимувати: осиротів він з матір'ю-вдовою,
то дядько Лев прийняв обох до себе...
М.: Хотіла б я побачити його.
Л.: Та нащо він тобі?
М.: Він, певне, гарний!
Л.: Не задивляйсь на хлопців людських.
Се лісовим дівчатам небезпечно...
М.: Який-бо ти, дідусю, став суворий!
Се ти мене отак держати будеш,
як Водяник Русалку?
Л.: Ні, дитино,
я не держу тебе. То Водяник
в драговині цупкій привик од віка
усе живе засмоктувати. Я
звик волю шанувати. Грайся з вітром,
жартуй із Перелесником, як хочеш,
всю силу лісову і водяну,
гірську й повітряну приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля, там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш, і – пропала воля!
М.: (Сміється).
Ну, як-таки, щоб воля – та пропала?
Се так колись і вітер пропаде!
(Лісовик хоче щось відмовити, але виходить
Лукаш з сопілкою. Лісовик і Мавка ховаються.
Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб
сточити сік. Мавка кидається і хапає його за руку).
М.: Не руш! Не руш! Не ріж! Не убивай!
Лукаш: Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?
Я тільки хтів собі вточити соку із берези.
М.: Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!

Лук.: Березу ти сестрою називаєш?
Хто ж ти така?
М.: Я – Мавка лісова.
Лук.: (Не так здивовано, як уважно придивляється до неї).
А, от ти хто! Я від старих людей
про Мавок чув не раз, але ще зроду
не бачив сам.
М.: А бачити хотів?
Лук.: Чому ж би ні? Що ж, ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і якось так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе очі не зелені?
(Придивляється).
Та ні, тепер зелені... а були
як небо, сині... О! Тепер вже сиві,
як тая хмара... ні, здається, чорні,
чи може карі... Ти така дивна!
М.: (Усміхаючись). Чи гарна я тобі?
Лук.: (Соромлячись). Хіба я знаю?
М.: (Сміючись). А хто ж це знає?
Лук.: (Зовсім засоромлений). Ет, і таке питаєш...
М.: (Щиро дивуючись).
Чому ж сього не можна запитати?
Он бачиш, там питає дика рожа:
«Чи я хороша?»
А ясень їй киває в верховітті:
«Найкраща в світі!»
Лук.: А я й не знав, що в них така розмова.
Я думав – дерево німе та й годі.
М.: Німого в лісі в нас нема нічого.
Лук.: Чи то ти все отак сидиш у лісі?
М.: Я зроду не виходила ще з нього.
Лук.: А ти давно живеш у лісі?
М.: Справді,
ніколи я не думала про те... (Задумується).
Мені здається, що жила я завжди...
Лук.: І все така була, як от тепер?
М.: Здається, все така...
Лук.: А хто ж твій рід?
Чи ти його зовсім не маєш?
М.: Маю.

Є лісовик, я зву його «дідусю»,
а він мене: «дитинко» або «доню».
Лук.: То хто ж він – дід чи батько?
М.: Я не знаю.
Хіба не все одно?
Лук.: (Сміється). Ну, та й чудні ви
отут у лісі! Хто ж тобі тут мати,
чи баба, чи вже як у вас зовуть?
М.: Мені здається часом, що верба,
ота стара, сухенька, то – матуся.
Вона мене на зиму прийняла
і порохном м'якеньким устелила
для мене ложе.
Лук.: Там ти й зимувала?
А що ж ти там робила цілу зиму?
М.: Нічого. Спала. Хто ж зимою робить?
Спить озеро, спить ліс і очерет.
Верба рипіла все: «засни, засни»...
І снилися мені все білі сни:
на сріблі сяли ясні самоцвіти,
стелилися незнані трави, квіти,
блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі
спадали з неба – білі, непрозорі –
і клалися в намети... Біло, чисто
попід наметами. Ясне намисто
з кришталю грає і ряхтить усюди...
Я спала. Дихали так вільно груди...
По білих снах рожевії гадки
легенькі гаптували мережки,
і мрії ткались золото-блакитні,
спокійні, тихі, ще такі, як літні...
Лук.: (Заслухавшись). Як ти говориш...
М.: Чи тобі так добре?
(Лукаш потакує головою).
Твоя сопілка має кращу мову.
Заграй мені, а я поколишуся.
(Мавка сплітає довге віття на березі, сідає
в нього і гойдається тихо, мов у колисці.
Лукаш грає, прихилившись до дуба, і не
зводить очей з Мавки. Лукаш грає веснянки.
Мавка, слухаючи, мимоволі озивається тихесенько
на той самий голос).

М.: Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає білі груди, серденько виймає!
(На голос веснянки відкликається зозуля, потім
соловейко, розцвітає яріше дика рожа, біліє цвіт
калини, глод соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста
тернина появляє ніжні квіти.
Мавка зачарована, тихо колишеться, усміхається,
а в очах туга аж до сліз;
Лукаш, завваживши те, перестає грати).
Лук.: Ти плачеш, дівчино?
М.: Хіба я плачу?
(Проводить рукою по очах).
А справді... Ні-бо! то роса вечірня.
Заходить сонце... Бач, уже встає
на озері туман...
Лук.: Та ні, ще рано!»

Цей уривок вражав і вражає дивовижною гармонією настрою й думки, почуттів і волі, філософічності й психологізму, зв'язку буття і свідомості, барв, кольорів, ритму, а тим самим природи й людини, віків і поколінь, лірики, епіки, драми, самозаглиблення і карнавальності. Така гармонія була притаманною не тільки універсально багатій, гармонійній сутності самої Лесі Українки, а й українській художній словесності як системі, культурі загалом.

Доказ – і шлях розвитку театру, живопису, музики, хорового мистецтва (Л. Степового, М. Леонтовича, О. Кошиця, К. Стеценка), кіно з їхнім ідейно-мистецьким синкретизмом.

І, звичайно, мистецтво слова.

На грані XIX–XX ст. для мистецтва слова «Камо грядеші?» як ідея фікс постало з різних причин: і тому, що завершили певний етап еволюції реалізм і романтизм; і тому, що сама суспільна свідомість підштовхнула до прийняття модерністських течій; і криза буржуазно-імперіалістичної цивілізації; і, нарешті, криза взаємодії мистецтва й науки, коли гостро було поставлено питання не лише про кризу попередніх форм мистецтва, а й людського пізнання загалом та можливостей науки і мистецтва кожного зокрема; у тому числі й питання: до пізнання сутності речей (людей, природи, процесів життя) може привести наука чи мистецтво?!

Одні заперечували можливості обох форм духовно-пізнавальної діяльності, інші – традиційно-мистецької, відмовляючи їй в інтелектуальних спроможностях загалом; натомість французький філософ А. Бергсон висловив категоричну тезу, згідно з якою пізнання сутності можливе лише формами мистецтва, бо наука через специфічні методи пізнання доторкається хіба що до

поверхні фізичних екзистенцій, а мистецтво завдяки інтуїції може доторкатися й до сутностей.

Криза вибухнула на грані століть, але вона мала як глибоке коріння, так далекосяжні наслідки.

Істина – суб'єктивна, і лише Бог–постулат, без якого життя є неможливе («Мить»), – так висловився ще на початку XIX ст. духовний батько екзистенціалізму С. Кіркегорд. На цій підставі він вважав: «Життя – гіркий напій»; «час іде, життя, мов текуча річка, говорять люди і т. д. Я цього не помічаю, час стоїть на місці і я також!»; «найкраще я почуваю себе вечорами тої миті, коли гашу свічку і закриваю голову ковдрою» («Або-Або»). З цієї причини й митець (поет) – це «нещасна істота, яка ховає в серці глибокі муки, але губи якої влаштовані так, що зітхання і крики, породжувані грудьми, звучать прекрасною музикою...» А мистецтво може фіксувати лише екзистенціальні моменти буття не проникаючи в їхній дух (отже, в сутність).

Зневір'я не тільки в можливості добра та краси, а ще більше в реальність їхнього існування зумовило декадентство в мистецтві («Квіти зла» Ш. Бодлера), а філософа Ф. Ніцше спонукало оголосити несправжніми, протилежними сподіваному ідеалові не тільки існуючий тип культури, а й релігії, більше – існуючий тип людини («досі людством керували дурість і божевілля»; «людина – це брудний потік, і треба бути морем, щоб увібравши його в себе, не забруднитися»).

Ця тенденція не обірвалася, а все набувала поширення в XX ст., щеплячи переконання: ніщо (ні еволюція, ні революції) не може змінити існуючий стан речей, усунути зла, бо завжди незмінною є людська сутність («філософія свободи» Бердяєва, 1914); «є науковий, технічний прогрес, безперервно розширюються наші можливості, але немає прогресу людської сутності» (К.Ясперс); «людина – хижа тварина і такою вона й залишиться», ось тому-то вважати світ абсурдним стало модою. Це, у свою чергу, визначило й ставлення до людини. Під машкарою «людина для людини» приховується «людина проти людини» (Хейдеггер); на основі такого погляду цей філософ спочатку заявив: «Смерть – найхарактерніша можливість існування». А згодом про це ж сказав і представник філософського роману У. Голдінг: «Я зрозумів, що людина хвора... природа її гріховна, вона завжди на межі загибелі... людина творить зло, як бджола мед...» Тому у неї є лише один вихід: «спокутувальна смерть Христа» (В. Емріх).

З урахуванням такого погляду на світ та людину утверджується й погляд на мистецтво: від символістського («таковы три элемента нового искусства,– писав 1901 р. Мережковський, – мистическое содержание, символы и расширение художественной впечатлительности») до екзистенціалістського:

«1. Мистецтво необхідно звільнити від людського змісту.

2. Необхідно уникати живих форм.

3. Твір мистецтва є твір мистецтва.

4. Мистецтво є гра і більше нічого» (Ортега і Гасет).

А тому, логічно, воно не має звертатися до універсально-глибинних сутностей та форм буття, а найперше – гуманістичних, соціально-економічних, національно-державних проблем та перспектив розвитку. Отже, тих, які для України початку XIX ст. набули вирішального значення й визначили розвиток як науки, так і мистецтва, літератури. А їх об'єднуючим началом стали історіософія, філософія, релігія, втілені в форму національної ідеї-концепції.

Зауважимо: ще з часу Київської Русі однією з великих традицій було піклування про розвиток природничих, технічних, прикладних наук. Закономірно, що їхні здобутки використовували не лише будівничі, хлібороби, ремісники, зодчі, а й князі, воєводи, воїни: щоб захищати землю, будувати фортеці насипати вали, кувати зброю та здійснювати морські походи, «прибивати щити» до брам столиць інших держав, – необхідно було мати промислові майстерні й науку лиття мечів і орал – знаряддя «трудів і днів хлібороба», а також знати географію, астрономію, кораблебудування й навігаційну, морську справи, науку ведення сухопутних і річково-морських походів та битв, торговельної справи (шляхи: до Римської імперії, «із Варяг у Греки»).

Природно, що й пізніше українські вчені і в Україні, і за її межами, як Ю. Дрогобич, П. Русин, знали і розвивали найголовніші напрямки природничо-технічних наук. Логічно, і у братських та козацьких школах та академіях вивчалися арифметика, геометрія, астрономія, математика, природознавство, фізика, медицина. Ще в XVII–XVIII ст. формуються цілі наукові школи та напрямки, виявляють себе вчені, праця та відкриття яких стоять на рівні світових здобутків. У подальшому вони дістають і світове визнання, та, на жаль, не як українські вчені, а як російські, інших держав, підданими або мешканцями яких вони були. На доказ назвемо окремих із них: ще 1699 р. Ілько Копієвський на замовлення Петра I підготував астрономічну карту «Обертання небесних тіл». Для потреб царизму розвивалися геолого-географічні, хімічні напрямки наук. Ще за життя математика Михайла Остроградського визнавали генієм. Світове визнання мали підручники з механіки академіка Степана Тимошенка. Ще на початку XIX ст. розпочинається бурхливий розвиток досліджень, пов'язаних з іменами Олександра Засядька, Миколи Кибальчича, Констянтина Ціолковського (з роду Северина Наливайка), Юрія Кондратюка, Сергія Корольова, Архипа Люльки, які зумовили найвищий рівень розвитку світової космонавтики. Нині кожній освіченій людині відомо, як багато зробили вчені українського походження для розквіту: етнографії – Микола Міклухо-Маклай (мандрівник із славного роду запорізьких лицарів, котрий сприяв пізнанню Меланезії, Філіппін, Нової Гвінеї, Мікронезії і з подіями життя роду якого пов'язана історія «Тараса Бульби» М. Гоголя); повітро-плавальних апаратів й авіації – Федір Терещенко, Дмитро Григорович та Олександр Кованько; теоретичних основ диференційних й інтегральних рівнянь – Михайло Кравчук;

телебачення – Борис Грабовський (син поета); геології, географії, ботаніки, біохімії, математики – Степан Рудницький, Павло Тутковський, Іван Горбачевський, Георгій Вороний, Микола Чайковський, Мирон Зарицький, Роман Залозецький, Юліан Медведецький, фізик Микола Пильчиков, кібернетик В.М. Глушков. Нині відомо, що чільні позиції у відкритті променів Рентгена посідає Іван Пулюй. Рід Вернадських дав цілу плеяду вчених різних напрямків наук, а Володимир Вернадський став творцем теорії ноосфери (про взаємодію природи – інтелекту – духовності людей), діставши визнання вченого XXI ст. людини, що явила геніальний синтез багатовікового досвіду науки з передбаченням перспектив, органічного поєднання методів і висновків наук природничих, соціально-економічних, гуманітарних. Знаменно, що провідною в СРСР була харківська школа фізиків, а перша «Енциклопедія кібернетики» вийшла українською мовою (тим самим засвідчивши світовий рівень української науки і мови).

А це заслуговує спеціального наголосу, бо за цим – ментальність української науки, її багатовікового синтезу з освітою, культурою, мистецтвом.

Ще Володимир Великий ставив за мету поєднувати віру, освіту, вітчизняну і зарубіжну культури; Ярослав Мудрий надавав освіті інтегруючого значення у сферах і державного будівництва, і духовності поколінь. Володимир Мономах сам став творцем освітньо-педагогічної системи, ґрунтованої на єдності особистого (великого князя, батька, людини) й рідного, церковного і державного досвіду («Поучення дітям»), а також – знань різних галузей наук. Саме ця система поучення (на власному досвіді, прикладі, ідеалі), освіти і виховання стала прологом педагогічних поглядів тих, що стояли на ґрунті державно-національних інтересів (К. Острозького, І. Вишенського, Г. Сковороди, П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика, П. Могили, Т. Шевченка, М. Максимовича, І. Франка, Б. Грінченка, С. Русової, П. Юркевича, М. Грушевського, С. Єфремова, О. Довженка, І. Огієнка, інших видатних педагогів-українознавців), і викликала, та й викликає повагу, бажання наслідувати з боку одних та удаваний «нейтралітет» або й пряму протидію з боку інших – ідеологів імперсько-казармової, денаціоналізуючої, деморалізуючої й дегуманізуючої орієнтації та педагогіки (ядром якої фактично став російський «Домострой»).

Гуманістична спрямованість насичувала праці Ю. Дрогобича, П. Русина, визначних учених Острозької та Києво-Могилянської академій, навіть, Кременецького, Ніжинського, Одеського ліцеїв, коли вони розробляли природознавчі аспекти науки; до того ж ті вчені нерідко були письменниками, творцями різних родів мистецтва.

Символічно й те, що домінантною формою науки стає історіософія, ядром якої виявляється історіографія (літописи: від «Велесової книги» до «Повісті временних літ», «Галицько-Волинського літопису», і від них до Густинського, козацьких літописів та до «Історії Русів» Див.: Калакура Я. Українська

історіографія.– К., 2004.). А інтегруючою формою культури стає художня словесність. Творцями ж реформаторської науки, літератури, мистецтва стають особистості універсальних інтересів та системних підходів і методів.

Характерна постать XIX ст. – Михайло Максимович. Біолог за освітою, він ще в Москві виступав з доповідями натурфілософського змісту. Його праці з природознавства були визнані як підручники у Франції, Польщі, Німеччині і за високий професійний рівень, і за висвітлення біологічних проблем з позицій натурфілософії, інтересів людини. З часу роботи в Київському університеті М.Максимович несподівано для багатьох, але цілком закономірно видає збірки українських народних пісень, здійснює дослідження «Слова о полку Ігоревім», пише працю про «труди і дні», обряди, культуру, психіку хліборобів часу Київської Русі («Книга Наума про великий божий світ»), завдяки чому висвітлює органічну єдність віків і поколінь, праукраїнських етно- і національних традицій.

Цілком закономірно й те, що працями «Нарис Києва», «Дещо про землю Київську», «Про участь і значення Києва в загальному житті Росії», «Записки про перший період Київського богоявленського братства», «Про Лаврську могилянську школу», «Волинь до XI віку», «Про вигадане запустіння України в нашестя Батиєве й заселення її новоприйшлим народом (лист М.П. Погодіну)», «Сказання» про козаків придніпровських про Коліївщину, про гетьманів Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького, «Про малоросійські народні пісні», «Що таке «думи», «До історії малоруської мови» Михайло Максимович створив концепційні основи та фундамент української наукової історіософії й лінгвістики, фольклористики й літературознавства, іднології й психології. А працями «Про десять міст і деякі села стародавньої України (лист М.П. Погодіну)», про історію української мови великий учений і педагог ґрунтовно, всебічно, переконливо розвінчав фальсифікаторську версію російського академіка М. Погодіна щодо історії Києва, української мови, культури, а тим самим і держави та нації. Заслуговує бути визначеним і характер М. Максимовича: витончений, шляхетний, максимально делікатний інтелігент, він, коли розгорнулася дискусія з Погодіним (котрий афішував себе другом), виявив воістину козацьку мужність (заперечував же офіціозну урядову доктрину), твердість і наукову непоступливість та етику, заявивши: битимуся з тобою до останнього подиху, доки ти не визнаєш своєї неправоти! Всесвітньо відомий вчений, справжній друг Т. Шевченка М. Максимович бував на грані старцювання; колишній ректор Київського університету, він випрохував у московських «друзів» посади «хоч би... доглядача богодільні»; часом опинявся в полоні відчаю, однак, подібно Шевченкові, говорив: «Кожному своя доля! І моя, якою б важкою не була інколи, та незрівнянно вища і краща багатьох інших».

«Коли доброї жаль, Боже, то дай злої, злої!» долі, – молив Т. Шевченко. Зла доля переслідувала його повсякчас і нещадно. Та він, маючи змогу домогтися ситого, безтурботного чи й, одружившися з княжною Репніною, що

пропонувала поетові свою руку і серце, зовсім благополучного життя, пішов шляхом незрадливого сина Вітчизни; народно-національного виразника духу, характеру й долі; вождя, що виборов право написати: «…ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою».

Наголосимо: Т. Шевченко дав народові не лише «Кобзаря», а й «Букваря», змістовного, багатогранного «Щоденника», поставши тим самим не лише поетом, драматургом, прозаїком, живописцем, академіком-гравером, а й творцем нового типу педагогіки, історіософії, філософії, етики, естетики, ораторсько-футурологічного мистецтва, великим пророком. Саме завдяки універсальності таланту, інтересів, характеру, життєдіяльності, етики побратимства, національного подвижництва Тарас Шевченко осягнув космічно-планетарну душу народу й став ідеальним втіленням феноменів українця, українства, українознавця.

Повчально: автор «Велесової книги» через історію формування держави осягнув ядро етносу – його еволюції, психіки, долі, історичного місця і місії.

Никін, Нестор, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Митрополит Іларіон, автор «Слова о полку Ігоревім» осягнули синтез народного і вселюдського, духовного і тілесного, віри, досвіду й творчості, серця й інтелекту, закону, благодаті та істини.

Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Григорій Сковорода, автори козацьких літописів, Петро Могила осягнули ядро нації і завдяки цьому вивели її на міжнародні обшири.

М. Максимович пішов від природи до історії, культури, духовності, мистецтва.

Т. Шевченко синтезував «філософію серця» з державо-, націє-, людино-, мово- й культуротворчим процесом. Як Антей, увібравши у серце вогонь (Сонце) рідної землі, він Україною міряв світ, а загальнолюдським досвідом – Україну, завдяки чому синтезував світло Сонця – Серця – і Слова, покоління у часі й просторі, мертвих, живих і ненароджених, свою долю з народною й дав синтез універсального українознавства.

До українознавства як універсальної системи знання, будь-якої життєдіяльності на благо України пішли й О. Потебня, П. Куліш, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Вернадський, найталановитіші митці слова, а С. Єфремов дав синтез сукупного досвіду – мікроенциклопедію «Українознавство» (1920).

«Мова і думка» – так озаглавлює свою працю О. Потебня. Здавалося б, досліджуються хоч і важливі, а все ж локальні питання українознавства як цілісної системи. Та це, коли підходити формально. Бо Потебня одразу ж включає поняття «Людина», а від цього підходить до понять народ, нація, вселюдство, культура і поступ, філософія і етика, рівність і свобода, покликання людини й науки. І тоді його висновки набувають фундаментальної глибини й категоріальності. Зокрема, що: мова і думка невіддільні не тільки від еволюції

людини, а й власної внутрішньої еволюції, і як люди творять мову (вкладаючи в неї і свій суб'єктивний зміст), так і мова творить людей; саме міра володіння мовою є мірою духовності інтелектуальності, культури індивіда. Мова є найголовнішими виразником долі й характеру народу, «не тільки краща, але й точна, єдина прикмета, за якою ми пізнаємо народ, незамінна нічим і неодмінна умова існування народу є єдність мови». При цьому вона є не лише формою вираження його буття, а й самим Буттям, що робить народ незнищенним. Буття ж народу включає в себе і родинне, виробниче, державотворне діяння, і розумово-інтелектуальну творчість, і психіку: як єдність душевного стану, мислення й переживання, настрою й волі. Без мови неможлива самоідентифікація народу. Тому формування духовно-народної особистості може здійснюватися лише на ґрунті рідної мови, бо вона – це синтез почуттів, мислення, життєвої практики, досвіду й творчості поколінь та епох; бо мова, з цієї причини, є найголовнішим виразником та охоронцем сутності світу – його цілісності як універсальної багатоманітності, єдності матеріальних і духовних начал.

Без національної мови неможлива національна література, отже – дійсна краса.

100 томів творів практично з усіх галузей суспільно-політичних, гуманітарних наук – це адекватно енциклопедії і здійснено титаном Іваном Франком. Історичні, соціально-економічні, релігійно-філософські, фольклорно-літературознавчі, етико-естетичні, психологічні студії по-своєму завершує стаття «Що таке поступ» (1903), у якій обсервується досвід віків і поколінь всієї планети, а Україна, як і Шевченком, бачиться в потоці всесвітньої історії, матеріальної й духовної (зокрема мистецької) культури. А головне – у якій дається відповідь на питання: що виявляє досвід епох? Куди йде людство на грані XIX і XX ст.? До яких наслідків прийде, коли піде шляхом буржуазним чи соціалістичним? Якою буде доля й України, коли вона покладе в основу комуністичну доктрину? Зокрема, було показано, як культ ідеології однієї партії призведе до культу сект і вождів, а суспільство стане на шлях тотальної несвободи, індивідуальної, соціальної, національної, мовно-культурної асиміляції та деперсоналізації.

Знаменно, що на стикові століть починає виходити «Історія України-Руси» багаторічного керівника НТШ – практично української Академії наук та редактора «ЛНВ», що був прихильником системного методу досліджень та оцінок, Михайла Грушевського. А на початку XX ст. розгортається дискусія: відроджувати Україну необхідно з реформування й кристалізації нації (Д. Донцов) чи створення держави (М. Міхновський, В. Липинський).

Від мезенської культури (останки якої були знайдені на Чернігівщині) до трипільської, зарубинецької, черняхівської, а далі – цивілізації Княжої доби, гетьманської Хмельниччини, не полишаючи, як заповідав Т. Шевченко, жодної титли чи коми, досліджує великий вчений, бо він бачить і розуміє вагу та роль

практично всіх головніших чинників поступу; його знання, інтереси – універсальні, завдяки чому в 2500 працях М. Грушевського постає повноводний потік світової історії, Україна бачиться на всіх етапах формування етносу, держави, нації, мови, культури, а його принципового значення висновки постають незаперечними. Зокрема, що події, племена ще доісторичної доби, як і події, історичні постаті Київської Русі (і, природно, пізніших століть) – то є чинники не чиєїсь, а праукраїнської історії, законна спадщина українців.

Закономірно, що саме М. Грушевський завершить еру правління Рад і започаткує тип президентської держави та стане першим всеукраїнським президентом (1918): саме він прийде і підведе суспільство до висновку, що Україна може відродитися, розквітнути, стати, як пророкував великий Й.Г. Гердер, новочасною Елладою лише на шляху повного суверенітету (а не автономії), соборності, демократії, торжества права (кожної людини, соціальної верстви, нації, культури, мови) та гуманізму, здійснення визначеної природою історичної місії інтегратора духовно-цивілізаційних надбань людства.

Так завершиться процес формування правової української культури, до того ж – і в теорії, і на практиці.

Символічно й те, що саме І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський (що починав творчість як прозаїк), В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов, І. Огієнко очолювали і державний, і культурно-естетичний розвиток: вони були й політиками, істориками-українознавцями, і письменниками, які найповніше акумулювали естетичний досвід віків, дали концепцію й структуру українознавства як освітньої й наукової систем («Українознавство» С.Єфремова 1920 р.) та відповіли на питання, куди і як іти. Зокрема й у сфері соціально-економічної теорії (праці В. Туган-Барановського).

Саме І. Франко витворив найґрунтовнішу в Європі концепцію «новітнього (наукового) реалізму», Леся Українка – неоромантизму, а В. Винниченко синтезував їхній досвід з модернізмом.

Головне в їхньому досвіді – доля, характер, історична місія людини, України, культури, а ядро концепційних програм – Людина.

Це – найголовніше. Не тільки І. Франко, Леся Українка, М. Вороний, «молодомузівці» та «хатяни» відчули кризу культури XIX ст., що найповніше виразилася у втечі від гуманізму. Це – явище всеєвропейської свідомості. Його засвідчив ще С. Кіркегорд, зафіксувавши спроби підмінити багатомірний підхід до сутності і світу одномірним. А де одномірність, як у марксизмі, там панує й однозначність. Щодо людини, то це відома «істина»: людина – це сукупність усіх суспільних відносин, тому й пізнається лише раціональними методами. У Леніна – це принципи матеріалізму, партійності й класовості. У його послідовників – ще жорсткіше: оскільки людина – це продукт лише суспільних відносин, то в ній не заслуговує на увагу індивідуальне, дух, а тільки «тілесне», загальне. На практиці: в житті – лише виробнича діяльність, у свідомості – тільки ідеологія. Усе багатство духовного життя, єдність Буття і Свідомості

apriori оголошувалися від лукавого. Не дивно, що рішучого осуду зазнавав не лише філософський, а й етико-естетичний ідеалізм.

«Узагальнення», отже – зрівнювання, абстрагування людей і викликало протидію спочатку Ф. Ніцше: «…такі люди зі своїм «всі люди рівні» досі панували над долею Європи, доки й виховалася здрібніла, майже змішана порода людей, стадна тварина, щось доброзичливе, хворобливе і пересічне, сучасний європеєць» («По ту сторону добра і зла». Собр. соч. Т. 2. 1900). А згодом А. Бергсона з його теорією романтичного методу й переваг мистецтва над наукою. Далі – Є. Гуссерля, творця феноменологічного методу («Криза європейських наук і трансцедентальна феноменологія»), його учня М. Гайдеггера, Г.-Г. Гадамера, згодом А. Камю і Ж.П. Сартра – протестантів проти одномірного підходу до людини (а тим самим і сутності світу, життя, добра і зла, краси й потворності).

Ще В. Шекспір відбив печальний висновок пізнього Відродження: людина є мірою не лише добра, а й зла («Буря», «Король Лір»), і в ній співіснують Аріелі (духи світла) з Калібанами (людиноподібні тварини). М. Сервантес, Д. Свіфт, Й. Гете помітили, що в одній особі можуть співіснувати Фауст й Мефістофелі, Дон Кіхоти і Санчо Панси. І це зумовило розширення меж пізнання, почуттів, мислення. Природно, що ще від Г.Сковороди до Т. Шевченка українська філософія й художня словесність виявили жагу відкрити в людині людину, поєднувати пізнання з самопізнанням, а також бачити в кожному індивіді цілий вир пристрастей і бажань, віри і сумнівів, свідомого й інтуїтивного, характерного оточенню і неповторного, а тому й творити зі знанням, як писав І. Франко, усіх «секретів поетичної творчості».

Раціо, досвід, інтелект, наука, наполягав Франко, необхідні, бо й література повинна виявляти причини і наслідки розвитку, добро і зло життя та формувати борців за гуманістичні ідеали. Але не тільки «об'єктивні» підходи ведуть до пізнання сутностей (істин). Енергія мистецтва – це сфера душі, емоцій, глибини радості та страждань, сугестії мудрості й доброти. І тим більше не тільки соціальні сфери буття визначають мету як людини, так і мистецтва. Бо ж, на переконання М. Вороного, «коли повсякчас битись, то серце може огрубитись». Треба бачити й соціальні проблеми, але й «інтим» людського буття, індивідуальне в ньому, земне і надземне, бо й індивідуальне поєднує, а не відштовхує людей. З огляду на ідеал універсальної природи та її індивідуальні вираження, І. Франко пише «Смерть Каїна», «Мойсея», притчі, а Леся Українка – «Одержиму», «античні» драми, драму-феєрію (доти незнаний жанр) «Лісову пісню», а М. Коцюбинський – «Fata morgan'у», «Тіні забутих предків», О. Кобилянська «ніцшеанську», а В. Стефаник, М. Яцків «символістську» прозу. І так само молодомузівці вдаються до модерних стильових засобів, однак не впадають у декаденство, бо живуть духом ідеї національно-державного відродження.

Людина глибоких пристрастей та думок, могутньої волі, гуманістично-

цілісної психіки стає ідеалом «Української хати», бо без торжества її творці журналу не бачили можливості втілити в дійсність державницький ідеал.

Чесність із собою – ось філософія В. Винниченка, навіть політика (що було явищем одиничним і зумовлювало й гострі зриви), а це й визначає його орієнтацію і на героїв, і на маси високої мети та гідності, глибокої душевності та психіки, державницької ментальності, у зв'язку з чим навіть у народі він найвище поцінував «ніжність до своєї національно-визвольної революції».

«Між двох сил» – більшовизмом та українським народом – відчуває себе героїня п'єси Софія, і це свідчить, що той конфлікт був визначальним у житті мільйонів. «Сонячна машина» – генеруючий образ небаченого синтезу – утопії й антиутопії 20-х років водночас, у якій поетизувався сонячний ідеал відродження людини, котра не приймала як старої цивілізації, так і новочасної орієнтації на «машинізованого» виробника, на урбанізацію не лише міст, виробництва, а й почуттів, мислення, психіки людей, «механізованих натовпів». «Слово за тобою, Сталіне!» – твір, що був скерований проти суспільства персоніфікованого тоталітаризму, проти «держави-казарми», в якій панують політичний, національний, соціальний, моральний терор і страх. А тому все, як те показували після відвідин СРСР грек Панайот Істраті та француз Андре Жід, просякнуто мороком умертвляючої одномірності, люди стали «гвинтиками» державної машини-гільйотини.

Світ у стані глобальної цивілізаційної кризи, ось чому, як писав П. Тичина, «на культурах усього світу майові губки поросли». Переконливий доказ – перша світова та громадянська війни як оргія озвіріння людей. І тому «прокляття всім, хто звірем став, замість сонетів і октав!»

І тому ж вершинним злетом духовності українського народу стає для поета «Золотий гомін» національно-визвольної революції, коли:

Над Києвом – золотий гомін,
І голуби, і сонце!
Внизу –
Дніпро торкає струни...

Предки.
Предки встали з могил;
Пішли по місту.
Предки жертви сонцю приносять –
І того золотий гомін!
Ах той гомін!..
З ним не чути, що друг твій каже.
Від нього грози, пролітаючи над містом, плачуть,–
Бо їх не помічають.

Гомін золотий!
Уночі,
Як Чумацький Шлях сріблисту куряву простеле,
Розчини вікно, послухай:
Слухай:
Десь в небі плинуть ріки,
Потужні ріки дзвону Лаври і Софії!..
Човни золотії

...Опромінений,
Ласкою в серце зранений
Виходить Андрій Первозванний.
Ступає на гори:
Благословенні будьте, гори, і ти, ріко мутная!
І засміялись гори,
Зазеленіли...
І ріка мутная сповнилася сонця і блакиті –
Торкнула струни...

Уночі,
Як Чумацький Шлях сріблисту куряву простеле,
Вийди на Дніпро!
...Над Сивоусим небесними ланами Час проходить,
Час засіває.
Падають
Зерна
Кришталевої музики.
З глибин Вічності падають зерна
В душу.
І там, в озері душі,
Над яким у недосяжній високості ''ються голуби-
тремтіння,

Там,
У повнозвучнім озері акордами розцвітають,
Натхненними, як очі предків!

Він був як вой, сп'янілий від одваги,
Наш Київ...

Десятиліттями світ живили псевдоправдою: мовбито про звироднюючу суть російського імпер-соціалізму інтелігенція не здогадувалась...

Та то ще один злочин ленінської ідеологічної системи. Як і В. Короленко в листах з Полтави до А. Луначарського, П. Тичина у драмі «Прометей» (1917–1923) показував: навіть у 20-ті роки СРСР був прологом до тюремної цивілізації, в якій –

Скажу тобі усе: щасливі ми,
це так, але те щастя в нас казенне
і мова рабська. Скільки, скільки мук,
Коли б ти знав! В нас мерзость і покора!
Панує сила в нас і деспотизм...

Люди, які втратили навіть імена, стали абстрактними числами, жили «мовою рабства» й вважали себе щасливими, – якої ще більшої трагедії могло чекати людство? І якої ще яскравішої антиутопії – мистецтво?! І з цієї причини на десятиліття його метою стало жадання осягнути феномени української душі, долі, місії через призму духовності Т. Шевченка та Г. Сковороди, а відповіддю на спроби знищити особовість України і українства – відомі слова:

Я єсть народ, якого правди сила
Ніким звойована ще не була!
...Щоб жить, ні в кого права не питаюсь,
щоб жить, я всі кайдани розірву!
Я стверджуюсь, я утверджаюсь,
Бо я – живу!

20-ті роки XX ст. стають синтезом відродження й трагедії України: як ломикамінь, що випростувався, вибивався із товщ гранітної неволі дух свободи, але вже починала пити і дух, і кров імперська гільйотина.

Закономірно, що саме в 20-ті роки вибухають принципової ваги дискусії: Європа чи «просвіта»? Європа чи Росія? І: політично-духовне рабство («Записки холуя» І. Сенченка) чи національно-державна свобода як гарант розквіту гуманістичної культури?

Не тільки П. Тичина, І. Сенченко, М. Зеров, М. Куліш картають рабство й холуйство. І не тільки митці. Це – час всебічного розквіту науки, зокрема історичної, яка будить сумління і пам’ять, волає до духу свободи. Та вже настають присмерки науки й культури: спочатку нищаться сили автокефальної церкви, далі – патріоти, зараховані НКВС до СВУ. 30-ті роки захлинаються кров’ю не лише 7,5 млн. селян (що були ґрунтом національної культури), а й багатьох тисяч інтелігентів. Зокрема: нищиться створені В. Вернадським, М. Грушевським, А. Кримським 21 інститут Академії наук. На історичні факультети, писав О. Довженко, визначали як в штрафні батальйони, бо українська історія ставала одним з вирішальніших плацдармів у боях за

свободу. З 420 газет понад 380 видаються російською мовою.

«Геть чимдуж далі від Москви!» – рішуче заявив М. Хвильовий. Конструювання людей-рабів – це злочин проти народу й вселюдства! – наголосив М. Куліш («Народний Малахій»), Причиною, пояснював М. Хвильовий у «Думках проти течії», памфлетах «Європа чи «просвіта», «Камо грядеші», є те, що Європа знаменує торжество духу Фауста, свободи і гуманізму, а Росія – автократизму, раболіпства і знеособлення. «Невже я й справді ворог, – допитувався один з персонажів, – тільки тому, що безумно люблю Україну?!»

Запановують термідоріанство, зрада великих революційно-гуманістичних ідеалів – переконувався й М. Куліш.

«Смерть» як образ загибелі не просто вчорашніх революціонерів,
а найсвятіших ідеалів, мрій і надій, змальовує Б. Антоненко-Давидович.

Суголосно з героєм новели М. Хвильового «Я (романтика)» главковерхом чорного ревтрибуналу і митці могли сказати: вони «йшли в Нікуди».

Погром освітньо-наукової, творчої, конфесійної інтелігенції в Україні став приводом для тверджень окремих літераторів про новий період розриву між поколіннями і традиціями. Та ті версії безпідставні (як, до речі, і версія 90-х років XX ст. про «безкровність» шляху України до незалежності, – бо ж в Україні не було дня, коли б не лилася благородна кров патріотів од 30-х до 90-х років, і не пам’ятати того – аморально!): внутрішній, духовно-ідейний спротив антиукраїнському режимові не припинявся ніколи. З одного боку – в самій Україні, доказом чого є творчість 30–50-х років О. Довженка («Зачарована Десна», «Україна в огні») і Ю. Яновського («Чотири шаблі», «Дочка Прокурора»), М. Рильського («Мандрівка в молодість», «Жага») і В. Сосюри («Любіть Україну»), Б. Антонича й А. Малишка, О. Гончара, Р. Іванчука, М. Руденка, М .Стельмаха.

А з іншого – за межами Вітчизни, де окреслилися риси могутнього потоку літературно-критичних і художніх творів І. Багряного («Тигролови», «Сад Гетсиманський») й У. Самчука («Волинь»), В. Барки («Жовтий князь») й Д. Гуменної, Ю. Клена («Прокляті роки», «Попіл імперій») і цілої плеяди поетів «празької школи»: Є. Маланюка, О. Теліги, О. Ольжича, письменників і дослідників мистецтва, культурологів Ю. Липи, Ю. Шереха, Г. Костюка, Ю. Лавріненка, Ю. Бойка-Блохіна, літературознавця й філософа Д. Чижевського, історика О. Оглобліна.

У 30-ті роки виходить тритомна «Загальна українська енциклопедія»
І. Раковського, розпочинають славну діяльність з випуску «Енциклопедії українознавства» В. Кубійович та З. Кузеля.

Фактично Україна постає форпостом боротьби з ідеологією й практикою фашизму всіх мастей.

І якщо в УРСР історіософські інституції були деформовані чи паралізовані й знищені, то в Європі й Америці, Австралії вони набули міжнародної ваги.

Майстри художнього слова – шістдесятники – стали виразниками незнищенності українства, його історичної волі до суверенітету й свободи і в середині XX ст., а згодом – і в 90-х роках.

І в цьому виявилася як ментальність характеру української нації, непереборна сила тисячолітніх традицій, так і природа художньої творчості.

Ще автор «Велесової книги» відзначив нахил наших прапредків до екзистенційного (самодостатнього) існування, індивідуалізму й самозаглиблення. Те ж засвідчили і билини київського циклу та автор «Слова о полку Ігоревім», літописці, Володимир Мономах, а потім козацькі літописи.

Ті риси були й причиною великих драм, потрясінь та історичних невдач. Але вони засвідчують й інше: наявність самоповаги й поваги до інших; єдності інтелекту й глибоких переживань; безтурботності й напруженого внутрішнього життя, багатства психіки. Індивідуалістичні натури над усе поціновують внутрішню свободу. Вони можуть почуватися вільними й у в'язницях. Тому менше підвладні тискові зовнішніх обставин. І тому ж – не надають фатальної ролі навіть смерті. У них переважають не матеріальні, а ідеальні мотивації.

Втіленням синтезу інтелекту – почуттів – волі – свободи є й Слово. Тому саме воно взяло на себе місію універсального виразника українського феномена.

У 30-ті роки роль мужнього «бунтаря» взяло на себе слово І. Багряного («Тигролови») та Ю. Клена (етнічного німця, який і живучи та викладаючи в університетах Німеччини лишався українським патріотом, засвідчивши тим самим історичну силу української національної ідеї) – автор поем «Попіл імперій» та «Прокляті роки», в яких показав світові: навіть пекло великого Данте – це локальний епізод порівняно з масштабами пекла, сконструйованого ленінцями на Україні.

...Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходив Тарас
Малими босими ногами...
(Слово про рідну матір)
Україно моя! Мені в світі нічого не треба,
Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти! –

так виявили найсокровенніше М. Рильський і А. Малишко в час другої світової війни.

«Коли помер кривавий Торквемада», проголосив Д. Павличко, людство дістало змогу скинути з душ ланцюги рабства, стати на шлях повернення до своєї гуманістичної сутності.

Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:

Народ мій є! В його козацьких жилах
Козацька кров пульсує і гуде!
... Художнику – немає скутих норм.
Він – норма сам... –

так здійснили власний і національний вибір та волевияв В. Симоненко й І. Драч, засвідчивши: вони почуваються спадкоємцями тисячоліть державного, національного, духовного розвитку українства. До того ж як в традиціях воїнської саможертовності та мужності, так і материнсько-жіночої ласки, ніжності, доброти. Синтезу мудрого серця й добротворного інтелекту, непереборної сили волі. Українців і в Україні, і в усіх світах сущих.

Образом зачарованої на вічність Десни-України завершував попередній і розпочинав новий історично-духовний етап великий митець і мученик О. Довженко.

«Собором», «Людиною і зброєю», «Берегом любові», «Циклоном», «Чорним яром», мужньою публіцистичною діяльністю естафету підхопив і поніс далі Олесь Гончар.

І знову обов’язковою умовою бачення сутності процесу розвитку української культури є врахування всіх течій громадсько-політичної, історіософської, естетичної думки. Свідомості народу в усій її глибині та всепланетарній широті.

Бо тільки за цієї умови побачимо: коли Ю. Лавріненко давав картину «Розстріляного відродження» 20-х років ХХ ст., Д. Чижевський в «Історії української літератури» та працях про Г. Сковороду «реставрував» великі художні стилі минулих епох, і Є. Маланюк викривав мертвотну психіку «малоросійства» (як каліцтва, душевної хвороби, зокрема в інтелігенції), Ю. Шевельов показував нищення української мови як основи Буття українства, у той самий час В.Сосюра «реставрував» свій твір про великого І.Мазепу, Ліна Костенко не тільки повертала пам’ять великої історії («Маруся Чурай»), а й утверджувала українство на «Берегах вічної ріки»; Василь Стус брав хреста своєї долі і ніс за Україну на Голгофу. Безмежний, неподоланно-вічний Дух життя закарбовувався і в нетлінних «Полімпсестах» Слова. І тільки завдяки духовній єдності цього процесу українська культура набула загальнолюдських масштабів не лише в просторі, а й у часі, і не тільки гуманістичною ідентичністю з культурами найрозвиненіших народів, а й яскравою самобутністю, а тим самим – і спроможністю поглиблювати ядро, енергію, зміст, множити форми цілісності вселюдської культури.

За аналогією обов'язковою умовою об'єктивної оцінки змісту та ролі української культури є й бачення її і в критичному пафосі, і у ствердній філософії Буття, гуманізму, краси.

Часом чується досі: українська «радянська» література (культура) була в основному, щодо суспільства та антинаціонального режиму апологетичною.

Так, була й апологетичною. Однак тут є два аспекти проблеми. Умови, за яких вона розвивалася і за яких була постійно знекровлювана навіть фізично, і принципова позиція: чи можлива й потрібна одномірна культура в суспільстві, сповненому глобальних контрастів – патріотизму й зради, добра і зла, честі й безчестя, краси і потворності, – і в якому режим, з одного боку, й інтелігенцію, народ, культуру, з другого, ототожнювати неправомірно. Режим дбав про владу (і тому утверджував рабство), народ, інтелігенція думали про життя, і тому відстоювали свободу, багатовікові традиції.

То ж природно, що І. Світличний, М. Руденко, Р. Іваничук, Григір Тютюнник, М. Вінграновський, Є. Сверстюк, В. Яворівський досліджували та висвітлювали й «ордизм» шовіністично-імперських сил, «чорні яри», що спричинили трагедію Чорнобиля, свідомості, духовне здичавіння таких, як Лобода («Собор» О. Гончара), розпад свідомості й дегуманізацію моралі та психіки манкуртів.

Проте так само природно, що митці всіх поколінь намагалися підтримувати високі прояви життя і духу сучасників, красу як громадянського слугування Вітчизні (Ю. Мушкетик, В. Дрозд Г. Тютюнник, О. Коломієць, П. Мовчан), так і величі материнської ласки й любові («Сива ластівка» Б.Олійника), ніжності дівчини, мужності хлопця, беззахисності дитини. Не всяка радість бездумна, а апологетика – підозріла. Печаль завжди в’ялить душу людини. Зневір’я може вбити волю народу. Тому мистецтво, як і природа, життя, не може бути одномірним. У тому числі або тільки апологетичним, або тільки опозиційним стосовно влади.

Українська художня словесність була голосом антагоністичної дійсності, але позначена найвищими історіософськими, філософськими, естетичними критеріями, ідеалом гармонії і щодо людини, і в самій людині.

І тут ще раз наголосимо на взаємопроникненні науки, релігії, філософії, мистецтва не тільки як концентрів української культури, а й як основ українського національного світогляду, ґрунтованого на національній ідеї як синтезі історичної пам’яті, етнодержавної етики, соціально-економічної, міжнародної політики, гуманізму та права людини і нації, ідеалів свободи та справедливості, філософії конкордизму.

Нагадаємо: на основі наукових підходів ще іноземці відзначали яскраво виражені особливості життя та характер прапредків українців. Були з-поміж них помічені і мало привабливі. Та переважали гідні поваги. Зокрема: миролюбність українців, людяність, сердечність, відкритість, особливу схильність до ідеалів справедливості та свободи, до синтезу мистецької, освітньо-наукової й релігійно-виховної життєдіяльності. І, як наслідок, – жертовної відданості ідеалам побратимства, служіння Вітчизні, високій меті.

На межі XIX–XX ст. наука в системі культури, а тим самим і духовного, державно-політичного, соціально-економічного розвитку, набуває все відчутнішої ваги (особливу роль у чому, до того ж – і як причина, і як наслідок,

– відіграває НТШ). І зокрема – у справі самопізнання та розвитку етнонаціональної самосвідомості народу.

На доказ зазначимо бодай принциповіші напрямки наукових розробок.

Природно, що по-своєму ключовими тут будуть дослідження філософа П. Юркевича, антрополога Ф. Вовка, етнографа В. Вернадського: вони досліджували процес формування етнонаціонального ядра українства. В. Хвойка провів численні археологічні аналізи й показав, що наша праісторія та пракультура закорінені щонайпізніше в Трипільській цивілізації, і, отже, що Київська Русь була не початком, а вершиною довготривалого етнодержавного розвитку. А це означає, що версія про єдиний східнослов'янський етнос і монокультуру Княжої доби є не чим іншим, як міфоідеологемою російської імперії – антинауковою і за своєю суттю знищувальною щодо українства.

Подібно до цього П. Юркевич вивершив багатовікову еволюцію філософської думки, скристалізувавши концепцію кордоцентризму – українську філософію серця. І сьогодні вражає концепція Юркевича не лише глибиною аналізу, а й гуманістичністю спрямування.

Наука – не тільки синтезований досвід, а й моральний учитель та вихователь – така особливо важлива константа філософії П. Юркевича. І не важко помітити як її традиційні основи (погляди Я. Мудрого, В. Мономаха, Іларіона, Г. Сковороди, Т. Шевченка), так і новочасні орієнтації.

Традиційність – у спробі осмислити буття людини в співвіднесеності з головними проблемами вселюдського буття та світу, філософської антропології, – ставлення людини до Бога й універсуму, як те ми бачили й у В. Мономаха та Г. Сковороди. Новизна – у системності мислення, яке спирається і на контамінацію різнорідних знань (синкретизм), але орієнтується на категорії універсального.

Для П. Юркевича людина – і частка природи, але вона передусім –моральна особистість, яка керується не ворогуванням і знищенням інших, а моральними вимогами справедливості, «яка вкаже їй, де і коли її бажання незаконні, де і коли вони суперечать благу її ближнього й благу загальному». У справедливості та любові криються найтривкіші умови встановлення миру між людьми, засад дружби й братерства між ними... Якщо і мовлять іноді, що людині ворогувати природно, то при цьому, як правило, посилаються на явища, притаманні природі неодухотворенній і між тваринами.

У цій сфері сліпих сил і сліпих потягів ми насправді бачимо постійну боротьбу й ворожнечу. Однак ми не думаємо, що й людина приречена на таку сліпу діяльність. Вона дивиться вперед, заглядає в майбутнє, розраховує наперед наслідки своїх вчинків і тому повсякчас може обирати шлях кращий, узлагоджений з благом загальним, чи з благом багатьох». Навіть тілесний склад людини влаштований не на ворожнечу та боротьбу. «Її члени такі ніжні, так легко поступаються всякій зовнішній силі, що наш рід давно щез би з землі, коли б, подібно тваринам, жив правом сили та насильства і не знаходив у науці,

мистецтві та своїх моральних вимогах охоронців всього земного існування. Потреби людини такі різнорідні, багатоскладні, її призначення, зумовлене Богом, таке велике і потребує таких різноманітних засобів, що тільки в мирі та живому союзі з іншими людьми, тільки в людстві, де кожен трудиться для всіх і всі для нього, може стати людина тим, чим вона має бути з волі Божої». І це, як вказував ще В. Мономах та до чого закликав Т. Шевченко, – жереб не поодиноких людей, а – всіх: бо і «Законодавець, який мудрими встановленнями й постановами заспокоїв розбурхане суспільство, державець, котрий силою доброї волі та світлим розумом кладе край зловживанням, які загрожують порушити громадський мир, батько родини, який вміє єднати дітей своїх узами взаємної дружби й любові, служитель церкви Христової, який припиняє словом живого переконання ворожнечу, що починається між людьми, звершують діло доброчинне для людства; вони – миротворці, їхні діла угодні Богові й згідні з його волею». Бо сутність буття – не сила і насильство, а любов і благодать, а втілюється та сутність, коли «людина зазнає сили морального потягу до іншої людини як для того, щоб від її слова і від її думки дістати внутрішні зворушення живити й виховувати ними свою душу, – так і для того, щоб і собі відкривати їй свою душу, свої думки, бажання, радощі й страждання». Бо визначальним у спілкуванні людей є й має бути «почуття людяності». Як і в моральному, так і в соціальному житті все залежить від доброї волі людини, від «правильного душонастрою», а пануватиме людяність лише за умови, що серце буде мудрим, а розум – добрим (сердечним).

Важливо, що кордоцентризм П. Юркевича знаходив опору та підтвердження не тільки в його теоретичному ідеалі, а й в дослідженнях менталітету українців, зокрема в працях Ф. Вовка та А. Носіва, В. Шаяна, О. Кульчицького, І. Мірчука, Б. Кістяківського.

До XIX ст. об’єктивованої української наукової антропології і не могло бути, бо це суперечило політиці колонізаторів. 1901 р. у праці «Антропологія і її університетське викладання» Ф. Вовк (Волков) робить наголос саме на принципах та напрямках дослідження й висвітлення, зазначаючи: «Антропологія... є однією з природничих наук, мета якої полягає у вивченні людини, і має своїм предметом:

а) становище людини у ряді інших ссавців (антропологія зоологічна);

б) анатомічні особливості людини різного віку, статі, раси, вподобань та ін. (антропологія анатомічна);

в) фізіологічні особливості у тих самих умовах (антропологія фізіологічна) ;

г) вчення про походження та розвиток людства у фізичному та побутовому відношенні у часи, що передували з’яві історичних свідчень (антропологія доісторична чи палоетнологія);

д) вчення про народи, їхній етнічний склад та походження і про їх побут матеріальний та психічний (антропологія етнологічна чи етнологія);

е) історія та закони виникнення і розвитку людських суспільних груп та відносин (антропологія соціологічна).

Вочевидь, зрозуміло, що до цих підрозділів з подальшим розвитком антропології можуть додаватися нові, як, наприклад, ембріологічна антропологія, вчення про психологічні особливості людських рас та ін., початки яких уже утворились і поки що входять до складу вищезгаданих дисциплін.

Група антропологічна, стосовно до викладеного нами вище поділу антропологічних наук, повинна, крім загальних курсів, відділення природничих наук, включати в себе, щонайменше на початку:

1) антропологію анатомічну;

2) антропологію доісторичну;

3) етнографію,

в які за належністю повинні увіходити раніш розглянуті антропологічні дисципліни, як, наприклад, ембріологічна антропологія, фізіологічна, географічна і т. д. Кожна з цих трьох основних наук повинна бути предметом особливої кафедри...»

На основі такого підходу сам Вовк та його учень А. Носів доходять висновків: «На всій поверхні земної кулі немає майже жодного племені, яке відзначалося б чистотою своєї раси..., незмінною, сталою формою». Те, що Україна була тереном переміщення численних народів, означає, що й «населення України не могло не змінитися в своєму вигляді», однак – «затримуючи в собі сліди попередніх верствувань». Особливої ваги набули досліди й висновки Міжнародної Згоди 1906 р. (робота проводилася за методами й прийомами французької школи Broc'a) та 1912 р. в Монако і Женеві, «давши нам численні антропологічні матеріали щодо українців», зібрані в різних місцевостях України.

Ті матеріали дають підстави для висновків: «У своїй масі українці майже однаково темноволосі та темноокі»; є ясноокі та ясноволосі, однак це не дає підстав думати, що українці є населенням, складеним з двох рас: «білявої й темноволосої; треба визнати, що вони склалися з однієї темноволосої раси з місцевими білявими домішками». Щодо зросту українців, то він «вищий за середній» (пересічний – 1673 мм), зниження помічається на пограниччі з білорусами і росіянами. За параметрами голови українці є круглоголовими (брахіцефалами, яких 83,3%); а все засвідчує, що українці відносяться «до однієї раси: високорослої, круглоголової, темноволосої та темноокої», це плем'я є «високоголове, з вузьким видом, прямим і вузьким носом, порівняно короткими руками та довгими ногами».

Расово-антропологічні риси мають відповідні вираження і в характерології українського народу. Як зазначає О. Кульчицький, він складається з представників слов'янської, динарської, остійської, нордичної рас. Але домінуючим є схрещені типи двох рас: динарської (44%) і остійської (22%). Останні представники населення належать до змішаного типу. Орієнтуючись на

методику Л. Клявса (як орієнтацію на аналіз тіла з огляду інтуїтивного сприйняття: різних переживань людини, фізіогноміки як архітектоніки постійних рис обличчя і тіла, «жестики», «міміки» м'язів обличчя), О. Кульчицький прагне через тіло як «поле вияву характеру» диференціювати «ідею постаті раси». І на цій основі виявляє: «остійське тіло наставлене на м'яку заокругленість». Воно не яскраво структуроване, скоріше навпаки: відзначається «восковою розпливчастістю всіх форм, що уникають будь-якого гострого відмежування». А відповідно до цього, остійському типу властива «психічно зумовлена настанова супроти світу»; остійській душі зовнішній світ є чимсь таким, що вона «намагається увібрати в себе», асимілювати його.

Усе те й визначає принципи та форми поведінки: «Найціннішою спільнотою для остійця є така, де найповніше завершується стиль безпростірної близкості». «Відповідно до цього остійський смисл спільноти виражається в безнастанному оточуванні другого всякими заходами, оберіганням, піклуванням, турботою про щось, своєрідним материнством». «Всяка широко закроєна спільнота для остійця є тим менше зрозуміла, що ширший її об'єм».

Із таким підходом до світу й до спільноти поєднується відмінна ієрархія життєвих цінностей. Вона виявляється в глибокій пошані до речей, що з них найменша здається не менш значною, ніж найбільша. Остійська раса має витончений смак до дрібного й найдрібнішого (в українців прикладом можуть бути вишивки). На вершинах остійської душі виступає її «відсуненням від недосконалості всього земного і звертання до надземного, небесного порядку, що має бути звільнений від усякого порушення блаженної співзвучності (прикладом за Клявсом є вмираючий Сократ).

Ця характеристика остійської раси не позбавлена великих прогалин і недоліків. Само собою, вона лише настільки стосується до української психіки, наскільки на неї впливають психічні остійські властивості, не послаблені, не перехрещені іншими психотворчими чинниками. Проте вона, принаймні частково, відповідає даним інтроспекції (спостереження власних психічних проявів) української людини й тому уявленню про нашу національну психіку, що його ми складаємо на підставі її відображення в нашій, переважно «народницькій», літературі.

Якщо цю характеристику звести до небагатьох структурно впорядкованих первинних психічних властивостей, то основних рис остійської психіки треба шукати насамперед у групі почуттів не надто великої сили, але досить великої глибини та досить виразної якості (глибина почуттів – це обставина, внаслідок якої вони проймають цілість нашої особистості), тобто в групі так званих «настроїв». Тому що ці настрої (мабуть, особливо в українців) мають переважно спокійно-сумовите забарвлення, людину східної раси можна окреслити як «елегійно-ідилічну людину».

Характер визначається не лише расовими чинниками, а й генною структурою (успадкованою від батьків), суспільними умовами (а тому

виявляється в меті індивіда та принципах і засобах її досягнення), культурою (характером виховання), як уже зазначалося, геопсихічними чинниками. Дослідники, зокрема Г. Ващенко, відзначають кілька шарів людської сутності: соматопсихічний (смислові відчуття, гонові намагання), тимопсихічний (почуття та пов'язані з ними жадання, вчинки), пойопсихічний (мислення і свідома воля). Принципову роль відіграє природа: підсоння (воно впливає на темперамент, емоційне сприйняття світу, тип мови і мовлення); геофізичні особливості клімату, ландшафту («якісна і кількісна суцільність природних даностей, географічного середовища у його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, впливаючи на світосприймання, отже, й на її ставлення до світу»). У цьому зв'язку й мовиться про універсальність типу української людини: вона сублімує і багатство расових чинників (етнонаціональної психіки), і надзвичайну різнорідність геопсихічних впливів: сфери річок, озер і морів; рівнин і могутніх гір; лісів і безкраїх степів. А виявляється в психіці як індивідуальній (остійська людина – індивід настрою, динарська – пристрасті), так і колективно-національній (українці – народ кордоцентричної структури з переважанням «архетипу Магна Матер» як особливо міцного і живучого Несвідомого, яку, за теорією О.Кульчицького, формує шість чинників:

«1) соматопсихічний чинник і аспект, що стосується головне расових відносин;

2) геопсихічний, який пов'язаний із географічним оточенням;

3) геополітично-історичний, чинник формуючих сил історії;

4) психосоціальний, що стосується до дії форм соціального життя;

5) культурноморфічний, який торкається оформлюючого впливу постаті культури;

6) доглибно-психічний, виникаючий із стосунків свідомості і несвідомого в рамках національної психіки. В результаті дії цих взаємопроникаючих і по-різному між собою пов'язаних чинників витворюється етнопсихе, в нашому випадку українського етнотипу».

Різна сила впливу окремих із цих чинників, специфічні умови, зумовлювані періодами бездержавності, сформували як універсальність характеристичних рис українців, так і те, що вони часом «не розбуджували, не розгортали і не зміцнювали функцій психічних, тісно пов'язаних із експансією на світ» – з одного боку; і те, що «в українському релігійному переживанні сильніше може виявитись прагнення до почуттєвого стану збереженості, ніж до ясного, логічного усвідомлення власної зобов'язаности» – з другого («Проблематика взаємин етнопсихології і диференціальної психології релігії», розд. V).

Розуміння органічного зв'язку етнонаціональних, державно-політичних, геопсихічних, соціально-економічних, культуро-творчих чинників зумовило розквіт та поглиблення загальної культури почуттів, мислення й життєдіяльності суспільства, розвиток синтезу природничих і гуманітарних напрямів освіти, виховання (педагогіки), науки, неминучість появи праць з

проблем методів пізнання («Проблема і завдання соціально-наукового пізнання» Б. Кістяківського), державотворення і права (М. Грушевського, Д. Донцова, В. Липинського, В. Винниченка, М. Туган-Барановського, С. Бандери), а також історії (Д. Яворницького, цілої школи М. Грушевського), філології, мистецтва (С. Єфремова, М. Возняка, О. Архипенка, М. Заньковецької, Л. Курбаса, А. Кримського, М. Калиновича, М. Зерова, В. Перетца, М. Грушевського), філософії (Д. Чижевського), релігії (В. Шаяна, Й. Сліпого, І. Огієнка, А. Шептицького), історичної ролі, долі та місії України, українства, українознавства (В. Кубійовича, І. Мірчука, Ю. Липи, працівників Інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

При цьому важливо, що інтегруючим началом поступу стало саме українознавство як наукова й освітньо-виховна система, а також як філософія й політика держави, міра розвитку загальної культури. А визначилася ця роль як потребами історичного Буття народу, так і глибинною суттю українознавства.

Від праоснов біосфери в геологічній історії до найголовніших процесів та проблем сучасного розвитку – такий предмет роздумів В. Вернадського. На причину вказує сам учений: «Геологічний революційний процес відповідає біологічній єдності та рівності усіх людей – Homo sapiens та його геологічних предків Sinanthropus та ін., нащадки яких для білих, червоних, жовтих і чорних рас – будь-яким чином серед них усіх розвиваються беззупинно в незчисленних поколіннях. Це – закон природи...». Тому необхідно опановувати таємницями буття, розумно використовувати закони природи, рахуватися з її владою. Але так само необхідно вивчати закони й використовувати уроки, «владу» історії, бо й люди, нації, раси не лише призначені здійснювати свою місію, а й наділені достатньою владою. «Історичний процес на наших очах докорінно змінюється. Уперше в історії людства інтереси народних мас – усіх і кожного – та вільної думки особистості визначають життя людства, є мірилом його уявлень про справедливість. Людство, взяте в цілому, стає могутньою геологічною силою. Й перед ним, перед його думкою та працею, постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого».

Україна – не тільки частка вселюдства і всесвіту. Вона – його серцевина за самим геополітичним розташуванням і характером розвитку культури. Тому природно, що саме українство в ХХ ст. ставить кореневе питання: як людство може прийти до своєї Благодаті (мети, ідеалу, могутності, розквіту)? А також цілком закономірно, що, користуючись найсучаснішими методами пошуку істинного шляху до щастя, приходить: по-перше, до усвідомлення необхідності синтезу знань (уроків) історії; по-друге, до розуміння культури як синтезу почуттів і думок, теорії й практики, релігії, філософії, мистецтва, освіти й науки, державно-політичної діяльності в інтересах Людини – Нації – Вселюдства.

При цьому синтезується й набирає універсальної категоріальності і культура політичної думки, що виражається в характері націє- та державотворення: від універсалів Б. Хмельницького, конституції П. Орлика,

«Книг битія українського народу» й IV Універсалу Центральної Ради, коли в основу було покладено ідеал внутрішньої й зовнішньої свободи людини, нації, культури, – до проголошення Декларації про незалежність і творення України як суверенної, демократичної, правової соборної держави, рівної серед рівних і вільної серед вільних на початку 90-х років XX ст. І культури світосприйняття й світорозуміння, почуттів, мислення, життєдіяльності, наслідком якої стає глибинне самоусвідомлення не лише уроків минулого, а й перспектив, визначених волею самої природи в майбутньому.

До найуніверсальніших маємо віднести категорії простору й часу, і не тільки (чи й не стільки) у їхній фізично-матеріальній екзистенційності, скільки в духовній: як категорій свободи і пам'яті, традицій і новизни творчості, моралі, етики, естетики, почуттів, помислів, діяльності, що синтезуються у волі і спрямовують її.

– *Куди йдемо, чи свідомі свого покликання?* – ось імператив «Велесової книги».

– *Чи знаєш, що то є – людина, світ, істина, благодать і свобода?* – ось імперативи Київської Русі.

Головне – відкрити в собі справжню людину, гімн «отцю вольності Богдану» – такі універсальні константи Г.Сковороди.

Стати і бути людьми; жити совістю, добром, законом; вищою мірою щастя вважати свободу («бо де нема святої волі, не буде там добра ніколи»); і чужому научатись, але й свого не цуратись, бо чужий розум – омана, лише «в своїй хаті своя правда, і сила, і воля»; тільки в любові до Вітчизни справжня краса, а вищою мірою поступу є розквіт сутності людини, нації, а на цій основі – і розквіт вселюдства, – таке універсальне кредо Т.Шевченка.

Природно, що пам'ять, любов, свобода, розуміння історичної місії визначають універсальність простору й часу і в XX ст.

«Камо грядеші?!» – ось питання питань І. Франка й Лесі Українки, М. Грушевського і В. Винниченка, П. Скоропадського і С. Петлюри.

На жаль, декому бачитиметься вихід у двоваріантності буття навіть таких екзистенцій в Україні, як нація, культура і мова. До прикладу: гетьман П. Скоропадський ініціював немало культуротворчих діянь; бачив і те, що українську культуру століттями нещадно нищили сусідні держави, і те, що «велико-россы всех партий Украины не хотят», отже, що українська культура поставлена під загрозу остаточного витіснення, – і все ж зазначав: «Я лично исповедовал и исповедую... полную свободу. Пусть будет борьба двух культур... насилия не нужно» (с. 134). Цю орієнтацію охоче підтримають більшовики, бо боротьба підтримуваної й століттями переслідуваної державою культури, як вони планували, неминуче закінчиться повною асиміляцією останньої (як «зіллються» й нації та мови», закріпивши тим самим панування чужої – шовіністично-імперської культури).

Та перемагала воля універсуму: українство не вмирало. Його

кількатисячолітня культура знову збудила незатухаючу енергію, силу антеїзму селянства й козацтва. З одного боку, на утвердження культури землеробства, до того ж – не лише в Україні, а й у Росії, Австралії, Бразилії, Канаді, США; а з іншого – культури урбанізації та державотворення.

Енергія «низів» генерувала пробудження волі інтелігенції. Як і в 90-ті роки XX ст., вона виявилася не зовсім підготованою до практичної реалізації ідей. Але в теоретичній сфері проявила свою духотворчу місію сповна.

Лідери «Української хати», «Дзвону», «Боротьби» надають ідеалам свободи й соборності гуманістично-національного втілення. Підлеглість, психічне безволля, рабство – чи дух Прометея й Фауста?! – так ставлять питання П. Тичина й М. Хвильовий, М. Куліш і Ю. Клен, І. Багряний і Є. Маланюк. Як символічно зазначить О. Довженко, ленінсько-сталінський режим нищитиме «Україну в огні». Та мільйони розгорнуть боротьбу і проти німецького, й проти російсько-комуністичного фашизму. «Шістдесятники» гордо піднімуть ідеали «розстріляного Відродження», й Україна знову стане на шлях боротьби.

І не тільки на терені суспільно-політичної діяльності.

1922 р. В. Старосольський опублікує працю «Теорія нації». 1935 р. Ю. Липа – «Призначення України». Працю аналогічної назви випустить 1956 р. І. Мірчук. «Дух нації» видасть 1959 р. А. Княжинський. 1987 р. вийде праця В. Шаяна «Віра предків наших», а 1992 р. – Й.Сліпого «Щоб ви любили один одного».

Ці праці самодостатні і об’єктом дослідження, і стилем, і, нерідко, оцінками процесів, явищ, історичних постатей. Та ще більше споріднені вони духом: жагою пізнати, виразити, утвердити українство. Тому в усіх авторів бачимо пам’ять віків і поколінь, невмираючу спадкоємність помислів, почуттів, ідеалів, всеосяжну жагу любові, прагнення сприяти здійсненню історичної місії України, українства, українознавства.

Україна і космос, вселюдство – ось межі роздумів І. Мірчука. Він бачить, що «суть і значення цивілізації лежать головне в тому, що чоловік, як Прометей, прикований до законів природи і свідомий повної залежності від них». У стані несвободи перебуває й Україна. Дехто сприймає це як непереборну реальність.

Та це наслідок ідеологізації свідомості та деформації психіки. Бо «цивілізація, яка спричиняє роздвоєння між чоловіком і природою, відлучення від первісного почування єдності з всесвітом, не є найвищим ступенем розвою людського духа». Найвищий ступінь – це торжество свободи, коли культура «звільняє людину зі стану... відокремлення й спрямовує її хотіння до повної злуки з всесвітом».

Подібні підходи окреслилися й до проблеми національного та загальнолюдського. В Україні стало модою лякатися першого й афішувати свою прогресивність за апологію другого. Але це – ознака дрімотної провінційності. Бо, як зазначає в праці «Нація і людство» Д. Чижевський, «загальнолюдські

цінності» – це логічна абстракція. У житті «ми маємо різні наукові, філософічні, релігійні погляди... побутові звичаї, різні моральні приписи.., художні «стилі» та «смаки». І визнання основою національного не є обмеженістю поглядів, зниженням масштабів і критеріїв, бо «лише в цих обмеженнях і однобічних здійсненнях загально-людський ідеал є живий. Тому кожна нація якраз в своєму своєрідному оригінальному, у своїй «однобічності» та обмеженості і має вічне, загальне значення. Як живі різноманітні людські індивідууми у суспільстві, так конкретні, різноманітні нації, з'єднані в людстві. Тільки через них і в них людство є можливе».

Повна, свідома самореалізація, що є необхідною передумовою збереження цілісності вселюдства та світу, є обов'язковим вибором і України.

І це, як переконує В. Шаян, є виразом волевияву не лише сучасності, а й тисяч років минулого, спресованих у вірі, філософії, мистецтві, пам'яті віків, які, як чинники синтезу культури, призначені творити народ, формувати душі людські.

Призначення України – бути духовною Елладою XXI ст. Необхідно лише усвідомлювати поклик поколінь та віків, символом якого є Київ – серце України. Той Київ, що не тільки був, а й перебуде у вічності. Як зазначає Й. Сліпий, «серед отих видінь, що виникають перед моїми очима, бачу престольний град Київ…На прощання мовлю до нього словами одкровення: «Знаю діла твої і труд твій...». То ж голос Господній звістує тобі: «Здвигнути світильник твій...» А я, твій Син, прощаю тебе: «Світися, світися», наш Єрусалиме, і востанеш у древній славі твоїй».

Бо та слава – слава благородства, честі, волелюбності, миру, гідної захоплення, універсальної обдарованості українства.

* * *

Понад 150 держав світу визнали право українського народу на суверенний, незалежний розвиток, отже, на самодостатній шлях розвою Української держави, нації, її мови й культури. 1945 р. Україна стала одним із засновників Організації Об'єднаних Націй. 1995 р. Україну прийнято до Ради Європи. Як державі, що мала третій у світі ядерний потенціал, але першою стала на шлях без'ядерної країни, Україні заявили про готовність надати гарантії безпеки США й Англія, Китай і Росія.

Україна принципово стала на шлях всеосяжних реформ. Без України не розв'язується жодна із сучасних міжнародних проблем. У зв'язку з 50-річчям ООН з пропозиціями щодо гармонізації міжнародних відносин на планеті другим після *Президента США* Б. Клінтона виступав Президент України. Погляд, згідно з яким Україна має особливу місію в розвитку правових норм, державно-політичної й соціально-економічної стабільності, демократії, миру, свободи в Європі, в утвердженні життєтворних, гуманістично-духовних начал у стосунках між Сходом і Заходом, набирає всезагального розуміння, визнання й

схвалення.

Величезна роль у цьому належить українській культурі, яка упродовж тисячоліть не обмежується сферою освіти, науки, віри, мистецтва, а виконує й роль носія та вихователя національно-державної самосвідомості, борця за найвищі принципи соціально-економічного й політичного поступу, за гармонізацію міжнародних відносин.

Як і внутрішня, міжнародна (зовнішня) сфера правового буття та розвитку українства синхронно й повною мірою виявляє себе задовго до епохи Київської Русі.

Важко сказати, коли правові норми праукраїнців були зафіксовані письмово. Зате і зі свідчень зарубіжних дослідників, і з «Велесової книги», літописів та міжнародних угод Київської Русі з переконливою очевидністю виявляється: тисячоліттями протоукраїнські племена за умов і матріархату, і патріархату керувалися добре розробленими нормами **звичаєвого** права. І не тільки у внутрішньому житті, а й при зовнішніх зносинах.

Визначали поведінку суспільства (його індивідів) традиційні засади, вироблені в сім'ї, роді, племені, у процесі трудової діяльності, форм взаємодії з природою та формування етики й моралі, культури й релігії певного типу держави. Становище (права, обов'язки) індивіда в сім'ї регулювалося нормами, зумовлюваними особливостями буття, віруваннями та ментальністю родів. Звичаї, як світогляд, внутрішня етика, традиційна мораль, були синтезом релігії й філософії. Праукраїнці, як ми бачили, мали чітку сакральну систему та свій пантеон Богів, воля (право) яких уособлювалася Сварогом чи Світовидом (Перуном), Велесом, Дажбогом, Хоросом чи універсально-великою Матір'ю; а їхні Нава, Права і Ява були філософсько-релігійно-правовими образами-символами як буттєвих, так і світоглядних начал. Усе те контамінувалося і в характері людей (родів, племен), і в їхніх законах; нагадуємо: як внутрішнього життя, так і зовнішнього.

Основа звичаєвого права світоглядно-етична.

Протослов'яни, починаючи з оріян, укрів, – народи-сонцепоклонники. Оточені багатою, але й суворою природою, вони й самі постають як люди багатогранних натур (інтересів, обдарувань, занять), щедрі, відкриті, добрі, схильні до романтично-естетської мрійливості, сентиментальності, палахкі емоціями; одне слово, люди серця, хоча й суворі, індивідуалістичні. Понад усе цінуючи свободу й незалежність, схильні не лише до послідовності, логічності поведінки, навіть самозречення в ім'я блага інших людей, аскетичного лицарства при виконанні обов'язку, а й до хитливості настроїв і волі, ризикованої споглядальності, іронічної глузливості навіть до власних основ. А тому як величні, так і трагічні; як славетні, так і нещасні з **власної вини.**

З усього й особливості узвичаєних ними норм життя: індивідуалістичної волі в проблемах вибору – з одного боку, й принципового громадівства та демократизму, диктатури права «народу» – з іншого.

«...Правда така, що ми Дажбожні внуки по уму, а ум великий божий є єдиний з нами, і тому творимо і говоримо з богами воєдино.

...Віче мали: що віче вирішить, то так і є; а що не рішено – не повинно бути.

Вибирали князів од полюддя до полюддя.

...І так правили п'ятнадцять віків через віче»,– говорить автор «Велесової книги».

Християнізація Київської Русі (Аскольдом, а згодом Володимиром) внесла в державне життя свою регламентацію. Однак і в культурі права бачимо постійний паралелізм (дуалізм): на «верхніх» (князівських) вертикалях, на рівнях «низів». На верхній шар перманентно впливали умови буття під владою татаро-монгольських, турецько-кримських, литовсько-польських, угорських, румунських, російських колонізаторів, і він був змінним, нерідко – суттєво антагоністичним. На «нижній» горизонталі домінував культурно-правовий консерватизм позитивної дії: він зберігав буттєво-світоглядні (етичні, філософські, релігійні, психологічні) етнонаціональні основи суспільно-державного розвитку. Так, князівсько-вічові законо-установлення домінували й у Київській Русі, і на Запорожжі та в епоху Гетьманату (XVII–XVIII ст.). Не втратили вони своєї життєстійкості й наприкінці XX ст., коли Україна, ставши на шлях суверенного державного розвитку, немало витрачає сил на розв'язання проблеми: бути їй парламентською, президентською чи президентсько-парламентською державою. Й неважко зрозуміти, що за цим стоять чинники не лише суб'єктивного (інтереси, амбіції окремих осіб, груп, партій), а й об'єктивного плану: вічева форма – демократична, реально виявляла права й можливості і окремої людини, й «мас» у суспільному житті; вона є породженням української ментальності. Однак вона не завжди адекватно відповідала (сприяла) процесам творення, зміцнення, збереження держави в минулі століття (виявляючи елементи анархії й сваволі, ставлячи настрої часом наївних, дезінформованих мас над історичною необхідністю й доцільністю)
і була великою мірою здискредитована в період формального «радянізму», коли більшовицькі ради були гротесковою пародією на вічові традиції: віче виявляло свою (реально- демократичну) волю, а комунізовані ради чужу, бюрократично-автократичну, органічно несполучну з демократично-гуманістичними засадами. Отже, були і безправними, і антикультурними. Вічова форма породила найзначніше явище міжнародного права XVIII ст. – Конституцію Пилипа Орлика з її орієнтацією на універсальні принципи – прав людини, народоправства, єдності прав (зумовлених інтересами) особи – нації – держави – вселюдства. Вона ж визначила (хоч це й здається декому несподіваним) неминучість поєднання демократично-«монархічних» форм правління: тисячоліттями українці поєднували владу віче і князя, ради і гетьмана, віддаючи перевагу певній формі права залежно від обставин. Саме тому бувала й диктатура мас, і диктатура Ярослава Мудрого чи Богдана

Хмельницького, інших гетьманіва чи кошових отаманів, а в ХХ ст. у вирішальні моменти розвитку держави Центральна Рада визнала за потрібне обрати Президента (Михайла Грушевського), Директорія усунула Гетьмана, однак з часом наділила директорськими повноваженнями Симона Петлюру. Є тіло, інтелект, серце, – тому органічною є єдність нації, законодавчої й виконавчої гілок влад. І по-своєму символічно, що в ході опитування на початку 90-х років ХХ ст. 37% киян висловилося за гетьманську форму правління.

У цьому зв'язку міжнародного значення набуває досвід творення правової культури в Україні, що охоплює процес від звичаєвого права, «Руської правди» Ярослава Мудрого, універсалів Б. Хмельницького, універсалів Центральної Ради, Гетьмана та головного Отамана Директорії до Конституції України, прийнятої 28 липня 1996 р. Зокрема, у плані єдності правових норм, вітчизняних і зарубіжних, як відображення єдності інтересів особи – нації – держави (отже, культури загальнолюдських відносин).

Нагадаємо: наші прапредки мислили світ цілісним, а тому людей і народи – рівними, отже, забезпеченими в правах і обов'язках волею Бога! Саме враховуючи це, автор «Велесової книги» наголошував: наші Боги – захисники правди, справедливості, свободи. Тому:

...ми Дажбожні внуки, і не маємо йти за іншими стопами чужими.

…Мусимо битися і життя покласти за землю нашу.

…Слава богові Перунові огнеруку, який стріли на ворогів пускає і вірного проведе по стезі, адже він воїнам честь і суд, як златорун милостивий і всеправеден є.

Завдяки Богам світ є всеєдиним, а люди мають право на щастя. Однак щастя немислиме без жадання, діянь і волі, справедливості самих людей. Не можуть бути щасливими ні раби, ні їхні власники. Ось чому, дбаючи про щастя, русичі дбали про свободу: свою і своєї Вітчизни:

...Позаяк се йде ворог на нас, то ми взяли мечі.

І, натхненні сказаними Матір'ю словами, що майбутнє наше славне, пішли на смерть, як на свято.

Бо знали:

Ця земля належить нам і ніколи іншим;

не є вільним і той, хто має рабів...

Тому: «одречемось од злих діянь наших і прилучимося до добра. Се бо рабів відпустимо, обнімемося, і скажемо, се зробивши, – се бо нас знаєте: як розумом усвідомили, так і подбали, як уміємо. А се таємниця велика, як і Сварог».

Не випадково наголошується, що Конституція України 1996 р. є найдемократичнішою і в соціально-політичному, і в економічному, і в національному та культурному аспектах: це зумовлено як станом сучасної загальної правової культури, так і великими національними традиціями.

Як ми бачили, перше їх джерело – релігійні, філософські, етичні засади

звичаєвого права. Ті засади – підкреслено демократичні й гуманістичні,
з одного боку, й патріотично-загальнолюдські (як усе тогочасне язичництво – воістину, загальнолюдського типу культура) – з іншого. Одним із вагомих чинників є правова основа Київської Русі: її «Руська правда», що була втіленням правової культури і внутрішнього життя, й міжнародних відносин.

Уже говорилося про основоположні принципи внутрішнього життя, зафіксовані в «Руській правді» (а далі й у Статуті Литовському): обов'язковість поєднання трьох гілок влади (віче – боярська дума – князь «від полюддя до полюддя» у час формування основ Києво-Руської держави; народне віче – Великий князь – боярська дума у Київській Русі; Народні збори – Гетьман – старшинська рада (народні збори – кошовий отаман у Запорозькій Січі), Всенародні збори – Центральна Рада – Кабінет Міністрів у час національно-визвольної революції на початку XX ст.); гарантованість прав і обов'язків особи перед суспільством (державою), а суспільства перед людиною; узгодженість правових норм з морально-етичними та релігійними, а звідси їх демократично-гуманістичний характер. Як зазначав П. Орлик, причиною й наслідком було те, що Україна «є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі», ті ж намагалися втілювати всенародну волю в життя та відстоювати право нації і у внутрішній, і в зовнішній політиці. І були б іншими історичні наслідки, коли б «цар (як і султан, король, а з часом комуністичний режим. – *П.К.*) так само сумлінно виконували» угоди, як те робили й у що «вірили козаки». Та вороги українського суверенітету й свободи керувалися рабовласницько-імперськими нормами. Тому народ поставав проти всіх форм рабства. І це законно, адже «які б великі не були московські (як і турецькі, татарські, польські, угорські, румунські, німецькі. – *П.К.*) насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України». І не лише з точки зору етично-гуманістичної, вироблених міжнародних угод, а й тому, що українці (козаки) «мають за собою право людське й природне, одним із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав...».

Володимир Великий, Ольга, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Данило Галицький достатньо знали основи грецького й римського права; П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик – основи всеєвропейського законодавства. Т. Шевченко запитував: «Чи діждемося Вашингтона *з святим і праведним законом?*» І так само знали міжнародні правові системи лідери Кирило-Мефодіївського братства, завдяки чому й виражали найновіші тенденції та орієнтації світової правознавчої думки.

У найглибиннішому рішенні правової культури розвивалося державо-, суспільство-, людинотворення Центральною Радою та Директорією, діяли лідери й інституції 20-х років XX ст. До того ж не як школярі-наслідувачі, а як представники етносу – нації – держави – культури, які уґрунтовували, а то й випереджали міжнародний досвід. Тому ще в XVIII, а далі й у XIX, XX ст.

створили правові кодекси, які стали вершинними орієнтирами світової законодавчої думки та практики. Важливо, що державницький волелюбно-демократичний, гуманістичний характер українського правознавства й судочинства зумовлювався як досвідом, так і ментальністю українців, засвідчивши: кращі надбання загальнолюдського прогресу та процесів розвитку завжди визначаються національною основою.

У цьому аспекті не менш важливо, що українська правова культура взаємодіяла з правочинною культурою зарубіжних країн, збагачувалася нею і впливала на неї (принаймні з часу Київської Русі). Достатньо хоч би фрагментарно нагадати, що «міжнародні договори, які укладалися державами Київської Русі протягом IX–XIII ст., є одним із найважливіших джерел міжнародного права середньовіччя... й справляли суттєвий вплив на тенденції формування і розвиток міжнародно-правової думки в регіоні». Скажімо, договір з Візантією 860 (907) р. Прикметно, що перша його частина (де йдеться про контрибуцію, яку мала сплачувати наймогутніша тоді Візантійська імперія Русі) сприймається як запис усної угоди, що була панівною формою до києво-руського періоду й базувалася на принципах звичаєвого права. Друга частина (наведена й літописцем) становила чітко оформлений документ, яким визначалися основні принципи взаємовідносин (до речі, вигідних Русі) нашої правітчизни з Візантією. Коли з’ясувалося, що зафіксованих елементів угоди недостатньо, була вироблена нова («Правда», «Судебник») юридично санкціонована основа розв'язання проблем і конфліктів. Ще раз наголосимо: за першою угодою русичі знімали облогу Константинополя за умови сплачення спочатку одноразової контрибуції, а потім – довго-часової виплати і «укладів». Передбачалася дія восьми статей: чотири з них являли інтереси Русі, чотири – греків.

Важливо, що Русь і Візантія застосовували різні правові системи. Могутність Русі спонукала до вироблення ідентичних норм міжнародного права. Першим зразком його стала угода між Руссю та Візантією 874 (911) р., що складалася з двох частин: першої – про норми міжнародних відносин,
і другої – про відносини в приватній сфері. Однією з особливостей цієї угоди було те, що при розгляді справ перевага віддавалася не виправдувальній присязі, як то було раніше, а реальним доказам. Варте уваги й те, що цією угодою передбачалася можливість заміни смертної кари конфіскацією майна. А загалом ця угода реформувала норми міжнародного публічного, приватного й кримінального права, засвідчуючи тим самим щонайвищий і правовий рівень, і авторитет нашої держави, а водночас і її найвищий рівень культури.

Договори з греками красномовно засвідчили роль національної основи в правовій сфері, з одного боку, та ваги нашої Вітчизни у розвитку міжнародної правової системи – з іншого, а водночас і роль загального становища держави. Доказ тому – угода 944 р., складена після невдалого походу русичів 941 р. У ній є немало нового й важливого в теоретичній сфері правовідносин; колишній

авторитет Київської Русі зумовив зобов'язання Греції й надалі бути її союзником за умов воєнних конфліктів; і для сьогодення повчальною є позиція русичів, спрямована на повагу до релігійних поглядів і систем, але загалом угода невигідна для Русі. Слабший силою постає слабшим і у праві.

У період Київської Русі високого розвитку набула правова база взаємовідносин між вітчизняними та зарубіжними містами (Києва, Новгорода, Смоленська з містами Центральної Європи) на засадах, окремі з яких переважають навіть чинне сучасне законодавство (щодо розв'язання боргових конфліктів, митного права, взаємовідносин за умов війни).

Важливим чинником авторитету Київської держави була стабільно міцна позиція національної валюти – гривні.

Значну роль у розвиткові правових основ міждержавних відносин відіграла правонаступниця Київської Русі – Галицько-Волинська держава. Її існування й розвиток пов'язані з одним із найскладніших періодів всеукраїнського генезису: розпадом Кеєво-Руської імперії, завоюванням її татаро-монгольською ордою, нестихаючою боротьбою за національно-державну незалежність. Завойовники не ставили завдання розчленувати Київську Русь. Навпаки, як пізніше Російська, Австро-Угорська імперії, шляхетська Польща, Литва, вони воліли б мати всі племена й землі великої держави в сукупності, однак позбавленими суверенітету, політичної, економічної й військової могутності. Становище Галицько-Волинського князівства як основи нового державного організму ускладнювалося подальшим розпадом князівств феодальної імперії та внутрішнім антагонізмом. Починаючи з Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського, Київський стіл (великокнязівський трон) прагнуть завоювати, а коли це не вдається, то зруйнувати (і як реальне місто, і ще більше як столично-державницький символ) князі володимиро-суздальські та московські. На якийсь час владою в Києві заволодіває Михайло Чернігівський, але його позбавляє її Данило Галицький. Здається, що талант, авторитет останнього зумовлять відновлення держави в українсько-етнічних межах, та кожну об'єднувальну спробу короля Данила збройно перепиняють татаро-монголи. Становище ускладнюється й нестихаючими експансіями поляків, угорців, литовців, інших сусідів, як і внутрішньої (боярської) опозиції.

Часом здавалося, що державотворні наміри Романа й Данила Галицького, Ярослава Осмомисла просто безнадійні, донкіхотські. Особливо після відступницьких дій європейських держав, Ватикану, які обіцяли підтримати коаліцію проти татаро-монгольських варварів, але зраджували й не дотримувалися обіцянок: удостоювали руських князів королівських корон, але збройної допомоги не надавали. Та спочатку король Роман, а згодом Данило Галицький настійливо йшли проти несприятливо лиховісних обставин і тривалий час підтримували не лише ідею державної соборності, а й реальну державність. Закономірно, що з ними рахувалися литовці й німці, угри й румуни, словаки і чехи, поляки і навіть татаро-монголи. І для того були достатні

підстави: Галицько-Волинське князівство інтегрувало матеріально-духовні ресурси всієї праукраїнської Русі, воно було багатим, організованим і сильним у військовому плані. Високого розвитку досягло хліборобське й залізорудне виробництво держави, торгово-економічна сфера. То ж із Галичем (її столицею) підтримували дипломатичні й торговельні, навіть династичні зв'язки Візантія, араби, Болгарія, Чехія і Німеччина, Польща, Литва і Мадярщина; через княжі міста Галич і Володимир (через Снятин) пролягав, як колись «із Варяг у Греки», «воловий шлях» з «Угрів на Німці і Ляхи»; ще в середині XIII ст. Холм, Львів, Луцьк і Володимир дістають «магдебурзьке право».

Галицько-Волинська держава, спираючись на авторитет і традиції Київської Русі, була органічною частиною європейського світу, керувалася найпрогресивнішими тогочасними законами, активно відстоювала їх, навіть збройною силою. Військова потуга держави була значною й ефективною; українські фортеці (зокрема Луцька) виявлялися для ворогів нездоланними, а полководці – достатньо мудрими й хоробрими. Завдяки тому всьому Галицько-Волинська держава, з одного боку, зберегла неперервність (тяглість) розвитку українства в просторі й часі, в державному поступі, а з іншого – засвідчила його самодостатність у колі інших народів (націй, держав). Трагічна доля вождів і великокнязівських (королівських) родів (династій) цієї держави визначила й трагічну долю самої держави. Однак вона зберегла не лише ідею руського-української суверенної, соборної державності, а й реальне право на реалізацію її в процесі історії, у грядущому. Тож не випадково, що Русь-Україна була розчленована й такою поглинута, але лишила волю і право на самовідродження та самодостатньо незалежний розвиток. І цей волевияв етнонації не згасав навіть за умов смертоносних геноцидів і голокостів. Періодично тратилась оболонка – держава, але ніколи не гинула сутність: воля й ідея нації, дух та воління до самореалізації й здійснення власної історичної місії,

Це виявилося навіть за умов перебування в складі Литовсько-Польської держави: коли й там домінуючі позиції посідали Кодекс прав, культура й мова Русі. А з усією повнотою відроджувався Фенікс у процесі національно-визвольної боротьби, розпочатої князем Михайлом Глинським і продовженої «імператором усіх козаків» (Кромвель) Богданом Хмельницьким та Іваном Виговським, Іваном Мазепою та Пилипом Орликом, Леонтієм Полуботком і Кирилом Розумовським, а в XX ст. – Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою, їхніми послідовниками.

Закономірно, що все те суттєво впливало на долю не лише України, а й усієї Європи та світу: Україна, як бачимо, знаходилася на перехресті загальнолюдських магістралей розвитку – етнонаціональних, державно-політичних, мовно-культурних, релігійних, освітньо-наукових потоків. Це визначало і зміст, і норми життя (від суспільних до виробничо-економічних), долю й характер людей і племен, тип держави, й лад і право, тип урядуючої й конфесійної еліти, сприяло акумуляції загальнолюдського досвіду. Україна

реально впливала на політичні, духовні, правові процеси в Європі і Азії, до того ж як культурою, так і державно-династичними зв'язками, армією, торгівлею, широко розвиненою мережею освітніх, наукових, культурологічних інституцій, гуманізму, демократизму, свободи буття і свідомості.

XVII ст. пройшло під знаком національно-визвольних революцій. Тоді ж і Україна постала як самодостатня державницька нація, Б. Хмельницький поставив на реальний ґрунт взаємодію України з Англією і Німеччиною, Швецією і Польщею, Угорщиною й Молдовою, Туреччиною й Кримом. І. Мазепа зробив активну спробу втілити ідею єдності з Європою у життя шляхом державно-політичних союзів та боротьби. І особливо важливим було те, що Україна не тільки відстоювала ідеал єдності, визначальний і на межі XX–XXI ст., а й збагачувала Європу досвідом творення демократичного, правового суспільства, законодавчо закріпленої національно-етнічної рівноправності.

XVIII ст. постає примарою трагічної руйнації буржуазно-демократичної, волелюбної держави. Але й за тих умов Україна породжує найдемократичніші документи доби – «Вивід прав» та Конституцію України, у яких чільні місця посідають ідеї прав людини та нації, гуманістично-демократичного розвитку цивілізації. Коли російський імперіалізм забороняє державний демократизм шляхом лютого терору, Україна породжує політичну еміграцію: І. Мазепа, П. Орлик докладають титанічних зусиль, щоб Європа, захищаючи Україну, тим самим вийшла захисницею власної волі, долі та будучності. Ідею великого союзу країн Європи не було здійснено, але не з вини України.

Навпаки, саме Україна й надалі – від автора «Історії Русів» до Т. Шевченка і лідерів Кирило-Мефодіївського братства, І. Франка й Лесі Українки, М. Грушевського й С. Петлюри – висуває ідеологів та концепції рівноправного співробітництва між народами, правової гарантії суверенітету кожної держави як гарантії процвітання Європи і Азії, Америки, Африки і Австралії, отже, повної самореалізації кожної особистості, нації, мови, культури. Не менш важливо, що позиція, воля, ідеали еліти підтримуються й масами, достатньо свідомими ролі себе й держави (нації), щоб рішуче заявляти: нам, інтелігенції, представникам «Просвіти», не є законом будь-чия воля, коли вона зумовлена не нашою волею. Ми орієнтуємося «ні на сойм, ні на державну раду (парламент) (бо вони відстоюють інтереси чужих держав. – П.К.), лиш на той 20-мільйонний народ, для якого є осередком народного життя, якого є вона серцем і головою. Лиш цей народ, а не хто інший є наш суддя».

Закономірно, що 30 держав визнали суверенітет України: на початку XXст. і понад 150 після всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.

На межі XXI ст. Україна, ставши сконцентрованим зосередженням державно-політичних, етнонаціональних, конфесійних, ядерних, екологічних, космологічних проблем, знову визнається ареалом схрещення магістралей геополітичного розвитку. З одного боку, це тому, що провідні держави планети надають інтересам і діям України ваги воістину світового значення, як і її

історичній місії – загальнолюдських, планетарно-космічних масштабів. А з іншого – тому, що Україна є, як наголошував президент США Б. Клінтон, однією з найдавніших націй. І, оскільки, як говорив на зустрічі з колективом Київського університету імені Тараса Шевченка 3 вересня 1996 р. німецький канцлер Г. Коль, має величезний досвід, багатющі ресурси й потенції та можливості, – то чому б їй не взяти на себе місію посередника між Сходом і Заходом, виразника конструктора ідей миру, свободи та правової, гуманістичної цивілізації?!

Природно, що найефективнішим чинником досягнення мети мають стати тисячолітній досвід, культура й ментальність українців, сформовані на ідеалі справедливості, рівності та братерства, гуманістично-демократичної системи права.

Тож природно й те, що і в 90-ті роки XX ст. ініціатором державотворного процесу виступили творці культури. Саме Рух, УРП, ДемПУ, Конгрес націоналістів, багато інших партій, організацій правозахисників, політв'язнів поставили проблему створення Української Соборної Держави як проблему формування нового типу людини та суспільства в Україні, з одного боку, і як проблему інтересів загальнолюдських – з іншого.

Виявилося, що це, по-перше, нелегкий процес, а по-друге, що це можна здійснити лише за допомогою культури, бо все (партії, блоки, рухи...) короткочасне, а культура – вічна. Лише вона є фундаментом поступу. Свого часу, розкриваючи причини невдач, державотворення 1917–1920 рр. (та й раніших і пізніших часів), П. Скоропадський відзначав: нормою є патріотизм, готовність використати й зарубіжну підтримку, але обов'язково на ґрунті інтересів своєї Батьківщини, збереження особово-національної гідності. У нас же й колись (за Хмельницького, Мазепи), і тепер нерідко доходять до абсурду: діляться на табори (антантофілів, германо- чи, особливо, русофілів) і «доходять в своїй любові до тих чи тих... до крайнощів, абсолютно забуваючи, що передусім кожен має бути сином своєї нації.

І не тільки в питаннях державно-політичних, а й конфесійних. Як наголошував гетьман, «я безмежно прив'язаний до нашого'я, і без щирого жалю не можу дивитися на те, в що обернуто нашу Церкву зусиллями обурливої політики, яку вела урядова Росія». Наслідком тієї політики стало й духовенство: воно майже все суцільно в повному розумінні чорносотенне, настільки зашорене шовінізмом та месіанізмом, що не хоче знати: «світогляд мешканця півночі й півдня абсолютно протилежні...»; проросійські священики – «надто самодержавної орієнтації... наш народ є дійсно переконаним демократом»,– і все ж робиться все, щоб суспільно-конфесійна еліта «співала» з чужого голосу. При цьому найобурливіше, що найбільше байдужими до українських інтересів, а то й агресивними щодо них є вихідці з самого українства: в своєму фанатизмі та ворожості до рідного вони не знають меж. І зокрема – й в проповіді двонаціональності, «федералізму», автономізму чи, регіоналізму, двомовності,

двовірності, а тим самим, зрозуміло, і двоєдушності, несправжності.

На жаль, розуміння цієї реальності не воскресило до суверенного мислення й самого П. Скоропадського, який, як молитву, продовжував вірнопідданську проповідь: «…я остался глибоко убежденным, что Великая Россия восстановится на федеративных началах,... где измученная Украина может лишь свободно расцвести». Гетьман, ревізуючи ідеї IV Універсалу УНР, бідкався, що «за мной не пошли». Історія підтвердила і те, що дала б «федерація» Україні (історія СРСР), і те, що народ волів іншого історичного вибору.

Ця принципова дволикість зумовила те, що й на п'ятому році українського державотворення майбутнє України опинилося під загрозою катастрофи. Русофільські елементи (у тому числі й частина патентованих істориків, політиків), які не соромляться твердили, що ми українцями стали лише в XVI ст., отже – «дарувати» іншим, навіть, спадщину великих прадідів стали на шлях зради не лише державних інтересів, а й принципів культури (етики, моралі). Розгорнулися шалені спроби повернути Україну в перелицьовані, але старі структури імперії і тим зашкодити прогресивним загальноцивілізаційним процесам.

Влада виявилась стані паралічу, духовної кризи.

Та знову виявилася могутня енергія й сила культури. Другий Конгрес української інтелігенції, що відбувся 11 листопада 1995 р., звернувся до українського народу з Маніфестом, у якому зазначив:

«У час прийняття України до Ради Європи відбуваються події, що загрожують як матеріальним основам існування Української держави, нації, так і її мові, культурі, духовності.

Зовнішні та внутрішні антиукраїнські сили, що впродовж кількох останніх років усіляко блокували й саботували процеси перетворення України в сильну, багату, соціально-справедливу й авторитетну державу, нині перейшли до вирішального штурму... Нас хочуть знову позбавити найголовнішого – власної Батьківщини, обернути на безрідних люмпенів, яким байдуже, хто їх нагодує, розпоряджаючись їхнім же національним багатством.

Усе робиться послідовно, сплановано і таємно від суспільства, щоб не дати українському народові стати господарями на землі своїх предків...

Кому це вигідно, кому потрібно?»

І, що не менш важливо, чиїми руками це робиться? Чому й частина інтелігенції, селянства, робітництва або тільки спостерігає за руйнівними процесами, або й ініціює їх? Отже, знову тягне Україну на Голгофу. Знову сприяє перетворенню Росії на «тюрму народів», на державу Гулагів, масових депортацій, світових воєн, на гробокопача України. Знову штовхає вселюдство до розпаду, апокаліпсичних руїн, духовної анемії.

Вихід із кризи – самопізнання й усвідомлення уроків історії, своєї долі і місії. Отже, у розвиткові українознавства як цілісної системи освіти, науки, культури, філософії і політики держави. До відчуття актуальності і сьогодні

питання: камо грядеші?

Схема

Термінологічний словник

Релігія (від лат. *religio*), що асоціювалося з поняттям святині, набожності, предметів культу, а було формою світосприйняття і світорозуміння, форм поведінки, категорій психіки.

Найпершою світовою релігією було язичництво. У процесі еволюції визначилися такі релігійні системи національного чи регіонального масштабу, як брахманізм, християнство, мусульманство та численні різновиди їх. У поняття релігії, як правило, включають взаємозалежні, але й автономні чинники, як віра, релігія, церква.

Філософія – від грецького *philio* любити (дружити, шанувати) та *sophia* мудрість. За часів Княжої доби праукраїнцями іменувалася любомудрієм. За епохи еллінізму була формою суспільної свідомості, системою поглядів та ідей. Філософи (любомудри) особливу увагу приділяли нахилу до способів (методів) мислення, аналізу й синтезу наслідків розмислу, логіці й психології, філософським системам та школам, виробленню гуманістичних, культурно-мистецьких, педагогічних та державно-політичних цінностей, категорій етики і моралі, взаємовідносин між людьми і суспільними верствами, державних законів.

Особливе місце посідали філософія життя та історії, свободи і поступу, проблеми сутності людини й світу, добротворчості, добра і зла, безсмертя.

Мистецтво – багатогранна система творчості: індивідуальної та колективної; у сферах: житлобудування (архітектура), живопису (наскельні малюнки, оформлення помешкань), словесного мистецтва (фольклор, міфологія), музики, театралізованого дійства, індивідуального й хорового співу, скульптури, графіки, танцю, кіно…

Найдавніший принцип мистецтва – контамінація корисного (доцільного) і прекрасного (довершеного), віри й філософії.

На первісному етапі в основі мистецької творчості лежало наслідування (природних образів і форм). У ході еволюції все більшої ваги набували уявлення і фантазія, синтез свідомого і підсвідомого, передчуття і досвіду, відображення сущого й пророцтва, різних форм психічного й інтелектуального, етно-національного й абстрактно-загальнолюдського, символістського та модерністського.

Суть мистецтва у відображенні прекрасного й потворного; мета – підносити людину до висот ідеалу.

5.2. УКРАЇНА – ХУДОЖНЯ СЛОВЕСНІСТЬ*

(*Ключові слова: феномен слова, художня словесність, слово і внутрішній світ людини, народу, слово як пізнання, відображення і пророцтво, митець і слово, словесність як міра краси, правди і добра, слово в розвитку етнонаціональної ідеї.*

Кожен, хто доторкається до фундамента й серцевини української художньої словесності (усно-поетичної народної творчості й писемної літератури), не може не звернути уваги на одну з її найприкметніших особливостей: органічний синкретизм з історією, характером, долею народу. І це було помічено ще в минулих століттях.

Так, у час поховання Тараса Шевченка Пантелеймон Куліш назвав великого поета «нашим найбільшим і найправдивішим істориком». Документально підтверджується, що Тарас Шевченко був фундатором і української наукової археології.

У повному розумінні етнографом та істориком був сам поет Пантелеймон Куліш.

Біолог за освітою, фундатор наукового українознавства Михайло Максимович був славетним біологом, фольклористом, мовознавцем, соціологом, поетом. А видатний історик Микола Костомаров був і широко знаним драматургом.

Великий історик Михайло Грушевський розпочинав свою творчість як талановитий прозаїк.

Геніальні поети Іван Франко і Леся Українка величезну увагу приділяли проблемам історії загалом й історії українського народу зокрема.

Синтез історії (історіософії), наукового українознавства та художньої творчості органічно проникає і у сфери мислення Михайла Старицького, Володимира Винниченка та Богдана Лепкого, Павла Тичини й Олександра Довженка, Максима Рильського, Івана Кочерги й Семена Скляренка, Олега Ольжича і Євгена Маланюка, Олеся Гончара, Павла Загребельного, Валерія Шевчука і Юрія Мушкетика, Ліни Костенко, Дмитра Павличка, Івана Драча, Бориса Олійника, Романа Іваничука, Миколи Карпенка, Миколи Вінграновського…

І цілком правомірним є інтерес: що визначає появу того синтезу?

У найгеніальнішій формі дав відповідь і на це питання великий Кобзар, який змушував ставити питання: «Нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла? Нащо живем? Чого жадаєм?..»; «хто ми, чиї, яких батьків діти? Ким, за що закуті?», – а щоб відповісти на ті основоположні для розвитку людини, нації,

* Цей параграф підготовлено у співавторстві з кандидатом філософських наук, завідувачем відділу філософсько-психологічних проблем НДІУ Т.П. Кононенком.

держави, мови, культури питання, настійливо радив прочитати усю нашу історію (славу) «від титла до коми»… Бо без самопізнання й пізнання світу неможливі і творення його та самотворення в світлі ідеалу.

Це принаймні інтуїтивно осягали прапредки ще в найдавніші епохи, тому роздуми про роль і місію Слова віднаходимо в нашій історії ще із сивої давнини.

На доказ достатньо нагадати і «Велесову книгу» та «Літопис Аскольда», і ще два факти: як свідчить запис в «Повісті минулих літ», великий князь Ярослав Мудрий любив книги, читав їх удень і вночі, вважаючи, що книга – не лише джерело знань, а й основа мудрості та благочестя, добрий порадник на життєвій дорозі, вихователь почуттів, друг і захисник; а «ізборники Святослава» підносили могутню й чарівну силу слова, його багатство (називалося 27 художніх тропів) та деміургічну енергію, завдяки якій, як наголошувалося в народному прислів'ї, «слово може врятувати людину, слово може і вбити». Бо саме Слово може найповніше розкрити історію й сенс життя людини, минуле, сучасне й грядуще народу.

Саме так! Бо слово, і особливо – слово художнє, ще із сивої давнини постає і найуніверсальнішою формою вираження людського буття, і деміургом не тільки окремих людей та народів, а й цілих цивілізацій та культур. А головне: коли гинули навіть могутні цивілізації та культури, то на їх попелищах зводились нові. Коли ж гинуло Слово – покоління, народи гинули під мороком віків назавжди. Світ ставав розірваним, дисгармонійним і збідненим духовно.

Причина відома: Слово ототожнювали з Богом, бо воно породжене самою Природою і відбиває всі грані її сутності: земної, небесної, видимої і прихованої, однак вічно живої і життєтворчої.

Не випадково автори праці «Історія української культури», редагованої І. Крип'якевичем, розпочинали її розділом «природа і людина», зазначаючи: «Входимо у давній, давно померклий світ. Тисяча (точніше – тисячі. – *П.К.*) літ відділяє нас від тієї доби, коли перші князі починали організовувати Київську державу… Які ж величезні зміни пройшли за цей довгий ряд століть! Всієї нашої уяви мусимо добути, щоб зобразити собі, як виглядала наша земля й наші люди (і ми – «чиї, яких батьків діти»? – Т. Шевченко) перед тими довгими століттями. Нелегко уявити собі первісні пущі й степи (але мусимо, бо саме вони зумовлювали тогочасні буття і свідомість наших прапредків, «прадідів великих». – *П.К.*), що через них пробивалася давня людина, нелегко відтворити красу природи тоді, як ще її не порушила людська рука… Як же таємниче виглядали серед непрохідних пралісів невеличкі оселі первісних людей, що по недоступних гущавинах і нетрях шукали собі захисту. І як відмінно виглядав цей давній чоловік: сильний, кремезний, гарантований у боротьбі з усякими небезпеками, що йшли з лісових глушин…»

Сьогодні вже багато знаємо*, як жила, яку мала матеріальну культуру, міжродові та міжплемінні зносини та людина. Але що і як вона відчувала, про що думала? Що зумовлювало її радощі, а що – страждання? Як вона уявляла світ і в що вірила, а чого боялась? Чого жадала?! І що з того виходило?!

Печери, стоянки, поховання свідчать про побут і працю давньої людини. Кургани й фортеці – про її битви, а малюнки на скелях, у пещерах про її життєві турботи і божества. Ось чому величезну роль відіграють і найдавніші архітектура та живопис, скульптура, однак вони дають лише зовнішні образи та риси буття. Сфінкси (єгипетські чи українські «баби») таємничо мовчать. Тому мовчать і віки й покоління. Тільки настійливо нагадують, що вони були. Чомусь з'являлися, розцвітали чи руйнувалися і зникали.

Але – чому?!.

Вульгарний матеріалізм і догматичний марксизм-ленінізм пояснювали просто й легко: все визначають матеріальне виробництво, приватний інтерес і класова ідеологія та боротьба… І ті чинники й насправді відігравали помітну роль.

А все ж: як і чому з'явились культури майя й ацтеків? Китайців і єгиптян? Відкрита на Чернігівщині мезенська культура, якій понад 30 тисяч років, пам'ятки Трипільської культури (від Чернігівщини до Закарпаття) і Кам'яна Могила під Мелітополем, якій щонайменше 12 тисяч років? Як були звершені не лише Велика китайська стіна, а й тисячокілометрові українські Змієві Вали? Величні Софійські Собори та храми Чернігова й Києва, Переяслава, Галича, Львова і Луцька, славнозвісні пам'ятки античних цивілізацій на Чорноморському узбережжі?..

«Сфінкси» і «баби», багатовікові кургани відповідають, але хто розуміє їхню таємничу мову мовчання?!.

І все ж віки й покоління говорять, і їхня мова розкриває секрети як буття, так і свідомості, відбиває особливості як досвіду, мислення, так і душі – незбагненної в глибинах та гранях, але від того ще більш притягальної та прекрасної, бо пов'язаної як із незглибимими обріями Космосу, так і з неоглядними багатствами Землі, ядром якої для кожного є його Батьківщина.

[Саме в момент написання цих рядків українське радіо почало заклик відвідати красоти світу і піти маршрутами, що їх рекомендує Екскурс-туристичне бюро. Куди тільки не кличе «високоосвічений» диктор: і до морів, з хвиль яких виходили прекрасні богині, і до чужих гір, які, як виявляється, найвищі і найпрекрасніші; і до морських просторів, якими плавали славетні аргонавти! – не кличе лише до рідних святинь. Але звідки «хутору» знати, що його земля – серединна у світі, тут сходилися загальнолюдські освітні, наукові, релігійні, воєнно-торгові магістралі, і тисячі іноземців віками плавали по Дніпру із Варяг у Греки, а задовго до того – Шовковим шляхом до

* Див.: *Кононенко П.П., Кононенко Т.П.* Український етнос: ґенеза і перспективи. – К., 2002.

«піднебесного» Китаю, шукали дороги до харизматичного Києва – Єрусалима – Рима та легендарної Атлантиди – Трипілля – Русі?.. Їхня душа німа, а очі сліпі, та й те відомо, що ще здавна хутірські хлопці керувалися правилом: наречена хай хоч би й дурна та крива була, аби із чужого села. Воістину – «Галопом по Європам», як те прокламує українське телебачення.]

Далі культурологи говорять: «Дуже важко уявити собі духовне життя давніх наших предків. Які були їхні міркування, почування, погляди, змагання? Що примушувало первісну людину прикрашати мистецьким орнаментом знаряддя, вироблене з кістки, або оздоблювати вбогий глиняний посуд. Які душевні переживання наказували їй змальовувати у піснях свої радість і горе? Як творилися різні звичаї, обряди, вірування?».

Зрештою, як творилася й стала гуманоїдом сама Людина?!

А пізнати, одержати відповіді на таємниці буття, про сутність життя і смерті, добра і зла, краси і потворності, прогресу й занепаду вкрай необхідно, інакше законсервуємося у своєму розвитку, бажатимемо доброго грядущого, однак, не маючи критеріїв, ітимемо у вже пережите, але неосмислене минуле. Отже, в нікуди.

Минуле… Яке воно? «Вони живуть на кінці світу в країні тінистій і багатій лісом, і сонце мало доходить туди через глибину й гущавину лісів», – писали давні дослідники й мандрівники про слов'ян та германців, котрі до початку нашої ери заселяли нашу прабатьківщину. «Наші давні літописи не раз згадують ці великі пущі у різних сторонах України». У пущах жили деревляни. «Так само радимичі, в'ятичі й сіверяни жили в лісах над Дніпром і Десною. Північна Чернігівщина мала назву «лісної землі». Пуща підходила під самий Київ… І три засновники Києва – Кий, Щек і Хорив – «сиділи на горах у лісах». А вниз по Дніпру – пороги, Дикий степ (поле) і море, всі країни і всі Землі та народи світу, зв'язані шляхами із Варяг в Греки з одного боку та з Європи до Індії – з другого.

Усе те зумовлює і назви племен, і спосіб життя та свідомість – як хліборобів, так і скотарів, і як представників рівнин, так і володарів гір: чи то *карпатських, чи то кримських – Говерли й Ай-Петрі*…

Усе те, і найперше – Природа як мати зумовлює й усі види творчості, а найперше – художню словесність, деміургом якої є **душа** – душа людини (роду, племені, нації) як глибинне й багатогранне відбиття (дзеркало) душі Природи.

Хто познайомиться з працею відомого сходознавця С.І. Наливайка «Санскрит розкриває секрети», той відкриє для себе досі майже незвідані історичні таємниці: між Праукраїною та Праіндією існували органічні зв'язки. Як засвідчують епоси «Махабхарата» і «Рамаяна», одне з провідних індійських племен мігрувало до теперішньої своєї батьківщини з української землі – з Полісся (у книзі В. Цимбалюка ті краї іменуються Пороссям). Звідти взяло воно в душу емоції й роздуми, весь спектр світосприйняття; до сьогоднішніх днів усе те відлунює в душі кожного народу – у його мові, мові – як універсальній формі

самовираження людини (народу) й тому чи не найперше – в мові художньо-літературній.

Багатовікове буття українського народу також зберегло свій образ та дух найповніше, а часом то й лише у мистецтві Слова*.

Причина зрозуміла: архітектурні пам'ятки

, навіть такі, як Кам'яна Могила, величні споруди типу Змієвих Валів фіксують певні явища й витвори певного часу, але у застиглій статиці. Може хвилювати багатством барв живописна творчість, але й вона, вражаючи красою образів, неповторністю колориту, яскравістю барв (секретів яких не віднайдено й досі), як на фресках і настінних малюнках храмів, – однак і вона не передає життя в динаміці простору й часу, а головне – внутрішнього руху людини. Символами доби постають скіфські баби, але також символами тільки минулого. Навіть лікували людей музикою – голосом Всесвіту, але й вона осягається лише особливо обдарованими. Від того цінність тих мистецтв не менша від багатьох «відкрить» сучасності. І не випадково на звернені до однієї з «баб» слова: «бо то літак, а не якась дараба. Прогрес, модерн, а ти стара, як світ», – «сміється баба, клята скіфська баба, сміється, ухопившись за живіт» (Ліна Костенко). Не всякий «модерн» є відкриттям сутності, а часто й просто мистецтвом. Колишні знаки доби – шедеври людського поступу.

І все ж говоримо про те, що з усіх мистецтв у самопізнанні та пізнанні буття народу наймогутнішим є мистецтво словесне, бо мова може містити елементи всіх інших видів та граней творчості, передавати об'єкти оповіді чи зображення в усій їхній типовості та неповторності, універсальній повноті, в адекватній синкретичності художнього вираження: речової конкретності, кольорової барвистості, музичної гармонійності (чи дисгармонії) і глибини, скульптурної мініатюрності чи монументальності, театрального дійства, реальності і мрії. А головне – об'єктивувати риси усіх сутностей людини, природи, суспільного буття в їх неспинній змінюваності, взаємозумовленості та спрямованості до свідомої мети, в усій суголосності з Вічністю, Космосом і Землею.

Відома дослідниця О.М. Таланчук у своїй праці «Українознавство: Усна народна творчість» (К., 1998) переконливо показує: «віднайти коріння народних уявлень про навколишній світ означає заволодіння великою таємницею особливостей народного характеру, його світовідчуття. Таким чином «відкриються найкоштовніші скарби прекрасного – світу мистецтва» (с. 8). Але прекрасне не існує без правди як синтезу знання і досвіду, філософії й віри, уявлення й мрії, пам'яті й передбачення та пророцтва, існуючих в потоці історії та в історичній свідомості, мудрості і моралі.

Українська народна творчість, зокрема казка, додає й автор багатотомного дослідження «Українські народні казки» (2003) Микола Зінчук, несе й масу

* Див.: *Кононенко П., Кононенко Т.* Феномен української мови. – К., 2000.

загальнолюдської енергії та інформації, – однак вона є генератором не лише загального, а й одинично-своєрідного, зокрема є й надбанням колективного творчого генія української нації, тому є «справжньою книгою буття українського народу», бо фольклорні твори «містять багатий матеріал для вивчення матеріальної і духовної історії українського народу» (с.10).

Доказом тому є тисячі творів найрізноманітніших жанрів фольклору, їх філософія і поетика, мистецтвом-матір'ю яких є народна космогонія.

На жаль, «слов'янська міфологія не зберегла до нашого часу повних текстів, у яких була б послідовно викладена цілісна система створення світу. Але й тепер у різних фольклорних жанрах (піснях, казках, колядках, замовляннях, переказах, загадках та ін.) ми виявляємо відгомони давніх космогонічних уявлень наших предків і знаходимо паралелі до них у міфології інших народів» (О.Таланчук).

По-своєму інтегруючий серед них – образ **Світового Древа**.

Як наголошував у 6-томній «Історії української літератури» Михайло Грушевський, є зарубіжні літератури, котрі в своєму розвитку не мали великих фольклорних традицій. Українська до писемних першопочатків мала багатовікову усно-поетичну спадщину. Дехто трактував її лише як початкову і тому нижчої якості стадію. Але то була хибна думка. Бо саме народна творчість наснажувала писемну літературу не лише образами і мотивами, а й найвищого рівня філософією та поетикою. І не лише в минулому, у доісторичні часи, а й у час Київської Русі, коли були створені епохальні билини Київського циклу (про образ князя Володимира – Ясне Сонечко), та в час національно-визвольної революції XVII ст., коли було створено знамениті історичні пісні та народні думи – шедеври світової поезії, у наступні епохи аж до наших днів.

Твори про Світове Древо були інтегральними: вони визначали код не лише словесної творчості, а й мистецтва інших родів і видів. Причина зрозуміла: поетика Світового Древа наснажена філософією світотворення й світорозуміння, у яких домінуючими є гуманістичні морально-етичні ідеали.

Орел або сокіл (іноді Сатанаїл за велінням Бога) дістає з дна моря пісок і з нього твориться земна твердь. Так Світове Древо являє триєдину будову: небесне царство – землю – підземне царство, – об'єднуючим началом якої є людина (живі і померлі предки). І не лише своїм фізичним існуванням, а й волею: вона бо творить той світ! Вона, до речі, визначає і символи нашого світорозуміння: блакитне небо і сонячне поле, отже: і кольори прапора, і триглав – Тризуб[*].

Уявлення про світ та дорогу до щастя виявляє й поезія, казка про образ Святого яйця (предтечі мистецької писанки), про обряди жертвоприношення, ініціації, рукотворення; про боротьбу богів, правди і кривди, носіїв прекрасного і потворного; оповіді про Змієві Вали, Кирила Кожум'яку, інших героїв. Отже:

[*] Див.: *Кононенко П.П.* Українознавство. Підручник. – К., 1996, розділ «Культура».

про міфічне й реальне, дійсність і вимисел, а в цілому – про життя реальних людей і народів у неспинному плині історії. Тому плині, що породжує родинні і племенні зв'язки, побут і працю, календарні й обрядові традиції, пісні про кохання й розлуки, переможні бої і печальні втрати.

І особливо важливо, що Слово в тій творчості, як ми бачимо, не обмежується фіксацією, означенням екзистенції явищ реального світу та життя людей.

Слово усьому тому дає життя! Бо тільки **названі** речі і явища набирають виразу і плоті, і духу. Слово і відображує, й творить реальність, бо кожен у слово вкладає і свій досвід, свої чуття, а тим самим одновимірне бачення метафізичного світу заміняє багатовимірним. Однокольоровий промінь сонця чи місяця багатобарвною веселкою. Слово творить людську душу як генератора багатоманітних проявів тепер уже живої природи та свідомої волі, жаги воління і діяння, прагнення до все вищих і глибших категорій почуттів та мислення. До ідеалу. Як зазначав великий мовознавець Олександр Потебня, акумулюючи багатство переживань та усвідомлень, слово стає мовби сферичним: набуває внутрішнього (прихованого, асоціативного) і видимого змісту та внутрішньої і зовнішньої форми.

«Ідея – основа ідеалізму, який визнає ідею, дух і свідомість первинними. Природа, матерія, буття – вторинними. Світ – втілення «абсолютної ідеї» всесвітнього духу», «свідомості». Матеріалізм, зокрема ж, вважає ідею продуктом лише людського мислення; матеріальний світ існує незалежно від свідомості – немає вічних і незмінних ідей.

Грецьке *ornamenti* означує світотворення (космос), – зазначає автор праці «Ідеологія Терену» Валерій Сніжко. – Зокрема красу у інших давніх народів, процес естетизації довкілля присутній у всьому. І значно раніше за біблійні мотиви (вони узагальнили погляди давніх) у творенні Всесвіту і земного довкілля є одвічною сакральною ідеологією виникнення людства в складі довкілля. Сучасність характеризує «брак розуміння тієї самоочевидної істини, що достеменно поезія взагалі (зауважу, мистецтво взагалі. – *В.С.*) не прагне щось означати, вона прагне лише бути (О. Хоменко)» (с. 5). Але це не може заперечити істини: Природа визначає не лише фундамент Буття, а й сутність та категорії прекрасного». Природа є творцем і Мови загалом, і художньої словесності зокрема. Тому не випадковим був афоризм: Слово – Бог, і «знать од Бога і голос той, і ті слова ідуть меж люди» (Т.Шевченко). Словесність виявляє етапи розвитку і буття, і свідомості, і тіла, й інтелекту, й душі народу (людини).

Єдністю картини буття, віри, філософії, мистецтва, «корисного і прекрасного, троянд і винограду» (М. Рильський) й стала уснопоетична народна творчість – непідкупне дзеркало правди життя, могутній шукач й інтегратор історичних істин.

Контамінуючи вітчизняні уснопоетичні та міжнародні, зокрема міфологічні та біблійні, традиції, розвивається й писемна література. Яскравими

прикладами синтезу історичності та художності постають ще найдавніші праукраїнські шедеври – «Велесова книга» та «Літопис Аскольда».

У підручнику «Українознавство» (1996) нами зазначалося: досі точаться дискусії стосовно автентичності «Велесової книги», але для нас той твір поставав органічним для вітчизняної історії й художньої творчості з інших міркувань: «Новим етапом (в житті народу) стала епоха, на матеріалі (досвіді) якої було створено «Велесову книгу» (тобто, VI–IX ст. н.е.)». Та, наголосимо, епоха, яку досліджували і арабські, візантійські, грецькі, римські історики та політичні діячі й практично всі бачили її суголосно з автором «Велесової книги». Деякі літератори, зокрема Г. Грабович, ігнорують ту історичну реальність, тому й не бачать того, що «До цього етапу (до VI ст.) релігія, філософія, мистецтво формувалися й структурувалися в своїх частинах (ідеях, уявленнях, переконаннях). «Велесова книга» стала цілісною системою – міфом етносу (нації), що вийшов з маси етногруп, усвідомив себе (поділив світ на «я» і «вони»), став на шлях здійснення власної історичної місії. Релігія там, де починається віра; філософія там, де цілісно постають досвід, логіка, сумнів, отже – пошук істини; мистецтво – де синтезується й символізується душевно-інтелектуальні сили людини і етносу. Окремі його форми виявляють більше релігійну чи філософську силу творчості. Міф об'єднує зусилля. Його сутність – формування волі, історичної самосвідомості, ідеї повної (і зокрема державної) самореалізації етносу. Ідеї й програми розвитку.

Тому: в основі міфа – осмислення Буття; мета – кристалізація світовідчуття, державотворчої Концепції, волі до життя; засоби її досягнення і відображення, й конструювання ідеалу, утвердження його за допомогою релігії, філософії, мистецтва – з одного боку, і людино-, суспільство-, державотворчої діяльності – з другого. Міф – це синтез енергії як Буття, так і Свідомості, тому з ним і пов'язано формування ядра нації (її характеру, волі, ментальності, історичної місії» («Українознавство», с. 251–252).

А досягнути мети можна лише за умови контамінації історичної й художньої свідомості.

«Велесова книга» – це і синтез нашої правіри, і пролог фіксованої історіографії та історіософії, не меншою мірою – філософії та мистецтва» (с. 252).

Цілком очевидно, що перед нами не документована історична праця. Але прочитаймо твори Геродота («Історія в дев'яти книгах») і Гіппократа («Про повітря, води й місцевості»), Діодора Сицилійського («Бібліотека») й Помпея Тригора («Філіппінські історії»), Страбона («Географія») і Гая Плінія Секунда («Природнича історія»), Пріска Палійського («Готська війна»), Стефана Візантійського («Етніка. Опис племен»), Феофілакта Самокатта («Історія»), Константина Багрянородного («Про управління імперією»), Євстафія

(«Коментарі до «Землепису «Діонісія»»)* і легко переконаємося: у «Велесовій книзі» відбита велика правда історії. Та правда, до речі, яку може виявити – як внутрішній зміст! – лише мистецтво.

Лише мистецтво, і особливо – словесне, бо це випливає із самої його природи, оскільки, як писав у своїй геніальній праці «Із секретів поетичної творчості» Іван Франко, «естетика, від грец., – чуття, значить властиво наука про чуття в найширшім значенні свого слова (Empfindungs lehre). Отже, про роль наших **змислів** у прийнятті вражень зверхнього світу і в репродукуванні образів того світу назверх. Правда, все те тепер є доменою (галуззю) властивою психології, а для естетики лишилася тільки та спеціальна частина, що відноситься до краси чи то в природі, чи то в штуці» (мистецтві), – але саме з урахуванням усіх тих «секретів» раз і назавжди «ми мусимо сказати собі: для поета, для артиста нема нічого гарного ані бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані злого, характеристичного, ані безхарактерного. Все доступно для його творчості, все має право доступу до штуки. Не в тім річ, які речі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріал для свого твору, а в тім, як він використає і представить їх, яке враження він викличе при їх помочі в нашій душі, в тім однім лежить секрет артистичної краси. Грецькі фавни і сатири можуть собі бути які хочуть бридкі, а проте ми любуємося ними в скульптурі. Терзіт і Калібан погані, брудні і безхарактерні, а проте ми говоримо: ах, як же чудово змальовані ті постаті! Гоголівські фігури (як і образи Котляревського, Т. Шевченка, самого І. Франка, Лесі Українки. – *П.К.*), такий Хлестаков, Сквозняк-Дмухановський, Ноздрьов, Плюшкін і т. ін., певно не взірці ані фізичної, ані моральної краси, а проте вони безсмертні, безсмертно гарні артистичною красою» (р. 6).

Дуже важливі для розуміння природи синтезу історії та «краси» в змісті «Велесової книги» й такі міркування І. Франка: «…духовно Ахілл також є чим собі хочете, а певно не жодним ідеалом. І се саме можна сказати про кожного героя і кожну героїню всіх справді безсмертних творів (князя Ігоря, трьох братів, що втікають з Азова, Зевса й Енея, Гонту, що вбиває дітей, Чіпку, Франкового Каїна, донну Анну чи дон Жуана Лесі Українки… – авт.). Чи грецькі різьбярі, творячи статуї Бельведерського Аполлона, Мілоської Венери, Капітолійського Зевса, творили їх на те, щоб показати нам ідеали красоти? Зовсім ні, вони, творячи богів, символізували той комплекс релігійних понять і почувань, який у душі кожного грека лучився з іменем даного божества».

У цьому суть. Як наголошував І. Кант, краса (міра, характер) не в картині, а в душі глядача, тому кожен твір сприймає, розуміє і оцінює по-своєму. Але картина (образ, мотив, твір) відбиває реальні речі і явища і тим самим підводить особу (чи групу) до якихось бажаних для митця почуттів, інтерпретацій, ідеалів.

* Див.: Українознавство. Хрестоматія у 2-х книгах. Підручник проф. В.С.Крисаченко. Передмова П. Кононенка. – Кн. 1. – К.: Либідь, 1996.

Тут і доторкаємося до проблеми правдоподібного і правдивого, прекрасного в житті і в мистецтві, а тим самим – співвіднесення історизму в науці і в творчому методі.

Наука – це шукання істини на основі аналізу джерельної бази, максимальної повноти фактів і явищ, узагальнюючого синтезу та добре мотивованого прогнозу і передбачення. Головне у науці – досвід і дослід, вичерпний аналіз всіх фактів та аспектів існування предмета аналізу. Рух від окремого («речового») до загального.

Домінанта мистецтва – стихія чуттєвих сфер, рух від загального до конкретно образного; вибух «душі» як при радості чи болю, маніфест передчуття, а то й пророцтво.

Чи не означає це, що для мистецтва не посідають вагомого місця наукові методи?

Навпаки... Історія всіх літератур свідчить, – зазначає І.Франко в статті «Література, її завдання і найважніші ціхи», – повинна бути образом життя, праці, бесіди і думок» певного часу. Чи достатньо для досягнення такої мети лише почуттів (навіть найглибших!) та натхнення? Ні: поетичного образа людини, природи, суспільства як відбитка лише емоційної сугестії, спроможної викликати певні переживання, надто замало. Бо література (мистецтво) «має безперечно ще й другі, важніші завдання для свого часу і того народу, серед котрого постає. Вона повинна при всім реалізмі в описуванні також аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок».

А це означає, що лише емоційного натхнення, гуманістичного чи патріотичного пафосу мистцеві замало. «До такої роботи не досить уже вправного ока, котре підгледить і опише найменшу дрібницю, – тут вже треба знання і науки, щоб уміти доглянути саму суть факту, щоб уміти порядкувати і складати дрібниці в цілість не так, як кому злюбиться. Але по яснім і твердім науковім методі…»

Чи не означає зазначене, що й мистецтво має послуговуватися… науковим методом, а естетичні канони є йому адекватними?

Звичайно ж і так, і ні, бо усе в творчому процесі не є арифметично простим!

Так, зазначає І. Франко, сучасність тим «ціхує найкраще всю нову реальну літературну школу», що втягує «в літературу і психологію, і медицину та патологію, педагогію, і другі науки», оскільки тепер (а так було не завжди, все проходить процес ускладнення, поглиблення й вдосконалення) мета мистецтва така: «вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворювати з-поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя, – значить, зближувати інтелігенцію з народом і загрівати її до служби його добру».

Як і в інші періоди зниження рівня інтелектуально-морального змісту життя, коли місце гуманізації та естетизації людини й культури заступає люмпенізація, нині набуває популярності лозунг «очищення» мистецтва (творчості) від високих громадських ідеалів та принципів, а водночас ведеться масований наступ на геніїв, синтезу художності та ідейності (гуманістичної філософічності). Піддаються атакам й Г. Сковорода та Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка й О. Кобилянська як такі, що ідентифікували естетичні явища із соціологічними.

Але то – свідома чи наївна лжа. Проблема творчості й імітації та глибокого й спрощеного тлумачення мистецтва, а відтак митця і юрби існує з найглибших віків. В українському житті цю проблему розкривав ще Т. Шевченко в «Перебенді»: його герой (за зовнішньою «формою» – «старий та химерний, заспіває веселої, а на сльози зверне») після задоволення настроїв «юрби», хоча й близької йому життєвими інтересами та духом громади, однак громади, охопленої пристрастями головним чином соціально-матеріального життя, – ішов у поле, сходив на курган (символ боротьби, слави чи трагедії) і починав розмову з вітром і місяцем, небом і зорями, полем та лісом, і то вже – іншою мовою, бо його піднесена душа осягла: мистецька мова – неадекватна побутово-суспільній, бо є життя, охоплене стихією матеріальних інтересів, а є життя, сповнене і високими ідеалами, принципами та поривами, наснажене ідеалізмом романтичного серця. Тому відповідною певній душі є мова: або предметно-конкретна, як засіб спілкування, а є мова піднесена, деміургійна, волелюбно-пророча, тому рівнозначна «божому слову». Отож ця мова потрясає усе єство людини (громади), підносить до висот осяйної душі, породжує захоплення:

Ну що б, здавалося, слова –
Слова та голос, більш нічого.
А серце б’ється – ожива,
Як їх почує. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
ідуть між люди…

І для того Божого слова недостатньо не тільки натхнення, красот стилю, а й відкрить науки, наголошує І.Франко. «Красоти» враження, погоджується він із І. Кантом, «се тільки форма». Аналогічно й осягнення краси – синтезу поетики внутрішнього змісту – неможливе тільки науковим пізнанням, аналогічним методам. То твір і дійсність – не є тотожностями, як те пробував довести М. Добролюбов, і мета науки та мистецтва – при повній тотожності – у глибокій сутності своїй є не тотожною. Наука прагне істини як дослідженої відповіді на інтегральні питання Буття і Свідомості, а мистецтво, «поет розширює зміст нашого внутрішнього я, зворушуючи його до більшої або меншої глибини». А оскільки внутрішнє я не в усьому осягається досвідним шляхом, воно таємниче й індивідуально неповторне, свавільне у формах самовираження, то й пізнати

його лише науковим методом неможливо. А відповідно до цього необхідно зрозуміти, що мистецтво («краса, що є, як говорив Шлегель, – приємною появою добра») є специфічним виразом духу-душі людини-народу, а відповідно до цього ми «розрізнюємо кілька головних об'явів душевного життя: **пам'ять**, тобто можливість переховування і репродукування давніх вражень або взагалі давніх імпульсів та змін у нашім організмі, далі є **свідомість**, тобто можність відчувати враження, імпульси і зміни як щось окреме від нашого я; **чуття**, тобто можність реагувати на зверхні або внутрішні імпульси; **фантазію**, тобто можність комбінування і перетворювання образів, достарчуваних пам'яттю; і, вкінці, **волю**, тобто можність звернення наших фізичних чи духовних сил в якімсь однім напрямі.

Коли вдумаємося в кожну з цих функцій душі (як і функції комбінування свідомого та підсвідомого, уявлення, мрії, видіння, пророцтва. – *Авт*.), то переконаємося, що всі вони оперують матеріалом, якого їм достарчують наші змисли. А що поезія являється також результатом тих самих душевних функцій, то не дивно, що в ній змисловий матеріал мусить бути основою» («Із секретів поетичної творчості»).

З усього цього з незаперечністю випливає, що, по-перше, поетичні змисли не є аналогом висновків лише наукового досліду, але породжені й органічно пов'язані з історичним буттям людей («У нас єдиний кодекс естетичний – життя». – І. Франко); і, по-друге, що «Велесова книга» є твором мистецьким, із роду етно-національних міфів, і саме тому «змислами» своїми має як «душевний», так й історичний зміст та характер.

Справді, «Велесова книга» – енциклопедія глибоких переживань і роздумів. З одного боку – окремої людини, а в кінцевому рахунку цілої «маси» – спочатку рабів («п'ятнадцять віків ниділи в рабстві»), а згодом – повсталого народу, що погромив поневолювачів, відвоював землю, встановив свій лад, усвідомив: **доля – справа серця, розуму, досвіду, волі і дії кожного.** За щасливу долю потрібно боротися!

Характерно: автор не оперує документованими фактами й доказами. Про все говорить його душа. І тому ми відчуваємо атмосферу, мотиви, наслідки відновлюваного пам'яттю рабства, прозріння, самоідентифікації (перемігши, сказавши «то є земля наша, ми стали собою»; і ми «не греки й не варяги, а русичі»), а головне – внутрішній рух почуття і думки, які відтворюють і релігійні, і світоглядні, і родові та племінні, виробничі, політичні, державотворчі – особливості буття народу, схоплені й виражені гарячим серцем.

У творі не календаризуються і не завжди персоніфікуються події та битви, не прив'язуються до географічних реалій умови життя.

Проте – і це є вирішальною умовою естетичної правди! – ми «бачимо» і нашу праземлю, і нашу праісторію, у тому числі й співвідносно з взаємодією з персами та германцями, греками і варягами, – пережиті «душею» автора. Ті,

наголосимо, праземлю і праісторію, які бачимо й у творах іноземних дослідників, і в працях вітчизняних вчених*.

Так постає Книга Буття, в якій на основі мистецької сугестії розкриваються аналізовані І. Франком «змисли» – як синтез віри та світорозуміння, органічними протосимволами яких постають Світове Дерево і священне Яйце, триглав світів (Нава, Ява і Права), Небо й Земля, поєднані долею поколінь батьків, Мати-Слава, Білобог і Чорнобог, Київ і Дніпро, героїчні юнаки і дівчата, Ор і Перун, Велес.

Архиважливо: «Велесова книга» – твір винятково аналітичний та чесний і щодо добра (відродження племені і народження народу), і щодо зла (наші прапредки полюбляли бенкетувати до такого стану, що їх без бою перемагали вороги, і загалом бували цілі періоди, коли у нас не було єдності; коли напасники забирали вождів і ми – лише споглядали ганьбу; були «мужі», які більше говорили про добро і свободу, ніж діяли та дбали про них; нерідко праотці не стільки шанували, скільки зневажали рідні святині…). Там він не тільки винятково естетичний, а й ідейний, а його історизм лягає в основу й наступних творів.

Аналогічну – літературно-історіософську – роль відіграє й «Літопис Аскольда», реставрований видатним істориком Михайлом Брайчевським майже через півтори тисячі років (див. «Коротку хрестоматію до курсу»).

«Се починаємо повість оцю.

По потопі три сини Ноєві поділили Землю – Сим, Хам та Іафет… А Іафетові дісталася…і частина Азійської сторони, названої Іонією, ріку Тигр, що тече між Лідією та Вавілоном, – до Понтійського моря. На північну сторону: Дунай, Дністер і Карпатські гори, а звідти, сказати б, аж по Дніпро та інші ріки: Десну, Прип’ять, Двіну, Волгу, що пролягла на схід, в **Частину Симову**…»

Так починається «Літопис Аскольда», створений про події 860–867 років, коли Київською державою правили брати Аскольд і Дір – особи історичні.

І одразу впадає в око як контамінація міфології та історіографії, так і художній та ідейний синкретизм. На цей раз і біблійна версія розвитку людства документально подається як історична, однак неважко помітити, що той історизм міфологічного, тобто художньо-літературного типу.

Це не може не відлякувати, бо й праці Геродота, Плутарха, інших істориків були відповідними типові тогочасного мислення. Нерідко вони були ще міфологічніші, ніж «Велесова книга», але це не завадило іудеям, арабам, грекам чи римлянам створити не лише Біблію чи Коран як канони історичної правди (подібними канонами стали й «Рамаяна» та «Махабрата», «Авеста», «Шах-наме», ін.), а й «Іліаду» та «Одіссею», драматургію Софокла, Есхіла, Евріпіда, «Енеїду»…

* Див.: *Баран В.Д., Баран Я.В*. Походження українського народу. – К., 2002.

Та цього часу нас приваблює те, що міфологізована історія у цьому випадку не перекриває реальної. А саме: що 860 року похід війська Аскольда і Дира на Константинополь відбувся насправді. Відповідними істині були й повідомлення літописця про те, що: воїни Київської держави оволоділи столицею наймогутнішої тоді імперії; була укладена угода між язичницькою Руссю і християнською Візантією, при цьому: кожна сторона клялася своїми богами, Візантія зобов'язувалася платити данину, зокрема Києву, Чернігову, Переяславу та на ключ кожному воїну з кораблів (а їх було 380!), діставали всі привілеї руські купці, договори були писані києво-руською і візантійською (грецькою) мовами; тоді ж, 860 року, Аскольд у Херсонесі прийняв християнство й згодом *хрестив киян*…

Увесь текст, а не лише початок, насичений літературно-міфологічними емблемами, але наголосимо на визначальному: і за цієї обставини белетризований твір постає своєрідною енциклопедією реального прабуття історичної України. З-під попелу віків прозирає фундамент великої істини, і насамперед про те, що ще 860 року Київ був столицею могутньої держави – суперниці Візантії, була та держава у межах Київського, Чернігівського, Переяславського князівств, що охоплювали простори від Чернігівщини до Передкавказзя, Чорномор'я й Карпатських гір.

А це, як розуміють сучасники, виявляє істини всесвітнього значення. А саме: що державі Аскольда і Діра передувала могутня держава Кия та київичів; попередні суспільні формації розвивалися на фундаменті Трипільської, Черняхівської, Празько-корчацької, Київської культур, що охоплювали людські масиви від Адріатики до Чорномор'я і до Тмутаракані; терени Київської держави у різні періоди заселяли слов'янські та германські племена, але ніколи не зафіксоване існування єдиного східнослов'янського племені, та ще й уособлюваного росіянами, українцями і білорусами, бо перших тоді не існувало в природі, – московці були поіменовані росіянами Петром І лише в 1721 році, а на теренах майбутньої московської держави в ІХ столітті жили угро-фінські й татарські племена, отже, тоді і не могло бути спільної віри, мови, культури; у середині ІХ ст. Праукраїна була язичницькою, але ще тоді прилучилася до християнства; Київська держава мала щонайширші міжнародні контакти (як і говориться у Велесовій книзі – з хазарами і греками, германцями, персами, римлянами, варягами); через землі Київської держави мігрували численні племена, але племена-автохтони ніколи не полишали свого терена; ті племена мали спільну віру і одну мову, багату й красиву, про що в «Літописі Аскольда» говориться:»…Морава охрещена, і король їхній Ростислав, і Святополк, і Коцел посилали до царя» (грецького), Михайла, говорячи: «Земля наша хрещена, але немає в нас учителів, які б учили по нашому, і наставляли, і тлумачили святі книги: не розуміємо-бо грецьку мову, ані латинську…Тому й неприступні для нас книжний розум і сила книжок. Пошліть до нас учителів, які можуть нам розтлумачити книжні слова і зміст їх. Це почувши, цар Михайло покликав

(Кирила й Мефодія), і прийшли вони до царя. І сказав їм цар: «Ото звернулася до мене моравська земля…», і переконав їх цар, і послав до Моравської землі…

Розміркувавши, добрі ці і дивні мужі **обрали найтоншу і найпрекраснішу руську мову**, добравши до неї трохи від болгарської і сербської, боснійської, і словінської мов…»[*].

Так слово-мова вводило Київську державу в загальносвітовий процес (у тому числі – й у систему біблійно-міфологічних уявлень про розвиток людства), але найголовніше, що розвивало дійсно історичні реалії та параметри часо-просторового буття українського народу, відповідаючи тим самим на головніші питання еволюції й сучасним шукачам істини. Враховуючи при цьому: незнання правдивої історії минулого дало підстави деформувати її й фальсифікувати на догоду україножобам та антидержавникам. Ще в прадавні часи обов'язковою умовою поступу було шукання правди.

Тож не випадково, що третя редакція «Літописа Аскольда», поіменована «Повістю минулих літ», і в XII столітті розпочиналася сакраментальним: звідки пішла українсько-руська земля, хто в ній почав першим княжити, як руська держава постала, є?

І знову відповіді приходили щонайменше із чотирьох джерел: усної народно-поетичної творчості (вершиною якої на цьому етапі були **билини**); літературної історіографічної літератури, художніх писемних творів, зарубіжних досліджень.

Маємо взяти до уваги, що з кожним новим етапом етнонаціонального та державного розвитку масштаби художньої словесності незмірно розширюються, тож давати повну характеристику творів, тенденцій, процесів стає неможливим. Головним постає метод: сприйняття, аналізу, інтерпретації з домінантою принципу історизму.

З огляду на це зауважимо: правління Аскольда і Діра вивело Київську державу на гребінь міжнародних подій. Були перемоги й поразки в змаганні із сусідами, зокрема з Візантією, – але був очевидним рух уперед, з одного боку, і наступала ера внутрішніх випробувань та потрясінь – з другого.

Першим актом історичних видозмін стала загибель Аскольда, а з ним і зміна правлячої династії: за змовою із лідерами язичницької групи варязький воєвода Олег підступно убив Київського князя (кагана) і зайняв його трон.

Наголосимо: не розпочав творення державного організму, як те з XII ст. здійснюватимуть Київські князі на угро-фінських й татарських землях, закладаючи тим самим підмурівок Суздальського й Володимирського князівств та Московської держави, а захопив трон могутньої країни, що, до речі, було правилом для всієї Європи і що суттєво вплинуло на характер розвитку нашого народу. І наголосимо з принципових міркувань: тривалий період прихильники то германської, то варязької версій нашого народу прагнули припустити псевдо

[*] Див.: Українознавство. – 2003. – №4(9). – С. 16.

версію, згідно з якою кияни зверталися до варягів прийти і правити, оскільки «земля наша багата й щедра, та немає в ній ладу». «Літопис Аскольда» спростовує ту версію. Але біда в тому, що вона не лишилась єдиною. Ще в XV–XVI ст. в Московії утверджується версія Москви як третього і останнього Рима, місією якого (отже, московських князів) є «собирание всех русских земель» під скіпетром правителів Московського князівства, оскільки, немовбито, вони є прямими нащадками князів Київських, представлених великим князем Юрієм Довгоруким; а тим самим – й імператорів… римських. Коли ця ідеологема луснула, але Росія знищила український суверенітет, Москва в особі академіка Погодіна висунула нову: до XIX ст. у Києві жили великороси і лише коли вони відійшли з монголо-татарами на схід, тоді до Києва прийшли білі хорвати. Отже: Київська держава об'єднувалася однією династією, вірою, мовою і культурою. А відповідно до цього й має бути реанімованим самодержавство, православ'я й народність під гегемонією «старшого брата» в одній-єдиній державі. Ця версія виявилася скандальною, адже коли «великороси» були ще до існування Росії, але в XIV ст. відійшли з Києва, а туди лише в XIV ст. прийшли білі хорвати, – то *українці і росіяни ніколи одним народом не були*!.. Та в ім'я «единой и неделимой» було винайдено низку нових версій, у тому числі про Переяславську Раду як угоду про *возз'єднання* України й Росії «на віки» за ініціативою всього українського народу.

Тому цілком природно, що питання, «звідки пішла руська земля…», практично ніколи не знімалося з порядку денного. І ще на етапі розвитку Київської великокняжої держави це знайшло відображення в усіх формах художньої творчості. Найперше, зрозуміло, в уснопоетичній, але тепер уже найвиразніше – епічній, найповніше представленій праукраїнськими билинами.

Відомо, що ця літературно-мистецька форма до XXI ст. вивчалася в курсі… російської літератури. Вважалося це абсолютно правильним, адже всі курси історії базувалися на версії про Київську Русь як спільну колиску, а відтак і спадщину трьох «братніх» народів, з яких один – московський – був «старшим і, отже, найголовнішим спадкоємцем.

Навіть російські історики Татищев, Карамзін, Соловйов, Ключевський переконливо розкривали іншу ретроспективу: була Київська держава в особі Київського, Чернігівського і Переяславського князівств. До X ст. вона стала імперією і з XIIст. розпочала колонізацію земель угро-фінських і татарських племен. Одними із перших на цю стезю стали син Володимира Мономаха Юрій Довгорукий та згодом його син Андрій Боголюбський, котрий, за визначенням істориків, був не просто дитиною татарки, а «справжнім» татарином – норовом, та який, як і батько, прагнув князювати у Києві, бо ж «хто володіє Києвом, той володіє всім». Але не був прийнятий киянами як чужий і тому чи не першим зруйнував Київ дощенту й пустив попелом по вітру. Тоді ж почалась християнізація підмосковних племен, а довершувала державотворення Московщини – Золота Орда (яка, до того ж, була й «засновником» Москви).

Отже: навіть коли великоросами були угро-фіни й татари, то й тоді їм ніяк було виходити з Києва, бо вони там ніколи не були.

Згадуємо ці реалії не заради простої реанімації давно зужитих версій, а тому, що вони мали далекосяжні наслідки як у царині історіософії, так і в інтерпретаціях літератури (починаючи з билин київського циклу) та літературознавства, а відтак і українознавства.

Один з переконливих доказів: 1993 р. видавництвом «Веселка» було випущено упорядкований П.П. Кононенком збірник українських оповідань IX–XX століть «Від коріння до крони». У передньому слові до збірника «У пошуках щастя й краси» говорилося: «Кожен, хто буде знайомитися з цим збірником, зверне увагу на те, що він є значно повнішим за два попередні, котрі вийшли у 1977 та 1984 роках під назвою «Оповідання українських письменників дожовтневого періоду». Отже, пропонований нині збірник не є простим повторенням попередніх книг, а має співвідносно з тими виданнями принципові відмінності. І не тільки стосовно структури (починається матеріалами не XIX століття, як два передуючі, а IX) та кількості творів і авторів (представлено багато нових), а й – головне! – щодо концепції зародження, розвитку та особливостей українського оповідання, що означає – і концепції та особливостей всієї національної художньої словесності.

Щоб повніше усвідомити суть означеної новизни принципового плану, звернемося до уміщуваних матеріалів та зробимо зіставний аналіз текстів.

У передмові до попередніх видань говорилося: «Тут уміщено тематично різноманітні, багаті художньо й ідейно оповідання найвидатніших представників «малої прози» в українській літературі XIX – початку XX століття. Від простого співчуття пригнобленим до утвердження ідей революційного демократизму, класової солідарності трудящих – такі контури еволюції ідейно-тематичних зацікавлень цих письменників».

Зазначеним виявлялося кілька моментів концептуального значення. По-перше, що історія українського оповідання починалася з XIX ст.; по-друге, що у світлі цього визначалися й домінантні тенденції (співчуття пригнобленим, утвердження ідей революційного демократизму) та риси, естетичні орієнтації. «Література, – зазначалося далі, – одна з форм вираження суспільної свідомості, тобто духовного життя народу, його поглядів, ідеалів. Вона відображає реальний світ, що визначає проблематику творів, образну систему, соціально-гуманістичні ідеали. Разом з тим соціальні орієнтації митця впливають і на його естетичні уподобання, принципи та засоби типізації. Зокрема творчість аристократичних верств відзначалася зневагою до юрби та культивуванням «чистої краси», що не повинна була навіть найменшою мірою нагадувати «грубу» реальність буття людей праці. Поборники ж інтересів трудящих рішуче заперечували твердження, що почуття прекрасного притаманне лише «аристократам духу». Вони аргументовано переконували: краса не може існувати поза справедливістю, рівністю, свободою, а втілення

прекрасного – це передусім людина-трудівник, творець матеріальних і духовних цінностей.

Представлені у збірці оповідання різні і за змістом, і за формою; вони становлять ланки єдиного процесу розвитку літератури. Серед уміщених тут творів дев'ятнадцяти письменників першим стоїть оповідання «Купований розум» Квітки-Основ'яненка – першого прозаїка нової української літератури. Це оповідання виявляє органічні риси прози, що народжувалася на ґрунті народних переказів. І змістом, і формою воно знаменувало перехід української прози від бурлескно-травестійної до реалістичної, виявляло її яскраву оригінальність та своєрідність.

Далі йдуть твори Марка Вовчка, звертаючись до якої «Пророче наш! Моя ти доне!» Великий Кобзар наче передав своїй наступниці знамено правдивої, волелюбної музи" (с. 5-6), а також твори Нечуя-Левицького й Панаса Мирного, що писали про село, та твори І. Франка, М. Коцюбинського, А. Тесленка, читаючи які помічаємо: «Класовий антагонізм, історична місія робітничого класу, криза буржуазної культури, антинародний характер імперіалістичної війни – ось ті великі проблеми, що були предметом осмислення творців української оповідної прози» (с. 7)...

Неважко переконатися, що в наведеному тексті і в наші дні не викликає серйозних заперечень, а то й має слушність більшість зроблених акцентів. Проте сьогодні не можемо не помічати й однобічності підходу до явищ художньої літератури – переважно соціологічного (зокрема класово-партійного, відстоюваного упродовж десятиліть поборниками ленінсько-сталінської концепції літератури), а в цьому зв'язку не ставити перед собою і багатьох питань. Бодай таких: чому все-таки історію українського оповідання ми починаємо з XIX століття (як зазначено, з нової, а не з усієї нашої прози)? Чи й справді його домінанта – соціально-класова, а не гуманістична проблематика? Коли його основа – народна творчість та естетика, то чому ж ми відтинаємо те коріння і починаємо лише з писемної літератури XIX ст.? І так само: чому не знайшлося місця для творчості частини письменників не лише того ж XIX ст. (П. Куліша, М. Грушевського), а й XX (В. Винниченка, представників «Молодої музи»), які відображали найхарактерніші тенденції розвитку не тільки української, а й усієї європейської літератури XIX–XX століть?

Не можна не поставити і таких питань: чи справді теорія «мистецтва для мистецтва» схвалювалася лише «адептами аристократичних кіл», а вимога свободи творчості виражалася тільки представниками буржуазного табору? А також: чи й справді українські прозаїки тяжіли тільки до реалізму, а тому їхня творчість відповідно до цього – одноманітна й бідна жанрово-стилістично, формами та манерами, джерелами творчості і поетикою?.. І – не менш важливого, а по суті, то й ключового питання: чому і при визначенні періодизації, і при аналізі еволюції українського оповідання так мало приділялося уваги специфічно-художнім джерелам, властивостям та рисам творів, а також –

«секретам поетичної творчості» (І. Франко), ролі не лише досвіду, інтелекту, світогляду, а й таких іманентних чинників творчого процесу, як натхнення й фантазія, уява і домисел, передчуття й передбачення, «голос» підсвідомості та інтуїція, настрої, не контрольовані свідомістю, їх синтез?

Матиме рацію той, хто зверне усі ці питання до автора передмов попередніх збірників, тим більше, що і тоді, й тепер він – одна особа. Тому зауважу: наголошуємо на тих питаннях, щоб показати масштаби і якість воістину грандіозних змін, які упродовж останніх років відбулися в житті і кожного з нас, і народу в цілому та без осмислення яких не зможемо глибоко осягнути й сутності еволюції як українського оповідання, так і науки про художню словесність.

Найперше – це зміни у сфері державно-політичній. Щоб якомога повніше збагнути їх суть, нагадаємо: Центральна Рада, очолювана першим президентом України М. Грушевським, поставила питання всебічного розвитку духовної культури віками гнобленої нації на одне з чільних місць у комплексі проблем державної політики. Розгорнувся новий етап культурного відродження. Та після того, як з благословіння Леніна російські війська знищили не лише УНР, а й основи української державності, наш народ цілеспрямовано й наполегливо перетворювався в населення, як і самостійна республіка – в окраїну оновлюваної (тепер уже більшовицької) імперії. Це мало згубні наслідки й стосовно розвитку національної культури, мистецтва, літератури, науки.

У сфері досліджень художньої словесності це виразилося в підміні науки ідеологією. Зокрема, принципи історизму, повноти й, всебічності дослідження фактів були замінені вимогами класовості та партійності, а принцип об’єктивності оцінки творів та явищ – догмою про дві культури в кожній національній культурі.

Як наслідок: ідеологи пролеткультівських організацій поставили під сумнів світову класику, традиції минулого, історичну пам’ять та творчу інтелігенцію; сталіністи знищили на Україні не лише найзначніших істориків та літературознавців, а й наукові основи інститутів історії, соціології, сходознавства, філософії, психології, літератури та мови. Закономірно, що володарями аксіом (істин в останній інстанції) почали виступати не вчені, а ідеологи партії, кінцевою метою яких була світова російська імперія. Про це ще 1920 року В. Винниченко писав: «У соціалістичній, совєцькій Росії якраз стихія забиває ідею… Перспективи... запорошуються... Найвиразніше це виявляється в українському питанні. В Комісаріаті закордонних справ референт... сказав: «...Ніякої України не було і немає; на Україні всі чудесно говорять по-руськи, і все це українське питання є вигадка» (Щоденник). Отже, наголошував письменник, це означає, що ідеологи «інтернаціоналізму» думають «не про комунізм, що вони в нього не вірять, що вони дбають про Росію, про себе як націю».

І, на жаль, В. Винниченко не помилявся. Послідовники Сталіна нав'язали концепцію, згідно з якою національне питання загалом не має важливого значення, а українська нація формується хіба що з XIV століття, і що вона ніколи не мала не те що власної держави, а й культури, прагнула лише до підлеглості Росії та її єдиновірцеві царю і була тільки провінцією сусідів-колонізаторів. Було б півбіди, коли б зазначене лишилося тільки в арсеналі більшовицької ідеології. Але антиукраїнська концепція владою всіх державних інституцій впроваджувалася в систему освіти й науки, а її провідниками стали не тільки слухняні українські намісники типу Щербицького, Ватченка, Гуренка, а й російські вчені, філософи, навіть письменники. Достатньо нагадати, що не лише російський міністр Столипін у рапорті 1911 р. до сенату з приводу забороненого в Москві товариства «Українська хата» писав: політика підтримки української культури «с точки зрения русской государственной власти представляется крайнє нежелательной и противоречит всем начинаниям, которые правительство проводит по отношению к бывшей (?! – *П.К.*) Украине» ще з часу Петра І. І політики та філософи Струве, Шульгін, Сорокін стояли на позиціях російського філософа Г. Федотова, котрий писав: «Головне питання стосовно України – це як утримати її в «тілі Росії», а українську культуру як умістити в культуру російську»[*]. Ця тенденція не затухла навіть у другій половині XX ст., коли керманичі КПРС офіційно оголосили курс на злиття націй, мов та культур, а письменник О. Солженіцин, 1990 р. висунувши ідею «Російського союзу», фактично приєднався до традиційної великодержавницької політики.

Лицемірство, фарисейство, шовінізм і фальш зумовили те, що Україна виявилася обікраденою не лише економічно, а й політично: без власної історії (адже навіть Київська Русь оголошувалася не зв’язаною з українською нацією, а гетьманщина – лише епізодом, вигадкою націоналістів, як і патріотичні керівники тієї держави – гетьман Мазепа, творець конституції Орлик, Дорошенко, Сагайдачний – або зрадниками, або людьми невисоких інтелектуальних і моральних якостей), без системи духовної культури (сотні письменників, мислителів, музикантів, учених, як Іларіон, Прокопович, Баранович, Туптало, Ведель, Березовський, Левицький, Малевич, Остроградський, Вернадський, Корольов, були проголошені діячами лише російського культурного кореня). Щодо мови було визначено й зовсім канібальську перспективу: злиття як шлях до остаточного зникнення та узаконення права (рівного обов’язку) батьків... відмовлятися від вивчення дітьми рідної мови. Ще найвидатніші діячі Відродження та Просвітительства наголошували: денаціоналізація – це підґрунтя декласації та деморалізації. І все ж вона стала основою державної політики СРСР.

[*] *Федотов Г.* Будет ли существовать Россия?// О России и русской философской культуре: Сб. – М.: Наука, 1990. – С. 458.

Так і вийшло, що навіть створене на терені й на ґрунті подій Чернігівського князівства «Слово о полку Ігоревім» вивчалося лише в курсі російської літератури; було зігноровано величезні скарби прозової словесності не тільки Київської Русі (історичного, ораторського, філософсько-педагогічного жанрів), а й доби бароко (гетьманщини), і українське оповідання бачилося лише з XIX ст.

Час гласності та демократизації життя оголив правду не лише про минуле, а й про сучасне, чим надав особливої ваги проблемі не тільки політичної, а й духовної, культурно-естетичної, національної самосвідомості сучасників.

Першим і найглибше усвідомив масштабність та характер, суть тієї проблеми сам народ: він, як і на початку XX ст., знову проголосив основою збереження й розквіту української культури, літератури, науки, відновлення й розбудову української суверенної незалежної держави.

Тим самим набула особливої ваги проблема *системного* методу вивчення й висвітлення української літератури: у співвідношенні з історією етносу, мови, держави, культури, творених сотнями поколінь та митців (як знаних, так і безіменних – творців фольклору, щонайпізніше з Київської Русі – нашої праматері – до XX століття).

Підтвердженням правоти цього курсу стали праці з історії України, зокрема М. Грушевського, Д. Яворницького, О. Дорошенка, О. Оглоблина та дослідження з історії української літератури М. Максимовича, М. Драгоманова, І. Франка, Б. Лепкого, С. Єфремова, М. Возняка, М. Грушевського, Л. Білецького, Д. Чижевського, раніше, як відомо, заборонені й вилучені з бібліотек. Почалося вивчення першоджерел, дошукування правди й краси.

І тоді, закономірно, й оповідання (в усіх його родах, видах, жанрах та формах) засвідчило: ми – як нація і культура, література (у даному разі проза) – починаємося не в XIX ст., а в глибинах праісторії (як переконливо доводить М. Грушевський, з епохи зарубинецької й черняхівської культур, отже, з IV-VI ст. до н. е.), а вперше сягаємо художніх вершин у словесності Київської Русі.

З цієї причини цей збірник ми і починаємо розділом: «Прислів'я, приказки, фольклорні оповідання».

Правомірність такого підходу підтверджується самим матеріалом.

Як і в словесності Сходу та Заходу, і в нашому прамистецтві творцем прекрасного виступає народ: саме він в процесі буття пізнає природу й себе, а наслідком цього пізнання та розуміння й постає слово як синтез почуття (сприйняття), досвіду та думки (досвіду), волі та мрії, бажання виразити світ і оволодіти ним, – а тому не лише в логічних, точних поняттях, а й багатозначних (символічних, художніх) образах.

Ще найдавніші предки замислювалися над природою слова. Свідчення тому знаходимо і в іншонародних пам'ятках культури, і в національних.

Так, ще в «Новому заповіті» («Євангеліє від Марка») розповідалося, як, зустрівшися з жадаючими істини та віри, «Ісус довго проповідував їм притчами, і під час проповіді він говорив їм таке: «Послухайте-но. Вийшов сівач сіяти. При цьому одні зернини впали край дороги, і позліталося птаство небесне та видзьобало їх; інші впали на каменястий грунт, де обмаль землі, і крізь тонкий шар землі відразу проросли, та коли зійшло сонце, вони зав'яли і, не маючи коріння, зачахли; а інші попадали в терня, і терня, вигнавшись, приглушило їх, і вони не дали плоду; інші ж бо впали на добру землю і, підіймаючись та виганяючись, вродили, принісши одне – у тридцять, друге – у шістдесят, а інше – у сто разів більше». І проголосив: «Хто має вуха слухати – нехай слухає!»

Але з'ясувалося, що притчу про зерна треба було слухати ще й серцем та розумом, а на це здатні були не всі («вони дивляться очима – і не бачать, слухають вухами – і не чують»). Тому Христос пояснив: коли не збагнете цієї притчі, не осягнете й інших, бо йдеться про найголовніше джерело пізнання себе і світу.

«Сівач сіє слово; зернини, висіяні край дороги, означають тих, до котрих – ледве вони зачують слово – відразу добирається сатана і викрадає слово, висіяне у серцях їхніх; так само й висіяні на каменястому ґрунті означають тих, котрі – ледве зачують слово – зразу ж радо сприймають його, але, оскільки вони самі по собі безвільні й непостійні, коли починають гоніння на слово, умить зрікаються його; інші ж бо, висіяні серед терня, означають тих, хто слухає слово, але в котрих то життєві клопоти, то спокуси багатства та інші захоплені бажання заглушають слово, і воно не родить; а висіяні на добру землю означають тих, котрі слухають слово, приймають його, і воно родить у одного – в тридцять, у другого – в шістдесят, а в когось – у сто разів».

Отже, ще тисячоліття тому глибоко усвідомлювалася як загальнолюдська функція (засобу спілкування), так і образна (метафорична, багатозначна) природа слова, його державна вага, людино-(духовно) творча місія, а водночас – і нелегка доля.

Розуміли це й наші славетні предки – творці культури, «сівачі» рідної мови ще в час Київської Русі.

Доказом є й те, що Ярослав Мудрий в ім'я блага, честі, культури народу не тільки зводив міста, творив закони, будував незрівнянну Софію Київську, а й збирав книжників, створював бібліотеки, сприяв розвиткові писемності. Доказ – і те, що стосовно народної мови була розроблена державна політика. Сутність її відома з тогочасних документів (літописів).

Князі, митрополити київські докладали великих зусиль і для перекладу іноземних книг, з метою ширшого розвитку культури вони запрошували вчених мужів з інших держав, у тому числі й філософів-просвітителів Кирила та Мефодія (місіонерів грецького походження, що добре знали грецьку, болгарську і візантійську науку, освіту, культуру), пишалися й тим, що самі знають мови інших народів. Про це Володимир Мономах у «Заповіті дітям»

писав: «Коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесть єсть од інших країв»[*] .

Вітчизняна естетична думка виявляється як у «Слові о полку Ігоревім», так і у фольклорі, літописах, повчальній та ораторській прозі. Показовими щодо цього є і народні приказки та прислів'я («Правда ясніша від сонця, та й її зі свічкою шукають», «Не перо пише, а розум», «Скільки світа – стільки й дива», «Слова як мед – діла як полин», «Якби свині крила, вона й небо зрила б», «Не все те золото, що блищить», «Слово може врятувати людину, слово може й убити»), і казки («Ворона й рак» завершується сентенцією: «Отак-то піддурив рак ворону, а чим: облесливим словом! Велику силу має воно»; «Калинова сопілка» виявляє глибини та грані світогляду й почуттів, уявлень про світ і людину, що їх мали далекі пращури та виражали в піснях; а казка «Як пан по-німецькому балакав» – питомонародний погляд на зв'язок ставлення до рідної мови й культури з мораллю індивіда – отже, до співвідношення духовності та краси).

Не менш показове розуміння символічно-світоглядно-емоційно впливової ролі слова у найдавніших історіографічних документах. В одному з них літописець 12 лютого 1161 р. записував: «У той час було знамення на місяці страшне й дивне: місяць ішов через усе небо від сходу до заходу, змінюючи види свої: спершу убував помалу, аж весь зник, і був вид його скупий, чорний; далі став якийсь кривавий; згодом мав ніби два лиця, одно зелене, друге жовте, а посередині немов два вояки сіклися мечами, й одному немов кров текла з голови, другому ж немов біле молоко плило. Тому сказали старі люди: недобре таке знамення: це віщує княжу смерть,— і так воно сталося...»[**]. Подібну до змальованого знамення роль відводив літописець і віщому слову (що, до речі, геніально використано автором «Слова о полку Ігоревім»).

Слово – шлях до душі й філософії, осягнення вищої (божественної) сутності світу, гадає й інший літописець, наголошуючи: «Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, що вчаться філософії й хочуть увійти на висоту мудрості, всюди збирають, що краще», мають збирати краплини мудрості і краси, втілюваної в синтезі слова.

Слово – не лише вищий синтез, а й джерело самосвідомості народу. Ось чому мовна політика в Київській Русі підноситься великими князями на рівень державної (про роль слова загалом і художнього зокрема писали автори Ізборника Святослава і Володимир Великий, Іларіон, Ярослав Мудрий і Володимир Мономах, наголошуючи: «У словах книжних знаходимо мудрість і здержливість. Бо це ріки, що напоюють світ водою, це джерела мудрості. У

[*] Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 458.
[**] Літопис Руський. – С.281.

книгах є незмірна глибина. Як пошукаєш у книгах пильно мудрості, знайдеш велику користь для душі своєї»[*], «книги подібні до морської глибини, хто пірне у них, той знаходить дорогоцінні перли»)».

Згадуємо ці реалії не заради простої реанімації давно зужитих версій, а тому, що вони мали далекосяжні наслідки як в царині історіософії, так і в інтерпретаціях літератури (починаючи з билин київського циклу) та літературознавства.

А закладено ті історико-мистецькі, буттєво-світоглядні основи та засади ще в змістовно-формальних структурах як «Велесової книги» та «Літописа Аскольда», так і в києво-руських билинах.

Нині маємо корпус поетично реставрованих Миколою Карпенком українських шедеврів, опублікованих нами в журналі «Українознавство» №2–3 за 2003 рік. Вийшла ціла книга поета, що містить кілька десятків билин. І тоді навіть глухому і сліпому стане очевидним: і сюжетами, і образами та колізіями, поетикою ті билини відбивають буття та свідомість, світосприйняття і світорозуміння українських предків великокняжої держави X століття, а виникнути вони могли тільки у великокняжій Київській державі.

В інших билинах постануть Київ і землі Київщини, Чернігівщини, Переяславщини, труди і дні великого князя Володимира та богатирів-побратимів Іллі Муромця, Святогора й Олеші Поповича, їхні бої за честь і свободу Батьківщини з найрізноманітнішими ворогами – і людино, й звіроподібними, як «своїми», так і закордонними.

І неважко побачити, що билини навіть за формою не є аналогом літописної (історіографічної) творчості, вони в найповнішому розумінні є творами мистецькими, постають як синтез лірики, епіки, драматичного дійства, художнього й змістовного синкретизму. Але саме в цьому, як те не здається дивним, вони постають незаперечно спорідненими з документовано-історіофілософськими творами.

Найкоротше – то ті й ті творіння споріднені буттям та **духом** світосприйняття і світозображення.

Найперше – духом спорідненості з рідною землею: вона – їхня мати і молитва, джерело їхньої сили й любові, вогню антеїзму; а відтак – духом патріотизму й лицарської доблесті, міфологічно-романтичної величі та відданості ідеалам свободи і справедливості, вірності й побратимства, за якими стоять віки й тисячні покоління.

Недооцінювати зазначене – не дійти до істини в питаннях: «нащо нас мати привела?», «хто ми, чиї, яких батьків діти?», «Звідки пішла руська земля?»…

Нагадаймо: досі билини беззастережно відносилися до російської літератури. Навіть «Земля обітована» зображених подій і героїв свідчить, що

[*] Літопис Руський. – С. 89.

російського ареалу там не було, бо ж у той історичний час російського світу не було навіть в задумах київських князів!.

Не меншою мірою, ніж «географія» зображених подій і героїв, історичну правду виражає дух творів.

Спочатку пригадаємо дух московсько-державних билин (за російської держави народні билини вже не творилися; були лише літературного походження – як наслідування старовини). Він недвозначний: «Гей ти гой еси, царь Иван Васильович» – і не тільки «сірома» московська падала ниць, а й найвищі сановники. Бог на небі, він далеко, як гарант царської влади, а повновладний бог – цар. Аналогічний богові «Старого заповіту»: він не знає, що то є милувать, він тільки карає. Його присуди не підлягають не те що оскарженню, навіть сумнівам. І той дух самодержавної тиранії, тотального рабства просякає всі пори життя, визначає сутність характерів. Навіть церква стає інструментом пригнічення й психології раболіпства, самозречення людини, атмосфери приреченості. Де тут взятися Прометеям?!

І, зрозуміло, де тут взятися богатирям Святогору, Олеші Поповичу, Іллі Муромцю, котрі кидають виклик всім силам неправди і зла, а Ілля має мужність і силу кинути виклик навіть самому великому князеві й відстояти свою правоту?!. Такі могли сформуватися лише в іншого типу суспільстві – природно-демократичному, героїчному, сповненому традицій рівності, людяності, вірності священним ідеалам віри та заповітам батьків.

І таких ми вже бачили в стародавньому фольклорі, у "Велесовій книзі" і «Літописі Аскольда».

Герої билин київського циклу і міфологічні, й цілком реальні, земні. Вони живуть відчуттям всіх радощів і тривог, побутових і державних клопотів, кохають і змагаються за любов та за свої права всіми доступними засобами землян, – але вони піднесено героїчні, бо такою була епоха: на Київ-Русь хижо позирали сусіди й заморські «гості», а у своєму суспільстві були як патріоти, так і Змії та «солов'ї-розбійники», які, прагнучи свого, готові були до будь-яких злочинів.

Відомо: Аскольд і Дір знайшли в Києві однодумців і запровадили християнство; бояри-язичники змовилися з варягами й посадили їх на київський престол. Володимир Великий 980 року спорудив у Києві пантеон язичницьких богів, а 988 року в ім'я політичного зближення з Візантією, а тим самим і зі світом, надав християнству статус офіційної релігії.

Це зумовило революційні процеси як в ідеології, так і в бутті та свідомості суспільства, зокрема – й початок розшарування та конфронтації між світською і церковною елітами, між елітою та народом, між традиціями і новизною.

Природно, що це найрельєфніше відобразилося передусім в літературі та історіографії, а водночас визначило їхнє взаємопроникнення. Билини дають прозорі варіації розвитку нового етапу великокняжої Київської держави з її і внутрішніми реаліями, і міжнародними взаємовідносинами, коли традиції родів

і племен принципово позначалися на діяльності віче й князів, домінантній ролі своєї релігії, філософії, а все те впливало на еволюцію релігійних поглядів та устремлінь, формувало ідеали людини – особистості героїчного типу, демократичної і волелюбної психіки, готової вмерти, але не відступитися від принципів рівності, справедливості й побратимства.

Так само природно, що героїчно-демократичний дух неминуче мав породити відповідного типу державу, якою й стала Київська Русь-*Україна* (це поняття фіксується в літописі ще за 1187 рік!), а спосіб життя – поглиблений синтез історіографії та художньої творчості.

Отже, феномен спадкоємності: і державної – від Кия до Аскольда і Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Романа і Данила Галицьких; і літературно-мистецької та історіософської.

Першим найпереконливішим доказом постає літописна література – від «Повісті минулих літ» (Київського літописа) до «Галицько-Волинського літописа».

Символічно, що досі нам свідомо нав'язували погляд, згідно з яким першою писемною пам'яткою історіографії була «Повість минулих літ». Цим самим легше було доводити, що існував єдиний східнослов'янський етнос, Київська Русь – «колиска трьох братніх народів», з яких росіяни були «старшим братом», а тому й історія до XV–XVII ст. була в основному російською. А побічною, вторинною гілкою – українська.

Так, у полеміці з М. Максимовичем М. Погодін твердив: «До татарского нашествия в Киеве малоросов не было (Загалом правильно: *малоросів* тоді й не могло бути! – П.К.); Они жили где-то вдали, за Карпатами, а в Южную Русь пришли они уже в XIII веке после разорения Киевской земли и бегства ее коренного населения на север. Для того времини в Киеве жили великороссы (?! – *П.К.*), и не только в Киеве, но и южнее: близ берегов Черного моря и в окресностях Солуня; великороссийское наречие было тождественно с церковно-славянским» («Записки о древнем языке»). Неминуче версія Погодіна зазнала фіаско, бо, хоч і проти волі автора,але вступила в суперечності з офіціозною доктриною про триєдинство самодержавства, православія і народності, оскільки трактувала «великоросів» і «білих хорватів–малоросів» як два **різних** народи. Відповідно мала розглядатися і спадкоємність.

Могутні таланти Михайло Максимович і Михайло Грушевський, як побачимо пізніше, переконливо довели нарочиту фальсифікацію історії за допомогою тієї версії, але то вже був своєрідний фінал пошуку відповіді. Початок був пов'язаний з «Велесовою книгою» та «Літописом Аскольда», хоча їхні відкриття й не набули у свій час вирішального значення й тому, що в розпорядженні науки не було не тільки цих першодруків, а й багатьох інших творів, і зловмисна конструкція фальсифікаторів запрацювала. Ще В. Міллер у тритомній історії російської літератури висунув тезу, згідно з якою не тільки до X–XI століть ми не мали художніх та історіографічних текстів, а й XIV–XVI

століття мовбито були практично «порожнім полем»! О. Білецький вніс поправку за рахунок народної творчості, але оскільки українська література часу національно-визвольної боротьби та українського бароко тоді не набула достатнього дослідження, то не були внесені принципові корективи і в ту архінігілістичну щодо української словесності концепцію. У 1967 р. вийшла стаття П. Кононенка «Доба Відродження і сучасність». У ній показувався широкий спектр зв'язків України з Європою, а головне – взаємодія з літературами інших країн, органічне відображення і в свідомості суспільства, і в творах мистецтва ідей східного і західного Відродження, а на цій основі – й ідеї національно-державного відродження. Як і слід було чекати, вони викликали рішучий осуд з боку імперрусофілів, котрі суворо допитувались: як, ви гадаєте, що українська література могла зазнати впливу ідей Відродження, коли цього не було в літературі російській?! Це ж чистісінький націоналізм, ігнорування благотворного впливу літератури великого братнього народу!..

Цей «аргумент» вплинув на частину українських літераторів, душі яких були роз'їдені коростою впливології, а відтак меншовартості й вторинності української словесності. Були ті, що сприйняли потребу глибинного і дійсно аналітичного дослідження та відповідної інтерпретації нашої спадщини, але вони коли не виступали з критикою, то не наважилися й на відкриту підтримку.

Лише через десятиліття, коли появилася злива видань творів XVI–XVIII століть, потреба переосмислення всіх граней минулого стала доконечною. Дещо зроблено. Але ж відомо: ще залишаються домінуючі праці з колишньою інтерпритацією, бо ще при владі їхні автори та ідеологічні наставники. Старе міцно тримає за горло ледачих і полохливих. Тому й наслідок: оскільки розглянуті нами пратвори досі не набули належного побутування – місію першовідкривачів було покладено на літописи та художні твори київської княжої держави. І оригінальні, і перекладні.

Ще раз нагадаємо: «Повість минулих літ» розпочиналася зізнанням авторів, що вони хочуть дослідити і відповісти на питання «Звідки пішла руська земля», хто її творив, якою вона стала і має бути.

Багатозначними є ті зізнання! Бо так розпочинався й «Літопис Аскольда», тим самим ніби закликаючи й нас повернутися в глибину віків щонайменше на 250 років… Розуміємо: легко сказати: повернутися, - коли це означає кардинально переосмислити й принципово змінити інтерпретацію, і не якихось окремих подій, а всієї офіціозної історії та літератури. Але ж іншого виходу в нас немає. М. Брайчевський переконливо ілюструє, що в «Літописі Аскольда» та в «Повісті минулих літ» збігається не одна цитата, а більшість тексту. І це означає, що літописці княжої доби знали «Літопис Аскольда», інша річ, що вони клали його в основу, однак пристосовували до подій епохи Володимира Великого та наступних князів. І їх можна зрозуміти: живим володарям намагалися догодити мало не всі літописці планети! (переконливий доказ – життєпис царів Плутарха) – а до всього важило ставлення до Аскольда: він

вважався етнічно не своїм, варягом, котрий підняв руку навіть на віру автохтонів. А до віри прапредки ставилися побожно.

Однак є доконечна потреба дати слово самим текстам.

«Літопис Аскольда» розпочинався так: «Се починаємо повість оцю. По потопі три сини Ноєві розподілили землю»… Далі переказувалося, як саме, зазначаючи: «Через тривалий час сіли суть слов'яни **над Дунаєм**, де нині земля Болгарська (нині наукою підтверджено розселення слов'ян з Подунав'я. – *Авт*.). І так розійшовся слов'янський народ».

Поляни же жили окремо, кожний із своїм родом. Слов'яни розійшлися і назвалися «де хто сів. Ті, що прийшли і сіли над річкою Моравою, прозвалися моравами (переконливо підтверджуючи, що природа творила мову, а мова – людей: їхню свідомість і психіку. – авт.), а інші чехами… Ті слов'яни прийшли і сіли над Віслою і прозвалися ляхами…, а другі – лютичі, інші – мазовшани, а ще інші поморяни. І ото слов'ни: хорвати білі, серби й хорутани.

Так само від тих же слов'ян і сіли на Дніпрі, і нарікалися поляни, а другі – деревляни, бо сиділи в пущах, а другі сіли поміж Прип'яттю і Двіною…, а другі сиділи над Десною і над Сеймом, і над Сулою і називалися сівер.

Поляни не жили окремо, кожний із своїм родом на своїх місцях. І володіли своїм родом: хорвати, дуліби, бужани, що сиділи над Бугом і **над Дніпром до самого моря, сягаючи аж по Дунай,** і було їх багато, **і городи їхні й до сего дня**. Всі вони **звалися у греків** Велика Скуф (Велика Скіфія).

Мали власні звичаї і закони своїх батьків , і настанови, і свій норов» (Українознавство. – 2003. – №4 (9). – С. 7).

Після характеристики племен (і не так зовнішньої, як бачимо, а культурно-духовної, етно-правової), автор виявляє проекцію буття полянської держави і на міжнародні часо-просторові паралелі: «Ми же християни»; «Полянам же була путь в Грецію і з Греції вздовж Дніпра. Ріка Дніпро бо витікає з Оковського лісу і тече на південь. А Двіна з того боку біжить на північ і впадає в море Варязьке. З того ж лісу і Волга тече на схід і витікає сімдесятьма гирлами в море Хвалізьке. Там-то з Русі можна йти Волгою в болгари і в хваліси, і на схід дійти в жереб Симів, а Двіною – до варягів, а з варяг до Риму, а від Риму аж до племені Хамова.

А Дніпро витікає в Понтійське море трьома гирлами, **а море те зветься Руським**; понадним же вчив, як кажуть, святий апостил Андрій, брат Петрів.

… А на горах тих жили поляни. І було три брати і одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра в них була Либідь… Були мужні лицарі і розважливі, звалися поляни; від них же суть **поляни в Києві до сего дня».**

Далі дізнаємося про угрів (чорних), що йшли до Угорщини повз Київ, про походи київських князів (хаганів) на Хозарію й Візантію; історію іудейських племен та їх взаємовідносини з Богом і з іншими племенами…

Розкривається світ, як мовилося, на всі на чотири сторони: від Скандинавії до Близького і з Європи до Далекого Сходу. Русь-Україна постає на перехресті світових магістралей…

Знову постає реальне і вигадане, міфологічне й історичне, документальне й усе разом – літературно-мистецьке (в цьому і полягає відзначений ще М. Грушевським ідейно-художній синкретизм). З огляду на це до певних запевнень літописців маємо ставитись з належною обережністю, але не можемо не помітити цілком реального – внутрішнього, світоглядного бачення історії як вираження світобачення цілого суспільства Київської держави, яке кристалізувалося віками й з історичною достовірністю відбиває сформований Природою та історичним Буттям і рухом процесу самоусвідомлення феномен *етно (національної) ідеї – ідеї як філософії–віри в історичне виправдання і власного буття, й покликання в межах загальнолюдського процесу.*

І тут знову не можемо не повернутися до предтеч «Повісті минулих літ» – «Велесової книги» та «Літописа Аскольда».

Ось як постає наш пранарод у геніальному архітворі – "Велесовій книзі»:

Як заспів: «Даремне згадали добрі старі часи, бо йдемо куди – невідомо»…

Неважко вловити спільний мотив: «куди йдемо» і «з чого пішла Руська земля».

І літопис, і етнонаціональний міф починалися з потреби народу осмислити своє буття не лише у минулому, а й у сучасному та майбутньому, і вже на тій основі визначити своє історичне призначення (покликання) – трансцедентне й реальне. Дума про майбутнє й зумовлювала як аналіз пережитого, так і відповідь на сакраментальне: «нащо нас мати привела?!» – коли Матір'ю є Природа й Земля, Доля і Віра.

А вже на цій основі й потрясаючої сили картини багатотисячолітньої Книги Буття: бачимо «квіти красні, і дерева, і луки, і маємо в'яну в'янити од піль тих, жатву трудити і яшень полоти, і пшоно просове збирати до закуть сварожих, то бо од богоцества іншого, бо земне було прахове, і болісне, і страдане. І хай будуть мирні дні його вічні, а ми станемо намість його і боротимемося зуре, а буде падемо із славою, там ідемо, як і він. То бо Матиресва б'є крилами о боки свої з обох сторін, які вогненим сяють світлом до нас і всяке перо інше: красне, червоне, синє, блакитне, жовте і срібне, золоте і біле, і тібо світять, як сонце саруме, а навколо іде пасунь, та то світить вісьмома красками, які завітом од богів стали наші. А Перунь її видячи, гримить у сверзі ясній, табото наші істоти, а ці мають свої сили дати, що побачили ми також і одсікли старе життя од нового, як воно єсть січене в рубанім дереві в домі огнищан простім.

Матереслава б'є крилами опали (дрова), а йдімо до стягів нашенських, а ті бо стяги Ясуня.

Там Перунь іде, голову золоту трясе, молитви посіває до сверзі синьої, а та твердіє од них. А Матереслава співає о трудах своїх ратніх, а маємо стати послухати, а хоче брані зуривної за Русь нашу і прасвятотців наших. Материслава сяє од облаків, як сонце, і віщує нам побіди, а загибелі не боїмося, бо то є життя вічне, а тому маємо дибати свідомії, що земне плоть (тлінь), що ніщо ми є на землі, як зги (порошинки) і то згинемо во тьмі, як не були існуючи ніколи на ній. Так слава наша потече до Матеріслави і пребуде в ній до кінця кінців земських, і інших житва то будуть свої. З чого тоді боятися смерті, як ми і є потомки Дажба нас родившого крізь корову замунь, і то будемо кровенці (родичі кревні), і скуфи, онтиби, руси, борусень і сурожці. Так ось ми стали деді (батьки) русів, а павші ідемо до себе, до сверзі Сварога синьої.

За старого часу рибоїди осталися, не хотіли йти до землі нашої, а казали, що мається добре, і так вигинули всі, а недоплоджувались з нами і вимерли, як неплодьва, ніщо од них не лишилось. А не відомо загально о тих, костобці суть вони. Вони ждали помочі од сверзі (неба), а самі ж не стали трудитися, і також тут інше сталося: лірами поглинуті стали. Тут бо скажемо всяке есть право, що ніде не осталося од обох тих: і так ліри стали поглинуті нами, і не маємо тоді ніяких. Також дулеби стали нами повернуті на борусь. Мало зісталось лірів, інакше званих ілмерці, а ті себо сидять біля озера, тут венди відійшли далі, а ілмерці осталися там, і так осталось мало і говорять вся по ляші (по польськи).

А було б’є то крилами Матиресва і співає пісень до січі, а та птиця сонцем єсть, а тая єсть од нього така стала бути і ту розуміти маємо: хай збирається рід руський до десятків, а десятки до сотень, і хай тії нападуть на ворогів, а піймуть – голови їх одтручать і там злих полишать, хай звірі хижаки їх ївши поздихають.

Течуть ріки великі на Русі, і многі води їх журчать, співають стародавнє. Про тії боляри, якії не боялися, до піль годських ішли і літа многії боролися о вольність руську. Ті то славні нічого не берегли, ані життя свого, – тако ріки о них берегинять. І б’є крилами Матиросваслава, і мовить тая птиця о гординях борусенських, які од римлян упали коло Дунаю біля Трояня валу, а тії просто тризною лягли.

І вітри буйні гасають над ними, плачуть восени, а взимі студеній гурлихають по них. І голублять дівоньки і ті це говорять, як погибли тії у славі, а не оставили землі своєї ворогам. Ніби ж ми, синове, також потомки і не лишимо ми також землі нашої варягам ні грекам.

Тут зоря красна іде до нас, як жона благая, і молока дає нам у силу нашу і кріпость двужилу. Та бо зариня сонце вістяща, і також прислухаймося вісниці комонській, скачущій до заходу сонця, аби управлений був його човен золотий до ночі, а буде віз волами смирними тягнутись по степу синьому, там бо ляже сонце спати вночі. А тож коли б лише день приходити став до вечора, а другий скакун явиться перед вечором і також скаже сонцю, що вже бо віз і воли єсть

там і ждуть його на молочній стежці, що зоря пролила, позвана матір'ю, аби поспішала.

Так скажемо ми, що маємо краснії віки віри нашої і не маємо чужих добіратися.

Тут князь наш каже, що маємо іти до ясуні болярської, аби ми то охороняли од ворогів побільше рано, а пізній час буде закінчуватись пізнє, і щоб мали ми сили наші по стопах матері сонцевій строєні, а крилами на оба поля розгорнуті, а тіло в осередку, а голова ясуні (війська) на його воєводців славних, які не лишали у січі голови своєї ясуні, а убережуть її від такого дня, коли бо бажаючи до заходу сонця з воями Хорват забрав свої вої. Тоді інша частина схотіла залишитись з русами і так з неодділеної землі і з ними утворили Русколань. Кий бо осіявся в Києві і тому ми підлеглі і з ним досі Русь строїмо. І так будь нам інша сила – не йдемо до неї, а з Руссю, бо тая єсть мати наша, і так ми є діти її і будемо до кінця з нею.

І так стали між русами сварки й усобиці, і жалі стали між ними, і почали плакати і вирікати: не йдімо за ними, бо там буде погибель наша, а допремося до тої пори, од нас ніщо. З гадаймо про те, як за отця Орія один рід слав'ян, а потім три сини його розділилися на трійцю, І так стало в Русколані. А більше коли ці поділяться надвоє, як ото на борусях, які є росторжені на дві, і тоді маємо скоро десять. А пощо городи городити і огорожі робити, колижбо маємо такого болярина Огледю, а той болярин Огледя каже, що маємо ділитися до безкінця? Так бо Русь єдина може бути, а не десять, то роди і родичі діляться і послабнуть, а тим разом ворог налізе на нас, маємо боронитися поруч, а не знатиме, якого отця маєте.

Коли бо маєте десять корів, що згинули од ворога, мала втрата єсть, а перебуватимеш в роді до кінця, твої десять мають утворити тисячу.

Колись той Огледя корови водив по степах, а тим разом говорить слова многії про родичів своїх і почитується сам од себе вище пращурів і Оряотця. Все це шкоди створоє. Не будемо їм наслідувати, цим ото слідам, своїм іншим ідемо.

По Галерехові відійшла Годь до полуночі і там щезла; а береди прийшли до нас і кажуть нам, що великі утиски мають од ягів, які постали на слід егунів. І так Болояр їм каже пождати. І пішов до них, а йшов з п'ятдесятьма тисячами до них нежданo і бив ягів, яких бо розтрощив на всі сторони, як волів жене їх і бере корови їх, і дочок, юнаків бо, а старших побив наскрізь. Ми, русичи, маємо гордитися походом нашим і держачися один одного битися до смерті правої.

А то ще згадаємо Дорія перського, який на нас напав і побив за наше розділяння. А то ось варяги Єрек і Аск усілися на кряки наші і мерзять нам докраю (до кромти).

Єсьми потомки роду славного, який прийшов до Ілма ріки (чи може до ілмарців. – *К.*) і оселився до Годі і тут буде тисяча літ. Посунули на нас колтове (кельти? – *К.*) з залізами своїми, а попробувавши нас, повернулися до заходу

сонця, бо єсть тверда рука держача нас, а того довела до знесилення і страх йому нагнала на чрясла його, одтручила од землі нашої. А іломерці на те дивилися, не боронилися цілком і загинули. Чого ми не спроможні, те утворять інші. І як ілми не хотіли заліза брати до рук своїх ані боронитися од ворогів, такі роди ізсохнути мають, аби їх інші наслідили.

Грім громихне в сверзі синій і маємо летіти на ворогів, як ластівки швидкі, єдині і гримаві, і та бистрота єсь меча нового, руського. А мету маємо сьогодні іншу, аби той степ скуфій був за нами, а всякі бродящі в нім пощезли, а тільки наші корови там ходитимуть і наші родичі житимуть, бо колтове вчорашні суть сьогодні варяги і греки, а тії, хто не домислився до того, суть їхні будучі отроки-одеренці. Боронися, зелме руська, і борони сама себе, а щоб інші не були на твоїх крячах, а тобто ворогам не далася охомитана і до воза прив'язана аби тягла той, куди хотять чужії влади, а нібито ти хочеш іти сама.

Жаль великий тому, яки недорозуміє слів тих, а грім йому небесний аби повергся долу, хто не встане за владу нашу! Єдині єсть Хорс і Перун, Яро, Купалва, Лад і Дажбо. А коли ж Купава прийде у вінку, який вожляже на голові його, зотканий з віток зелених і квітів і плодів, того часу маєм бути далеко по Непрі і до Русі скакати, о смерті нашій не мислячи, і життя наше на полі єсь красне.

Б'є крилами Матирова-слава і каже іти до січі. А не маємо іти – і нам ні до пиру, ні до їжі: брашна туки (?) смачні не будуть. Маємо спати на сирій землі, а їсти траву зелену, доки не буде Русь вольна і сильна!

У той час, коли Годь ішла на нас од полуночі, Єрменрех у союзі з єгунами,і також ми подужали їх. А ми ж мали два вороги на двох кінцях землі нашої, і той Болорев перед трудами великими і усумнився. Ото тут Матирсва прилітає і каже йому, щоб сміло напали на єгунів спершу і розтрощили їх, а потім повернулися на Годь. І тії так зробили. Розбили єгунів і повернулися на Годь. Там бо повергли сина Єрманреха а замертво…? (отця його – див. дощ. 27).

Богумиру бо боги дають блага земнії, а тому ми не маємо се… (бояти)… що нам буде ін (акше)… А старших в роді обираємо яко комонезів, які од часів старих суть наші вуце (водчі, страшини). Наіменуємо раз все… ті бо є князями довгий час і тих то греки не зведуть, а стоїть до кінця, як належить мужу тому, що од народження має давати до потомків його, аби тії правили нами… А по Богу миру був Орій з синами своїми. А коли єгуни велику боротьбу затіяли за утворення великої землі своєї, і так пішла ми вон (геть) звідти до Русі.

Нині є інший час, і маємо братися за гужжя і тягнути вперед, а не буде говорено, що ми оставили землю нашу, а зайняли інших, але хай скажуть, що ми боремося дуже за себе. Тобо, русичі, не оставте греків на землі вашій, а борітеся за неї…

У ті часи Ра ріка була границею між нами і іншими землями, а сьогодні возжадобилися вороги наші на нас і маємо бороться за внуків наших, щоб удержати степи наші і не дати землі іншим… Так бо маємо інакше творити, а не

випалювати дуби на поля свої, ані сіяти по тих і жати жниво на попелищах, бо ж маємо степи трав'яні і скотину розводимо, оберігаючи її од ворогів…

Се бо молячись, перше Триглаву поклонятися маємо і тому велику славу співаємо. Хвалимо і Сварга, діда божого, бож той єсь роду божеського начальником і всякого роду джерело вічне, яке тече вліті од крині своєї і взимі ніколи не замерзає, і його воду живлячу п'ючи, живимося доки не перестанемо, як усі до нього відійдемо до лук гойних райських. І богу Перуневі, громовержцю і богу війни і боротьби, що звемо життьових явищ неперестаючий кола обертати і який нас веде стежкою правою до бою і до тризни великої по всіх павших, які ж ідуть у життя вічне по полку Перуню. І богу Світовиду славу речемо, сей бо став бог прави і яви, і тому співаємо піснями, яко свят єсь і через нього бачимо світ видимий і яві бути, і той нас од нави уберігає, і тому хвалу співаємо, співаючи танцюємо йому і взиваємо богу нашому, бож той землю, сонце наше і звізди держить і світ кріпить.

Творимо славу Світовидові всяку, слава богу нашому. То бо шкрябаємо серце наше і це маємо одрікатися од злих діянь наших, а добрі чинити. Себо отроків поучаємо обійнятися і розказуємо все сотворене, се бо відати розум розширюється і очищається, бо те розуміємо. Себо тайна велика єсть, бож Сварог – Перун єсть і Світовид. Тії два єсть удержувані у Сварозі і обидва білобог і чорнобог борються, їх Сварог держить, аби цьому світу не бути поверженому.

По тих двох Хорс, Влес, Стрибе держаться. Поза ними Вишень, Леле, Літич.

Радогощ, Колендо і Кришень, а цих два удержують, Сивий Яр і Дажбо. Себо інші суть: Білояр, Ладо, Купало, Сінич, Житнець, Вінич, Зернич, Овсяник, Просич, Судець. Ледич і Лютень, а потім Птичень, Звіринець, Мілич, Доздець, Пловець. Якгодець, Полич, Ростич, Ключиць, Озерець, Вітрич, Соломич, Грибич, Бович, Бесідець, Сніжич, Странець, Свідич, Радич, Світич, Крович, Красич, Травич, Стеблич, а за цими суть: Родич, Валянець, Живич, Рідич, Листви, Квітич, Водич, Звіздин, Громич, Сімич, Липець, Рибич, Березич, Зеленець, Горич, Страдич, Спасич, Листвеврід, Мислич, Гостич, Ратич, Странич, Чурець, Родич. А тут ось Огнебог сам і Регел ярі швидко родять і чисто. А то суть Триглаву спільні і ці всі од нього ідуть. І тут ось «одростки, одділені від брата їхнього і входячі в нього». То бо єсть красені рій, а там Раріка тече, яка одділяє сергу од яви, а Числобог числить дні наші і каже богові числа свої, бути дневі Сватовому, а чи бути Ної, і про всякого те. Ті бо це єсть явські і ції єсть во дні божеськім, а в ночі ніякий не єсть, тільки бог Дід, Дуб, Сніп наш.

Слава богу Перуну огнекудрому, який стріли кидає на ворогів і вірно вперед веде по стежці, тому що єсть той воїнам честь і суд, і яко злато рун, милостив, всеправеден єсть.

Коли сонце засяє, співаємо хвалу богам і огнищу Перуню, що є званий Потятич на вороги, і речемо велику славу отцям нашим, дідам, які суть у сверзі. Промовимо так тричі і йдемо до стад наших, ведемо їх на трави. Коли бо вести їх на інший степ, ідемо їсти ,по дорозі хвалу богам розносячи, славу співаємо, і так до полудня. І речемо славу велику Хорсу златорунному, коло вертящому, і суряну п'ємо і так вже до вечора. А по вечері, коли вже огнища зложені запалимо і славу вечірню співаємо Дамбу нашому, що званий єсь прадід наш, єжимості (омиваємося?), щоб чистими бути, і мовлена (молитви) творячи, ідемо до сни, а так великі не об'ясени (?).

Се бо розумом звіривши, хоробрістю укріпившись і тії пішли до сонця восходящого, обидва боки ріки оглянули і там осілися, як і Матерсва-Слава каже, і та обома своїми крилами освідомлює їх також. Взявши землю тую і боронили її од Дасуні і агунів, так само готям обернули стріли свої і мечі одточені…

…полишивши, пішли до Ілмер озера і там утворили город нов (Новгород? – *А.К.*) і там перебуваємо. І тут Сварга першого пращура молимо, серед джерел криніх (криничних) його припрошуємо, а то дубокрень (?), хліб наш, Сварог, який творить світ, бог єсть світу і бог прави, яви, нави. Себо маємо їх в єстві, і ці єства наші переборюють сили темряви і до добра ведуть, як праотців водили, які поробивши восьми веди жериві (?) на конях білих вийшли із Краю Семиріччя біля гори Ірської і в Загір'ї прожили вік, а потім його залишивши, пішли на дві ріки робили їх кіньми своїми і пішли до землі Срської, а там стали, пождали і пішли горами великими, і снігами, і льодами і вийшли в степи, а там стади свої і скуфи. Була це перша прави одречена (даровизна, нагорода) отцям нашим. Права є держаща проти мави боротьбу велику і сили дає одбивати ворогів. Небож… ішли в боротьбі тій до гір Карпатських, а там рядилися очолені п'ятьма князями, і городи, і села огнищанські, і ворогів воювали, і потиснені були… (і пішли до)… Кия. Це було до заходу сонця, а звідси йшли до сонця (на схід) до Непра ріки. Побачили там Києм утверджений город, який населяли славні роди інші. Там оце оселилися, огнища творили дубу і снопу, який єсть Сварог, пращур наш»[*].

Так було «15 літ рабства», переселень і боротьби.

Так розпочинається життя держави Києвичів – життя уже не певної кількості родів-сусідів, об'єднаних територією й природними ресурсами, а **роду-племені**, **котрий еволюціонував до стану державного етносу, що усвідомив себе, виборов землю свою й став на шлях історичної самореалізації**.

Уміщення великого тексту позбавляє потреби відновлювати ретроспективну картину великого шляху становлення народу: зрячому, розумному, совісному – зрозуміло.

[*] Влес Книга. Літопис дохристиянської Руси-України. – Ч.1. – IV. – В-во «Млин», Лондон-Гага, 1996.

Зрозуміло й те, що автор (автори?) «Велесової книги » не ставили за мету дати хронологію подій, мартиролог імен, розгляд й оцінку реальних історичних осіб. Є імена-загадки, цілком ймовірна неточність у переказі послідовності подій та «фольклоризації» постатей, але так було і в батька історії Геродота, у Гіппократа, у Плутарха.

Та чи й можна те вважати недоглядом? Для професійного історика – так. І авторам «Повісті минулих літ» можна докоряти за випадки зміщення часу подій, а відтак і реальних осіб історії.

Але «Велесова книга» – твір не так історіографічний, як літературно-мистецький, і з точки зору законів художнього жанру не тільки не суперечить, а відповідає історичній правді.

До того ж твір і за цих умов постає «літописом» еволюційного буття народу, його шляху до себе самого.

Що вирішує право на ту «літописність»? Щонайперше – рівень почуттів та мислення, спрямованих на синтез знання, уявлення, досвіду, мрії, пережитого й бажаного, природоцентристського і соціально-політичного як нерідко різноспрямованих векторів, однак мислених в єдності взаємодії та на перспективу. Як у всій світовій міфології.

І все ж, можуть сказати, які докази того, що «Велесова книга» є твором автентичним, віднайденим, а не вигаданим якоюсь сучасною особою?!.

Відповідь міститься в «слові» сучасного математика В.О. Грищенка, яке уміщуємо повністю: «Останнє десятиріччя XX ст. подивувало нас такими фантастичними надбаннями, що люди вже із якимось заціпенінням сприймають нові доленосні дарунки. Після щирого захоплення персональними комп'ютерами ми не здатні вже по справжньому оцінити революцію в телефонії. Проте явне технічне, тобто рукотворне походження подібних новинок несе на собі відбиток природного результату так званого науково-технічного прогресу. Тобто немає тут випадковості – немає і чуда. Господь грає з нами в кості, але грає в чесну гру... Був у Нього електрострум – будь-ласка, виставив його на кон (тобто для нашого спільного вжитку). Міг би надати й раніше (до речі, є деякі підстави вважати, що декілька тисячоліть назад – в період будівництва єгипетських пірамід – людство уже володіло електрикою), але цивілізація, мабуть, не бачилася ще достатньо зрілою для цього. Мабуть був ризик нашкодити їй і подібний ризик разом із цивілізаційним оснащенням зростає, – чи не завелика небезпека для існування людства криється в черговому технічному відкритті?

Одразу ж потрібно визнати, що такий тон дещо іронічного ставлення до закономірності росту технічного забезпечення людства багатьма нами сприймається неоднозначно.

Свій важкий відбиток тут накладає успадкованість ортодоксального матеріалістичного світогляду. Саме важкий, бо зробила нас твердошкірими не тільки до технічних, але й до відкриттів гуманітарного циклу. Згадаймо

колоритного Бубелу із «Лебединої зграї» В.Земляка, талановито зображеного К.Степанковим у дивному фільмі «Вавилон–ХХ» Івана Миколайчука. Вітчизняного глядача вразили своїм одкровенням слова Бубели "Не може бути такого. Ну ніяк не може бути у такій хлібній державі!" Розстріляли його і немає кому дивуватися. Якщо ми перестанемо дивуватися, то чи не влаштує нам Господь деяку перерву у своїх розиграшах?

Щоб підступити до заголовної теми, згадаємо «Слово о полку Ігоревім». Те, що рукопис пропав, інтерес до нього звичайно ж піднявся. Далі вже інтриги підігріває творення-перетворення на наших очах історичних міфів про належність твору тій чи іншій національній культурі. Наприклад, Віссаріон Бєлінський писав, що «цей твір явно сучасний, оспівані у ньому події і несе на собі відбиток поетичного і людського духу Південної Руси, яка ще не зазнала варварського ярма татарщини, чужої грубості і дикості Північної Руси». А український автор Володимир Бєлінський у сьогоднішньому дослідженні (2004) «Открытие Великороссии» знаходить в сучасних російських наукових дослідженнях приналежність «Слова» лише до російських «национальных литературных памятников». Що це, природна дихотомія унікального явища, вплив якого ділиться на сусідні культурні й може войовничий дуалізм? Ознаки протиставлення належності інтелектуальної пам'ятки українській чи російській традиції з якоюсь незбагненною періодичністю підігріває громадський інтерес.

Тільки здалеку можна починати розмову про «Велесову книгу» – такою загальною назвою прийнято називати ті древні тексти, які спочатку постали вигравійованими малюнками на знайдених дубових дощечках, а потім, після розшифровування, втілювались в тексти, перекладалися на сучасні мови і стали дійсно книгами. Думаємо, що варто окремо говорити про історію створення цього тексту і окремо – про наше опанування ним.

Історія сучасного опанування текстами «Велесової книги» починається 1919 роком, коли полковник Білої гвардії О. Ізенбек натрапив у старовинному розграбованому маєтку на дощечки з древніми знаками-текстами. По війні чудом зберігши їх, полковник потрапив до Бельгії. Там з Ізенбеком познайомився Юрій Миролюбов – поет і письменник, українець за походженням, який став першим дослідником дощечок. Аж до початку Другої світової війни, а з нею - і втратою самих дощечок. Періодом між світовими війнами окреслюється перший малий історичний круг майбутньої «Велесової книги». На відміну від великого кругу, який охоплює період від її створення - в часи дохристиянської Руси, кінчаючи князюванням князя Аскольда – до моменту віднайдення дощечок в громадянську війну передрадянської доби.

Звичайно, всі наші зусилля вільно чи невільно направлені на осягнення великої історії «Велесової книги», якою вона пройшла свій великий круг. І якщо російський дослідник Бус Кресень (Олександр Асов) приписує належність авторства остаточного варіанту дощечок «новгородским волхвам VIII-IX веков нашей эры», то це можна пояснити полемічним запалом цього дещо

екзальтованого, але багато в чому начитаного літератора. Все-таки ще зарано робити висновки канонічного характеру стосовно шляхів «Велесової книги» із 1-го тисячоліття в століття XX. Зарано тому, що малі історичні круги поки не мають остаточної, застиглої фіксації. Саме на цій частині явлення нам древнього згустку інформації цікаво зосередитися.

Фігура Ізенбека згадана нами значною мірою за необхідністю, оскільки в даній історії вона знакова. Він, як освічена людина – художник за спеціальністю, член-кореспондент Академії Мистецтв, знавець багатьох середньоазіатських мов – відразу і з повнотою оцінив те, на що доля сподобила його натрапити. А от Ю. Миролюбов займає ключове місце в технічному забезпеченні всього процесу сприйняття і перенесення на папір у вигляді текстів ізенбеківської знахідки. Це та людина, на яку випала вся відповідальність перепустити через свою свідомість весь інформаційний зміст знахідки.

Миролюбов – єдина людина, яка на свої очі бачила дощечки і потім поклала все своє життя і все своє достоїнство на донесення до широкого загалу того, чим нагородила його доля. Відомо, що свій рабський за смислом труд Миролюбов і виконував довгий час в умовах, близьких до рабських. Він доклав перших зусиль, щоб ввести свої набутки до наукового обігу. Для цього він почав пересилати виготовлені копії на зберігання та дослідження до Музею Російського мистецтва у Сан-Франціско. Секретарем музею був професор А.А. Кур (у першій своїй половині життя – генерал Куренков) і саме він став публікатором перших розвідок древніх текстів – у 1954 році в літературній газеті «Жар-птиця». Ось та перша дата, коли до свідомості широкого загалу росіян і українців були донесені голоси предків тисячолітньої давності! А самі дощечки були втрачені в страшному молоху війни і сам Ізенбек помер 1941 року в Брюсселі. Після 1954 року до літературного аналізу «Велесової книги» долучився колишній киянин Сергій Лєсний. Це вже було професіональне лінгвістичне і при тому сумлінне дослідження доолегової Руси за дерев'яними «сторінками». Йому належать перші переклади їх на сучасну мову, він же першим дав їм назву ВЛЕСОВА КНИГА. Після смерті Лєсного естафета досліджень повністю перейшла до Миколи Скрипника.

…Півтора десятка тисяч сторінок архіву Миролюбова його дружина Жанна після кончини чоловіка передала іншому подвижнику дослідницької праці – власнику видавництва «Млин» Миколі Федотовичу Скрипнику. Зі Скринником зв’язані значні подальші публікації «Велесової книги» на Заході.

Але Лєсний став також ініціатором діалогу з радянською Академією Наук (нібито він звертався також на адресу Слав’янського комітету СРСР) стосовно подальшого аналізу древньої пам’ятки. З них почалися якісно нові кола історії її опанування – вже на родовій землі Велеса. Навіть за своїм означенням воно мало бути дивним.

Тут ми зупинимося з історією і поміркуємо над тим дивом, яке постало перед нами «Велесовою книгою» і подумаємо над дивом взагалі. Для тих

людей, яких ми згадуємо тут поіменно, древня знахідка сприймалася святинею, вони їй дивувалися, це відчуття надихало їх і надавало сил для майже непосильного гігантського труда. Наведемо тут притчу про диво і про віру, яку наводить в своїй книзі Борис Ребіндер - ще одна визначна діюча особа історії дослідження пам'ятки і мешканець Франції. Щоб пояснити відмінність між людьми, які вірять в Божий промисел, і людьми невіруючим, він пропонує таке міркування. Як віруючий, так і атеїст прекрасно розуміє: жодна річ з її властивостями не могла б існувати, коли б вона не була кимсь створена. А для заснування всесвіту, в якому ми живемо, потрібно було втручання верховного божества, всемогутнього і вічного, тобто Бога. Невіруючий це розуміє, але не визнає. При цьому і віруючий, і атеїст були створені за одними і тими самими біологічними законами природи. Обидва користуються тими самими благами, якими користуються всі люди у природі, але перший це помічає і виражає вдячність, а другий намагається себе переконати, ніби Творця Світу ніколи не було і тому немає потреби бути вдячним. Припустимо, що віруючий і невіруючий вріжуть собі пальця на руці. У обох рани загояться і незалежно від їхньої волі. Проте віруючий буде вбачати в цьому вияв Божої благодаті, тоді як атеїст вважатиме це природною закономірністю, а не дивом, і не виявить ніякої вдячності.

Саме це почуття вдячності Богові виділяє Б. Ребіндер як ту рису, що відрізняє віруючого від невіруючого. А вдячність є проявом шляхетності людини, яка є зовнішнім проявом благородства духу.

Реакція на пропозиції Лєсного від Академії Наук СРСР була апріорі відомою. Не треба бути спеціалістом, щоб передбачити характер відповіді білогвардійській еміграції та українським буржуазним націоналістам стосовно започаткованих ними багатоаспектних досліджень духовної пам'ятки Руси. Відповідь була глумливою і ні про що. Але ця відповідь була підкріплена статтею в журналі «Вопросы языкознания» (1960 р., №2) під промовистою назвою «Поддельная докириллическая рукопись: (К вопросу о методе определения подделок)». Готувалася стаття палеографом і мовознавцем Лідією Петрівною Жуковською. І диво в цьому епізоді все-таки здійснилося. Л.П. Жуковська виконала кваліфікований аналіз присланої Лєсним фотографії Велесової дощечки з древнім текстом і блискуче довела справжність «Велесової книги» (це слова сучасного вітчизняного перекладача і дослідника Бориса Яценка), хоч в ритуальній частині статті підтверджувалася її визначальна назва. Після цього публікації негативного плану в радянській пресі посипалися як із рогу достатку. Це був черговий малий історичний круг опанування «Велесовою книгою», який відмирає разом з існуванням Радянського Союзу.

Нове його коло починається 1990 роком, коли в журналі «Дніпро» було передруковано «Велесову книгу» за перекладом на українську мову емігранта А. Кирпича, який був дуже досконалим знавцем мови. Не втримаємося від цитати із листа А. Кирпича до М Скрипника, який потрапив до трьохтомної збірки М.

Скрипника «Влес книга: Літопис дохристиянської Русі-України» (На правах рукопису, 1969), який лежить перед очима автора даних рядків: «*Це вперше за все моє життя я мав змогу почути голос моїх предків... Це не літопис! З того всього, що там написано, видно, що нашим предкам було не до літописів. Це неустанне, невтомне вговоряння, підбадьорування, закликання до боротьби, щоб витримати, щоб удержатись на своїй землі силою духа своїх предків і своїх богів одночасно.*

...Коли я став читати сам собі вголос, то дочитавши до того місця, де русич по смерті має стати перед Матір'ю і що вона мас сказати, я далі не міг читати від страшного зворушення, в горлі мені стисло, голос пропав, очі запливли... Чогось подібного в житті не мав. Уявляю, як ті промови впливали на сучасників".

Це вже сучасний круг сприйняття древнього голосу. Тепер мусимо пояснити інтерес у цьому крузі для автора даного нарису.

...Все почалося з феномену вторгнення в наше життя і побут персональних комп'ютерів. Після появи доступної публікації «Велесової книги» в журналі «Дніпро» поет Микола Карпенко виконав її переспів сучасною українською мовою. Технічну роботу по набору і верстці поеми виконав мій син Микола на новому комп'ютері. А далі не без традиційних для нас труднощів книга невдовзі вийшла із друку. Мені ж приємно було відчувати хоч невелику, але причетність до такої величної справи. ... Рік 2004-й. Одного літнього дня телефонує моя сестра Олександра, яка директорствує в сільській школі на Сумщині. Питає, що я знаю про «Влес книгу». Відповідаю коротко: питання настільки багатогранне, що розмову про це не варто навіть починати. А вона мені: «Це я тобі повинна щось розказати. У мене в руках три томи рукописів Миколи Скрипника». В таке диво повірити було неможливо. Хіба можна уявити собі таку «зигзугу», яка б занесла рукописи по підготовці до друку «Велесової книги» видатного сподвижника цієї праці із США в далеке українське село, хоч це село геометрично й недалеке від батьківських хат І. Багряного та О. Вишні?

Виявляється, можна. Приходить на адресу школи посилка із США з гуманітарною допомогою. Від Марії Сахно - колишньої жительки села, яка під час війни була вивезена на примусові роботи до Германії і потім потрапила до Америки, її чоловік Ол. Сахно постійно цікавився культурологічними проблемами своєї діаспори. По його смерті вона зрозуміла, що вже не зможе потрапити на батьківщину і просить школу, щоб хтось потурбувався б про могили її батьків. Посилає деякі речі, а серед них – книги із бібліотеки покійного чоловіка.

Історія банальна, як світ. Але промисел Божий в ній полягає не тільки в самій підтримці поступу до свідомості сучасників нашої прадковічної історії. Якось природно і ніби сама по собі, але на диво цілеспрямовано склалася схема дослідження «Велесової книги» така, що в історії малих кругів вона послідовно

пройшла ступені спочатку сенсації, причому приглушеної настільки, щоб потім забезпечити круги вдумливого пізнання знахідки, як текстів Історичних. А зараз ми впритул наблизилися до пізнання знахідки як згустка інтелектуальної культури наших пращурів.

Наша думка буде виглядати більш виразно, якщо ми повернемось до відомих критичних зауважень стосовно справжності тексту. В першій статті Л.П. Жуковської можливість виявлення підробки не знаходиться в частині палеографії і проблема аналізу перекладається до галузі лінгвістичного аналізу. Орфографія і мова знахідки визначили можливі історичні рамки її створення – докириличні часи. Далі виясняється троїчне трактування тогочасних основних діючих сил і наявність акцентів на функціональні співвідношення між ними. Тобто наявність у тексті «Велесової книги» певної догматики суспільного поступу. В критичній статті Л.Шульмана (Слово і час. – 1991. – №9) автор звертає увагу на підкреслений занадто культивований патріотизм суті текстів. А до слів «...Русь єсь єдина...» Шульман додає «і неподільна», що дозволяє йому із комічності такого симбіозу висновок: вся ця історія придумана і виготовлена у відомстві Берії. Але ж явно виражена в тексті емоційна-векторна спрямованість все-таки є!

Ми недаремно зацитували лист Кирпича. Він виявив величезний емоційний заряд «Велесової книги». Якщо раніше дослідники дивилися на це, як на недолік, бо за емоціями ніби затуляються факти, то зараз за напрямком емоцій ми повинні почати розгадувати напрямки ідеологічних, а точніше – догматичних засад тогочасного суспільства»[*].

Так ми йдемо до істинного знання свого минулого. Так наші прапредки бачили себе і творили себе почуттями, роздумами, діяннями, молитвами-пророцтвами, як, до речі, творили себе і своє майбутнє й автори та пророки біблійних часів витворення етно-національних міфів.

Завдяки цьому ми й бачимо, як жили й розвивалися роди (від автономних у функціонуванні до державно впливових – князівських і боярських); як мотивацію їхньої поведінки визначала природа: і фізична (географія), і економічна й міжнародна; визначала спосіб виробництва, хліборобство, рибальство чи скотарство; визначала світорозуміння і віру, мораль і право, антропоцентризм в міжнародному спілкуванні й визначенні свого грядущого. Бачення сім'ї, роду, племені в еволюційній єдності визначило «триглав» і в релігії – існування людини в системі Нави, Яви і Прави, уявлення про життя і смерть, трансцендентне й соціально-політичне покликання роду-племені та держави. А все разом – ментальність та долю праукраїнців – синтез підвищеної емоційності, з'єднання серця й інтелекту (антеїзм як філософію любові до рідної землі), культ героїчного й побратимства, як найвищої мети – рівності, справедливості, демократизму.

[*] Текст статті В.О. Грищенка опубліковано в журналі «Українознавство» (2004, № 3-4).

І надзвичайно важливо, що випромінює той синтез не лише етно-національний міф – «Велесова книга», а й історіографія в особі «Літописа Аскольда» та «Київського літописа» (пізніше – «Галицько-Волинського», а ще пізніше – «Густинського літописа», козацьких літописів, «Історії русів», «Історії України-Руси» М. Грушевського та історіософських праць його школи).

А все те визначить і зміст, пафос, і форму й історіософсько-літературних творів Київської держави великокняжої доби: билин і «Слова о полку Ігоревім», Києво-Печерського патерика і «Слова про закон і благодать» Іларіона та «Поучення дітям» В. Мономаха, проповідей К. Турівського і вершинного здобутку культури того періоду – «Руської правди» Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. А також ставлення наших прапредків і до оригінальної творчості, й до перекладної літератури: вони мислились як мало не рівноскладові. І цілком закономірно, що видатний літературознавець-філософ Дмитро Чижевський вважав необхідним говорити як про зміст кожного окремого твору, так і про стиль всієї літературно-мистецької творчості – «старої народної словесності» (колядок, русалів, плачів, казок і легенд), ліричних і епічних творінь, з мотивами, образами як вітчизняної словесності, так і міграційно-світової (праіндійської, скандинавської, кельтської, арабської, біблійсько-іудейської, грецької, римської…). А також, що всі етапи української словесності Д. Чижевський визначив саме за стильовими домінантами: Доісторична доба, Доба монументального стилю, Доба орнаментального стилю, Література XIV–XV віків, Ренесанс та Реформація, Бароко, Класицизм, Романтика… У кожній з тих мистецьких формацій дослідник-мислитель бачив і специфічне, але водночас – і те типологічне спільне, що визначає українську словесність як самодостатній феномен у системі світової літератури.

У цілковитій слушності переконують, знову-таки, твори. І найперше, зрозуміла річ, твори уснопоетичної народної творчості.

Зрозуміла, бо стало загальновизнаним, що домінантними рисами і стилю, і змісту творів (процесів, тенденцій, явищ) усіх періодів розвитку української художньої словесності виступають народність, демократизм, ідейний, стильовий синкретизм (що випливає з універсалізму мислення й почуттів), романтичний героїзм – як відображення українського етно-національного характеру.

І то – цілком природно. Можуть перериватись певні соціально-економічні процеси, міждержавні контакти, навіть цивілізаційні цикли, але не може розвиватись жива сув’язь епох народного (етно-національного) духу, бо інакше – розпад пам'яті, душі і свідомості, а це – апокаліпсис. Бо це – розщеплення єдності як народного організма – питомої частки цілісного світу, так і єдності, отже – сутності самого Світу. Бо можна склеювати чи підміняти частки в сферах метафізичного буття, – а ось у царині духовності домінує не статика, а

рух, і там, де розверзаються прірви буття, а з тим і суголосного мислення, там простір і час заповнюються потоком інших сутностей.

Тому мали цілковиту радію Микола Гоголь і Костянтин Ушинський, коли в дусі Володимира Мономаха, Іларіона, Григорія Сковороди і Тараса Шевченка, а це означає – «філософії серця» – феномена в сутності українства трансцендентного, писали: «Не поширююсь про важливість народних пісень. Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, оголююча все життя народу. Якщо його життя було діяльним, різноманітним, волелюбним, насиченим усього поетичного і він, за всієї багатогранності його, не досяг вершин цивілізації, то всю снагу, все сильне, юне буття його виливається в народних піснях. Вони – надмогильний пам'ятник пережитого; більше ніж надмогильний пам'ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом – ніщо проти цього живого, промовляючого, видзвонюючого про минуле літопису. У цьому відношенні пісні для Малоросії – все: і поезія, і історія, і батьківська могила. Хто не проникне у них глибоко, той нічого не взнає про минуле буття народу». І не в плані фіксації історичних реалій. А в плані пізнання правдивого буття, стихії характеру, порухів і відтінків почуттів, хвилювань, страждань, отже – духу народного життя – життя в повному розумінні історичного (Гоголь М.В. Твори: В 6 т. – Т. VI. – М., 1953. – С. 67–68).

І особливу роль у збереженні пам'яті, а отже й сутності народу відіграє мова. Мова як код вічності і незнищенності, бо «мова, яку дарує нам народ, сама вже може показати нам, як безмежно нижче стоїть всяка особа, хоч як би вона була освічена й розвинена, хоч як би вона була обдарована від природи, перед великим народним організмом» (К. Ушинський. Рідне слово). Бо мова – це і буття, і самосвідомість народу, феномен скристалізованого тисячоліттями духу як єдності почуттів, мислення, волі. А тому й аксіома: «Мова народу – кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина; а в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі й грози; вся любов людини до рідної природи». «І не тільки природи рідної країни, а й уся історія духовного життя народу» (доля часом суворої батьківщини). «Мова – найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі й майбутні покоління народу в одно велике, історично живе ціле. Вона не тільки виявляє свою життєвість народу, а є якраз саме цим життям». Тому: «Коли зникає народна мова – народу нема більше!.. Відберіть у народу все – і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи: вимерла мова в устах народу – вимер і народ. Та якщо людська душа здригається перед вбивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна почувати вона,

зазіхаючи на життя багатовікової історичної особистості народу – цього найбільшого з усіх створінь божих на землі»*.

Символічно, що це відчували-розуміли ще наші далекі прапредки, наголошуючи у «Велесовій книзі»: греки нав'язували нам свою мову, щоб ми забули свою віру. Щоб стали, отже, іншими, не собою, а механічними індивідами з чужою душею в грудях.

Але чи розуміють це наші сучасники? І один з нових кандидатів у Президенти заявляє про намір надати чужоземній мові статус державної. Отже: узаконити двоєдушність людей, порушити їхню внутрішню гармонію, спричинити розкол у суспільстві. Отже, закріпити в українстві відчуття неповноцінності і другосортності, догодити сусідам – «братам», котрі в ім'я своєї мови – власних інтересів! – забороняли українську мову щонайменше 174 рази… А тепер і мовою намагаються зберегти свою окупацію України.

І цілком закономірно, що коли вважалося: «лежить у могилі Україна» («Книга буття» М. Костомарова), Т. Шевченко найголовнішою і найпершою метою поставив порятунок, відродження нації-народу, а засобом досягнення мети – повернення йому його наймогутнішої енергії – Слова:

Возвеличу малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них поставлю слово…

І то було усвідомленням як вимог нового Часу, так і ролі традиції. Тих традицій, які закладались в наших найдавніших шедеврах - від фольклору та міфології, «Велесової книги», «Літописа Аскольда» і билин до епосу, оригінальної й перекладної літератури великокняжої Київської та королівської Галицько-Волинської держав.

Тепер лише конспективно нагадаємо щонайвиразніші з тих традицій:

Щонайперше – то, звичайно, з'єднання Діла і Слова народного. Без великих почуттів, помислів, життєдіянь неможлива велика література. Знаходячись на перехресті магістралей світової цивілізації і культури, український народ підносився до вершин гуманізму, правового державотворення, боротьби за свою землю і волю, справедливість і честь, за право реально брати участь у світовій політиці. Наднапруга фізичних і моральних сил визначила й наднапругу культурно-естетичної енергії. Ще праукраїнське слово вразило красою і силою, збагатило світ.

Світ правдоподібності й правди, традицій і новизни – ці проблеми збуджували думку людства спокон віків. Цю проблему порушували автори народних творів і «Слова о полку Ігоревім», «Поучення дітям» В. Мономаха і Г. Сковорода. Бо її органічно поєднували з проблемою становлення людини, а тим самим і суспільства й держави.

* Див.: Історія української школи і педагогіки. Хрестоматія. – К.: Знання, 2003.

В ім’я зміцнення внутрішнього й міжнародного становища та іміджу суспільства Ярослав Мудрий запровадив День Мови і День Держави як загальносуспільні свята.

«Чи знаєш ти, як Світ створено, і Небо, і Землю, і птахів, і риб; чи знаєш ти, що є Людина?!» – запитував Володимир Мономах і пропонував цілу програму людяності: як міри добра і краси.

Для Григорія Сковороди Слово стало мірою любомудрія, вираження руху від біологічної людини до культурно-духовної, соціальної і політичної – борця за внутрішню й загальнонародну свободу.

А й справді, якщо ми «поглумимося над священними старожитностями, – писав у «Близнецах» Тарас Шевченко, – то що ж тоді із нас вийде? А вийде який-небудь француз або, не дай боже, куций німець, а про тип, або, як говориться про фізіономію національну, і натяку не буде. А по-моєму нація без своєї власної, лише їй притаманної, характерної риси подібна просто до киселя, і самого несмачного киселя». Ось чому герой повісті Сокира не тільки вчиться в Києво-Могилянській академії, а й засвоює мудрість, читаючи «дорогі видання стародавніх класиків, єврейську біблію, французьку енциклопедію і рукописний примірник літописа Конисського» (очевидно – «Історію русів»), бо тільки на основі досвіду можна виховати патріота-гуманіста, самодостатню особистість.

Аналогічно і для І. Франка традиції – фундамент виховання, особливу роль у якому відіграє Слово, оскільки воно (книга) –

морська глибина: хто в ній пірнає до дна,
той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить.

Крицею, гострим безжалісним мечем (тим, що стина вражі голови з плечей) хоче бачити слово Леся Українка.

Магією, чарами, гімном і молитвою, синтезом мудрості та краси постає слово і для Михайла Коцюбинського, Володимира Винниченка та Олександра Олеся, Павла Тичини, Максима Рильського й Олександра Довженка, Миколи Хвильового, Євгена Маланюка й Олеся Гончара, Андрія Малишка і Дмитра Павличка, Ліни Костенко, Василя Симоненка, Івана Драча, Бориса Олійника, Василя Стуса.

Тож не дивно, що заклинаннями, плачами, афоризмами, філософсько-релігійними інвективами та пророцтвами, синтезом спогадів та прозрінь пронизані не лише найдавніші творіння, а й «Захар Беркут», «Смерть Каїна» І. Франка, драми античного циклу Лесі Українки, її «Бояриня» та «Лісова пісня», «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, «Блакитний роман» Г. Михайличенка, інсценізаії «Перший Будинок Нового Світу», «Осінь», ідилія «Святе сімейство», феєрія «Прометей», «Свиня та лисиця» (казка), «Соняшні Кларнети», «Сковорода» (симфонія) П. Тичини, «Зачарована Десна» О. Довженка, «Козак Мамай і Чужа молодиця» О. Ільченка, «Зелені млини» В. Земляка, повісті Є. Гуцала і В. Дрозда, «Циклон» О. Гончара, «Мальви» Р.

Іваничука, романи П. Загребельного і Ю. Мушкетика, поезія Б.-І. Антонича, Е. Андієвської, Є. Маланюка, І. Багряного.

При цьому важливо, що ті народно-поетичні елементи є не формальними засобами, а органічними структуротворчими підвалинами, які виражають буттєві основи і на яких замішується глибинний зміст творів, їхня посутня народність.

Народність як світосприйняття, віра і філософія, дух рідних землі і неба, роду і племені, держави і нації, – завдяки чому бачимо тисячі років еволюції особи й суспільства як нерозривного процесу розвитку поколінь в єдиному часо-просторі, в прагненні до життя та здійснення визначеної природою історичної місії.

Адепти сталінізму та імперської «єдності» проповідували або «класово-партійний підхід» до проблеми народності, диференціюючи поняття не тільки «нації» і «народу», а й різних його верств(«пролетаріату», «селянства», «гнилої інтелігенції»), або ж – імперсько-асиміляційний, твердячи, що в СРСР національне питання зняте повністю й остаточно, оскільки «сформувалася нова історична спільність людей – радянський народ».

Досвід української словесності засвідчує: загальнонародна єдність формується певним типом природи, і як багатоманітною є природа планети, так відповідною їй є й антропологічна багатоманітність вселюдства; та єдність започатковується родом, умови суспільного життя формують плем'я, – соціально-культурна субстанція, сповнюючи родовим началом всі верстви суспільства, кристалізує етнос.

Етноси або самоусвідомлюють себе й розвиваються як суб'єкти історії, або не виявляють достатньої сили до життя й гинуть: одні – і фізично, інші – розчиняються в інших. Так на карті цивілізації і культури засвідчують себе етноси харизматичні й підрядні.

Харизматичні етноси відзначаються волею до оволодіння природним простором і до завоювання домінуючого становища в світі; ними керує глибинна внутрішня сила, яка спочатку має трансцендентне походження, - як воля Землі і Неба, а в процесі боротьби за власне «місце під Сонцем» наснажується вогнем етно-національної ідеї – ідеї вічного Буття, певної самореалізації в-собі і для-себе.

Ще українська міфологія, казковий епос, синкретичні види мистецтва засвідчують многотрудний процес самопробудження і самоусвідомлення українського роду-етносу: він пізнає роль природи, бореться за свою землю, за своє право не тільки володіти простором, а й бути собою в безмежності Часу. І не тільки на власній землі, у внутрішній еволюції, а й в стосунках з персами і греками, готами й гуннами, кельтами. Серединне розташування на планеті змушує боротися з усіма і скрізь. Утверджувати себе не лише практично, а й теоретично. Так породжується своя віра і своя філософія як синтез соціального досвіду, етики, моралі, естетики, права.

Так вибруньковує усвідомлення ролі Слова – голосу віків і поколінь.

І за цих умов не могли не появитися як народні творіння світоглядно – естетичного характеру (про світове Древо, життєродне Яйце, живильну Воду, про побратимство, свою віру та мову, заповіді батьків), так і «Літопис Аскольда» та етнонаціональний міф «Велесова книга». А також, що не могли не з'явитися як билини та твори X–XIV століть, так й історичні пісні і народні думи та мистецтво воістину народної літератури доби барокко, інших культурно-художніх формацій.

Є досі "глибокі" мислителі, котрі не знаходять сил відмовитися від «теорії» перервності (відсутності тяглості) нашої громадянської та культуротворчої історії та від практики міряти українську словесність не так внутрішніми якостями та особливостями, як іноземними. А тому твердити, що в Україні і ідеї Відродження не були відомими, і "не таким" було мистецтво Просвітительства, Класицизму, сентименталізму , романтизму. От коли б точно як у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Росії, тоді б...

Тоді б не було української народної словесності! Була б імітація, було б мавпування. І не було б України, а була, як писав М. Хвильовий, «Малоросія».

Українське мистецтво могло народити лише українське Буття.

Воно й породило: і уснопоетичну народну творчість від міфології до билин і народних дум та історичних пісень (зауважимо: розвиваючи традицію синкретичного мистецтва упродовж віків!); і писемну літературу – від Кия, Аскольда і Діра до нашого часу.

При цьому не можемо не зауважити: на всіх етапах історичного розвитку народна творчість реально впливала на зміст, дух і форми писемної літератури.

Так було, коли появлялося язичницьке «Слово про Ігорів похід» і християнсько-язичницькі літописи, проповіді, педагогічні, релігійно-філософські твори: ті й ті відбивали реальні буття та свідомість праукраїнських суспільств, підносили як ідеал тип воістину української людини. На доказ достатньо згадати не тільки Антея, Іллю Муромця та Ігоря – людей гордої вдачі, сміливості і сваволі (і один стає на прю навіть з великим князем, і другий рушає в похід не тільки без дозволу, а й без відома великого князя, що було абсолютно немислимим скажімо для героя епічної поеми «Пісня про Роланда»: васал Карла Великого не мислив себе як самодостатню особистість; а точніше – навіть власну сутність бачив щонайперше в служінні чужій волі).

Становлення на ґрунті державності українського роду – етносу; конфлікти, викликані прийняттям християнства; кормига, зумовлена агресією монголо-татарських орд і роздроблення могутньої імперії київичів на етнічні регіони; потужна демонстрація сили й живучості полянсько-галичанської держави; нове рабство й національно-визвольна боротьба народу за свою історичну перспективу – все це найповніше і найнародніше відіб'є передусім художня словесність і в наступні віки.

Прикметно: закликаючи козацтво до національно-визвольної боротьби, гетьман Богдан Хмельницький посилається на сарматську минувшину та епохальні подвиги воїнів Київської держави. Межі Київської Русі визначає він і межами гетьманської України в переговорах з московським царем.

Легендарний образ харизматичного Києва, могутнього Дніпра, «Землі руської» надихає й митців нової доби. А провідною ідеєю творчості і в XVI-XIX ст. виявляється національно-визвольна: як і в «Книзі Велеса» та «Слові о полку Ігоревім», так і в літописах Самовидця, Величка, Грабянки та в історичних піснях і народних думах, а згодом у творчості Г.Сковороди з історичної долі та ментальності українців, їхнього кредо: свобода, справедливість, рівність, демократизм – понад усе!

Свобода – ось ідеал «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона. Справедливість, закон – ось ідеал «Руської правди». Людяність, єдність, патріотизм – ось ядро «Поучення дітям» В. Мономаха.

Закономірно, що ті ідеали були органічно перейняті славними правнуками: як і автор «Велесової книги», як великий Святослав, кошові Запорожжя й Гетьмани та козаки живуть, бачать світ однодумно: «краще мертвими лягти в сиру землю, ніж нидіти в рабстві». Та й що дивного? Ярослав Мудрий, Володимир Мономах були найосвіченішими людьми свого часу. І Ярослава Мудрого не випадково іменували «Сватом Європи»: Київські князі і бояри мали понад 200 одружень з тронними родами Швеції, Данії, Норвегії, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Угорщини, Польщі, Візантії. Київ пишався своєю Європейськістю. Богдан Хмельницький володів шістьма мовами, стількома ж Іван Мазепа, дванадцятьма Пилип Орлик. Їхні ідеали розвивалися в процесі всеєвропейських зв'язків, контактів з Туреччиною, іншими країнами Близького Сходу. Ідеал високоосвічених гуманістів-демократів був успадкований і Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою, Степаном Бандерою, полковником Коновальцем, генералом Шухевичем, як і героями УПА – славні традиції козацьких лицарів.

Це особливо важливо ще й тому, що навіть на початку XXI ст. українофобами шириться психоідеологія патріотичного нігілізму, зневажливого трактування українських вождів і героїв, їхніх інтелектуальних рівнів, державницької психіки мільйонів, цинічно трактується вся філософія життя, а відтак і література народності та «філософії серця».

І це за умови, що історія підтверджує протилежне. «Період філософської доби Відродження, – зазначається в розділі «Філософія нового часу XVI-XVII ст. «вузівського підручника» «Історія філософії» Т. Кононенком, – значною мірою підготував настання переосмислення ролі природи та знання про природу у філософських побудовах». Вибудовується ґрунт першої світової НТР. Свідомістю Європи запановують ідеї Просвітительства, Реформації й Контрреформації. Як наслідок – «предметом нового філософського дослідження стає природа як універсальна цілісність, самостійна й самодостатня» (с. 238), а

предметом словесного мистецтва – людина як універсум, гуманізм та національна ідея* як фундаментальні опори поступу цивілізації і культури. Формується поняття Терена – як об'єднувальної Сутності Природи і Батьківщини, Матерії і Духа, історії і сучасності, буття і творчості.

Українська і суспільна свідомість, позиція патріотичної інтелігенції, і словесне мистецтво виявилися готовими до зустрічі з викликами часу.

Осягнувши тенденції і проблеми світу – в минулому, сучасному і майбутньому, – Тарас Шевченко пропонує добу національно-державного відродження, енергією творення в якій, деміургом поступу й гуманізму буде Слово, а його витвором, носієм-лицарем і захисником – людина, котра усвідомила: до мети йти не легко.

Знову, як і тисячі років назад, поряд з вождями, а то й самі – вождями стають митці слова: Шевченковою дорогою ідуть Іван Франко, Михайло Грушевський і Леся Українка, Михайло Драгоманов, Борис Грінченко і Павло Грабовський, Михайло Коцюбинський і Володимир Винниченко, Олександр Олесь і Богдан Лепкий, Василь Стефаник і молоді когорти синів революції 1917 року. Їхнє кредо – слова великого Франка: за щастя необхідно боротись, тож потрібно «не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!».

Як бачимо, слова – аналогічні тим, що їх утверджували автори «Велесової книги» і «Слова о полку Ігоревім», які заповів Т. Шевченко: «борітеся – поборете!» і які сказав інтелігент за натурою та борець за характером Михайло Максимович московському академіку – фальсифікатору Погодіну: «Колего, відмовтесь від ваших неправдивих писань, інакше я битимуся з Вами до останнього подиху мого життя!».

І бився! – що видно й із його книги « Киевъ явился градом великимъ!». Як билися й всі справжні творці художньої словесності – великі літописці народного життя. Аналогічні процеси відображали й музика та живопис, архітектура й театр, образотворче, вокальне мистецтво.

* Див.: Націоналізм. Антологія. Упорядники Проценко О., Лісовий В. – К.: Смолоскип, 2000.

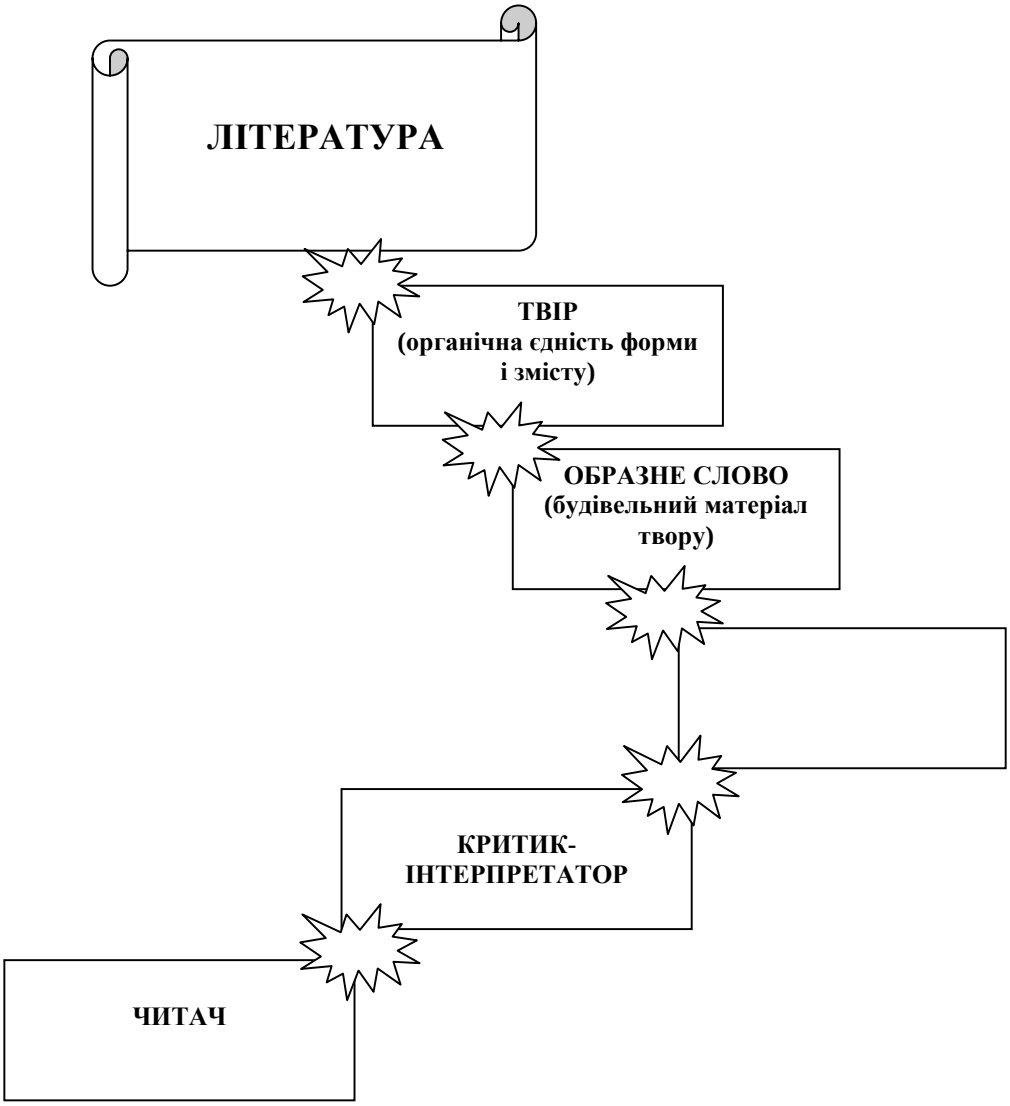
ЛІТЕРАТУРА
ТВІР
(органічна єдність форми
і змісту)
ОБРАЗНЕ СЛОВО
(будівельний матеріал
твору)
КРИТИК-
ІНТЕРПРЕТАТОР
ЧИТАЧ

Схема 9

(Термінологічний словник*

Архетип – прообраз, первісний образ, ідея.

Гуманізм – моральний принцип, в основі якого лежить переконаність у безмежних можливостях людини та її здатності до удосконалення, вимога свободи й захисту гідності особистості, ідея про право людини на щастя.

Деідеологізація – процес вивільнення громадського життя, гуманітарних наук, літератури та мистецтва з-під засилля ідеології.

Література – вид мистецтва, власне, мистецтво слова, що відображає дійсність у художніх образах, створює нову художню реальність за законами краси; сукупність писаних і друкованих творів певного народу, епохи, людства; результат творчого процесу автора, зафіксований у відповідному тексті за допомогою літер.

Національна специфіка літератури – характерні риси художньої літератури українського народу, що відрізняють її від інших літератур світу. Національна специфіка літератури проявляється як на рівні змісту (теми, сюжети, ідеї, образи), так і формально-стильових особливостей художнього твору. Ця специфіка зумовлюється особливостями тих ознак, які визначають собою націю, насамперед неповторністю національної мови народу, його характеру, етнічно-психічного складу. А ці ознаки обумовлені походженням народу, особливостями його історичного розвитку, суспільного життя, побуту, особливостями природного середовища тощо. Національна специфіка літератури простежується і в особливостях літературного розвитку; динаміці напрямів, течій, стилів; системі родів, видів, жанрів; сприйнятті інонаціональних впливів; взаєминах між літературними генераціями тощо. Українська словесность має тривкі національні художні засади, що, осмислюючись у творчості багатьох митців, витворюють тяглість традиції.

Персоналістичні домінанти українського письменства – світоглядні напрямні розвитку національної літератури, що обумовлюють її унікальну гуманістичну спрямованість. Сформовані ще в добу Київської Русі («Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха), персоналістичні домінанти визначали неповторну людиномірність українського художнього слова. За М. Грушевським, С. Єфремовим, П. Кононенком, ідея

* Див.: Філологія як українознавство: Навчальний посібник / Укл. П.П.Кононенко та ін. – К., 2003.

свободи людини в широкому розумінні (поряд із визвольно-національною ідеєю) сформувала український інтелектуальний ландшафт, найхарактернішою особливістю якого було засадниче заперечення тоталітаризму.

Українознавче осмислення національного письменства – комплекс методологічних підходів до української літератури як концентра українознавства, в основі якого лежить уявлення про національну словесність як самобутню художню систему, що має власні джерела, неповторний характер і своєрідну модифікацію загальнолюдських цінностей. Українознавче осмислення літератури охоплює такі напрями: розгляд словесності як способу художнього відображення буття народу в його історичному розвитку; простеження еволюції образу України та українців у різних художніх системах від давнини до сучасності; розкриття ролі мистецтва слова у формуванні, становленні та відродженні національної свідомості; вивчення іманентних літературних процесів на тлі та у зв'язку з іншими концентрами українознавства; розкриття національної специфіки української літератури.

Універсалістська місія української літератури – спроможність українського художнього слова сягнути рівнів переживання й осмислення світу, притаманних найрозвиненішим літературам. Універсалістська місія вітчизняної літератури реалізується в синтезі національних регістрів «внутрішньої форми слова» та екзистенційних моделей європейської художньої традиції.

(ЛІТЕРАТУРА

Винниченко В. Між двох сил. – К., 1997.
Від коріння до крони: Українське оповідання XIX - початку XX століть.— К., 1993.
Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995.
Грушевський М.С. Історія української літератури в 6 т. 9 кн. – К.: Либідь, 1993.
Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1997.
Єфремов С. Українознавство. – К., 1920.
Кононенко П.П., Неділько В.Я. Дніпрова хвиля. Хрестоматія з української літератури. – К., 1989, 1991, 1993 рр.
Кононенко П.П., Денисюк С.П., Хоменко О.А. Хрестоматія з української літератури для X і XI класів. – К., 1998, 1999 рр.
Кононенко П.П. Українознавство. Підручник. – К., 1996.
Кононенко П.П. Українська література: Проблеми розвитку. – К., 1994.
Кононенко П.П., Федоренко Є.В.
Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. – К., 2003.
Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994.
Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чер., 2001.

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології.— Львів, 1876.
Погрібний А.Г. Криниці, яким не зміліти.— К., 1994.
Погрібний А.Г. «Роздуми про наболіле, або Коли б ми вчились так, як треба». – К., 1999.
Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: в 5 т. – К., 1987-1995.
Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст. – К., 2000.
Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст.: у 4 кн. —К., 1994-1995.
Українські думи та історичні пісні. Упор.: О.Таланчук. – К.: Веселка, 1990; 2-е вид., 1993.
Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К.: Либідь, 1992.
Федоренко Є.В. Хрестоматія української літератури. – Нью-Йорк, 1977.
Філологія як українознавство: Навчальний посібник / Укл. П.П.Кононенко та ін. – К., 2003.
Чижевський Д. Історія української літератури. – К., 1997.
Чубинський П.П. Мудрість віків. Кн. 1-2.— К.: Мистецтво, 1995.
Шевчук В.О. Дорога в тисячу років.— К., 1990.

§6 **УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ**

(*Ключові слова: міжнародні відносини, Україна – Схід, Україна – Південь, Україна – Захід, Україна – Північ, Шовковий Шлях, шлях із Варяг у Греки, міжнародна політика, тактика, стратегія, політичні відносини, економічні відносини, освітні відносини, культурні відносини, династичні відносини, державні кордони, військо, міжнародне право, міжнародні організації, міжнародні декларації, міжнародні й національні інтереси, міжнародний обмін, міжнародний статус, історична роль і місія.*

Усе досі розглянуте свідчить: 1) маємо, як і всі давні народи, пра- перед- і власне історію України, українства, українознавства; 2) кожен період виявляє і специфічні особливості розвитку етносу, нації, держави, мови, культури, науки українців, але постійно – і нерозривну єдність усіх тих феноменів. Необхідно мати на увазі й умови особливості розвитку: з одного боку – зумовлені природою: історія України – це історія унікальної відкритості території, кордонів, породжуваних і ними рис характеру українців, виняткове геополітичне розташування України: на перехресті головних магістралей взаємодії народів і культур Сходу і Заходу, Півночі й Півдня. А відповідно до цього – й характер внутрішнього розвитку та міжнародних зв’язків. Україна віками була об’єктом і суб’єктом найзначніших всеєвропейських і світових процесів розвитку цивілізації та культури А все те визначало спосіб життя, тип мислення, долю українців. А головне – сформувало основи та засади і внутрішнього розвитку, річища, орієнтири етнонаціональної ідеї – і наслідку еволюції, і головної рушійної сили буття та розвитку життєвої волі українського всепланетарно-космічного феномена.

На жаль, досі не припиняються спроби не допустити повної самореалізації українців як державної нації, мови, культури, суверенного суб’єкта міжнародних відносин, а тому здискредитувати й відкинути основу самореалізації – українську національну ідею. І тому ж маємо повернутися до цієї проблеми з урахуванням усього розглянутого нами історичного матеріалу як внутрішньосуспільного, так і міжнародного.

Важко, ба – чи й можливо знайти випадок, коли б певний народ століттями був впливовим чинником загальнолюдської еволюції, але його діяльність відсувалася на маргінеси історії, і так само: щоб якась ідея жила століттями, визначала долю (щасливу чи трагічну) нації, держави, мови, культури, життєдіяльність та історичну місію народу, – і все ж розглядалася й трактувалася з діаметрально протилежних позицій. Однак такою є доля національної ідеї української нації.

Ще славетний літописець Самійло Величко наголошував: польська корона прагнула обернути українців на довічних рабів, та народ не припиняв домагатися торжества ідеалів свободи. І тоді «Всемогущий Бог, і всія тварі Содітел... посла їм яко Мойсея того», про кого пишемо – «Богдана Хмельницького, і дав йому змисл і розум, через який він зміг би від тяжкого іга

лядського вольний малоруський народ визволити, і в бажану форму втілити свободу...». Суть того «змислу і розуму» становила ідея національного визволення.

Ідеологи «єдиної і неподільної» російської імперії, більшовицького СРСР, а з ними й власні версифікатори історії України лише як невіддільної гілки великоросійського стовбура, докладали відчайдушних зусиль, тільки б довести: українці не є чинником самодостатнім, сувереном дії і мислення, а тому навіть у дні революційних повстань боролися лише за класові та релігійні інтереси. Національна та загальнолюдська самосвідомість їм була не властива. А найголовнішим їхнім прагненням було «воссоединение», отже, самознищення в Росії (чи в якійсь іншій сусідній державі).

Та спочатку прихильники «Книги буття українського народу», окрилювані геніем Тараса Шевченка, записали: «Лежить в могилі Україна, але не вмерла... і встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів слов'ян, і почують крик її... і буде Україна неподлеглою Річчю Посполитою...». А в першій чверті ХХ ст. український народ, натхнений ідеєю національно-державного, духовного відродження, втілив свій ідеал у життя, що й було записано на скрижалях історичного Четвертого універсалу Центральної Ради 22 січня 1918 р.: «Народе український! Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилася давня мрія твоїх батьків, борців за волю...».

Кривавими ранами укрили землю могили тих славних борців: мільйонами пожирала їх гільйотина імперсько-комуністичного молоха. Як колись у храмах, зведених гетьманом Мазепою, проклинали того борця за свободу, так тепер славим стимульоване конання української національної самосвідомості.

Історія й цього разу розвінчала ганебну, злочинну діяльність та пропаганду каїнів-манкуртів. 1 грудня 1991 р. український народ знову саме завдяки національній ідеї став на рівень історичних, свідомих своєї місії націй.

Революційно-демократичні і державотворчі змагання українства початку й кінця ХХ століття з цілковитою переконливістю доводять, що національно-державницька ідея має вселюдський масштаб та характер, бо її основа як історично-буттєва, так і провіденційна, а без ідеї як філософії руху поступ є неможливим.

І за цим стояли аргументи як вітчизняної самоорієнтації, так і реальної історичної ролі.

Нагадаємо лише окремі моменти: наші пращури дали світові Трипільську цивілізацію і культуру. У час розгону соціально-виробничих та торгово-економічних зв'язків між племенами й народами наші прапредки піднесли на високий рівень побутово-виробничу й духовну культуру (тип житла, знаряддя й форми праці; винайдення колеса і приручення коня; гармонізація стосунків сільської й міської сфер; вивершення військового і промислового ремесла; розвиток словесного, архітектурного, живописного, скульптурного,

театралізованого мистецтв). Ідея зміцнення етнодержавних підвалин буття зорієнтувала вождів Орія і Кия на розширення міжнародних зв'язків і територіальних володінь, котрі спричинили принципового змісту зміни навіть в соціальній формації Візантійської імперії. Особливо важливу роль відіграли наші праплемена в час використання міжнародних торгово-економічних артерій – Шовкового шляху до Китаю та із Варяг у Греки.

Надзвичайно впливову роль відіграла Київська держава в розповсюдженні християнства, писемності та культури, зокрема – політичної і правової. Українське звичаєве право заклало основи не лише структури влади – законодавчої (віче й боярська рада) та виконавчої (великий князь), – а й судово-правової системи. З ініціативи Володимира Великого Ярослав Мудрий і Володимир Мономах творять звід Законів «Руську правду», котрий регулює життя до XVI ст. і в Литовсько-Польській державі. Той звід законів враховує досвід і елінських Греції та Рима, Візантійської імперії, і країн Європи, але водночас вивершився Конституцією Пилипа Орлика (1710), яка стала вершиною і світової правової та суспільно-політичної думки.

І «Руська правда», і «Вивід прав українського народу» П. Орлика стали синтезом внутрішньодержавних і міжнародних цивілізаційно-культурних прямувань, засвідчили як буттєвий, так і суспільно-політичний та інтелектуальний геній українського народу. Закономірно, що вершинні здобутки національно-державницької творчості українства зумовили і появу культурно-освітніх братств та освітньо-наукових і культурологічних академій (Заморської, Острозької, Києво-Могилянської) всередині країни, і так званий другий культурно-мистецький вплив українства на весь слов'янський світ. А також усвідомлення: усе те стало наслідком могутнього піднесення революційно-державного піднесення української нації, реалізації її життєтворчої ідеї… як ідеї самопізнання і само творення та здійснення визначеної Природою історичної місії.

Здавалося б, ідея визначальної ролі національної самосвідомості народу стала аксіомою. Та президентові України і в 90-ті роки XX ст. нашіптують підступну версію про те, що немало негараздів у суспільстві зумовлені й тим, що ставка робилася на національну ідею, а та не виправдала себе. Декому захотілося це тлумачити як переконання: біда не в тому, що і в українській самостійній державі українській національній ідеї певними (дуже впливовими) силами відмовляється в праві на життя, вона й далі шельмується чи й переслідується, а в тому, що народові «штучно» нав'язують ідею його... самоідентифікації. І знову на поверхню ідеологічної течії напливають каламутні хвилі «філософії», згідно з якою ідея – яка відродила державу й гідність народу! – оголошується як така, що... не змогла консолідувати суспільство. Винна, мовляв, пише один з народних депутатів, і загалом, і в тому вигляді, в якому її пропоновано, а «не спрацювала значною мірою тому, що «в неї було закладено не державно-політичний, виключно національний, точніше сказати,

етнографічно-романтичний зміст. Тому на заході України її сприйняли інакше, ніж на сході й півдні...».

Не консолідувала.., не спрацювала... тому, що подана не в тій формі... На заході і сході...

Здавалося б, аналітично, доброзичливо і дбайливо. Мало не апологетично, що було б цілком природно, бо ж ідеться про серцевину буття народу. Та насправді або наївно, або продумано лукаво. І в обох випадках – неправдиво!

Неправдиво і в абсолюті: бо національна ідея була визначальною силою самозбереження та поступу народу й упродовж віків (про це вже говорилося), і на референдумі 1991 р., і останніми роками, бо передусім вона є опорою й гарантом нашого і суверенітету (це можуть заперечувати хіба що сліпі або ж фанатично зловмисні, зорієнтовані на чужі інтереси та ідеали).

Неправдиво і в конкретизації, бо одна справа – чи найбільш ефективно спрацювала ідея (і чи могла справити вплив!), і зовсім інша – чи були для того сприятливі умови та чинники. Отже: чи їй завадили виявити всю свою державно- і життєтворну суть, чи вона й справді сповнена вад (регресовпливаюча) за своєю суттю. І так само: про кого йдеться на заході й сході, на півночі й півдні? Прийом поділу України на «радянську» (отже, «свою») і «західну» (отже, «ворожу») – відомий навіть не з 20-х років XX ст., коли тим самим ділили українців на «своїх» – ленінців і «чужих» – петлюрівців, а потім – бандерівців, щоб вони боролися не зі своїми ворогами, а між собою, з ворогами своїх ворогів. Ще російські царі поділили українську націю на «своїх» і мазепинців, а далі уже й сталіністи – на «радянців» і петлюрівців, щоб зробити й остаточну градацію: хто зрікся українства, став на шлях російсько-імперського «інтернаціоналізму» – той «справжній». Інші – на заході чи сході, на півночі чи й півдні – коли прагнули служити своїй землі, нації, мові, культурі, стали ізгоями – мазепинцями, петлюрівцями, бандерівцями водночас.

Етнос – держава – свобода, мислення їх у єдності – ось основа релігії, філософії, міфології (мистецтва), які складають «вогонь життя» етнічної ідеї ще в племен до київсько-руської доби.

Краще бути убитим, ніж полоненим (рабом). «Мертві сорому не мають» – це кредо не тільки князя Святослава, а й державотворчого племені полян, яких автор «Повісті временних літ» характеризує і як ядро держави, і як народ, що жив родом своїм на землі роду свого, мав закон батьків своїх, традиції, свій норов, свою мову. І це – за умови, що поляни за кількасот років до хрещення Володимиром киян сповідували і християнство, мали найширші міжнародні зв’язки: з народами Далекого і Близького сходу, арабського й центральноєвропейського ареалів, із скандинавами. Вони не тільки знали світ, а й були в центрі його. Тому з повагою ставилися до інших, але понад усе цінували свою благодать: людську гідність, державну свободу, фізичний і духовний розквіт. І тому ж витворили справді демократичну, правову державу, в якій нерозривними мали бути «закон і благодать» (Ярослав Мудрий),

зовнішня і внутрішня свобода (Володимир Мономах, Іларіон), своя освіта, наука, мистецтво, своя релігія й церква (свої святі), своя «софійність». Ядром тієї мудрості була філософія свободи, доброчинності, любові до батьків і Вітчизни, честі, лицарської звитяги, милосердя.

Багато вели воєн поляни (русичі). Автор «Слова о полку Ігоревім» розповів не про тріумф, а про трагедію князя, бо він в ім'я власної слави знехтував і укладеними між князями угодами, і законами держави, і «порадами» (засторогами) самої природи.

Ідея русичів – волелюбна й гуманістична, універсальна глибинами й філософією, коріння якої – в етнопсихології незчисленних поколінь. Природно, що та етнопсихологія не узгоджується зі світорозумінням (етикою) варязьких завойовників, що в ім'я влади зраджували й власній присязі (убивство Аскольда і Діра); і деяких свої державців (що, подібно Святополкові, прозваному Окаянним, в ім'я влади наважився забити навіть кревних родичів – Бориса і Гліба, а коли настала година розплати – шукав захисту у чужинців). Ідея русичів не визнає насильства і зла, несправедливості, навіть найменшого обмеження прав. Останнє, зведене в абсолют, упродовж віків було причиною великих драм (аж до руйнування державних структур), однак Київ і Новгород ще з княжої доби постали як міста-республіки, у яких понад усе ставилися: справедливість, честь і свобода та демократія (що відбилося не лише на ідеології, а й на структурі управління: народне віче, боярська дума, великий князь – прообрази інституцій та їх єдності, яких прагнемо нині).

Не меншої ваги заслуговує й та реальність, що поляни ніколи не полишали своєї материзни. Отже, історія Київської Русі є праукраїнською історією. Ще з докиївсько-руського періоду благословенний Андрієм Первозванним Київ був не просто столицею, а й символом самодостатності, історичної ролі та місії полянського етносу, його державності. Тому навіть після татаро-монгольського погрому, за умов втрати статусу столиці, він ніколи не втрачав магічної сили та історичної ролі. І саме тому в ім'я звеличення інших етносів (держав) його або хотіли зробити своїм, або руйнували не лише татарські орди, а й московські князі (Андрій Боголюбський, Юрій Долгорукий) та орди сусідів.

І не менш символічно, що саме етнодержавна ідея могутньо притягала до Києва Данила Галицького: він розумів абсолютну нерозривність як східного і західного українства, так і нерозривність понять – етносу, свободи та держави. Тому й робив кілька спроб оволодіти київським столом. Загальноетнічна ідея для короля Данила Галицького була аналогом загальнонаціональної.

До ходячих аксіом належить твердження і деяких українських істориків про відсутність у керівників національно-визвольних рухів (Б. Хмельницького, І. Мазепи) національної самосвідомості та мети. Одна з мотивацій: тоді ще не було нації...

Не вдаватимемося до софістичного, хоча й абсолютно правомірного: а що

– було?!

Відзначимо інше: були навіть гетьмани, що, подібно князеві Святополку Окаянному, власні амбіції й інтереси ставили вище загальнонародних. Але, по-перше, не випадково кияни дорікали Святославові за надмірне захоплення походами й недостатню увагу до своєї землі, а Святополка нарекли Окаянним. Як і в автора «Слова о полку Ігоревім» та в «Слові про закон, благодать та істину» митрополита з руських (до речі, тільки в цього – руського! – митрополита) Іларіона жило яскраво виражене (про що свідчать і записи авторів «Повісті временних літ») чуття всеетнічної – вседержавної єдності, навіть, церковної (релігійної) незалежності та своєрідності (іудейський закон, пише Іларіон, – це екзистенція рабства: основа київсько-руської віри – свобода). Закономірно, що Володимир Мономах радив дітям учитися і в інших (мій батько, наголошує великий князь, знав 5 мов і за те мав шану від сусідів), однак найперше – знати свою Вітчизну (мову, культуру, релігію). А кияни зажадали від папи прислати перекладачів, бо не могли погодитися з тим, що священні книги звучали іншими мовами, а їхньою мовою ще не звучали (це й спричинило появу філософів Кирила та Мефодія).

Нагадаємо: літописи, отже – історіософія, історична свідомість – не лише зародилися й розквітли в Києві, а й у наступні століття розвивалися (до того ж – тільки в Україні!) і ставали голосом нерозривної спадкоємності поколінь і формацій. «Густинський літопис» охоплював період від X до XVI століття, його ідеї були продовжені «козацькими» літописами Самовидця, Величка, Грабянки. А XIX століття розпочалося «Історією Русів», щоб на рівні державно-національної філософії втілитися в «Книгах буття українського народу» кирило-мефодіївських братчиків, та «Історією України-Руси» М. Грушевського.

Чи мислимо, щоб керманичі народу (нації) не були на рівні свідомості своєї інтелігенції, більше – керованої ними маси борців за національно-державну свободу?

Малоймовірно навіть із позиції формальної логіки!

Та ще переконливішу відповідь дають їхні універсали, діяння, стратегічні плани.

Українська еліта, підпавши під владу литовських державців, зрадила власним традиціям і державців Київської Русі, бути в родстві й дружбі з якими вважали за честь елітні роди та престоли Англії й Франції, Німеччини, Польщі, Угорщини та інших країн Європи. Однак вона ніколи не зрікалася прагнень повернути свою етнодержавну суверенність. Інша справа – чи виявлялася при цьому достатня масштабами мети (адекватна) воля. Досвід засвідчує: нерідко переважали наміри, не підкріплені безкомпромісною одержимістю. Але незаперечне головне. Національна ідея жила. Народ постійно висував вождів, що прагнули мрію обернути в реальність. Першим найяскравіше це виявив князь М. Глинський, який зробив спробу визволитися з-під хваленого «протекторату» литовських володарів ще на початку XVII ст. На жаль,

обережність навіть князя Острозького та інших представників родів Рюриковичів і Ольжичів нейтралізувала волю достославного повстанця, але не зупинила історичного процесу. Державотворча воля народу висунула на історичну арену Байду, Дорошенка, Сагайдачного, десятки інших виразників національно-українських інтересів. Вони не домоглися кінцевої мети: створення Української держави, але їхня борня принесла рясні плоди. Національна ідея сформувала Хмельниччину – всенародний визвольний, державотворчий рух, який очолив видатний політичний діяч і полководець Б. Хмельницький.

І щодо нього досі точиться немало дискусій: є спроби трактувати причини його діяльності виключно з родинних обставин та протиставити І. Мазепі. Ще трагічніше: в різний час або й водночас представляти обох зрадниками інтересів... України (мотивації при цьому виводяться з арсеналу нових прийомів).

Однак це – наслідок або незнання, або й свідомої деформації української історії, а головною метою фальсифікації завжди були не тільки Хмельницький і Мазепа як реальні особистості, скільки національна ідея, доля й будучина України: Хмельницьким хотіли «ілюструвати» провіденційну невідворотність «воссоединения» українців з Росією; Мазепою – зраду волі усього українського народу бути «навіки разом» з ворожою імперією, отже – в ім'я зречення своєї самодостатності, справжньої зради своєї сутності, історичної місії. Отже, зради реального патріотизму в ім’я політично заангажованого «інтернаціоналізму» – як ідеології безрідного космополітизму, вивищення «загальнолюдських» цінностей над національними, немовби інтернаціональні (інтер=між) можуть існувати без національних (як крони без коріння).

Зрозумілі причини й мета такої тенденції.

Можна сказати коротко: творення світової російської імперії, яка без України абсолютно неможлива. Так само прийти до неї чесним шляхом було неможливо: держава Хмельницького була абсолютним антиподом імперських монстрів. Тому й поєдналися: політика збройної експансії, підкуп еліти, фальсифікація реальної історії, ідеологічний, державний, конфесійний терор. Остаточна мета – знищення нації й держави.

Хоч як прикро, але Козацька держава мала й внутрішні передумови як розквіту, так і інкорпорації в чужий організм.

Україна не могла не стати суверенною державою як за Хмельниччини, так і на початку та в кінці ХХ ст., бо вона мала обидві обов’язкові передумови: етнонаціональний міф і реальні традиції.

Сприяли появі міфу процеси взаємодії (переселення) народів, особливо інтенсивні на праукраїнському терені. Ті процеси сформували поняття різниці:«Я» і «не-Я», філософію антеїзму, свою релігію, матеріальну й духовну культуру, типи держав. У викінченій формі етноміф про формування самосвідомості пращурів виявила «Велесова книга». Окремі дослідники у 60-80-ті роки ХХ ст. (на противагу Л. Жуковській, авторці праці «Поудельная

докириллическая рукопись», 1960) докладали максимальних зусиль, щоб здискредитувати твір геніального автора. Та й хіба дивно? Прийняття його знищувало саме коріння імперської російсько-більшовицької (та й польської, турецької, мадярської, румунської) історіософії стосовно України. Однак при викладі змісту твору сучасною мовою «протестанти», схоже, вгамувалися. «Велесова книга» виявляє тип мислення доби, яка передує Київсько-Руській державі. А для даного випадку головне те, що в ній яскраво, переконливо відбито не тільки протистояння праукрів (русів, полян) грекам і римлянам, германцям і скандинавам, а й ту взаємодію з ними, яка згодом викристалізувала в українців тип європейської ментальності. І коли президент США Клінтон зазначав, що Україна є однією з найдавніших націй світу, то він мав цілковиту рацію. Коли ж він твердив, що вона є однією з наймолодших демократій, то повторював банальний стереотип. Бо ще Геродот, Гіппократ, історики Візантії, Скандинавії відзначали демократичні засади не лише держави, а й сім'ї (рівність, повноправність жінок), племінних стосунків наших прапредків.

Літописці з особливим пієтетом зображують полян – державотворне плем'я княжої доби: воно й успадкувало й розвинуло демократичні традиції.

Закономірно, що міф Київської Русі був створений спільними зусиллями літописців-історіософів, великих князів, митрополитів, письменників, митців. В основі того міфу був синтез міжнародної біблійної легенди про божественне походження Київської Русі (від синів Ноя, благословення Андрія Первозванного) з історичними вітчизняними джерелами, зафіксованими ще «Велесовою книгою».

Наступний – полянофільський – міф також мав і зарубіжні, і вітчизняні джерела: тому він став основою відповідного (синтетичного) типу освіти, права (Ярослав Мудрий), релігії (Володимир Великий, Іларіон), етнопедагогіки (Володимир Мономах), публіцистичного ораторського мистецтва (К. Туровський). І, як підсумок, – етнофілософії (про походження Бога, Неба, Землі, людини, природи, а водночас і племен Київської Русі).

На цьому ґрунті сформувалася й ментальність русичів, особливе місце серед яких літописці відводять полянам, а також відповідний саме цьому племені тип людини, що репрезентував ту ментальність.

Найхарактерніша риса тієї ментальності – універсальність, дух справедливості і свободи.

На жаль, українська (як і вся «совіцька») етнологія, історіософія, ідеологія при визначенні ментальності етносів, націй, осіб оперує переважно чи й тільки класово-партійними соціальними вимірами. То – реальний чинник. Однак і не первісний, і не єдиний. В основі ще праукраїнської ментальності і вплив міжнародного спілкування, однак головне джерело – то природа. Її тип універсальності визначає, по-перше, форми життєдіяльності (виробництва, внутрішніх, зовнішніх зв'язків) з їх відкритістю, інтенсивністю, багатоманітністю, широтою (у просторі) й глибиною (у часі); а в сув'язі з

природою – джерело, мови, у якій мала сконцентруватися синтезованість багатств природи: річок, морів, курганів, гір, степів, лісів, величі, краси, безмежності землі і неба, симфонічності настроїв, синкретизму історичного, освітнього, науково-культурного, мистецького досвіду, ніжності й мужності, сентиментальності людей півдня і суворості – півночі, морської глибини (книги, як зазначав літописець, є моря, що напоюють серце мудрістю і благочестям) і небесної таємничості та висоти. А цим самим її універсальність світовідчуття, світорозуміння, інтересів, характерів людей не в месійному варіанті (вищість над іншими, панівна роль, «богообраність»), а в плані характеру, визначеному навіть місцерозташуванням: на перехресті потоків державотворення (власного, еллінського, германського, нордичного), і магістралей, не лише військово-економічних (шлях «із Варяг у Греки», з Європи в Індію), а й потоків освіти, науки, культури, релігії.

Універсальність природи визначила й універсальну суть етнодуховності: інтерес до вітчизняних і загальнопланетарних процесів, інтересів, здобутків, прагнення активно впливати на хід принаймні регіонального історичного розвитку.

Логічним наслідком цього став такий тип людини як Кий, Аскольд, княгиня Ольга, Святослав, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Всеволод, Володимир Мономах, митрополит Іларіон, Роман і Данило Галицькі, святі Борис і Гліб, літописці Никон і Нестор: характери цілісні й багатогранні, будівники й мислителі, воїни і зодчі. І, що не менш важливо, прихильники правових і демократичних норм: соціально-політичних, державотворчих, морально-етичних, релігійно-філософських, освітньо-педагогічних. Це були патріоти, що вміли прагматично ставитися й до досвіду античної Греції та Риму, Візантії й Болгарії, арабських, центрально-європейських, скандинавських народів, але розуміли: жити лише чужим розумом, досвідом, культурою – означає бутинахлібником, прирікати себе на роль сліпого виконавця чужої волі, не творця історії, а поступливої глини, з якої кожен може ліпити образ за своєю подобою. Тому й витворили власну могутню державу і власну незалежну віру та церкву (на рівні митрополії та патріархату).

Закономірно, що угро-фінська етнічна основа майбутньої московської держави визначила її орієнтацію на візантійство й татаро-монгольський ордизм з їхніми основами: необмеженого централізму, абсолютизму, знищення всякої особовості (індивідуальної, соціальної, етнічної, релігійної деперсоналізації), духовного терору, самодержавства – у внутрішній і гегемонізму, перманентного експансіонізму – у зовнішній політиці (з XVII ст. російська держава щоденно пожирала понад 120 кв. км земель сусідів) творився монстр з культами тиранічного бога – вождя і бездуховного «колективу» – орди, єдина місія якої – заповнити собою весь планетний простір, перетворити його на імперію рабів.

Продовжуючи лінію великих київських князів, король Данило Галицький зробив усе, щоб Русь-Україна розвивалася в колі європейських держав, була

нацією-державою з пріоритетами суверенності, правових норм, активної ролі всіх сфер суспільного буття. Не варто думати, що київські, чернігівські, галицько-волинські керманичі були, на відміну від російських, турецьких, кримських, мадярських, польських, ангелами, ідеальними демократами. Особам лідерського типу від природи властива жага владолюбства (доказом чого є історія Цезаря й Наполеона, Кромвеля і Хмельницького, який здійснював твердий курс на спадкоємну гетьмансько-монархічну форму правління, що просто-таки диктувалося тодішніми умовами та інтересами держави). І українські володарі були випадками суворими чи й жорстокими, безкомпромісно самовладними. Але вони, як і московські, турецькі чи польські у своїх умовах, були так само і володарями держав-земель, і «підданими» інституцій, витворених століттями. Нагадаємо: конгломерату авторитетних структур віче, боярської думи, великокнязівського столу, – кожна з яких діяла на засадах існуючого – звичаєвого чи державного (як «Руська Правда») – законодавства, і які були, наголосимо, для України традиційними, для інших же, зокрема Росії, похідними, а тому – неприйнятною реальністю. Тому керівники України-Русі були і самовладними, і контрольованими в діях (навіть князів, а згодом гетьманів (народ, віче, Січ) як настановляв, так і позбавляв влади). І Київська Русь, і Гетьманська Україна були і географічно, й духовно європейськими державами. А їхні володарі – носіями етнонаціональної державницької самосвідомості, що віками викорінювалася сусідами, але ніколи не втрачала своєї провіденційної магії та сили.

Тож період Литовської держави, коли українство прийняло роль не суверена власної долі, а «рівноправного партнера» (і це – на терені своєї землі, раніше могутньої держави!), був трагедією елітного духу, життєвої волі українців. Й повчально, що розпочалася руйнація духу не ззовні (за умов рабства), а зсередини, коли українці грали не в свою гру.

Богдан Хмельницький очолив і звершив неминучий процес відродження духу нації, поєднавши три органічних аспекти: соціальне – національно-державне – духовне (і на рівні психіки!) визволення. Без такої єдності була б не національно-визвольна революція, а громадянська війна. Не випадково, що Б Хмельницький спочатку зажадав повної автономії та кордонів своєї держави у межах праукраїнського етносу, а згодом, переконавшись у зраді царизму, почав переговори з шведським королем Карлом X про створення незалежної держави України-Русі –повноправного члена конфедерації семи європейських держав. І був визнаний Європою як суверенний правитель самодостатньої держави – важливого чинника життя в усій Європі. Саме тому І. Мазепа став на шлях повної суверенізації України.

Богдан Хмельницький був свідомим своєї та народної місії творцем українсько-національної держави, отже – процесу відродження національної ідеї.

Усе зазначене дає підстави для висновку: ще з XVII ст. національна ідея –

це універсальний феномен, зумовлюваний, з одного боку, природно-космічними чинниками (захованими в глибинах етнобуття та свідомості, навіть – інстинкту), а з іншого – усіма чинниками й формами історичного буття нації: сімейними, родовими, племінними, етнодержавними, соціально-економічними, політичними, духовно-культурними (освіта, наука, право, філософія, мистецтво, релігія), міжнародними. Інтернаціоналісти ленінсько-сталінського кшталту ідентифікували національну ідею – свідомо і цілеспрямовано! – з націоналізмом (звичайно ж – «буржуазним»), тобто – ідеологією, чужою й ворожою не лише іншим, а й своєму народові. Тому носії вкраїнської національної ідеї всі поспіль були проголошені ворогами… українського народу, а вороги – його героями.

Історичний досвід засвідчує: нація-феномен, що формується в глибині віків та поколінь (етносів), до кристалізації як нації політичної (державної) проходить багатоступеневий шлях, однак її глибинна сутність започатковується сутністю природи. Історія знає тисячі лоб'єднань і союзів. Однак єдиним одвічним і незнищенним феноменом виявилася нація. Бо вона є не сумою частин, а спільнотою, зумовленою єдиним Буттям і Духом; вона – ядро такої цілісності, як вселюдство.

Ще раз нагадаємо: найунікальнішим було (і є) навіть географічно-природне, а тим самим – геополітичне розташування правітчизни: відкритість на всі сторони світу. «Велесова книга» виявляє незаперечну спорідненість укроросів-русів з індоєвропейськими цивілізаціями. Але та спорідненість не могла стати засобом асиміляційних процесів. Тож ще наші пращури вірили: співаючи хвалу Богові на землі чужинській, треба явити і власну силу та волю; домогтися права сказати: «Та є Земля, і треба немало старатися, щоб утворилася земля наша».

Утворилася. І не тільки із своєю природою, а й віро-філософією: є Вогонь і Світло. Поза ними є ще глибша Потуга Всесвіту. Вона – в Громовиці Перуна. Вона поборює Темінь і Космос, існує внаслідок Боротьби між ними. Наш Перун – Батько Даждьбога – і є Сам Сварог у троїстості його істоти. «І ми живемо, п'ючи Живу Воду, доки, як і все до нього, відійдемо до лук і гаїв райських і до Бога Перуна Громовержця, Бога Війни і Боротьби». Щастя – мета людини і племені, держави. Та щастя – не в спокої і оплакуванні часом драматичної долі. «Про нього ми речемо, що він не перестає обертати Колесо Живучого Явлення. Він веде нас на праву дорогу до боротьби та рискування великого». А ми щоб знали: мусимо «обертати Колесо живого життя!..».

А для цього, наполягатиме Вчитель наступної формації, Володимир Мономах, необхідно пізнати, як світ створено, і небо, і землі, і птахів, і зорі.., щоб зрештою пізнати, як та для чого створено й саму людину, твою Вітчизну (плем'я, націю).

І це вже реальність не міфа, надії, жадання, а – історичного досвіду, закріпленого зодчими Держави: Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Данила Галицького. Вони ідею творців власної долі перевели на рівень

практики, довівши: без високої ідеї діяльність – сліпа. Кон'юнктурний прагматизм без орієнтації на перспективу та духовно-політичну еліту приречений. Так само, як обов'язкова демократія, оперта на Закон. Без істини, справедливості, закону не буває ні Свободи, ні Благодаті.

Трагедія України XIV–XV ст. у втраті еліти, сконсолідованої на власній ідеї. Тому не можемо не думати: чи маємо ми нині українську державну еліту?

Велич нації – у її спроможності породити людей, відповідних обставинам.

XV–XVIII ст. народжують Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Івана Виговського, Петра Дорошенка, а водночас Григорія Сковороду, Петра Могилу, Івана Мазепу, десятки полководців, яких шанувала Європа, панічно боялися чужі і свої яничари, любив народ. То був не традиційний тип лицарства: його метою було не поневолення (рабство) інших, не матеріальні блага, а свобода.

Хмельницький очолив саме цей тип лицарства – спадкоємців лицарства Київської Русі, тому й втілив національну ідею у Боротьбу та Державу**.** Національна ідея – філософія, поєднана з всенародною Боротьбою, сформувала політичну націю, яка відродила ідею національної держави та історичну перспективу українства. Знаменно: успіх справи зумовлювало поєднання трьох чинників: національного, соціального й духовно-релігійного.

І так само знаменно: всі, хто планував підкорення, колонізацію України, починали зі знищення основ її етнонаціональної самосвідомості: мови, освіти, віри, культури, еліти (політичної і **духовної).** З цією метою турки й татари проводили асиміляційні акції: вивезення десятків тисяч молоді, створення змішаних (за більшовизму – «інтернаціональних») сімей (шкіл, вулиць, районів, будов, зрештою – республік), виховання дітей в дусі ненависті до українства. Російський царизм розгорнув тотальну деукраїнізацію: заборону мови, шкіл, видання книг українською мовою, а водночас змістом (передусім – про інтелігенцію й національну проблему). На адміністративні посади наказувалося призначати («обирати») лише великоросів. Зрештою, було привласнено навіть родове ім’я України – Русь, модифіковане в Росію («русский»). Покоління мали ставати людьми без історичної пам’яті та етнонаціональної самосвідомості, тими, про яких писав Т. Шевченко, що вони – «славних прадідів великих правнуки погані», бо гірше ляха розпинають свою Україну, повірили й змирилися з тим, що вони – «малороси», позбавлені державної волі та мудрості, «разбойники, воры» з психікою лакеїв, грабіжників, пияків, а їхні вожді – зрадники-злочинці, серед яких особливо ворожий народові І. Мазепа, бо він, як писав навіть геніальний поет, але імперський ідеолог О. Пушкін, є втіленням зла.

Немногим, может быть, известно,
Что он угрюм и нелюдим,
Что он не ведает святыни,
Что он не знает благостыни,
Что он не любит ничего,

Что кровь готов он лить, как воду,
Что презирает он свободу,
Что нет отчизны для него...

І це – про людину, яка стала ідеалом національного героя і для всієї Європи! Знали благостиню й свободу лише Петро І, Катерина ІІ, інші царі та однодумці Леніна: вони засилали на каторги, в каземати, на ешафоти українських патріотів й щедро винагороджували «хахлів», які ревно, наввипередки служили колонізаторам і розпинали на Голгофі свою Україну.

Трагедія України, що перші робили це в інтересах своєї імперії, другі – проти самої сутності, життя однокровного народу. Поступово українська нація ставала *не буржуазною* (твердження, яке цинічно накидали М. Грушевському), а *неповною*: без свого міста і своєї еліти – управлінської, освітньої, наукової. Сусіди пили не тільки кров (як у Батурині, де було винищено всіх мешканців столиці), а й розум та душевні соки.

Закономірно, що ворогом номер один для фальшивих піклувальників стала... українська національна ідея. Ідея, яку було атестовано лише як виплід українського «злочинного» сепаратизму, невластивого жодній цивілізованій країні.

І це за умови, що саме національна ідея була органічною для кожної нормальної, і найперше – державотворчої нації.

Руссо, Кант, Монтеск'є, Гегель, Юм, Гельвецій, Гумбольдт, Гердер – ось світочі науково-філософської думки, які досліджували сутність і роль національної ідеї в XVI–XIX ст. І дійшли висновку: національна ідея – це Пам'ять (досвід), Дух, Воля, Свідомість мети, Етика й Естетика, формотворна енергія характеру, життєдіяльності нації. Вона не тотожна ні одномірному націоналізмові, ні агресивному руйнівному месіанізмові чи абстрактно безтілесному космополітизмові. Тому Й. Гердер, Й. Фіхте, Д. Мадзіні, А. Міцкевич розрізняли кілька типів націоналізму: ліберальний, інтегральний, реформаторський.

Духом Хмельниччини, наступних епох в Україні став синтез ліберального й реформаторського націоналізму, який мав поєднати енергію відродження великих традицій та характерів з енергією творення держави.

Логічно, що особливу роль у цьому посіли «Історія Русів» і Т. Шевченко. Перша повернула зв'язок епох і поколінь. Геніальний Кобзар скристалізував націю як самоусвідомлюючий свою сутність та історичну місію планетарно-космічний феномен. Позбавлений змоги дістати загальну академічну освіту, Великий Реформатор інтуїтивно проникав навіть у потаємну сутність речей, носив вічний, безмежний, незнищенний світ у собі і сам був Розумом, Совістю, Честю світу.

Нація, Вселюдство, Дух і Характер нації (бо нація без свого характеру – кисіль, і дуже несмачний); своєрідність і універсальність; філософія серця й гранична напруга волі; логіка й любомудріє (бо розум має бути добрим, а серце

– розумним); закон і демократія; етика і краса; а як підсумок – універсальна єдність джерел людино- і життєтворення – ось синтезований зміст національної ідеї для Тараса Шевченка. Тому він аналітик і пророк, його ідеал – індивідуальна, соціальна, національна, духовна Свобода, а шлях досягнення його – відродження й зміцнення Держави. Закономірно, що саме найвищий геній став носієм і втіленням національної ідеї.

Шевченко розбудив знищувану рабством націю, повернув їй кращі інтелектуальні сили, дав віру, перспективу, гідність і честь. Нація стала на шлях історичної самореалізації.

Кирило-мефодіївці створять новий міф – книги буття українського народу, в яких піднесуть ідеал єдності: вільного, державно-незалежного українського народу і гармонійної співдружності інших державних народів.

М. Костомаров, В. Антонович, І. Франко, Леся Українка піднесуть український дух на рівень універсального самоусвідомлення, неминучості хресного ходу Мойсея, який, щоб відродити народ, мав знищити в ньому дух рабства, психіку неповноцінності, недержавності, приреченості.

Закономірно появилася «Історія України-Руси». Виникли справді українські партії. Як зазначав В. Винниченко, народ проникся ніжністю до національно-визвольної революції (яку згодом більшовики підступно підмінили громадянською війною й процесом розщеплення нації – раніше самосвідомої і самотворчої спільності) й створив свою національну державу, яку волею історії очолив спочатку голова Центральної Ради (воістину українського витвору), а згодом – президент М. Грушевський.

Досі не стихають дискусії, чому українство було брутально розчавлене «інтернаціоналістами» (чужими й не менш лютими самогубцями своїми) й впало в Руїну. Один із аспектів дискусій, означений В. Липинським і Д. Донцовим: в ім’я основи розвитку треба починати з творення нації чи держави?

На жаль, у цьому ключі палають пристрасті й нині. Не дивно, що Україні нав’язують версії то двомовності, то подвійного громадянства; творення «національної держави» чи «громадянського суспільства»; прав людини чи прав нації; побудови унітарної держави чи почленованої на регіони...

Здавалося б, дивно, бо історія відповіла: до мети можна прийти лише за умови цілісного процесу, в ході якого нація будує державу, а держава виступає гарантом розвитку нації. У свою чергу метою цього процесу є не виокремлення інтересів якоїсь однієї частки суспільства (нації, етноменшин, соціальних верств, політичних партій) як пріоритетних, а гармонізація їх як органічних частин єдиної цілісності.

Ще в 1919 р. В. Винниченко в розмові з мадярськими комуністами закликав разом боротися за права й самовизначення націй. Мадяри відповіли: для комуністів національна проблема не є фундаментальною. Винниченко заперечив: навпаки! У Росії немає ніякого комунізму, бо там не відстоюють прав пригноблених народів. А як можна домогтися загальної свободи (і

соціальної), коли не боротися з національним рабством? Запам'ятайте, наголосив Винниченко, Росія загубить себе на українському питанні. Але водночас опинимося під уламками ілюзій та гегемонізму і ми з вами...

Та що – минуле... І в 30–80-ті роки ХХ ст. ті комуністи України, які виступали проти суверенності української нації, фактично виступали й проти української державності. Це завершилося знищенням не лише суверенітету, а й десятків мільйонів борців за незалежність. Достатньо нагадати, що на початку 30-х років було знищено 21 інститут НАН, починаючи з інститутів історії, мови, філософії, кінчаючи інститутом права. Кремлівська гільйотина пожерла сотні тисяч інтелігенції, разом з тим і конфесійної, понад 10 мільйонів хліборобів (основи української нації) – жертв голоду 1921, 1933 років. Україна була перетворена на колонію концтабірного типу. Сучасні події тільки вияскравлюють печальну істину: хто виступає проти національної ідеї, той виступає і проти державності та, закликаючи повернути СРСР чи стати членом СНД або ЄЕП, практично веде антидержавну діяльність. Дивно, що держава, боячись гніву «борців за рівність і справедливість», пасивно спостерігає процес руйнації її підвалин, агресивного посягання на історичний волевияв народу.

Не можна домогтися мети, не усвідомлюючи її сутності і реальних шляхів досягнення.

Кожна держава розвивається на засадах певної ідеології. Основою Української держави, якщо вона справді хоче бути українською (в універсальному значенні поняття), має бути національна ідея. Але не як ідея (концепція) якоїсь однієї соціальної верстви (класу), партії, групи (бо не держава, народ, нація мають служити партіям, як то було за доби більшовизму, а навпаки: все і всі повинні керуватися інтересами нації – держави, сприяти долі кожного її представника). Отже, універсальність програми розвитку зумовлює й необхідність підходу до національної ідеї як до універсальної сутності. Маємо на увазі, що ця ідея зумовить найбільший ефект в цілісності: проблеми державно-політичні (тип держави, суспільства, зміст Конституції, структура влади, методи управління); національна політика (правові основи гармонізації стосунків нації з нац- чи етноменшинами); характер соціально-економічного розвитку сімейних, виробничих відносин; політика у сфері освіти, науки, культури, мистецтва, «четвертої влади» – преси, засобів інформаційного простору (в Україні негайно має бути створена дійсно Національна рада з проблем ЗМІ); питання оборони держави (структури, тактики і стратегії збройних сил, формування армії на вітчизняних традиціях – починаючи з князів Кия, Аскольда, Святослава, Ярослава Мудрого, Данила Галицького, Дорошенка, Сагайдачного, Богдана Хмельницького й продовжуючи досвідом Петлюри і Коновальця, Шухевича і Черняхівського, багатьох інших полководців, героїв ХХ ст.); проблеми конфесійного розвитку (не може існувати ситуація, коли релігійні сили розрізнені і нерідко панують церкви антиукраїнської орієнтації; повинна бути відновлена історична справедливість і

перспектива – Україні має бути повернуто суверенний патріархат); проблеми міжнародних відносин (які б здійснювалися в річищі реалізації Україною своєї історичної місії). І проблеми формування української людини та еліти (духовно-політичної, освітньо-наукової, культурно-інтелектуальної). Нагадаємо: українська нація часу Хмельниччини була монолітніша, бо мала високу мету й еліту, спроможну реалізувати задуми.

Потім почався процес саморуйнування. Коли І. Богун в ім'я свободи народу активно виступив навіть проти укладання Переяславської угоди, то Брюховецький продав гетьманство і суверенітет за чин російського барона. Батурин не був би подоланий, коли б не зрада сотника Носа. Україна не була б почленована і уярмлена зовнішніми ворожими силами, коли б їм на поміч постійно не приходили церковні ієрархи (католики й православні), а також кирпогнучкошиєнкови (за визначенням Т. Шевченка), а потім «здрібнілі мікромалороси», до того ж не лише з числа урядуючої шляхти (як Кочубей), а й інтелігенції— без неї Петро І не реформував би Росію, а з нею Україна й надалі лишалася б європейською нацією, яка хай би періодами й підпадала в залежність (що бувало чи не з усіма державами), але не втрачала б духу й основ державності. Має рацію Є. Маланюк, коли стверджує, що малорос – «це тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно, а – в наслідках, часом – і расове». І так само малоросійство. Це – не москво- чи польськофільство. Це – зрада власної сутності, внутрішній розлад і деградація, а як наслідок – ганебна зрада своєї нації і держави, демократії і свободи й служіння силам реакції, тоталітаризму, колоніалізму. Чужим інтересам.

Україну підточувало лакейське малоросійство: кар'єристичне, бездуховне, агресивно антипатріотичне. І – горде своїм яничарством, тому аморальне й розтлінне.

Немає ні нації, ні держави без національно-державної мови. Бо мова – це світосприйняття, міра спорідненості з народом, а відтак – готовності й здатності служити розвиткові його суверенної сутності, матеріальної і духовної культури, код і паспорт суспільства. Можна змінювати навіть такі святині, як гімн, прапор, герб. Зміна мови означає неминуче конання й смерть нації. Закономірно, що в Італії й Франції на початку національно-визвольних революцій національними мовами користувалося 3 і 52 відсотки (Італія й Франція до того були в складі імперій). Незалежність владно поставила проблему мов. І так само закономірно, що й нині, у час розквіту, уряди Англії й Франції силою державної влади захищають суверенітет вітчизняних мов.

В Україні інформаційний, освітньо-науковий простір ще більше зрусифікувався. Засоби масової інформації ведуть шалену кампанію щодо дискредитації української – формально державної – мови. Знову актуалізується версійка: до світової культури можна прийти лише через російську (чи англійську) мову. Але при цьому лукаво замовчується: українська мова тоді не збагачуватиметься поняттями державного, соціально-економічного, духовного,

освітньо-наукового, технологічно-інформативного, мистецького розвитку, а все біднітиме й хирітиме, доки не буде остаточно витіснена як малоефективна.

Зброя, якою не користуються, ржавіє, стає музейним експонатом.

Мова, яку не розвивають і не захищають, стає Попелюшкою у власній господі й гине. А загибель будь-якої мови – це трагедії вселюдства, бо з нею гине органічна частка духовно-космічної єдності. Загибель мов – шлях до уніфікації, а це шлях розпаду й знищення сутності Всесвіту – його багатоманітності, перетворення Світу духовного, гуманістичного в механістичний, одномірний.

Вихід: прийняття політики протекціонізму щодо основ національно-державного розвитку. А тим часом держава потурає тенденціям, спрямованим проти власного існування. Потрібен новий чіткий і відповідний обставинам закон про мови із зазначенням: державною мовою і мовою міжнаціонального спілкування, навчання, виховання, управління є українська. Вона підтримується всіма засобами держави. Держава гарантує вільне вивчення мов і культур всіх етноменшин. Але не за рахунок державної мови.

Ще царизм запровадив політику розчленування України (зокрема на Мало- і Новоросію). Це призвело до посилення ще й внутрішнього антагонізму в цілісному етноорганізмі – його шматували відцентрові тенденції. Україна виявилася роздертою на клапті, а тому легко пограбованою чи й анексованою сусідами.

І раптом – ідея політики автономізму чи регіоналізму! Коли ще не відбулося стабілізації й консолідації, коли неприховано панують орієнтація на сепаратизм й інтереси суміжних країн, молоду державу диференціюють за територіальними, економічними, мовними, етнокультурними, конфесійними особливостями. До того ж більшості випадків вигаданими й несуттєвими.

Це – небезпечні тенденції, і не випадково вони призвели до політичного русофільства в Донбасі й Криму та русизму на Закарпатті, до неприховано антиукраїнської практики в ряді областей, у яких, по-перше, століттями проводилася антиукраїнська демографічна політика, а по-друге, населення – і за цих обставин більшість його складають українці – позбавлене реальних прав на самореалізацію. І це – у своїй державі!

Крим ще до прийняття всеукраїнської Конституції готував свою. Не кажемо про факт існування кількох конституцій в одній державі – то і логічний, і правовий абсурд. Бо цілісність і її частина не можуть мати однаковий суверенітет.

І йдеться не про зміцнення правової системи в державі (зокрема щодо нацменшин), а про позбавлення реальних прав цієї держави. Та корінної нації. І ніхто не несе відповідальності за антизаконні дії.

Цього ж роду абсурд і в самій дилемі: права людини чи права нації, корінної нації і нацменшин чи етногруп. Які можуть бути права особи в безправній нації і навпаки? Тільки повноправна (державотворча) нація може

гарантувати права на всебічний розвиток представникам інших етносів. Усі громадяни України мають ставитися до неї як до матері, хоч би якої національності вони були. Це і політична, правова, і етична міжнародна норма, і честь українцям, які в Росії є патріотичними громадянами, однак не робить честі Росії те, що в ній від 6 до 12 мільйонів українців неухильно денаціоналізуються, не мають жодної української школи чи інституції, яка б підтримувалася державою. Державою, до речі, яка знову проголосила офіційною орієнтацією месіанство імперського штибу. Ось чому мусить бути єдина державна мова, правова система, єдине громадянство, творення єдиної цілісної системи освіти, науки, мистецтва, інформатики, паспортного режиму.

І – цілісна національна держава, а не міфологізоване «громадянське суспільство». Бо, по-перше, досі ніхто не пояснив, чому національна держава протиставляється «громадянському суспільству» (також часто не визначеному в його сутності). А по-друге, основою цієї держави має бути національна ідея у її універсальному обсязі.

Так, досі вона повністю себе не реалізувала. Та причина одна: шалена протидія антиукраїнських сил, формованих, зауважимо, століттями й тепер також підгодовуваних чужими державами, зорієнтованих на чужі інтереси.

Проте і за цієї умови саме національна ідея стала єдиною стрижневою ідеєю державотворення. Справді, що могло визначити одностайну волю народу у час референдуму 1 грудня 1991 р.: економіка, політична, соціальна структура, ідеологія, високий рівень добробуту?.. Талановиті й визнані народом лідери? Їх, відповідних концепції суверенної України, або ще було мало, навіть, і не могло бути! Тільки національно-державна ідея як філософія свободи і демократії підняла на протест народ і в жовтні-листопаді-грудні 2004 року.

Значну роль у справі відродження відіграло зарубіжне українство (а воно обчислюється в 26 мільйонів творців матеріальної та духовної культури США і Канади, Росії і Польщі, Угорщини і Румунії, інших країн).

Однак не потрібно володіти надзвичайною проникливістю та мудрістю, щоб чесно відповісти: вирішальну роль відіграв народ в Україні. При цьому він виявився чутливим і до пам’яті, традицій далекої історії, досвіду державотворення першої чверті ХХ ст., і до уроків великого відродження 20-х років ХХ ст., і до нетлінного подвигу мільйонів жертв, що гинули в тюрмах і концтаборах, але до останнього подиху боролися з ленінським псевдоінтернаціоналізмом, гітлерівським і сталінським фашизмом та імперіалізмом, а нині бореться з антинародним режимом та антинаціональною політикою.

І нині є політики, ремеслом яких стала зрада інтересів України. Говорять, що й народ сьогодні проголосував би за незалежність не так вражаюче одностайно. Та подібного роду оракулів для України сусіди вирощували упродовж століть, навмисне, професіонально, щедро оплачуючи. Не вилучено з арсеналу і військовий, економічний, політичний шантаж та тиск. Недругам

України частково вдалося досягти мети: кинути тінь на національну ідею. Та причина тому – не сутність самої ідеї, а економічно-виробничі труднощі, які кидають у відчай і спонукають не вірити нікому й нічому. Ганебну роль відіграють ті, що поетизують «ковбасну» ідеологію й психологію. Відомо, що тисячоліттями люди вважали, буцімто першим був вік золотий, далі – срібний, бронзовий, а потім і залізний: жорстоко недобрий. Відроджувати такі уявлення, ностальгію по суспільству з уніфікованих ідеалів, інтересів, потреб, смаків – аморально й злочинно. Річки не течуть назад. Коли б Бог знав, що Єва й Адам спокусяться плодом знання і тим учинять зло, подумав би, чи створювати їх. Але ж Бог ніколи не шкодував, що створив?! Чому ж теперішні захисники перебутого «раю» практикуються на збудженні примітивних уявлень та орієнтації не на майбутнє, а на минуле? Хочуть скористатися невисоким політичним рівнем свідомості сучасників чи й самі слабують на пам'ять, інтелект, совість?

З особливою повагою приймають громадяни України орден Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького: ті відзнаки відроджують у них пам'ять історії, духовно-інтелектуальні святині, почуття особистої причетності до величних діянь геніїв, вождів і поколінь народу. І це – ще один доказ, що національна ідея не тільки жива, повністю виправдала свою історичну місію, а й є безсмертною, їй притаманна інтегративна категоріальність. Бо вона універсальна як Космос, Земля, Україна. Бо вона найвищою мірою суголосна з ідеалами суверенної, правової, демократичної, гуманістичної держави. Вітчизни спраглих щасливої долі людей. Вона одна є гарантом здійснення Україною великої історичної місії.

Саме філософія національно-державницької ідеї визначає й характер міждержавних зв'язків України.

Нагадаємо: економічні інтереси держави спонукали Кия, а згодом і Аскольда, Святослава здійснювати походи на хозар, Візантію, Рим, на придунайські землі. Стратегічні інтереси підказували Володимиру Великому, Ярославу Мудрому приєднувати Червенські городи (Закарпаття) та колонізувати прилеглі до своєї держави землі, приймати й узаконювати християнство. Ідея міжнародної ролі народу й держави спонукала Володимира Мономаха (= імператора) вступити в родинні зв'язки з Візантією й Англією, а інших князів – практично з більшістю правлячих династій Європи: так легше вирішувались найголовніші проблеми не лише міжнародного, а й внутрішнього розвитку, у тому числі економічні, соціальні, освітні, наукові, релігійні, мовно-культурні.

Інтереси держави коригували міжнародну і конфесійну політику Романа та Данила Галицьких, зокрема – їхні постійні перетрактації як із Золотою Ордою, Римом, так і найближчими сусідами – Польщею, Литвою, Угорщиною, Молдовою; колонізаторську політику щодо земель Суздальського, Володимирського, Московського та інших князівств, заселених угро-фінськими

й татарськими племенами. Монголо-татарська навала підбила широкомасштабний лет української імперії, її розпад спричиняє включення в систему Литовської, а далі й Польсько-Литовської держави. Винятково складними виявляються взаємовідносини з Туреччиною та уламком Золотої Орди – Кримським ханством: то виключно ворожі, а то й союзницькі, бо умови завжди диктували не лише тактику, а й стратегію. Були програші, були й виграші. За таких обставин немало народів назавжди втратили свою перспективу.

Етнонаціональна державницька ідея українців відродила пам'ять про своє славне минуле. Традиції сколихнули волю до аналогічного міжнародного майбутнього.

1648 року під Жовтими Водами українська народна армія громила наймогутнішу в Європі польську військову потугу в союзі з кримськими татарами.

Знесилена турецько-татарськими людоловами, нескінченними війнами, спустошливими нападами сарани, морозами й неврожаями, Україна змушена була прийняти протекторат московського царя, – але не як підкорений народ чи колишня гілка московського племені, а як рівноправний союзник.

Тому ще Богдан Хмельницький, дізнавшись про зраду Московією переяславських домовленостей, а далі – поділ України із Польщею, розпочинає реалізацію плану щодо створення європейської конфедерації рівноправних держав, одним із суверенів якої мала стати й Україна.

Смерть сина Богдана Хмельницького Тимоша завадила зміцненню союзу з Молдовою. Смерть самого гетьмана могла посіяти зневіру, безнадію й капітуляцію. Та ідея свободи уже стала молитвою мільйонів, й Іван Виговський 1659 р. інформує уряди Європи про **денонсацію** попереднього протекторату Москви. А Іван Мазепа й збройно повстає проти сусідів-зрадників.

І надзвичайно важливо, що й на цьому етапі особливої ваги набуває міжнародна солідарність з Україною, знову відроджується ідея союзу європейських держав, у якому Україна була б суверенним Великим князівством.

І цього разу національно-визвольна воля українців була придушена. Та вона вже не могла умерти, бо сформувалася як філософія буття і поступу, почуттів і волі, віри і права, мови й культури усього народу. Перед світом постала непоборна нація-держава.

І тут неможливо обійти увагою те, що ще з XIV ст. українці масово спілкувались з Європою, не лише засвоювали її освіту, науку, культуру, ідеологію, а й ширили по континенту свою науку націє- і державотворення, величних ідеалів свободи та демократії, суверенітету й права, закріпленого в добре відомій Європі «Конституції» Пилипа Орлика.

Закономірно, що особливо широко практикувалося в Україні Магдебурзьке право; воно проростало на ґрунті українських тисячолітніх

традицій народоправства, органічної єдності систем самоуправління (сільських і міських общин) та загальнодержавних інституцій: народного віче («чорних» рад) і боярської чи старшинської думи, Великого князя-Гетьмана.

Цей синтез національно-державницької ідеології і втримав народ від повної асиміляції: на початок ХХ ст. він знову вибухнув могутнім повстанням, створив нову державу, – і хоч знову підпав під кормигу імперій – породив феномени ОУН та УПА, а в ХХ – ХХІ ст. знову став повноправним суб'єктом загальноцивілізаційного розвитку.

І знову не можемо не відзначити не тільки теоретичний аспект: українська національно-державницька ідея формувалася й розвивалася в органічному зв'язку з європейською цивілізацією та культурою, ідеями людино- і народоправства, свободи та гуманізму, – а й практичний. Ще за Івана Мазепи за межами України виникає українська **політична** й **трудова еміграція**, особливу роль у чому відіграє носій української ментальності та свободи – козацтво.

З ХІХ ст. мільйони українців мігрують і на Далекий Схід, і в Австралію, Аргентину, Бразилію, Канаду, США, а в ХХ ст. – в Бельгію і Велику Британію, Німеччину, Іспанію й Францію, Китай і Японію, де гідно представляють себе і як трудівники найвищої культури (хліборобської, технологічної, суспільно-гуманітарної), і як представники народу, що явив світові щонайвищі надбання педагогіки і різних галузей науки, техніки, технологій, найрізнорідніші витвори мистецтва (класичного і модерного), світового рівня відкриття у фізиці і математиці, біології і культурології, в теорії й практиці космонавтики. А разом з тим – у сферах традиційно-народного й державного та міжнародного права.

До початку 1993 року Україну як незалежну державу визнали понад 150 країн світу та встановили дипломатичні відносини. В основі зовнішньої політики України лежить «багатовекторність», оскільки українська держава має інтереси як на Заході, так і на Сході.

У зовнішньополітичному курсі України початку 90-х років ХХ століття виділялося кілька напрямів:

1) участь у загальноєвропейському процесі;

2) діяльність у складі міжнародних організацій;

3) двостороннє співробітництво із країнами близького і далекого зарубіжжя;

4) участь у процесі роззброєння;

5) міжнародні економічні зв'язки.

6) співпраця з органами НАТО та ЄС;

7) Лідерство в новоствореній йміжнародній організації ГУЛЛМ.

Авторитет країни залежить головним чином від результатів і її зовнішньої політики. Виважена, прагматична, раціональна і далекоглядна зовнішня політика створює передумови для прискорення політичного, економічного і соціального розвитку країни.

По всіх континентах і в різних країнах світу живе чимало вихідців з України. Українці є однією з найчисленніших діаспор. Поступове розселення українських емігрантів по світу визначило сучасну географію їх проживання у різних країнах і регіонах. Північна Америка стала одним із головних місць

проживання українців та осіб українського походження за кордоном (майже 55% усієї української діаспори). Відносно висока територіальна концентрація українського населення на півдні Канади і в північній частині Сполучених Штатів Америки, близьке розташування цих регіонів сприяє посиленню національно-культурних зв'язків. Це є одним з найголовніших чинників того, що українці не піддалися повній асиміляції з іншими етнічними групами і зберегли мову та культуру. Культурна та освітня діяльність завжди була стрижнем українського громадського життя в країнах Північної Америки.

Перша школа для україномовних дітей була відкрита 1893 р. у м. Шамокін у штаті Пенсильванія. 1953 р. у США з'являється Шкільна рада – громадська організація, яка почала займатися справою освіти українських дітей (голова – Є. Федоренко). У США і Канаді функціонують школи українознавства, українські католицькі школи. У ряді університетів є можливість отримати диплом з української мови. Україністику викладають у 28 університетах і коледжах США і 12 університетах Канади. Щороку Гарвардський університет приймає на літні курси українознавства до 100 студентів.

За межами нашої Батьківщини є українські наукові інституції. 1947 р. у США було відроджено Наукове товариство імені Т. Шевченка, яке має історико-філософську, філологічну, математичну, медичну секції. 1950 р. відкрито Українську вільну академію наук. 1976 р. розпочав роботу Канадський інститут українських студій.

Усе це дає змогу українцям зберігати національну ідентичність

На початку XXI століття світове українство, що творить матеріальну й духовну культуру більше як у 70 країнах планети, явило вселюдству ще один доказ міжнародної ролі й місії – народну революцію без крові й насильства, в дусі найвищих вимог цивілізаційно-культурного розвитку.

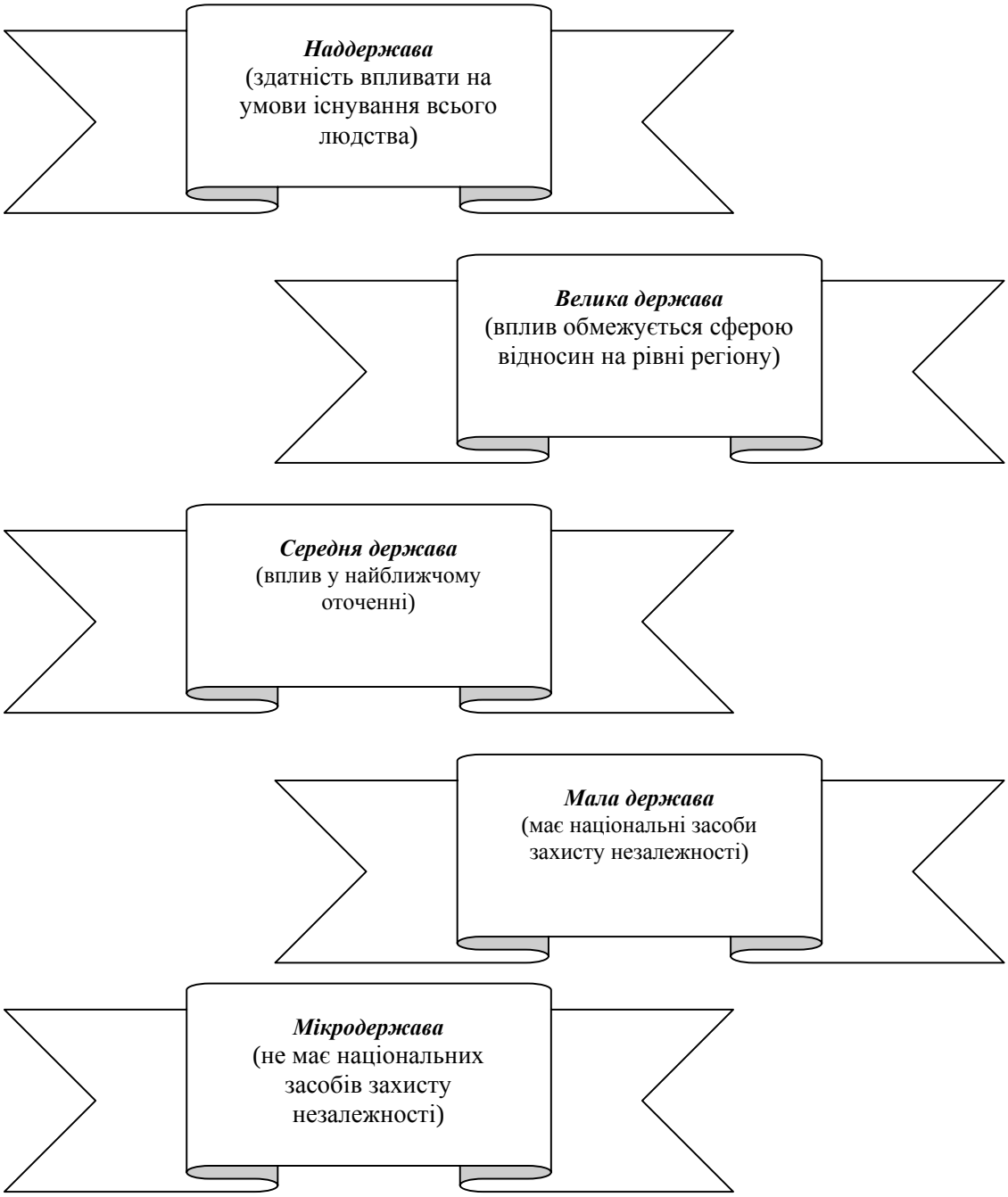

Схема – Міжнародна стратифікація

(ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Міжнародні відносини – це сукупність економічних, політичних, культурних, правових, ідеологічних, дипломатичних зв'язків і взаємовідносин між народами, державами і системами держав, економічними та політичними організаціями на міжнародній арені.

Суверенітет – верховенство народу, нації, держави у внутрішній і зовнішній політиці, що забезпечує незалежність і самостійність розвитку суспільства, соціально-політична функція моно- і поліетнічних держав, принцип рівнопартнерських міжнаціональних відносин. Відповідно до реалізації поділяється на державний, народний та національний.

Діаспора – це стійка спільнота людей єдиного етнічного походження, яка живе в іноетнічному оточенні за межами своєї історичної батьківщини або поза ареалом розселення свого народу, та яка має інститути для розвитку й функціонування даної спільноти і є складовою громадянського суспільства.

Зовнішньоекономічна політика – державна політика країни у сфері експорту та імпорту товарів, послуг, мита, тарифів, обмежень, залучення іноземного капіталу у вигляді інвестицій, вивезення капіталу за кордон, зовнішніх позик, надання капіталу, економічної допомоги іншим країнам, здійснення спільних економічних проектів тощо.

Світовий ринок – 1) сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, що базуються на міжнародному поділі праці та інших факторів виробництва; 2) сукупність національних ринків країн земної кулі, зв'язаних між собою зовнішньою торгівлею, наданням транспортних послуг або іншими видами економічних відносин.

(ЛІТЕРАТУРА

Бачинський Ю. Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки. – К., 1995.
Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992.
Гаврилишин Б. Дороговказ в майбутнє. Доповідь Римському клубові. – К., 1993.
Енциклопедія української діаспори.— Київ, Нью-Йорк, Чикаго, Мельбурн, 1992. – Т. 4: Австралія-Азія-Африка.
Євтух В., Ковальчук О. Українці в Канаді. – К., 1993.
Зарубіжні українці. – К.: Україна, 1991.
Історія України / Відп. ред. Смолій В.А. – К., 1997.
Ільєнко І. У пазурах двоглавого. – К., 2004.
***Калакура* Я.С.** Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004.
Кононенко П. Свою Україну любіть... – К., 1996.
Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К., 1996.
Кононенко П. Українська література. Проблеми розвитку. – К., 1994.
Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Освіта XXI століття. Філософія родинності. – К., 2000.
Наливайко С. Індоарійські таємниці України. – К.: Просвіта, 2004.

Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
Сніжко В. Ідеологія Терену. – К., 2002.
Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996.
Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи. – Київ-Венеція, 1996.
Українознавство: Хрестоматія-посібник у 2 кн. – К., 1996–1997.
Українознавство в розбудові держави. – К., 1994.
Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку.— К., 1993.
Українська діаспора в Росії: стан, проблеми, перспективи. – К., 2004.
Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. – К., 1987–1994.

§7. УКРАЇНА – МЕНТАЛЬНІСТЬ, ДОЛЯ

(*Ключові слова: ментальність і доля, рід, етнос, нація, природа, культура, мова, національний характер, риси буття й свідомості, характер почуттів, мислення, життєдіяльності, етнонаціональне, загальнолюдське.*

Не можна не дивуватись, але навіть в енциклопедіях радянського періоду поняття **«ментальність»** відсутнє. Однак причина зрозуміла. Як зазначається в «Українській загальній енциклопедії», «ментальний (лат.) те, що в думках, внутрішній, духовний» (Т. 2, с. 682). Отже, *вести мову про менталітет українців – це аналізувати їхні помисли й ідеали, їхній світогляд, індивідуально-національні риси характеру й життєдіяльності, основи та своєрідність духовності.* А це означає бачити їх і в загальній типовості (загальнолюдськості), проте обов'язково в особовій неповторності, визнавати за ними право на самобутнє (у тому числі й державно-політичне) буття. Це ж суперечило імперсько-месіанській меті: творення світового «колгоспу» шляхом повної деперсоналізації людей та асиміляції й «злиття» націй, мов, культур. На цій основі і розвивалися ідеологеми про єдиний східнослов'янський етнос, про Київську Русь як «колиску» трьох братніх народів (з яких один, щоправда, чомусь «старший») та про єдину мову, культуру, релігію. Жахливо, але знищення (поглинання) народів мало бути виправдане ще й історією та етнопсихологією.

Та нині саме завдяки історії ми вже знаємо: ще літописці Київської Русі дали диференційовану характеристику племенам (у тому числі й слов'янського кореня), а світоглядні основи наших пращурів яскраво виявлені як «Велесовою книгою» та «Літописом Аскольда», дохристиянським фольклором і міфологією, так і джерелами зарубіжних автрів, починаючи з фараона Аменхотепа III, вавилонських хронік VII ст. до н. е., літопису Ашурбаніпала та «Біблії».

Ще в найдавніших згадках про кіммерійців і скіфів постійно

наголошується на їхній активній ролі у міждержавних стосунках, а також на їхніх високих військових і моральних якостях. «Північний народ», що міг ототожнюватися з нашими далекими прапредками, таким постає в Біблії: «Ось народ надходить з їх півночі, народ великий, і царі численні виринають із крайніх закутків світу. В руках у них луки й списи, жорстокі вони й немилосердні, ревуть, як море, мчать на конях, готові як один, до бою...» (пророк Єремія). Усі наші народи уявлялися тоді (як, до речі, і всі супротивні народи) грізними і немилосердними. Такими постають й сини Яфета – мешканці країни Гомер (Кіммерії), що була Ойкуменою, а також Гог і Магог із Скіфії. Не були вони злоноснішими за інших, і логічно, що апостол Павло у своїй знаменитій тезі: «Тим-то немає грека, ні юдея, *і* обрізання, ні варвара, ні скита, ні невольника, ні вільного, а все й у всьому – Христос», – згадує, як бачимо, й наших пращурів.

Уже говорилося: визначальним чинником формування не лише біологічних рис та властивостей індивідів, а й духовності людей та племен, є **природа.** Гомер побачив Причорномор'я суворим, похмурим. Сучасникам це здається випадковим. Та не забуваймо, що клімат упродовж віків змінюється. Й інші «літописці» зазначають: клімат, природа в Україні навіть 500 років тому були суворими. Одна з причин – це відкритість усіх кордонів, яка не перешкоджала рухові ні вітрів, ні їхніх злоносних супутників, «Хоча ці землі знаходяться на тій самій широті, що й Нормандія, тут суворіші та холодніші зими, – писав Боплан. – 1646 р. були люті морози. Мороз був таким пекучим і лютим, що ми змушені були знятись табором з обраного місця, при цьому втратили дві тисячі воїнів. Більша їх частина померла так, як це описував вище; інші ж стали каліками. Мороз вбивав не тільки людей, а й коней...».

Закономірно, що природні умови формували відповідні риси характеру людей: витривалість, суворість, внутрішню зосередженість, звитяжну мужність. І не лише в побуті, праці, а й у ратному ділі (француз Боплан описує картину життя напередодні національно-визвольної війни, очоленої Б. Хмельницьким). І це формувало риси то воїнів Кия і Діра, Аскольда, Святослава, а то українця-запорожця – вигадливого, ініціативного, хлібороба, воїна і державця, спроможного перемагати й найсуворіші випробування (як пише той же Г. Боплан, він бачив «хворих козаків» у лихоманці, які замість уживати якихось ліків брали півзаряду гарматного пороху, змішували його навпіл з горілкою (певно, з цієї потреби почала розвиватися схильність до міцних напоїв. – *П.К.)* і все це випивали, а далі клалися спати, щоб вранці прокинутися зовсім здоровими.

Французький дипломат, автор «Літопису Малоросії, або Історії козаків-запорожців» Ж.-Б. Жерер у XVIII ст. писав: «Україна, як сказав де Лінней, є однією з найпрекрасніших частин Європи... Досі Швеція утримувала величну назву «Вітчизни та гнізда племен і народів». Однак ... де Лінней у дослідженні, надрукованому в Упсалі,... здається, готовий відібрати цю славетну назву від

своєї батьківщини й передати її Україні...».

І це багатство, універсальна різноманітність були відзначені ще Геродотом, Гіппократом, багатьма іншими дослідниками далекого минулого. Правда, наголошує й «батько історії», автор праці «Скіфи» Геродот, що описані землі мають дуже гостру зиму: вісім місяців тривають там нестерпні морози, це вимагає від населення міцного тіла й духу.

Потрібно пам’ятати, що, по-перше, ні характер природи, ні клімат не залишаються незмінними; на них впливають як внутрішні зміни (в надрах Землі і в Космосі), так і втручання в буття природи діяльної людини; і, по-друге, що Україна багата й на расові та етнонаціональні групи. Усе те зумовлює як видозміни світосприйняття та життєдіяльності суспільств, так і стан та особливості розвитку природи (зміну ґрунтів і водних ресурсів, лісів, кількості корисних копалин, космічних сфер (а тим самим і зміст, форми, наслідки виробництва, сімейних, родових, класових відносин). Це невідворотно впливає й на ментальність етнонацій – її еволюцію (див. також схему 10).

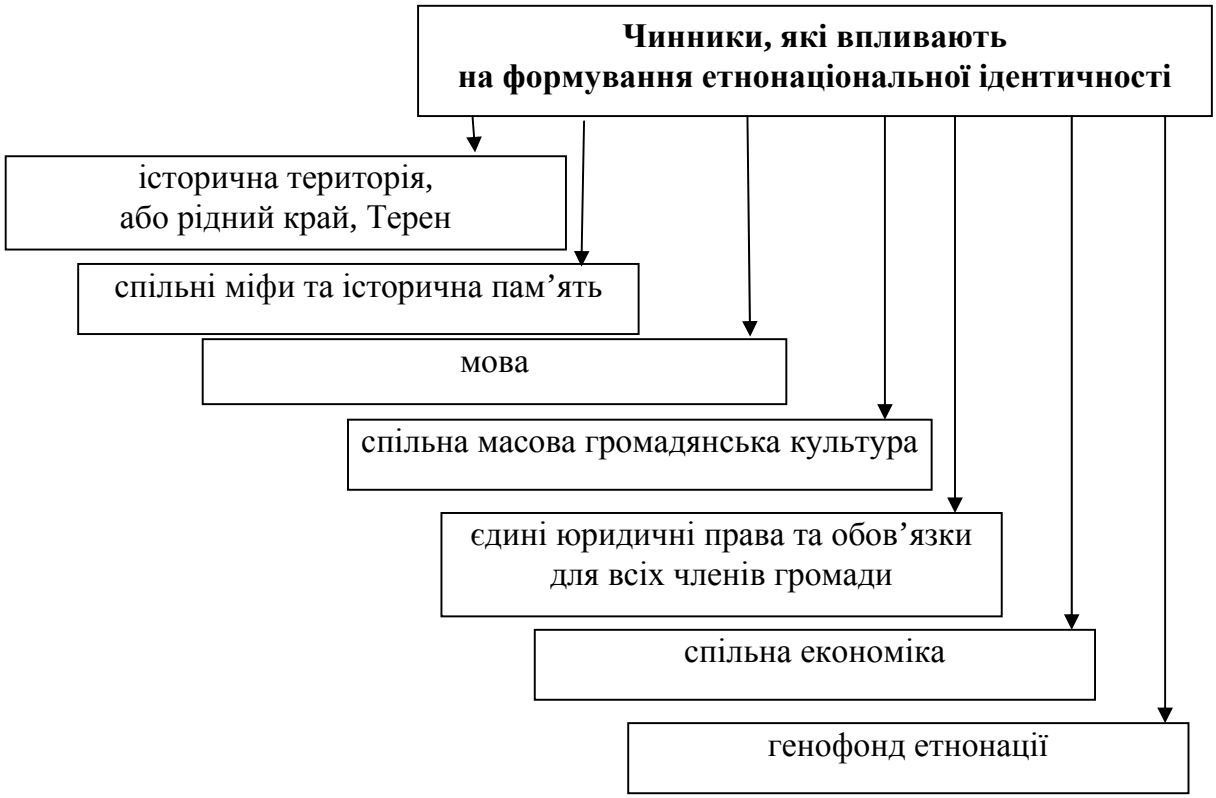

Схема

Щоправда, клімат Чернігівщини і Карпат, Полісся і Причорномор’я мають багато як схожого, так і відмінностей. Подібно до цього є немало надзвичайно своєрідного у представників Чернігівщини, Київщини і

закарпатських русинів, Херсонщини і бойків, лемків, одеситів і волинян, Донеччини і галичан. Та помічено: чим більше діалектних струмків та річок, тим повноводніше і незнищенне русло національної літературної мови. Так і етнокультурна ментальність: особливості характеру окремих груп тільки увиразнюють спільні сутнісні риси.

Нагадаємо: український етнос сформувався на ґрунті кількох родових типів. Однак вони не диференціювалися в ході історії на автономні – в просторі й часі – константи, а кристалізувалися й ідентифікувалися в єдиний український етнос – націю.

Це й зумовило те, що в темпераменті (як і в одязі, формах господарювання, обрядах) гуцула й поліщука, лемка, галичанина, сіверянина і полтавця можна помітити певні відміни. Але характер – це глибинно-внутрішнє: мова, світогляд, мета, ідеали, етика, віра, право – а вони є спорідненими в Україні, та й поза межами України, для всіх представників етносу.

Природно, що особливо значна роль в ідентифікації українського етносу-нації належить природі: тому вона – і лоно, і мати, і годувальниця, і захисниця, перше не-Я людини; а тому до суворості, витривалості, працелюбності, мужності вона додає широти світосприйняття та світорозуміння, глибини емоцій і роздумів, державно-інтелектуального ставлення до навколишнього світу; зумовлює те, що український характер відзначається: по-перше, *універсалізмом*, по-друге, *кордоцентричною* структурою.

Кажучи про універсалізм, маємо на увазі не лише біопсихічну зумовленість[*]: те, що багатство природи породжує багатство вражень і емоцій (стан – безмежності, можливості, мрійливості, свободи; ліс – заглибленості й таємничості; річки – то лагідного спокою, інтиму, елегійності, то мінливості й нуртування настрою («Реве та стогне Дніпр широкий»), моря – могутності й величі зовнішнього світу; а гори – непереборного прагнення висоти, сонця, божественної благодаті справедливості, віри в безмежність і незнищенність світу; гарантії безсмертя та винагороди за страждання...), а й найбагатші джерела духовності, інтересів, інтелектуальних устремлінь та потенцій, етико-естетичних підходів та критеріїв оцінок людей, речей, явищ життя. Саме природа зумовлювала обрядовість, а далі й характер віри, нахил то до суворої мужності, то коли клімат пом'якшав, до споглядальності, аналізу та самоаналізу, що неминуче веде до мистецької творчості (енергії самовираження) Різноманітність, багатство природи спонукало й до різнорідної виробничої діяльності (хліборобів, скотарів, рибалок, чумаків, ремісників, зброярів), до воїнської та інтелектуальної життєдіяльності.

Релігія – філософія – мистецтво ще з часу найдавніших цивілізацій

[*] Див.: *Сніжко В.* Ідеологія Терену. – К., 2004*; Кононенко Т.* Григорій Савич Сковорода – приятель мудрості українського Терену // Українознавство. – 2003. – Ч. 1.

виступають у єдності як світовідчуття й світорозуміння пращурів, зумовлені природою. І саме на цьому синтезі формується природа кордоцентризму – сприйняття Землі, інших людей, Неба (отже, й Богів), явищ життя на рівні серця (отже, власної долі). Уся система вірувань засвідчує, що далекі пращури українців сприймали природу як власну Оселю, в яку приходять при народженні й з якої виходять, щоб повернутися в іншій «формі» по смерті (звідси тип похорон, коли не печаляться, а здійснюють веселі ритуали, та анімістичні уявлення в фольклорі, а також праукраїнський пантеон Богів: вони, як і всі люди, є частиною або захисниками Роду. І виміри людей також родові. Це властиво періоду поетизації Берегинь, Рожаниць, Передкняжої доби, коли панує образ Матері – Великої Птахи. Це лишається в силі і з настанням доби християнства, коли пріоритету чужоземних Богів чоловічого роду русичі протиставляють культ, авторитет Божої Матері (не випадково в «Слові о полку Ігоревім» чи не найсимпатичніше оспівана Ярославна; в «Марії» Т. Шевченко уславлює не так Сина, як Матір – борця за його ідеали; і навіть в мистецтві ХХ ст. особливо поетично підноситься образ жінки: аналога Землі, Матері, коханої, дружини, Вітчизни...). Тож закономірно, що в українців жінка посідає рівноправне місце не лише в роді, сім'ї, племені, а й у державі (княгиня Ольга, донька Ярослава Мудрого Анна – регіна Франції; дружина султана Роксолана; Бондарівна; Маруся Чурай, десятки інших талановитих жінок, зокрема дружини гетьманів і полковників, засновниці бібліотек, братств, освітніх закладів, Леся Українка, Марія Заньковецька, Соломія Крушельницька, шанувалися не менше, ніж аналогічної діяльності чоловіки).

Серце розумне, а розум добрий – ось кредо, яке, крім синтезу релігії, філософії, мистецтва, породжувало синтез освіти – науки – мистецтва. Не випадково, що задовго до освітньо-наукових діянь княгинь Євпраксії та Анни наші далекі пращури мали чимало наукових відкриттів, зокрема в медицині. На доказ наведемо лише такий факт. У колекціях Києво-Печерської лаври серед багатьох стародавніх людських черепів зберігається череп скіфського вождя. За життя цей господар степів переніс щонайскладнішу – навіть за нинішніми мірками – нейрохірургічну операцію. Вождеві видалили частину лобової кістки і після маніпуляцій на оголеному мозку «нейрохірурги» бронзового віку «залатали» місце проникнення в черепну коробку золотою пластинкою. Не менш дивно, що скіф вижив, оскільки заплатка міцно вросла в тканину кістки.

Ще автор «Велесової книги» явив світові ідеальний вираз праукраїнської ментальності, давши високоморальний, глибоко етичний і естетичний, державницько-лицарський аналіз життєдіяльності великого народу. Подібне бачитимемо й пізніше. Достатньо нагадати: не тільки літописець, увесь народ нарече Ярослава – мудрим, а Святополка – окаянним! Народ, літописці, поети на віки визначать справжню сутність діяльності також гетьманів і кошових, полковників і церковних діячів, інших історичних осіб.

Отже, щонайперше риси характеру визначає природа: з одного боку –

схильність до оволодіння зовнішнім світом, розвиток вольових, експансивних якостей; а з іншого – задоволення її багатствами, а тому зменшення власних зусиль, притуплення волі (аж до лінощів). І так само у сфері емоцій: від суворо раціональних, динамічних реакцій на світ до лірично-меланхолійних, споглядально-мрійливих та сентиментальних.

Паралельним, надзвичайно впливовим суттєтворним чинником стає расово-етнічний. І його чи не визначальна особливість – універсалізм. Він пояснюється й особливістю природного місця України – її геоцентричним розташуванням. На терені України взаємодія племен була особливо інтенсивною. Ще здавна людство усвідомлювало згубність шлюбів у системі роду. Негативно позначалася на генофонді й расова замкненість. Українці можуть акцентувати на іншій крайності: перенасичення їхньої структури расовими домішками. І не так у давні часи – переселення й асиміляції племен (там відбувався процес доповнення), як у періоди свідомо впроваджуваної імперськими, колонізаційними режимами – Туреччини й Польщі, Росії і Австро-Угорщини демографічної політики, внаслідок якої українці на своїй власній території ставилися на грань перетворення в етноменшину чи й витіснення.

Це формувало психіку відчуження від кореневих основ, страху й приниження, перетворення господарів на обслугу, непевності не лише майбутнього, а й сучасного, національно-культурної, мовної, релігійної мімікрії, замкненості у самих собі («хитрых хахлов»). А все те вело до важливих змін у ставленні до своєї землі, історії, етнонації, підпорядкування диктатові чужої волі, зрештою – або приреченого примирення з політикою денаціоналізації (і в формі прямого запису українців до іншонаціональних та мовно-культурних груп), або протесту у формі міграції в далекосхідні й американські краї. Це провокує версію про небажання самих українців ідентифікуватися расово-етнічно, національно-державно, мовно-культурно, прокладати в історії свій власний шлях, здійснювати осібну історичну місію.

Однак нині відомо: трактовки українства як навіть психічно недержавного народу були виплодом расистсько-імперських ідеологій.

Багатство етнонаціональних асиміляцій та схрещень збагачувало зумовлюваний природою як біопсихічний, так і духовний універсалізм українців: вони органічно поєднують риси динарської й остійської рас; як стійкість, миролюбність хлібороба, так і суворість, войовничість людей степу, княжого дружинника та запорожця, січового стрільця чи воїна УПА; і так само: як палахкий, космополітичний темперамент представників півдня та карпатського краю, так і розважний, індивідуалістично заглиблений, насторожений щодо зовнішнього світу темперамент людей північно-східних країв; емоційність з раціоналізмом, нахил як до мистецько-творчої, так і до інтелектуальної діяльності, до пізнання сутностей і земної, і небесної сфер. Сам клімат, природа, особливості фізичної й економічної географії зумовлюють

кордоцентризм українця: він бачить їхнє безмежне багатство, осяйну красу, щедрість і лагідність, тому й сам хоче бути добрим. А його оцінки ґрунтуються як на етичних, так і естетичних критеріях.

На цій основі формуються, а далі й формують його сутність мова, мистецтво, культура, ідеологія, освіта.

Стало звичним звертати увагу на звужену ритмомелодику пісень народів Близького Сходу. Причина зрозуміла: їм відповідає тип шляху (пустелі), неба, природи людей тих країв.

Основа не лише пісень українців, а й усього їхнього мистецтва – симфонізм, яскраво виражена бароковість. І за ними також сутність самої природи, а відтак і характеру українця, його національної ідентичності.

Щоправда, не лише за умов СРСР, а й досі частині ідеологів підозрілою видається сама розмова про національну ідентичність людини й народу, про їхню ментальність. Сталося так, зазначає з цього приводу англійський дослідник Е. Сміт, що «невизначеність національних критеріїв та їхній неясний, мінливий, часом довільний характер у працях націоналістів підкопали віру до ідеології націоналізму»[*].

На цій підставі ширилося уявлення, що ідея націоналізму як наукового трактування сутності і ролі національних ідей, рухів, ідеалів похована ще в XIX ст. з огляду на негативну роль, що її відіграли в окремих країнах ультранаціоналістичні тенденції. Однак і в кінці XX ст. виявилося, що «таке обвинувачення знайоме», і його масштаб і серйозність свідчать не так про приреченість та шкідливість, як «про емоційну та політичну силу ідеалу, так завзято осуджуваного» феномена (за Смітом). Бо були націоналістичні химери, та не можна не відзначити позитивних рис націоналізму: він обстоює культуру меншин, рятує «втрачені» історії та літератури, надихає культурні ренесанси, розв'язує «кризи ідентичності», легітимує спільноти й соціальну солідарність, закликає опиратися тиранії, проголошує ідеал народного суверенітету й колективної мобілізації і навіть мотивує і самостійний економічний розвиток...

І, нарешті, чуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особовості та своєї самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, «хто ми такі» в сучасному світі. Заново відкривши ту культуру, ми «заново відкриваємо» себе, своє «автентичне Я...» (Сміт). Отже, і те, що вже здійснено нами, й нашу історичну місію.

Висновки представника Великої Британії повністю підтверджує історія становлення та ідентичності українства.

Від трипільської до Києво-руської цивілізації – це час кристалізації українського етносу з його територією, мовою, культурою, державою, мистецтвом, міжнародними відносинами. На цьому етапі самою природою

[*] *Сміт Е.* Національна ідентичність. – С. 26.

формується тип хлібороба, кочовика, будівника, воїна, державця, у психіці якого органічно поєднується бачення свого й інших народів, ліричне, епічне й трагедійне сприйняття світу, інтелектуалізм з «антеїзмом», а в руслі усього того – і апологетичне, але й аналітично-критичне ставлення до свого єства та буття, що бачимо з «Велесової книги».

Культ єдності Закону і Благодаті – ось основа життєдіяльності українців-русів, наслідком якої стає створення однієї з наймогутніших світових імперій – Київської Русі.

Її і долю, і роль визначає всепланетарний рух: своєю могутністю й мудрістю вона репрезентує місію гегемона, генератора, посередника між Азією і Європою. Найавторитетніші держави – Візантія, Англія, Франція, Швеція, Німеччина, Польща, Болгарія вважають за честь спілкуватися з княжою Руссю навіть на рівні кревно-династичних зв'язків. Визначається центр рівноваги між «сходом» і «заходом», вододіл між рабством і абсолютизмом, гуманістичною вірою (освітою, наукою, культурою) й фанатизмом, імперськими й республіканськими ідеологіями та інституціями управління.

Та світ – цілісний і єдиний протидією внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку. Вирішальні моменти еволюції Київської Русі збігаються з двома всепланетарними процесами: вивищенням Візантії і Риму як репрезентантів однієї з світових релігій християнства та непереборною експансією татаро-монгольських орд у Європу. Перший процес розколов Русь: на автохтонну – язичницьку, з одного боку, і зорієнтовану на трансплантоване з чужини християнство (розколоте, в свою чергу, на православ'я і католицизм) – з іншого. Панування Орди зумовило розкол Русі на *етнічній* основі.

Наслідки позначаються й досі: заміна язичництва християнством породила бар'єри відчуження не тільки між елітою й масами, а й у сфері еліти, до того ж не лише між елітою світською і духовною, а й в середовищі кожної з них; згодом – між містом і селом, потоками культури; проблему мови. Орда зробила все, щоб не допустити кристалізації у повному розумінні української держави та відходу її у сферу Європи, величезні зусилля до чого докладав король Данило Галицький, а згодом М. Глинський, Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, керівники УНР, ЗУНР і Директорії.

Усе те суттєво позначилося як на ментальності українців, так і на їхній долі та ролі. А саме: від цього часу в нерозривній єдності йде двоєдиний – кристалізаційний і відцентровий – процеси.

З одного боку – розмивання структурованої тисячоліттями єдності, орієнтації на різні геоекономічні, політичні, ідеологічні, релігійно-культурні, мовні системи. При цьому спрацьовують і державницькі, й біопсихічні чинники, фактор незавершеності релігійного становлення русичів на автохтонній основі, піком якого стала доба Володимира Великого. Ця тенденція то загасатиме, то спалахуватиме упродовж віків, особливо в інтелігентських, церковно-ієрархічних, державно-управлінських сферах, «хитання» в яких

обертатиметься для України найжорстокішими драмами. Мімікрія, відступництво, уніатство, зрадництво, хамелеонство, особове й національне самозречення, люмпенське владолюбство стануть тяжкою духовною хворобою частини українців, раковою пухлиною їхньої ментальності. А відтак – і авторитету, реальної ролі та долі. Хто не має почуття власної гідності, не має підстав на повагу з боку інших. Ментальність потрібно не лише пізнавати, а й плекати, відстоювати, захищати.

А з іншого боку – послідовний, неспинний процес поглиблення, збагачення, вияскравлення сутності та форм вияву гуманістично-духовного ядра української ментальності.

Ще княжа доба дала високі взірці історіософського, державного правового, релігійного, педагогічного, освітньо-наукового, мистецького самопізнання та самореалізації генія праукраїнців. Світ визнав той геній, а з тим – і їхнє право на історичну міжнародну місію.

Відступ від глибинних принципів гуманістично-державницької ролі еліти в часи литовсько-польської колонізації не зруйнував кореневих первнів ментальності. Українство відродило величний тип полководців і гетьманів, істориків і мислителів, педагогів, митців, письменників, учених світового рівня. Тому українство відродило козацтво (праоснови якого, за визначенням зарубіжних дослідників, знаходяться ще в IX столітті), незалежний патріархат, сформувало свою систему освіти і виховання (козацьку педагогіку), вищу школу (Острозька, Києво-Могилянська академії), видавничу справу, а з усім тим і державу (Гетьманат, Запорозька Січ), свою віру і філософію, державно-політичну систему, створило демократичну конституцію, розвинуло до найвищого рівня свою яскраво-самобутню, одну з найбагатших і наймелодійніших у світі мову. Природно, що українство витворило такий винятково благородний феномен, як побратимство та його найвищий ідеал – гуманіста-патріота, мірою вартості буття для якого стали: офірування в ім'я інших людей і Вітчизни та свобода свого внутрішнього світу, інших людей, націй, вселюдства.

Україна знову стає суб'єктом міжнародних відносин та особливих зацікавлень Англії й Франції, Швеції і Німеччини, Валахії й Польщі, Туреччини, Росії. Належну роль тут відіграє, як і раніше, й геополітична позиція, центральність на перехресті міжнародних магістралей. Та на цей раз визначальними стають і ті чинники держави, як політика, плани, багатоаспектні можливості української нації. Достатньо нагадати, що навіть за умов повної ізоляції, створеної Росією, К. Делямар 1869 р. писав: український народ «існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову... *виразну індивідуальність, за яку бореться*... В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізняти Русь від Московії».

Тому-то чех К. Гавлічек-Боровський рішуче наголошував: «Доки не

виправлена кривда, зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій» (1848).

Українська ментальність виявилася в типі держави: козацько-селянської, пробуржуазної республіки, що будувала своє життя на засадах рівності й справедливості, права, демократії, свободи для всіх. Українська нація поставала краєм суцільної освіченості, європейського рівня науки та багатогранної культури, лицарської звитяги й безкорисливості, полководницької мудрості.

А втілювалося все те в типі української людини: як І. Вишенський, непримиренний до лицемірства, фарисейства, зради ідеалів та віри; як гетьмани Сагайдачний, Б. Хмельницький, Дорошенко, Мазепа, Орлик – типи людини далекоглядної, універсальної обдаруваннями та інтересами; як Г. Сковорода – людина мудра і демократично інтелігентна; як Маруся Чурай, безмежно талановита, вірна і красива; як тисячі запорожців – великі патріотизмом, волелюбністю, воїнською хоробрістю й непереможністю, духовним безсмертям.

Були й на цьому етапі, і в майбутньому христопродавці, пілати, яничари, окаянні братовбивці, клятвопорушники, політичні лицедії, герострати, пияки й гультяї, духовні люмпени, та, по-перше, де цього не було? А, по-друге, хіба вони виявляли душу, долю, образ, місію нації?

Виразниками справжньої суті української ментальності були ті, що слово Боже мали за «меч духовний», слово народу – за найуніверсальнішу форму пізнання світу й самопізнання та самореалізації; були воїнами, що за честь і гідність людей не схиляли голови ні на турецьких галерах, ні на польських палях; ні в австро-угорських казематах, ні в російських в’язницях, сибірах, соловецьких ямах. А коли вороги проголошували смерть Україні, навіть під мечами і кулями співали:

Ще не вмерла Україна,
і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії,
усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки,
як роса на сонці.
Запануємо ми, браття,
у своїй сторонці.
Станем, браття, в бій кривавий
від Сяну до Дону...

Чи думали про легку перемогу? Ніколи! Бо знали і те, що колонізатори воюватимуть за уярмлення України до смерті, оскільки вона – найкоштовніший камінь в коронах імперій; і те, що «є на Русі-Україні Перевертнів сила, Котрих очі тьма кромішна Грубо засліпила, – Котрих серце отрутою Злою наповнилось І до всього, що лиш рідне, В камінь замінилось...» (Т. Бордуляк). Наслідком перманентної денаціоналізації став летаргійний сон покріпачених мас, внаслідок чого, як писав П. Куліш,

І в чужій землі, і дома
Кожне з нас глузує,
Заїдає наш насущний,
Серед нас панує.

Найганебніше для людини, нації – втратити історичну волю до життя та свободи. Ось чому П. Куліш так суворо атестував свій народ як масу «без пуття, без честі, без поваги» і, подібно Т. Шевченкові, мріяв про відродження великої слави шляхом відродження національно свідомої української людини.

Не плакати, не нарікати, не вимолювати долі, а боротись за неї! – ось кредо послідовників Т. Шевченка, які мислили Україну у міжнародному колі тільки повноправних держав, бо знали: від долі України залежить доля Росії, Польщі, Європи, вселюдства, оскільки вона є своєрідним серцем великого організму, і коли воно заагонізує – почнеться агонія усього цілісного світу.

Межа XIX–XX ст., як згодом XX і XXI ст., позначена в історії України колосальним процесом виходу на вселюдську дорогу сотень титанів борців потрясаючої сили: поетів, мислителів, вчених, політичних теоретиків і організаторів, які вірили:

Не самі сльози і зітхання
Тобі (народові. – П.К.) судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твойого повстання.
...Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хозяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі

(І. Франко, «Мойсей»).

По-своєму закономірно, що будителі Відродження зверталися передусім до молоді.

Хай кат жене, а ви любіть
Свою окрадену родину!
За неї сили до загину,
І навіть душу положіть! —

писав М. Старицький. Закличе «Любити Україну» саме молодь» В. Сосюра. Бо новий етап в житті кожного народу починався з народження покоління борців. Генії з табору Т. Шевченка – І Франка – Лесі Українки дали синтез досвіду віків. «Братство тарасівців» у 90-ті роки XIX ст. розбудило й повело тих, хто стане вольовою, духовною опорою Української Народної Республіки і, як 300 юнаків під Крутами, навіть смертю запалить світильник свободи, честі, державності, волі.

Природно, що саме цього типу батьки і діти утвердили історичний вибір українців та, підносячи роль нації і держави, найповніше виразили справжню

сутність їхньої ментальності.

Гуманізм і свобода, високі принципи й доброта, патріотизм і повага до мови, культури, історичних прав кожної людини та нації, демократизм і законність – ось якості та ідеали й тих, що впали на полях боїв у 1917–1920, 1941–1954 рр., у катівнях і гулагах у 60–70-ті роки XX ст., захищаючи право на буття Соборної України.

Багатьом недругам України, або людям, засліпленим імперською ідеологією, досі не віриться, що кількатисячолітнє українство відродиться й посяде гідне великого народу місце в загальнолюдському процесі. Ігноруючи аксіому, що життя – це рух внутрішніх сутностей, рух безупинний і незнищенний, вони досі вимагають «показати» українську націю, її ідею в законсервованій формі, як вигаслу магму, а в ментальності українців помічають лише розрізнені якості, «загальнолюдські» («інтернаціональні») риси та «хитання», пливкість та відсутність яскраво вираженої особовості як очевидно провідні риси. Особливо відворотною є практика тих українських політологів, істориків, журналістів, які наче змагаються за першість у висміюванні ментальності українців (навіть таких рис, як розважність, поміркованість, щирість, схильність до гумору, самокепкування і в драматичних ситуаціях, коли, отже, особливо потрібні самовладання, оптимізм, здатність піднестися над обставинами, розумінням, що кожен свою долю носить у собі – у своєму характері; мудрість і доброту, чуття часу і простору) з іноземними українофобами, для яких ті знущання є не лише формою вивищення, а й метою утримання українства в межах колоніального статусу; отарою, яку треба тримати в загоні. Спілкуючись на своїй землі мовою чужого народу, вони стають місіонерами чужих держав, навісніють до того, що не соромляться по-блазенському ставитись навіть до святинь народу, втіленням синтезу яких є нація, її мова, культура, благородна ментальність душі. А це вже є ознакою розпаду їхньої свідомості, браку високої духовності й гуманізму.

Та й сьогодні правдивими є слова В. Щербаківського, який на прикладі багатовікового досвіду, зокрема мистецького, розкривав: «Народ український... займає поспіль без жодної перерви величезну суцільну територію... Незважаючи на різні політичні умовини життя, народ український зумів зберегти свою національну вдачу, свій характер, свої нахили, свій артистичний смак на цілому просторі своєї великої території так, що у всіх мистецьких проявах, які найліпше характеризують душу народу, він скрізь виказує свою одноцільність».

Бо такою – багатою на вияви, універсальною світовідчуттям і світорозумінням, але одноцільною – є душа народу. І виявляється це не тільки в мистецтві, а і в релігії, історіософії, філософії, праві, педагогіці, державотворчій життєдіяльності, зрештою – в найуніверсальнішій формі втілення «одноцільності душі» – в мові. Саме мова послідовно, багатогранно, правдиво-патріотично відобразила буття і свідомість кількатисячолітньої історії українців, їхні прагнення й ідеали, піднесення і трагедії, отже, їхню

ментальність, домінантою якої є повна самореалізація цього високоталановитого народу, історична місія якого – гармоніювати взаємовідносини поколінь, народів, культур континенту, утверджувати тип демократичної, правової держави, людини-гуманіста, світ без імперій і воєн, і світ довір'я, любові, краси, – визначена самою природою.

І ухилятися від здійснення тієї місії означало б ставати на трагічну грань самознищення.

Щастя вселюдства, що такий вибір не властивий ментальності українства.

(Термінологічний словник

Ментальність – глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, усталена й водночас динамічна сукупність настанов особистості, демографічної групи у сприйманні залежно від етногенетичної пам'яті, культури тощо.

Ментальність етнічна – духовно-культурний самопрояв етнічної спільності; являє собою комплекс таких зовнішньодіяльнісних феноменів, що сприймається сторонньою свідомістю як дух етносу, як те, що робить етнос «помітним», специфічно відмінним серед розмаїття інших етносів.

Національний характер – це спосіб світовідчування, притаманний національній спільноті на певному етапі розвитку. Він виявляється передусім у сукупності соціально-психологічних рис, які репрезентують ціннісне ставлення до світу в культурі, традиціях, звичаях, обрядах народу.

(ЛІТЕРАТУРА

Бичко А.К. Сократівська «внутрішня людина» в ментальності українців. – Україна-Греція: історія та сучасність.— К., 1993.
Бойко Ю. Шлях нації // Філософсько-світоглядні засади Українського націоналізму. Париж-Київ-Львів, Українське слово.— 1992.
Войтович В. Українська міфологія . – К.: Либідь, 2002.
Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1991.
Забужко О. Мова і влада. – К.: Дніпро, 1990.
Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К., 1996; ***Кононенко П.П.*** Національна ідея, нація, націоналізм. – К.: Міленіум, 2005.
Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Т. 1–2, Мюнхен–Н-Й., 1942.
Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе. – К., 1994.
Липа Ю. Призначення України // Просвіта. – Львів, 1992.

Липа Ю. Провінція // Розбудова держави – Торонто, 1957.
Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996.
Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій. – К.: Тандем, 1997.
Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К.: Обереги, 1992.
Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: Синто, 1993.
Сніжко В.В. Нариси з психоетнічної екології України. – К., 2001.
Українознавство. Хрестоматія: Кн. в 2 т. – К., Либідь, 1996.
Українська душа. – К., 1992.
Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992.
Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. – Мюнхен-Тернопіль, 1992.

§8. УКРАЇНА, СВІТОВЕ УКРАЇНСТВО – ІСТОРИЧНА МІСІЯ

(*Ключові слова: природне покликання людини, народу, географія України, Україна – Схід-Захід-Північ-Південь, світові магістралі розвитку освіти, науки, релігії, культури, роль України в минулому, сучасному, майбутньому.*

Етнонація України, її природа, культура, мова, етнопсихіка, державотворча і міжнародна діяльність визначили не лише характер внутрішнього розвитку, а й історичну місію в загальнолюдському цивілізаційному та культуротворчому процесі.

Не варто скидати з рахунку, що історія знає різні концепції сутності історичної місії народів. До прикладу: стародавніх іудеїв – як місії єдиного богообраного народу; римлян – як народу-гегемона у світовому цивілізаційному поступі; московитів – як спадкоємців імперського Риму, покликаних «захищати» інтереси світового православ'я; творців Рейха – як речників «найталановитішої арійської раси», а російських більшовиків – як прапороносців особливої місії інтернаціоналізму та пролетарської партії і революції. Не варто, бо месіанізм імперського чи расово-ідеологічного штибу реанімується й культивується і деякими сучасними націями-державами, у тому числі й згаданими.

Місія України визначена самою Природою: знаходячись на перехресті міжнародних цивілізаційно-культурних магістралей, вона має, по-перше, вбирати світовий досвід для власного розвитку, процвітання, поступу: родового, етнонаціонального, соціально-економічного, культурного, мовного, демократично-правового, освітньо-наукового, державно-цивілізаційного; а по-друге, синтез світового і національно-державного розвитку ширити в усі часо-просторові сфери вселюдства.

Досвід як національно-демократичної революції XVII ст. та всенародної боротьби початку XX ст., національно-культурного Відродження першої чверті XX ст., так і «помаранчевої» революції 2004 року засвідчив, що Україна може не тільки талановито вчитися в інших, а й щедро ділитися власним досвідом, збагачувати вселюдство ідеалами свободи, демократії, щонайвищого злету гуманізму й культури міжлюдських і міжнаціональних відносин; вселяти віру в

щасливе майбутнє вселюдства.

Природно спробувати розібратися у справжньому сенсі подій та позицій, звернувшись до об'єктивного й непідкупного судді – історичного досвіду.

У концепції російських «інтернаціоналістів» (саме російських, бо англійські, французькі, італійські, китайські комуністи на практиці не поривали з національним ґрунтом) національне питання, коли йшлося про інші народи, не ставилося або й дискредитувалося (а його дослідники, апологети переслідувалися), оскільки воно демаскувало б месійні імперські амбіції та інтереси Росії. Але, наголошуємо, коли йшлося про інші нації. Бо ті ж російські ленінці ніколи не втомлювалися твердити, що вони не є «Иванами, не помнящими родства» **(**і тим подавали, до речі, непоганий приклад і нам, але українські більшовики воліли вчитися хіба що навиворіт), зректися себе в ім'я російської світової імперії мали лише «інородці». А для цього й мала бути знищеною їхня національна (а тим самим і людська) самосвідомість (гідність, свобода, честь).

Це з болем відкрили для себе ще М. Грушевський та В. Винниченко, бо бачили реальні факти: «Останні тижні (січня–лютого 1918 р. – *П. К.)* внесли дуже багато в роз'яснення політичної ситуації... І в тім, наприклад, і боротьба великоросійських більшовиків з українською Республікою за цей час розкрила дуже значно свій власний підклад, свій підстав, свій дійсний зміст. Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасел, а властиво-деагогічних кличів, над розважнішою, бо обрахованою на реальні наслідки, роботою Української Центральної Ради та її правительства, вона все більше стає ясною в своїх реальних мотивах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціалістичними, ні з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної в самій грубій і не прикрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання свого походу – «бити хахлів», що по 250-літнім поневоленні наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу. Інтелігентніші проводирі більшовиків не виявляють так щиро дійсних національних мотивів, але з їх тактики виступає так само ясно се завдання: повернути назад у московську службу збунтованих українських підданих, а для того знищити культурні центри України, інтелігентні сили українські. Українців ловлять, арештують, розстрілюють тільки за те, що вони українці» *(«На порозі нової України»).*

При цьому більшовицькі ідеологи нерідко посилалися на пасивність чи й активну критичну позицію щодо лідерів національних змагань самих українців («народу»). Та то було наслідком або слабкості мислення, або фарисейської політики. «Простолінійним більшовицьким політикам, – зазначав Винниченко, – не приходило в голову, що велика ненависть часто буває результатом великої любові...». Як любові до Батьківщини, демократії і свободи та ненависті до їх руйнівників.

Проводирі більшовицького руху в Україні занадто недооцінили сили національної свідомості в українських масах і занадто переоцінили... своє національне чуття.

На ділі виявилося, що «на папері й у заявах» – «право самовизначення», «вплоть до отделения», а в емоції – найпримітивніший, брутальний, погордливий і нахабний націоналіст. І націоналіст, ображений у своєму націоналізмові, розлючений, мстивий... У всій більшовицькій літературі, як до революції, так і під час неї, національне питання трактувалося або з нехіттю, з деякою зневажливою вибачливістю, а то й гидливістю, або ж немов і прихильно й справедливо, але сухо, холодно, казенне...

Вони не розуміли тоді, що без національного визволення не може бути й соціального визволення, що національний визиск є одна з форм визиску соціального» *(«Відродження нації»).*

Було б точніше, коли б В. Винниченко сказав: не хотіли, щоб цю взаємозалежність всі розуміли. Бо вже 1920 р. в «Щоденникові» він зазначить: ні про яку світову революцію в Кремлі не думають. Насправді ленінське політбюро, його уряд дбають лише про інтереси Росії. І це мало б розкрити очі українським «інтернаціоналістам», та вони вже затишно прилаштувалися в обозах військ, що громили українську національно-визвольну революцію, й з метою виправдання своєї долі гундосили: вони – єдині справжні виразники інтересів українців (щоправда, поділених ними, і не лише теоретично, а й ідеологічно, законами, зброєю на «чистих» і «нечистих»). А от поборники національної ідеї є недругами чи й ворогами не лише українського, а й усіх інших народів світу. Їхні ж ідеали – тільки виплід ідеалістичних ідей буржуазно-націоналістичної інтелігенції і не тільки не пов'язаний з світоглядом українців, а й чужий їм. Це, запевняли опоненти національної ідеї як основи державного, національного, духовного відродження, підтверджується багатовіковою історією.

На жаль, за допомогою армій, партійної дисципліни, ідеології, освіти, науки, культури, «казармової» педагогіки ту «істину» вдалося зробити масово визнаною.

І це – за умови, що саме історичний досвід повністю заперечує ту облудну концепцію.

Почнемо з того, що збільшовичені навіть енциклопедії гласили: «Национальный вопрос – совокупность политич., экон., террит., правов., идеологич. и культурных отношений между нациями, нац. группами и народностями в разл. обществ.-эконом. формациях. Определяется обществ. и гос. строем, нац. политикой господств. классов, классовой борьбой… Два осн. мировоззрения в Н. В. – буржуазный национализм и пролет. интернационализм... Коммунисты ведут решит. борьбу с национализмом и

шовинизмом, за торжество принципов интернационализма»[*].

Тому вони – носії прогресу. Інша справа – прихильники національної ідеї, вони, підступно нашіптували офіціозні «друзі народу», є поборниками консерватизму й реакції, носіями сепаратизму, самоізоляції, націоналістичних забобонів. А тим самим – неминучої зради інтересів народу, його приреченості... Цього кшталту поступовців чомусь не бентежило, що насамперед вони: по-перше, відстоюють інтереси не всього суспільства, а лише його частини (раніше – «пролетаріату», нині «русско-язычного населення»), отже: узаконюють соціально-політичну градацію, панування одних і приреченість на рабство інших; по-друге, проповідують орієнтацію на інтереси не свого, а чужого народу; а по-третє, пропагуючи як найвищий ідеал і здобуток «новую историческую общность людей – советский народ», конструюють не розквіт, а самознищення... свого народу. На цій основі нищено українське селянство, інтелігенцію, поставлено під загрозу єдність і буття нації.

У чому мали ідеологи російсько-месійного «інтернаціоналізму» цілковиту рацію, то це у визнанні: їхня політика визначалася державним ладом, політикою «пануючого класу», яким була партійна олігархія, як й ідеалом останньої – імперія. І не абстрактна, а російська, задумувана, до речі, ще ідеологами Московського князівства, які (Спиридон-Савва, старець Філофей) переконали Івана ІІІ, що Москва має стати третім (і останнім) Римом, захисником християнства у всьому світі, а він – «собирателем русских» (що означало – усіх можливих) земель. Здійснення тієї програми московські князі почали з підкорення демократичного, суверенного Новгорода, Володимирського, Ростовського, Суздальського князівств, а завершили перший етап експансії методичним знищенням України як суверена історії. Головним важелем стала пропаганда «інтернаціональної місії» Москви, яка (згодом Росія) підносилася, до речі, не як держава, територія, нація, а як всесвітній месія, представники якого живуть за правилом: немає меж моїй «вітчизні», де я – там і Росія... Месіанська теорія, як ідеологія обраності, винятковості, завжди була замішана на крові, приниженні, рабстві одних в ім’я вивищення й панування інших. Не дивно, що так і сталося в СРСР. Дивна позиція тих, хто досі підносять його як втілення «братерства, рівності, свободи», ідеал майбутнього, але продажництво ще від часу Іуди було аморальним. Важливо нагадати: наша прабатьківщина ще за князювання Кия (а це – V ст. н. е.) була одним з найважливіших суб’єктів міжнародних відносин. Саме цей князь 433 року подолав Константинополь, уклав вигідну угоду про міждержавні зносини, торгівлю, культурний обмін. Як зазначають історики, Кия з великою шаною приймали імператори, а він планував розширити межі князівства до Дунаю і Середземномор’я.

Міждержавні, торгово-економічні, релігійні, мовно-культурні парадигми відстоював і великий князь (каган) Аскольд та його наступники-стратеги

[*] Советский энциклопедический словарь. – М., 1980. – С. 879.

Святослав і Володимир, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Роман і Данило Галицькі. Наслідок – інтегруюча роль України в міжнародних зв'язках та окресленні перспектив розвитку практично всіх країн Європи та Близького Сходу. Ще раз зауважимо: у долі та місії кожного народу часом навіть вирішальну роль відіграє Природа. До таких народів належить український. Його Терен – це край на межі перехресних магістралей з Півночі на Південь і з Сходу на Захід. Це зумовило те, що ще в найдавніші часи тут пролягав «шовковий» шлях до Китаю та Індії; тут кліматичні умови зробили можливою унівкельну Трипільську культуру та цивілізацію; тут пролягав міжнародний шлях із Варяг у Греки; тут концентрувалмя потоки Скандинавської, арабської, грецької, римської емінських культур; тут набуло особливої ролі християнство та розцвіли тенденції індо-євпроейської інтеграції. Тут і в майбутньому вирішуватимуться долі Європи в періоди монголо-татарського нашестя, піднесення й упадку Польщі та Швеції, перетворення Московщини в імперію та обмеження Турецької експансії; тут, зрештою, визначатиметься підсумок 1-ї і 2-ї світових воєн, піднесення й розпад більшовицькох імперії та т. зв. Світового соціалістичного табору…

Тип, характер розвитку України як держави реально впливає на розвиток Сходу та Заходу (Росії і Європи) і в XXI ст., що й зумовлює «проблему України» на грані II-III тисячоліть.

Природа органічно пов'язана з специфікою розвитку суспільства: його виробництва, типу родових і суспільних відносин, соціально-економічної й правової, освітньої і культурної, військової і політичної систем, характеру міжнародних відносин, – що було засвідчено ще в епохи Кия і Аскольда, Рюрика й Святослава, їхніі нащадків, коли вони визначали як внутрішню, так і зовнішню політику та стратегію.

Монголо-татарське нашестя перервало висхідний розвиток Київської держави.

Але і за тих умов Україна лишалася ключовою межею між європейською й азійською цивілізаціями та культурами. Як ядро індо-європейського феномена Україна й надалі поставала форпостом демократизму та правової ідеології, носієм народовладдя та гуманізму, релігійної толерантності та культурно-мистецького універсалізму. А також – національно-демократичної орієнтації. Саме Україна постала межовою Землею між Європою і Азією з їх цивілізаційно-культурними ідеалами та системами, тенденціями до зближення чи конфронтації.

Природно, що вона стала першим бар'єром на шляху нового типу ордизму – московсько-абсолютистського, войовничо-месіаністського.

Ще в XIV–XV ст. було сформульовано основи «класово-інтернаціоналістської» політики Москви: українці – частинка, «молодший брат» великоросів: єдина їхня безальтернативна мета – «воссоединение» в єдиному східнослов'янському етносі; а здійснення планів розпочалося Переяславською

угодою 1654 року...

Є космос міфів. Вони базуються не так на фактах, як на уявленнях. Але в основі своїй – доброчинно конструктивні.

Російський месіанізм не тільки тиранічний, антидемократичний, фатальний для національної ідеї як феномена, а й за природою смертельно-руйнівний, особливо стосовно української національної ідеї, бо базується на міфові про етно-державну та мовно-культурну єдність, а тому безальтернативність аншлюса України.

І це зумовлено як суттю всякого імперіалізму (псевдоінтернаціоналізму), так і специфічними обставинами нашої історії.

Основа безкомпромісного антагонізму закорінена ще в надрах спільної прадержави – Київської Русі. Русофільська історіографія (ідеологія, політика) одвічно силкується представити її як монодержаву єдиного – східнослов'янського – етносу, в якій, як твердив акад. М. Погодін, не просто панував, а був єдиним етнос російський. Лише після відходу «вликоросів» з монголами, мовляв, у Київ прийшли білі хорвати – майбутні українці. Отже, Київська Русь – Праросія, і вона самим провидінням Бога визначена, по-перше, бути первородною спадкоємницею великої держави (її мови, культури, могутності, слави); а по-друге, – нещадно боротися з українським «розкольництвом» – патріотизмом.

Неважко помітити мотивацію, якої мети прагнули ідеологи Москви. Закономірно, що версію Погодіна незаперечно розвінчав ще М. Максимович.

Та проблема не вичерпується аспектом ідеолого-теоретичним.

Суть – у ставленні до реальної історії (історіографії й історіософії), а тим самим і долі народів, фактично – всієї Європи, отже, і світової цивілізації.

Київська Русь була багатоетнічною імперією. Як бачимо нині з «Велесової книги», вона пройшла багатовіковий шлях формування. У тому процесі етноси, групи їх сходилися, і зрощувалися, асимілювалися чи різко диференціювалися. Серед тих племен були й праукраїнські (як синтез чинників кельтських, адріатичних, арменоїдних, нордичних, праслов'янських) та про російські (угро-фінської групи). Державотворчим ядром української нації стали поляни, які виявляли свою ідентичність ще принаймні з початку нашої ери; російську державу творив конгломерат інших племен та расових типів. Праукраїнську сутність визначали чинники європейські, російську – азійські. Це й склало основи не тільки державності – демократичної чи абсолютистської (тиранічної), а й менталітету. Українство стало носієм традицій вічової демократії, народовладдя, свободи людини, совісті, віри (втілених у літописах, «Слові про закон, благодать, істину» митрополита Іларіона, «Поучення дітям» В. Мономаха), поваги до права («Руська Правда» Ярослава); російство – засад унітарно-ієрархічних, і не лише у сфері управління, а й конфесійних, національних, соціальних, ідеолого-політичних, навіть – мовних, культурних, освітньо-наукових взаємовідносин. На жаль, це не завадило тому, що в різного

типу імперіях усе російське стало вважатися «від бога», усе, що прагнуло суверенності, – «від лукавого».

Повчально: виникали й гинули десятки світових імперій, їх загибель пояснювалася передусім головним – внутрішніми причинами. Розпад Київської Русі трактувався з урахуванням лише одного чинника: татаро-монгольського іга. Але, по-перше, татаро-монголи прагнули не до подрібнення держави на частини, а збереження як цілісності (бо тільки так можна було зберегти панування); а по-друге, Пінське князівство відокремилося ще до ординської навали. Імперія мала розчленуватися. І закономірно, що вона поділилася не за територіальним чи династичним, а за етнічним принципом.

Поділ був зумовлений внутрішніми процесами, як і частини окреслилися задовго до розпаду могутньої держави. Як бачимо з «Велесової книги», ядро української нації, держави (як і структурні основи мови, культури) визначилося ще в початкових століттях нової ери. Головним чинником кристалізації стало усвідомлення ідентичності та цілісності.

Але ж тоді ще не було нації! – заперечать опоненти. Спочатку були роди, племена, народності...

Та нагадаємо: до народження людина проходить тривалий процес утробного формування. Завжди спочатку виникають сутності (зміст), а лише згодом поняття (форма). Від роду до нації – процес тривалий, але безперервний. І окремі його етапи фіксує хіба логічний розум (для зручності класифікації). Ніщо не виникає з нічого. І ядро нації, а отже й ідея, не виникає раптово. Лише внаслідок еволюції внутрішньої сутності. Сутності, зумовленої самою природою.

Особливо сутності нації – найбільш цілісної й незнищенної, бо впродовж віків руйнувалися міста, держави, тисячі союзів, об’єднань, конгломератів. Єдиною **спільнотою на віки лишається нація**.

Навіть ідеологи інтернаціоналізму, хоча й планували асиміляцію, злиття націй, обходили їх історію та національну проблему, не могли не відзначити, що нація – не плід теорії, абстрактних розумувань, вигадки, а наслідок реального процесу розвитку, еволюції природного ядра людської спільності – етносу. А його формуючими чинниками завжди були: природа (земля, клімат, тваринний і рослинний світ, космос) та спосіб життя, що, в свою чергу, зумовлювало: тип світовідчуття та світорозуміння, мову (як засіб спілкування, але й як універсальний феномен вираження буття та свідомості, ідентичності й окремішності від інших, носій пам’яті, моралі, етики, естетики, міра духовності індивіда й суспільства), психіку, характер (як вираження фізичних і духовних якостей людини: її волю, засоби досягнення мети, ідеалу).

Чи ж могло так трапитися, щоб природно-космічна сутність етносу існувала лише як матерія без духу?

Достатньо ознайомитися з описами наших праплемен зарубіжними дослідниками III–I тисячоліть до нашої ери, як стане очевидним: на терені

правітчизни була маса переселень, об'єднань і воєн, – і все ж: ще від трипільської цивілізації простежується цілісність процесу розвитку матеріальної і духовної культури (релігії, філософії, мистецтва), її носієм були автохтони, що ніколи не полишали своєї землі. А об'єднуючим началом численних формацій (державних, культурних) була ідея ідентичності та історичної ролі. Спочатку це була ідея «антеїзму» (злитності з рідною Землею і своїм суспільством), а згодом – «філософія серця» як філософія щастя, шлях до якого – пізнання істини (Космосу, Землі, Бога; у Г. Сковороди – себе самого, тобто – у собі «справжньої людини» та її органічного зв'язку з Тереном), а її вища форма – свобода. І внутрішня свобода кожної людини, й свобода як ідеал, універсальний принцип, спосіб життя, міра гідності, честі, краси, і як основа можливості самореалізації: і окремої людини, й етносу, нації.

«Велесова книга», «Літопис Аскольда», літописи (Київський, Галицько-Волинський), билини Київського циклу, поезія, «Слово о полку Ігоревім», твори Іларіона, К. Туровського, інших засвідчують: українська ідея випливає з праглибин тисячоліть. І породжена вона самим буттям праукраїнства. Вона цілісна духом і змістом, хоча має різні форми вираження, що цілком природно: і людська сутність на різних етапах фізичного й духовного розвитку виявляється по-різному.

Історія буття наших пранародів, як доведено антропологами (Ф. Вовк) й археологами (В. Хвойка, його послідовники), історіографами («Старожитності Русі-України», 1994) досить яскраво виявляється ще в мізинській, трипільській (а згодом черняхівській, березинецькій, празько-корчацькій, київській та ін.) культурах. Часом різноетнічні племена культивують хліборобство, ремісництво і воїнство; ведуть і кочовий, і осідлий способи життя; мають і достатньо розвинену міську культуру, спілкуються із сусідніми народами Далекого і Близького Сходу, Європи, при цьому з кожним століттям усе яскравіше виявляється спадкоємність традицій. І – що особливо важливо! – не лише у всіх сферах матеріальної, а й духовної культури: у релігії, обрядах, мистецтві. Закономірно, що на всьому тому лежить печать природи: універсальної, як ні в жодному регіоні, бо вона охоплює простір від Прибалтики до Кавказьких гір і від Адріатики до Чернігівщини, має всі типи тварин і рослин, кліматичних зон, моря, могутні ріки і степи, як море, та гори і ліси, «чисті води та ясні зорі», а відтак відповідну універсальність натури далеких пращурів.

І тут не можемо не виділити ролі духовного начала: природа, етноси породжують глибоку, універсальну релігію – язичництво, що виявляє та віками стверджує універсалізм світовідчуття й світорозуміння, почуття безмежності у часі й просторі, а тим самим – свободи людини, етносу в універсальній світобудові.

Ідеали самоцінності, етнодержавної незалежності, свободи й визначають сутність праукраїнської ідеї. Анти, україни (украни, укри), кельти, готи й гуни, сармати (орос – русь), скіфи – усе це племена, що мали і свою окрему історію,

певні риси ментальності, і свої (або входили в чужі) держави. Але вирішальне те, що в історичній еволюції вони кристалізувалися як духовна єдність, що добре усвідомлювала: вони – це одна особовість (Я!), греки, римляни, варяги – інша (не-Я). Тому «свої» могли воювати між собою (як поляни з половцями), але то були війни за старшинство й скороминущі вигоди, а не на знищення. Автор «Велесової книги» зображує міжплеменні (чи родові) пристрасті на рівні гомерівського епосу, бо головна його пристрасть (ідея) – вірність пам'яті поколінь «своїх», збереження власної ідентичності, поклик бути вірними своїй суті і ролі, історичній місії. Оскільки хто тратить усвідомлення самодостатності, той стає здобиччю, жертвою, рабом інших, зраджує свою сутність. І тому —

Се душі пращурів наших од Іру зрять на нас
І там з жалю плачуть і виказують нам,
що не берегли ми Праву, Наву і Яву,
не берегли того, а ще й глузували...

«Істинно!» – скаже Т. Шевченко, славних прадідів великих стають поганими ті правнуки, котрі не здатні захищати свободу. Отже, не лише власну, а й загальнолюдську сутність. Людина – етнос – Земля – Космос – ось ланки Богом визначеної цілісності, тож втрата хоч однієї з них загрожує розпадом світобудови. А відтак – і сутності людини, етносу, бо життя має виміри як біологічно-фізичні, так і духовно-психічні (мораль, етика, поняття прекрасного і потворного).

Закономірно, що природа – цілісно-універсальна! – формувала відповідний характер людей. Серед них, як у центральному регіоні України, переважають характери хоч і емоційно бурхливого, однак зовні більше розважного, стриманого темпераменту, прихованої лукавим гумором глибокої філософічності; люди ж гірських регіонів вражають імпульсивною рішучістю, гордістю та мужністю, сказати б – індивідуальною незалежністю; а люди степів, перехресних історичних шляхів та південного сонця – вибуховістю темпераменту й динамічною мінливістю психічних станів.

Перший Бог, що формує людей, – Природа. Другий – суспільно-історичні обставини: доісторичний період формував один тип індивідів та суспільних об'єднань – тип колективістичної орієнтації й слабо розвиненої індивідуалізації. Доба великих князів ліпила людей державницької психіки, осмисленої особовості та яскраво виявленої волі. Гетьманщина виробила тип воїна-філософа, для якого якнайвищим проявом є синтез індивідуальної свободи з готовністю жертвувати навіть життям за Вітчизну, віру і побратимів. Страшною епохою стає час бездержавності: вона розвиває денаціоналізацію та деморалізацію, а необхідність вижити – прагматизм, волячу терплячість, покірливість та безмовність, як і бажання зберегти колись привілейоване становище – або потворне юдофільство, або людинозгубне яничарство, або не оперте на аналітичний досвід, реальний грунт та державотворчу волю

мрійництво.

Лише відродження історичної пам'яті й самоусвідомлення своєї космічної, національної й гуманістичної особовості та історичної місії формує Тараса Шевченка, а за ним і П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Лесю Українку, В. Винниченка, І. Огієнка, В. Вернадського, М. Заньковецьку, Л. Курбаса, П. Тичину, О. Довженка – тип універсальної особистості: з максимально розвиненим самопізнанням та усвідомленням, державницькою філософією й психікою, душевною глибиною й крицевою волею, науковим раціо й ніжним, добрим емоціо, гуманізмом, що понад усе ставить право, свободу та рівність кожної людини, нації і культури.

Внаслідок фальсифікації української історії людство не усвідомило ролі України в порятунку Європи від монголо-татарської окупації.

Не розкрито всесвітньої ролі і української національно-визвольної революції XVII ст., коли було створено демократичну республіку Запорозьку Січ та національно-демократичну державу Гетьманщину, а тим самим показано, що успішними можуть бути соціальні революції лише тоді, коли поєднуються з революціями національними і навпаки. А також, що саме українці, синтезуючи і свій, і загально-європейський досвід, здобутки суспільно-політичної думки створили воістину демократичну Конституцію, ядром якої стали положення про народоправство та права кожної людини, соціальної верстви, нації.

Наслідком стало те, що українські емігранти на землі Росії (до Тихого океану) чи Австралії і Америки понесли з собою ідеали свободи, рівності, гуманізму, справедливості й демократизму, чим суттєво збагатили життя як Сходу, так і Заходу.

Цілком закономірно, що при відкритті пам'ятника Тарасу Шевченку у Вашингтоні та при відзначенні сорокарічного ювілею події у 2004 році Президенти США, видатні представники інших держав одностайно наголошували: не тільки народ США виявив шану до українського генія, а й Тарас Шевченко символізував честь великій державі, оскільки він збагатив її ідеалами людяності, любові до свободи і демократії, поетизацією материнства, жінки і Батьківщини, незрадливого братерства людей і народів.

Шлях до піднесення загальнолюдської цивілізації та культури окреслювало українство і на початку ХХст., коли було створено Українську соборну державу та в час Другої світової війни, коли, відроджуючи стратегію й тактику козацтва, армія УПА боролася з тисячократно переважаючими силами двох імперій, і хоча її воїни знали про неминучість фізичної загибелі – боролися і Духом, Патріотизмом, Гуманізмом, стратегічно – перемогли чорні сили фашистського месіанізму. Довели правоту філософії: «Борітеся – поборете» (Т. Шевченко). *Vivere memento*! (Лиш боротись – значить жить (І.Франко)).

Початок XXI століття українство і на терені держави, і ще в понад 70

країнах планети знову явило світові багатьма неочікуване чудо – «помаранчеву революцію», чим, безумовно ж, поклало печать торжества демократії і свободи, прав людини і націй, розквіту мов і культур, панування справедливості і краси на процес вселюдського поступу.

Українство постало і як Учитель життя. Українство підтвердило харизматичність своєї етнонації. Українство наповнило поняття історичної місії новим, дійсно прогресивним змістом.

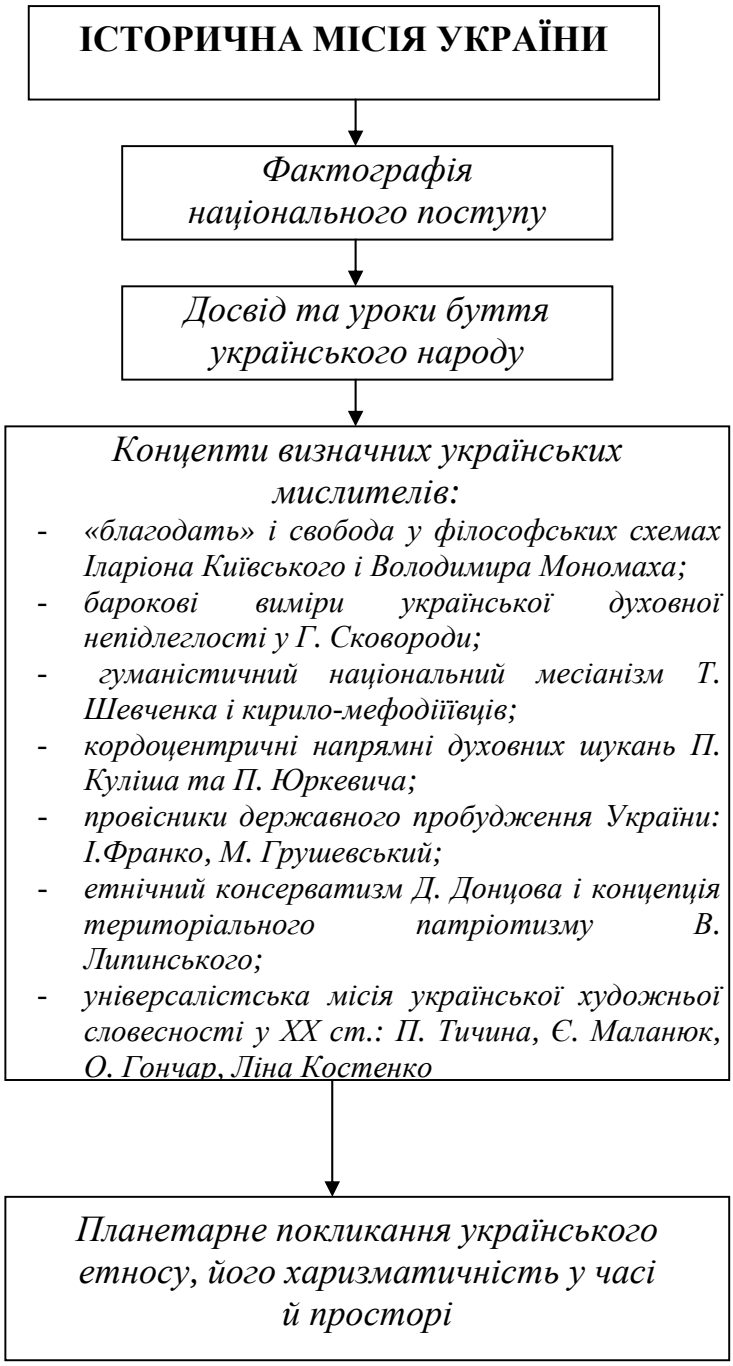

Схема

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Національний месіанізм – це наслідок інтерпретації проблеми єдності та багатоманітності світової історії через метафізичне розуміння співвідношення

загальнолюдського та конкретно-історичного (національного). В українській політичній та філософській думці засновником ідей національного месіанізму є М. Костомаров, який в ряді праць обґрунтував особливу історичну роль українського народу, виходячи із специфіки його національної психології, а також Ю. Липа, що багатогранно обгрунтував історичне «Призначення України».

Уроки буття етнічної спільноти – комплекс мислительних схем та історіософських версій, що насвітлюють шлях національного саморуху в системі «виклики часу – політичні та культурні реакції етносу». Випрацьовані інтелектуалами – письменниками, філософами, політичними діячами, вони окреслюються як дороговкази на шляху до поступу, до горизонту збулості – етнічної й індивідуальної. Нехтування уроками буття етнічної спільноти спричиняє нігілістичні розриви в живій тканині національного буття, яка заповнюється відчуженими формами тоталітаризму або маскульту.

🕮 ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн.— К.: Наукова думка, 1991–1997.

Грушевський **М.** На порозі нової України. – К., 1991.

Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1990.

Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К.: Либідь, 1996.

Кононенко П. Свою Україну любіть... – К.: Твім Інтер, 1996.

Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996.

Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994.

Ткаченко О, Реєнт О. Україна на межі цивілізацій. – К., 1995.

Тойнбі А. Дж. Дослідження історії у 2-х т. – К.: Основи, 1995.

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький.— К., 1996.

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997.

Українознавство в розбудові держави // Матеріали міжнародної нвуково-практичної конференції.— К., 1994.

Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996.

Ухвали ІІІ світового Форуму українців. – К., 2001.

Центральна Рада і український державотворчий процес // Матеріали наукової конференції у 2-х част. – К., 1997.

ЗМІСТ

Передмова
Вступ
Розділ І. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ УКРАЇНОЗНАВСТВА
Розділ ІІ. ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА. УРОКИ
§ 1. Специфічні особливості і принципи.
§ 2. Від крає-, країно-, народо-, суспільствознавства до українознавства
§ 3. Історичний генезис україно-, народознавства. Уроки
Розділ ІІІ. КОНЦЕНТРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА
§ 1. Україна – етнос
§ 2. Україна – природа, екологія
§ 3. Україна – мова
§ 4. Україна – нація і держава
§ 4.1. Національна ідея, нація, націоналізм
§ 4.2. Ґенеза української державності
§ 5. Україна – культура
§ 5.1. Україна – релігія, філософія, мистецтво
§ 5.2. Україна – художня словесність
§6. Україна у міжнародних відносинах
§7. Україна – ментальність, доля
§8 Україна, світове українство – історична місія

Навчальне видання

КОНОНЕНКО Петро Петрович

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Підручник
для вищих навчальних закладів

680